

Kodeks Kumanikus'un birinci bölümünün tarihlenmesi

O. Uzun zamandır bilinir ki, Kodeks Kumanikus daha başlangıçta birbirine bağımlı olmayan, iyice birbirinden ayrı iki kesimden oluşur. Bir İtalyan tarafından kaleme alınmış birinde geniş bir Latin-Fars-Kuman sözcük dağarı, birden fazla Almanın kaleminden çıkmış ötekinde pek çok metin ve deyimcelik (gloser) bulunur. Bunlar, daha sonraki bir tarihte birlikte ciltlenmiştir. Yine iyice bilinen bir başka nokta da, iki bölümden birincisinin bir tarih bildiriyle başlamasıdır. Bu tarihin Kodeksin geçmişi bakımından taşıdığı açık ve gizli anlamlar, konuyla ilgilenmiş kimselerce ayrı ayrı yorumlanmıştır. Aşağıda sunduğumuz yazıda bu yorumları kısaca gözden geçirecek, daha sonra yazımızın başlığında dile getirdiğimiz sorunla ilgili olarak kendi vardığımız sonuçları sunacağız.

1.1 Kodeks Kumanikus'un varlığı ilk kez G.F. Tomasini tarafından duyurulmuştur: "*Alphabetum Persicum, Comanicum & Latinum* Anonymi scriptum Anno M CCC III, Die XI. Iulii"¹

Tomasini'den sonra yazmayı doğrudan inceleyenler şu kişiler de bu tarihi böyle okumuşlardır: San Marco kitaplığındaki kodekslerin ilk sistematik katalogunu yapan A. Zanetti². Yazmanın ilk tam basımını yapan G. Kuun³. K. Grønbech⁴, G. Györffy⁵ vb. Söz konusu tarihin 1303

¹ *Bibliothecae Venetae manuscriptorum publicae & privatae Quibus diuersi Scriptorum hac tenus incogniti recensentur*. Opera Iacobi Philippi Tomasini Episcopi Aemoniensis [...] Utini, 1650, s.56; Iacobi Philippi Tomasini Oatavini Episcopi Aemoniensis Pertrarcha redivivus [...] Editio altera correctata & aucta. [...] Patavii, 1650, s.72.

² [Anton Maria Zanetti]. *Latina ed Italica D. Marci Bibliotheca codicum manu scriptorum. Per titulos digesta. Praeside et Moderatore Laurentio Theupolo equite ac D. Marci proc. Iussu Senatus* [Cilt III] Venedik, 1741, s.216: *Lexicon Latinum, Parsicum & Comanicum*. Initio legitur: *M CCC III die XI. Iulii*".

³ *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*. Primum ex integro edidit...Comes Géza Kuun, Budapeşte, 1880, s.1: *MCCCIII die XI Iuly*.

⁴ *Codex Cumanicus. Cod Marc. Lat. DXLIX*. K.Grønbech'in bir önsözyle tıpkıbasım olarak verilmiştir, Kopenhag, 1936, s.7:1303.

⁵ G.Györffy. *Analecta Orientalia memoriae - Alexandri Csoma de Körös'e saygı*, Cilt 1, Budapeşte, 1942, s.114 içinde *Autor du Codex Cumanicus. M°CCC°III° die XI° July*.

olarak okunduğu Kodeks Kumanikus ile şu ya da bu yoldan ilgilenmiş birçok bilim adamının hepsi tarafından kabul edilmektedir⁶

1.2. Kodeksle ilgili çalışmaların başlangıcında, 1303 tarihinin Kodeksin kaleme alınmaya başlama tarihi olduğunu düşünülmüştü. Söz konusu yıl XIV. yüzyılın başlangıcı olduğu için, O. Blau⁷ ve C. Salemann⁸ Kodeks içindeki dilbilimsel malzemenin XIII. yüzyıla ait olduğunu düşünüyorlardı.⁹

Aralarındaki bir kalem tartışmasında W. Bang, Salemann'ı Kodeksi XIII.yüzyıla bağlamakla eleştirir¹⁰, halbuki kendisin bu konudaki tutumunda da çelişki yok değildir: "Kodeksimiz 1303 yılında başlamıştır(Almanca bölümün bazı yaprak ya da parçaları *belki* daha eski *olabilir*." (Unser Kodex wurde 1303 begonnen (einzelne Blätter oder Lagen des deutschen Teiles *können vielleicht* (altını çizen yazarın kendisi. V.D.) älter sein...)¹¹.

Bang'ın yalnızca başta yazılı tarihe dayanarak Kodeksi -ya da hiç değilse birinci bölümünü- XIV. yüzyıla mal etmesi birkaç bilgin tarafından kabul görmüştür.¹²

İkisi arasında bir konumda W. Barthold'u görüyoruz. Yine yalnızca sağduyuya dayanan ve sözü edilen tarihle desteklenen

⁶ Başka türlü -herhalde dikkatsizlikle- okuyan yalnız J. Benzing'dir (*Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959, s.3) Bu yazar, 1301 olarak okumuştur.

⁷ O. Blau. *ZDMG*, XXIX (1875), s.568 içinde: *Über Volkstum und Sprache der Kumanen*.

⁸ C. Salemann. "Izvestija Imperatorskoj Akademii Nauk" 1910, s.943 ve 951 içinde: *Zur Kritik des Codex Cumanicus*.

⁹ Ayrıca krş. Paul Pelliot. J.A. XI.seri, cilt XV (1920), s.126 içinde: *A propos des Comans*. adlı yapıtında Salen-mann'ın sözünü ettiğimiz yapıtına dayanarak şöyle yazar: "...Kodeks içinde görülen Türkçe sözcük biçimleri yaklaşık 1300 yılı dolaylarının biçimleridir." H.W.B[ailey] (BSOS, IX, 1937, n°1, s.228), herhalde dikkatsizlikle kodeks Kumanikus'un Farsça sözcük dağarını XII. yüzyıla bağlar.

¹⁰ W. Bang. *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*-Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques- 1911, s.5, not 1 içinde: *Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus*.

¹¹ Aynı yazar. a.g.y., s.34, not 4 (s.33ün devamı). Kısa bir süre sonra W. Bang, SPAW, *Phil.hist.Klasse*, 1913 s.245 içinde *Über die Herkunft des Codex Cumanicus* adlı makalesinde Kodeksin İtalya bölümünün kaleme alınışının 11 Temmuz 1303 tarihinde başladığını yazar.

¹² Örneğin, Pertev Naili Boratav ve İlhan Başgöz *philologiae Turcicae Fundamenta*, II Wiesbaden, 1965, s.86. Dikkatsizlikle (herhalde hiçbir kanıt gösterilmeksizin) yapılmış bir tarihlendirmede Nicholas Poppe (Introduction to Altaic Linguistics, Wiesbaden, 1965, s.72)" XIV.yüzyılın sonunda bir Latin-Fars-Kuman sözlüğü derlenmiştir." Yazar.

görüşüyle bu yazar Kodeksin "XIII _ XV. yüzyılların pratik oryantalizminin bir anıtı" dile getirir¹³.

1.3 Kodeksin tarihçesiyle ilgili araştırmaların ileride gösterdiği gelişmeler açısından Bang ve Salemann arasındaki kalem tartışması önemli sonuçlar doğurmuştur.

A.N.Samojlovic¹⁴, Salemann'dan yana çıkmış ve, haklı olarak, 1303 yılının hem malzemenin toplanmaya hem de o malzemeyi içeren Kodeksin oluşturulmasına başlanması tarihi olmasını yadsımıştır. Yazar şu gözlemde bulunur: " Hıristiyan takvimiyle Müslüman kameri aylarının yaprak 36^{arka} 10-21 (Latince ve Farsça sütunlar) da gösterildiği gibi çakışması, en eksiksiz biçimiyle, 1 Ocak 1294 ün Hicri 1 Sefer 693 gününe düşmesiyle yani 1294 yılında olmuştur. O yıl mayıs ayı sonunda *cemazüyelâhır* ayı *recep* ayıyla karışmış, bir sonraki yılın yani Hicri 694 ün *muharrem* ayı 21 Kasımda başlayıp 21 Aralıkta 1294 te bitmiştir. Kodeksin Farsça sütununda aralık ayına denk düşen özel bir karşılık görülmemesi bundan ötürüdür. " Samojlovic'in vardığı sonuca göre, Kodeksteki aylar listesi, 1294 yılında yani Kodeksin birinci bölümünün oluşturulmaya başlanması tarihinden dokuz yıl önce yapılmış olmaktadır.

Bundan bir kaç yıl sonra S.E.Malov Samojlovic'in önerdiği tarihlemeye şöyle bir düzeltme getirmiştir: "Ay adları arasındaki çakışma 1294te değil, 1295te yani 1303 e bir yıl daha yakın bir tarihte

¹³ V.V. Barto'd. *Istorija izueenija Vostoka v Evrope i Rossi*, St.Petersburg, 1911, s.75; 2..basımı Leningrad, 1925, s.78.Yukarıda verdiğimiz bölümü şuradan aldık: W. Barthold. *La Découverte de l'Asie. Histoire de l'Orientalisme en Europe et en Russie*. Rusçadan çeviren: B. Nikitine, Paris, 1947, s.99

¹⁴ A.N. Samojlovic. "Doklady Rossijskoj Akademii Nauk" Seri B, 1924, s.86-87 içinde: *K istorii i kritike Codex Cumanicus*.

olmuş olabilir. *Sefer* ayı 21 Aralık 1294ten 19 Ocak 1295e ve *muharrem* ayı 10 Aralık 1295ten 8 Ocak 1296ya kadar sürmüştür¹⁵

1.4. Samojlovic'in önerdiği tarihlemeden hareket eden birkaç uzman Kodeks Kumanikusu XIII. yüzyıla mal ederler¹⁶, halbuki pek çoğu da -Barthold'un yaptığı gibi- XIII. ve XIV. yüzyıllara yerleştirir.¹⁷ Grønbech ise bu sorun üzerinde açık seçik bir tutumu yoktur.¹⁸

Bu noktaya gelince, Samojlovic'in yaprak 36^{arka} daki ay adları düzeni konusunda verdiği açıklama konusunda T. Kowalski'nin yazdığı ve Rus bilginin vardığı sonuçları üstü kapalı biçimde hedefleyen eleştirel gözlemeden söz etmemiz gerekir: Samojlovic'in kullandığı ve Kuun'un hazırladığı basımda yer alan ay adları listesinin transkripsiyonu yanlıştır. Basıma hazırlayan, bu adların doğru çakışma düzenini İtalyan yazıcının -Cemazüyelevvel ile Mayıs, Recep ile Haziran, Şaban ile Temmuz, Muharrem ile Aralık arasında yaptığı gibi bağlantı çizgileri çekerek göstermeyi ihmal etmiştir.¹⁹ Yazık ki, Kowalski Kodeksin bu

¹⁵ S.E.Malov. "Izvestija Akademii Nauk SSSR" - Otdelenie gumanitarnyx nauk, VII seri, 1930, n°5, s.349 içinde: *K istorii i kritike Codex Cumanicus*. Malov'un işaret ettiği ikinci çakışma -yani 10 Kasım 1295 yerine 9 Aralık 1296- doğru değildir (Bkz. Aşağıda sunduğumuz tablo).

¹⁶ Th Menzel. AO I (1929)i fasikül 2, s.233 iinde. *Über die Werke des russischen Turkologen A. Samojlovic*. (Bkz. Malov'un a.g.y. s.348 deki eleştirisi); A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları*. II.4.bölüm, İstanbul, 1943, s.158-159 ve *Türk Dili Tarihi*, II.İstanbul, 1964, s.190.

¹⁷ Tadeusz Kowalski. *Karaimische texte im Dialekt von Troki*, Krakow, 1929, s.LI_LII; S.E.Malov., a.g.y.,s.347-348 ve "Izvestija Akademii Nauk SSSR" - Otdelenie literatury i jazyka, 1941, n°3, s.97 içinde: *K istorii kazaxskogo jazyka*; Johannes Benzing. *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden, 1953, s.80; A.Kuryşzanov. *Voprosy istorii i dialektologii kazaxskogo jazyka*, Vyp.4, Alma-Ata, 1962, s.157 içinde: *Arabo-persidskie élementy v kumanskom jazyke (na materiale leksiki)*; Kenesbaev-A.k.Kuryşzanov. "Isveztija Akademii Nauk kazaxskoj SSR" - Seri obşcestvennyx nauk, 1964, vyp, 3, s.35 içinde: *o novom izdanii Codex Cumanicus v Kazaxstame*; A. Kuryşzanov. Aynı yerde obşcestvennaja serisi, 1970, n°6, s.59 içinde. *K istorii izueenija razgovornoj recikypcakov XIII-XIV vv.*

¹⁸ K. Grønbech. *Codex Cumanicus. Codex Marc.Lat. DXLIX, s.7:...*Aus der ersten Seite des Kodeks selbst geht hervor, dass erim Jahre 1303 angelegt wurde: wann er seine jetzige Gestalt annahm, ist nicht bekannt". Krş. Id. *Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhag, 1942, s.19: "Die Sprache der Komanen im 13.Jahrhundert wird gewiss manche lautliche Eigentümlichkeiten enthalten haben..." Ayrıca bkz. Saadet Ş. Çaçatay. *Türk Lehçeleri Örmekleri. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili*. Ankara, 1950, s.103,2.basım, 1963, s.111: "Bu yazma nüsha11.VII.1303 tarihini taşıdığı halde, onun asıl nüshasına mı veya istinsah nüshasına mı ait olduğu belli değildir."

¹⁹ Taduesz Kowalski. AO, II (1930), s.18 (ve 18-19 sayfalar arasında tıpkıbasım) ve s.23, not 1 içinde.Zu den türkischen Monatsnamen. Listenin Kuun'un basımında ve orijinalde görülen biçimleri:

Kuun s.80-81

Kodeks yap. 36^{arka} 10-21

bölümünün işlenişinin zaman diziniyle ilgili hiçbir sonuç ortaya koymamıştır.

Kanımızca, hicri yıllarla miladi yıllar arasındaki çakışmayı elden geldiğince tam belirleme işleminde, ele alınan hicri yılının tüm aylarının, o yıla denk düşen miladi yılın tüm aylarıyla yaklaşık biçimde de olsa çakışması, aylardan birkaçının tam çakışma göstermesinden daha önemlidir. Oysa, durum böyleyse, Samojlovic'in ve en çok da Malov'un yaptıkları hesapların yeniden gözden geçirilmeleri gerekir. Çünkü, 1 Sefer 693 tarihi 1 Ocak 1294e denk düşse bile, (aynı şekilde 1 rebiyülevvel 693 tarihi 1 Mart 1294e denk düşer, fakat Samojlovic buna dikkat etmemiştir) aynı yılın öteki ayları arasında gittikçe artan bir kayma olur (1295/1296 yıllarıyla 694/695 yılları arasında daha da büyük bir kayma vardır). Aşağıdaki tablo, üzerinde durduğumuz zaman dilimi içindeki zaman dizini çakışmalarını açıkça göstermektedir.²⁰

januarius	safar	Januarius	Safar
februarius	rabiaual	Februarius	Rabiaual
martius	rabio lagher	Marcus	Rabio lagher
aprilis	gimediaual	Aprilis	Gimediaual
madius	regep gimediachel	Madius	Regep Gimediachel
junius	saabam	Junius	Saabam
julius	ramadam	Julius	Ramadâ
augustus	saugal	Augustus	Saugal
september	cil chaade	Setember	Çil chaade
october	dilghia	October	Dilghia
nouember	mugarâ	Nouember	Mugarâ
december		December	

Kodeks	Kumanikus	690 hicri	691 hicri	692 hicri	693 hicri	694 hicri	695 hicri
		1291 milad	1291-92 m	1292-93 m	1293-94 m	1294-95 m	1295-96 m
Januarius	Sefer	3.II	23.I	11.I	1.I	21.XII	10.XII
Februarius	Reb.evvel	4.III	21.II	9.II	30.I	19.I	8.I
Martius	Reb.âhır	3.IV	22.III	11.III	1.III	17.II	7.II
Aprilis	Cemaz.ev.	2.V	20.IV	9.IV	30.III	19.III	7.III
Madius	Cemaz.âh.	1.VI	20.V	9.V	29.IV	18.IV	6.IV
Junius	Recep	30.VI	18.VI	7.VI	28.V	17.V	5.V
Julius	Şaban	30.VII	18.VII	7.VII	27.VI	16.VI	4.VI
Augustus	Ramazan	28.VIII	16.VIII	5.VIII	26.VII	15.VII	3.VII
Setember	Şevval	27.IX	15.IX	4.IX	25.VIII	14.VIII	2.VIII
October	Zilkade	26.X	14.X	3.X	23.IX	12.IX	31.VIII
Nouember	Zilhicce	25.XI	13.XI	2.XI	23.X	12.X	30.IX
Decenber	Muharrem	4.I	24.XII	12.XII	2.XII	21.XI	10.XI

Bundan çıkan sonuç şu oluyor ki, şemsi ve kameri ayların çakışması 1294 / 693 yılı için değil (1295/694 yılı için hiç değil), fakat her kameri ayın ilk gününün kendine denk şemsi ayın ilk günlerinden birine rastladığı 1292 /691 ya da, daha doğrusu 1293/692 yılı için söz konusudur.

1.5.E. Teza, Samojlovic'in yukarıda sözünü ettiğimiz incelenmesinin yayınlanmasından çok önce Kodeksin el yazmasında pek çok yanlış yazılış görerek şu sonuca varmıştı: "Şu da olasıdır ki, burada karşılaşılan yapraklar başka yapraklara bakarak kopya edilmişlerdir [...] ve her yenilemede insan gözünün nasıl aldanmaya, elinin kaymaya devam ettiğini herkes de bilir." (E probabile ancora che qui s'abbiano fogli copiati da altri fogli [...]: e ognuno sa come ad ogni rinnovamento, l'occhio continua ad ingannarsi, e la mano a sviarci".)²¹

Daha sonra, J. Grzegorzewski Kodeksin bildiğimiz örneğinin aslın ikinci hatta üçüncü kopyası olduğunu öne sürmüştür²² Kaçınıcı kopya olursa olsun, orijinalin birinci sayfada görülen tarihten daha eski olduğunu yazmıştır.

Fakat Kodeks Kumanikusun kötü bir nüsha olduğu düşüncesini daha açık biçimde dile getiren, D. Rasovskij'dir. Birinci bölüm içinde yer alan her çeşitten ve çok sayıda olan yanlışları (dikkatsizce oturtulmuş açıklayıcı sözcükler, yazılması gerekirken atlananlar, sözcüklerin birbirine karıştırılması, vb.) işaretledikten sonra, Samojlovic'in araştırmasının getirdiklerine de dayanarak, Rasovskij şu sonuçlara

Tablo için kullandığımız kaynak: *Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen der muhammedanischen und chistlichen Zeitrechnung. 2.basım.* Hazırlayan: Eduard Mahler, Leipzig 1926, s.19. Ay ayları sırası, kodeks Kumanikus'taki sıradır. Karşılaştırmayı kolaylaştırmak için Kodeksin farsça sütunundaki biçimlerin yerine bunların yazınsal Arapçadaki karşılıklarını koyduk. [ç.n.: Bu çeviride Osmanlı-Türk telaffuzuna uygun bir yazım kullanıldı.]

²¹ E.Teza. Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, Classe di scienze morali, storice e filologiche, cilt 7, 1.yarıyıl, fas.12, 1891, s.587 içinde: *Gli inni e le preghiere in lingua cumanica: revisione del codice veneziano.*

varmıştır: Kodeksin bu bölümünü kâğıda geçiren kişi Kodeksin yazarı değil, "sıradan bir kopist, bir müstensih olarak kabul edilmelidir -üstelik az eğitim görmüş, Farsçayı ve Kumancayı iyi bilmeyen biridir."²³ "Görünüşe göre, Kodeks bir kezden çok kopya edilmiştir"²⁴ Elimize ulaşan durumuyla Kodeks, büyük olasılıkla, daha eski, XIII.yüzyıldan kalma bir orijinalin kopyasından başka bir şey değildir. O orijinal de birden kotarılmamış, azar azar, birbirini izleyen eklemelerle oluşmuştur. O orijinalin kaleme alınmasıysa 1303 yılında olmuştur."²⁵

1.6. Kodeks Kumanikusun tarihçesiyle ilgili çalışmalara yapılan katkıların en eksiksiz olanı, Macar bilim adamı G. Györffy'nin 1942 yılında yayınlanan çok önemli incelemesidir.²⁶ Kendinden önce gelenlerin bu sorun üzerinde vardıkları parça parça ve çoğu zaman birbirine ters düşen sonuçlardan yararlanan Györffy, Kodeksin dışsal verilerini (kâğıdın formları ve filigranlar), elimizdeki yazmaya varılıncaya kadar içinde kotarıldığı -bilinen ya da dolaylı olarak kestirilen- tarihsel koşulları sistemli ve derin bir incelemeden geçirmiştir. Vardığı sonuçları aşağıda sunuyoruz:

"Başlangıçta Latince-Farsça-Kumancadan oluşan sözcük dağarı, 1294-95 yıllarında Kırım'da, olasılıkla Solhat'ta, oralarda oturtulmasına başlanılan İtalyan yerleşmeciler tarafından kullanılan bir sözcük dağarı olarak ortaya çıkmıştır.

İlk kaleme alış, 1303 yılında, Saray* yakınlarındaki Aziz Yohannes manastırında olmuştur.

²² Jan Grzegorzewski. RO, I (1914-1915), s.91, not 1 içinde: Dzetacyzm perski "kodeksu kumanskiiego".

²³ D. Rasovskij. "Seminarium Kondakovianum" III (1929), s.206-207 içinde: *K voprosu o proisxozenii Codex Cumanicus*.

²⁴ Id. A.g.y. s.207.

²⁵ Id. A.g.y. Ayrıca krş. S.209.

²⁶ G. Györffy. *Alexandri Csoma de Körös'ün anısına Analecta Orientali* Cilt I, Budapeşte, 1942, s.110-137 içinde: *Autour du Codex Cumanicus*.

~~Moskova kentinin güneydoğusunda (ç.m.)~~

Dışhette duruyor!!

Bugün elimizde bulunan ve 1303 yazmasının tam transkripsiyonu olan yazma, 1330-1340 yıllarından kalmadır.

Latineden Kumancaya çevrilmiş olan dinsel metinler, 1340-50 yılları arasında, Güney Rusya'daki misyoner manastırlarından birinde, Fransisken yani Aziz Franciscus tarikatından Alman keşişler tarafından yazılmıştır.

Kodeksin iki bölümü, Alman keşişlerin eline geçmesi yine aynı yüzyılın ortalarına doğru olmuştur. Keşişler, boşlukları glozlar yani yorumsal karşılıklarla, dilbilgisi açıklamalarıyla ve Kuman bilmeceleriyle doldurmuş ve iki bölümü birleştirmişlerdir.

Daha sonra, Kodeks İtalyan tacirlerin malı olmuş, onlar da Farsça-Kumanca yorumsal karşılıklar eklemişlerdir. Bilinen son sahibi, Antonio de Ziuale (Zinale) dir. Bugün bulunduğu Venediğe XIV. yüzyılın ikinci yarısında getirilmiştir.²⁷

1.7.Györffy'nin bu çalışmasının Kodeks Kumanikusun oluşmasının çeşitli aşamalarının zaman dizini sorununu kesin olarak çözdüğü sanılıyordu. Ancak, ondan sonra, kendinden önce bu konuda söylenmiş olan şeylerden hiç birini hesaba katmayan yeni bir düşünce ortaya çıktı.

Bu yeni düşüncenin sahibi Bayan Annemarie von Gabain'e göre, Kodeks Kumanikus 1303 ile 1362 yılları arasında oluşmuştur. 1362 yılında İtalyan ozanı Petrarca kendi kitaplığını Venediğe armağan etmişti ve o kitaplığın içinde zengin bir kodeks koleksiyonu* bulunmaktadır. İşte Kodeks Kumanikus da onların arasındaydı.²⁸

²⁷ Id.a.g.y., s.136-137; ayrıca krş. S.120.

* Buradaki *kodeks* sözcüğünden bugün kullanılan 'ilaç listesi ya da rehberi' değil, bir insan topluluğuna ait çeşitli âdet ve alışkanlık kurallarını içeren ve ayrı ayrı yaprakların bir araya gelmesiyle oluşan kitap ya da kitapçık anlaşılmalıdır. (ç.n.)

²⁸ Annemarie von Gabain. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Wiesbaden, 1959, s.46 içinde: *Die Sprache des Codex Cumanicus*.

Bu düşünce pek az yandaş bulmuştur.²⁹ Bunlar arasında D. Monchi-Zadeh'den özellikle söz etmek yerinde olur. Bu yazar, Bayan von Gabain'in söylediğinin yanı başında şunu da dile getirmektedir: "Bu iki tarih arasında Kodeksin 72nci sayfasında bulunan takvimin uygun düştüğü iki yıl vardır: Ocak ayı = Sefer ayı...Aralık ayı = Muharrem ayı[:] 1325, 1 Muharrem = 8.XII ve 1358, 1 Muharrem = 3.XII [...]. Fakat bu son adı geçen yıllar 1362 arasında ancak dört yıl bulunduğu için, 1325 yılına Kodeks Kumanikusun bu bölümünün yani 72nci sayfanın ortaya çıkış yılı diye bakılması gerçeğe uygun geliyor." (Zwischen diesen beiden Daten findet man 2 Jahre in denen, der auf der Seite 72 des CC angeführte Kalender betrifft: Januar = şafar...Dezember = muharram [:] 1325, 1 muharram = 8.XII und 1358, 1 muharram = 3.XII [...]. Aber da der Abstand von diesem letzten Jahr zu 1362 knapp 4 Jahre beträgt, darf man mit einiger Wahrscheinlichkeit das Jahr 1325 als das Entstehungsjahr dieses Teiles (nämlich S.72) des CC betrachten.)³⁰

Monch-Zadeh'nin çıkardığı sonuç pek açık gelmiyor. Anlaşıldığına göre, kendisi Kodeks Kumanikusun oluşturulmasının 1303 yılında başladığını , 1325 yılına doğru bittiği, ay adları listesinin de 1325 yılında yani bunların arasında bir tarihte yapıldığı kanısındadır.

Bu düşüncelerden söz ederken şunu belirtmemiz gerekir ki, Kodeks Kumanikus hiçbir zaman Petrarca'ya ait olmamıştır ve ozanın ünlü kitaplığı da hiçbir zaman Venedik Cumhuriyetinin, bundan ötürü de San Marco kitaplığının mülkiyetine girmemiştir.³¹ Kısaca, büyük ozan

²⁹ Örneğin, bkz. A.K. Kuryszanov ve B.I. Repin. "Izvestija Akademii Nauk Kazaxskoj SSR" Obscestvennaja dizisi, 1966, n°4, s.39 içinde: *K istorii izucenija jazyka drevne kypcaksix pamjatnikov XIII_XIVvv.*

³⁰ Davoud Monchi Zadeh. *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969, s.13, not 1.

³¹ Bkz. E. Teza. *Rendiconti della R. Accademia dei Lincei*. Classe di scienze morali, storiche e filologiche. Cilt 7, 1.yarıyıl, fasikül 8, 1891, s.327 içinde: Un'altra occhiata al Codex Cumanicus.; Pierre de Nolhac, *Pétrarque et l'Humanisme. D'après un essai de restitution de sa bibliothèque*, Paris, 1892, s.83, not 1, 2.basım, Paris 1908, s.98, not 1; Carlo Frati. "Il libro e la Stampa" (Milano), IV (1910), fasikül 1, s.3-4 ve 8-9 içinde: Versi italiani nel Codice "Cumanico" della Marciana e F.

Petrarca'yı Kodeks Kumanikusun tarihçesiyle ilgili tartışmaların kesinlikle dışında tutmak gerekir.

Öte yandan, miladi takvim aylarıyla hicri takvim ayları arasında aynı çakışmanın iki kez olduğunu ((1294/1295 ve 1326/1325 hattâ 1324) ortaya koyanlar Samojlovic³² ile Malov³³ olmuştur.Yine de, Monchi-Zadeh'den farklı olarak, bu iki Rus bilgin söz konusu tarihleri Kodeksin tarihçesi içine açıklamalı bir biçimde oturtmamışlardır.

1.8.Bu soruna getirilmiş yeni bir katkı otuz yıl uzmanların gözünden uzak kalmıştır. Bu katkıyı yapan, San marco kitaplığının eski müdürü Pietro Zorzanello'dur. O kitaplıkta Kodeksin yanında saklanan çözümlenmeli bir fişte³⁴ Zorzanello şaşırtıcı bir gözlemine bildirir. Şöyle ki, Kodeks Kumanikusun ilk yaprağının ön yüzünde yazılı tarih M CCC III değil, M CCC XXX dur. On rakamları Ortaçağ Ligurya dilinin garip bir özelliğiyle yazılmıştır. Gerçekten de, Zorzanello'nun verdiği birkaç örnekten anlaşıldığı gibi, Ortaçağ Ligurya belgelerinde X (=10) rakamları şu biçimde yazılıdır: XX n'ye, XXX m'ye , XXX (=XL) ise iki tane birbirine bağlı n'ye benzer. II u'ya, III ters dönmüş bir m'ye (ya da

Petrarca; Aynı yazar. Bolletine Bibliografico Marciano, Floransa, 1914, s.113 ve 147; D. Rasovskij, a.g.y., s.196, not 3, G. Györffy, a.g.y. s125-126 ve 135-136. Ayrıca bkz. Aşağıda 40 sayılı not.

Zaten Bayan von Gabain daha sonra, Györffy'nin yazdığını benimseyerek bu kanısından vaz geçmiştir (*Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, 1965, s.243-244 içinde:*Komanische Literatur*), fakat Monchi-Zadeh'nin bu fikir değişmesinden haberi olmamıştır.

³² A.N. Samojlovic, a.g.y., s.87.

³³ S.E.Malov, a.g.y., s.349.

³⁴ Bu çözümlenmeli fiş geçici kayıtlar biçiminde dört tane sayfanın yalnızca ön yüzüne yazılmış notlardan oluşur. 1949 yılında kaleme alınmıştır. Zorzanello bu fişte Györffy'nin yukarıda sözü edilen incelmelerini kendisine dayanak olarak gösterir. IV.sayfanın sonunda söz konusu incelemenin San Marco kitaplığına Mart 1949 da hediye edildiğini yazar. (Yani inceleme bu durumda Zorzanello'nun elinin altında bulunuyor olmaktadır). Zorzanello araştırmalarının sonuçlarını yeniden ve daha sistemli biçimde kaleme alıp yayınlamak niyetindeydi. Bu çözümlenmeli fişin yanı başında bir de *la Data et la provenienza del Codice "Cumanico"*(Kodeks Kumanikusun tarihi ve kaynağı) başlıklı (Marciano Latino 549 sayısını taşıyan) , ancak yalnızca birkaç başlangıç tuncesi içeren bir makale taslağı da vardır.

Zorzanello'nun bu iki metnini bize bildiren ve fotokopilerini veren San Marco kitaplığının eski müdürü ve Venedik Üniversitesi profesörlerinden Giorgio E. Ferrari'dir kendisine burada da teşekkür etmek isteriz.

Rus alfabesinin III [ş] harfine), IIII(=IV)birbirine bağlanmış iki u'ya benzer.³⁵

Şu halde, Zorzanello'nun düşüncesine göre, kodeksin oluşturulmasına 1330 yılında başlanmış oluyor. Bu tarihin Györffy'nin yaptığı filigran incelemesiyle doğrulandığı da ileri sürülmektedir(bkz. Zorzanello'nun yazmayı tasarladığı makalenin başlığı ve notlarının IV.sayfasının sonu).³⁶

1330 tarihinin Ligurya'ya özgü biçimde yazılması, Kodeksin Cenova kökenli olduğunu yönünde C. Desimoni'nin öne sürdüğü kanıtlara bir yenisini eklemektedir: "Böylece Kodeks Kumanikusun Cenova kökenli olduğu, Kodeksin mülkiyetinde bulunduğu kişinin adının da *de Zinale* değil, *Ant(onio) de Finale* olarak doğrulanmış, böylece Frati'nin haksız (krş. İl *Boll.Marc.*, s.147 ve dev.), Desimoni'nin haklı (krş. *Arch. St. Ital.* S.IV - VIII, 1881, s.253-270) oldukları belirlemiş görünüyor" (III.sayfanın sonu)³⁷. "Kodeksin Cenovalılığı bence Desimoni

³⁵ Ayrıca krş. Adriano Cappelli. *Lexicon abbreviaturarum Dizionario di abbreviature latine ed italiane* [...] 6.basım-eski baskının aynı ve metin dışı 9 tane tabloyla düzeltilmiştir. Milano, yayıncı: Ulrico Hoepli, 1973, s.416 (In = LXX = 70; Im = LXXI = 71) ve s.420 (m = XXX = 30; nnuuuj = XXXXVIII = 49). Burada verdiğimiz rakamlar, teknik nedenlerden ötürü, yaklaşık olmaktan ileri gidemiyor. Gerçek görünümüleri için, bkz. İlerideki fotokopiler.

³⁶ Györffy'nin bu konuda tam olarak dediği şey için bkz. aşağıda 2.3.1

³⁷ Kodeksin yapr.78^{arka} de yazmanın eski sahiplerinden birinin adı gösterir bir kayıt vardır. Kuun bunu *Ant. De Finale* (Kuun'un hazırladığı basımın 218.sayfası) diye okumuştur. C. Desimoni de Kuun'un basımı için yaptığı eleştirel incelemede (Archivio Storico Italiano, dizi IV, cilt VIII, 1881, s.253-270 içinde) *Antonio de Finale* (s.255) okunuşunu kabul eder ve bu adı taşıyan kişinin "kesinlikle Batı kıyımızdan ve daha XIV.yy.da Cenova'ya yerleşmiş ve soylu görevlerde bulunan bir aile"den [famiglia certamente originaria della nostra Riviera di ponente e già nel XIV stabilita in Genova, esercitando uffici cavallereschi] (s.268)olduğunu yazar. Kodeksin birinci bölümünün venedeik değil de Cenova kökenli olduğuna birçok dilbilimsel kanıt gösterir: "r"nin yer değiştirmesi (örn.koyun anlamına gelen crastonus Venedik ağzında *castron*); "r" yerine "l" nin geçmesi (örn.kırbaç anlamına gelen *fragellum*, köle anlamına gelen *scravus*). Ayrıca, yalnızca Ligurya lehçesine özgü birçok sözcüğü (örn.kepek anlamında *brenum* Venedik ağzında *semola*, yol anlamında *carubium* Ven. *calle*, şerit anlamında *frexetum* Ven. *cordela*, elek anlamında *sedacius*, Ven. *tamiso* vb.s.269-270) kanıt diye gösterir.

Daha *Versi italiani*...başlıklı makalesinde (s.7 ve 8) C. Frati, hiçbir kanıt ileri sürmeksizin, Kuun ve Desimoni'nin benimsedikleri *Finale* adını ve Kodeksin Latin-Fars-Kuman sözcük dağarcığının Cenova kökenli olduğu görüşünü yadsıyordu. Ona göre burada söz konusu olan kimsenin adını *Zinale* ya da *Ziuale* olarak okumak gerekiyordu, çünkü Kodeksin Venedik kökenliliği daha olasıydı. Yazar, ayrıca *bollettino Bibliografico Marciano* içinde de, yine kanıt göstermeksizin hem Desimoni'ye(s.113) hem de Desimoni ile bu noktada aynı düşüncede olan W. Bang'a (s.147) ters düşen görüşünü yinelemiştir. Şunu da ekleyelim ki, *Zinale* (ya da *Ziuale*) okunuşu Györffy (a.g.y. s.132,135,137) ve başka birkaç uzman tarafından benimsenmiştir.

tarafından, özellikle s.255,268 vd. de (Ligurya ağzı özellikleri taşıyan Latince sözcüklerin belirlenmesiyle) iyice kanıtlanmıştır. Ayrıca krş. Kuun, s.CXXI ve dev.³⁸ 1330 un yazılış biçimiyle *Ant. De Finale* (ki bu adı *Zinale* diye değiştirmenin paleografik bir dayanağı yoktur) birlikte dikkate alınırsa, Cenovalılık kesinlik kazanır. Zaten, ister *Finale* ister *Zinale* olsun, bunun bir önemi yoktur. *Zinale* bilinmiyor, Cenovalı da olabilirdi, Venedikli ya da başka bir yerli. Fakat bu adı *Finale* diye okumuş olmak araştırmaları doğru yöne yani paleografik ve dilbilimsel kanıtların ispatladığı Cenova'ya çeviriyor"³⁹ [...]. "Desimoni bir Cenovalı ve bir bilim adamı niteliğiyle bu konuda söz sahibidir; biz Venedikliler ise, Kuman söz dağarındaki Latince sözcüklerde venediklilik bulunmadığını bildirebiliriz" (II ve III.sayfalar).

Son olarak şunu söyleyelim ki, Zorzanello, A. Zardo ve P. de Nolhac⁴⁰ ile aynı düşüncede olarak, Kodeks Kumanikus'un "Petrarca'ya ait bulunduğu ve onun elinden çıkmış satırlar içerdiğine yanlış olarak inanıldığını" yazmıştır.

2.Şimdiye kadar Kodeks Kumanikusun tarihçesiyle uğraşmış olan kimselerin vardıkları sonuçlar, P.Zorzanello'nun buluşunun ışığı altında kesinleştirilebilir ve tamamlanabilir. Aşağıda bunu yapmaya çalışacağız.

2.1.1330 tarihi için ileri sürülenin doğruluğu tartışma götürmez. Zorzanello'nun kendi yazdıklarını doğrulamak için dile getirdiği paleografik verileri daha somut ve daha inandırıcı kılmak için, Kodeksin

³⁸ Kodeksin birinci bölümünün Cenova kökenli olduğu yolundaki kanıtlarını Desimoni, Kuun'a kendisi bildirmiştir(bkz. Kuun'un basımı, s.VII ve CXXI-CXXII).

³⁹ Aslına bakılırsa, Kodeks Kumanikusun birinci bölümün Cenova ya da Venedik kökenli olması sorunu için Antonio de Finale'nin Cenovalı mı yoksa Venedikli mi olduğunun hiçbir önemi yok, çünkü daha önceden bildiğimize göre (bkz. G. Györfy, a.g.y., s.135) bu kimse, Kodeksin iki bölümü bugün bildiğimiz biçimi altında tek "kitap" durumunda birleştirildikten sonra malsahibi olmuştur..

⁴⁰ P. Zorzanello şu yapıtlardan söz eder: A. Zardo, *Il Petrarca e i Carraresi*, Milano - Napoli _ Pisa, 1887, s.247 ve dv.ve s.313-316; Pierre de Nolhac, *Pétrarque et l'Humanisme*, Paris 1908, s.95 ve 98.

başlangıcında (Levha III, I) görülen tarihle Ortaçağa ait çeşitli Cenova belgelerinde gördüğümüz şu tarihleri karşılaştıralım ⁴¹:

Levha III,2. Cenova Devlet Arşivi. Noter kayıtları 116, yapr.72^{arka}, satır 10: *M° ccc° m (=1330)*.

Levha III.3. Cenova Devlet Arşivi. Noter kayıtları 264, yapr. 1^{ön}, satır 9: *Mill(esime) ccc°m°(=13330)*.

Levha III. 4. Venedik San Marco Ulusal Kitaplığı. Latince Kodeksler 493 (1741) [Cenova kökenli kodeks], yapr.101^{arka}, satır 1: *M° cc m (=1230)*.

Levha IV. 5. Cenova Devlet Arşivi. Noter kayıtları 262, yapr. 272^{ön}, sondan bir önceki satır: *M° CCC° m° uj°(=1333)*. XXX ve III rakamlarının yazılışını karşılaştırınız.

Levha IV. 6. Cenova Devlet Arşivi. Noter kayıtları 99, yapr. 98^{ön}, satır 2. *M° ccc° uu° . Ind. xv°. die m ap(ri)l(is)*. Uu (=3) ile m(=30) yazılışlarını karşılaştırınız. - Ayrıca bkz. Satır 7: *M° cc° Inn vuu° . Die vuj Mad(ii)* (=1299...8 Mayıs); (= VIII = 9) ile *vuj* (=VIII = 8) yazılışlarını karşılaştırınız.

2.2. Yukarıda (1.8 ve 2.1) söylenenlerden 1303 tarihinin Kodeks Kumanikusun tarihçesiyle ilgili her türlü tartışma dışında bırakılması gerektiği sonucu çıkmaktadır.

Öte yandan, kabul etmek gerekir ki, 1330 tarihi yalnızca Kodeksin birinci bölümüne aittir.

Bu düşüncelerden çıkan sonuçlar, Györffy'nin ve ondan önceki bazı araştırmacıların Kodeksin birinci bölümüyle ilgili olarak elde ettikleri bilgilerin bir bölümünü değiştirecek bulgulardır.

⁴¹ Cenova Devlet Arşivinde bulunan ve burada tartışmamızı ilgilendiren parçalarını yayınladığımız belgelerin sayfalarını bize fotokopi olarak veren, adı geçen Arşivden Bayan Rossana Urbani ile Cenova Üniversitesi Kitaplığından Bayan Antonia Ida Fontana 'ya içten teşekkür ederiz .Aşağıdaki levhalarda yazma parçaları küçültülmüş boyuttadır. Sayıların Ligurya biçeminde yazılışı için bkz. Yukarıda 35 sayılı dipnot.

İtalyan bölümünün elimize ulaşan biçiminin, aslından çıkarılmış birçok kopyanın sonuncusu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Györffy'nin bu konudaki uşlaması daha kesindir. Ona göre, asıl Kodeks 1294 ya da 1295 te oluşturulmuş, o asıldan 1303 yılında bir kopya çekilmiştir; elimizdekiyse bu ilk kopyadan 1330-40 arasında çekilmiş bir ikinci kopyadır (bkz. yukarıda 1.6). Bu son kopya bir öncekine öylesine benzer olmuştur ki, kopyayı yapan kimse düşünmeksizin bir öncekinin tarihini bile yinelemiştir: "Elimizdeki yazma değiştirilmeksizin harfi harfine geçirilmiştir. Daha önceki çözümlmelerden ortaya çıktığına göre yazmanın tarihi için de aynı şey yapılmış, tarih değiştirilmeden aktarılmıştır"⁴².

İleri sürülen bu düşünce hemen şöyle bir soruyu akla getiriyor: Mantık ve bu büyüklükte bir işi yapmanın vereceği böbürlenme tersini, yani yazıcının kendi yazmasına başladığı gerçek tarihi atmasını gerektirirken, neden adam bir önceki yazmanın tarihini atsın (zaten böyle bir şey Orta Çağda rastlanmamış bir şeydir)? Bundan da başka, o kopyanın tarihi 1303 değil, 1330 olduğuna göre, Györffy'nin ileri sürdüğü şey boşa kalmış da oluyor.

Şimdi şu önemli sorunla karşı karşıyayız: Elimizdeki yazma gerçekten bir ikinci kopya mıdır? Bu soruya kolay yanıt verilemez. Ancak, kesin olan bir nokta vardır, o da Kodeksin bu yazmasında bundan önce bir ya da birkaç kopya çıkarılmış olduğunu belli edecek her hangi bir işarete rastlanmamış olmasıdır. Kanımızca bugün elimizde olan, bugün yitip gitmiş aslın ilk ve tek kopyasıdır.⁴³

⁴² G. Györffy, a.g.y. s.120.

⁴³ Elbette, asıldan başka kopyalar da çekilmiş olması olanaksız değildir, ne var ki, gerçekten böyle kopyalar var olmuş olsaydı bile, bunlar Kodeks Kumanikusun bilinen yazmasının geleneği içinde yer alamazlardı.

2.2.2.Bu ilk yazma ne zaman kotarılmıştır? Bu soruya yanıtta yine Kodeksin yapr. 36^{arka} da bulunan ay adları listesi yardımcı olacaktır.

Yukarıda (1.4) sözünü ettiğimiz 1293 tarihi, 1330 dan öylesine uzaktır ki, onu göz önüne alamayız. Kodeksin başında yazılı yıla daha yakın bir tarih, şemsi ve kameri Kodekste görüldüğü gibi çakışmasının 1293e çok benzer olduğu 1325 tarihidir. (Bu, 1324ten ve 1330dan hemen önce gelen yıllardan daha uygun düşmektedir.) daha önce Malov ve Monchi-Zadeh tarafından (bkz. Yukarıda 1.7) işaret edilen bu çakışma için aşağıda verdiğimiz tabloya bakınız.⁴⁴

Levha III

1. San Marco (Venedik) Ulusal Kitaplığı
Codex Cumanicus ypr. 1, I

2.Cenova Devlet Arşivi
Noterlik kayıtları 116 ypr 72 den 8-11.satırlar

3.Cenova Devlet Arşivi
Aynı kayıtlar 264 ypr I den 8-10 satırlar

Levha IV

5.Cenova Devlet Arşivi
Aynı kayıtlar 262 ypr 272 den son satırlar

6.Cenova Devlet Arşivi
Aynı kayıtlar 99 ypr 98 den 1-8 satırlar

⁴⁴ Bu tabloya *Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungstabellen'* e (s.20) göre düzenledik.

Tablo II

	724 hicri	725 hicri	726 hicri	727 hicri	728 hicri	729 hicri	730 hicri
Kodeks	1323-1324	1324-1325	1325-1326	1326-1327	1327-1328	1328-1329	1329-1330
Januarius	29.I	17.I	7.I	27.XII	17.XII	5.XII	24.XI
Februarius	27.II	15.II	5.II	25.I	15.I	3.I	23.XII
Martius	28.III	17.III	7.III	24.II	14.II	2.II	22.I
Aprilis	26.IV	15.IV	5.IV	25.III	14.III	3.III	20.II
Madius	26.V	15.V	5.V	24.IV	13.IV	2.IV	22.III
Junius	24.VI	13.VI	3.VI	23.V	12.V	1.V	20.IV
Julius	24.VII	13.VII	3.VII	22.VI	11.VI	31.V	20.V
Augustus	22.VIII	11.VIII	1.VIII	21.VII	10.VII	29.VI	18.VI
Setember	21.IX	10.IX	31.VIII	20.VIII	9.VIII	29.VII	18.VII
October	20.X	9.X	29.IX	18.IX	7.IX	27.VIII	16.VIII
Nouember	19.XI	8.XI	29.X	18.X	7.X	26.IX	15.IX
Decenber	30.XII	18.XII	8.XII	27.XI	17.XI	%.XI	25.X

Şu halde, Kodeks Kumanikusun birinci bölümü üzerinde çalışmaya 1325, hattâ belki daha 1324 te başlanmıştır. Elbette, o tarihten daha önce sözcük dağarının ya da hiç değilse o malzemenin bir bölümünün hazırlanmaya başlanması olasıdır; bu sözcük dağarının hazırlanması XIII.yy.ın sonuna kadar götürülemez, gerekli de değildir (bkz. Yukarıda 2.2.1). Her ne olursa olsun, 1325 (ya da 1324) yılıyla 1330 arasında geçen süre Kodeksin 1330 nüshasının bu bölümünü kotarmaya yetmiştir. 11 Temmuz 1330 da başlanmış olan bu kopyalama işi, her halde, aynı yılın sonuna kadar bitirilebilmiştir. Bunun böyle olduğu, söz dağarının oldukça sınırlı (55 yaprak) hacmine ve yazıcının uzun aralar verilmediğini gösteren elyazısına bakınca anlaşılmaktadır.

2.2.3. Bu nüshada pek çok yanlış bulunduğu uzun zamandan beri biliniyor. Ancak, bunların hepsi yazıcıdan mı kaynaklanmış, yoksa bir bölümünün sorumlusu, kaleme alan ya da alanlar mıdır, bunu yanıtlamak kolay değildir. Fakat herhalde, ilk yazmayla bu nüsha arasında bir tane daha kopya bulunması tahmininden kesinlikle vazgeçilmiş olması, eldeki nüshanın gerçeklik derecesini yükseltmekte ve ona bağlı olarak da dilbilim açısından onu daha değerli kılmaktadır.

2.3. Şimdi yukarıda sözünü ettiğimiz iki tarihin Kodeksin tarihçesi konusunda bildiğimiz öteki olgulara nasıl denk düştüğüne bakalım.

2.3.1. Bilindiği gibi, Kodeks Kumanikusun birinci bölümünü meydana getiren ilk iki fasikül Kuzey İtalya kaynaklı olan ve ilk kez 1310 yılında görülen *Realle* formasında kâğıt üzerine yazılıdır. Bu kâğıdın birçok yerinde yan yana getirilince boyuna asılan kısa bir bıçak resmi oluşturan aynı ve tek bir filigranın parçaları vardır. Bu filigranın ince ve sık bir verjür* ile yapılmış çeşitleri, 1330 öncesinden 1337 ye kadar

* Verjür. Fr.vergeure. Matbaacılıkta ayrı ayrı harfleri bir arada sıkıştırmaya yarayan kasanın bakır teline ve bu telin kâğıt üzerinde bıraktığı ince, beyaz, yatay izlere ('verje' (vergé) kâğıt) ad. (ç.n.)

giden bir dönemde kullanılmıştır⁴⁵. Bu kâğıdın 1303 yılında (Kodeksin başlangıcında kaydedilmiş olduğu ileri sürülen tarih) henüz var olmadığını göz önüne alarak, Györffy şu sonuca varır: “Elimizdeki nüshanın kaleme alındığı dönemi, filigranının, verjürünün ve formasının gerçeğe uygun dönemi olan 1330 ile 1340 arası diye saptayabiliriz”⁴⁶.

Bu sonuç, Kodeksin taşıdığı gerçek tarihle bugün doğrulanmış, kesinlik kazanmıştır.

2.3.2.Yazmanın yerinin, nerede oluştuğunun belirlenmesine gelince, Györffy, Kodekse yakıştırılması gelenekselleşmiş üç aşamaya uygun düşen üç tane yanıt getirir: “Solhat’ı 1294te başlamış söz dağarının çıkış yeri olarak kabul edebiliriz; Saray yakınlarındaki Aziz Yohannes manastırındaysa 1303teki kopyalama işi yapılmıştır. Venedik’te saklanmakta olan ve 1330 yılından az sonra kotarılmış olduğu düşünülebilecek nüshanın nereden geldiğini belirleyemiyoruz; ancak, olsa olsa şunu söyleyebiliriz ki, Rusya’nın güney kesiminden, daha önce sözünü ettiğimiz [=Karadeniz’in kuzey kıyılarındaki - V.D.] bölgelerden başka bir yerden çıkmış olamaz”⁴⁷.

Kodeksin ilk yazmasının hazırladığı yer diye Kırımın eski başkenti Solkhat’ı işaret eden Rasovskij olmuştur. Söz konusu kent, XIII.yy.ın ikinci yarısında ve XIV.yy.ın başlarında çok önemli bir ticaret merkeziydi. Birçok yerle, en çok da Horasan ile ilişkileri gelişmişti. Oradan kalkan kervanlar Solkhat’a kadar gelirler, Doğudan getirdikleri mal, Kaffa ve Sudak limanlarından Türkiye’ye, Bizans’a, Suriye’ye, Mısır’a ve güney Avrupa’ya, en çok da İtalya’ya gönderilirdi. Aynı

⁴⁵ Bkz. G. Györffy, a.g.y. s.118-120 ve 119.sayfadaki şekil 1. Yazar (s.120de) bu çeşit filigranın 1328 tarihli olacağını öne sürer. Bununla birlikte krş. C.M. Briquet, *Les filigranes*, II, s.106, n°5146 (Bolonya, 1324-32) ve n°5147 (Torcello, 1326; Venedik 1327).

⁴⁶ G.Györffy, a.g.y., s.120. Yazar şunu da ekler:” Bununla yazmanın üzerindeki tarih açıklığa kavuşuyor. Kodeksin malzemesi 1294 ile 95 arasında derlenmiş olmalı. Tanıdığımız, bugün elimizde bulunan ve 1303 tarihini taşıyan önsözlü nüsha, 1330 yılından sonra kopya edilmiştir. Bundan ötürü, bugünkü metnin , metnin aslının ikinci transkripsiyonu olarak kabulünü öneriyoruz.” Bkz. Yukarıda açıklananlar (2.2.1).

dönemde Solkhat'ta hem Kumanlar hem de kalabalık ve varlıklı bir İtalyan kolonisi oturmuşlardır. Bütün bunlar Kodeksin birinci bölümündeki (Rasovskij'e göre bu bölüm XIII.yy.in sonlarından kalmadır) sözcük dağarının Latin-İtalyan terimlerinin Farsça karşılıklarının içermesini, hattâ Farsçaların ötekilerin önünde bulunmasını açıklayabilir.⁴⁸

Bang, Kodeksin meydana geldiği yer hakkında başka bir görüş ileri sürmüştü. Yazmanın başındaki *Ad honorem dei et Beati Johannis evangeliste* ithafı, Bang'a Kodeksin yazarının Aziz Yohannes adını taşıyan bir manastırda oturan bir keşiş olduğu ve yapıtını manastırının pirine adadığını düşündürmüştü. Gerçekten de Fransisken rahiplerce kurulmuş bir manastırın Volga'nın denize döküldüğü noktaya yakın bir yerde bulunan Saray kentinde 1314 te var olduğu saptanmıştır.⁴⁹

Bu açıklama gerek Rasovskij⁵⁰ gerek Györffy⁵¹ tarafından şu çekinceyle kabul edilmiştir: 1303 tarihi Bang'ın düşündüğü gibi asıl yazmanın tarihi değil de, 1294 tarihli aslın üzerinden alınan kopyanın tarihiyse, bu açıklama kabul edilebilir.

Vardığımız yeni sonuçların ışığında şu aşağıdaki noktaları dile getirebiliriz:

Rasovskij'in Kırım'da, Solkhat kentini desteklerken ileri sürdüğü noktalar XIV.yy.in başları için, -hiç değilse XIII.yy.in sonunda olduğu ölçüde-, geçerli olduğuna göre, 1324-1325 tarihli ilk yazmanın hazırlanışı orada olmuş olabilir.⁵²

⁴⁷ G. Györffy, a.g.y. s.124.

⁴⁸ D. Rasovskij, a.g.y. s.210-213; ayrıca krş. G.Györffy, a.g.y.,s.123.

⁴⁹ W. Bang SPAW, Phil.-hist. Klasse 1913, s.244-245 içinde: *Über die Herkunft des Codex Cumanicus*.

⁵⁰ D. Rasovskij, a.g.y. sç208-209

⁵¹ G.Györffy, a.g.y.s.123-124.

⁵² Ayrıca bkz. Rasovskij, a.g.y., s.211: İtalyan kolonlarının kıyı kentlerinde, örneğin Kaffa ve Tana'da bir Pers topluluğunun bulunduğunu gösterir her hangi bir işaret yoktur. Böyle bir yeri daha kuzeyde, kuzey Kafkaslarda ya da Saray'da bulmak daha kolaydır. Fakat oralarda öyle bir Pers topluluğu bulunsa da, XIII.yy.in ikinci yarısında kararlı biçimde yerleşmiş İtalyan kolonisi bulmak çok zor olur.

1330 nüshasının kaynağının neresi olduğuna gelince, gördük ki, Györffy bunun hakkında ne karar vereceğini pek bilmiyordu, fakat herhalde Rusya'nın güneyinde olması gerektiğini düşünüyordu. Gerçekte bunun yanıtını var olduğu varsayılan ve 1303 tarihini taşıyan ara nüshayla ilgili olarak Györffy'nin ileri sürdüğü düşüncede -çünkü o tarih gerçekte 1330 dur- aramak gerekir. Zaten nüshanın gerçek tarihi, Saray yakınlarındaki Aziz Yohannes manastırı hakkında elimizde bulunan verilere daha uygun düşüyor: 1313 yılından⁵³ 1340 yılına⁵⁴ kadar olan süre içinde bu manastırın var olmuş olduğu kesindir.

2.4.Şimdi, birinci bölümün hazırlanma ve kopya edilme tarihlerini ikinci bölümün tarihçesi hakkında ne biliyorsak ona bağlamamız gerekiyor. Bu işle uğraşmış tek uzman olan Györffy'nin araştırmalarına göre, Kodeksin Alman bölümünün kâğıdının filigranları bu bölümün 1340-1350 yılları arasında oluşturulduğunu gösterir.⁵⁵ Metinleri oluşturanların, yani çevirmenler ve yazıcıların, "kesinlikle, görevlerini güney Rusya manastırlarında ya da o manastırların yakınlarında yürüten misyoner Fransisken pederler olmaları gerekir"⁵⁶. İtalyan

Çünkü o çeşit koloniler, batıdan Karadeniz'in kuzeyin yoluyla yavaş yavaş doğuya yayılmışlardır. Fakat her ne olursa olsun, Kodeksin birinci ve ikinci (bu ikinci Rusya'nın güney kesiminde, belki Saray'da kotarılmıştır) arasında hissedilir ve iki ayrı Kuman lehçesinin varlığına tanık eder dilbilimsel ayrılıklar, aynı bölgede Latin-Fars-Kuman sözcük dağarcığının bulunması düşüncesine karşı çıkar.

⁵³ Bkz. Girolamo Golubovich. *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*. II.cilt. Quaracchi presso Firenze, 1913, s.557: "S.Johannes...Saray bölgesi içinde böyle bir yer ve bir Fransisken manastırı olmuştur[...] *Chronicon 24 generalium* bu yerin *Giovanni* (Yohannes) adında bir Tatar imparatoru ya da prensin mezarı olduğunu yazar. Tatar prens din değiştirmiş ve öldüğünde Fransisken rahiplerin adı geçen manastırına gömülmüştür.[...] *Chr.24.gen.* içinde o yerden iki kez daha, Fransisken Macaristanlı Stefano'nun yaşamıyla ve (din uğrunda) 1334 yılında Eski Saray'da öldürülüşüyle ilgili olarak söz edilir.[...] 1313 yılından, hattâ daha önceden başlayarak Saray'a üç mil uzaklıkta bulunan Aziz Yohannes manastırından söz eden *Chron.24.gen.* 'un bu ayrıntılarından kesinlikle öğrenmiş bulunuyoruz ki, söz konusu manastır, 1331 tarihinde henüz kurulmamış olan yeni Saray (bkz. Aksaray) kenti değil, eski Saray kendi yakınlarında bulunmaktaydı." Ayrıca krş. A.g.y. cilt III, 1919, s.170.

⁵⁴ Bkz. Bundan önceki dipnot. Ayrıca W. Bang, "Bulletin de l'Académie Royale de Belgique", Classe des Lettres et Sciences morales et politiques, 1911, s.33 içinde. *Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus*; G. Györffy, a.g.y., s. 124-125 (Fransisken keşişi Paschalis de Victoria'nın mektubu).

⁵⁵ G. Györffy, a.g.y., s.127-129.

⁵⁶ Id.a.g.y., s.130. Kanımızca, Alman bölümünün meydana getirilmesi ve Alman düzeltmenlerin İtalyan bölümüne olan katkıları tek bir yerde, Saray yakınlarında Aziz Yohannes (Saint-Jean) adlı bir manastırda ya da bir papaz olmayan kişilerin kurduğu dinsel bir topluluk içinde olmuştur.

bölümün o bölüme pek çok düzeltme ve katkıda bulunmuş olan Alman keşişlerin eline gelmesi de aynı döneme rastlar.⁵⁷ Kodeksin iki bölümü Alman keşişler tarafından XIV.yy.ın ikinci yarısına doğru bir araya getirilmiştir.⁵⁸

Bundan şu sonucu çıkarabiliriz ki, Kodeksin birinci bölümünün oluşturulması aşağı yukarı ikinci bölümünkiyle aynı zamanda olmuştur, bu da Kuman dilinin senkronik incelenmesi bakımından büyük önem taşır.⁵⁹

Vladimir Drimba

⁵⁷ Id. A.g.y., s.130-132 ve 134-135.

⁵⁸ Id. A.g.y., s.135 ve 137.

⁵⁹ Bu çalışmamızın geçici sonuçları PIAC'ın 17nci toplantısında (Bonn-BadHonnef, 3-7 Haziran 1974) bir bildiriyle sunulmuştur.

verirsiniz belki, diye yazıyorum. O sayfada iki tane 18 sayılı dipnot var. İkincisi 19 olacak. O 19 sayılı dipnotta aylar arasında birleştir çizgisi çekmek gerekecek. Ben yapmasını bilmiyorum. *Zaliba yaptım.* s.389 da ve s.395 te Fransızcası verilmemiş Almanca birer tümceyle s.393te Fransızcası verilmemiş İtalyanca bir tümce var. Yama gibi duruyor. Çevirdim. Fakat, ilke olarak çevrilmemesinden yana olabilirsiniz diye, Almanca ve İtalyancayı da koydum. Siz birinden birini seçersiniz. *Birkaç tane daha var.*

7nci sayfanın Saray ile ilgili dipnotunu atmak isteyebilirsiniz. ?? *Muski Medunin at.*

8nci sayfanın kodeks sözcüğü ile ilgili dipnotunu atmak isteyebilirsiniz.??

35nci nottaki harfleri kontrol eder misiniz?

Tarihleme makalesi s. 396 nin en altında 'yukarıda' sözcüğü 'aşağıda' olacak.

Tarihlemenin 397.sayfasında İtalyanca alıntıyı yazmayı bırakıyorum. Gerekirse, Türkçeyi atıp onu yerleştirirsiniz diskette, değil mi?

Şemsi aylar / kameri aylar diyorum. Çok eskici Gaspar gibi kaçıyor, bir yol arayalım.

Benim 15.sayfamda 2.2.2 nin 2.Ş bir parantez içi var. Yazar, orada bir bağlacı sanırım yanlış kullanmış. Bilmem benim yazdığım abes mi?

Levhalarda yaprakların ön mü arka mı olduğunu okuyamıyorum. Belki sizdeki kopyalar daha iyidir.

Saray adının ilk geçtiği yerde ~~Moskova'nın güney doğusu~~ diye not verdim. Yanlış mı? Saray değil de Bahçesaraysa değiştirmeli.

Solhat ya da Solkhat'ın Türkçede nasıl yazıldığını bulamadım.

Drimba 1 içinde p.5 -güw bir hapaxtır deniyor. Tek bir yerde geçer diye çevirdim. Doğru mu?

Bilmeceleri içeren fotokopi 1990 sonrası bir dergiden. 86 ya bağlanmış galiba. Bilmecelerin çevirilerini öteki kesimlerden daha dikkatle okumanızı rica ederim.

X V.bilmece için Tietze'ye bakmalı, ^{vazah} yabancı kedis postu ?

XVI.kibitka ne demek? ^{Rumeli} ?

XIII.içinde iki tane 38 sayılı dipnot var. İkincisine sayıyı yazdım, aşağısını boş bıraktım..

XIX.da çadır iskeleti? Kasnak oldu mu?

XX.sığırı sığır diye çevirmek istiyorum, Drimba inek demiş. Pot kırmayayım.

XXI.in 63 sayılı dipnotundaki tırnak içindeki sözcüğü okuyamıyorum. ^{ulaHi}

Dittographie bizde kullanılıyor mu? Amaçsız yineleme.

35ncideki Fransızca sözcükleri bilmiyorum Tietze'ninkilerle karşılaştırabilir miyiz? ^{diğün düğmebedim} ^{Yanıt: bellek?}

42ncide: sekiz tane ne var? Tietze'ye bakabilir miyiz? Kulübe olabilir.

Tavşan kafesi olabilir. Mollova Hanıma göre galiba tavşan kafesi. Taş yığını olabilir. Aynı bilmecenin ~~114 sayılı dipnotunda Radloff: sänäk diye bir şey yok! O nota iyi bakmalı.~~

Tarihlemede iki parçanın "ciltlenmesi"nden söz ediliyor. Doğru mu? ^{mollova'da da var.}

Yine tarihlemede §3 te kodeksler var, kodeks olmasın?

Bana verdiğiniz fotokopilerden Oriens'teki tarihlemeye ait olanın s.390 15 sayılı dipnotta 1295 yılı yanlışlıkla 1925 yazılmış.

Ondan bir sayfa sonra s.391de18 sayılı dipnotun son satırında 'halde' sözcüğü bulunmamalı. Çıkardım. Bunları bu fotokopileri TDK'na

Mulla

KUMAN BİLMECELERİ

Bay Andreas Tietze'ye

Kodeks Kumanikus'un 60 sayılı yaprağının iki sayfasında yazılı bilmeceleri aydınlığa kavuşturmak için birçok uzmanın ne kadar çaba gösterdiği bilinir. Karşılaştıkları güçlüklerin başında söz konusu yaprağın saklanma koşullarının kötülüğü gelmektedir.(Kâğıt ve mürekkep yitimi olmuştur. Yaprağın içindeki eklenmiş bölümlerin kazara yapraktan ayrılmasından sonra beceriksizce yapıştırılmasında bazen çok ağır dereceye varan bozulmalar olmuştur.) Bundan başka, yazıcıların metinleri dikkatsizce kaydetmeleri (örneğin metin ya da metin parçalarının gelişi güzel bir yere oturtulduğu, birçok da yanlış, anlaşılmaz ya da çözmesi güç yazımlar bulunduğu görülür) da zorluk yaratan etkenlerdir. Bunlara bir de yabana atılamayacak başka bir zorluğu, pek çok bilmecenin kapalı genel içeriğinin yorumunun getirdiği zorluğu ekleyebiliriz. Bazılarının çözümü yani yanıtı yoktur, birçoğunda da tanınmayan ve başka Türk dillerinde karşılaşılmamış, bundan ötürü anlamı ancak yakıştırmayla çıkarılabilecek birtakım sözcük ya da biçimlerle karşılaşılır.

Öyle ki, G. Kuun'un hazırladığı o kötü basıma fazla şaşmamak gerekir. Ne yazık ki, E. Teza, bu bilmece basımını eleştiriye sunma, karşılaştırmalıya dönüştürme tasarısını gerçekleştirememiştir. (Bkz. *Rendiconti della R.Accademia dei Lincei*, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, VII.cilt, 1891 yılı ilk yarısı, fasikül 8, s.323 içinde Teza'nın makalesi: *Un'altra occhiata al "Codex Cumanicus"* {Kodeks Kumanikus'a değişik bir bakış}). Kendisi, Kuun'un aynı yapıtında yayınlanmış olan Almanca yorumlar(glozlar), İtalyanca metinler ve dinsel metinler için benzer bir şey yapmıştı. (a.g.y.,s.315 327 ve *Gli inni*

e preghiere in lingua cumanica. Revisione del codice veneziano {Kuman dilinde ilahiler ve dualar, Venedik kodeksinin gözden geçirilmesi}, aynı yerde, fasikül 12, s.586-596). Kuşkusuz o tasarı gerçekleşseydi, Kuun'un çoğu anlaşılabilir birçok yanlış okumasına Teza'nın getireceği düzeltmeler, bilmecelerin başta W. Bang'inki (1912) olmak üzere yorumlarını çok kolaylaştırırdı. Elbette, Kuun'un kendisinin ve hele W. Radloff'un (1887) bilmecelerin bazılarını açıklığa kavuşturma yolunda gösterdikleri övgüye değer çabaları göz ardı etmek büyük haksızlık olur. Fakat, bunların hepsini ilk kez bilimsel olarak inceleyen Bang olmuştur. Ne var ki, birçok karşılaştırma notu ve -bu nokta çok önemli- tıpkıbasımlarını eklemesine karşın, o da onların yazınsal aktarımını yani transliterasyonunu ve çevirilerini vermekle yetinmiştir.

Ertesi yıl (1913), J. Nemeth, Bang'ın incelemesine bir karşılık yayınlamak pek çok yeni yorum önermiş, bunların yanında bilmecelerin resmi belgelere özgü transkripsiyonuyla (gotik harflerle) birlikte -hemen hemen gerçeğe uygun- birer fonetik transkripsiyonunu da vermiştir.

Nemeth'in incelenmesinin yayınlanma tarihiyle otuzlu yılların sonu arasında, ancak birkaç araştırmacı bazı bilmecelerin açıklanmasıyla ilgilenmiştir: W.Radloff (1915), N. Âsım (1916), A.Samojlovic (1924), S.E.Malov (1930), J.Nemeth (1930) ve A.Inan (1939). Daha sonra çeyrek yüzyıldan uzun bir süre uzmanlar dilbilim ve folklor bakımından önemli olduğu kadar zor da olan bu metinlere ilgisiz kalmışlardır. 1966 da A. Tietze, çok önemli bir monografik yapıt olan *The Koman Riddles and Turkic folklore* adlı kitabında bilmecelerin yeni bir bakış açısı altında derinlemesine bir çözümlenmesini yapmıştır. Övülecek öteki niteliklerinin yanı sıra, bu Avusturyalı bilginin kendisince açıklanamadan kalmış karanlık noktalar üzerine birçok

Hatal Yer imi tanımlanmamış.

araştırmacının eğilmesini yüreklendirme gibi önemli bir iyiliği de olmuştur.

Biz de bu bilmecelerin getirdiği bazı zorlukları bir karşılaştırmalı inceleme yayınımla (1973 tarihli *Syntaxe comane* adlı yapıtlımız) ve ondan önce ve ondan sonra bir çok kez yaptığımız katkılarla çözmeye çalıştık. A.Tietze'nin kitabını ve başka araştırmacıların katkılarını bir kez daha okuduktan, M. Mollova'nın daha yeni tarihli değerli katkılarının karşılaştırmalı incelemesini yaptıktan sonra, 1973 tarihinde vermiş olduğumuz birçok transkripsiyon ve çeviride önemli düzeltmeler yapma olanağını bulduk. İşte bu nedenle, bazı bakımlardan (özellikle Bang, Nemeth, v.Gabain, Tietze ve Mollova'nın örneklerini izleyerek artdamaksıl sınıftan sözcüklerde "-mæ " ya da "-dæ" gibi yazılışları -mäs ve -dä olarak yorumlamayı kabul ederek) Kuman bilmecelerinin tümünü, yeniden gözden geçirilmiş bir fonetik transkripsiyon içinde ve kanımızca en iyi çevirileriyle, paleografik nitelikte notlarla ve her bilmece için ilgili kaynakçayı da vererek yayınlamayı yararlı görüyoruz. (Çevirilerde ve notlarda sözcüğü sözcüğüne çeviri için *litt*, Kodeksin elyazması içinse *Ms* kullandık.)

I.Tap.tap: tamiziq. // tamadiryan tamiziq: // kölägäsi bir¹ köyedirgän tamiziq. // Ol köbelek.

"Bil bakalım, bil bakalım: bu, bir damladır, // sürekli damlayan bir damla // gölgesi yakıcı bir közdür(köze benzer) (ya da derinden yanan bir yongadır) // Yanıt :Kelebek."²

TK/106.2

¹ Ms " bi(...) "kâğıt yitimi (1 2 mm)

² Bkz. Kuun, s.143 ve 149; Radloff 1887, s.2; RW III 945 *tap*¹ altında; Bang, s.335, 336; Nemeth 1913, s.378,379; Radloff 1915, s.350,351; Malov, s.350,351 ve 373-375; İnan, s.83,84(354,3559; Tietze 1960, s.343; Tietze 1966, s.1, 11, 12ve 141; Doerfer, s.199,201; Drimba 1972, s.4,8; Drimba 1073, s.201 ve 210; Drimba 1978, s.190, 192; Mollova 1981, s.47, 49; Drimba 1990, s.55,58.

II. Biti bititidim. // beş ayaçya bitidim; // könesuwum yuwurdim³
// kök⁴ yibekim çirmadim. // Ol qinä-dir.

“Yaz, yaz, yazdım, // beş oduna (odun parçasına) yazdım; // civamı
yoğurdum // (ve) tirşe ipeğimi (beş sopanın çevresinde) dürdüm.
// Yanıt: Kına (beş parmağa sürülmüş).”⁵

III. Qaštä⁶ qaraqula uwšsap-dir⁷ // Ol işliq-dir.

“Aslan tepede kükredi. // Yanıt: Baca (ya da tepe deliği) veya deri
isleme yeri.”⁸

IV. İtip itip iryalmas. // icindägi cayxalmäs. // Ol uru.

“İstediklerince itsinler, o sarsılmaz // (ve) içindeki kıpırdamaz.
// Yanıt: Tahıl saklama çukuru.”⁹

V. Silewsin yäyi silkip bolmäs, // sırma tonum bügüp bolmäs.¹⁰ // Ol
yer¹¹.

“Yaban kedisinin tüylü postu silkelenemez, // benim sırma (altın ve/veya
gümüş iplikle işlenmiş ya da süslü) giysim katlanamaz . // Yanıt:
Yeryüzü {ya da yıldızlı gökyüzü}.”¹²

³ Ms “juurdi (...)”: kâğıt yitimi; “i” zar zor okunuyor.

⁴ Ms “kok”: “o”nun rengi çok solmuş ve biçimi bozulmuş.

⁵ Bkz. Kuun, s.143 ve 149; Radloff 1887, s.2, Bang, s.336, Nemeth 1913, s.579,580; Âsım, s.382; radloff 1915 ve Malov, s.351, 352, İnan, s.122 (355, 356); Kurgan, s.104, 105, n° 1; Gabain, s.244,245; Tietze 1966, s.12,16 ve 141; İsänbät, s.475, 476; Drimba1973, s.201 ve 210, Mollova 1980, s.104,105; Mollova 1981, s.49, Drimba 1990, s.58,60

⁶ Ms “kaštæ”: İlk iki harf çok renk yitimine ve biçim bozulmasına uğramıştır.

⁷ Ms “<j>uvšapd”: “j” üzeri çizilerek atılmıştır.

⁸ Bkz. Kuun, s.143 ve 149; Bang, s.337; İnan, s.122, 123 (356,357); Wendt, s.107,108; Tietze 1966, s.16-20 ve 141, Drimba 1973, s.201 ve 210; Baskakov, s.79-86; Drimba1979, s.192-194.

⁹ Bkz. Kuun, s.143 ve 149, Bang, s.337; Nemeth 1913, s.581; Radloff 1915 ve Malov, s.353; İnan, s.123 (357); Kuryşzanov, s.171-174; Tietze 1966, s.20-22; Drimba 1973, s.201 ve 210.

¹⁰ Ms “b”(….)mæ “: Kâğıt yitimi; “b(ol)” parçası bir sonraki satırda yazılı “mæ”e yayla bağlanmış.

¹¹ Ms “je(…)”: Kâğıt yitimi (1-2 mm).

¹² Bkz. Kuun, s.143 ve 149; Bang, s.337; Nemeth 1913, s.591-582, Radloff 1915 ve Malov, s.354-355; İnan, s.123 (357-358); Taylor 1951, s.515; Tietze 1966, s.22-27 ve 141; Maxmutov 1969, s.160, Drimba 1973, s.201 ve 210; Drimba 1979, s.195-194; Drimba 1990, s.60-61.

VI.Aq küymäni¹³ awzu yoχ. // Ol yumurtqa.

“Beyaz kibitkanın kapısı yok. // Yanıt: Yumurta.”¹⁴

VII.Alan¹⁵-bulan buw-turur -- // ayrī ayaçdā[✓]yaw tamar; // qulan-alan
tuw¹⁶ -turur-- // quw ayaçdā[✓]n yaw tamar.

“Alacalı buhar // dal budak salmış ağaçtan yağ sızıyor; // çizgili bayrak //
içi boş ağaçtan yağ sızıyor. // Yanıt: {Ateşte çevrilen koyun.}¹⁷”

VIII.Kün altundān ālci[✓] keliyir¹⁸, // kömiş biryi[✓] tarta¹⁹ keliyir; // ay
altundān²⁰ ālci[✓]²¹ keliyir, // altun biryi[✓] tarta²² keliyir. // Ol aq kuw (ya da
kuš)²³.

“Güneşin altından bir haberci gelir. // gümüş boru çalıp gelir: // ayın
altından bir haberci gelir, // altın boru çalıp gelir. // Yanıt: Kuğu.”²⁴

IX.Butu, butu uzun, // butundān arīq qolu²⁵ uzun.

¹³ Ms de şöyle yazılı: “akkvy mænín”.

¹⁴ Bkz. Kuun, s.143 ve 150; Bang, s.338; Nemeth 1913, s.582; Âsım, s.382; radloff 1915 ve Malov, s.355-356; İnan, s.123-124(358); Kurgan, s.148 ve 149, n°15; Tietze 1966, s.27-30 ve 141; İsānbāt

¹⁵ Ms “ala{η}”: yukarisına değiştirim olarak konulmuş η harfinin üzeri çizilmiştir.

¹⁶ Ms “tu{r> v}” r harfinin v harfine dönüştürülmesi görölüyor.

¹⁷ Kodekste bilmecenin yanıtı yoktur. - Bkz. Kuun, s.243 ve 150, n° 7; RWI 358 alaη–bulaη maddesi altında. İI 883 qu² maddesi altında ve 973 qulaη–bulaη maddesi altında; Salemann, s.128-129; Bang, s.338-339; Nemeth 1913, s.583-584; Radloff 1915 ve Malov, s.356,373,374; Tietze 1966, s.30,31 ve 142; Drimba 1073, s.202 ve 210; Drimba 1979, s.195,196; Mollova 1981, s.50,51;Drimba 1990, s.62,63.

¹⁸ Ms “kelíyrír”: *keliyir* yerine yanlış yazılış (krş. 2.,3. ve 4.dizelerde “kelíyr”).

¹⁹ Ms “tart (...)”: kâğıt yitimi.

²⁰ Ms “al{d>t}udæ” d harfinin t harfine dönüşmesi, æ üzerine tilde işaretinin konulması.

²¹ Ms “elci” e harfi altına okutucu işaret konmamıştır (krş.bir önceki dizede görülen çlci)

²² Ms “t(...)”: kâğıt yitimi.

²³ Ms “ol a(...)”: Yanıtın büyük bölümünün bulunduğu ve dört ya da beş harf içerebilecek kâğıt parçasının yitimi.

²⁴ Bkz. Kuun, s.143 ve 150, n°7;Salemann, s.128,129; Bang, s.338,339, Ü; Nemeth 1913, s.583,584; Radloff 1915 ve Malov, s.357; Tietze 1960, s.343; Teitze 1966, s.32-36 ve 142; Maxmutov 1971, s.89-90; İsānbāt, s.480;Drimba 1973, s.202 ve 211, Drimba 1979, s.196-197, Baldauf, s.45-46; Mollova, 1981, s.51-53, Drimba 1990, s.63-64.

²⁵ Ms “arek ol”: Yanlış yazılış.

“Kalçaları, kalçaları uzun; // kalçalarından daha sıska (olan) kolları (da) uzun. // {Yanıt: Çekirge.}”²⁶

X.Al pāceli²⁷, yabowlī, // altun başlı, coğmarlı. // Ol turna-dır.

“Kırmızı ayaklı, (sırtı) örtülü, // başı yaldızlı ve topuzlu(dur). // Yanıt: Turna kuşu.”²⁸

XI.Sendä, mendäyoç, // señir tawdä yoç, // ütlü taşdä yoç, // qıpcaqdä yoç. // Ol kuş süt-dir.

“Sende de yok, bende de yok, // burunda (coğr.) da yok, // taşın (ya da kayanın) boşluğunda da yok, // Kıpçak bozkırında (ya da içi kof ağaçta) da yok. // Yanıt: Kuş sütü.”²⁹

XII.Qoçqar³⁰ müzi qoyurmaq, // qoyurmaqdän qoyurmaq³¹. //Qoçqar müzi küden³². // Tegä müzi tiyirmaq, // tiyirmaqdän tiyirmaq. // Tegä³³ müzi teñli³⁴.

“Koçun boynuzları bir kalınlık, // kalınlıklardan daha büyük bir kalınlık. // Koçun boynuzları sucuk (lara benzer). // Tekenin boynuzları bir yığın, // yığınlardan bir yığın. // Tekenin boynuzları düz (ya da dik).”³⁵

²⁶ Kodeskte bilmecenin yanıtı yoktur. - Bkz.Kuun, s.143 ve 150, n°7; Salemann, s.128-129; Bang, s.339, Nemeth 1913, s.584; Radloff 1915 ve Malov, s.357, not 1, Kenesbaev-Kuryşzanov, s.43-44, Tietze 1966, s.36-37 ve 142; Drimba 1972, s.8-11; Drimba 1973, s.202 ve 211, Mollova 1980, s.105-107; Drimba 1990, s.64-65.

²⁷ Ms “a(...)pa cel // i”: Belirsiz yorum(dizimin yazılışı çok karışık):“l”nin satır üzerine çıkmayla eklenmesi.

²⁸ Bkz. Kuun, s.143 ve 150, n°8; Radloff 1887, s.3, n°8; RW III 284-285 *jabulī* altında; Bang, s.339; Nemeth 1913, s.584-585; Radloff 1915 ve Malov, s.357, not 1; Kurgan, s.148 ve 149, n°16; Tietze 1966, s.38, 41 ve 142; Drimba 1973, s.202 ve 211.

²⁹ Bkz. Kuun, s.144 ve 150, n°9; RW IV 448, s.ñir maddesinde; Bang, s.340; Nemeth 1913, s.585; Radloff 1915 ve Malov, s.357, not 1; Kurgan, s.146 ve 147, n°2; Boratav-Başgöz, s.86; Gabain, s.244; Tietze 1966, s.41-49 ve 142; Drimba 1973, s.202-203 ve 211; Drimba 1988, s.454; Mollova 1981, s.53-56; Drimba 1990, s.65-68.

³⁰ Ms “koc /k/ ar”: “k” harfi satır yukarısına eklenmiş.

³¹ Ms “kojur(...)”: Kâğıt yitimi; “m” harfinin birinci bacağının yukarı kesimi duruyor.

³² Ms “kud(...)”. Kâğıt yitimi; “e” harfinin yanısı ve tilde duruyor.

³³ Ms “te(...)”: Kâğıt yitimi.

³⁴ Ms “mvzi teñli” (“teñli” de yanlış): “te(gæ)”ye (bir önceki satır) bir yayla bağlanmış.

XIII.Uzun ayaç³⁶ başında // urıwul atlı quş oturur; // ani³⁷ atmā är kerek³⁸, // yüreginä³⁸ taş³⁹ kerek. // Ol tın.⁴⁰

“Yüksek bir ağacın tepesine // urıwul diye kuş konmuş; // vurmak için er (yürekli biri) gerek // (onun) yüreğine (de) taş gerek. // Yanıt: Tin(ruh).”⁴¹

XIV.Uzun ayaç³⁶ başında // ulu bitiw bitidim; / kemsän owlu kelgäy dep // kemsän turup saıladıım. // Ol qayıq⁴² bile baliq.

“Uzun bir tahtanın ucuna // büyük bir yazı yazdım; // madem ki pullunun oğlu gelecekmiş, // ayakta durup pulluyu (pullunun gelişini) bekledim (ya da gözledim). // Yanıt: Sandal ve balık.”⁴³

XV.Aıça³⁶ qaydä qışlāmıš? // qanlı yerdä kışlāmıš. // Qanı neçik yuımamıš? // hap⁴⁴ ortadä qışlāmıš.⁴⁵ // Ol qarın⁴⁶ yaw-dır.

³⁵ Bkz. Kuun, s.144 ve 150-151, n°10, Bang, s.340; Nemeth 1913, s.585-586; Tadloff 1915 ve Malov, s.357-358; Tietze 1966, s.49-51 ve 142; Nemeth 1973, s.316; Drimba 1973, s.203 ve 211, Drimba 1979, s.197-199.

³⁶ Ms “agaci”: Yanlış yazım.

³⁷ Sözcüğün önünde bir dik çizgi var(görünürde hiçbir anlam taşıyor).

³⁸ Ms “kerek *<eki acunæ>”: Yıldızcık diye kullanılan im, sayfanın altına yazılmış olan “jvreginä” sözcüğüne gönderme yapıyor. O sözcük üzeri çizilip çıkarılmış “<eki ucunæ>” sözcüklerinin yerini tutmaktadır.

³⁹ Ms “t(...)”: Kâğıt yitimi; kendisini izleyen “kerek” sözcüğüne bir yayla bağlanmış.

⁴⁰ Ms “ti(...)”: Kâğıt yitimi (1-2 mm).

⁴¹ Bkz. Kuun, s.144 ve 151, n°10; Bang, s.340-341; Nemeth 1913, s.586-588; Radloff 1915 ve Malov, s.358-359 ve 375; Tietze 1966, s.51-55 ve 142; Maxmutov 1969, s.161, Drimba 1973, s.203 ve 211; Mollova 1980, s.107-109; Drimba 1990, s.133-134.

⁴² Ms “kai(...)”: Kâğıt yitimi (son “k”nin yukarı çıkan bölümü çok bozulmuş olmasına karşın görülebiliyor).

⁴³ Bkz. Kuun, s.144 ve 151, n°11 ve 12, Bang, s.341-342; Nemeth 1913, s.588; Radloff 1915, s.359; Malov, s.359 ve 374; Kurgan, s.146-147, n°3; Gabain, s.244; Tietze 1966, s.56 ve 143; Drimba 1972, s.11-13; Nemeth 1973, s.316; Drimba 1973, s.203 ve 212; Drimba 1079, s.199-200; Mollova 1981, s.56-57; Drimba 1990, s.134-136.

⁴⁴ Ms “Hap” (“hap” yerine).

⁴⁵ Ms “ki /š/ læmıš: “š” satır üzerine eklenmiştir.

⁴⁶ Ms “kar {u > ı}”: “u” nun eksik değişikliği getirilmiştir.

“Akça nerede kışlamış? // Kanlı bir yerde kışlamış. // Onun (o yerin) kanı nasıl (akçaya) yapışmamış? // Halbuki tam ortasında kışlamıştı. // Yanıt: İçyağı.”⁴⁷

XVI.Beş başlı elçi keliyor. // Ol: etikdän beş barmaq⁴⁸ bayar⁴⁹.

“Beş başlı bir ^{haberçi} elçi geliyor. // Yanıt: Kunduradan (ya da sandaldan) çıkan beş tane ayak parmağı.”⁵⁰

XVII.Taw üstündä talaşman. // (tayaqi ~) tayaqi⁵¹ bar beş batman. // Ol⁵² tülküciğim⁵³ tüpegi⁵⁴

“Dağda bir kavgacı (var). // Kavgacının beş batmanlık⁵⁵ bir sopası var. // Yanıt: Tilkiciğimin sık tüylü kuyruğu.”⁵⁶

XVIII.Araba, şak! // Taş araba şaq ete tüşti. // Ol töwä.

“Araba, şak! // Taş arabası şak edip düştü/ // Yanıt: Deve.”⁵⁷

XIX.Tüw yer käläşim, // ac benim qarnim.⁵⁸ // Ol keregi-dir.

⁴⁷ Bkz. Kuun, s.144 ve 151, n°12 ve 13; Radloff 1887, s.3, n°13; RW II 403 *qapı* maddesinde ve 813 *qışla-* maddesinde; Bang, s.359-360; Tietze 1966, s.57-61 ve 143; Maxmutov 1969, s.161-162; İsänbät, s.503; Maxmutov 1971, s.90; Drimba1973, s.204 ve 212.

⁴⁸ Ms “barma /k/” : “k” satır üzerine eklenmiş.

⁴⁹ Ms “bag(...)” : Kâğıt yitimi (2-3mm): “g” nin rengi çok solmuş, fakat oldukça rahat fark edilebiliyor.

⁵⁰ Bkz.Kuun, s.144 ve 151, n° 14; Bang, s.342-343; Nemeth 1913, s.590; Radloff 1915, s.360-361; Malov, s.360-361 ve 374-375; Tietze 1966, s.63-64 ve 143, Maxmutov 1969, s.160; Drimba 1973, s.204 ve 212; Mollova 1981, s.57-59; Mollova 1985, s.345-346; Mollova 1988, s.105; Drimba 1990, s.136-138.

⁵¹ Ms “taya {k>g}i” : “k” üzerine “g” oturtulmuştur, ilk yazılış biçimi de geçerlidir.

⁵² Ms “o(l)” : İki harf (en çok da birincisi) çok bozulmuş, hemen hemen tanınamaz durumdadır.

⁵³ Ms “tulku {ş>e}igi” : Atılmış olan “ş” yerine “e” getirilmiş.

⁵⁴ Ms “tup(...9”. Sözcüğün son bölümü çok bozulmuş, “p” den sonra bir “e” var gibi.

⁵⁵ 180 - 300 kilo karşılığında olabilen bir ağırlık birimi.

⁵⁶ Bkz. Kuun, s.144 ve 152, n°14; Bang, s.342-343; Nemeth 1913, s.590; Radloff 1915, s.360-361; Malov, s.360-361 ve 374-375; Tietze 1966, s.63-64 ve 143; Maxmutov 1969, s.160; Drimba 1973, s.204-212; Mollova 1981, s.57-59; Mollova 1985, s.345-346; Mollova 1988, s.105; Drimba 1990, s.136-138.

⁵⁷ Bkz. Kuun, s.144 ve 151, n°14, Bang, s.343; Nemeth 1913, s.591; Radloff 1915, s.361; Malov, s.361 ve 374; Tietze 1966, s.64-66 ve 143; Drimba 1872, s.13-14, Drimba 1973, s.204 ve 212; Mollova 1980, s.109-110; Drimba 1990, s.138-139.

“Nişanlım (ya da karım) darı yemeği yiyor, // (halbuki) ben açım. // Yanıt: Yurt (çadır) iskeleti (direkler vb, yurdu kurmak için gereken kasnak).”⁵⁹

XX. Sıyır sırtı, // qoy qonaç. // Ol (etik?)⁶⁰

“Sığır sırtı, // koyun budu. // Yanıt: (Çizme?)”⁶¹

XXI. Kökcä⁶² ulaχim⁶³ kögende semirir. // Ol χuwun.

“Kül rengi oğlağım ipte semirir. // Yanıt: Kavun.”⁶⁴

XXII. Kece⁶⁵ kelir qara ulaχ, // erte barir⁶⁶ qara ulaχ⁶⁷. // (Ol)⁶⁸ tünlik⁶⁹.

∇ Gece kara oğlak gelir; // sabahleyin kara oğlak gider. // Yanıt: Yurdun (çadır) üst açıklığının açılır kapanır keçe örtüsü.”⁷⁰

⁵⁸ Metin Kodekste şöyle yazılıdır: “tvv̄ jer kælæšı meni kamı ac”, bunun transkripsiyonunun da normal olarak şöyle yapılması gerekir: *tūw yer käläšim, benim qamim ac*. Ne var ki, kanımızca, yazıcı ikinci tümcecğin sözcüklerine yanlışlıkla yer değiştirmiştir.

⁵⁹ Bkz. Kuun, s.144 ve 151-152, n°14 ve 15; Nemeth 1913, s.591; Radloff 1915, s.361, Tietze 1966, s.66-68 ve 143; Drimba 1973, s.204 ve 212; Mollova 1981, s.59-60; Drimba 1990, s.139-140.

⁶⁰ İyi durumda kalmış olan “ol”dan sonra, çok bozuk bir harf (görünüşe göre bir “e”) ile ikinci bir harfin ne olduğu çıkarılamayan parçası seçiliyor; sözcüğün son harfleri sayfanın kenarına, 2-3 mm lik bir yere yazılmış, orası da Kodeksin yapraklarının dikilmesi sırasında yenmiş.

⁶¹ Bkz. Kuun, s.144 ve 152, n°16; Bang, s.343-344; Nemeth 1913, s.591-592; Radloff 1915 ve Malov, s.361; Kuryšzanov, s.167-171; Tietze 1960, s.342-343; Tietze 1966, s.68-71 ve 143; Maxmutov 1969, s.160, Drimba 1972, s.14-15; Drimba 1973, s.204 ve 212; Mollova 1981, s.61; Drimba 1990, s.140-141.

⁶² Ms “ko /k/ cæ”: “k” harfi satır üzerine oturtulmuştur.

⁶³ Ms “uahı” :: “ı” zor farkedilen bir harfin yerine konulmuş.

⁶⁴ Bkz. Kuun, s.144 ve 153, n° 17; Bang, s.344; Nemeth 1913, s.592; Kuryšzanov, s.174-176; Tietze 1966, s.71-73 ve 143; Maxmutov 1969, s.163; Maxmutov 1971, s.90-91; Drimba 1973, s.205 ve 213.

⁶⁵ Sözcüğün birinci “e”sinde biçim bozulması ileri derecede.

⁶⁶ Ms “b(a)rır”. Kâğıttaki bir delik nedeniyle “a” yitmiş, aynı delik bir önceki satırın “ulallı” sinin “a” sinin alt kesimini de etkilemiştir.

⁶⁷ Sözcük kötü durumdadır. - Manüskride metin karşımıza şöyle çıkmaktadır: “kece b(a)rır kara ulaH erte kellır kara UlaH”. Bu bilmecenin başka Türk kavimlerinde rastlanan birtakım bilmecelerin yanıtının akla getirdiği gibi, yazıcı, yanlışlıkla iki predikatın yerini değiştirmiş olabilir. Transkripsiyonumuzda bunu düzelttik. Öte yandan, yazıcının iki belirtecin yerini değiştirmiş olması da düşünülebilir, bu durumda bilmecenin metnini şöyle yorumlamak gerekir.

Erte barir qara ulaχ. // keçe kelir qara ulaχ.

“Sabahleyin kara oğlak gider; // gece kara oğlak döner.”

⁶⁸ Ms (...): Kâğıt yitimi; birinci harfin ufak bir parçası hâlâ iyice görülebiliyor.

⁶⁹ Ms “tünlik”: Son üç harf çok bozulmuş durumda.

⁷⁰ Bkz. Kuun, s.145 ve 153, n°18; Bang, s.344; Nemeth 1913, s.592-593; Radloff 1915, s.361; Tietze 1960, s.342; Tietze 1966, s.73-78 ve 143; Drimba 1973, s.205 ve 213; Drimba 1978, s.31; Mollova 1981, s.61-63; Drimba 1990, p.141-143.

XXIII. Bir⁷¹ ucu qış qışlar, // bir ucu yáy yáylár. // Ol siriχ.

“Bir ucu kışlar, // öteki ucu yazlar. // Yanıt: Balık oltası (ya da kötü havalarda yurdun tepesine vurulan payanda).”⁷²

XXIV. Olturğanim oba yer, basqanım bayir çanaq⁷³. Ol üzengi.

“Üzerine oturduğum yer tepelik, ayaklarımı bastığım yer bakır çanak. // Yanıt: |eğer ve| üzengiler.⁷⁴

XXV. Çapçacıq üstündä çapçacıq. // Ol χamiş-dir.

“Fıçıcık üstünde fıçıcık. // Yanıt: Kamış.”⁷⁵

XXVI. Yázdä yáñi kelin yügünä-dir. // Ol χamiş başi-dir.

“Ovada bir yeni gelin eğiliyor. // Yanıt: Sazın başağı.”⁷⁶

XXVII. Yázdä yawlı toqmaq yatir. // Ol kirpi-dir.

“Ovada yağlı bir tokmak yatar. // Yanıt : Kirpi.”⁷⁷

⁷¹ Ms “(bi)r” : Kodeksin sayfalarının dikilişi sırasında kâğıdın kesilmesi sonucu, yalnızca ilk harflerin alt bölümü kalmış.

⁷² Bkz. Kuun, s.145 ve 153, n°19, Bang, s.344; RW III 11-12 *jaila* maddesinde, Nemeth 1913, s.593, Malov, s.362, Kenesbaev Kuryşzanov, s.43; Tietze 1966, s.78-79 ve 144; Maxmutov 1969, s.160; Drimba 1973, s.205 ve 213; Mollova 1981, s.63; Drimba 1990, s.143.

⁷³ Ms “cænæk”.

⁷⁴ Bkz. Kuun, s.145 ve 153, n°20; Radloff 1887, s.3, n°20; RW I 1090 *oltur-* maddesinde; Bang, s.347; Nemeth 1913, s.593-594; Malov, s.362; KW, s.221 *soχ-* maddesinde; Kurgan, s.146-147; Tietze 1960, s.340; Tietze 1966, s.79-81 ve 144; İsanbät, s.525; Drimba 1973, s.205 ve 213; Mollova 1981, s.63-64; Drimba 1990, s.144-145.

⁷⁵ Bkz. Kuun, s.145 ve 153, n°21; Radloff 1887, s.3, n°21; RW II 487, *kamiş* maddesinde; Bang, s.345; Nemeth, s.594; Radloff 1915 ve Malov, s.362; Kurgan, s.146-147, n°5; Tietze 1966, s.82-83 ve 144; Maxmutov 1969, s.164; Maxmutov 1971, s.91, Drimba 1973, s.205 ve 213.

⁷⁶ Bkz. Kuun, s.145 ve 153, n°22; Radloff 1887, s.3-4, n°22; RW II 487, *qamiş* maddesinde ve III 42 *jayın-* maddesinde; Bang, s.345; Nemeth 1913, s.591; Āsım, s.382; Radloff 1915 ve Malov, s.362; Kurgan, s.148-149, n°14; Tietze 1966, s.83 ve 144; Doerfer, s.200; Maxmutov 1971, s.91-92; Drimba 1973, s.205 ve 213.

⁷⁷ Bkz. Kuun, s.145 ve 153, n°23; Radloff 1887, s.4, n°23; Bang, s.345; Nemeth 1913, s.594-595; Āsım, s.382; Malov, s.362; Kurgan, s.146-147, n°6; Tietze 1960, s.341; Tietze 1966, s.83-86 ve 144; Drimba 1973, s.205 ve 213, Mollova 1981, s.64-65; Drimba 1990, s.146.

XXVIII.Yâzdä yawli çayış yatir. // Ol yılan-dİR.

“Ovada yağlı kayış yatar. // Yanıt: Yılan.”⁷⁸

XXIX.İçer, yer, ininä kirer. // Ol bıçaq-dİR⁷⁹

“İçer, yer // (sonra) inine girer. // Yanıt: Bıçak (ve kını).”⁸⁰

XXX.Salp keşim⁸¹, // sansis oçum. // Ol⁸² kök bile yulduş-dİR.

“Sadakım tek, // oklarım(sa) sayısız. // Yanıt: Gökyüzü ve yıldızlar.”⁸³

XXXI.Burunsis buz teşer. // Ol qoy boyu.

“gagasız(sa da), bunu deşer. // Yanıt: Koyun pisliği.”⁸⁴

XXXII.Oñlu sollu⁸⁵ ayırğan otus tümen öney-dir⁸⁶. // Ol quyaş, ay, yulduş⁸⁷

“İki yanı (sağda ve solda) [geceyi gündüzden] ayıran üç yüz mil (gök kubbeye)çıkıyor. // Yanıt. Güneş, ay ve yıldızlar.”⁸⁸

⁷⁸ Bkz. Kuun, s.145 ve 154, n°23; Radloff 1887, s.4, n°24; RW II 44-45, *qaiş* maddesinde, III 193 *jat*-maddesinde, ve 482 *jilan* maddesinde; Bang, s.346; Nemeth 1913, s.595; Malov, s.362; Kurgan, s.146-147, n°7; Tietze 1960, s.339; Boratav-Başgöz, s.86 ; Tietze 1966, s.86-89 ve 145; Maxmutov 1969, s.162; İsänbät, s.488; Maxmutov 1971, s.92, Drimba 1973, s.206 ve 213.

⁷⁹ Ms “bi {ş>e}akdır”: Üstte üzeri çizilerek değiştirilmiş.

⁸⁰ Bkz. Kuun, s.145 ve 154, n°25; Radloff 1887, s.4, n°25; RW I 1438 *in* maddesinde ve III 312 *jä*-maddesinde; Bang, s.346; Nemeth 1913, s.595-596; Malov, s.362; Âsım, s.382; Kurgan, s.148-149, n°8; Taylor 1954, s.369; Tietze 1960, s.342; Tietze 1966, s.89-90 ve 144; Doerfer, s.198; Maxmutov 1971, s.92; Drimba 1973, s.206 ve 213; Mollova 1980, s.103-104; Mollova 1981, s.65; Drimba 1990, s.147.

⁸¹ Ms “keşim” : “m” başka bir harften dönüştürülmüşe benziyor.

⁸² Ms “/ol/” : satır arasına eklenmiştir.

⁸³ Bkz. Kuun, s.145 ve 154, n°26; Bang, s.246; Nemeth 1913, s.596; Malov, s.362; Kurgan, s.148-149, n°9; Tietze 1966, s.90-91 ve 144; Drimba 1973, s.206 ve 214; Mollova 1981, s.66 ve 78, not 8; Drimba 1990, s.147-148.

⁸⁴ Bkz. Kuun, s.145 ve 154, n°27; Radloff 1887, s.4, n°27; RW II 500 *qoi* maddesinde ve IV 1825 *burusuz* maddesinde; Bang, s.346; Nemeth 1913, s.596, Radloff 1915 ve Malov, s.363; Tietze 1966, s.91-92 ve 144; Maxmutov 1969, s.162; İsänbät s.472; Drimba 1973, s.206 ve 214; Mollova 1980, s.103; Mollova 1981, s.66-67; Drimba 1990, s.149.

⁸⁵ Ms “]olulu”: Yanlış yazılmış (bir tür amaçsız yineleme).

⁸⁶ Ms “oneydı{m>r}”: “m”in birinci bacağının yukarısı üzerinde mürekkep birikimiyle yok edilmiş, öteki iki bacak yukarısı aşağı yukarı “r”ye dönüştürülmüş, sonuncunun bir bölümü duruyor.

⁸⁷ Manüskride “d^{us}” dizimi (1.satırın sağ marjında) bir yayla altına yazıldığı “jul” dizimine bağlanmıştır.

XXXIII. Altun ayrılıyan⁸⁹ tura tüşer, // al torıyan yáyılı⁹⁰ tüşer. // Ol: bey qulunlayan-dır⁹¹.

“[anasının vücudundan] ayrılan altın (ya da yaldızlı) dik düşer, // al ipek yayılmış düşer. // Yanıt: Kısrak doğurdu.”⁹²

XXXIV. Oy ötemiş, ötemiş, // yiyi köldä qışlamış⁹³. // Ol it-dir, awzun artinä soyup uyur.

“Bir çukur yaptı, yaptı, // (ve) kokmuş bir gölde kışladı. // Yanıt: İt, burnunu poposuna sokup uyur.”⁹⁴

XXXV. T̄ümä t̄üdim. // (tütkängä~) tütgängä⁹⁵ saldim. // Ol us-dir.

“Düğme düğmeledim // (de) onu (ya da onları) bir öreke içine koydum. //

Yanıt: Us.”⁹⁶

(bellek)

XXXVI. Käsärtkice qan tammış, // qara ulusya⁹⁷ yayılmış. // Ol ot-dir.

“Kan kertenkele gibi damladı, // (ve) fakir halkın üzerine yayıldı. // Yanıt : Ateş.”⁹⁸

⁸⁸ Bkz. Kuun, s.146 ve 154, n°28; RW II 903, *qujaš* maddesinde; Bang, s.347; Nemeth 1913, s.597, Âsım, s.383; Radloff 1915 ve Malov, s.363; Tietze 1966, s.93-94 ve 144; Drimba 1972, s.16-17; Drimba 1973; s.206 ve 214; Drimba 1979, s.200-201; Mollova 1981, s.67-68 ve 78, not 6 ve 7; Drimba 1990, s.150-152.

⁸⁹ Ms “ayrga”: Yanlış yazılış.

⁹⁰ Ms “yæ /y/ li”: “y” satır üzerine eklenmiş.

⁹¹ Ms “klula {n>g} ad {r>ʀ}”: “n” yerine “g” konulmuş.

⁹² Bkz. Kuun, s.146 ve 154, n° 30, 31 ve 32; Bang, s.347; Nemeth 1913, s.597-598; Radloff 1915, s.364; Malov, s.364 ve 374-375; Tietze 1966, s.95-98 ve 145; Drimba 1973, s.206 ve 214; Mollova 1981, s.69-70; Drimba 1990, s.231-232.

⁹³ “kışlæ [di>miş]”: “di”soneki su etkisiyle yok olmuş, onun yerine “miş” (=qışladı >qışlamış) konulmuş.

⁹⁴ Bkz. Kuun, s.146 ve 154, n°30, 31 ve 32; Radloff 1887, s.3-4, n° 31 ve 32; Bang, s.347-348; Nemeth 1913, s.598-599; Radloff 1915, s.364; Malov, s.364 ve 374; Tietze 1966, s.98-99 ve 145; Drimba 1972, s.17-19; Drimba 73, s.206 ve 214; Mollova 1981, s.70; Drimba 1990, s.233-234.

⁹⁵ Ms “tv̄t |k>g| ægæ”: Üzerine yazma yoluyla değiştirilmiş, iki biçim de geçerlidir.

⁹⁶ Bkz. Kuun, s.146 ve 154, n°33; Bang, s.348; Nemeth 1913

⁹⁷ Ms “|v>u| lu| /ga/”: “v” nin dönüştürülmesi ve iki satır arasına “ga” eklenmesi.

XXXVIbis. Käsärtkice sari altun a(...)

“Kertenkele gibi sarı altın (...)”⁹⁹

XXXVII. Uzun, uzun siryalaq, // ucunä deyri siryalaq; // qisxa , qisxa siryalaq. // kriwina¹⁰⁰ deyri siryalaq. // Ol biçaq bile bilegü¹⁰¹

“uzun, uzun bir kızak yolu, // sonuna kadar (uzanan) bir kızak yolu; // kısa, kısa bir kızak yolu, // girişine (bıçağın sapına) kadar (uzanan) bir kızak yolu. // Yanıt: Bıçak ve masat.”¹⁰²

XXXVIII. Bu bardī, izi yoχ. // Ol kemä-dir.

“Bu gitti, izi yok. // Yanıt: Gemi.”¹⁰³

XXXIX. Tap, artindä qarp! / Ol eşik - dir.

“Bul (onu), sonra kavra (onu) (ve yukarı kıvrır)! // Yanıt: (yurdun=çadırın) kapısı.”¹⁰⁴

XL. Awzum ačsäm öpkäm körünir. // Ol: eşik ačsä olkörüngän-dir.

“Ağzım açsam, ciğerlerim görünür. // Yanıt: Kapıyı (yurdun=çadırın) açınca ateş görünür¹⁰⁵.”

⁹⁸ Bkz. Kuun, s.146 ve 155, n°34; RW I 1697, *ulus-* maddesinde; Bang, s.348-349; Nemeth 1913, s.599-600; Radloff 1915, s.365-366, Malov, s.366 ve 374; Tietze 1966, s.101-103 ve 145; Drimba 1973, s.207 ve 214; Mollova 1981, s.71-73; Drimba 1990, s.236-238.

⁹⁹ Bitirilmemiş bilmece. Bkz. Kuun, s.146 ve 155, n°35; Bang, s.318; Nemeth 1913, s.600; Tietze 1966, s.101-103; Drimba 1973, s.207 ve 214.

¹⁰⁰ Ms “kr1 (v) vīnæ”: Üzeri çizilmiş, harf sonradan çizilgin üzerine yeniden yazılmış.

¹⁰¹ Ms “bil(e)g(v)”: “g(v)” dizimi (19.satırın sağ marjında) “bil(e)” diziminin altına yazılmış ve ona bir yayla birleştirilmiş; her iki dizimin de son harfleri yarı yarıya kesik.

¹⁰² Bkz. Kuun, s.146 ve 155, n°36; Radloff 1887, s.5, n°36; RW II 807-808, *qisqa* maddesinde; Bang, s.349; Nemeth 1913, s.600-601, radloff 1915 ve Malov, s.366; Tietze 1966, s.104-105 ve 145, Maxmutov 1969, s.161; Drimba 1973, s.207 ve 215; Mollova 1981, s.72-73; Drimba 1990, s.238-239.

¹⁰³ Bkz. Kuun, s.146 ve 155, n°37; Radloff 1887, s.5, n°37; RW I 1536 *iz* maddesinde ve II 1205 *kämä* maddesinde; Bang s.349, Nemeth 1913, s.601; Radloff 1915 ve Malov, s.366-367; Samojlovic, s.88-89; Kurgan, s.148-149, n°11; Tietze 1960, s.339; Tietze 1966, s.105-113 ve 145; Maxmutov 1969, s.164; Isänbät, s.530; Drimba 1973, s.207 ve 215.

¹⁰⁴ Bkz Kuun, s.146 ve 155, n°38; Radloff 1887, s.5, n°38; RW II 212 *qarp* maddesinde ve III 945 *tap* maddesinde; Bang, s.349; Nemeth 1913, s.601-602; Radloff 1915 ve Malov, s.367; Kurgan, s.148-149, n°12; Tietze 1960, s.341-342; Tietze 1966, s.113-115 ve 145; Drimba 1972, s.19-21; Drimba 1973, s.207 ve 215; Mollova 1980, s.111-112, Drimba 1990, s.239-240.

XLI. Al sawrī yancıyīm, // altın¹⁰⁶ towram aşqinim¹⁰⁷ // Ol xoz.

“Torbam kırmızı deriden, // yemekciğim altın parçası. // Yanıt: Ceviz.”¹⁰⁸

XLII. Señsen ayrī başındı // segiz qoyan ini bar. // Sen anī tapmasān¹⁰⁹ //
siniq iyin ini ilayil¹¹⁰ // awluñ¹¹¹ bile tapmasān¹⁰⁹ // awruw¹¹² iyin iylägil
(ya da ilayil)¹¹³. // Ol quymıç-dır.

“Kuzu postunun çatallı ucunda // sekiz tane ^{taşan} kümes var. Bunu
bilemezsen, // kırık yüzünden ağla; // usunla bulamazsan // acı veren
bir hastalık çek (ya da onun yüzünden ağla)! // Yanıt:
Kuyruksokumu.”¹¹⁴

XLIII. Teñridän tüşgän toqmacıq. // dört ayaqlı mäymacıq. // Ol kirpi.

“Gökten düşmüş bir tokmakçık, // kıvrık ayaklı bir hayvancık. // Yanıt :
Kirpi.”¹¹⁵

¹⁰⁵ Bkz. Kuun, s.145 ve 155, n°39, Radloff 1887, s.5, n°39; RW I 1309 *öpkä* maddesinde; Bang, s.349-350; Nemeth 1913, s.602; Tietze 1966, s.115-116 ve 145; Maxmutov 1969, s.163; Maxmutov 1971, s.93-94; Drimba 1973, s.207 ve 215.

¹⁰⁶ Ms “altı”: “i” üzerine tilde imi konulmamış.

¹⁰⁷ Ms “aşkine”: *aşkinam* (aş sözcüğünün diminütifi) yerine kullanılmış. Yorumumuzdan emin değiliz. Sözcük, *yancıyım* sözcüğüyle uyaklı olması için *aşqinim* sözcüğüne dönüştürülmüş olabilir mi? Ya da yazılış biçimini [“aşkina” yerine] yanlış diye mi kabul etmek gerekir? Veya doğru (=aşqinem) mu kabul edilmelidir? Bu durumda bir yarım uyak (asonans) elde edilmiş olmaktadır.

¹⁰⁸ Bkz. Kuun, s.147 ve 155, n°40; Bang, s.350; Nemeth 1913, s.602-603; Radloff 1915 ve Malov, s.367-369; Tietze 1966, s.116-118 ve 145; Drimba 1973, s.208 ve 215; Mollova 1980, s.103 ve 116, not 2; Mollova 1981, s.73-74, Drimba 1990, s.240-242.

¹⁰⁹ Ms “tapmæ]æñ”.

¹¹⁰ Ms “ylagıl”

¹¹¹ Ms “avluñ” : “v” harfinde mürekkep lekesi var.

¹¹² Ms “a (y)vruv”: “y” nin üzeri çizilmiş.

¹¹³ Ms “ylægıl”: “ylagıl” yerine bir yanlış olması olasılığı.

¹¹⁴ Bkz. Kuun, s.147 ve 155, n°41; Radloff 1887, s.2 *aull* maddesinde, s.44 *jın* maddesinde ve s.64 *sänäk* maddesinde; RW I 75 *aull* maddesinde ve IV 448 *sän-sän* maddesinde; Bang BARB 1911, n°7, s.413, not 4, Bang 1912, s.250-351, Nemeth 1913, s.603-604; Radloff 1915, s.369; Malov, s.369 ve 373-374; Nemeth 1930, s.366-368; Tietze 1966, s.118-120 ve 146; Drimba 1973, s.208 ve 215.

¹¹⁵ Bkz. Kuun, s.147 ve 155-156, n°41 ve 42; Bang, s.351; Nemeth 1913, s.604; Malov, s.369, not 2; Kurgan, s.148-149, n°13; Tietze 1960, s.340-341; Tietze 1966, s.121-122 ve 146; Drimba 1973, s.208 ve 216; Mollova 1981, s.74-75; Drimba 1990, s.242-243.

XLIV. Bügänäkli çärt terek. // Ol tutyan kişi, buyowli.

Buya, qara¹¹⁶ qışlamış. // Ol: qış qata kilägän-dür.

Kür¹¹⁷ buyası kürlämiş. // Ol: atası soıranıyan-dür.

Küçmen qara çınlämiş. // Ol: anası ilayan-dür.

Eki sete setelär, // sete tübü bürküldär. // Ol: eki siqli¹¹⁸ ilayan-dür.

“Bir fidanı asalaklar basmış. // Yanıt: Zincire vurulmuş tutsak.

Boğayla inek kışlamış. // Yanıt: ona bütün kış acıdılar.

Gözüpek boğası güreleşmiş. // Yanıt: babası yakınmış.

Güçlü inek böğürmüş. // Yanıt: Annesi ağlamış.

İki sürgün sallanır, sürgünlerin dibi titrer. // Yanıt: İki küçük kızkardeşi ağlamışlar.”¹¹⁹

XLV. Yoyartın kelgän ne kiyik¹²⁰? // Yolabars¹²¹ kiyik, deşirlär; // yotasıncu su yinçi // tama kelir, deşirlär.

Quyurtın (ya da küyürtin)¹²² kelgä ne kiyik? // Qulabars¹²³ kiyik, deşirlär; // quyruıncu su yinçi // tama kelir, deşirlär. // Ol: bezergen-dir.

“Yukarıdan gelen hangi yabanıl hayvan? // Çizgili panter diyorlar, // budundan aşığı sudan inciler iner, diyorlar.

Aşığıdan gelen hangi yabanıl hayvan? // Yırtıcı panter diyorlar, // kuyruğından aşığı sudan inciler iner diyorlar. // Yanıt. Satıcı.”¹²⁴

¹¹⁶ Ms “togus”: *toıuz* herhalde yazıcının (ya da ona bilgi veren kişinin ?) *qara* (bkz.7.d,ze) yerine yanlış olarak yazdığı bir sözcük olsa gerek.

¹¹⁷ Ms “kvr”: Son harf biraz düzensiz.

¹¹⁸ Ms “jınl(i)”: Kâğıt yitimi; “l” zorlukla okunabiliyor.

¹¹⁹ Bkz. Kuun, s.147-148 ve 155-156, n°42, 46; Bang, s.351-352; Nemeth 1913, s.605-606; Radloff 1915, s.369-370, Malo, s.370 ve 373-374; Tietze 1966, s.122, 125 ve 146; Başgöz, s68-371; Drimba 1973, s.208 ve 216; Mollova 1981, s.75-77; Drimba 1988, s.450-451; Drimba 1990, s.243-245.

¹²⁰ Ms “k|ji>ıj|k”: İki harf birbirinin yerine yazılmış.

¹²¹ Ms “jolabar|e>|” : Üste yazılarak düzeltilmiş.

¹²² Ms “kvjvrtın”: yi bilinmeyen ve tartışmalı bir sözcük.

¹²³ Ms “kulabar|e>|” : Üste yazılarak düzeltilmiş.

XLVI. Beltidägi beş (quwluq~) xuwluq¹²⁵. // beşi bile qulunlamış¹²⁶ // Ol qazı-dır¹²⁷

Saraydägi¹²⁸ sarı aygır, sawlawlatı kişnemiş. // Ol. yıl kelgän-dir¹²⁹.

“Dört yol ağzında beş tane genç kısrak // beşi de yavrulamış. // Yanıt: Sucuk (dışkı).

Demirkır aygır tavlada // gizlice kişnemiş. // Yanıt: Rüzgâr esmiş.”¹³⁰

TK/106.2

¹²⁴ Bkz. Kuun, s.148 ve 156, n°46-48; bang, s.352, Nemeth 1913, s.606-607; Radloff 1915, s.370-371; Bang 1916, 1917, s.124-125; Malov, s.374; Tietze 1966, s.126-130 ve 146; Drimba 1973, s.209 ve 216; Mollova 1981, s.77-78; Drimba 1990, s.245-247.

¹²⁵ Ms “|k>H|uvluk”: “k”nin dönüştürülmesi görülüyor. Her iki biçim de geçerli.

¹²⁶ Ms “kulu(l)amış”: Bir delik nedeniyle “l” harfinin yalnızca alt kesimi kalmış.

¹²⁷ Ms “ol kaz dır”: “kaz”, yanlış olarak “kazi” yerine yazılmıştır: metin bilmecenin sonun yer alır ama, -genel anlamın düşündürdüğüne uygun olarak- bilmecenin birinci bölümünün yanıtı olarak kabul edilmelidir.

¹²⁸ Ms “] ara /y/ dəgi”: “y” satır üzerine eklenmiş.

¹²⁹ “ol yıl kelgä dir” sözcükleri daha sonra, bilmeceyi içeren ve “ol kaz dır” ile son bulan iki satırın transkripsiyonundan sonra, “|k>H|uvluk” yukarısına kaydedilmiştir. Bilmecenin genel içeriğinin düşündürtebileceği üzere, *ol yıl kelgän-dir* ikinci bölümün yanıtı olarak kabul edilmelidir.

¹³⁰ Bkz. Kuun, s.118 ve 157, n°49 ve 50; Bang, s.352-353; Nemeth 1913, s.607-608 n°XLVI ve XKVII, Radloff 1915, s.271, not 2 ve s.372; Malov, s.372 ve 374; Tietze 1960, s.343-344; Tietze 1966, s.131, 140 ve 146; Maxmutov 1969, s.164; İsänbät, s.472-473; Maxmutov 1971, s.94-95; Drimba 1973, s.209 ve 216-217, n°XLVI ve XLVII; Mollova 1980, s.112-116; Drimba 1990, s.247-251.

Kaynakçayla ilgili kısaltmalar

Âsım = Necib Âsım. "*Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*" (Istanbul) I. (1916), n°4, s.381-383 içinde: Kıpçak Türkçesine dair.

Baldauf = Ingeborg Baldauf. WZKM cilt 76 (1986), s.45-46 içinde: Das multiple Konzept im türkischen Volksrätsel.

Bang = W.Bang. SPAW XXI (1912), s.334-353 içinde ve tıpkıbasım: Über die Rätsel des Codex Cumanicus.

Bang 1916-1917 = Id. KSz.XVII (1916-1917), s.124-125 içinde: Über die türkischen namen einiger Grosskatzen.

Baskakov = N.A. Baskakov. *Hungaro-Turcica, Julius Nemeth'e Saygi* 1976, s.79-86 içinde: K kritike Codex Cumanicus (Ob odnoj iz ne razgadannyx zagadok).

Başgöz = İlhan başgöz. "*Journal of American Folklore*, cilt 81, Ocak-Mart 1968, n°319, s.368-371 içinde: A. Tietze'nin *The Koman riddles and Turkic folklore*(1966) yapıtının eleştirel incelemesi.

Boratav Başgöz = Pertev Naili Boratav ve İlhan Başgöz. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, 1964, s.86-87 içinde: Les devinettes.

Doerfer = Gerhard Doerfer. "*Fabula*" IX (1970), s.196-201 içinde: A.Tietze'nin *The Koman Riddles and Turkic Folklore* (1966) adlı yapıtının eleştirel incelemesi.

Drimba 1972. = Vladimir Drimba. "*Revue Roumaine de Linguistique*" XVII (1972), n°1, s.3-21 içinde: Miscellanea Cumanica (IV) A propos de quelques devinettes du Codex Cumanicus.

Drimba 1973 = Id., *Syntaxe comane*, Bükreş ve Leiden, 1973, s.201-217.

Drimba 1978 = Id., RO XL (1978), fasik.1, s.21-31 içinde: Miscellanea Cumanica (IX). Quelques récupérations.

Drimba 1979 = Id., "*Turcica*" XI (1979), s.190-201 içinde: *Miscellanea Cumanica* (VIII). De nouveau sur quelques devinettes comanes.

Drimba 1988 = Id., "*Revue Roumaine de Linguistique*" XXXIII (1988), n°6, s.450-451 içinde: *Miscellanea Cumanica* (XIX). Notes de critique textuelle.

Drimba 1990. = Id., *Ibid.* XXX (1990), n°1 s.53-70; n°2 s.133-152; n°3 s.231-251 içinde: *Miscellanea Cumanica* (XX). Autour d'une nouvelle interprétation des devinettes comanes.

Gabain = Annemarie von Gabain. *Philologiae Turcicae Fundamenta, II*, Wiesbaden, 1964, s.244-245 içinde. *Komanische Literatur*.

İnan = Abdülkadir İnan. "*Kopuz*" (Istanbul), 1939, n°3, s.83-84 ve n°4, s.122-124 içinde: *Codex Cumanicus* bilmecelerine dair. Ufak değişikliklerle *ibid.* (Ankara, 1968, s.353-358) : *Makaleler ve İncelemeler*.

İsänbät = Näqiy İsänbät. *Tatar xaliq tabişmaqları*, Kazan, 1970, s.472-530 çeşitli yerlerde).

Kenesbaev - Kuryšzanov = S.K. Kenesbaev, A.K.Kuryšzanov. "*Izvestija Akademii Nauk Kazaxskoj SSR*" Serija obščestvennyx nauk, 1964, fasikül 3, s.35-45 içinde: O novom izdanii "*Codex Cumanicus*" v Kazaxstane.

Kurgan = Şükrü Kurgan. *İzahlı eski metinler antolojisi*, Ankara 1913, s.146-149.

Kuryšzanov = A. Kuryšzanov. *Voprosy istorii i dialektologii kazaxskogo jazyka* Vyp. II, Alma-Ata 1960, s.167-176 içinde: K izuceniju kumanskix zagadok.

Kuun = *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*. Primum ex integro edidit [...] Comes Géza Kuun, Budapeşte, 1880, s.143-157.

KW = K.Grønbech. *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhag, 1942.

Malov = S.E.Malov. "Izvestija Akademii Nauk SSSR" Otdelenie gumanitarnyx nauk.VII serija, 1930, n°5, s.347-275 içinde: K istorii i kritike Codex Comanicus.

Maxmutov 1969 = Xuğı Maxmutov. "Qazan utlari" 1969, n°11, s.157-164 içinde: "Koman mäğmuyası"ndaıı tabişmaqlar.

Maxmutov 1971 = Id. "Sovetskaja tjurkologija" 1971, n°3, s.87-96 içinde: Tatarskie parallelikumanskix zagadok.

Mollova 1980 = Mefküre Mollova. "Studia et Acta Orientalia" Bükreş, X (1980), s.103-116 içinde: Sur quelques devinettes du Codex Cumanicus.

Mollova 1981 = Id. "Linguistique Balkanique" (Sofya) XXIV (1981), s.47-78 içinde: Nouvelle interprétation de 25 devinettes du Codex Cumanicus.

Mollova 1985 = Id. *Acta Orient. Hung.* XXXIX (1985), fasikül 2,3, s.345-346 içinde: Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus.

Mollova 1988 = Id. WZKM I, 78 (1988), s.105 içinde: Le persan des Comans et la valeur de certaines lettres dans le Codex Cumanicus.

Nemeth 1913 = Julius Nemeth. ZDMG cilt 67 (1913), s.577-608 içinde: Die Rätsel des Codex Cumanicus.

Nemeth 1930 = Id. KC2A II(1930), n°5, s.365-367 içinde: Zu den Rätseln des Codex Cumanicus.

Nemeth 1973 = Id. CAJ XV (1973) fasikül 4, s.314-317 içinde: A. Tietze'nin *The Koman Riddles and Turkic Folklore* (1966) adlı yapıtının eleştirel incelemesi.

Radloff 1887 = W. Radloff. Kont Kuun'un basımını (*Budapeşte 1880*) izleyerek: *Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*.

Manuscript der Bibliothek der Markus-Kirche in Venedig. St Petersburg, 1887, s.2-5.

Radloff 1915 = Id. 1915 yılında yazılmış, yayınlanmamış, özü Malov'un yukarıda adı geçen makalesinde duyurulmuş makale: *Die Rätsel des Codex Comanicus.*

RW I - IV = Id. Opyt slovarja tjurkskix narecij. - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I - IV, St Petersburg, 1893 - 1911.

Salemann = K.G.Zaleman [Carl Salemann]. "Izvestija Imperatorskoj Akademii Nauk" IX (1898), n°2, s.128-129 içinde: Legenda pro Xakim-Atà.

Samojlovic = A.N. Samojlovic. "Doklady Rossijskoj Akademii Nauk" seri B, 1924, s.86-89 içinde: K istorii i kritike Codex Comanicus.

Taylor 1951 = Archer Taylor. English riddles from oral tradition, Berkeley ve Los Angeles, 1951, s.515.

Taylor 1954 = Id. An annotated collection of Mongolian riddles, Filadelfia, 1954, s.369.

Tietze 1960 = Andreas Tietze. *Trudy dradcat' pjatogo Meždunarodnogo Kongressa Vostokovedov* (Moskova, 9-16 Ağustos 1960), Cit III, Moskova, 1963, s.338-344 içinde: The Koman riddles.

Tietze 1966 = Id. The Koman riddles and Turkic folklore, Berkeley ve Los Angeles, 1966, XIV + 160 s. + tıpkıbasım.

Wendt = Heinz F. Wendt. Die türkischen Elemente im Rumänischen, Berlin, 1960, s.107-108.

Bu ekte yer alan metinlerin her biri K. Grønbech tarafından tıpkı basım olarak yayınlanmış Kodeks Kumanikus orijinali¹ üzerinden yapılan fonetik çevriyazıyla (A ile gösterilen bölümde) yayınlanmıştır.

Yazılı birimlerin yorumlanmasında, genellikle, yine aynı bilginin Kumanca sözlüğünün² girişinde ortaya konulan ilkeleri uyguladık. Bu bakımdan bizim çevriyazımızla Grønbech'inki arasındaki en büyük ayırım e ile ä arasındaki ayırmadır. Bunlardan ikincisi Kodekste Yunancasın α 'sına benzeyen ve Montecassino tipi denilen a, Roma tipi a ya da æ yazılışlarından biriyle gösterilmiştir. Sayıları oldukça çok olan fakat özel durumlarla ilgili bulunan öteki ayırımlar da kolayca gözlemlenebilir.

Fonetik çevriyazı sistemine gelince, biz Grønbech'in y, j ve v kullandığı yerlerde i, y ve w kullanıyoruz. İlk iki durumda yalnızca iki tane yazılı imin ya da harfin yerine türkolojide kullanılan modern çevriyazıya uygun başka yazılı imler ya da harfler kullanılması söz konusudur ama, v yerine w kullanılması fonetik gerçekliğe daha uygun düşer. Zaten çift dudaksıl w ve w sesleri verebilmek için Kodekste sık sık u ya da sıfır kullanılması da bu fonetik gerçekliği anımsatır. Son bir ayırım da, bazı kalın ünlülerin incelmelerini belirtmekte, Grønbech tarafından bu amaçla kullanılan aksan yerine bir nokta kullanmamızdır.

Bizim yorumumuzdan başka yorum alabilecek sözcük, sözcük parçası ya da harfleri, gerekli bulduğumuz her yerde, notlarda belirtiyoruz³.

Metinlerin satırlarını ayrıca içinde sayılarla, tümcecik ve tümceleri ufak puntolu sayılarla belirtiyoruz. Bu son numaralama biçimi Kumanca

¹ *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX.* In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung, von K. Grønbech, Kopenhag, 1936.

² K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Kopenhag, 1942, s.5 ve sonrası.

³ Metinlerin harf çevirisi için bkz "Revue Roumaine de Linguistique", XV (1970), N°3 içinde *Problèmes d'une nouvelle édition du Codex Cumanicus*, s. 210-211.

metinle çevirisi arasında ilişki kurmuş oluyor, çünkü bir satıra sığmış bir metnin çevirisi genellikle -en çok da sözcük diziminin ayrı olması nedeniyle- yazmada o satıra denk düşen satırın sınırlarından taşar.

Kodekste rastlanan çeşitli aksaklıkları belirtmek için, aşağıdaki yazılış ve işaretleri benimsiyoruz:

- kâğıt bozulması ve yitimi nedeniyle okunmaz olmuş sözcükler (...) ile;

- okunamayan bir ya da birden çok harf bağlamdan yola çıkarak yeniden oluşturulabildiğinde, bu yeniden oluşturmalar *bermäzs (ä)* biçiminde ayraç içinde gösteriliyor;

- yazıcının ya da düzeltmenlerinden birinin dilbilimsel bir biçimi bir başka biçimin yerine koyması durumunda, o biçimi de bir değişke olarak ayraç içinde *yulduzni (~ yulduznu)* biçiminde alıyoruz;

- yanlışlıkla metin dışı bırakılmış sözcükler köşeli ayraç içinde *küter [edi]* biçiminde veriliyor.

Her metnin arkasında (B bölümü) o metnin Fransızca çevirisi bulunmaktadır. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, çevirinin tümcecikleri (ya da tümceleri), Kumanca metnin tümceciğinin (ya da tümcesinin) sayısıyla -küçük puntıyla olmak üzere- aynı sayıyı taşımaktadır.

Kumanca metinlerin çevirisini elden geldiğince sadık biçimde vermeye çalıştık. Ne var ki, bunun olamadığı durumlarda, metnin özgür çevirisinden sonra, ayraç içinde sözcüğü sözcüğüne bir çeviri veriyoruz. Çevirinin anlamını daha açık biçime getirecek olan bazı tümleyicileri yine ayraç içinde veriyoruz.

Bir metnin birinci Latince çevirisini verebildiğimiz durumlarda –ne yazık ki bunların sayısı azdır- bunu çeviriden (C bölümü) hemen sonra ve kaynakları belirterek yapıyoruz. İncil metinleri (bunlarda tümceler

yararlandık: *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V Pont. Max. Iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*. Ex tribus editionibus Clementinis critice descripsit...P. Michael Hetzenauer. Editio tertia recognita. Ratisbonae, 1929.

Her metin için elden geldiğince eksiksiz olmasına çalıştığımız bir kaynakça veriyoruz. Bunun yararı, bizce, uzmanlara çalışmamızı ve sonuçlarını bizden önceki araştırmacılarınkilerle karşılaştırma olanağı vermesindedir.

Kısa bir süre önce yine bu dergide yayınlanan bir makalede¹ Codex Cumanicus'un yeni bir baskısının ve orada geçen Kumanca sözcüklerin bir lûgatçesinin hazırlanmakta olduğunu bildirmiştik. Söz konusu çalışma sırasında, birçok kez, her çeşitten ve çok sayıda sorunun çözümüyle karşı karşıya kaldık. Bunlar, genellikle, bazı özel yazılış biçimleriyle ilgili sorunlardır. Aşağıda, hem bunlardan birkaçını aydınlatmaya çalışacağız hem de daha önce yayınlamış olduğumuz benzer katkılar dizisini sürdüreceğiz.²

61r - 63v 26 sayılı yapraklardaki
karalanmış, silinmiş yerler

Codex Cumanicus'un tarihine ve betimlenmesine ayırdığı ünlü çalışmasında G. Györffy, söz konusu yazma yapıtın 61-63 sayılı yapraklarında bulunan düzyazı metinler konusunda şöyle der: "En eski metinler vaaz ve dualardır; bunların fonetik işaretleri başkalarınıninkiyle karşılaştırıldığında öylesine ilkel kalır ki, bunları birer kötü kopya diye kabul etmek gerekir. Herhalde, boş bırakılmış kâğıt destesinin birer taslağa benzer bu çevirilerle doldurulmasına başlanmış olsa gerek."³

Yazarın ileri sürdüğü bu düşünce ile biraz ileride ilahiler konusunda söyleyeceği arasında biraz tutarsızlık olduğunu görüyoruz: " 69^r ve 76^v (doğrusu: 69^r-76^r; U. Drimba'nın uyarı numaralamayız) sayfalarında düzensiz olarak biribiri ardına gelen ilahiler birer "düzgün" kopya olarak kabul edilemez;

1 Problèmes d'une nouvelle édition du Codex Cumanicus(Codex Cumanicus'un yeni bir baskısında ortaya çıkan sorunlar), "Revue Roumaine de Linguistique" içinde, XV (1970), No 3, ss 209-221.

2 Quelques leçons et étymologies comanes(Kuman dili konusunda birkaç ders ve birkaç sözcük kökeni), "Revue Roumaine de Linguistique" içinde, XI(1966) No 5, ss 451-489; Le sermon en vers du Codex Cumanicus(Codex Cumanicus içindeki manzum vaaz) (yapr. 59^r 8-12), aynı dergi içinde, XIII(1968), No 5, ss 407-412.

3 G.Györffy, Autour du Codex Cumanicus(Codex Cumanicus çevresinde), Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata, Budapeşte 1940, s. 127.

bunlar, daha çok, ilk müsveddeden kopya edilmişe benziyor".⁴ Gerçekten de, düzyazı metinleri hem "kötü kopya" hem "taslak" (yani bunlar deneme niteliğinde, geçici çevirilerdir ama, daha önce yazılmış metinlerden kopya edilmiş değil de çevirmenlerinin kendisi tarafından yazılmış çevirilerdir) diye kabul etmek çelişkili olur. Bu durumda, öne sürülenlerden hangisi gerçektir, ya da hiç değilse, daha olasıdır? Fikrimizce, bu soruya inandırıcı bir yanıt, bu metinlerin yazılışının incelenmesiyle verilebilir.

Elyazmasının (manüskrinin?) içerdiği metin gruplarının (deste? öbek?) hiçbirinde burada üzerinde durduğumuz metinlerdeki kadar yanlış yazılış, hele karalama, yoktur; bunu saptamak için elyazmasının sayfalarının şöyle bir gözden geçirilmesi yeter.⁵ Birkaç örnek veriyoruz

Birçok örnekte yazıcı(kopist? müstensih? kâtip?) daha önce yazmadığı bir ya da daha çok harfi veya sözcüğü satırın üzerine veya altına ya da sayfa kenarına eklemiştir.

4 Aynı yerde.

5 Bkz. K.Grønbech yayını, Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben. (Tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır.) Kopenhag, 1936.

ayt/in/gis⁶ (= aytin¹z 'söyleyiniz!') 61^r 1: satır üzerine yapılmış ekleme;

bis ani iulduş/ü/kördu/k/ (= biz anın¹ yulduzun kördük 'onun yıldızını gördük') 61^v 40: /ü/ satırın üzerine, /k/ satırın altına eklenmiş;

keldim corğuş ma /şaga/ (= keldim körgüz¹mä şağa 'sana açıklamaya geldim') 62^v 23: sözcük satırın üzerine oturtulmuş;

bugü dage bu ay/da/ (= bugün dağ¹ bu ayda 'bugün ve bu ay içinde') 63^v 1: kalma durumu(lokatif) takısı satırın üzerine oturtulmuş;

canli teri /<tu>ti ierga/ (=qanlı¹ teri tüsti yergä 'kanlı teri yere aktı') 63^v 13: iki sözcük de satırın hizasında sol sayfa kenarına eklenmiş;

Birkaç yerde de yanlış yazılış düzeltilmeden bırakılmıştır:

anča anča (anğa yerine) papdan iwskn |bolg|bozac (=anča anğa papdan yüz kün bosaq 'böylece, papadan yüz günlük bağışlama elde edecek') 61^r 18;

ol ioldus (= ol yulduz 'o yıldız') 61^v 34;

bis ani (anig ya da aning yerine) iulduş/ü/kördu/k/ (=biz anın¹ yulduzun kördük 'onun yıldızını gördük') 61^v 40;

ol şagit bolgay ani (anig ya da aning yerine) kalkani (=ol şagit bol ay anın¹ qalqan¹ 'o araçlar onun kalkani olacak') 63^v 7.

Başka yerlerde ise, fazla ya da yanlış olan harfin çevresinin

(yazıcı ya da bir başkası tarafından) ~~noktalamayla belirtildiği~~ görülür;

bu durumda doğru sözcük yanlış olanın üzerine yazılmıştır:

xpc betlem [g]da toçhey (= Christus Betlemdä toç¹ay 'İsa Beytüllahm'da doğmuş olacak') 62^r 2;

Guhutlar chan[n]i (= guhutlar xan¹ 'Yahudiler sultanı') 61^v 40;

ia|ş|zuk us (=yazuqsuz 'masum') 62^r 30;

kele[p]pen (=kelepen 'cüzamlı') 62^v 21.

Yukarıda gösterilen bütün yanlışlar sadece yazıcının dikkatsizliğinden ileri gelen şeyler gibi görünüyor. Buna karşı, düzyazı metinlerde rastlanan birçok karalama konumuz için çok daha aydınlatıcıdır. Karalama yoluyla düzeltilmiş yanlışların çeşidine göre derlenmiş birkaç örnek:

6 Eğik çizgileri eklenenleri göstermede, kroşeleri her çeşit yok edilmişleri belli etmede kullanıyoruz; köşeli parantezler mürekkep ya da kâğıt yitimi olan yerleri içeriyor.

a) ikircikli kalınmış durumlar:

ioldan [ba] barirrlaridi (=yoldan barırlar idi 'yoldan geçtiler') 62^v 8;

ol [k] keleppeñi (= ol keleppeñi 'o hırsızı') 62^v 14;

çaç [v] w{túdae (= ıac üstündä 'haç üstünde') 63^v 25;

b) bazı yanlış yazılışların düzeltilmesi:

çepkin [toşdi] toştdi (= köp kın töstdi 'çok eziyet çekti') 61^v 14;

çiktiler [ied] ieruşalemdan (= çıqtılar Yerusalemdän 'Kudüs'ten ayrıldılar') 62^r 3;

[cöşog] cözügne (= qonşunı 'komşunu, hemcinsini') 62^r 26;

ol [iaçu] iazuchni (= ol yazuchni 'o günahı') 63^r 19;

c) bir sözcüğün bir bölümünün ya da tümünün öne alınması:

kelingis terçe |Guhut| benim artwnçe ierına (=keliniz terçe benim artumca ğuhut yerinä 'arkamdan acele Yahudiler ülkesine geliniz') 61^v 35;

ol ky[ş]zi [friş] şofladi friştagae (= ol kişi sözlädi fristäğä 'o adam meleğe dedi') 62^v 15;

d) bir sözcüğün yinelenmesi:

ata dage ogul dage [ata] aretin (= ata dayı ogul dayı arı tın 'Baba ve Oğul ve Kutsal Ruh') 61^v 11;

e) sözcüklere aralarında yer değiştirilmesi:

[vştu bas] baz vştuda (= baş üstündä 'başın üzerinde') 62^v 24;

f) her çeşit belirsizlik (öne alarak, eşanlımlı kullanarak vb.):

kim [şaga] şadagaşından bişgae berşae (= kim ...sadaşından bizgä bersä 'birisi bize sadakasından verirse') 61^r 20;

o bozac kim men ayttı [şaga] şagımağış; kim [G] [buç] bu Gehanda bulgay (= ol boşaq kim men ayttım saşınmanız kim bu ğehanda bolğay 'sözünü ettiğim günahların affinin bu dünyada olacağını sanmayın') 61^r 22: önceki örnekte [şaga] sözcüğün ikinci hecesinin atlanmasından ileri gelen bir yanlışsa da, burada [şaga] herhalde sen adılının gönderme durumu(datif) saşae olup buyruk kipi saşınmanız yerine dalgınlık (ayttım 'ın dolaylı tümleci gibi geldiğinden) yazılmış olacak;

[anay] angay bolğay köc (= aña bolğay kök 'gök onun olacak') 62^r 27; üzeri çizilmiş yanlış, önce unutulmuş olan g'nin eklenmesiyle kısmen düzeltilmiş, fakat sonra gelen eylemin(fiilin) biçimine benzeterek yazılmış olan y atılmamış.

barçe [tus] iecler allenda, (= barça yekler allında 'bütün şeytanların önünde') 63^v 7: yazıcı tuşman(lar) 'düşmanlar' sanmış olabilir (karş. K. Grønbech'in Komança sözlüğü içinde jek tusman ve túsman jek sözcükleri, sayfalar 84 ve 121).

Üstü çizilerek yapılan bu birçok düzeltmeyi nasıl açıklamalı? Söz konusu olan, öteki çeşit yanlışlardaki gibi, yalnızca yazıcının özensizliğinden ileri gelen şeyler midir? Fikrimizce, yukarıda sıraladığımız üzeri çizilmiş yanlış çeşide örnekler,⁷ bunların bulunduğu metinlerin özensiz ve dikkatsiz bir yazıcının, başka biri tarafından yazılmış -belki de okunaksız- metinlerden çıkardığı kopyalar olmasından ileri geliyor. Bu açıklamayı destekleyecek en kesin kanıtı yapr. 62^F 4-7 deki uzun karalamada bulabiliriz. Aşağıda bunu biraz daha geniş bir parça içinde veriyoruz⁷:

(3) ol iuldus ekinçe kørüdi bardı ilgari (4) anga degri ol euga kayda criſtus iatir turdu ol øw vſtude [kim (5) |an burũ. | ani burũ ſagizſlaza uialmas tolmazbile iazuchun (6) aytmaga. kelir aynadae aytingis kenſi iazuchugſne. |kim| (7) kim aytmaſa biriſi aynada |m| men tilemẽ ezitmae] (8) kaçan kordilar ol iulduſnu. vlu ſſövnç ſſöündilar kirdiler(9) ol euga. taptılar. ol oylan kenſi anaſibile. arekys mariam.

Şimdi de bu parçanın karalamalarıyla birlikte fonetik yazıya çevrimi ve çevirisi:

(3) ^{ol yıldız}oyılduz ^{al golduz}ekinci ^{al golduz}köründi, ^{al golduz}bardı ^{al golduz}ilgari(4)^{al golduz}ana ^{al golduz}degri ol ^{al golduz}ewgä ^{al golduz}qayda ^{al golduz}Kristus ^{al golduz}yatır(edi), ^{al golduz}turdu ol ^{al golduz}øw ^{al golduz}üstünde. |^{al golduz}Kim(5) ^{al golduz}anburun ^{al golduz}ſayſlaza, ^{al golduz}uyalmaz ^{al golduz}tolmaç ^{al golduz}bile ^{al golduz}yazuchun (6) ^{al golduz}aytmaga. ^{al golduz}Kelir ^{al golduz}aynada ^{al golduz}aytingiz ^{al golduz}kensi ^{al golduz}yazuchuniznı.(7) ^{al golduz}Kim ^{al golduz}aytmasa ^{al golduz}birisi ^{al golduz}aynada, ^{al golduz}men ^{al golduz}tilemen ^{al golduz}esitmä. | (8) ^{al golduz}Qaçan ^{al golduz}kördilär ^{al golduz}ol ^{al golduz}yulduznu, ^{al golduz}ulu ^{al golduz}sövnç ^{al golduz}söündilär; ^{al golduz}kirdiler (9) ^{al golduz}ol ^{al golduz}ewgä, ^{al golduz}taptılar ^{al golduz}ol ^{al golduz}oylan ^{al golduz}kensi ^{al golduz}anaſibile, ^{al golduz}arſ ^{al golduz}qız ^{al golduz}Mariam '(3-4 ^{al golduz}0 ^{al golduz}yıldız ^{al golduz}ikinci ^{al golduz}kez ^{al golduz}göründü, ^{al golduz}dosdoğru ^{al golduz}o ^{al golduz}eve ^{al golduz}kadar ^{al golduz}gitti, ^{al golduz}ve ^{al golduz}o ^{al golduz}evin ^{al golduz}üzerindu ^{al golduz}durdu. |(4-6) ^{al golduz}Bir ^{al golduz}insan ^{al golduz}bunu ^{al golduz}düşünürse, ^{al golduz}çevirmen ^{al golduz}aracılığıyla ^{al golduz}günah ^{al golduz}çıkarmaktan ^{al golduz}utanmaz ^{al golduz}Gelecek ^{al golduz}pazar ^{al golduz}günü ^{al golduz}kendi ^{al golduz}günahlarınızı ^{al golduz}itiraf ^{al golduz}edin!(7) ^{al golduz}Bir ^{al golduz}sonraki ^{al golduz}pazar ^{al golduz}(onları) ^{al golduz}itiraf ^{al golduz}etmeyi ^{al golduz}dinlemek ^{al golduz}istemiyorum. | (8-9) ^{al golduz}Onlar ^{al golduz}o ^{al golduz}yıldızı ^{al golduz}gör ^{al golduz}düklerinde ^{al golduz}büyük ^{al golduz}bir ^{al golduz}sevinç ^{al golduz}duydular; ^{al golduz}o ^{al golduz}eve ^{al golduz}girdiler, ^{al golduz}(orada) ^{al golduz}o ^{al golduz}çocuğu

7 Parantez içindeki rakamlar satırları gösterir. Dikey çizgiler arası satırın tümü karalanmadan önce çizilmiş harf ya da sözcükleri içerir.

annesi Bakire Azize Meryem ile birlikte buldular.'

Açıkça görülüyor ki, üzeri çizilmiş metinle içine yanlışlıkla oturtulduğu metnin ortak bir şeyleri yoktur. Ancak, aynı tümcelerin iki sayfa ötede 63^r yaprağında 21-23 satırlarda, gerçekten bir bölümünü oluşturduğu parça içinde de bulunması şaşırtıcıdır. Aşağıda bu parçanın fonetik yazılışını (21-23 satırlarının diplomatik | tıpkı basımıyla? | çevri yazısıyla ? yazılışıyla birlikte) veriyoruz:

(17) Uyalmanız mana yazuyunuz (18) aytma tolmaç bile, qaçan men til bilmen. Ol tolmaç andi borclu-tur (19) ol yazuyunı yaşıma neçik ata. Kim Tenriden qorısa (20) dayı kim körül bile burun saşışlasa, neçik uyat bolıyay?! (21) Kim anı burun saşışlasa, ol uyalmaz tolmaç bile yazuyun aytma- (22) Ya. Kelir aynada aytingiz kensi yazuyunuz. Kim aytmasa (23) birsi aynada, men tilemen esitma. (kim ani burusşagizlaşa ol vialmas tolmaçbile iazuchun aytmaga. kelir aynadae aytingis kensi iazuchugşne. kim aymaş a birşi ae/y/naedæ mē til/e/ ezitma). Barca kişi borclu-tur oruçta (24) yazuyun aytma dayı tumal(a)ma. Kim hər yılda anı etmese, ol (25) Tenriden dayı papdan qarışlu-dur. '(17-20) Dili (dilinizi) bilmediğimde(bilmediğim sürece) günahlarınızı bana çevirmen aracılığıyla itiraftan utanmayınız. Günahların sırrını saklamaya günah çıkarana kimse ne kadar zorunluysa çevirmen de o kadar zorunludur. Şayet bir insan Tanrı'dan korkuyorsa ve başlangıçta tüm kalbiyle (günahlarını) düşünüyorsa, neden utanacakmış? (21) Bunu herşeyden önce düşünürse çevirmen aracılığıyla günah çıkarmaktan utanmayacaktır. (22-23) Önümüzdek pazar günü kendi günahlarınızı itiraf ediniz! Onları bir sonraki pazar günü itiraf etmeyenleri dinlemek istemiyorum. (23-25) Herkesin oruç süresi içinde günahlarını itiraf ve tövbe etmesi gerekir. Bunu her yıl yapmayan Tanrı tarafından da papa tarafından da lânetlenir.

Bazı yazılış biçimlerinin üzeri çizilerek düzeltilmesigibi, bir takım harflerin yerine başkalarının getirilmesi gibi, ilk tümcede 'ol' un atlanması gibi bazı transkripsiyon farkları bir yana bırakılırsa, yapr. 62^r 4-7 deki karalanmış metin, elbette, yapr. 63^r 21-23 teki parçayla eşittir. Bu konuda verilebilecek tek açıklama, yazıcının elinde bu metinlerin -ve burada çözümlemesini yaptığımız sayfalardaki metinlerin hepsinin- müsveddelerinin bulunması, bunların başka bir kimse, herhalde bunları çeviren kişinin kendisi tarafından yazılmış olması, ve ^{dikkatsiz} yazıcının temize çekme işlemi sırasında bu müsveddeleri karıştırıp bir metnin müsveddesi içinde, belki sayfanın başında, bulunan bir parçayı başka bir metne sokmuş olmasıdır. Daha sonra yapılan yanlışlığı farkedip bu parçayı çizerek karalamış ve başladığı birinci metnin transkripsiyonunu sürdürerek yanlışlığı düzeltmiştir.⁸

Yukarıda yaptığımız çözümlemelerden çıkan sonuç, Codex Cumanicus'un 61^r - 63^v yapraklarındaki düzyazı metinlerin ilk elde kaleme alınmış çeviriler olmayıp tıpkı ilâhiler gibi -ve, herhalde, kodeksin Almança bölümünde bulunan bütün öteki malzeme gibi- birer transkripsiyon olduğunu yani aynı yıllarda kaleme alınmış müsveddelerin kopyası olduğunu ortaya koyar. Kodeksin ikinci kısmının başlangıcında bulunmaları, yazılış biçimlerinin daha az özenli, yazımlarının daha ilkel oluşu, bu metinlerin G.Györffy'nin ⁹ ileri sürdüğü gibi ilâhilerden daha eski olduğu göstermez; bu, daha çok, yazıcının -belki çevirmenin de- daha az yetenekli olduğunu, daha az özen gösterdiğinin bir işaretidir.

8 Krş. K.Grønbech. Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen 1942.s.24:.....a S.123 die drei überstrichenen Zeilen... nur eine Wiederholung von 125, 21-23 darstellen.

9 G. Györffy; adı geçen yerde.

I. Yapr. 80^r, satır 8 deki iki sözcükYaprak 80^r'nin 7-9. satırlarında şu parçayı görürüz:

(7) ihc̄ x̄ c̄in teŋri mengv beŋin kutkarda(çi) (8) alleyoH teŋriga
 inanganimix̄ k̄in kenxi c̄in teŋri biŋni v (9) retti. am̄.

7. satırdaki ilk önermenin fonetik yorumu ve anlamı hiçbir sorun yaratmaz: Iesus Christus c̄in Teŋri, meŋü bizim qutqardac̄ 'İsa Mesih gerçek Tanrıdır ve bizim öncesiz ve sonrasız kurtarıcımızdır'. Ondan sonraki tümceye gelince, uzmanların alleyoH un yazılışına getirdikleri değişik yorumlar sonunda bu parçanın değişik çevirileri ortaya çıkmıştır.

Örneğin, W. Radloff, Kumanca sözcükle İbrancada "laudate Jehovam"¹ anlamına gelen 'Tanrıya şükür!' seslenişinin aynı anlamda olduklarını düşünen G. Kuun'a uyararak bu yazılışını alleluja diye yorumlar ve çevirisinde aynı şükür seslenişini kullanır: Alleluja t̄anrigä, kim k̄ansi c̄in t̄anri bizni h̄ürätti "Halleluja ihm, dem Gotte, der selbst als ein wahre Gott uns gelehrt hat"².

K. Grønbech de alleyoH yazılışını alleyo diye yorumlar ve bu sözcüğü kendinden öncekiler gibi çevirir; tümcenin tümünün transkripsiyon ve çevirisi Grønbech tarafından şöyle yapılmıştır: alleyoH teŋrige ynan̄anymyz kim kensi c̄yn teŋri bizni üretti "Halleluja diejenigen unter uns, die an Gott glauben, weil der wahre Gott uns selbst belehrt hat"³.

Buna karşı, Annemarie von Gabain başka yorumlar önerir: alay oq teŋrige ynan̄an(̄)myz, kim kensi c̄yn teŋri bizni üretti "genau so ist unser Glauben an Gott, weil der wahre Gott selbst uns belehrt hat"⁴.

Belirtmemiz gerekir ki, Bayan von Gabain'in önerdiği çeviride tümüyle kendisiyle aynı düşüncededeyiz; ancak alay oq ve ynan̄an(̄)myz ile ilgili fonetik yorumların şu ya da bu biçimde düzeltilmesi gerektiği kanısını taşıyoruz.

Bu sözcüklerden birincinin 'alléluia' anlamına gelemeyeceği kuşku götürmez: İçinde yer aldığı bağlam, böyle bir yoruma hak verdirmiyor. Ayrıca, dolaylı tümleç tenrigă (Kuun ve Radloff'ta) sözcüğünün pekiştirilmiş kullanılışı da açıklanamıyor. Kumanca şükür seslenişi olduğu ileri sürülen sözcüğün fonetik görünümüne gelince, Türk dillerine tümüyle yabancı böyle bibliik yani Musevi ve Hristiyanların kutsal kitaplarından alınmış bir sözcüğün, Kuman dili tarafından, Kuun ve Grønbech'in inanmak istedikleri gibi, alleyoç biçimini alacak kadar özümsemiş olması pek akla yakın gelmiyor.⁶ Öte yandan, Codex içinde (yapr. 67^r) 'alléluia' şükür seslenişinin bir yerde tek başına geçtiğini, fakat bunun asıl söyleniş biçimine çok yakın bir yazılışla, aleluia olarak verildiğini belirtmekte yarar görüyoruz.

Açıktır ki, alleyoH, bağlamın akla getirdiği ve Bayan von Gabain'in de çok iyi kavradığı üzere, 'tam bunun gibi' anlamına gelen oqwoç⁷ ekiyle pekiştirilmiş bir imleme-niteleme belirtecidir. Bu birleşik belirtecin iki ögesini çözümleyerek şunlarla karşılaşırız:

İmleme-niteleme belirteci Codex Cumanicus'ta en sık alay⁸ biçiminde karşımıza çıkar. Bu biçim başka dillerde⁹ de vardır ve bazen olay veya ulay¹⁰ biçimlerinde görülür. Çoğu zaman da, bulay, bılay, sulay vb¹¹ sözcüklerinin yanında rastlanır. Bütün bu belirteçler, bilindiği gibi, arkasından bir ulaç (gerondif)¹² takısından, herhalde -layu¹³ dan (krş. eski-Türkçede ulaç kökenli

ilgeç ulayu sözcüğü 'gibi[dahi]') türev -lay/-läy karşılaştırma ilgeci gelen im adıllarından yapılmıştır.

Bununla birlikte, şurasını da işaret etmek gerekir ki, Codex Cumanicus'ta aynı belirteç için alley yazılışı da vardır; bu yazılış, alleyoH biçiminden başka, aşağıdaki iki parçada görülür:

are augu^sx^tin alley aytir (=ar¹ Augustin a l l e y aytir 'Aziz Augustinus şöyle der') yapr. 62^r 18;

bulşū fenig tilemegin neçikkim kōcta alley ierda (=bolsun senin tilemegin necik kim köktä a l l e y yerdä 'yerde ve gökte senin iraden yerine gelsin') yapr. 63^v 29.

Radloff bu yazılış için şu transkripsiyonu verir: alay(a^llay olarak yazılmıştır)¹⁴; Grønbech'inki de alay¹⁵ biçimindedir; buradaki a damaksıllaştırılmış bir a dır¹⁶. Fikrimizce, burada gerçek bir alley(herhalde paroksiton yani sondan ikinci hecesi vurgulu) söylenişiyle karşı karşıyayız. Bunun ardilgeç deyimi *an^ln-läy (*an^ln-lay) ın derilmesiyle(kontraksiyonu ile) açıklanması, akla yakın gelmektedir. Damakarkası(kalın) sınıftan bir sözcüğün içinde -lay yerine -ley değişkesinin(varyantının) kullanılmasına , ne kadar alışılmamış görülürse görülsün, Codex içinde başka yerlerde de rastlanır¹⁷. Gerçekte, söz konusu olan, ardilgeç -ley in tek ve değişmeye uğramayan bir biçimidir; aşağıda damakönü (ince) sınıftan sözcüklerle bunun örneklerini veriyoruz:

kvg^rçinley müdu^s egeç şē ... ba^rçala^rnī (=kügürçinley munduz egeç sen ... barçaların^l ozd^ln 'bir güvercin gibi günahsız olduğundan onların hepsini geride bıraktın') yapr. 71^v6;

şözley alay bizgae teydi ... tenri şözi (=sözley, alay bizgä teydi ... Tenri sözi 'Tanrı'nın sözü bize böylece, bir sözcük gibi geldi') yapr. 71^v16;

şizgā kvmsley balkidⁿ (=s^liz^gan kümüsley balq^ld^ln 'erimiş gümüş gibi parladın') yapr. 72^r 4;

māna^sin ... ötmekley kökdä^æ javd^ra (=mannas^ln ... ötmekley kökdän yawd^lra 'rızkını gökten ekmek olarak indirerek') yapr. 72^v 6.

Şimdi de -ley ardilgecinin damakarkası (kalın) sınıftan sözcüklerle kullanılmasına örnekler:

bizī vçū öltvrvldi buzov^ley (=bizim için öltürüldi buzowley 'o bizim için bir kuzu gibi öldürüldü.) yapr. 70^r 14;

Aue kīz kīdā^v ata^sī^s kurtley tuup beymi^s ihc burulipturgā ilānī
... erk^sī^s kildi (=Ave qız kimdān atasız qurtley tuwup beymiz Iesus
buruliptur^san ilann^s ... erksiz kıld^s 'Selam bakireye, efendimiz İsa
ondan babasız olarak bir kurtçuk gibi (Latincesi: sicut vermis) doğup
kivrılan yılanı güçsüz kıldı') yapr. 69^v 15;

ŷē uçmisley jvrup ba^rçala^rnī ozdīn (=sen uc^smisley yürüp barcalarn^s
ozdīn uçmuş gibi yürüyüp onların hepsini geride bıraktın') yapr. 71^v5.

Bu ardilgeçin genişletilmiş değişkesi yani **-leyin** de (tıpkı Türkiye
Türkçesinde olduğu gibi) yalnızca ŷu biçimde¹⁹ görülür:

anda ŷē ŷızdīn javle/y/in (=anda sen ŷızdīn yawleyin 'sen onun
içinde yağ gibi eridin') yapr. 70^v 10;

Aue kīgae jam^rleyin^s ŷoyurgal jaudi tenridin (=Ave kimgā yam^surleyin soyurgal
yawd^s Tenridin 'Tanrının inayetinin üzerine yağmur gibi yağdığı kadına
selam') yapr. 71^r15.

Yukarıda söylenenler **alleyoH** yazılıŷının **alley - oŷ** olarak yorumla-
mamıza olanak vermektedir. Bu birleşik belirteç, Codex'in İtalyan bölümün-
de (yapr. 33^r10) Latinceye **taliter**²⁰ diye çevrilen **alay-oŷ** biçiminin bir
değişkesidir.

Anan^san(ŷ)m^sız ile ilgili olarak Bayan von Gabain'in önerdiği açık-
lamaya gelince, bu, bize pek anlaşılır görünmüyor. Çünkü, birinci ŷ'nin
parantez içine alınmasının nedeni açıklanmış değil: Bir yandan, elyazma-
sında bunun karşılığı olan harf eksik değil ki, yerine konmuş olsun, tam
tersine o harf, çok görünür i biçimde olarak yazılmıştır; öte yandan, Bayan von
Gabain'in kendisinin belirttiği gibi, sözcüğün oradaki kullanımı
"substantivisch, nicht verbal"²¹ olduğuna göre, bu ünlü fazlalık değildir
(yani saf dıŷı edilmemelidir). Burada, Kuun'un verdiği **inanganmis** trans-
kripsiyonunun bir etkisi bulunduğunu düşünmemiz mi gerekir? Bununla bir-
likte, Kuun bu sözcüğü ²²"credidimus" diye çevirerek bir geçmişzaman
(prétérit) olarak kabul etmişti.

Gerçekte inanganımı yazılışı inanıanı diye yorumlanmalıdır; bu, tabanı bir adlaşmış ulaç olan bir biçimdir ve, Grønbech'in önerisinin tersine, **inanan**, **mümin** gibi bir etken ad değil, Bayan von Gabain'in doğru olarak yorumladığı üzere, **inanmak olgusu**, **inanç**, **iman** anlamında bir eylem adı gösterir. Bu yorumu desteklemek için, aşağıda her ikisinin de öznesi eylem adı bildirir adlaşmış ulaç olan iki önermeyi örnek olarak veriyoruz:

Aue kīnin ʁozl æ[mæ]gaenī ... teṅrilik uʁ er^r (=Ave kimniñ sözläğäni ... teṅrilik us erür 'Selam sana, sözü tanrısal us olan') yapr. 71^r 12;

tolʁun daud kopʁaganī (=tolsun Daud qopsaʁanī 'Davud'un mezmuru (sözcüğü sözcüğüne: D'un çığırıldığı şey) gerçekleşsin') yapr.74^r 6.

II andi =andi ? yazılışı

andi biçiminde yazılan Kumanca sözcük aşağıdaki iki işlevle kullanılır:

a) **öyle bir**, **benzer**, **gibi** anlamlarında sıfat olarak:

tengeri manga berʁen andi congul kim men terçe dage iaczi til wrengaymē (=Tengeri manga bersin a n d i köñül kim men terçe daʁ yakʁ til ürengäy-men 'Tanrı bana öyle bir zekâ versin ki dili(nizi) çabuk ve iyi öğreneyim') yapr. 61^r 24;

barmu andi kyn neçik menī kinny^m (=bar mu a n d i qʁn necik benim qʁn^m? 'benim acım gibi bir acı var mıdır?') yapr.63^r 37;

b) **kadar**, **onca** anlamlarında belirteç olarak:

ol tolmaç andi borçlut^r ol iazuchni iazzirma neçik ata (=ol tolmac a n d i borçlu-tur ol yazuʁnⁱ yasʁirma necik ata' o çevirmen bu günahların sırrını saklamaya, günah çıkarana papaz kadar zorunludur') yapr.63² 18.

andi yazılışı Radloff tarafından andʁ²³ olarak yorumlanmıştır. Halbu ki bunun transkripsiyonunu Grønbech andy²⁴ biçiminde yapmıştır. Bayan von Gabain ise birinci andʁ²⁵ nin aynı olan andʁ²⁵ biçimini vermiştir. Bu iki yorumdan hangisi doğrudur? Fikrimizce, sözcüğün kaynağına daha yakın olan Radloff'un ki doğrudur.

Çünkü bu sözcüğün ikinci parçası birçok Türk dilindeki denkleri gibi bir karşılaştırma ardilgeci (ya da kimi bilginlere göre, eşitlik soneki) olan ve uğradığı biçim değişiklikleriyle eski ve yeni Türk dillerinde pek çok değişkesi bulunan *-tag sözcüğünden gelir.²⁶ Üzerinde durduğumuz Kumanca sözcüğün çeşitli Türkçe denklerinden sadece iki biçimi ele alarak and şöyle açıklanabilir:

a) -dly (karş. Altayca, Tatarca andly²⁷). -i, l nin damaksı benzeşi-miyle, sonra da * -iy grubunun derilmesiyle (kontraksiyonuyla) bundan meydana gelmiş olabilir²⁸;

b) e nin kapalılaşması ve sonra da *-ey *-iy grubunun derilmesiyle -dey -täg teg (karş. Eski Türkçe antäg anıtäg²⁹, Harizm Türkçesi anyn-teg anteg³⁰ vb).

İkinci açıklama daha akla yakındır; çünkü bu ardilgecin yani -dey ve -dek in Codex Cumanicus içinde sadece -e- li biçimleri vardır; -i- li biçimine hiç rastlanmaz:

Mun¹ dey ta¹ıs kım kordı (=Mun¹ndey ta¹ıs kim kördü? 'Böyle bir tansık kim gördü?') yapr. 76^r 13.

Aue kiz kīn¹ kertegi k̄vdey iariht^r hã i¹ıı (Ave qız kimni¹ kertegi k̄ndey yar¹ıt¹r hãm isi 'Selam, gerdek odası güneş gibi parlak ve sıcak olan bakireye') yapr. 69^v 9;

Taeræ zv dek bir basinı end^rip bīrīn kōtvrdi (=Tārüzüdek bir baş¹ın¹ endirip birin kōtürdi 'Terazi gibi bir kefesini indirdi ve ötekini yükseltti') yapr. 74^r 11.

Yukarıdaki alıntılardan birincisindeki mun¹ndey, andı nin *an¹n-dey diye bir biçimden adılın tamlayan durumu (genitif) biçiminin derilmesi ile geldiğini ve -bunun sonucu olarak- vurgunun ilk hece üzerine kaydığını düşündürmektedir.

- 1 Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit... Comes Géza Kuun. Budapeste, 1880, s.200, not 3. Kuun, bu metinde alleyoh sözcüğünü izleyen tengriga dan sonra parantez içinde bir virgül koymuştur. Bu da,herhalde, verdiği açıklamayı benimsemelerinde Radloff ve Grønbech'i etkilemiştir.
- 2 W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. Manuskript der Bibliothek der Markus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun(Budapest 1880), "Mémoires de l'Académie impériale de St-Pétersbourg"(Petersburg Çarlık Akademisi yayınları) içinde, VII. dizi, cilt XXXV, n^o6, Petersburg, 1887, s.111. Kuun'un inanganmis diye okuduğu sözcüğün Radloff'un hem transkripsiyonunda hem çevirisinde atlanmış olması dikkat çekicidir.
- 3 Grønbech'in yukarıda verdiğimiz transkripsiyonu ve çevirisi, Komanisches Wörterbuch (Kopenhag, 1942) içinde verilen parçalardan yola çıkarak tarafımızdan kurgulanmıştır.K.W.s.35 allejo maddesi altında, s.273 ynan- maddesi altında ve s. 128 kensi maddesi altında.
- 4 Annemarie von Gabain, Die Sprache des Codex Cumanicus, Philologiae Turcicae Fundamenta, I.Wiesbaden, 1959 içinde, s.65; ayrıca krş.s.63.
- 5 Bunlara ilk yazılışı daha çok tenrigä yi düşündüren tenrige de eklenebilir.
- 6 Radloff'un önerdiği açıklama, söz konusu etmeye değmeyecek kadar dayanaktan yoksundur.
- 7 Komancadaki bu ek için bkz. K. Grønbech, Komanisches Wörterbuch,s.178. Çeşitli Türk dillerinde aldığı öteki biçimler için, bkz. Martti Räsänen, Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957, s.248.
- 8 Bkz. K. Grønbech, a.g.y.,s.34
- 9 Örneğin, bkz. W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I, 353.
- 10 a.g.y., I, 1083; M. Räsänen, a.g.y., s.239.
- 11 W. Radloff, a.g.y., IV, 1102, 1730, 1836; M. Räsänen, a.g.yerde; Jean Deny Grammaire de la Langue turque(dialecte osmanli), Paris,1921, s.598.
- 12 J. deny, a.g.yerde. Ayrıca bkz. aynı yapıtta çeşitli Türk dillerinden verilmiş birçok örnek, s.599, ve Philologiae Turcicae Fundamenta,I, ss.332, 357, 400 ve 429.

- 13 M. Räsänen, a.g.yerde.
- 14 W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus, ss. 85 ve 91.
- 15 K. Grønbech, a.g.y., s.34.
- 16 a.g.y., s.21.
- 17 Burada verdiğimiz örneklerin tümü A. von Gabain tarafından a.g.y.ta, s.65 te, birer -y'li -gibi+ulaç anlamı veren- eylemsi olarak kabul edilir: kügürcinle-y 'wie eine Taube seiend', kümüsle-y 'wie Silber seiend', buzovle-y 'wie ein Kalb seiend', vb..
- 18 K. Grønbech, a.g.y.ta bu örneklerdeki ardilgecin transkripsiyonunu -laj ile yapar: qurtlaj (s.204 qurt maddesi altında), ucmyslaj (s.131 jür-maddesi altında).
- 19 K. Grønbech, a.g.y.ta bu ardilgeci -lajyn(yani, elbette, artdamak sınıfına ait olarak) diye transkripsiyona geçirir: javlajyn (s.109 jav maddesi altında), jamğurlajyn (s.112 jamğur maddesi altında). A. von Gabain, bu biçimleri, birer -n'li -gibi+ulaç anlamı veren-eylemsi olarak kabul eder(a.g.y. s.66): yamğurle-yin 'wie Regen seiend', yavle-yin 'wie Fett seiend'.
- 20 Bkz K. Grønbech, a.g.y., ss.34 ve 178.
- 21 A von Gabain, a.g.y., s.65.
- 22 Gb Kuun, a.g.y., s.220, not 4.
- 23 W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus, ss.82 ve 89(lugatçede, s.4, verilen andi transkripsiyonunun bir basım yanlışı olması olasılığı ağır basıyor), ve Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I, 24.
- 24 K. Grønbech, a.g.y., s.38; ayrıca krş. s.19: "Ob auch auslautendes ij, yj mit einfachem i (y) geschrieben werden konnte, muss unent-schieden bleiben; sprachgeschichtlich liegt es jedenfalls nahe, 'andi' als andyj (eski Türkçe andäg) zu lesen".
- 25 A. von Gabain, a.g.y., s.63.
- 26 Bkz J. Deny, a.g.y., ss.594-595; M. Räsänen, a.g.y., ss 239 ve 245-246; Philologiae Turcicae Fundamenta, I, ss. 399-400, 416, 466, 500, 583, 634 ve 661.
- 27 Russko-altajskij slovar'. Pod redakciej N.A.Baskakova, Moskova, 1964, s.747, takoj maddesi altında; Tatarsko-russkij slovar' [Veduscij redaktor: M.M. Osmanov], Moskova, 1966, s.36.

telenqut dili (?)

- 28 Altayca andi biçimini böyle açıklamak gerekir (bkz. Radloff, Versuch.
I, 240).
- 29 A. von Gabain, Alttürkische Grammatik², Leipzig, 1950, s.93.
- 30 Ananiasz Zajaczkowski, Najstarsza wersja turecka Husräv u Şirîn
Qutba. Czesc I., Tekst. Varşova, 1958, s.258 (yapraklar 99^r1 ve 99^r15).

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/106.5

MISCELLANEA CUMANICA (III)*

Vladimir Drimba

Metin eleştirisi notları

1. aretirotan

Bu yazılış biçimi yaprak 61^r 21 de, aşağıdaki bağlamda, (KW, s.144 kim altında ve s.64 bol- altında verilenlere göre alıntılanmaktadır)¹ bulunur: ol bosaq kim men ajttym saynmanyz kim bu gehanda bolaj, ol bosaq bolaj sizge ary tirö(v)ten |aretirotan olarak yazılı|. Bu parçanın anlamı, bütünüyle ele alındığında, çok açıktır: Grönbach'ın adı geçen yapıtında verdiği çeviri şöyle: "jener Ablass, den ich nannte, glaubet nicht, dass in dieser Welt eintreten wird, der Ablass soll euch (erst) von der Ewigkeit zuteil werden". Gerek ses, gerek anlam açılarından özel sorun ortaya koyan, yalnızca son iki sözcüktür. Uzmanların bu iki sözcükle ilgili yorumlarını sunuyoruz:

Kuun (s.158) aretirotan yazılışını aretintan olarak verir ve are tindän (yani 'Kutsal Ruh tarafından') diye çözümler(a.g.y. not 10).

Radloff(Sprachmat., s.82), Kuun tarafından verilmiş transkripsiyona dayanarak son tümceciği şöyle yorumlar: ol bosaq bolaj sizgä artından "diese Indulgenz wird euch nach dem Tode (nachher) gewährt".

(*) Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XV(1970), N°5, s.455-459(I), ve N°6, s.579-584(II)

(1) Makalede kullanılan kısaltmalar:

Bang, Kom. Texte = W.Bang, Komanische Texte, "Bulletins de l'Académie Royale de Belgique" içinde, Edebiyat, Ahlak ve Siyaset Bilimleri Sınıfı, 1911, s.459-473.

Blau = O. Blau, Über Volkstum und Sprache der Kumanen, ZDMG içinde, XXIX(1875), s.556-587.

Kuun = Codex Cumanicus bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum(Primum ex integro edidit...Comes Géza Kuun, Budapeşte 1880.

KW = K.Grönbach. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhag, 1942.

Phil. Turc. Fund. = Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, I.cilt:1959, II.cilt:1965.

Radloff, Sprachmat. = W. Radleff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nache der Ausgabe des Grafen Kuun 'Budapeşte, 1880). St.-Petersburg 1887.(Mémoires de l'Académie des Sciences de St.-Petersbourg, VII.dizi, XXXV.cilt, N°6).

Radloff, Versuch = W.Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I-IV. St-Peterburg 1893-1911.

Nihayet, Bayan von Gabain de (Phil. Turc. Fund., I, s.61)de Grønbech'in yorumunu yakından izler ve şu açıklamayı yapar: ol boşaq bolğay sizge arı tiröten "jener Ablass wird euch im hl. (d.h. ewigen) Leben (Gegesatz zum vorgehenden: bu gehanda 'in dieser Welt') zuteil werden".

Bu yorumla Grønbech'inki arasındaki tek önemli ayırım (Kuun ve Radloff'un yorumları tartışma konusu yapılamayacak kadar öznel ve dayanak-tan yoksundur.), -v- harfinin yokedilmesinde gerçek bir telaffuz ^{değişikliği} görülmesidir. (Ayrıca bkz. s.60: "arı tiröten, d.h. *tiröwten(?)"). Halbuki, 61-63. yapraklarda bulunan metinlerin nasıl özensiz yazıldıkları, her çeşit yanlış yazımla dolu olduğu, bunlarda harf ve sözcük atlamaları bulunduğunu bilmekteyiz.²

Grønbech ve Bayan von Gabain tarafından arı tiröw'e verilen anlama gelince (a.g.y.; ayrıca bkz. KW, s.245: tiröv 'Leben', ary tiröv 'die Ewigkeit'), işaret edelim ki, Codex Cumanicus gerek 'yaşam' gerek 'sonsuzluk için ayrı ayrı terimler vermektedir. Yani, birincisine tirilik ve tirilmek (bu ikinci sözcük, yaşamak olgusu anlamındadır)'KW, s.245), ikincisine menülük~menülik~menilük (KW, s.164; ayrıca karşı. s.245:menü tirilik 'Ewiges Leben').

Öte yandan, *tirig~*tirik'ten, Komanca için olağan bir sesbilimsel evrim sonucunda, türemiş olan tiröw sözcüğü, ancak 'yaşayan'ın ya da (adlaştırma sonucu) 'yaşayan kimse'nin niteliğini gösterebilir.Şu halde bu sözcük, tiri'nin (diri) bir eşili yani dublesidir (Nasıl ki, 'saf,günah-sız' anlamlarına gelen arow,'saf, temizlenmiş; kutsal'anlamlarına gelen arı <*arī>; bkz.biraz aşağıda) sözcüğünün dublesidir. Bu anlama Türk dillerinde rastlanır:Troki Karaimesi. tiri 'lebendig;Lebewesen'³;Nogayca tiri 'susçestvo'⁴vb..

(2) Krş. K.Grønbech, Komanisches Wörterbuch, s.16

(3) Tadeusz Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki.Krakov 1929,s.264

(4) Russko-nogajskij slovar'. Pod redakciej N.A.Baskakova, Moskova 1956,s.607

Buna dayanılarak, tiröw sözcüğünü içeren metin şöyle çevrilmelidir: "bu affı kutsallar kutsalı Varlık(yani Allah) tarafından elde edeceksiniz (sözcüğü sözcüğüne: ona sahip olacaksınız)".

2. ariHlarniq

73^v sayılı yaprakta bir ilahinin tek bir kütası bulunmaktadır. Kuun'un transkripsiyonu(s.208) ile şöyle başlar: Arilarning kusançi. Bu ilahiparçası, daha sonra, Bang tarafından (Kom.Texte, s.472) da verilmiştir; o, iki sözcükten birinciyi aynı biçimde yazar: Arilarniq. Bu sözcüğün fonetik yorumuna gelince, Radloff(Sprachmat., s.107) arilarniq, Grönbech de (KW, s.163, medet sözcüğünde) arylarniq olarak verirler. Elbette, Kuun ve Bang, aynı yorumu verirlerdi.

Bununla birlikte, burada üzerinde durduğumuz sözcük, Codex içinde, çok açık olarak, AriHlarniq olarak verilmiştir. Grönbech'in yayınladığı tıpkıbasımdan gördüğümüz kadar, H Codex'te kullanılmış yoketme, atma yöntemlerinden hiçbiri ile yok edilmiş değildir. Bu nedenle, sözlüğüne aldığı Kumanca sözcüklerin bütün yazılış biçimlerini, yanlışları bile, düzenli olarak gösteren Grönbech'in ary sözcüğünün(s.41) yazılışları arasında, burada tartışmakta olduğumuz biçimi vermemesi, şaşırtıcıdır.

Fikrimizce, ariHlarniq yazılışının gerçek bir fonetik temeli vardır; şöyle okunması gerekir: arYXlarniq. İçinde geçtiği metin göz önüne alınırsa, 'zayıf' anlamına gelen (bkz. KW, s.42) arYX ile aynı olamaz. Fakat, 'kutsal' anlamına gelen ve aynı sözcüğün ilkel biçiminden -q sözcüğüne gelişmiş arY'nin bir değişik biçimi olarak görülmelidir(bkz. eski Türkçe arY ~ arYq⁵, Çagatayca aruq ~ arYq, vb..⁶)

Codex Cumanicus içinde bu sesbirimlerine rastlanır: Eski Türkçedeki -Y / -ig sesbirimlerinin orada, arY ve daha birçok örnekte olduğu gibi, -Y / -i 'den başka, -Yq ~ -iX ~ -uq ~ -uX / -ik ve -ow ~ -uw / -iw ~ -üw diye karşılıkları vardır. Koşut biçimlere -KW'de geçen- birkaç örnek:

(5) Drevnetjurskij slovar' |Redaktory: V.M.Nadeljaev, D.M.Nasilov, E.R.Tenisev, A.M.Scerbak | Leningrad 1969, s.51 ve 52.

(6) Bkz. Radloff, Versuch, I.Sütunlar.269,272,280,283.

ary 'rein, sauber' ve 'rein, geneinigt, heilig' (s.41); aryqsuz 'unrein'(s.42); arov 'rein, unschuldig'(s.40); aruvlyX'Reinheit, Unbeflecktheit' (s.41);

asyX 'Nutzen, Vorteil' (s.43); asov 'Beistand, Hilfe'(s.42);
bitik 'Schrift','Buch' ve 'Lagerverzeichnis'(s.61); bitiv bitöv 'Schrift'(s.61);

satuq satux 'Handel; Verkauf' (s.216) ve satuxcy 'Verkäufer' (s.215); satov 'Handel'(s.215);

tatyX 'Geschmack, Wohlgeschack', tatyXly⁷ 'schmackhaft'(s.237);
tatov 'Geschmack, Wohlgeschmack'(a.y.).

3. ayag vxi

Latince gratis p(edis) ve Fersça pušt y pay diye çevrilen Kumanca ayag vxi, Radloff tarafından (Sprachmat., s.3) ayaq üsti diye yazılır ve 'Blatt am Fusse' olarak çevrilir. Grønbech ise(KW, s.31, ajaq sözcüğünde ve s.271 üz sözcüğünde) aja-üzi olarak yazılır ve 'Rist, Fussrücken' olarak çevrilir. (Kuun, s.248, çevirisini 'suffrago' yani 'çıkıntı' diye verir.)

Dizimin anlamının açık olmasına karşın, oluşumu, uzmanlarca inandırıcı biçimde açıklanmamıştır.

Dizimi oluşturanlardan birinci öge, elbette, ayaq 'ayak' sözcüğüdür, fakat Radloff'un ileri sürdüğü gibi -g, -q gibi yorumlanamaz); Grønbech'in verdiği yorum da eleştirilebilir: -q > -ɣ değişmesi, Kodeks'in İtalyan bölümünde görülmemektedir. Halbuki, Kodeks'in o bölümünde -qden -Xe geçildiği ve o son ünsüzün çoğunlukla g olarak verildiğini çokluk görülür. (örneğin, 'zayıf' anlamına gelen arix, 39^r7 sayılı yaprakta areg olarak geçer; 'çiy' ve 'kırağı' demek olan ciX, 37^r 16,17 sayılı yaprakta çig olarak geçer; 'kulak' demek olan qulaX, 47^v14 sayılı yaprakta chulag olarak geçer; 'kuyruk' demek olan quyruX, 8^v 17 sayılı yaprakta cuyrug olarak geçer; vb..) Sonuç olarak, ayag yazılışının ayaX okunması gerekir.

(7) Grønbech yanlışlıkla taty ve tatyly diye yazmıştır.

Dizimin ikinci ögesine gelince, Radloff'un üsti yorumu, hiçbir dayanağı bulunmadığı için, kendiliğinden bir kenara bırakılır. Grønbech (KW, s.271) bunu üz diye bir sözcüğün iyelik biçimi olarak görür ve şöyle tamamlar: "Krs. Uygurca üzä, vb."; buradan da Grønbech, Uygurca üzä karşılığı bir ilgeç aracılığıyla yapılmış bir çeşit adlaşmış ilgeç deyiminin söz konusu olduğu sonucuna varmıştır. Halbuki, şimdiye kadar ilgecten adlaşmış bir üz sözcüğüne, bildiğimiz kadarıyla hiçbir Türk dilinde, rastlanmamıştır. Öte yandan, olmuş olsaydı bile, yapma biçim üz ile ilişkisi kurulmak istenen üzä, eylem kökenli olduğu için bu yorumun bir kenara bırakılması gerekirdi.⁸

Bayan Annemarie von Gabain, Grønbech'in sözlüğü için yazdığı⁹ tanıtma yazısında, sözünü ettiğimiz Kumanca sözcük ile ilgili olarak, üzi ilgeciyle karşı karşıya bulunduğumuz olasılığı üzerinde durmaktadır: "... sollten im Uig. etwa zwei verschiedene Wörter vorliegen? Das eine wäre dann özä 'durch', das andere üzä aus *üz-, wovon auch üzrä (WB) 'auf, gemäss, nach' gebildet wurde; ein älteres *üzi wäre vielleicht unter dem Einfluss der özä zu üzä geworden, oder es hatte ein Dialekt dies Konverb als üz-i, ein anderer als üz-ä gebildet".

Fikrimizce, vxi yazılışı ne bir ilgeç ne bir ilgeç-adı gösterir, bu, yüz 'çehre' adının üçüncü kişi iyelik biçimidir. Yani Kumanca deyim tümü ayaX yüzi (ya da, yerine göre, ayaX üzi; ikinci öge yüzi sözcüğünün sentaks gereği fonetiğinin değişmesinden oluşmuş biçimidir) olacaktır. Aynı anlamda, bazı modern Türk dillerinde bulunur: Türkiye Türkçesinde ayak yüzü 'pod'em nogi'-das Fussblatt'¹⁰; Tatarca ayaq yöze 'pod'em nogi' (ayrıca krs. barmaq yöze 'podusecka pal'ca')¹¹; Altayca buttaⁿ yüzi 'aynı'¹². Krs. Kazakça ayaq beti 'pod'em stupni-das Blatt des Fusses'¹³.

(8) Bkz. A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1950, s.139, § 290; C. Brockelmann, Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden 1954, s.168, § 134 ve s. 186, § 141 o.

(9) OLZ, 1944, N°1-2, Sütun 49.

(10) Radloff, Versuch, I. Sütun 202.

(11) Tatarsko-russkij slovar' | Vedusciy redaktur: M.M. Osmanov | Moskova 1966, s.193 yöz sözcüğü

(12) Russko-altajskij slovar'. Pod redakciej N.A. Baskakova. Moskova 1964, s.522, pad'em sözüğü.

(13) Radloff, Versuch, I. Sütun, 202.

4. beri = "postquam"?

Grønbech (KW,s.56), Codex Cumanicus'ta tek bir yerde, yapr.66^{V4} sağda, geçen beri ilgecini 'nach, nachher' olarak çevirir. Başka hiçbir Türk dilinde bu ilgecin '-den beri' anlamından başka bir anlam taşıması nedeniyle, Grønbech'in bu değişik yorumu, müstensih'in Kumanca sözcükle birlikte, yanlış olarak, kullandığı Latince sözcükten geliyor olmalıdır. Sözkonusu sayfanın sağ sütununda 2-4.satırlarında şöyle yazılıdır: ol kelgäli vel |Lat. 'ou'-n.n.| ol/kelgändän |sonra| / beri postquam, -bunu Grønbech şöyle yazar ve çevirir: ol kelgenden beri(=ol kelgeli) "nachdem ('postquam') er gekommen war". Halbuki postquam sözcüğünün sonra sözcüğü için kullanıldığı açıktır. Müstensih o sözcüğün üzerini çizdikten sonra yerine beri sözcüğüne uygun bir sözcük koymayı unutmuş ya da bilmiyor olmalı.

Müstensih'in iki ilgecin her birinin kullanılmasına birer örnek yazmak, daha doğrusu kopya etmek istediği düşünülebilir. birinci örneği kopya etmeye başlamış: ol kelgäli vel ol kelgändän beri, fakat yanlışlıkla beri yerine bir sonraki örnekte, aynı eylemi izleyen ilgeci yazmış olacak: ol kelgändän soⁿra; sonra yanlışının farkına varmış ve sonra sözcüğünü çizip yerine doğru sözcük olan beri sözcüğünü koyarak fakat onu Latince sözcükle birlikte kullanıp sonra'lı örneği de kopya etmeyi unutmuş, böylece yanlışını sadece yarı yarıya düzeltmiş olacak.

5. çigmac

Bu yazım biçimi (yapr.48^{V17}), Blau (s.584) ve Kuun(s.113, not 6, krş. s.282) tarafından Çağatayca çigmaq, çiqmaq, çiqnaq(çiqyanaq'ın deşikeleri) 'dirsek' ile bağlantılı görülmüştür. Öte yandan Radloff (Sprachmat., s.59) bunu çoganak yazımının bir deşikesi olarak kabul edip her ikisini de çiqyanaq diye yazmıştır.

Grønbech, kendinden öncekilerden farklı olarak çigmac yazılışında çiqyanaq sözcüğünden ayrı bir sözcük görür (Herhalde ikisini ayrı ayrı ele alır.), fonetik yazılışını çiqmaq diye verir, 'Spann, Rist' olarak da çevirir. Ancak, bu yorumu kabul etmek zordur; nedenini göstermeye çalışacağız.

Önce, Kodekste bu Kumanca sözcük için verilen İtalyanca ve Farsça verilen karşılıklar Grønbech'inkinden değişiktir; bunlar 'ayakto-puğu, aşık'(Almanca:'Fussknöchel') sözcükleridir. gauigia sözcüğü aşık çıkıntısı için İtalya'da genellikle kullanılan cavicchia'nın diyalektal bir biçimidir. Farsça cap'a gelince, 'the anklebone, ankle'(bilekkemiği, bilek) anlamlarını da taşıyan ka'b sözcüğünün yaklaşık bir yazılışındır.¹⁵

Kumanca sözcüğün anlamı; biçimi ve kökeni için verilecek doğru yanıtı belli ediyor. Herhalde bu sözcük çiq- çix- 'çıkmaq' eyleminin -maq ile yapılmış bir adı olsa gerek, yani doğrudan doğruya 'çıkıntı' (aşikkemiği çıkıntısına geçilebilir) anlamına gelen çixmaq. g harfinin değeri için ayag yazılışı konusunda yukarıda söylediğimize bakılabilir: -maq / -mäq'li eylem adlarının Codex Cumanicus içinde görülen, bir edimin sonucunu belirtme değerine gelince, şu örnekler verilebilir (KW.dan): cürümek 'Fäulnis, Faulheit'(s.77), jarylmak "crepatura, 'Bruch'(s.229), sismek 'Geschwollenes, Geschwulst'(s.231), tesmek 'Loch'(s.243), vb..

6. çiurüba

Bu yazımla Latince citoaria sözcüğünü karşılayan hem Farsça hem Kumanca sözcük verilmektedir(yapr.41^V26). Grønbech(KW, s.75)bu yazımı çiurubla olarak almakta ve yorumsuz geçmektedir, Latince sözcüğü de cicoaria diye okur ve 'Zichorie' diye çevirir.

Danimarkalı bilgiden önce gelenler de Kumanca sözcüğün yazılışını fonetik bakımdan yorumlayamamışlar, onunla çeşitli Arapça ya da Farsça sözcük arsında bir bağ göstermekle yetinmişlerdir: Farsça(Ar.)kahrubā 'sarı amber'(J. Klaproth, Kuun tarafından alıntılanmıştır, s.94, not 12); Arapça karübā(Blau, s.570; belki karawya 'kimyon'? n.n.); Arapça ve Farsça zīrahbā(Kuun, s.282 ve 326; yazar Kodeksin Kumanca ve Farsça sözcüklerini 'puls cumino et aceto cocta' diye çevirmektedir, bunu, Du Cange'ın 'herba quae cito purgat ventrem' anlamıyla Latince citoaria ile citocaria'yı aynı tutmasına dayanmaktadır.)

(14) Bkz. Kuzey İtalya diyalektlerinde bazı benzer biçimler(J. Jaberg und J.Jud, Sprach-und Sachatlas Italiens und der Süd-Schweiz, I.cilt, Zofigen 1928,Harita 164, "la noce del piede")

(16)F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary.Londra|1957|s.1036.

Kodeksteki üç sözcüğün (yapr. 41^r26) doğru yorumu, yakın bir geçmişte Davoud Monchi-Zadeh¹⁶ tarafından yapılmıştır: Bütün bu sözcükler 'zulumpad (Zedoaria, zurumbet)' anlamına gelmektedir; Latince **citoaria** Arapça **zidwar** ve Farsça **jidvār** 'aynı anlamda'dır; **çiurūba** yazılışına gelince, Farsçası **zurunbā(d)**, Kumancası **curuba** olarak okunmaktadır.

Bununla birlikte, tek bir yazılış biçimi için verilen bu iki açıklama, bir kuşkuya yol açabilir, çünkü bir tutarsızlık ortaya çıkmaktadır: Neden **ç-** Kumancada **č-**, aynı şeyin Farsça karşılığında da **z-** okunsun? Neden her ikisi için de ya **z-** ya da **č-** yorumlarından biri seçilmesin?

Şurasını hatırlatalım ki, bu yazış biçimi Codex Cumanicus içinde birden fazla yerde geçer. Birkaç tane **ç-**'si bugünkü Farsçanın **z-**'sine karşılık olan Farsça sözcük vardır; örneğin: **çamī** "terra"(yapr.4^r20-22) 'toprak', **çer** "suptus"(yapr.32^v22) 'aşağıda, altta', **çerd** "janū"(yapr.46^v32) 'sarı', **çibac** "argentū viuū"(yapr.41^v22) 'civa', vb.. Kuun(s.325-326) bu sözcüklerin bugünün Farsçasındaki karşılıklarını da verir, D. Monchi-Zadeh de, onları sırasıyla, **zamīn**(s.96), **zēr**(s.98), **zard**(s.95), **zībaq**(s.98) olarak yazar.

Yine de belirtmek gerekir ki, **ç** hiçbir zaman Kodekste **z**'yi belirtmek için kullanılmamıştır, sadece **č** değeriyle kullanılır. Aynı zamanda, **z** yerine **č** telaffuzu bazı İran diyalektlerinde bulunur; örneğin, Codex Cumanicus'un **çer**'inin **čer**¹⁷ ~ **čerāi**¹⁸ biçimlerinde söylendiği Belucî diyalektinde olduğu gibi. Şu halde, büyük olasılıkla, yukarıda sözü edilen **ç-**li bütün Farsça sözcükler **z-**'li değil, **č-**'li biçimler gösterirler. Bu durumda **çiurūba** diye yazılan Kumanca sözcük aynı telaffuzda bir İran diyalekti biçimi veriyor demektir.

Kumanca sözcüğe gelince, önerimiz, onun **curunba** değil, **curumba** olarak okunmasıdır, çünkü, bir yandan **etimonu** normal olarak **-m**¹⁹ ile söylenir, öte yandan, bilindiği gibi **tilde** Codex Cumanicus içinde **m** için kullanılır(örneğin, bkz. KW içinde **alam**, **azam**, **kensen**, **ölüm**, **ölümlüX**, **örümcik**, **tamam**).

(16) Davoud Monchi-Zadeh, Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala 1969, s.95

(17) Bkz. V.S.Sokolova, Očerki po fonetike iranskix jazykov. I Bel'džskij, kurdskiy, talysskiy, tatskiy jazyki. Moskova - Leningrad 1953, s.70

(18) Bkz Josef Elfenbein, A Vocabulary of Marw Baluchi, Napoli 1963, s.28. **z** yerine **č** nin sözcük başında olmayan durumları için bkz. Wilhelm Geiger, Lautlehre des Baluci, mit einem Anhang über Lehnwörter im Baluci. Münih, 1891, s.27-28, Kitabın ekinde, birtakım örnekler, bu arada **zamīn** ve **zard** yani **čer**'den başka bir başlangıç sesi örnekleri de vardır.

(19) Bkz. F. Steingass, a.g.y.s.616: **zurumba**, **zurumbad**, **zurumbaha** 'zulumpad'. Ayrıca krş. türkçe **zurūmba** ~ **zurūmbe** (Farsça), Redhouse sözlüğü içinde, s.1008.

Nihayet, aynı Farsça sözcüğün geç Kıpçak-Oğuz dilinde bir metinde de geçtiği anlaşılıyor. ²⁰ O metnin yayınlayan kimse ilk yazılış olan zrnbnh yazılışını zurunba ya da daha doğrusu zurumba diye değil de zaranba olarak okumuş olacak.

7. çiyg

Yapr.37^V24 te yanında açıklayıcı Latince crudus da bulunan çiyg yazılışı, Grønbech (KW, s.75) tereddütle cijik ya da cijiX olarak okunur; ikinci biçim ayraç içinde ve soru işaretiyle verilmiştir. Grønbech, sözcüğü 'röh, ungekocht, ungebraten' olarak çevirir.²¹

Ne var ki, bu yazılış biçimi o kadar alışılmamış bir biçimdir ki, Grønbech'in yorumu tartışmasız kabul edilecek bir yorum değildir. Çünkü Türk dillerinin çoğunda bunu karşılayan terim tekhecelidir. Örneğin, Türkmencede(en eski fonetizme sahip olan) cīg²², Ermeni Kıpçakçasında, Kumukçada, Karaçay-Balkarcada ciy²⁵, Türkiye Türkçesinden çiğ çiy; Nogay -cada siy²⁶; Altaycada, Telemgitçede, Kırım Tatarcasında cī²⁷; eski Türkçede, eski Kıpçakçada, Tatarcada ci²⁸, vb..İki heceli biçimler azdır ve Kumanca sözcüğün yazılış biçiminden o kadar uzaktır ki, bunlar arasında bir bağlantı kurulamaz. Örneğin, Kırgızcadaki ciyki, Kazakçadaki siki²⁹ gibi.

Fikrimizce, çiyg yazılışı bir kopya yanlışından ileri geliyor; o yanlışlığı şöyle açıklayabiliriz: Kodeksin ilk yazmasında(belki ilk kopyasında ciy değerinde olmak üzere *çiy yazılmıştı; sonra, Codex Cumanicus'ta sık sık rastlandığı gibi, müstensih ya da onun musahhahlerinden biri, -y harfini -g olarak, belki de pek açık olmayan bir biçimde, düzeltmiştir, bundan amacı ciy'in yerine cig'i koymaktı; nihayet Kodeksin ikinci kopyasının yazarı da bu düzeltmeyi görmemiş (ya da nasıl çözümleyeceğini bilememiş) ve bize burada yorumlamaya çalıştığımız bu kırma yazılışı miras bırakmış olabilir. Açıklamamız doğruysa, Kumancada ciy ve cig diye iki biçimin varlığını kabul etmek gerekir; binlar da elimizdeki metinde bulunan pek çok duble arasında yerini alır.

(20) Molla Salih, Eş-Şüzür-üz-Zehebiyye vel-Kitai'l-Ahmediyye fil-Lûgat-it-Türkiyye, Çeviren Besim Atalay, İstanbul 1949, s.53.

8. corhau

Bu sözcük, yapr. 59^r 7 de sağda, çevirisiz ve sonu karışık yazıl-

mış olarak karşımıza çıkar. Kuun(s.142) corhaa diye yazar ve şöyle bir yorum getirir(a.y. not 8): "Krsş. Pavet de Court|eille| yorumuna göre çag, çorga 'kenarları ağzından daha geniş, içinde ekşi süt hazırlanan, Farsçada māst 'denen çömlək'; kendi baskısına ek olarak verilen sözlükte Kuun bu Kumanca sözcüğü 'vas' (s.283) diye çevirir. Radloff(Sprachmat., s.117), Kuun'un yazışını alır ve yanına bir soru işareti koyar.

Grønbech'in (KW, s.76) getirdiği açıklama bundan değişikdir: "corhati(3.kişi), viel|leicht| st |att| corhaci"; böyle okunan(iyelik takısı bulunmayan) yazılışı cörgək diye yorumlamakta, yanına bir soru işareti koymakta ve 'Windel' diye çevirmektedir.

Manuskri daha dikkatli incelenirse, görülür ki, sözcüğün son harfi, yukarı uçları küçük bir yatak çizgi ile birleştirilmiş bir u'dur. Bu da, her türlü olasılık göz önüne alındığında elyazısı gotikteki u'ya denk düşmektedir; aynı harf başka örneklerde de karşımıza çıkar. Örneğin, yapr.61^r28 de aeu; çugundur'un birinci u'su(yapr.54^r2). Bundan ötürü, Kuun bu sözcüğü cagundur: (s.127) diye yazmıştır. Ayrıca Kuun'un jazucla diye yazdığı sözcük olan jazuclu'nun (yapr.61^r3)son u'su da böyledir.

corhau'nun fonetik yorumlarının en uygunu * corjaw ya da * corxaw olabilir(çünkü ç harfi bazan Kodekste h ve H ile karşılanmaktadır); bununla birlikte, öteki Türk dillerinde benzer biçimler yoktur. Bu nedenle, Grønbech'in açıklamasına dayanarak, corhau yazılışını cörgaw 'kundaklamak, bezlemek' diye yorumlamayı öneriyoruz. Bu, Kumancada rastlanmamış olan ve yine 'kundaklamak, bezlemek' anlamına gelen cörgä-eyleminden gelmektedir. Krsş.Çağatayca cörgä- 'zakutat', 'okruzat' - einwickeln, umhüllen'³⁰ Ermeni Kıpçakçasında çurga- 'yuvarlamak, sarmalamak, (saçörgüsü)örmek'³¹; Troki Karaimcesinde çerğa- 'umwickeln, umhüllen'³² (ayrıca krsş. cörgän-'zakutat'-sja, okruzat'sja -sich umwickeln, einwickeln, sich umhüllen'³³); Kırgızca cörgö- = oro- II 'zavernut', obvernut', obmotat', zapelenat', zakutat'³⁴.

(30)Radloff, Versuch, III, Sütun 2041-2042.

(31)E.Tryjarski, Dictionnaire Arméno-kiptchak, I.cilt, s.200.

(32)T.Kowalski, Karaimische Texte...,s.177.

(33)Radloff, Versuch, III, Sütun 2042.

(34)K.K.Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar', s.872 ve 578.

Kumancadakinin eşi bir türev Troki Karaimcesinde de bulunur:

çörgav 'Wickel, Hülle'³⁵ ~ çörgaw 'pelenka - die Windel'³⁶.

Kodekste, çorhau'nun hemen arkasından çuprak gelir, onunda da çevirisi veilmemiştir; Kuun'un 'urceus' diye çevirdiği, çüpräk sözcüğüdür, (çörgaw'in eşanlamlısı olan bu sözcük için bkz. KW, s.77); şu halde, verdiği çeviri, bizim burada üzerinde durduğumuz sözcük için verdiği çeviriye yakın bir şey olmaktadır.

9. julugnamiz

TK/106.6

Iesu, nostra redemptio ilâhisinin Kumanca çevirisi, şu dize ile (orijinal yazılışını veriyoruz) başlar: Jhū bişim julugnamiz(yapr.72^V11). Çevirisi, satır arasında ve son iki sözcüğün üzerinde şöyle verilmiştir: p(re)ciolu(m) - p(re)ciu(m)'un düzeltilmiş- n(ost)re rede(m)pc(i)o(n)is. Bu ilahiyi yayına hazırlayanlar yukarıdaki yazılışı şöyle yorumladılar:

Kuun(s.206) sadece harf harf nakletmekle yani transliterasyonunu yapmakla yetinir: ihū bisim julugnamiz, fakat bu son sözcük hakkında şöyle bir not düşer(a.y.not 6):"Mihi mendose pro jüligimiz scriptum esse videtur, vid. uigur. jüläk 'auxiliator', jölämäk 'adjuvare', 'providere, etc."

Radloff (Sprachmat.,s.105): Jesus bizim julunyanımız 'Jesus ist unserErretter' (ayrıca bkz. s.45 julun-altında).

Bang(Kom.Texte, s.162): Jesu bizim julusnamiz 'Jesu, unser Lösegeld' ; son sözcük konusunda şu notu düşüyor(s.466):"julusna(? -ma) zu julus 'Lösegeld' g mit s verwechselt?".

Grønbech (KW, s.258, tutt(u)ruq altında): Jesus bizim juluşnamyz 'Jesu, unser Lösegeld'(ayrıca krş. s.128:juluşna 'Lösegeld').

S.Ş.Çağatay³⁷: Yesu bizim yuluşnamiz(çevirisiz, fakat krş.a.y. not 1: yuluşna:fidyei necat').

A. von Gabain(Phil.Turc.Fund.,II,s.247):Jesu bizim yuluşnamiz (çevirisiz), fakat daha önce(Phil.Turc.Fund.,I, s.57)Grønbech'in açıklamasını kabul etmiş, onu bir -n sonekinin türetmesiyle açıklamaya çalışmıştı: "+n- (?), selten: yuluş+ n 'Lösegeld' von yuluv 'Lösegeld';...."

(37)Saadet Ş. Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII.yüzyıldan XVIII.yüz yıla kadar yazı dili, Ankara 1950, s.116,2.Basılm, Ankara 1963 s.123

TK/106.6 julugnamiz yazılışının bugüne kadar girilmiş yorumlarının hiçbiri bize doyurucu gelmemektedir. Kuun ve Radloff'unkiler, ikisi de ayrı bakımlardan olmak üzere, ^{hem} ilk yazılıştan hem başlangıçtaki Latince sözcüğe denk düşenden çok uzaktır. Bang'inki de yanlıştır, çünkü, yazma metinde s(=ş) ile pek karıştırılmayacak, açıkça yazılmış bir g harfi vardır; aynı şekilde, varlığı ileri sürülen julusna ya da julusma'nın temelini oluşturacak ~~julus~~ julus diye bir sözcüğe Kodekste rastlanmaz (zaten, olsa da, bu, nasıl olur da, bir addan hareket ederek açıklanabilir?) Kodekste rastlanan, juluw sözcüğüdür (juluv biçiminde yazılmıştır, yapr. 74^r4; krş. KW, s.129). Nihayet, Bayan von Gabain'in, Grønbech'inkine dayanan açıklaması da bizi inandırmamaktadır, çünkü, bir yandan yazarın kendisi -n diye addan türemiş bir eylem sonekinin varlığından kuşku duyuyor, bir yandan yuluyna'nın y'si yuluv'un v'si ile açıklanamıyor.

Bu nedenlerden ötürü, julugnamiz yazılışını yuluymamiz olarak yorumlamayı öneriyoruz: yuluyma sözcüğü, *yulu-'dan türeme ve -ma'lı bir eylem adı olarak kabul edilebilir, *yulu- da 'loskaufen, lösen, befreien'(bkz KW, p.128) anlamlarındaki yul-'dan pekiştirme soneki -uy aracılığıyla türemiştir.³⁸ -m- yerine -n- kullanılması, yanlış yazımla açıklanmalıdır; krş. (KW'dan alınarak): aqsam(yapr.36^r22 de acfan olarak yazılı)'Abend'; azam(yapr.47^v2 de afan yazılı)'Mensch'; janjur(yapr.37^r12 de yangur yazılı)'Regen'; kim(yapr.80^r8 de kin yazılı)'weil'; qum(yapr.51^r15 te cun yazılı)'Sand'; ulam(yapr.80^r2 de vlan yazılı)'durch'vb..

yuluyma'nın anlamına gelince, anlam, sözcüğün çeşidine(az önce söylediğimiz gibi,eylemden ad) ve başlangıçtaki Latince karşılığına uygun olarak,'fidye'(yukarıda alıntıladığımız bilginlerin çoğunda 'Lösegeld')den çok, 'kefaret'tir.

Yani bu sözcük, Kodeksin İtalyanca bölümündeki yulmaq'ın bir dublesidir(yapr.23^r9; bkz. KW, s.128).

(38) -1 iq -ix u ... sonekinin orta konumdaki değeri ve pekiştirici değeri için, bkz. E.V.Sevortjan,Affiksy glagolobrazovaniya v azerbajdzanskom jazyke, Moskova 1962, s.289-295. *yulu biçimi, fonetik baımdan, yulq'un 'pfücken, ausrupfen'(bkz KW, s.128) bir değişkesidir, yulq da asıl anlamı 'ausreissen, fortnehmen' olan yul- eyleminden türemiştir.

10. özindo

Verbum con factum ilâhisinin ikinci kıtasının Kumancası, kıtanın ilk iki dizesini oluşturan şu metinle başlar: çohrah / öz özinden el için aHa |d|turur (yapr. 73^r8-9). Bunu Grønbech (KW, s.255), fonetik olarak ve şöyle çevirir: yazıya şöyle geçirir: çoxraX öz özinden el için aXa-turur "die Quelle fließt von selbst der Völker wegen". Metnin öteki editörleri de aşağı yukarı benzer yazım ve çeviriler vermişlerdir:

Kuun (s.207, harfi harfine yazım): çohrah öz özindän el için aha d turur (çevirisiz).

Radloff (Sprachmat., s.106): coqraq öz özindän el için aya turur "er|=Christus| fließt aus sich selbst als ein Born, des Volkes wegen".

Bang (Kom.Texte, s.468):

çohrah öz özindän
el için (lies için) ahaturur

çevirisi de şöyledir (s.470):

Der Quell aus sich selbst
Des Volkes wegen nimmt zu

A. von Gabain (Phil.Turc.Fund., II, s.246):

çoxraX öz özindän
äl için aXaturur (çevirisiz).

S. Ş. Çagatay Türk Lehçeleri Örnekleri, s.117; 2.bas., s.124):

çohrah öz özinden
el için ahaturur (çevirisiz).

Birinci dizenin son sözcüğünün üzerinde bir düzeltme olduğundan söz eden yalnızca Bang (a.g.y., s.468) olmuştur. Halbuki Grønbech ve Bang tarafından yayınlanan tıpkı basım(lar)da bu düzeltme açıkça bellidir. Fakat Bang da bu düzeltmenin ancak bir bölümünü gözlemlemektedir; n harfi üzerine eklenmiş uzun tilde imi üzerinde durmamaktadır ve söz konusu olan şeyin "verbessert in özenden" (özenden diye düzeltilmiş) bür yazılış biçimi olup olmadığı sorusunu ortaya atmaktadır.

Gerçekte, müstensih ya da onun musahhihlerinden biri özindän sözcüğünün in harfleri üzerine bir e ve -Codex Cumanicus'ta n yerine kullanıldığına sık rastlanan- bir uzun tilde ekleyerek bu sözcüğü, başka bir sözcüğe, özenindän'e dönüştürmüştür; Codex Cumanicus'un başka bir yerinde rastlanmamış olan özen sözcüğü birçok Türk dilinde vardır:Eski Kıpçakçada özen 'reka',³⁹; Kazakçada özen 'aynı anlamda'⁴⁰; Troki Karaimce-sinde özän 'Fluss, Strom'⁴¹; Nogayca, Karaçay-Balkarca özen 'dolina'⁴²; Tatarca üzän 1.dolina, nizmennost', 2.'ruslo'⁴³; Başkırca üzan 'dolina, dol'⁴⁴; Kırgızca özön 1.ruslo, lože rečki; rečka; poberez'e rečki, gornaja doluna s' rečkoj, 2.(ust)'bassejn'⁴⁵, vb..

özindän'in özenindän diye düzeltilmesi yalnızca nazım ölçüleri öyle gerektirdiğinden yapılmamıştır; aynı zamanda orijinal metin dikkate alındığı için yapılmıştır(Bkz. Bang, a.g.y.,469):

Fons in suo rivulo
nascitur pro populo.

Şu halde Kumanca o iki dizenin şöyle yorumlanması gerekir:

CoXraX öz özenindän
el için aXa-turur.

Çeviri de şöyle olmalıdır: "Pınar, kendi akakından (ya da kendi yatağından) halk için akıyor."

11. zopla -

Yapr.8^v 14-16 da zoplarne "coligo", zopladum "colesi" ve zopla "colige" biçimlerinde karşımıza çıkan bu eylemin yazılışını, Radloff (Sprachmat.,s.59), Kodeksin ikinci bölümünde yapr.63^v4-5 te cöplegybis biçiminde görülen cöple yazılışının bir değişkesi diye kabul etmektedir; her iki yazılışı da cöplä- 'zusammenbinden' diye yorumlar.

Buna karşı, Grønbech, bunların ayrı iki sözcük olduğu görüşündedir: copla- 'sammeln' ve cöple- 'zusammenbinden'; bunlardan birincisinin topla⁴⁶ nın bir değişkesi olduğunu, ikincisinin de Lutsk Karaimcesi ceple-'ye 'annähen', ceplet- 'zusammenbinden'yakın olduğunu ileri sürer(KW,s.76)

Lutsk Karaimcesi copla-'nın gerçekten topla-'nın bir değişkesi olduğunakani olmuş değiliz; fakat, öyle olsaydı bile, bunun Kumaencadaki biçimini, o yazıldıktan sonra gerçekleşmiş bir fonetik olayla açıklamak uygun düşmez. Çünkü Karaimce sözcükte onlan fonetik değişiklik, daha sonraki bir tarihte olmuştur. Troki Karaimi biçimi olan copl'a- ya gelince (hatırlatalım ki, doğru biçim, yumuşak c- li olandır⁴⁷.), bunun Lutsk Karaimcesi copla- ve cöple- nin birbirinden etkilenmeleri sonucu ortaya çıkmadığı kesindir. Bu, cöplä- nin Troki Karaimcesi için olağan olan bir fonetik evrimi gösterir. nihayet, biçimleri birbirine çok benzeyen, anlamları da akraba(örneğin topla- 'biraraya getirmek, yığmak,(çiçek)toplamak vb.' anlamları taşır; ayrıca bkz aşağıdaki örnekler)olan sözcükleri ayırabilmek içinelde kesin bir anlambilimsel ölçük yoktur.

Gerçekte, zopla- yazılışı cöplä- olarak (yani cöple- nin bir değişkesi.)yorumlanmalıdır: Kodeksin İtalyanca bölümünde sadece o ve a harfleri kullanılır; bunlar ö ve ä ünlülerini gösterirler. Sözcük, başka Türk dillerinde de bulunur: Ermeni Kıpçakçasında copla-|=cöplä- 'sobrat'⁴⁸, '(çiçek)toplamak, yığmak'⁴⁹; Türkiye Türkçesinde ve Kırım Tatarcasında cöplä- 'klevat'; sobirat' -aufpicken; auflesen, zusammensuchen, sammeln'⁵⁰; Tatarcada cüplä- 1.'vybirat', vybrat', sortirovat', 2.'klevat', sklëvyvat', poklevat' ⁵¹; Nogaycada söple- 1.'sobirat' (po odnomu)', 2.'klevat' ⁵²; Başkırcada söpla- 1.'sobirat', sobrat', 2.klevat', poklevat' ⁵³

Mart 1971

Roman dilleri, klasik diller
ve doğu dilleri fakültesi, Bükreş

9.sf nın sonuna girmesi gereken, sığdıramadığım için ayrı kâğıda yazmak zorunda kaldığım notlar:

(21) Grönbech'ten önce, Kuyn Kumanca sözcüğü, Kazan Tatarcası cig =ciq 'kırağı'?-n.n. | (s.82,not 5) ve Çağatayca cig (s.84,not4) sözlüklerine yaklaştırmıştır, halbuki, Radloff ciyg yazılışını cik diye yorumlamaya çalışmıştır (Sprachmat., s.60), daha sonra cig diye yorumlamak istemiştir (Versuch, sütun 208).

(22) Turkmensko-russkij slovar'. Pod obscej redakciej N.A.Baskakova, B.A.Karryeva, M. Ja. Xaınzaeva, Moskova 1968, s.187.

(23) Radloff, Versuch, III, Sütun 2113

(24) M. Th. Houtsma, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden 1894, s.72 Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk-il Lisân-al Atrâk (Yayınlayan) Ahmet Caferoğlu, İstanbul 1931, s.29.

(25) Edward Tryjarski, Dictionnaire arméno-kiptchak, ~~Bizans~~ ^{Myana} arşivinden üç el yazmasına göre hazırlanmıştır, I.cilt, Varşova 1968, s.187; Kumysksko-russkij slovar'. Pod redakciej Z.Z.Bammatova, Moskova 1969, s.358-359; Russko-karaçaevo balkarskij slovar' Pod redakciej X.I.Sujunceva i I.X. Urusbieva, Moskova 1965, s.317 nezrelyj maddesi ve s.617 syroj maddesi.

(26) Nogajsko-russkij slovar' s.412.

(27) Radloff, Versuch, III. Sütun 2105.

(28) Drevnetjurskij slovar', s.145; Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-turkiyye. |yayınlayan| Besim Atalay, İstanbul 1945, s.162; Tatarsko-russkij slovar', s.634.

(29) K.K. Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar'., Moskova 1965, s.861; X.Maxmudov-O.M.Usabaev, Kazaxsko-russkij slovar', Alma-Ata, 1954, s.396.

TK/1106.6

39.dan itibaren notlar:

39. A.K. Kurszanov, Issledovanie po leksike starokypčakskogo pamjatnika XIII v. "Tjursko-arabskogo" Alma-Ata 1970, s.178.
40. X. Maxmudov - G. Musabaev, Kazaxsko-russkij slovar', s.493
41. T. Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, s.243.
42. Nogajsko-russkij slovar', s.256; Russko-karacaevo-balkarskij slovar's.147.
43. Tatarsko-russkij slovar', s.748.
44. Baskirsko-russkij slovar' Moskova 1958, s.585.
45. K.K. Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar', s.588.
46. KW, s.75: "Krş. Lutsk Karaimcesi copla- 'sammeln' (=andere Dialekte toplā) Im Kar. T. ist dieses Wort mit cöple- 'zusammenstückeln' (cöp 'Abfälle') kontaminiert worden (copl'a- 'sammeln, pflücken'). Vergl. cöple-"
47. T. Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, s.178.
48. T.I. Grunin, Dokumenty no poloveckom jazyke XVI v. (Sudebnye akty kamenec-podol'skoj armjanskoj obščiny), Moskova 1967, s.414.
49. E. Tryjarski, Dictionnaire arméno-kiptchak, I, s.197.
50. Radloff, Versuch, III, col. 2048.
51. Tatarsko-russkij slovar', s.652.
52. Nogajsko-russkij slovar', s.416.
53. Baskirsko-russkij slovar', s.487.

TK/106.6

Codex Cumanicus içinde geçen birkaç bilmece

Eski Türk metinleri içinde hiçbiri, uzmanları, Codex Cumanicus yapr.60 taki iki sayfada geçen bilmece kadar uğraştırmamıştır. Bugüne kadar bunların aydınlığa kavuşturulması için birçok kimse katkıda bulunmuştur.¹ Bu çokluk, bir yandan, bilindiği gibi, bazı sözcüklerin yazılış biçimlerinin yorumundan ve bazı bilmece eklenmiş, araya ^{sokulmuş} sokulmuş yerleri değiştirilmiş parçalarıyla insanı yanıltan bir düzende karşımıza çıkmsından, öte yandan da, sözkonusu yaprağın kâğıdının kötü durumda, birçok yerinden yırtılmış, bazı harf ve sözcüklerinin bu yolla yokolmuş, mürekkebi silinmiş, çoğunlukla okunamaz duruma gelmiş olmasından ileri gelmektedir.

Kuman bilmecelelerinin incelenmesi bibliyografisi, Andreas Tietze'nin "The Koman Riddles and Turkic Folklore" (Berkeley and Los Angeles, 1966) adlı çok değerli monografisiyle önemli ölçüde zenginleşmiştir. Bu bilmece-leri genellikle sadece dilbilim açısından incelemiş olan daha önceki yazarların tersine (sadece bazı yazarlarda ara sıra ve ilineksel olarak öteki Türk halklarının folkloruna göndermelere rastlanır). Amerikalı bilgin, incelemesinde karşılaştırmalı Türk folklorunu öne alır ve geniş ölçüde ve sistemli biçimde ona başvurur.² Zengin karşılaştırma malzemesiyle desteklenen bu yöntemin³ uygulanması yazarı önemli sonuçlara götürmüştür; söz konusu sonuçlar yalnız Kuman bilmecelelerinin sınıflandırılması bakımından değil, aynı zamanda, bilmecelelerin çoğunun içeriğinin, onları oluşturan öğelerin açıklanması bakımından da çok önemlidir.

Bununla birlikte, Andreas Tietze'nin bu dikkate değer başarılarına karşın, açıklamalardan oldukça önemli bir bölüm, varsayımsal olmaksızın kurtulamamıştır⁴. Codex Cumanicus'un bazı bilmecelelerinin karanlıkta kalmış ya da tartışmalı sözcük ve parçalarından birkaçı için bizden önceki

yazarların önerdiklerinden daha uygun, yeni çözümler aramaya bizi iten de bu oldu.

Aşağıdaki çalışmamızda, inceleme konusu bilmeceleri⁵ harfi harfine vermeyi, ve elbette bizden önceki yazarların yorumlarını da⁶ aktarmayı gerekli gördüğümüzü belirtmeliyiz.

1. Bilmece

Y.60^r, 1-2:

tap tap tamyzik tamadirgan tamızik kolaegae^si b(ar)/ kojedirgan tamyzik. ol kobelek.

Kuun, ilk satırın son iki sözcüğünü(.143) kolagaceb olarak okur, kobelek'i Tatarca kübek ('köpük'(a.y.,not 2) sözcüğüne yaklaştırır, bilmece nin başlangıcında yinelenen sözcüğü bir onomatope kabul eder("Geminatio onomatopoetica tap tap sonum stillantis guttae imitatur",s.149; krş. s.143, not 1) ve bilmeceyi şöyle çevirir: "Stillatim stillat, guttas effundens stillat, spumans guttansque stillat. - I.e. spuma"(p.149).

Radloff(1887, s.2), Kuun'un verdiği transliterasyonu yorumlamaya ve bilmecenin çevirisini şöyle yapmaya çalışır:

[] = aramada kulan kısımlar	[tap tap tamç'q, tamadirgan tamç'q, qolın açıp (?) qoyadın an tamç'q. Ol köbäläk.]	Tap tap ein Tropfen, Ein Tropfen ist's, der herabtropft, Ein Tropfen, den man loslassen kann, wenn man die Hand öffnet. d.h. der Schmetterling
------------------------------	--	--

Radloff (Versuch, III, 945, tap ¹ malında), yanlışlıkla böyle ayrılmış olan parçayı yazar: tap tap tamç'q tama-dirgan, çevirisi şöyle verilir: "tuk tuk padajut⁷ - tapp tapp fallen die Tropfen."

Kuun'un tersine, Bung(s.335-336) ilk satırın son iki sözcüğünü kolägä a|tar?? diye okur, bunlardan birinciyi kolägä'gölge', ikinciyi "so gut wie verloren" diye yorumlar. Yazar, tap tap'ta, kendinden önceki- ler gibi, bir onomatope görmektedir. Ne var ki, buna, değişik bir anlam, tamyzik'e verdiği 'köz, marsık' anlamına bağlı bir anlam verir. kojedirgan biçimine gelince, bu qoya'nın bir değişkesi (qoy- 'koymak')(lies kojã - mit Übergang von a)ä nach j"). Nihayet, kobelek yazılan sözcüğü kojã

köbäläk 'kelebek' diye çıkarmasına karşın, bu sözcüğün burada 'sarı boya' anlamına geldiğini ileri sürer. İleri sürdüğüne göre, bu anlam "Reseda luteola'dan (Almanca: Wau) türemiştir ve aynı Kumanca sözcük, Kodeksin başka bir yerinde bu anlamı taşımaktadır. Şu halde, sarı boya ile yakıcı bir közün karşılaştırılmasıdır önümüzde bulunan. İleri sürdüğü bu noktalardan sonra, Bang bilmeceyi şöyle çeviriyor:

Knister-knaste Feuerbrand,
Ein Feuerbrand (ist's), der tropfen kann,
Schatten |wirft er ??|;
Ein Feuerbrand |ist's|, den man auflegen kann.

Auflösung : der gelbe Farbstoff.

Németh (s.578-579), Bang'ın tap tap için verdiği yorumu, haklı olarak reddeder(bu, bir onomatope değildir, tap- 'finden, erhalten, festhalten' eyleminin buyruk kipinin yinelenen biçimidir) ve kobelek'in yorumunu da kabul etmez(yapr.80^v 32 sağ⁸ da olduğu gibi, burada da, köbele'Reseda luteola' ya da 'sarı boya' anlamları taşımaz, 'kelebek' anlamı taşır); aynı şekilde, yazar, Bang'ın kolägä a|tar??| açıklamasını da reddederek onun yerine çok daha iyi bir açıklama getirir. Ama, buna karşı, o da tamadıryan'ı tap-'ın bir türevi olarak, kojedirgan yazılı sözcüğü -Bang'ın yazısındaki gibi- qoy'un bir türevi olarak, tamizik'i tamiz- 'ateş yakmak' tan 'âlev' anlamını taşıyan bir türev olarak kabul etmekle yapılmaktadır. Aşağıda Németh'in önerdiği yazılış ve çeviriyi veriyoruz:

[Tap, tap! tamizik,
Tamadırgan tamizik
Kölägäsi var,
Kojedirgan tamizik.
ol: köbelek]

[Je arwında
Lalun gawlar
itakile]

Erfasse nur, es ist eine Flamme,
Eine Flamme, die man erfassen kann,
Sie hat Schatten,
Eine Flamme, die man loslassen kann.
Auflösung: der Schmetterling.

Radloff(1915; v. Malov, s.350) bu bilmece için yeni ve elbette 1887 de verdiği daha iyi bir çeviri önerir: "finde es! finde es!
es ist ein Tropfen, ein tröpfelnder(d.h. in der Luft schwebender)Tropfen;
sein Schatten(am Boden) ist ein losgelassener (wägerecht sind fortbewegender) Tropfen. Der Schmetterling".

Malov(s.350-351), Németh'in tamadırđan biçimine getirdiği açıklama-
mayı, b'nin m'ye dönüşmüş olması zor açıklanabildiği için, reddeder ve
Radloff'un bilmececi birinci bölümüne verdiği çeviriyi kabul eder. İkinci
bölüme gelince, o, iki ayrı çeviri önerir:

Birincisi(Malov'un yeğlediği) şu yorumlara dayanmaktadır: tamzyq⁹
iki ayrı sözcüğü gösterir. Bunlardan biri tamyz- 'süzölmek, damlamak'
sözcüğünden, öteki tamyz- 'yakmak' sözcüğünden türemişlerdir. Németh'in
kölägäsi bar diye okuduğunun yerine kölägäsip'i koyar. Bu, * köläk-
sözcüğünün konverbidir(krş.Kumandin dilinde kölök, Lebed diyalektinde
qolaq, her ikisi de 'köz' anlamında); nihayet kojedirđan yazılışı,
'yakmak; yakılmak' anlamlarına gelen ve birçok Türk dilinde rastlanan
köy- eyleminden türemiş bir biçim olan köjädirdğän diye yorumlanır. Bilme-
ceci çevirisi bu birinci varyantta şöyledir:

Najdi! najdi! Eto - kaplja,
Kapljuscaja kalpja.
Kogda razduet(sja) koster,
To êto-gorjascaja golovnja.
Eto - babocka.

Malov'un bilmececi ikinci bölümü için önerdiği ikinci çeviri
şöyle: "Kogda podnimaetsja burja, kapli prekrascajutsja"; Bu, şu yorumlara
Birinci varyanttaki
dayanmakta: kölägäsip yerine köläk is-'(fırtınanın)patlamak' ve köjädirdğän
yerine qıjadyrđan kabul edilmesi.

A. İnan¹⁰ şu yazım ve çeviriyi verir:

Tap tap tamızık	Bul, bul! bulmaca,(ki)
Tamadırđan tamızık	damlayan damlacıktır.
Kölegesı bar	Gölgesi vardır(?)
Köyedırđan tamızık	Yanacak(bir) çıradır.
Ol Köbelek. J	O Kelebek.

Kendisinin belirttiğine göre, İnan, Malov'u(2.dize ve birinci
varyantında 4.dize) oldukça yakından, Németh'i ise(3.dize) sakınımla
izler. Gerçekten de buradaki farklar az önemlidir; köyedırđan yazılışı
(Malov'da köjädirdğän) ve ikinci tamızıq'ın bir diminütif olan damlacık
diye çevrilmesi(ne var ki, aynı s.84 te damla sözcüğünün yanında kulla-
nılmaktadır). İnan'ı kendinden öncekilerden kesin olarak ayıran, birinci

Uygulama? tamızq'ı bulmaca (ya da, yine aynı sayfada, bilmece) diye çevirmesidir. Bunu, bu sözcükte uryankay dilindeki tabızq ve Kaşgarlı Mahmut'taki tapzuğ biçimlerinin Kumanca karşılığını bulduğu için böyle çevirmektedir¹¹. Ona göre, söz konusu olan, Németh'in tamadırın'ın biçim ve anlamını açıklarken sözünü ettiği b'den m'ye dönüşmedir. Halbuki, İnan, bu açıklamayı kabul etmez!

Bütün bu girişimlerden sonra, Tietze(1966,s.1-11)¹², bilmeceyi çözmeye başka bir yoldan, bir bakıma İnan'ın izinden gitmiştir. (Ancak İnan'ın yukarıda sözü edilen makalesinden Tietze'nin haberi yoktu.). Çeşitli Türk dillerindeki yanıtı 'ayna' çıkan pek çok bilmece varyantını karşılaştırdıktan sonra, Tietze Türk ayna bilmesinin dört tane alt-tipini saptar ve bunlardan bir ilk-tip çıkarır(s.6-7). Kuman alt-tipini şöyle yazar ve çevirir:

Tap tap tamızq
Tamadırın tamızq
Kölâgâsi...
Köjâdırın tamızq.
Ol köbelek

Find it, find the riddle,
The blazing riddle.
Its shadow is of silver,
The burning riddle.
Mirror.

Tietze'ye göre, 'ayna' yanıtı ilk çözümdür, köbelek 'kelebek' daha sonra onun yerini almıştır(s.10)¹³; tamızq'ın 'bilmece' diye çevrilmesi İnan'ın da sözünü ettiği aynı Türkçe sözcüklere (soyon, Kaşgarlı)bkarak yapılmıştır. Nihayet, kölägâsi'nden sonraki boşluğa 'gümüş'(silver) sözcüğünün yerleştirilmesi, Türkçedeki öteki varyantlarla yapılan karşılaştırmalar sonucu olmuştur.

G. Doerfer¹⁴, Tietze'nin kitabının tanıtım ve eleştirisini yaptığı yazısında, yazarın tamızq sözcüğüne getirdiği yorumu ne sözlük ve anlambilimleri bakımından(Tietze'nin verdiği anlam çok soyuttur)ne sesbilimi bakımından doyurucu bulmamaktadır ve bundan haklıdır. Malov'un daha 1930 da ispatladığı gibi p ve b'nin m'ye dönüşmesi akla yakın gelmemektedir. Doerfer, her üç tamızq'a aynı 'yonga, tütür,çıra'(Kıpçak grupundan birçok Türk dilinde rastlanan anlamını vererek bilmeceyi şöyle yazar(s.199) ve çevirir(s.201).

[tap tap tamızıq
tamadır an tamızıq
köläğäsi b... ()
köyädürgän tamızıq.
ol köbäläk.]

Rate, rate, es ist ein Feuerspan,
ein flammender Feuerspan;
sein Schatten...
ein brennender Feuerspan.
(Der Schmetterling.)

Gözden geçirdiğimiz bütün bu görüşleri karşılaştırarak, önce Malov gibi (yorumlarının birincisinde ileri sürdüğü gibi) 'damla' anlamına gelen tamızıq ile 'tütür, çıra' anlamına gelen tamızıq sözcükleriyle bir sözcük oyunu yapılmış. Zaten, aşağıda görüleceği gibi, bizim 1., 2. ve 4. dizelerle ilgili yorumumuz, bu Rus bilgininkine çok yakındır.

Bizi, Malov da aralarında olmak üzere bizden öncekilerden ayırın, 3. dizenin ve onun bilmece'nin tümü içinde çerçevesinin yorumlama biçimidir. Görüldüğü gibi, o dize, birinci dizenin son iki sözcüğünden oluşuyor; o sözcüklerin ikincisinden, kâğıdın oradaki kenarı kemirildiğinden, sadece bir b ile ikinci harfin bir bölümü kalmış durumda: Németh, bu sözcüğü bar olarak okumuştur. Bu eksiklik, görünüğe göre, iki harften (yani bar'ın -ar harflerinden, bkz. tıpkıbasım) ileri gitmediğine göre, müstensih'in koşul kipi şimdiki zaman 3. kişi çekim ekini esä'yi atladığı düşünülebilir; halbuki, sözcük, hem tümce yapısı hem nazım ölçüleri bakımından zorunludur.

Bu varsayımımız kabul edilirse, bilmece eskisine oranla çok daha açık duruma gelir; çünkü, kelebek, başka başka anlarda düşünülmektedir: Oradan oraya uçtuğu zaman, bir yerden süzülen su damlasına benzetilir¹⁵; öte yandan açık kanatları gölge yapacak gibi yere konduğunda, renkli kanatlarından ötürü, yanan bir yongaya benzetilir.

Bilmece'nin yazımını ve çevirisini veriyoruz:

[Tap, tap: tamızıq,
tamadır an tamızıq;
köläğäsi b(ar) |esä|
köyädürgän tamızıq.
Ol köbelek.]

Bil, bil: Bu, bir damladır,
süzülen bir damladır;
gölge verir (verdiğinde) (tam karşılığı: gelgesi var) - yanan bir yongadır.
Bu, kelebektir.

9. bilmece

Yapr. 60^r13:

butu butu uzū butudæ arek ol uzū.

(s.163?)

Kuun, bu bilmeceyi 7. ve 8. bilmecelerle aynı gruba sokar; onun yazımı, bizimkinden şu noktalarda ayrılır: 0, dördüncü sözcüğü butundan diye yazar ve son uzu'dan sonra, gerçekte 8. bilmeyece ait olan keliyr. ol u (?zum). sözcüklerini ekler. Verdiği çeviri şudur(s.150) "tota res oblonga est, ceteris omnibus purior est, -haec res oblonga advenit. - I.e. uva", Çözüm, 7-9 sayılı bilmecelerden oluşan bütün için geçerli sayılmaktadır.

Bang (s.339, No VIII) şu yazım ve çeviriyi verir:

[butu butu uzun
butundan (?) arek
ol uzum]

Sein Schenkel, sein Schenkel ist
lang,
Vom Schenkel an ist's mager.
Auflösung: die Rebe

Németh (s.584) Bang'ın ikinci tümce için verdiği ve özellikle dilbilgisi bakımından yanlış olan(çünkü, bir iyelik biçiminin ablatifi olan butundan'ın 'vom Schenkel an' diye çevrilmesi nasıl doğru gösterilebilir?) çeviriyi kabul etmez; bunda, haklı olarak, ilk ögesi 1.tekil kişinin iyelik biçiminin ablatifi olan bir karşılaştırma görür. Onun önerdiği yazım ve çeviri şöyledir:

[Butu butu uzun
Butumdan arek
ol: uzum.]

Sein Schenkel, sein Schenkel ist lang,
Er ist magerer als mein Schenkel.
Auflösung: die Rebe¹⁶

Kendilerinden önceki yazarların tersine, Keesbaev ve Kuryszanov¹⁷ bilmecenin son sözcüğünün uzum(=üzüm) değil, uzun olarak okunması gerektiğini düşünürler ve bunda haklıdırlar(son sözcüğün birinci bölümdeki aynı yazımlı uzumdan bir ayrımı yoktur); yani bu bilmecenin Codex Cumanicus'un bu bölümünde sık sık rastlandığı gibi, bir yanıtı, bir çözümü yoktur. Bu iki yazar şu yazılışı önerirler: butu butu uzun, butundan ar gol uzun. Çevirileri: "ljazka, ljazka dlinnaja, |a|ruka esce dlinnee ljazki".

Şunu söylememiz gerekir ki, uzun sözcüğü ile ilgili olarak verdikleri açıklamaları açıklamanın dışında, iki Kazak bilginin öteki yorumlarına katılamayız.

Önce, butundan yerine butundan yeterince doğrulanmıyor: Yazarların ileri sürdüklerinin tersine (vakiâ, bu, onların uzun'la ilgili açıklamasını desteklemek için verilmiş ama, bu ileri sürdükleri elbette aynı zamanda butundan için | ^{söylediklerinde} de geçerli) ¹⁸, tilde imi hiçbir zaman Kodekste r harfini vermek için kullanılmamıştır; m yerine kullanılmış olması hiç de rastlantısal değildir; sadece bilmecelerle sınırlı kalmak üzere, bu tildenin değerinin bitidi ve koneşuŋ (= bitidim, könesuwum, 60^{F3}), tonū (= tonum, 60^{F7}) meni karni (= menim qarnım, 60^{F29}), olturgani ve başkanı (= olturğanım, başqanım, 60^{V2}), vb..

arek ol diye yazılan arŋ qol biçiminde çözümlenmesine gelince, şu noktalara işaret etmemiz gerekir: Bir yandan Codex Cumanicus'un manuskrisinde k harfi are'den ¹⁹ ayrı değildir, tersine, başlangıçta olduğu gibi ona bağlıdır, aynı zamanda ol'a da bağlıdır, ol, daha sonra, çizgilerinin kalınlaşması (ol ve arek arasındaki mürekkep koyuluğu farkı tıpkı başımda çok belirgindir) nedeniyle ayrılmıştır. Öte yandan, arŋ ilgeci, bildiğimiz kadarıyla, karşılaştırma işlevi yüklenmiş olarak hiçbir yerde görülmemiştir. Nihayet, but sözcüğünün iyelik biçimleri qol sözcüğünün de bir iyelik biçiminin bulunmasını gerektirirdi.

Bütün bu gözlemler Kenesbaev ile Kurşzanov'un çevirileri için de geçerlidir. Şunu da ekleyelim ki, but sözcüğünün iyelik biçimlerinin Rusçaya ona karşılık olan iyelik sıfatından yoksun biçimlerle çevrilmiş olması bize şaşırtıcı gelmiştir.

Kenesbaev ile Kurşzanov'un yukarıda adı geçen makalelerinden haberi olmaksızın, Tietze (1966, s.36; ³⁷ ayrıca bkz s.142) ona eş bir yazım veriyor ve bu iki Kazak bilginin söz konusu bilmece için önerdikleri çeviriye hemen hemen eş bir çeviri veriyor:

[butu butu uzun
Butundan arŋ kol uzun.]

Its tigh, its tigh is long,
The arm is longer than its tigh.

Şu halde, Kenesbaev ve Kurşzanov'un yorumları üzerindeki göz-

lemlrimizin birkaçı bu nokta da geçerli olmaktadır.

Fikrimizce, bilmecenin yazılış biçimiyle çevirisinin şöyle olması gerekiyor:

[Butu, butu uzun
butumdan arı^q ol, uzun.]

Kalçası, kalçası uzun,
Benim kalçamdan daha zayıf, daha uzun.

Kolayca görülebildiği gibi, bizim yorumumuz Németh'inkine yakındır. Németh ile aramızdaki önemli ayrım, Kenesbaev-Kuryşzanov ve Tietze ile aynı doğrultuda olarak, biz son sözcüğü uzum(=üzüm) diye değil, (Bang ve Németh'in verdikleri çeviri elbette yanlış) uzun(=uzun) diye okuyoruz. Bu durumda, bu son sözcük, bilmecenin yanıtı olmuyor. Bize göre, yorumumuzda anormal bir şey yok: Ne öznenin(butu) , ol adılı aracılığıyla yinelenmesi, ne o sözcüğün sırası, ne uzun'un ikinci bir predikatif ad olarak kullanılması ve ne de gramatikal öznenin gösterdiği varlığın kalçası ile konuşanın kalçası(konuşan kişi, 1.tekil kişinin iyelik sonekiyle belli oluyor) arasındaki karşılaştırma.

Tietze(s.37), bu bilmecenin 10 sayılı bilmecenin bir bölümü(y.60^{F14}) olması olasılığını tartışmaya açıyor ama, hemen şu sonuca varıyor: "But riddle 10|....| has a different rhyme structure; there is nothing in it to suggest that it might be a continuation of the riddle in the preceding line". Biz bu sorunu çözecek durumda değiliz, fakat, Tietze'nin ortaya attığı sorun, bize şu fikri verdi: İki ayrı bilmeceyle karşı karşıya olsk bile, bizim bilmede eksik olan yanıtın 10 sayılı bilmecenin yanıtı ile aynı olması (içeriği bunu düşündürüyor) büsbütün saf dışı bırakılacak bir düşünce değil. 10 sayılı bilmecenin yanıtı, yani ol turna-dır 'bu, turna kuşudur', iki bilmecenin birincisinde müstensih tarafından belki dalgınlıkla, belki yer kalmadığı için (bkz tıpkıbasım), ya da belki bir satır arayla aynı sözcüğü yinelemekten kaçındığı için, atlanmıştır.

14. bilmece

Yapr.60^r21-22 ve 23 sağ - 24 sağ
uzū ağaç basidae ulu bitiv / bitidim. kē^sāen. ovlu kelgaey
dep kē^sā turup / sahladī. ol ka(...)bile balik.

Bang'ın(s.341-342) bu bilmece için verdiği yazılış bizimkinden
değişiktir. Farklı olduğu yerler: ovlu'yu yanlış bir yazılış olarak
görüyor, bu yanlışın bir tilde'nin atlanmasından ileri geldiğini söylüyor
ve ovlu|m diye düzeltiyor. Yazmada yalnızca kar(...) olarak kalmış
sözcüğü kar|mak(?) diye tamamlıyor. Üçüncü değişikliği de balik'in
sonuna dir getirmesi.(Ancak bunu yparken şunu belirtiyor:"von dir nur
schwache Spuren"). Bunları açıkladıktan sonra ve kendisinin kānsān diye
yazdığı kē^sāen'i kānsi'nin bir değişkesi olarak kabul ettikten sonra,
Bang, bilmecenin çevirisini şöyle veriyor:

An die Spitze eines langes Holzes
Habe ich eine grosse Schrift geschrieben;
Da mein eigner Sohn sagte "Ich werde kommen",
Stand ich selbst und wartete.

Auflösung: Angel(haken) und Fisch.

Németh(s.588) ka(...) parçasında kapkan sözcüğü olduğu görüşün-
dedir ve bilmeceyi şöyle yazar:

[Uzun ağaç başında
Ullu bitiw bitidim;
Kensān owlum kelgaj dep
Kensān turup sahladim.

ol: kapkan bile balik]

Bang'ın çevirisini kabul eder, yalnız bilmecenin yanıtını
şöyle çevirir: "Der Angelhaken und die Lockspeise", -bu son sözcük balıq
uzağında kalmaktadır.
sözcüğünün çok ~~gövşekçe karşılıkta~~.

Radloff(1915) ve Malov(s.359), Bang'ın kē^sāen ve kē^sā yazışla-
rına |verdiği yorumları
kabul etmezler; kānsān 'Schlappmaul' sözcüğünü önerir; Malov
ise bunu kemsān diye yazar ve bu varsayımsal(hipotetik) sözcüğe 'pullu-
pırıltili' anlamını verir. Bu varsayımı, Kaşgarlı Mahmut'ta 'zolotye
bljaski, kotorye upotrebljajutsja na sap^skax' anlamında geçen, Çagataycada

'koza zolotistogo cveta, podkladyvaemaja pod stekla zerkal'scikami'
anlamıyla bulunan kimsân sözcüğüne dayandırmaktadır. Ayrıca, Malov
bilmeceyi şöyle çevirir:

Na versine vysokogo dereva
Ja napisal bol'soe pismo.
Dumaja ne pridet li svetločesujčatyj syn,
Ja vse ždal svetločesujčatogo.

Eto - udočka s primjankoj dija ryby.

A. von Gabain²⁰, Bang'ın yorumlarını kabul eder ve bilmeceyi
şöyle yazar:

[Uzun ağaç başında
ulu bitiv bitidim.
kânsân ovlum kâlgây dep
kânsân turup sahladim.
ol qarmaq bilä balıq dır]

ve üstadının çeviirsini de, bilmecenin yanıtı noktasında ondan ayrılma-
sı dışında, kabul eder: "Das ist: Angelhaken und Fish").

Tietze(1966, s.56), kendinden önceki yazarlardan ayrılarak
ka(...) parçasını, tereddütle, kaig(=kayık, sandal) diye okur: "The
boat may be described as a long tree, and its sliding over the water
may well be regarded as the act of writing". keşfen diye yazılı sözcüğe
gelince, Tietze, Malov'un açıklamasını kabullenmektedir; bilmeceyi
şöyle çevirir(s.143):

At the top of a long pole
I wrote a huge writing.
Expecting the son of the shiny-scaled one to come,
I stood and held the shiny-scaled one.

That is the boat and the fish.

Fikrimizce, Malov'un herkesi bu kadar uzun boylu uğraştırmış
olan o anlaşılmaz sözcüğe getirdiği açıklama, hiç de yabana atılmayacak
sakıncalar taşımaktadır.Önce, sesbilimi açısından(i yerine e), sonra
da, bu daha önemli bir sakınca, sözlükbilim-anlambilim açısından(*pırıl-
lı pulları olan *pul(küçük altın pulcuk ya da süslemede kullanılan
yaldızlı deri parçacığı). Biz, bu sözcükte Farsça kamzan 'talihsiz,
mutsuz' sözcüğünden²¹ alınma bir kimlik görmeyi yeğliyoruz:bu niteleme

sıfatı bizce avın kurbanını yani balığı göstermektedir; Kumanca sözcük de pekîâ fonetik olarak kemzân diye yazılabilir. Bilmecenin yanıtının ilk sözcüğüne gelince, onun da qarmaq 'olta iğnesi' olduğu görüşündeyiz. İğnenin oltanın ucunda, suda dalgalanması, yazma olayını kayığın (qayıq) suda dalgalanmasından daha iyi taklit edeceğini düşünüyoruz. Nihayet, metnin mantığı, saXla eylemini genellikle kullanılan 'saklamak, muhafaza etmek, gözetmek' anlamına gelen eylem olarak çevirmemizi gerektirmektedir. Bunlara dayanarak bilmeceyi yazış ve çevirmemiz şöyle olmaktadır:

Uzun a ^ş ac ^ç başında	Uzun bir odunun ucunda
ulu bitiw bitidim	uzun bir yazı yazdım;
kemzân owlu kelgây dep	madem ki mutsuzun oğlu gelecek,
kemzân turup saXladım	ayakta kalıp mutsuzu gözledim
Ol qarmaq bile balıq	Olta iğnesi ve balık(yem)

18. bilmece

Yapr. 60^r, 28 ve 29 sağ:

araba sak tas araba sak / ete tv^ştî. ol tovæ

Kuun (s.144 ve 152 No.14), bu bilmece ile 16 ve 17 sayılı bilmeceleeri ve 19 sayılıının bir bölümünü, ol tove'yi hepsinin ortak yanıtı kabul ederek birlikte gruplamıştır. 28.satırdaki parçayı tamamlanmış bir metin addeder, yalnızca o parça için verdiği çeviriyi alalım: "currus (tibi) cave! amice, currus tibi cave!".

Bang(s.343, No. XVII), Németh(s.591), Radloff(1915) ve Malov (s,362), bağımsız bilmece olarak, sadece ilk beş sözcüğü(satır 28)önüne üç nokta koyarak verirler. (Bang'a göre -kendisinden sonrki yazarlar da onun gibi düşünmüşlerdir- "im ersten Gliede fehlt... wahrscheinlich ein Qualificativ zu araba"), ve 29.satırın sağ sayfa kenarında yazılı sözcükleri daha sonraki bilmeceye aktarırlar.

Yukarıda adı geçen bilginler, bilmecenin yanıtını vermezler ve bu bilmecenin yanıtızsız, çözümsüz olduğunu düşünürler. Radloff bunların dışında kalır: sak sözcüğünü, Kazakca saq- 'udarjat', vysekat'(ogon') ile bir tutarak şu çeviriyi önerir: "schlage den ... Wagen. Stein,

schlage den Wagen", yanıtın da şu olacağını önerir: "der Feuerstahl mit der Schwammdose". Malov, şaq sözcüğünün Osmanlıca, Tatarca şaq 'stukotnja, boltovnja' ile aynı olduğunu ileri sürmektedir.

Tietze(1966, s.64-66)18.bilmeceyi oluşturan malzemeyi bambaşka bir biçimde dağıtır -biz de kendisine tümüyle uymaktayız- (onu izleyen iki bilmece için de aynı şeyi yapar), transliterasyonunda yapar;Tietze'nin verdiği yazılış ve çeviri şöyle:

[Araba <u>şak</u> /	Wagon, clank!
Taş araba sak ele tüsti.	Rocks fell, the wagon making the sound "clank!"
Ol tovâ.]	That is the camel.

Yazar, daha sonra, düşen taşların(bunlar, bazan ceviz ya da zeytin olabilir) deve pisliği ile karşılaştırıldığını gösteren başka Türk bilmeceleeri verir. Açıkça söylemese de, Tietze'nin,Kuman bilmeceesinde de aynı şeyin söz konusu olduğunu düşündüğü anlaşılıyor. Fakat, şu yargıyı vermektedir: " The interpretation of the Koman riddle may only be regarded as tentative"²².

Fikrimizce, bu bilmeceanın anlamı şaq sözcüğünde ortaya çıkıyor. Bu, 'pattadak! bum! bom! ' diye çevrilebilecek bir onomatopedir ve bu anlamıyla(daha başka anlamları da olabilir) çeşitli Türk dillerinde rastlanır.Ayrıca bu onomatope(ya da onun değişiklerinden biri), bazan Kumanca bilmeceanın öndeş (ya da çok benzer) eylem deyimlerinde kullanılır, 'ağırca düşmek' anlamını taşır(harfi harfine: bom! sesi çıkararak düşmek). Örneğin, Tatarca şaq itep töşü 'šlepnut'sja'²³; Kırgızca şalq (şalp) etip ğılul šlēpat'sja', šlepnut'sja'²⁴; Başkırcıca şap iteü şap itep töşü (ya da ğılul ya da bäreleü) 'šlepat'sja'²⁵; Kazakça şalp etü şalp etip tüsü (ya da ğılul) 'šlepat'sja, šlepnut'sja'²⁶; Nogayca şılp etip tüsüv (ya da ğıluluv) 'šlepat'sja'²⁷.

Yani, Kumanca bilmeceade deve, taş yüklü bir arabaya benzetiliyor: Birinci bölümde arabaya, sanki deveye çökmesi söylenirmiş gibi "bom!" diye sesleniliyor²⁸; ikinci bölümde taş arabası devriliyor,yani deve yere çöküyor.

Bizim yazımımız ve bilmeceye önerdiğimiz çeviri:

[Araba, sak!
Tas araba sak ele tüsti.
Ol töwä.]

Araba, bom!
Taş arabası bomladı.
Yanıt: Deve.

20.bilmece

Yapr. 60^r, 30 sağ:

Şıyr şirti koy koñacı ol (...)

Kuun (s.152, No.16) şöyle çevirir: "bovis dorsum, ovus pectus", çünkü sondan bir önceki sözcüğü (kogaçı diye okur), göksüki(?) nin yanlış bir yazımı olarak kabul eder.

Bang (s.343-344) sondan ^{bir} önceki sözcüğü, tereddüt etmekle beraber, koñati diye yazar; onun fikrinde, bu, tıpkı sirti'nin Osmanlıca syryt- ile karşılaştırdığı şirtti'ye yakıştırılmış yanlış bir yazılış olması gibi, koñratti (qonrat- 'läuten') için yakıştırılmış bir yanlış yazılış olabilir. Önerdiği çeviri şöyle:

Die Kuh brüllte,
Das Schaf blökte.

Németh (s.591-592) Bang'ın yorumlarını haklı olarak reddeder ve sondan bir önceki sözcüğü konaki diye okur ve aşağıdaki yazılış ve çeviriyi önerir:

[Sifir sirtı
Koj koñaki.
ol:...]

Der Rücken der Kuh
Ist das Nachtquartier des Schafes.

Radloff(1915) bu çeviriyi kabul eder(bkz.Malov, s.361; Malov buna herhangi bir eklemede bulunmaz).

Kuryşzanov²⁹, sondan bir önceki sözcük için Bang'ın önerdiği yazılışını kabul eder ama, değişik biçimde yorumlar: orada özellikle iki sözcük görür. Bunlardan birincisi qon'dur: 'zadnjaja çast' barana, kotora- ja u zirnyx baranov sostoit tol'ko iz sala'(s.169). İkinci sözcük ise äti'dir. Bu, et(Türkçe et) sözcüğünün iyelik biçimidir. Bundan başka, bu bilmeceye yanıt diye aslında 19. bilmecenin yanıtı(bkz Tietze, 1966, s.69) olan sözcüğü verir.

s.69) olan sözcüğü verir. Aşağıda Kuryszanov'un önerdiği yazılış ve çeviriyi veriyoruz:

[Sıyr sırtı
qoy qon äti
ol kerege dir]

✓
Koza spiny syka,
jagodinçnoe mjaso (kurdjuk) barana,
êto resetka jurty.

Tietze(1960, s.342-343) de ol kerege dir'in bu bilmececin sonucu olduğu kanısındadır. Bu kanısında dayanağı, yanıtı, sonucu 'yurtun, evin kasnağı' olan birçok Türk bimecesidir. Sondan bir önceki sözcüğün 'boynuz' ya da belki 'kemik' olabileceğini düşünür.

Daha sonra Tietze(1966, s.68-71) bilmececin çözümüyle ilgili olarak ilk kanısından vazgeçmiştir. Bir yandan da Kuryszanov'un düşüncesini reddetmektedir. Kuryszanov'un önerdiği qon äti'ne gelince, t'li değil de c'li yazılışın Kodeksin elyazmasında çok açık olması nedeniyle buna da sakınımla bakar, fakat onun yerine başka bir şey önermez.(bkz. s.143).

qonaci'nin doğru yorumu, fikrimizce, -ac'li bir diminütif³⁰ olan qonac'in iyelik biçimi qonac'dir. Sözcüğün küçük baş hayvanları gösterdiği dikkate alınırca, bu, pekâlâ açıklanabilir bir yorumdur.

Önerdiğimiz yazılış ve çeviri:

[Sıyr sırtı,
qoy qonac.
Ol (...)]

İneğin sırtı,
Koyunun budu.
(...)

32, bilmece

Yapr.60^v, 10 ve 11:

onlu folulu ayrgã otus tvmẽ oneydí|m|r. ol kijas ay jul(dus)/

(t)an

Kuun(s.146, No 28) noktadan önceki sözcüğü, Osmanlı Türkçesi uvanufan eyleminin sıkışmaya uğramış bir biçimi(a.y., not 3 ve s. 154, 257)olarak görüp oneydim diye yazar. Bilmeceyi şöyle çevirir: "Dextrorsus et sinistrorsus separatus, in trecenta millia(? frustula) comminutus su. - I.e. sol, luna, stellae."

Bang(s.347) bu sözcüğü aynı biçimde yazar ama, onu ortasında sözcüğünün bir yanlış yazılı olarak kabul eder ve şu çeviriyi yapar:

Rechts und links ein einzelner,
300 000 in ihrer Mitte.

Auflösung: Sonne, Mond und Stern.

Németh(s.597) çürütülemeyecek kanıtlar vererek Bang'ın yorumunu reddeder ve kendisi şu yorumu yapar: o meydan. Önerdiği yazılış ve çeviri şöyledir:

[Onlu, solulu, ajırgan
Otuz tımen o mejdán.
ol: kujaş, aj, julduz.]

Rechts und links ein Einzelner,
Ungeheuer gross ist der Platz(wo sie zu
finden sind)
Auflösung: die Sonne, der Mond
und die Sterne.

Radloff(1915), Németh'in yazımını da çevirisini de kabul etmektedir(bkz. Malov, s.363).

Necip Asım(1916, Malov tarafından a.g.y.ta alıntılanmış; ayrıca Tietze tarafından 1966, s.93 te alıntılanmıştır). yukarıda sözünü ettiğimiz yazılışı yaydım yerine yazılmış un aydım olarak okumaktadır. 'I scattered flour', halbuki Malov(a.g.y.) sadece (Asım'ın açıklamasına dayanarak?) cajdym 'ja prosypal' biçimini içeren bir Sagay bilmecesinden söz etmekle yetinir.

Nihayet Tietze(1966, s.93, 94) bu yazılış için yeni bir varsayım üretir: O sözcüğün örteycim ya da , fonetik yazıyla örtejicim(örtä- 'to burn') diye okunabileceğini öne sürer. Yazar bu bilmecenin çevirisi olarak birkaç değişik önerir:

When the one on the right and the one on the left depart
(or, When they depart to the right and to the left);
My thirty myriads of "burners" |are there|
That is the sun, the moon, the stars,

ya da, (t)an sözcüğünün de bilmeceye ait olduğu kabul edilirse:

Moving apart to the right and left,
My thirty myriads of "burners".
That is the sun, moon, the stars, dawn.

veya, nihayet(s.144):

When the one on the right and the one on the left depart
My thirty myriads of "burners" |remain|.
That is the sun, moon, the stars, dawn.

Fikrimizce, Kodeksin bu noktasındaki yazılıştan en uzak olan Tietze, en doğru yazımı veren de Kuun'dur. Yine de Kuun'unki de tümüyle doğru değildir: Tıpkı ^absım dikatle incelenirse, müstensihin ya da onun yazdığını düzeltenlerden birinin, oneydim yazdıktan sonra, yanlış farkedip m'yi r diye (ne var ki bu da tam bir düzeltme olamamıştır) düzelttiği görülür. Böylece istenen, oneydir biçiminin yazılmış olmasıdır, bu, dilbilgisi bakımından tamamen uygun bir biçimdir (geniş zaman üçüncü kişide çekilmiş, özneye -adlaşmış sayı adı- otuz tümen'e uyar). Eylem, öne- '(göge)yükselmek' eylemidir. Geniş zamanı: oneydir. Kodeksin başka bir yerinde bu eyleme rastlanmamıştır. Eski Uygurca önä- '(yükselmek'³², 'vzmyvat', ustremljat'sja vverx'³³ ve Tuvaca ün- 'podymat'sja vverx - in die Höhe steigen'³⁴ (ayrıca krş. ön- 'büyüme, artmak; (bitkinin) bitmek; büyüme').

Bundan başka, şolulu'yu da şollu'nun yanlış bir yazılışı olarak görmek gerekir, yoksa, u'nun bir içtüremesi olarak görülmemelidir. Çünkü, hem buna eş bir duruma Kodekste başka bir yerde rastlanmıyor hem de böyle olsaydı çok rahatsız edici bir uyum bozukluğu olurdu. Krş. Tatarca unli-sulli 'napravo i nalevo'³⁵, Türkçe sağlı sollu'her iki yandan olan³⁶, vb..

Bu nedenlerden ötürü vardığımız yazılış biçimi ve çeviriyi sunuyoruz:

[Onlu sollu ^{1 0} ayır ^{an}
otuz tümen öneydir.

Ol quyaş, ay, yıldız, tan]

Sağa ve sola ayrılmış,
Üç yüz bini göge yükselir.
Güneş, ay, yıldızlar ve şafak.

34.bilmece

Yapr. 60^V,12-13

oy otemis otemis jiy kolda kislæ / mıs. ol it dir|t| avzu
artinae oHup u|i|jur.

Kuun(s.146) 12-13 satırda(12.satırın sağ sayfa kenarında yazılı olup da gerçekte 33 sayılı bilmecenin yanıtını oluşturan metin de dahil olmak üzere) üç ayrı bilmece görür. Bunlar 30-32 olarak numaralanmıştır. Yazılışını(a.y.) ve çeviisini(s.154) şöyle verir:

1. |30| ox otemis otemis jiy kolda kisla. ol bej klûlagâ, d'.
"Ipse solvit, solvit, -prompta manu absconde. - I.e.servus principis";
2. |31| (...) mis. ol it dir (çevirisiz bırakılmış);
3. |32| avzu artina sohupupur. "Os meum(vel tuum)dorsum ejus mordet".

Radloff(1887, s.4-5), Kuun'un 31 ve 32 numara verdiği bilmece-lerin tek bir bilmece olduğu ve birinci parçanın aynı zamanda bilmecenin yanıtı olduğu görüşündedir. Yazılış ve çeviri önerileri şöyle:

[Auzu artın soqup öpür. Ol it tir.]	Sein Mund stösst an sein Henterteil und küsst es. Das ist der Hund.
--	---

Bilmecenin doğru yazılışını ilk kez veren Bang(s.347-348) olmuştur, fakat otemis'i öt- 'hindurchgehen' sözcüğünün bir türevi, jiy'i de isi ya da issi'nin yanlış bir yazılış biçimi kabul ederek şu çeviriye varmıştır:

Die Niederung passiert es, passiert es,
Am heissen (?) See überwintert es.
Auflösung: der Hund, denn er steckt die Schnauze
in den Hintern und schläft.

Bang'ın tersine, Németh(s.598-599), oy yazılışını öy 'Geschrei' ve jiy yazılışını 717 'warm' diye yorumlar ve birinci dizedeki tekrarlanan eylemi öt- 'einen Laut geben(von Tieren)' ile özdeşleştirir. Onun önerdiği yazılış ve çeviri şöyledir:

Németh'in çevirisinden 39.bilmeceye kadar dan
yer atlanmış.

39. bilmece

Yapr.60^V,20:

tap artidae karp. ol esikdir.

Kuun, tap sözcüğünü Fransça sabır anlamına gelen tap, karp'ı Arapça yürek sıkıntısı, üzünlük, sııntı anlamına gelen karb (s.146, No 18 ve 19) ile özdeşleştirip esik sözcüğünü eşek anlamına gelen esek ile özdeşleştirir(s.154) ve şu çeviriyi yapar: "Post patientiam angor. I.e. asinus".

tap ve karp'ı birer onomatope olarak alan Radloff(1887, s.5) bilmeceyi şöyle yazar ve çevirir:

[Tap artında qarp
Ol äsik tir.]

Klipp darauf klapp
Dies ist die Tür.

Daha sonra, Versuch'ta Radloff bu çeviriyi biraz değiştirir: "posle xlopa sleduet xldp (êto dver') - auf klipp folgt klapp (das ist die Tür)" (II, 212, qarp altında) ve "posle tuk-tuk bkrip-skrip(êto dver') - auf klipp folgt klapp (das ist die Tür)"(III, 945 tap altında).

Bang (s.349) hiçbir açıklama vermeden, çeviriyi şöyle yapar:

Knarr! dann krach!
Auflösung: die Tür.

Radloff ve Bang'ın tersine Németh(s.601-602, tap ve karp'ta birer onomatope değil de, buyruk kipinde çekilmiş iki eylem görür. Birincisi bulmak, keşfetmek anlamına gelen tap-, ikincisi için "gemeintürkisch karba- mit den Handen fassen, packen' usw" der, Fakat bunun "gemeintürkisch değil, qarma-'nın m'nin b'ye dönüşmesiyle ⁴¹ ~~kuğunun~~ oldukça seyrek rastlanan bir de/iğişkesi olduğuna da işaret edelim)

Németh bilmeceyi şöyle yazar ve çeririr:

[Tap, artında karp.
ol: esik dir.]

Zuerst finde es, dann packe
Auflösung: die Tür.

Németh'in dikkatini çemesi üzerine, Radloff(1915) eski çevirilerinden vazgeçer; artık karp'ı qarp-'ın buyruk kipi olarak 'podnimat', otgibat' (dver' u jurty')' olarak görür, buna göre çevirisi de şöyle

olur: "Erfasse (finde) es und hebe es darauf auf! Dies ist die Tür"
(bkz Malov, s.367; Malov hiçbir şey eklemeyiz).

Tietze(1966,s.113-115)⁴² Németh'in filolojik yorumunu kabul eder ama, bilmececiğin içeriği konusunda doyurucu bir açıklama verecek durumda olmadığını da söyler. Bunun için bilmeceyi şöyle çevirmekle (s.145) yetinir:

Find it, then grab it!
That is the door.

Herhalde, bugüne kadar bu bilmeceyi açıklamak için girişilmiş ~~kim~~ çabaların hiçbiri doyurucu sonuç vermemiştir. Bunun birinci nedeni yazarların hepsinin (görüldüğüne göre Tietze bunların dışında kalıyor) artnda sözcüğüne bir zaman değeri yüklemeleridir(sonra, bundan sonra gibi bir anlam vermektedirler). Halbuki, bildiğimiz kadarıyla, bu biçim, hiçbir Türk dilinde zaman ilgeci ya da zaman belirteci olarak kullanılmaz. İkinci neden, çabaların doyurucu olmamasının ikinci nedeni, qarp sözcüğü-
nün çözümü güç sorunlar ortaya koymasıdır. Bu, başka hiçbir yerde onomatope olarak görülmez(şu halde, ne anlama geldiği bilinmemektedir); eylem olarak da sadece Başkırcada⁴³ rastlanır, fakat -bu çok daha önemli- yer anlamı yüklü(lokal) artnda sözcüğü taarfından belirlenip de bilmececiğin onca sınırlı genel bağlamı içinde anlaşılabilirliğini yitirmemesi olacak şey değildir.

karp sözcüğünün yazılışına gelince, öteki iki yorum bize tercih edilebilir geliyor: ya birbirine çarpan nesnelere (bu durumda "kapı arkasında" yani yurt içinde yürütülen ev işleri ^{evinde} sinasında birbirine çarpan nesnelere) gürültüsünü anlatan qarp onomatopesidir ya da(Kuun'a göre) Arapça ~~كرب~~(Codex Cumanicus'ta Arapçadan alınmış pek çok sözcük vardır)karb sözcüğünden alınmış bir kärp adıdır, anlamı sıkıntı, zahmet, üzüntü, mutsuzluk⁴⁴(yurt içinde oturanların durumunu gösterdiği düşünülen)karşılığındadır.

Elbette bunlar, daha ileride yapılacak araştırmalar tarafından doğrulanması ya da çürütülmesi gereken birer basit varsayımdan ileri gitmez. Bu varsayımlara dayanarak ve tap sözcüğünün ~~tap eyleminin~~ 'bulmak, keşfetmek' anlamındaki tap- eyleminin buyruk kipi olduğunu düşünerek aşağıdaki yazılış ve çeviriyi öneriyoruz:

[Tap: art¹ında qarp(ya da:kärp)
Ol esik-dir.]

Bil bakalım:arkasında -krak!
(ya da: acılar)
Kapı.

Ağustos 1971

Bükreş Üniversitesi
7, Edgar Quinet sk.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 76/106.7

IV sayılı makalenin notları

* Bkz "Revue Roumaine de Linguistique", XV(1970), No 5, s.455-459(I), ve No 6, s.579-584(II); XVI(1971), No 4, s.275,286 (III).

1. Bkz. A. Tietze'nin aşağıda adı geçen kitabının ekindeki kaynakça.

2. Bilmecelerin dilbilimsel açıdan araştırılmasının ikinci plana atılmış olmasıyla ilgili olarak, Gerhard Doerfer'in A. Tietze'nin kitabı hakkında yazdığı tanıtma ve eleştiri yazısındaki gözlemlere bakınız. "Fabula", XI(1970), fasikül 1-2 s.196-201 içinde.

3. Bu yöntem, daha önce, 1960 yılında Andreas Tietze tarafından Moskova'da XXV. Oryantalistler Kongresine sunulmuş ve Trudy dvadcat' pjatogo Meždunarodnogo kongressa vostokovedov (Moskova 9-16 Ağustos 1960) içinde yayınlanmış olan The Koman Riddles başlıklı tebliğde tanıtılıp öğütlenmişti. Derginin III. cildi, 1963. s.338-344

4. A. Tietze'nin yukarıda adı geçen kitabında "Table of translations"a bkz. (s.141-146), burada italikle basılı oldukça çok sayıdaki parçalar "must continue to be regarded as more or less hypothetical"(s.141)

5. Tietze tarafından yayınlanmış ve Grønbech'inkinden daha açık olan tıpkıbasımdaki harfi harfine yazım.

Gotik s'i olduğu gibi yazıyoruz, montekasen a'yı ve varyantlarını ae olarak gösteriyoruz.

Elyazmasının uğradığı çeşitli kazalar şu işaretlerle belirtiliyor:

(...):kâğıt ya da mürekkep kaybı; eksik harf ya da sözcük yerine konulabilirse, onu noktaların yerine koyuyoruz;

[]: çizme, eksponktüasyon ya kazıma yoluyla bir harf ya da bir sözcüğün yok edilmesi;

/ /: bir harf ya da bir sözcüğün eklenmesi.

6. Birden çok adı geçen incelemeler için aşağıdaki kısaltmaları kullanıyoruz:

Bang: W.Bang, Über die Rätsel des Codex Cumanicus, SPAW, Phil.-hist. Classe, 1912, s.334-353 içinde.

Grønbech, KW: M.Grønbech. Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhagen, 1942.

Kuun: Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit... Comes Géza Kuun, Budapest, 1880.

Malov: S.E.Malov, K istorii i kritike Codex Cumanicus, "Izvestija Akademii Nauk SSSR" içinde, Otdelenie gumanitarnyx nauk, 1930, s.347-375.

Németh: Julius Németh. Die Rätsel des Codex Cumanicus. ZDMG içinde, LXVII(1913), s.577-608.

Radloff(1887):W.Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. Manuskript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun(Budapest 1880).St-Petersburg, 1887,s.2-5

Radloff, Versuch: W. Radloff. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I-IV ciltler. St.Peterburg, 1893-1911.

Radloff(1915): W.Radloff; Die Rätsel des Codex Cumanicus(1915 te yazılmış, fakat elyazması olarak kalmış makale; önemli bölümü, Malov tarafından, yukarıda adı geçen incelemesinde alıntılanmaktadır).

Tietze(1960): A. Tietze'nin yukarıda 3.not altında adı geçen tebliği.

Tietze(1966): A. Tietze'nin yukarıda adı geçen monografisi.

7. Rusça metinler ve Rus alfabesiyle basılmış Kumanca metinler, teknik nedenlerden ötürü, bu makalede, okunuşlarıyla verilmiştir.

- 8. Ayrıca bkz. Grønbech, Kom. Wb., s.189.
- 9. Malov'da(s.351): "tamazyk", herhalde dalgınlıkla.
- 10. Abdülkadir İnan, Codex Cumanicus bilmecelerine dair, "Kopuz" içinde, (İstanbul), 1939, No 3, s.83-84
- 11. İnan, bu iki sözcüğü, sırasıyla, tıbızık ve tabzuq olarak yanlış (s.84)yazar.(bkz. birinci için Radloff Versuch III,973; ikinci için Drevne tjurskij slovar', Moskova, 1969, s.536.
- 12. Ayrıca bkz Tietze(1960),s.343.
- 13. Tietze,kitabının sonunda(s.141) şu çeviriyi verir(İtalikle yazılı olanlar az çok varsayımsal yorumlardır):

Find it, find it, the riddle,
The blazing riddle.
Its shadow is of silver,
The burning riddle.
 That is the butterfly.

Tare?

- 14. Gerhard Doerfer, "Fabula"içinde XI(1970), fasikül 1-2, s.196-201.
- 15. Bkz. yukarıda Radloff'un(1915) ayrıca içindeki açıklaması.
- 16. Bu çeviri, Radloff(1915) ve Malov(s.357,not) tarafından kabul edilir.
- 17. S.K. Kenesbaev A.K. Kuryszanov, 0 novom izdanii "Kodeks Kumanikus" v Kazaxstane, "Izvestija Akademii Nauk Kazaxskoj SSR" içinde, Serija obščestvennyx nauk,1964, fasikül 3, s.43-44.
- 18. "Imejutsja li voobščë slučai v "Kodekse", kogda dannaja čertočka [= tilde imi - n.n.] označæet bukvu m? Naşkol' ko nam izvestno, v rukopisi ona upotrebljaetsja dija peredači v osnovnom n i izredka r. Ee priznat' za bukvu m možno liş' kak isključenje"(s.43).
- 19 "Bukva k zafiksirovana meşdu syovami are i ol" (s.14).
- 20 Annemarie von Gabain, Komanische Litteratur, Philologiae Turcicae Fundamenta içinde, II, Wiesbaden, 1965, s.244.
- 21. Bkz. Persidsko-russkij slovar'. Pod redakciej Ju.A. Rubincika. II.cilt Moskova, 1970, s.352,şu maddeler altında: 1.'nepritjazatel'nyj, nečestoljubivyj, skromnyj';2.'nesčastlivyl, nesčastnyj; bednyj'; 3.'nevezučiij, nesčastlivyj (v azartnyx igrax)'. Ayrıca krş. F.Stein-gass. A Comprehensive Persian-English Dictionary, Londra,1957,s.1049.
- 22. Tietze, kitabının sonunda(s.143), clank sözcüğünü ve making the sound "clank!" parçasını italikle yazar.
- 23. Tatarsko-russkij slovar', Moskova, 1966, s.653.
- 24. Russko-Kirgizskij slovar', Moskova,1957, s.961.
- 25. Russko-Başkirskij slovar', Moskova,1964, s.955.
- 26. Russko-Kazaxskij slovar', Moskova, 1954, s.905(ayrıca bkz slëp altında)
- 27. Russko-Nogajskij slovar', Moskova, 1956, s.706.
- 28. Krş. Kirgızca çağ-çağ "vozglas ponukanija verbljuda"(K.K.Judaxin, Kirgizsko-Russkij slovar'. Moskova, 1965, s.836.
- 29. A. Kurysşanov, K izučeniju kumanskix zagadok, Voprosy istorii i dialektologii kazaxskogo jazyka/içinde. II.cilt, Alma-Ata,1960,s.167-171.
- 30. Küçültme soneki -ç ve deęişkeleri için bkz. E.V. Sevortjan, Affiksiy imennogo slovoobrazovaniya v azerbajdżanskom jazyke.(Opyt sravnitel'nogo issledovaniya).Moskova,1966,s.169-170.

31. Kırş. eski Türkçe qon ve 'myscy, muskuly; mjakot'' (Drevnetjurskij slovar'. Leningrad 1969, s.456); Kırgızca qon 'mjakot' bedra' (K.K.Judaxin, Kırgızsko-rus-skij slovar'. Moskova, 1965, s.403); Uygurca qon 'zad(nica)' (S.E.Malov, Uygurskij jazyk. Xamijskoe narecie. Moskova - Leningrad, 1954, s.161) 'rear, tail, back, bottom, rump, arse, bum' (Gunnar Jarring, An Eastern Turki-English Dictionary, Lund [1964], s.251).
32. A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968, s.150.
33. Drevnetjurskij slovar' [Redaktory: V.M.Nadeljaev, D.M.Nasilov, E.R.Tenisev, E.R.Tenişev, A.M.Şerbak] Leningrad, 1969, s.385.
34. Radloff, Versuch, I, sütun 1820.
35. Tatarsko-ruskijsl. Moskova, s.599.
36. Türkçe Sözlük⁽⁴⁾. Hazırlayan: Mehmet Ali Ağakay. Ankara, 1966, s.618.
37. oy sözcüğü, Türk dillerinin çoğunluğunda saptanmıştır, örneğin, eski Türkçe (Drevnetjurskij slovar', s.365), Çagatayca, Uygurca, Kırgızca, Hazarca (Radloff, Versuch, I.969), Kazakça (Kazaxsko-ruskijslovar'. Moskova, 1954, s.258), Nogayca (Nogajsko-ruskijslovar', Moskova, 1963, s.241), vb..
38. Bkz. eski Türkçe ötä- 'vypolnajat', ispolnjat'' (Drevnetjurskij slovar' s.392); Çagatayca ötä- 'ispolnjat'vytravljat', zaplatit - erfüllen, ausführen, bezahlen' (Radloff, Versuch, I, 1264); Kazakça öte- 'ispolnit' vypolnit'' (Kazaxsko-ruskijslovar', s.499); Nogayca öte- 'vypolnjat' (Nogajsko-ruskijslovar', s.263); Kırgızca ötö- 'ispolnjat'vypolnjat' (K.K.Judaxin, Kırgızsko-ruskijslovar', s.602); Tatarca ütä- 'ispolnjat' vypolnjat', soversit'' (Tatarsko-ruskijslovar', s.754), vb..
39. Drevnetjurskij slovar', s.264 ve 265.
40. Kırş. Grønbech, KW, s.273: yjy.
41. Radloff, Versuch, I, 213.
42. Ayrıca kırş. Tietze (1960), s.341-342.
43. Bkz. Baskirsko-ruskijslovar', Moskova, 1958, s.327: garpäu :
1. 'pleskat'sja (o rybe)'; 2. 'xvatit', lovit' na xodu na letu (kogo-
çto)'.
44. Aynı Arapça sözcük, Osmanlı Türkçesi tarafından da alınmıştır: kerb
'care, anxiety; grief' (bkz. Redhouse'un sözlüğü, s.1534).

Codex Cumanicus içinde iyelek biçimi taşıyan sözcükler

Codex Cumanicus'un leksikografik bölümlerinde Kumanca sözcüklerle onların Latince ya da Almanca çevirileri arasında pek çok birbirini tutmazlık vardır. Bunlar arasında, Latince ya da Almanca karşılığı iyelik sıfatı almamış, kendisi iyelik eki almış tekil Kumanca sözcükler başlı başına bir öbek oluşturur. Birçoğu için K. Grønbech, yalın biçimdeki sözcüğe doğru ulaşabilmiştir. İtalyan bölümden birkaç örnek:

alni "frons" 47^V 11(3.kişi): alyn Grønbech, s.36;

c^sxim |e^sxim yerine yanlışlıkla yazılmış| "socera 49^F 22(1.kişi):
esi Grønbech, s.94;

er/i/nin "naris" 47^V18(3.kişi belirtme durumu'akusatif'); erni
"gingiua" 47^V23(3.kişi):erin Grønbech, s.92;

kuzun "potencia" 20^V4(1.kişi): küc Grønbech, s.157.

Bu çeşit örnekler elyazmasının Almanca bölümünde ve İtalya bölümüne Almanlar tarafından sokulmuş sözcüklerde daha çoktur; birkaç örnek:

asi "der kern" 82^V28 sol(3.kişi): a^s Grønbech, s.43;

coⁿlu "mens" 66^V5 sağ(3.kişi): köⁿül Grønbech, s.152;

ca^egi "di macht" 80^V18 sağ(3.kişi): ca^eq Grønbech, s.73;

jelni(das vytur" 82^V5 sol(3.kişi): jelin Grønbech, s.121;

jo/l/cü "ein gast" 81^F 27 sağ(1.kişi):jolcu Grønbech, s.126;

jzin "eyn spor" 56^F 28 (3.kişi belirtme durumu):iz Grønbech, s.108;

koti "daer ars" 48^F 20 (3.kişi):köt Grønbech, s.155;

orozun "fortuna" 13^V 11(2.kişi): oroz Grønbech, p.209;

vsasi "similis" 38^F 10; ohsa^s i "similitudo" 82^V6 sol(3.kişi):

uvsas, oxsas Grønbech, p.178.

Çok seyrek de olsa, bunun, yanlış çözümlene sonucu ortaya çıkmış, tersi bir olayla da karşılaşırız:

koz "agnus" 65^v 5 sağ gozy "Lamm" Grønbech, s.202.

Bununla birlikte, bazı örneklerde, Grø

Bununla birlikte, Grønbech, bazı örneklerde iyelik ekinin varlığı açıkça görülen biçimleri yalın kabul eder ve sözlüğüne öyle alır. Aşağı bu durumları çözümlenmeye çalışacağız:

1. amu "vuluua" 48^r 19; Grønbech, s.37: amu.

Türk dillerinin çoğunda bilinen biçim, am'dir.(örneğin, bkz.Radloffun sözlüğü I, sütan 643), -zaten Kodeksteki yazılışı bu yönde yorumlayan da Radloff'tur³- halbuki Grønbech tarafından verilen biçime hiçbir yerde rastlanmaz. Bundan ayrı olarak "amu" yazılışı, büyük olasılıkla, müstensihin "ami" (=amⁱ) yerine yaptığı bir yanlıştır.

2. chultchum "risus" 29^r 11; Grønbech, s.158: kültkün "Gelächter".

Grønbech şu açıklamayı yapar: "Sonst kültkü; vielleicht also 1. Pers.?"Yanıt, kuşkusuz, olumludur: kül'ün -genellikle haklı gerekçesi gösterilemeyecek- bir birleşik sonek olan -kün aracılığıyla oluşmuş türevine hiçbir Türk dilinde rastlanmamıştır.

Büyük olasılıkla Kodeksteki yazılış yanlıştır("t" fazladan oturtulmuştur), gerçeğe en uygun görünen yorum, Radloff'unkudur: külkü⁴.

3. iw^skwn 61^r19; iwckun 63^r 11; Grønbech, s.127: juvuqqun(jovvyq, juvuq, juq sözcüklerinin değişkesi) "Lossprechung".

İki yazılış biçiminden birincisi, yazım ve çevirisi Gronbech tarafından şöyle yapılmış bir metin parçasında geçer: [ana papdan juvuqqun boşaq] "ihm wird vom Papst Lossprechung ^{und} ~~der~~ Ablass zuteil".Yazar şu açıklamayı eklemiştir: "Ms.: iwckwn oder jwskwn, also eventuell jüz kün 'handert Tage'zu lesen".

Oysa ki, elyazmasında, hiç kuşkusuz, iyice kazınamamış başka bir harfin, belki bir "c" harfinin yerine -vakıa beceriksizce olmuştur ama- bir ^s"ç" ile yazılmış "iw^skwn" vardır. Şu halde, bu okunuşun doğrusu, başka bir yazımızda⁶ önerdiğimiz gibi, yuvuq değil, yüz kün⁵ olacaktır. Bu açıklama, bu sözcüklerin bulunduğu genel bağlama çok iyi uymakta (yapr. 61^r 11-19).

[Kim egi köñül bile bizim y¹x-öwgä kelsä ulu kün a¹jrlap, aña bol¹ay alt¹ yıl boşaq.

Kim egi köñül bile e¹sitse tan¹s sözün, aña bol¹ay altm¹s kün boşaq; kim kim egi köñül bile esitmäse , aña hec nemä yuwuq boşaq |bolma-
yay|.

Kim ans¹zn kelsä bizim y¹x-öwgä ulu kündän başqa yazuq üçün ac¹ryansa, nece kelip Tenrigä yalbarsa yemese sada¹asından bizgä bersä, anca aña papdan yüz kün boşaq |bol¹ay|.]

"Kilisemize istekle gelip yortu günlerini kutlayan, altı yıllık bir bağışlama alacaktır.

|İncilin| harikulâde sözlerini istekle dinleyen altmış günlük bağışlama alacaktır; ve onları istekle dinlemeyen hiçbir biçimde affedil-
meyecek, (hiç) bağışlama almayacaktır.

Yortu günleri dışında kendiliğinden kilisemize gelip günah çıkararak ve gelip Allah'a dua eden ya da bize sada^{ka}sını veren, böylece papadan yüz günlük bir bağışlama alacaktır."

İkinci yazılış biçimine gelince, o da Grønbech'in şöyle yazıp çevirisini yaptığı bir metin parçasında karşımıza çıkar: [kerek ne kim ata ajtyr juvuqqun tutmaya] "man muss ... das, was der Beichtvater sagt, als Lossprechug hinnehmen". Morfolojik bakımdan ele alınırsa, yuwuq'un yuwuqqun diye bir değişkesi burada da açıklanabilir birşey değildir⁷. Yukarıdaki parçanın sentaksik çözümünün gerektirdiği gibi, "iwckun" yazılışı(burada "c" ya da "k" gereksizdir) yuwuqun diye okunmalıdır; bu, yuwuk sözcüğünün 3.kişi iyelik biçimi belirtme (akusatif) ve tutmaya⁹ sözcüğünün ikinci dolaysız tümleci işlevindedir. Sözkonusu parçayı biz şöyle çevirdik: "Günah çıkararak dediğini, onun bağışlamasını gözetmek |zorundasın|"⁸.

4. jaeli "der mane" 81^V 14 sol; Gronbech, s.112: jaeli "Mähne desPferdes".

Bu, yal sözcüğünün 3. kişi iyelik biçimidir. Karş. Azerî, Başkırca, Kumi dili, Nogayca, Osmanlıca, Tatarca, Çagatayca, Türkmençe yal; Kırgızca ğal; Altayca d'al; Kazakça, Karaçay dili zal; Tuva dili cel; Yakutça siel; Çuvaş dili çilXe, Özbekçe yâl⁹.

5. orsv "zecst zich wedir" 82^F 10 sağ; Grønbech, s. 266: ur(u)şu "Kampf, Widerstand".

Birçok Türk dilinde "çatışma, çarpışma, karışıklık, kavga"¹⁰ anlamlarına -yalın biçiminde hiçbir zaman -u almamak üzere- sahip olan uruş 3.kişi iyelik biçimi (bkz.~~açıklağayı~~ ^{açıklayıcı} sözcüğe bağlı edimi dile getiren işteş çatıda bir eylemin 3.kişisi için,uzakça da olsa, yapılan Almanca çeviri)dir.

6. temeri 62^V 36; Grønbech, s.240: temeri "Entzündung, Eiter".

Bu sözcük, şu bağlamda geçer: [neçik jara jaXsy bolmaz içinden temeri çyqmajynça, alaj] |...|, Gronsech'in çevirisi: "wie eine Wunde nicht heil wird, bis der Eiter herauskommt, so...".Oysa, sentaks bakımından açıktır ki, temeri sözcüğünün tam çevirisi "ihr Eiter" yani "yaranın irini" olmalıdır. Bu parçanın bulunduğu bölümün (yapr.62^V35- 37) tümünü ^{nu} şöyle yazıyor ve çeviriyoruz:"Bir yara nasıl irini içinden çıkmadıkça iyileşmezse, günahkâr bir ruh da , içinden günahı çıkmadıkça temizlenmez " 11 .

Temeri'nin yalın biçiminin yani temer sözcüğünün açıklanması gerekiyor. Herhalde bu Kumanca sözcükle Kaşgarlı Mahmut'ta saptanan tämragü biçimi arasında Grønbech'in düşündüğü ilişki doğruysa(görünüşe göre, doğru), temeri yazılışının yanlış olduğu düşünülebilir.

(örn.* temre(v)i yazılmış olabilir; karş. bugünkü çeşitli Kıpçak dillerinde temrew, timrâw, vb..).

7. tinim 10^r17-18; tinĩ 10^r 20-21; Grønbech, s.262: tynym "Ruhe".

Elyazmasında aşağıdaki biçimleri görüyoruz:

sat17 Despero	Tinĩdam chzarmẽ aynen
sat18 Desperau	Tinimdam cheztím
sat20 Desperatus	Tinĩdã Chezmac Yanlışıklıkla Chezmis yerine yazılmış
sat21 Desperatio	Tinĩdã Chezmac

Grønbech, bazı Kumanca eylem deyimlerinin (locution verbale)

Latince çevirilerinin etkisi altında kalarak hiçbir Türk dilinde bulun-

mayan anlamda ("Ruhe") bir yalın biçime (tynym) varmıştır. O deyimleri

Grønbech şöyle okumuştur: [tynymdan keç-] "(beunruhigt werden), verzweifeln"

[tynymdan keçmis] "verzweifelt", [tynymdan keçmek] "verzweiflung".

Oysa, birtakım anlamsal nedensel, onlardan çok, sözdizini gerekleri

bu yorumun karşısında yer alır: Gerçekte bu, Kodekste iyelik biçimine

sık rastlanan ve "ruh" anlamına gelen tin sözcüğüdür (İlk iki örnekte

1.kişinin iyelik biçimi görülüyor: [tinimden keçar-men] (umudum kırılıyor)

=tam çeviri: ruhumdan geçiyorum-; [tinimden kaçtim] (umudum kırıldı). Son

iki örnekte 3.kişinin iyelik biçimi var: [tinından keçmis] (umutsuz),

[tinından keçmāk] (umutsuzluk). Grønbech'in yorumu kabul edilirse, o

yorumu: *tinimzından [(keçar-men)] ve *tinimzından (keçmis) biçimlerini de

kabul ederek düzeltmek gerekir.

8. toragi "eyn turm" 57^v 18 sol ; Gronbech, s. 249: tora^y "Turm".

Grønbech, buna şu eklemeyi yapar: "Krş. Osmanlıca doruq 'Hügel,
Gipfel'?"

Also toraq in 3.Per.?" Bu soruya, J. Benzing, ZDMG içinde

-97.cilt,1943, s.154-155- olumlu yanıt vermiştir.

NOTLAR (V)

* Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XV, 1970, N^o5, s.455-459(I), ve N^o6, s.579-584(II); XVI(1971), N^o4, s.275-286(III); XVII(1972), N^o1, s.3-21(IV). Ayrıca bkz. Aynı yerde(1966, N^o5, s.481-489) Birkaç Kumanca yorum ve etimoloji; *Vaprosu tjurkologii* (K sestidesjatiletiju akademika NA Azerb. SSR M. Ş. Sıralieva) içinde ^{1971, s.63-68} "Codex Cumanicus"un açıklayıcı sözcükleri(gloz) konusundaki makalelerimiz.

1. K. Grønbech. Komanisches Wörterbuch ,Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhag 1942. Ayrıca bkz. W. Bang, Vom Köktürkischen zum Osmanischen²IV³, SPAW 1921, Phil.-hist.Klasse , N^o2, çeşitli sayfalarda
2. Krş. Bang, a.g.y. s.15 § 34.
3. W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. . Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun(Budapeşte 1880). St-Peterburg Çarlık Bilimler Akademisi Arşivi, VII.dizi, cilt XXXV, N^o6)St.Petersburg 1887, s.8.
4. Radloff, a.g.y.,s.36.
5. Krş. Radloff, a.g.y.,s.82: [...][✓]paptan yüz kün boşaq "der erhält vom Papste hundert Tage Indulgenz".
6. V. Drimba, Syntaxe comane(Kuman dili s⁴zdizini), Bükreş-Leiden 1973, s.222(çeviride s.223).
7. A. von Gabain Philologiae Turcicae Fundamenta(I. Wiesbaden,1959,s.58) içinde yukun(çyu- "waschen") "Busse" önerir.
8. Drimba, a.g.y.,s.250.
9. Bkz. W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, s.39 İsslevodaniya po sravnitel'noj grammatike tjurkskix jazykov. Cult IV. Leksika, Moskova, 1962, s.11.
10. Örneğin bkz. W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I, s.1664. J. Deny, Ermeni Kumancası ve Kamieniec' in "Yıldız Cedvel-leri"(1604-1613), Wiesbaden 1957, s.78; E. Tryarski, Viyana koleksiyonlarından üç elyazmasına göre Ermeni-Kıpçak sözlüğü, cilt I, cüz 4, Varşova 1972, s.809.
11. Bkz. Syntaxe comane adlı yapıtımız, s.247 ve 249.

Metin eleştirisi notları

1. a|ge>ci|r/ga/mach|i|

Latince contritio cordis "pişmanlık, vicdan azabı" tamlamasının Kumanca karşılığı ilk biçimde congul agermachi (yapr.7^V8) yazılmıştır.

Bu dizimin ikinci ögesi , daha, sonra, bir Alman musahhah tarafından g ve e harfleri yetersiz biçimde kazınıp, sırasıyla c ve i konularak, sözcüğün üzerine r ve m arasına rastlayan yere ga eklenerek, sondaki

i kaldırılarak şu biçimi almıştır: acırgamach. Grønbech'in KW, s.28 de kaydettiği, bu biçimdir: acyr³yamaX - könül acyr³yamaX içinde "Reue".

Oysa, ikinci ögesi acıрмаq ve acıırmaq sözcüklerinin mecazî anlamda acı (manevi), derin üzüntü demek olan "Schmerz" (Grønbech, a.g.y. acırı-, acıyr- altında) bir değişkesi (eklenme ilişkisi gösteren olağan iyelik biçiminde bir değişke) ve könül acır³yamaX'ın eş anlamlısı olan başlangıçtaki könül acır³maX diziminin de ilk biçimine varmak gerekir.

2. asi

Bu sözcüğün yazılışı ve verilen Almanca sözcük ("der kern") (yapr. 82^V 28 sol), Radloff tarafından (Türk.Sprachmat., s.7, as altında) ası "der essbare Kern" diye yorumlanır. Grønbech (KW., s.43 as altında) bu yazılışı aynı biçimde okur: asy (3.kişi iyelik biçimi)¹, fakat Almanca karşılığı "der Kern (des Kornes) olarak yorumlar; Kumanca sözcüğe verdiği anlam, bu yoruma uygun olarak "Getreide" sözcüğüdür.

Gerçekten de, as sözcüğünün bazı Türk dillerinde "tahıl"² anlamı da vardır; bununla birlikte, elimizdeki örnekte, modern Almancada Kern karşılığı olan ve "çekirdek" olarak çevireceğimiz Ortaçağ Almancası kern'in anlamına sıkı sıkıya bağlı kalmak gerekir. Bu anlam, bazı modern Kıpçak dillerinde de ~~xxx~~ Nagoyca as "kostočka, semečko"³ ve Kırım Tatarcasında da vardır (Dobruca'nın bütün Tatar diyalektlerinde as aynı zamanda "çekirdek" demektir: erik ası "erik çekirdeği").

3. aerlic

Radloff(Türk. Sprachmat.,s.10) bu yazılışın ve açıklama için verilmiş Latince sözcüğün yorumunu şöyle verir(yapr. 47^v 27): ärlik "Mannheit, Mut". Gerçekten de, bu sözcük, birçok Türk dilinde ovanlamda görülür⁴, fakat verilen Latince sözcük(natura), Radloff'un gösterdiği anlamları taşımaz.

Grønbech, (KW, s.93) bu sözcüğü (ilk yazımını yanlış olarak erlic diye yazmaktadır) erlik diye kaydeder, Latince açıklacıyı da verir, fakat hiçbir yoruma girişmez.

Fikrimizce, bu Kumanca ärlik sözcüğüne "erkeklik organı, penis" anlamını vermek gerekir: Çünkü, bir yandan Ortaçağ Latincesinde natura'nın birden fazla anlamı arasında biri de 'cinsiyet organı'(erkeğinki ya da kadınıniki) anlamına⁵ gelir, öte yandan da Türkçede erkeklik "eril cins"~~ı~~, erlik suyu " sperm~~a~~ anlamına gelir⁶.

4. cø|m>p|

Yapr. 61^v 13 te ilk yazılışı cømtø^sdi olan, fakat ilk ögesi müstensihin kendisi tarafından düzeltilmiş bulunan bir dizim vardır. Grønbech, bu sözcüğün yazılışı konusunda şunu not etmiştir: (KW.,s.153 köp altında): "cøm oder cøpp" ve yukarıdaki dizimi şöyle yazar: köp(køm?) tözdi "er litt viel" (a, g, y.) ve køm(köp?)tözdi (s.252 töz- altında).

Yazılış yakından incelenirse, görülür ki, müstensih, m'nin ilk iki bacağına p olarak değiştirirken üçüncü bacağına ortadan kaldırma- yı unutmuş. Bu düzeltmeden çıkan sonuç, p'si aynı metnin çeşitli yerlerin- de görülenlerin eşi olan bir cøp(bkz. Grønbech basımı), cøm değildir, cøpp ise hiç değildir. Şu halde, Kodeksimizde køm ve köp için bir değiş- ke bulunmamaktadır, zaten hiçbir Türk dilinde böyle bir değişke yoktur.

5. jasli

Hann'ın alâmlâri cøqs'in ilâhisinde bir dizeyi(yapr.74^r 14) Kuun şöyle yazar(Cod.Cum.,s.210): bogov teysin jagli közgä. Radloff (Türk.Sprachmat.,s.108) o dizeyi fonet~~ik~~ olarak şöyle yazar:bo^gau

t̃sin ja^gly¹ közğä, ve şöyle çevirir: "damit...das feuchte auge treffe".
Bang da birinci sözcüğü bošov olarak okuyup dizeyi şöyle çevirir: "Möge
dem tränenden Auge Befreiung werden⁷; bununla birlikte jagli'yi hangi
gerekçeyle "tränend" diye çevirdiğini açıkça(o anlam yaslı'yı karşılar)
dile getirmez.

Kendinden önceki yazarların tersine, Grønbech(KW., s.118)
bu sözcüğü yasli diye okur, fonetik yazılışını jasly diye yapar ve
"von Tränen gefüllt" diye çevirir. Tüm dizeyi yazışı ve çevirmesi şöyle-
dir: bošov tejsin jasly közge "Befreiung möge dem Tränenden Augu zuteil
werden"(a.g.y.s.238 teg-altında). Biz de bu dizeyi benzer biçimde yazıp
çevirdik: "Yaşlı gözlere kurtuluş gelsin!"⁸. Şu notu da ekliyoruz:
"Yazma: jasli yerine jagli(ja^gly yorumu gerçeğe uymaz)⁹.

Bang ve Gronbech'in yorumlarının üzerinden birkaç on-yıllık
dönem geçtikten sonra, A. Zajaczkowski ja^gly¹ (tam karşılığı: yağlanmış,
yağ bulaşmış, yağ içeren) açıklamasına döner ve ja^gly¹ köz (bunu baygın
göz olarak çevirir) dizimini köz ja^gly¹("melankoli, baygınlık"-tam karşı-
lığı:"gözlerin yağı") deyimiyle yaklaştırır. Bu deyim, Farsça bir
kalıba uydurulmuştur ve bazı Türk dillerinde vardır¹⁰.

Eski yazı bilimi yöntemleriyle daha yakından inceledikten sonra
görüyoruz ki, yukarıda sözü edilen ilâhî müstensihinin kullandığı s harfi-
nin kıvrımı, g'ninkine çok benzemekle birlikte, onun aynı değildir(bkz.
Grønbech basımının tıpkıbasımı)- öyle ki, yukarıda belirttiğimiz notta
sözünü ettiğimiz gözlemi ve A. Zajaczkowski'nin Codex Cumanicus'ta
gerçekten bulunmayan bir yazış biçimine dayandırdığı yorumu reddetmemiz
gereklemektedir.(krş. javly "fett", Gronbech KW., s.119, Kıpçak dillerine
özgü bir olay olan y'nin v'ye dönüşmesi olayı ile).

6. jirtin ve

7. jirtildin

jirtin yazılışının yanında Kodekste (yapr.58^v 2) açıklayıcı,

Latince, Almanca vb hiçbir sözcük bulunmamaktadır; Grønbech bunu olduğu
gibi, hiçbir yoruma girişmeden verir(KW., s.124). Herhalde, bu sözcük

-Kodekste pek çok yerde çift ünsüzün tek harfle yazılmasına rastlandığı üzere- yirtt'n sözcüğü olsa gerek: Bu, yirt- (parçalamak, yırtmak) eyleminin geçmiş zaman 2.tekil kişisidir. Kodeksin İtalyanca bölümünde (yapr.11^r 7-10; bkz Grønbech, a.g.y., s.133) de rastlanır.

Bu yorumumuzu şuna dayandırmaktayız: Bu sözcükten hemen önce (yani yapr. 58^v1) yirtıld'n (yirtildi) olarak yazılmış) sözcüğü vardır. Bu, yirt- eyleminin dönüşlü edilgen(yine geçmiş zaman ve yine 2.kişi) biçimidir. Grønbech (a.g.y.s.133 yirtıl- eylemini, eğretili anlamda, "frech sein" ile karşılar; herhalde bunu, eylemin içinde yer aldığı bağlamın etkisinde kalarak yapar: yirtıld'n uyat "du bist frech gewesen, schäme dich". Gerçekten de, bu anlam, örneğin Türkiye Türkçesinde bulunur; bununla birlikte, -bu kez benzer bir eğretili anlama sahip olmayan yirt- etken biçimine dayanarak ileri sürüyoruz- bizce, yukarıdaki bağlamda yirtıl- 'ın gerçek anlam taşımaya olasılığı daha büyüktür. Gerçek anlamı, yani "yırtılmak, yırtık olmak, paçavralar içinde olmak, partallar içinde olmak": yirtıld'n, uyat! "Paçavralar içindesin, utan!"

Eklememiz gerekir ki, Radloff(Türk. Sprachmat.,s.43) da bizden önce bu iki yazılışı bizim gibi okumuştur.

8. ouç Latince açıklaması "pugnis", Farsça açıklaması "moist" (yapr. 48^r27) olarak verilen ouç, Grønbech (Kom. Wb.,s.181) tarafından ovuc olarak yazılır "(Handvoll;) Faust" diye çevrilir. Oysa ki, avuc sözcüğü ve deşiklere, Türk dillerinin hiçbirinde(krş. juru "Faust"¹¹, Grønbech,a.g.y.s.129)"yumruk" anlamına gelmez, "avuç içi, el ayası", "avucun içerdiği miktar"¹² anlamına gelir. İncelediğimiz yerde, Kumanca ovuc sözcüğü yalnızca "avuç, avucun içerdiği miktar" anlamına gelir; Latince¹³ ve Farsça¹⁴ karşılıkları da (gerçek anlamları "yumruk"tan başka) bu anlamı da taşırlar.

9. * Söylegene Jean Deny, 1921 Paris baskısı Türk Dilinin Grameri(Osmanlı lehçesi) adlı yapıtında(s.1104, § 517) şunu söyler: " Sıfatların (ve belirteçlerin) küçültme biçiminde bir de -gene soneki vardır. Bu, daha Codex Cumanicus'ta(161) bile görülür: söyle-gene; ayrıca modern halk konuşmasında da vardır:[...] " Bu, herhalde bir karıştırma olsa gerek;çünkü Kodeks'te ne Kuun baskısının 161.sayfasında(Deny'nin gösterdiği yer)ne de başka bir yerinde böyle bir sözcük yoktur.

10. timean Bu sözcük, Matta İncilinin (II, 11) Kumanca çevirisindeki bir bölümde geçer: teyışdilär altun, miron, timean "onlar (ona) armağan olarak altın, mürrüsafi ve buhur sundular"(yapr. 62^r11).

Kuun(Cod. Cum.,s.162) bu sözcüğün yazılışını, yanlış olarak, cimean olarak verir. Ona göre, bu yazılış "pro künnük vel condroc [...] scriptum esse videtur"(aynı yerde, not 6), ya da "ex lat.cinnamum,gr. corruptum et non falsa scriptio pro künnük"(s.267).

X (p 510 cu fine)

Radloff (Türk.Sprachmat., s.85), Kuun'un timean diye yazdığını "Spezereien" diye çevirir, fakat çalışmasına eklediği sözdağarı içinde bunu vermez.

Gronbech (KW, s.244) timean'ı aynen okur ve fonetik olarak, Radloff'un yaptığı gibi yazar; çevirisini "Weihrauch" sözcüğüyle verir. nereden geldiği hakkındysa bir soru işaretini koyar.

D. Monchi-Zadeh¹⁵ yanlış olarak timaen diye alıntıladiğı timean yazılışını kuşkuyla karşılar, rimaen (Farsça rīm āhan(g) "root of the plantain") yazılışını ve "Weihrauch, Myrrhe" anlamını önerir.

Fakat Monchi-Zadeh'nin yorumunun hiçbir dayanağı yoktur!

J. Deny'nin daha önce gösterdiği gibi, Kumanca timean ve Ermeni Kıpçakçasında temyan, Troki Karaimcesinde otyam diye karşımıza çıkan renkleri, Yunanca "buhur"¹⁶dan gelir. Sadece şunu eklemek gerekir ki, bu sözcük Kumancaya Ortaçağ Latincesi thymiama (değişkesi: thimiama)¹⁷ aracılığıyla geçmiştir. Ya da, A.Zajaczkowski'nin ileri sürdüğü gibi, Eski Rusça kanalıyla (tem'jan, timjan vb..) girmiştir.

11. ujat

Grønbech (KW., s.264) ujat "Scham" adının yanı başında aynı biçimde söylenen, ujat- diye söylenen biy eylemin "sich schämen" de varlığını kaydeder. Bu eylemin yapr. 58^v 1 deki jirtildin ujat tümcesinde (fonetik yazılışı: yirtıldın, uyat!) bulunduğu ileri sürer; çeviriyi de şöyle yapar: "du bist frech gewesen, schäme dich"(a.g.y., s.133, jyrtyl-altında). Bu sözcüğün birinci ögesi için yukarıda (no 7) Gronbech'inkinden değişik bir yorum önermiştik; ujat'a gelince, bizce bu, bir eylem biçimi değil, uyat adıyla aynı sözcüktür; Vakıa, uyat eylemi çeşitli değişiklerle¹⁹ bazı Türk dillerine bulunur ama, içinde tek bir kez rastlandığı Kodekste uyal- biçimine koşut olarak kullanılmış olması garip düşüyor. (bkz. Gronbech, a.g.vy.)Bağlamının içinde bu sözcüğü "Bu, ayıptır! ya da Ne kadar ayıp!" diye çevirmek yerinde olur.

VI'nin notları:

* Bkz "Revue Roumaine de Linguistique", XV(1970), N^o5, s.455-459(I) ve N^o6, s.579-584(II); XVI(1971), N^o4, s.275-286(III); XVII(1972), N^o1, s.3-7(IV); "Rocznik Orientalistyczny", XXXVIII(1976), s.111-115.(V)

Sık geçen kısaltmalar:

Grønbech, Kom. Wb. = K. Grønbech, Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhag, 1942.

Kuun, Cod.Cum. = Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit, prolegomines, notis et compluribus glossariis instruxis Comes Géza Kuun, Budapeste, 1880.

Radloff. Türk. Sprachmat. = W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des "Codex Cumanicus", Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun(Budapeste, 1880).St-Peterburg 1887 (St-Petersburg Çarlık Bilimler Akademisi Arşivi, VII dizi, cilt XXXV, N^o

Radloff, Versuch = W. Radloff, Opyt slovarja tjrkskix narecij.-Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I-IV, St-Petersburg 1893-1911.

1. Bu çeşit yazılışlar için bkz. Miscellanea Cumanica yazılarımız V. İyelik biçimleriyle gözlemlenmiş sözcükler, RO içinde(XXXVIII 1976 ,s.111-112)
2. Bkz, örneğin, Radloff, Versuch, I, 585.
3. Nogajsko-russkij slovar'. Pod redakciej N.A. Baskakova.Moskova 1963s49
4. Bkz, örneğin, Radloff, Versuch, I, 588-589.
5. Bkz. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, cilt IV, Paris, 1845., s.606, 3° altında; Aegidius Forcellini, Lexicon totius Latinitatis, cilt III Patavii 1940, s.336 I^o b altında; Novum glossarium mediae latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC. Fasc. Mox - Nazaza... praefuit Franz Blatt. Hafniae 1965, sütun 1098, XVI° altında.
6. Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük - New Redhouse Turkish-English Dictionary |Istanbul| 1974, s.346.
7. W. Beng, Zur Kritik des Codex Cumanicus, Louvain 1910, s.11.
8. Vladimir Drimba, Syntaxe comane, Bükreş - Leiden 1973, s.310 ve 311.
9. Aynı yerde, s.310, not 17.
10. Ananiasz Zajączkowski, "Maslo ocej" - tjurkskoe jaŋy. (Iz istorii persidskotureckix literaturnyx zvaitmootnosjenij), Bliznij i Srednij Vostok içinde. Sbornik statej (Pamjati B.N. Zaxodera) Moskova 1962, s. 56-62.
11. Öteki Türk dillerinde kullanılan karşılıklarının (yumruq, ğumruk vb..) da gösterdiği gibi, Kumanca sözcüğün şöyle okunması gerekir yumruχ (herhalde, juruH yazılışı, yanlış olarak jüruH yerine kullanılmıştır).
12. Bkz. Radloff, Versuch, I.80(auc), 639(avıç, awuc, avuç), 1133(oc), 1720, vb..
13. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis. V. Paris 1845, s.509 (Burada 'tres pugnos frumenti) ve s.328 de pognus altında (pognus, pugnus'un bir değişkesidir.).
14. Davoud Monchi-Zadeh, Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala 1969, s.150: must "Faust, Handvoll" (Yazar, Kumanca sözcüğü ve Latince açıklamasını yanlış olarak şöyle yazar: oçuc "pugnus") Kr. Bodrogligeti, The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus, Budapeste, 1971, s.168: most "fist" (olabilir ki, Grønbech'in etkisinde kalmıştır).

VI'nin notları(2)

15. D. Monchi-Zadeh, a.g.y., s.181-182.

16. Jean Deny, Kuman Ermenicesi ve Kamiyec'in "Yıldız Cetvelleri"(1604-1613), Wiesbaden 1957, s.74.

17. Bkz Albert Blaise, Hristiyan yazarlar Latince-Fransızca Sözlüğü, Henri Chirat tarafından yeniden gözden geçirilmiştir, Strasburg 1954,s.817; ayrıca bkz Du Cange'ın a.g. sözlüğü VI, s.585 ve Forcellini'nin a.g.sözlüğü, IV, s.728.

18. Ananiasz Zajaczkowski, Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie, Wrocław,1949,s.15-16

19. Bkz. W.Bang, Monographien zur türkischen Sprachgeschichte, Heidelberg 1918,s.41,not ve Das negative Verbum der Türksprachen, SPAW, Phl.-hist.Klass içinde, 1923,s.127.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/1106.9

1. İYELİK BİÇİMİNDE RASTLANMIŞ BİRKAÇ SÖZCÜK DAHA

Kodeks Kumanicus içinde iyelik biçiminde geçen birkaç sözcüğe ayırdığımız yakın tarihli bir makalede¹, bir dizi örnek vermiştik. Bunların çoğu iki öbekte toplanmaktadır. Vücudun bölümleri(*alni*, alını; *erni*, onun dişeti; *kōti* kaidesi; *yelni*, memesi; vb..) ve nitelik adları(*čaγi*, onun gücü; *kūcūm*, iktidarım; *orozuŋ* talihin vb..) Bunların hepsi, özellikle glozlarını veren kimselerin bugün kullandığımız anlamda birer leksikograf olmadıkları düşünülürse kolaylıkla açıklanır: Bir yandan bu sözcüklerle dile getirilen nesne ve kavramlar genellikle, söyleyenin kafasında, sahipleriyle bağlantılıdır. Öte yandan herhangi bir şeyle ilgili soruyu soran kişi nesnenin sahibini gösteren bir hareket yaparak konuşmuşsa ("Siz buna ne verirsiniz?" -" Bu, benim alnım.") ya da eklenme ilişkisi içinde bulunan veya *bar* veya *yoq* vb sözcüklerini içeren bir sentagma ~~dan~~ varsa, öyle bir biçimi ayırarak iyelik biçimi elde edilebilir.

Şimdi de daha önce açıkladıklarımıza aşağıdaki iki sözcüğü eklemek istiyoruz:

1. *čarpū*

Bu yazılış biçimi ve yanında verilen Almanca açıklayıcı (gloz) "ēy ūgivelle" (yapr.81r 4, sol sütun) Grönbech tarafından (Kom.Wb.,s.74) *čarpuvun* 'Missgeschick, Unfall' diye yorumlanmıştır.

Kumanca sözcüğün anlamına gelince², krş Kırgızca *čarpī*- 'udarjat', *zadevat* pri udare³, Karaim Kırımcası *čarp-* 'tresnut', *udarit*⁴, ve özellikle Türkçe -osm. *čarp-* 1.'hızla değmek, vurmak', 2.zorlu etkisiyle birden bire hasta etmek', 2.'öfkesine uğratmak'⁵ ve Karaim Kırımcası *čarpī*- 'obizatsja; vozmušcat'sja, serdit'sja; kapriznicat'⁶.

Sözcüğün biçimine gelince, bu, elbette Kumancada bu durumuyla rastlanmış olmayan *čarp-* eylemi 3.kişinin yükleme (akuzatif) durumundaki iyelik biçimi değil de, 1.kişi iyelik takısını almış (yani *čarpuwum*) ad biçimi *čarpū*'dur.

Kumanca sözcüğün hem biçim hem anlamına gelince krş. Nogayca *sīrpuw* 'beda, opasnost'⁷.

2. *ciyrū*

Bu sözcük ve Almanca glozu "ēy ũgilvkke"(yapr.81r 3,sol sütun) Kuun tarafından *ciyruk* {-*ciyruc* - yazarın notu} 'çan' ⁽⁸⁾ olarak yorumlanmıştır. Grønbech ise (*Kom.Wb.*,s.78) Kumanca sözcüğün yazılışını yanlış olarak(*ciyrun*) verir ve *cyjrun* olarak yorumlar ve mhd(orta yukarı almanca?) glozu doğru olarak 'Unglück' diye çevirir.

Şunu işaret etmemiz gerekir ki, önümüzdeki sözcük, 'mutsuzluk' anlamındaki *ciyir* sözcüğünden *ciyrum* ya da *ciyirum*, gerçekte 3.kişinin yükleme durumu değil, 1.kişinin iyelik biçimidir. Bu sözcük Karaim dilinde vardır: (Halicz) *ciyir* 'bedsvie, nescast'e'⁽⁹⁾ ve (Troki) *ciyir* 'nescast'e'⁽¹⁰⁾, bunların Kırgızca *ciyir* 'tropa, sled'⁽¹¹⁾ ve Osmanlı Türkçesi *ciyir* 1.das Knattern des Holzes', 2.das Auflodern der Flamme sözcükleriyle etimolojik olarak bağlantılı bulunduğu anlaşılmaktadır. (Radloff III,2070) ¹².

II. -d° Lİ ORTAÇ-SIFATLAR

Kodeks Kumanikus'un ikinci bölümünde görünümü kesin geçmiş zaman olan, fakat glozları Almanca ya da Latince edilgen ortaç(partisip passe) olarak verilmiş birkaç sözcük vardır. Bir tanesinin glozu da Almanca bir sıfat deyimidir. Kuun ve Radloff bunları birer çekimli eylem biçimi olarak görmüşler, Grønbech ise *Kom.Wb.*una bu sözcükleri olduğu gibi ve fazlasıyla güvendiği glozlarının etkisiyle, ortaçlarla ve birini de sıfat deyimiyle çevirerek almıştır:

1. "bel ũēdi", glozu: "nakt obvrũ gvr̩tel".(yapr.81r 22 sol.) *Kom.Wb.*,s.55: *belsendi* 'mit nacktem Oberleib'. Kr..Kuun,s.301: 'nudus super cingulum'; Radloff,IV, 1617:*bälsän-* 'die Ärmel des Hemdes ausziehen und dasselbe über den Gürtel herabhängen lassen, sich zum Ringkampfe fertig machen'.

2. "čxridi", glozu: "geũchente" (yapr.82r 2 sağ) - *Kom.Wb.*, s.74: *čarydy* 'entehrt'. Krş.Kuun, s.282: 'notum fecit'. Grønbech'in yorumu Almanca glozun yanlış değişkesine, "geschent" e dayanmaktadır; halbuki, Kuun'un değişkesi (s.229) doğrudur.

3. "oñaldı", glozu: "gine } zín"(yapr.58r 11,orta sütun) - Kom.Wb.,s.178: *oñaldy* 'genesen'. Kr.Kuun,s.257: 'consanuit'; Radloff, I, 1028: *oñal-* 'sich verbessern, besser werden, gesund werden, genesen, gedeihen'.

4. "serpildi", glozu: "ufgepralt" (yapr.81v 10 sağ) - Kom.Wb.,s.218: *serpildi* 'aufgeprallt'. Krş. Kuun, s.295: 'insilivit'; Radloff,IV, 473: *särpil-* 'abprallen'.

5. "tvrlendi", glozu: "variatus" (yapr.66r 25 sağ)- Kom.Wb.,s.260: *türlendi* 'verschiedenartig'. Krş.Kuun, s.288 *torlendi* sözcüğüne bkz. 'variavit'; Radloff, III. 1563: *türlän-* 'sein Äusseres verändern'.

6. "usaldi", glozu: "comminutum" (yapr.66r 19 sağ)- Kom.Wb.,s.267: *usaldy* 'zerbröckelt'. Krş.Kuun,s.260: 'comminutus est'; Radloff, I, 1774-1775: *usal-* 'in kleine Stücke zerschlagen sein, zerbröckeln'.

Gerçekten de -d° li bir ortaç-sıfat, eski ve yeni birçok Türk dilinde görülmüştür; bununla uğraşmış olan A.N. Baskakov ve E.V.Sevortjan ¹³ şöyle örnekler verirler: Kaşgarlı Mahmud'da *ögüñdi kişi* 'çelovek, kotorogo poxvalili', *qazıñdi topraq* 'vyrytaja zemlja', *kesisdi nen* 'neçto razrezannoe'; eski uygurca *ödürdi* 'izbrannyj'; Türkmençe *tanıñdi* 'najdennyj'; Kırgızca *kesindi* 'narezannyj'; Karakalpakça *saylandi* 'otbornyj, vybrannyj'; Özbekçe *taşlandı* 'brosennyj, pokinutyj' vb.. Bununla birlikte, yukarıda verdiğimiz Kumanca biçimler bu öbekten değildir. Nedenlerini aşağıda sıralıyoruz:

1° Kodeks Kumanicus içinde eylemin(fiilin) geçmişte bir edimi dile getiren sıfat biçimleri, genellikle, *-miş*'li, daha seyrek olarak da, *-jan/-gen*'li edilgen ortaçlardır. Bunların glozları, Latince ya da Almanca edilgen ortaç olarak verilmiştir. Bkz. Kom.Wb. *buruşmiş* 'atrapatus', *çirmiş* 'bvychet', *endürmiş* 'abasatus', *kebelmiş* 'vestitus', *kizlenmiş* 'absconditus', *sesmiş* 'desligatum', *tüzetmiş* 'emendatum', vb.; *övdürgen ana* 'laudata mater', *sizjan* kümüş 'liquatum argentum', *tıltajan* söz 'ficta verba', *unutqan* 'oblitus', vb.. Elbette bu biçimler, birkaçı dışında, Grønbech tarafından iyi yorumlanmıştır: *çacqa kerilmiş* (yapr.74v 9) 'er wurde gekreuzigt' (Kom.Wb.,s.139) diye değil, 'haçın üzerine uzanmış(olarak)' diye çevrilmelidir(V.Drimba, *Syntaxe comane*,s.315); *şisik* *ketkän* 'desinflatus'(yapr.31r 1) için bkz. Miscellanea Cumanica (X) makalemiz.

2° Kodeks Kumanicus'un ikinci bölümündeki sözlükte gördüğümüz -d (~ -t) ile biten sözcüklerin çoğunluğu kesin geçmiş zamanın 3.kişisinin biçimleridir. Bunlara gloz olarak Almanca 'Präteritum', Latince 'Perfectum' biçimleri verilmiştir(bkz. *Kom.Wb.* içinde bu sözcükler eylem kökleriyle verilir): *icisti* 'he half mer trinken', *iridi* 'czuvlovs', *qarjadi* 'viruluchte', *sixandi* 'hə hat di ermel ufgestrichen' *sizdi* 'czuvlovs', *sixti* 'sluk', *tasidi* 'invurte', *tavusti* 'perfectit', *tusti* 'he vil', vb. *caridi* için bkz. yukarıda 2.

3° Yine Kodeksin ikinci bölümünde, *Ave porta paradisi* ilahisi içinde bulunan ve yanlış olarak Latince edilgen ortaça çevrilmiş olan birkaç tane -d(~-t)li sözcük vardır ki, Grønbech bunları haklı olarak birer çekimli eylemle çevirmiştir: *tintti äsă* (glozu: 'scrutatus' yapr.69r 13) 'nachdem er es erprobt hatte' (*Kom.Wb.*, s.100 *er-* sözcüğünde); *sövündi* (glozu 'gausia', yapr.70v 4) 'freute sich' (*Kom.Wb.*, s.100, ham sözcüğü altında) ayrıca bkz. *tögüldi* (glozu: 'fusum' yapr.71r 17) 'akıtıldı' (bkz. *Syntaxe comane* adlı kitabımız, s.284, kıta 50).

4° Nihayet, birkaç tane de öznel geçmiş zamanın -p-t*r~-p-d*r'li biçimleri vardır. Glozları yanlış olarak hep Almanca edilgen ortaça verilmiştir.(bkz. *Kom.Wb.* içinde bunlar eylemlerinin kökleriyle kaydedilmiştir.): *cirmalup-tur* 'virworren'(yapr.56r6), *cürüsip-dir* 'girumpelt', (yapr.81r 20 sol sütun), *köbö-p-tür* 'czu swollen' (yapr.58r 38 sol sütun), *sökülüp-tür* 'vsgitrant' (yapr.80v 9 sağ sütun9, *yazlup-tur* 'entworren'(yapr.56r 6).

Bütün bu söylediklerimizden Kuman dilinde -d'li bir ortaç-sıfat bulunmadığı sonucu çıkar; bu incelememizin konusunu oluşturan -d'li altı tane sözcük, gerçekte *belsen-*, *car-*, *oçal-*, *serpil-*, *türten-* ve *usal-* eylemlerinin kesin geçmiş zamanının 3.kişi biçimleridir. Hepsine de gloz diye, 3° ve 4° altında sözü edilen durumlarda olduğu gibi, yanlış olarak edilgen ortaç verilmiştir.

NOTLAR

* bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XV(1970) N° 5,s.455-459(I) ve N° 6, s.579-584(II); XVI(1971),N° 4,s.275-286(III); XVII(1972), N° 1,s.3-21(IV); "Rcznik Orientalisyczny",XXXVIII 976),s.111-115(V); "Revue Roumaine de Linguistique", XXI(1976), N° 4,s.507-511 (VI).

Sık geçen kısaltmalar:

(Grønbech) *Kom.Wb.* = K.Grønbech, *Komanisches Wörterbuch.*

Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhag, 1942

Kuun (Cod.Cum.) = *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.* Primum ex integro edidit... Comes Géza Kuun, Budapeşte, 1880.

Radloff = W.Radloff, *Opyt slovarja tjurkskix narečij - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte.* I-IV, St.Petersburg 1893-1911.

1 Bkz *Miscellanea Cumanica* (V).

2 Krş. Kuun, s.282, 'via caesis vel dejectis arboribus impedita'; s.223, not 12: Krş. Çagatayca *čarpinti* 'dökülmüş olan ya da yayılmış olan'.

3 K.K.Judaxin, *Kirgizsko-russkij slovar*, Moskova, 1965, s.850.

4 *Karaimsko-russko-pol'skij.slovar*, Moskova, 1974, s.625.

5 *Türkçe Sözlük*⁵, Ankara, TDK, 1969,s.154

6 *Karaimsko -russko-pol'skij slovar*, s.625.

7 *Nogajsko-russkij slovar*, Moskova, 1963, s.423.

8 Kuun, s.282: "Cyrû i.e. ciyruk 'campana'" ; s.223, not 11: "Krş.Osmanlıca *çingirak* 'campana', ger.*glocke*";s.336: "eý ûgilvkke (ein ergilukke)... krş m. ae *ûrglocke*, germ. *Uhrlocke* 'horologium'".

9 *Karaimsko-russko-pol'skij slovar*,s.616.

10 *A.g.y.*, s.628.

11 K.K.Judaxin, *Kirgizsko-russkij slovar*, s.884.

12 (yapr.42v 29) daki "eltir" yazılışı Grønbech tarafından (*Kom.Wb.*,s.87) *eltir* 'Lammfell' olarak yorumlanır, ona göre burada 3.kişinin iyelik biçimi söz konusu olabilir. *eltir* biçimi ve onun değişkeleri *elter* ve *iltir*'in çeşitle Türk dillerinde saptanmış olmalarına karşın, bizce bu biçime Nogaycada ve Karakalpakçada, eltiri biçiminde de Kazakçada ve Karaçay-Balkar dilinde rastlandığı ve özellikle de *elteri* sözcüğünün etimolojisi göz önüne alınması gerektiği için (Bkz. E.V.Sevortjan, *Etimologičeskij slovar'tjurkskix jazykov. (Obščetjurkskie I mežtkurkskie osnovy na glasnye)*, Moskova 1974,s.269-270.) yazılıştaki biçime, yani *Eltiri* biçimine bağlı kalmak daha yerinde olur.

13 N.A. Baskakov, *Pricastie na -di / -ti v tjurkskix jazykax, Trudy Moskovskogo Instituta vostokovedenija*, vyp.6, Moskova, 1951, s.205-217 içinde; E.V.Sevortjan, *Affiksy imennogo slovoobrazovanija issledovanija* , Moskova 1966,s.287-294.

29 Mayıs 1997

Timur Bey,

Emin olmadığım noktaları yazıyorum. Umarım, siz çözümlersiniz.

1. Sayfa 2 satır 7 da mhd ne olabilir Mittelhochdeutsch mu? Değilse lütfen parantezin içini karalar mısınız?

2. -d'lerin üzerindeki işareti hiç okuyamadım. Gerek makalenin kopyasında gerek Türkçe çeviride işaretledim. Ben kararlardan -d° yazdım ama, doğru olduğundan emin değilim. Sayfa 4 (makalenin 63ncü sayfası) açıkça (*) gibi. Ötekiler de aynıysa değiştirmesi kolay.

3. Sayfa 3 son paragrafta(makale 62 -m's var , onu mis diye yazdım, doğru mu?

4. Sayfa 4 3'in son sözcüğü Fransızca 'strophe' karşılığı kıta.Halbuki strophe sadece manzum yazıda kullanılır. Değiştirme hakkını kendimde göremedim.

5. Aynı sayfada 'kesin geçmiş'i (iki kez var) '-di'li geçmiş' diye değiştirmeli mi, yoksa bu başka bir şey mi?

6. Sayfa 5not 8 de m. ae yi olduğu gibi bıraktım. Eski bir Cermen dilini gösteriyor ama, ne olduğunu anlayamadım.

Bilgisayarın spell check'i için rica ettiğim:

Fransızca MSSP2-FR..LEX ve

Almanca MSSP2-GE.LEX

Teşekkür eder, iyilikler dilerim.

Janice Zihgelen

MISCELLANEA CUMANICA (VII)*

Vladimir Drimba

I. İyelik biçimleri altında saptanmış

birkaç sözcük daha

Kısa bir süre önce yayınladığımız ve Kodeks Kumanikus içinde iyelik¹ biçimleri altında saptanmış birkaç Kumanca sözcüğün çözümlenmesine ayırdığımız bir makalede bir dizi örnek vermiştik. Bunların çoğu iki öbeğe ayrılmaktadır: Vücudun bölümlerinin adları (*alni* 'alın', *erni* 'onun dişeti', *köti* 'poposu', *yelni* 'memesi{ineğin}') ve nitelik adları (*čaxi* 'gücü', *küćüm* 'gücüm', *orožun* 'talihin/servetin' vb.). Bunların hepsi, hele glozlarını yazan kimselerin bugünkü anlamıyla birer sözlükbilimci olmadıkları göz önüne alınırsa, kolayca açıklanabilir: Bir yandan, böyle sözcüklerin işaret ettiği nesnelere ve kavramlar, genellikle, konuşanın kafasında iyelerine (sahiplerine) bağlıdır; öte yandan, konuşan kişi herhangi bir nesneyle ilgili sorusunu o nesnenin iyisini göstererek ("Buna ne diyorsunuz?"- "Bu, benim alnım."), ya da ekleme ilişkisindeki bir dizimden (sentagmdan) böyle bir biçimi ayırarak veya *bar* ve *yoq* sözcüklerini kapsama alarak sorarsa iyelik biçimleri elde edilebilir.

Şimdi daha önce açıkladıklarımıza ekleyebileceğimiz iki tane iyelik biçiminde saptanmış sözcük veriyoruz:

1. č̣rpuũ

Bu yazılış ve yanı başındaki Almanca açıklaması "éy ügivelle" (yapr. 81^{ön} 4, sol süt.) Grønbech tarafından (Kom. Wb., s. 74) č̣árpuvun 'Mißgeschick, Unfall' olarak yorumlanmıştır.

¹Bkz. *Miscellanea Cumanica* dizimiz, V.

2

Kumanca sözcüğün anlamına gelince², krş. Kirg. *Čarpi-* 'udarjat', zadevat' pri udare'³, Kırım Karaimcesi *čarp-* 'tresnut', udarit'⁴ ve özellikle Osmanlı Türkçesi *çarp-* 1. 'hızla değmek, vurmak', 2. 'zorlu etkisiyle birden bire hasta etmek', 2. 'öfkesine uğratmak'⁵ ve Kırım Karaimcesi *čarpin-* 'obizat'sja; vozmušcat'sja; serdit'sja; kapriznicat'⁶.

Sözcüğün biçimine gelince, bu, elbette *čarp-* eyleminin (eylem, bu durumuyla Kumancada saptanmamıştır) ad biçimi olan *čarpuw'dur*. Aldığı sonek, 3.kişinin değil de, 1.kişinin iyelik belirtme durumunun sonekidir (şu halde: *čarpuwum*).

Kumanca sözcüğün hem biçim hem anlamı için krş. Nogayca *širpuw* 'beda, opasnost'⁷.

2. *čiyrũ*

Bu sözcük ve Almanca açıklaması "ey ügilvkke" (yapr.81^{ön} 3,sol sütun) Kuun tarafından *čiyruk* {=*čiyruq* -yazarın notu} 'čan'⁸ olarak yorumlanmıştır. Halbuki Grønbech (Kom.Wb.,s.78) Kumanca sözcüğün yazımını (*čiyrin*) yanlış olarak *čyjrũn* diye yorumlamış ve Ortaçağ Alm. açıklamayı 'Unglück' diye doğru yorumlamıştır.

Şu noktayı işaret etmemiz gerekir ki, burada önümüzde bulunan biçim, yani *čiyir* 'mutsuzluk' sözcüğünden gelen *čiyrum* ya da *čiyirum* - 3.kişinin belirtme durumu değil-, 1.kişinin iyelik durumudur. Bu sözcük Karaimcede de bulunur. (Haliç) *čiyir* 'bedstvie, nescast'e'⁹ ve (Troki) *čiyir*, nescast'e'¹⁰. Bunların Kırgızca *čiyir* 'tropa, sled'¹¹ ve Osmanlı

² Krş. Kuun, s.282: 'via caesis vel dejectis arboribus impedita'; s.223, not 12: "Cf. cag. carpinti 'dökülmüş ya da yayılmış olan'.

³ K.K.Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar', Moskova 1965,s.850

⁴ Karaimsko-russko-pol'skij slovar', s.625

⁵ Türkçe Sözlük⁵. Ankara, TDK, 1969, s.154.

⁶ Karaimsko-russko-pol'skij slovar', s.625.

⁷ Nogaksko-russko-pol'skij slovar', Moskova 1963, s.423.

⁸ Kuun, s.282:"*Čiyrũ* i.e. *čiyruk* 'campana'", s.223, not 11: "Cf.Osmanlıca *çingirak* 'campana', Alm.*Glocke*", s.336: "ey ügilvkke (ein urgilukke)... cf. m.ae.*ürglocke*, Alm.*Uhrlocke* 'horologium'".

⁹ Karaimsko-russko-pol'skij slovar', s.616.

¹⁰ a.g.y.,s.628.

¹¹ K.K.Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar', s.884.

3

Türkçesi cüyir1.'das Knattern des Holzes', 2.das Auf lodern der Flamme' (Radloff, III, 2070) sözcüklerine köken bakımından bağlı olduğu kuvvetle sanılmaktadır.¹²

II.-d° ile biten ortaç-sıfatlar

Kodeks Kumanikus'un ikinci bölümünde -di'li geçmiş görünümünde, ancak Alman ya da Latin edilgen ortaç (participe passé) olarak açıklama (gloz) almış birkaç sözcük vardır. Bunlardan biri içinse açıklama olarak Almanca bir sıfat deyimi verilmiştir. Kuun ve Radloff bunları yüklemisel (predikatif) eylem biçimleri olarak görmüşlerdir, Grønbech ise bu sözcükleri, fazlasıyla güvendiği açıklamalarının etkisi altında ortaçlarla ve sözünü ettiğimiz deyimi de bir sıfat deyimi olarak çevirmiş ve Kom. Wb. içinde olduğu gibi vermiştir.

1. "be)edi", verilen açıklama: "nakt obvr̃v gvr̃tel" (yapr.81^{ön} 22 sol) - Kom.Wb.,s.55: *belsendi* 'mitnacktem Oberleib'. Krş.Kuun, s.301: 'nudus super cingulum'; Radloff, IV, 1617: *bälsän-* 'die Ärmel des Hemdes ausziehen und dasselbe über den Gürtel herabhängen lassen, sich zum Ringkampfe fertig machen'.

2. "çuridi", verilen açıklama: "ge)chente" (yapr.82^{ön} 2 sağ) - Kom.Wb., s.74: *čárydy* 'entehrt'. Krş. Kuun, s.282: 'notum fecit'. Grønbech'in yorumu Almanca açıklamanın, "geschent" in yanlış olmasına dayanmaktadır. Halbuki Kuun'un verdiği açıklama (s.229) doğrudur.

3. "oñaldı", verilen açıklama: "gine)zín" (yapr.58^{ön} 11, orta sütün) - Kom. Wb., s.178: *oñaldy* 'genesen'. Krş. Kuun, s.257: 'consanuit';

¹² "eltiri" yazılışı (yapr.42^{ters} 29) Grønbech tarafından (Kom.Wb.,s.87) *eltir* olarak yorumlanmıştır, çünkü kendisi bunun 3.kişinin iyelik biçimi olacağını sanmaktaydı. Her ne kadar *eltir* biçimi ile onun *elter* ve *iltir* değişkeleri çeşitli Türk dillerinde saptanmışsa da, kanımızca, yazılışın gösterdiği biçimi yani *eltiri* biçimini kabul etmek yerinde olur. Çünkü bu, Nogaycada ve Karakalpakçada bulunmaktadır; *eltiri* biçimde de Kazakçada ve Karaçay-Balkar dilinde rastlanmaktadır. Ondan da önde gelen bir neden, sözcüğün kökenbilimsel açıklamasında (*eltiri*) yatmaktadır (Bkz. Ê.V. Sevortjan, *Étimologiceskij slovar tjurksix jazikov. {Obscetjurkskie i meztjurkskie osnovy na glasnye}*, Moskova 1974, s.269-270).

(4)

Radloff, I, 1028: *onal-* 'sich verbessern, besser werden, gesund werden, genesen, gedeihen'.

4. "erpíldí", verilen açıklama: "ufgepralt" (yapr. 81^{ters} 10 sağ sütun) - Kom. Wb., s.218: *serpildi* 'aufgepralt'. Krş. Kuun, s.295: 'insilivit'; Radloff, IV, 473: *särpil-* 'abprallen'.

5. "tvrlendi", verilen açıklama: "variatus" (yapr.66^{ön} 25 sağ sütun) - Kom. Wb., s.260: *türlendi* 'verschiedenartig'. Krş. Kuun, s.288 *torlendi* 'variavit' sözcüğü altında, Radloff, III. 1563: *türlän-* 'sein Äusseres verändern'.

6. "usaldí", verilen açıklama: "comminutum" (yapr. 66^{ön} 19 sağ sütun) - Ko. Wb., s.267: *ušaldy* 'zerbröckelt'. Krş. Kuun, s.260: 'comminutus est'; Radloff, I, 1774-1775: *ušal-* 'in kleine Stücke zerschlagen sein, zerbröckeln'.

Aslında, çeşitli eski ve yeni Türk dillerinde -d° ile biten bir ortaç-sıfat görülür. Bu konuyla uğraşmış olan A.N. Baskakov ve Ê.V. Sevortjan¹³ şöyle örnekler verirler: Kaşgarlı Mahmut'ta *ögüندی киши* 'celovek, kotorogo poxvalili', *qazindi topraq* 'vyrtaja zemlja', *kesišdi nen* 'necto razrezannoe'; eski Uygurcada *ödürdi* 'izbrannyj'; Türkmencede *tanindi* 'najdennyj'; Kırgızcada *kesindi* 'narezannyj', Karakalpakçada *saylandi* 'otbornyj, vybrannyj'; Özbekçede *taşlandi* 'brosennyj, pokinutyj', vb. Bununla birlikte, yukarıda sözü edilen Kumanca biçimler bu öbekten değildir. Nedenlerini aşağıda sunuyoruz .

1°Kodeks Kumanikus içinde eylemin geçmiş bir işi dile getiren sıfat biçimleri genellikle -m°s ile yapılmış edilgen ortaçlardır(participe passé), onlardan daha seyrek olmak üzere, açıklama olarak Latince ve Almanca edilgen ortaç almış - *an/-gen* ile yapılmış biçimlere rastlanır.

¹³ N.A.Baskakov, *Pricastie na -di/-ti' vtjurkskix jazkykax. Trudy Koskovskogo Instituta vostokovedeniya*, vyp.6, Moskova 1951, s.205-217; Ê.V. Sevortjan, *Affiksy imennogo slovoobrazovanija ve azerbajdzanskom jazyke. Opyt sravnitel'nogo issledovanija Moskova 1966, s.287-294.*

Ko. Wb. içinde şu biçimlere bkz: *buruşmiş*, 'atrapatus', *cirmiş* 'byvchet', *endürmiş* 'abasatus', *kebelmiş* 'vestitus', *kizlenmiş* 'absconditus', *seşmiş* 'desligatum', *tüzetmis* 'emendatum', vb. , *övdürgen ana* 'laudata mater', *siz an kümiş* 'liquatum argentum', *tilta an söz* 'ficta verba', *unutqan* 'oblitus', vb. Elbette bu biçimler, Grønbech tarafından iyi yorumlanmıştır; birkaçı dışında: Xacqa kerilmiş (yapr. 74^{ters} 9) 'er wurde gekreuzigt' (Kom.Wb.,s.139) olarak değil, 'haç üzerinde uzanmış {olarak}' diye yorumlanmalıdır (Bkz. Drimba, *Syntaxe Comane*, s.315). *şişik ketkän* 'desinflatus' (yapr. 31^{ön} 1) için bkz. *Miscellanea Cumanica* dizimiz, X.

2°Kodeks Kumanikus'un ikinci bölümünün deyimcelikleri (gloser) içinde yer alan-d°(~t°) içeren sözcüklerin çoğunluğu -di'li geçmiş 3.kişi biçimleridir. Bunlara açıklama olarak Almanca præteritum ya da Latince perfectum biçimler verilmiştir (Kom. Wb., içinde bu sözcükler kendi eylem kökleri altında verilmiştir) :*icişti* 'he half mer trinken', *iridi* 'czuvlovs', *qarqadi* 'viruluchte', *siXandi* 'h hat di ermel ufgestrichen', *sizdi* 'czuvlovs', *soXti* 'sluk', *taşidi* 'invurte', *tavusti* 'perfectit', *tüşti* 'he vil', vb. *caridi* için bkz yukarıda 2 altında.

3°Kodeksin yine ikinci bölümünde, *Ave porta paradisi* ilâhisi içinde, birkaç tane daha çevirisi yanlış olarak Latince edilgen ortaçla (participe passé) verilmiş -d°(~t°) içeren biçim görülür. Bunları Grønbech, haklı olarak, yüklemsel (predikatif) eylem biçimleriyle çevirmiştir. *tintti äsä* (verilen açıklama: 'scrutatus', yapr.69^{ön} 13) 'nachdem er es erprobt hatte' Kom.Wb.,s.91 er- maddesi altında); *sövüнди* (verilen açıklama: 'gauisa', yapr. 70^{ters} 4) 'freute sich' (Kom.Wb.,s.100 *ham* sözcüğü altında); ayrıca bkz. *Tögüldi* (verilen açıklama: 'fusum', yapr.71^{ön} 17) 'akıtıldı' (Bkz. *Syntaxe comane* adlı yapıtımız, s.284, kıta 50).

6

4° Bunlarla ilgili en son olarak işaret edeceğimiz öbek de şudur :

Öznel geçmiş zamanın birkaç tane *-p-t°r ~-p-d°r* içeren ve çevirisi yanlış olarak yine Almanca edilgen ortaçlarla verilmiş biçimi (Kom.Wb. içinde bu biçimler kendi eylem kökleri altında verilmiştir): *čirmalup-tur* 'virworren' (yapr.56 ön 6), *čürüşip-dir* 'girumpelt', (yapr.81 ön 20 sol sütun), *köböp-tür* 'czu swollen' (yapr. 58 ön 38 sol sütun), *söküküp-tür* 'vfgitrant' (yapr.80 ters 9 sağ sütun), 9 sağ sütun), *yazlup-tur* 'entworren' (yapr.56 ön 6).

açıklaması

Buraya kadar yazıklarımızdan şu sonuç çıkmaktadır ki, Kumancada -d°li bir ortaç-sıfat yoktur; bu incelememizin konusunu oluşturan altı tane -d°li biçim, gerçekte *belsen-*, *čari-*, *oňal-*, *serpil-*, *türten-* ve *ušal-* eylemlerinin -di°li geçmişinin 3.kişisidir ve yanlış olarak açıklamaları (tıpkı 3° ve 4° altında sözü edilenler gibi) edilgen ortaçlarla verilmiştir.

NOTLAR

*Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XV (1970), N°5, s.455-459 (I) ve N°6, s.579-584 (II); XVI (1971), N°4, s.275-286 (III); XVII (1972), N°1, s.3-21 (IV); "Rocznik Orientalisyczny", XXXVIII (1976), s.111-115 (V); "Revue Roumaine de Linguistique", XXI (1976), N°4, s.507-511 (VI).

Sık kullanılan kısaltmalar:

(Grønbech) Kom.Wb. = Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhag, 1942.

Kuun (Cod. Cum.) = Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit...Comes Géza Kuun, Budapeşte 1880.

7

Radloff = W. Radloff, Opyt slovarja tjurkskix narecij -Versuch
eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I-IV, St.Petersburg 1893-1911

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/106.12

Birkaç Kuman bilmececi konusunda yeni bulgular

Geçenlerde Venedik San Marco Kitaplığına yaptığımız bir çalışma ziyaretinde Kodeksin karanlıkta kalmış epeyce sözcüğünü açıklığa kavuşturabildik. Bunların birkaçı o ünlü yazmadaki bilmecele^{re} ait.¹ Bu bulgular, daha önce bilmecelele ilgili olarak yaptığımız araştırmaları tamamlıyor ya da düzeltiyor². Hâlâ aydınlatılmamış noktaların sayısını azaltacağımızı umarak, bulgularımızı burada yayınlıyoruz.

1. bilmece

Bilindiği gibi, 1. bilmece (yapr. 60^r1-2), 1. satırın sağ sayfa kenarında, kâğıdın ufak bir parçasının kopması nedeniyle bir bölümü ~~eksik~~^{eksik} bir sözcük içerir. Bu sözcükten bugüne kadar okunabilen, sadece başlangıçtaki b harfi olmuştu. Hemen hemen boşluk denbibilecek olan bu eksiklik ve hem yazılış hem sözcük anlamı bakımından gösterdiği güçlükler nedeniyle söz konusu bilmece, çeşitli yorumlar^a yol açmıştır³.

Burada bizi ilgilendiren sözcükle ilgili olarak araştırmacıların bir bölümü (J. Németh, A. İnan) "b(ar)" açıklamasını önermişler, ötekiler ise hiçbir çözüm getirmemişlerdir.

Bize gelince, gerek sözdizini gerek nazım ölçüleri nedeniyle bar'ın arkasından ~~esâ~~^{esâ} koşacı -müstensih tarafından unutulmuştur- bulunması gereğini ileri sürmekle birlikte, J. Németh'in açıklamasını benimsemiştik. Buna göre, söz konusu bilmeceyi şöyle yazıyor ve çeviriyorduk:

1/3 Tap, tap: tam/zıq,
tamadır an tam/zıq;
kölâgâsi b(ar) |esâ|,
köyedirgân tam/zıq.
Ol köbelek.

Bil, bil: Bu, bir damladır,
süzülen bir damla;
gölge verir |verdiğinde| (gölgesi
olduğunda),
yanan bir yonga.
Kelebek.

Bilmecenin anlamı bakımından, kelebeğin iki ayrı anda görüldüğünü düşünmüştük: Havada uçuşurken (ilk iki dizede) düşen bir su damlasına, toprağa konup da kanatlarıyla gölge yaparken (son iki dize) renkli kanatları^{ndan} ötürü, yanan bir yongaya benzetilmektedir⁴.

Eksik yazılmış bu sözcüğü dikkatle inceleyince gördük ki, b'nin arkasından ne a harfi ne a harfinin birinci çizgisi geliyor; b'den sonra gelen harf, bir i harfi. Kâğıdın o noktada harap olmuş olması nedeniyle çok zor okunan bir i harfi. Eksik harfin r olması gerekiyor; yani sözkonusu sözcük, sayı sıfatı bir. Böylece bunu saptayınca, bilmecenin dört dizeden değil, üç dizeden oluştuğu ortaya çıktı. (Üçüncü dize simetriye de uymuyor, ritime de). Çeviri de daha önce önerdiğimiz çeviriden değişik:

1/9 Tap, tap: tam^zz^zq, Bil, bil: Bu, bir damladır,
tamad^ryan tam^zz^zq; düşen bir damla;
kölägäsi bir köyedirgön tam^zz^zq. Gölgesi yanan bir yonga.
Ol köbelek. Kelebek.

Bilmecenin daha önce önerdiğimiz genel yorumuna gelince, o, fikrimizce, hâlâ geçerlidir.

3. bilmece

Bu bilmece (yapr. 60^r5) Kodeksteki öteki pek çok bilmecedan daha fazla okuma ve yorum zorluğu gösterir. İleri sürülmüş çeşitli savlar, A. Tietze'nin The Koman Riddles kitabında (s.16-20) anlatılır. Yazar, kendi varsayımlarını açıkladıktan sonra, şu çeviriyi önerir (s.20):

On the ... the black one has caressed the bay-colored one.

That is the woody mountain.

Biz de, A. Tietze'yi izleyerek şu yazım ve çeviriyi vermiştik (Syntaxe comane, s.201-210):

(...) qara qula uwsap-dır.

Ol yisliq-dır.

(...) siyah, yaban hayvanını okşadı.

Bu, ağaçlı dağdır.

Çok yakın bir geçmişte, N.A.Baskakov, bu zor bilmeceyi yeni bir çözümlenmeden geçirdi⁵; kendinden önceki yazarların bu bilmece hakkındaki yorumlarını ayrıntılı biçimde sunduktan sonra, yazar (s.82) şu yazım ve çeviriyi önermiştir:

(qa)ra qaraqula juwǰap (juwǰap) dy(r).

|ol yslyq (yslyq)dyr|.

Černyj Karakula naevsis' sonno stoit (prebyvaet v polnom pokoe).
Èto - kopot'; mesto, izobilujuščee kopot'ju, koptil'nja.

Önce, şunu belirtmemiz gerekir ki, ilk sözcük (qa)ra diye okunamaz, çünkü, yazmada o sözcüğün son iki harfi çok açıktır:-(...)tae". A. Tietze(a.g.y.s.19) sözcüğün tümünü ortaya çıkarmaya çalışmıştır: "(i)zastae", bununla birlikte neyin söz konusu olduğunu belirtmemiştir. Biz orada "(...)čtae" (Syntaxe comane, s.201,not 2) okuduğumuzu sanmıştık. Fakat, yazmayı doğrudan, aracısız inceledikten sonra, bu sözcüğü "k"sı çok sakatlanmış, "as" grubu da çok solmuş bir "kastae" olarak okuyoruz. Böyle yazılmış olan bu sözcük qas 'Erhebung, Wall, Hügel, ein hohes Ufer, Seite, Rand'(Radloff, II,386) sözcüğünün kalma durumu(lokatif) olabilir.

Şimdi bilmecenin öteki sözcükleri için yeni açıklamalar önereceğiz.

Açık açık "kara kula" diye yazılmış olan qara qula da 'aslan' (Altaycada rastlanmıştır; bkz. Radloff, II,968 qula altında; S.E.Malov, Tietze tarafından a.g.y. ., s.18 de alıntılanmıştır; N.A.Baskasov, a.g.y., s.83; Russko-altajskij slovar'.Moskova 1964, s.273: qaraqula).sözcüğünü kabul etmek bizce daha doğru olur.

uwsa- için (yazmada: "|j|uvsapd'", "j" kazınmış), uqsa-(Tobol de 'brüllen'(Radloff, I,1615), sözcüğünün bir karşılığı olduğunu öneriyoruz. Kıpçakçaya özgü olan, örneğin uvśas~oqśas 'ähnlich'(Gronbech, KW,s.178) da bulunan aynı ünsüz değişmesi bu sözcükte de görülmektedir.

Bilmecenin yanıtı olan sözcüğe gelince, ilk yazılış olan "jślīkdīr"'ın "j"nin orta yerinden başlayan küçük bir çizgi (= "i"nin son özgül çizgisi) eklenmesiyle "īślīkdīr"a dönüştürüldüğü kanısındayız. Bunda yanılmıyorsak(zaten, "j" nin bazan i ya da j yerine kullanıldığı bilindir -bkz. Gronbech, a.g.y. s.106 ve 273: "jn"=in, "jlim"=ilim, "jnak"=ınaq, "jndir"=ındır, vb.-) yślyq 'tan başka bir açıklama,

yani ilk harfi i ya da ~~ı~~ olan bir sözcüğün önerilmesi daha doğru olur. J. Németh'in önerdiği ~~ı~~slıq'Pfiff' (bkz. Tietze, a.g.y.,s.17) belki uygun düşerdi ama, bilmeceelerde "s" harfi hiçbir zaman s değeriyle kullanılmamış, sadece ~~ı~~ değeriyle kullanılmıştır^{5 bis}. Radloff'un yorumu (i~~ı~~lik 'imejušcij delo', krş. N.A.Baskakov, a.g.y., s.80 ve 86) bilmece- nin metnine açık biçimde uydurulamıyor. Tietze'nin önerdiği(a.g.y.,s.19; krş. N.A.Baskakov, a.g.y.s.84) ~~ı~~slıq 'chimney' daha akla yakın geliyor; bunun için krş. Kırgızca ~~ı~~stıq 'koptil'nja (primitivnaja - dlja obrabotki kozi okurivaniem)⁶; Tuva dili ~~ı~~stıq 1.koptil'nja', 2.'pomeščenje dlja okurivanija kozi (pri vydelke)⁷; Başkırcıca ~~ı~~Olıq 1. koptil'nja, 2.'dymoxod'⁸.

Bu durumda, bilmeceenin yazılış ve çevirisi şöyle olabilir:

Qasta qaraqula uwsap-dır.
Ol ~~ı~~slıq-dır.

Aslan tepenin üzerinde kükredi.
Bu, ocaktır(ya da:tepe deliği) veya
isleme yeridir(deri perdahlamada)

A. Tietze'nin (a.g.y., s.20) belirttiği gibi, ancak bu bilmece- nin modern bir varyantının bulunması durumunda,eldeki metin tam açıklığa kavuşacaktır.

5.bilmece

Bu bilmeceyi(yapr.60^r7 ve 8 sağ), A. Tietze'nin (The Koman riddles, 22-27,141)yönlendirmeleri doğrultusunda aşağıdaki gibi yazmış ve çevirmiştik:

Silöwsin ya~~ı~~ silkip bolmaz,
sırma tonum bügüp b(ol)maz.
Ol y(ı)lduz).

Vaşağın kırkü silkilmez,
Dikişli hırkam katlanmaz.
Yıldızlar.

Yazmayı doğrudan inceleyince şu gözlemleri yaptık:

Bizden önceki yazarların hemen tümünün "siloüsin"⁹ diye okudukla- rı ilk sözcük, gerçekte, "{ılev{in" olarak yazılmıştır. Elbette bu yazılış biçimi silewsin diye yorumlanabilir; bu, silöwsün (Grønbech, KW,s.219 da silevsün diye yazar)sözcüğünün bir değişkesidir ve buna Kodeksin birinci bölümünde rastlanır.

Bilmecenin yanıtını oluşturan sözcüğe gelince, bundan açık olarak kalmış tek bir harf vardır: "j". Onu izleyen ikinci harfi araştırmacıların çoğu "u" olarak okumuş ve sözcüğün "yumurtqa" 'yumurta' olduğunu varsaymışlardır.¹⁰ Karşılaştırmalı folklor verilerine dayanarak Archer Taylor ve A. Tietze başka bir çözüm önermişlerdir: yulduz'yıldız (lar)' (bkz. Tietze, a.g.y., s.23 ve 27).

Burada iki gözlem öne sürülebilir: Bir yandan "j" harfini izleyen bir "u" değil, oldukça solmuş bir "e"dir ("şilevşin" sözcüğünün "e"sine benzer); öte yandan sayfanın sağ kenarında kopmuş olan yer ancak bir tek harf sığabilecek büyüklüktedir. Bu durumda üzerinde durduğumuz sözcüğün yer 'toprak, zemin' olması gerekiyor: Bu yanıt, A.Tietze'nin (a.g.y., s.24-25) bu bilmeceyle karşılaştırmak üzere aktardığı birçok Türk bilmesinin yanıtı olarak karşımıza çıkar. Şu halde bu bilmece şöyle yazılıp çevrilmelidir:

Silewsin yağ silkip bolmaz,
şırma tonum bögüp b(ol)maz.
Ol ye(r).

Vaşığın kürkü silkilmez,
Dikişli hırkam katlanmaz.
Yer.

7. bilmece

Bu bilmeceyi (yapr. 60^r 9-10) -özellikle çevirisi için- A. Tietze'nin (The Koman Riddles, s.30-31 ve 142) izinden giderek şöyle yazmış ve çevirmiştik (Syntaxe comane, s.202, 210):

Alan qulan tuw-turur,
ayr^g ağaçdan yaw tamar; (qulan alan tuw-turur,
quw ağaçdan yaw tamar.

Alaca bulaca bayraktır-
Çatal ağaçtan yağ akar;
Alaca bulaca bayraktır-
Oyuk ağaçtan yağ akar.

TK 1106.11

Gerçekte, bizden önceki yazarların hemen hepsinin ve bizim birinci dizede tuw diye yazdığımız sözcükle üçüncü dizedeki tuw apayrı biçimde yazılmıştır (yazmada, 10.satır: "tuw"): Baştaki harf bir "t" değil, biraz biçimi bozuk bir "b"dir. Zaten daha önce Kuun (Cod. Cum. s.143) bunu buy diye okumuşu, fakat yanlış olarak Çagatayca bök 'orman' sözcüğüne bağlamıştı (a.g.y. no 10 ve s. 150).

Bu sözcüğü şimdi, onu bu¹.(Osmanlıca) 'eine grosse, lange Muschel oder ein Horn, auf dem die Derwische blasen'; 2.(OT. Dsch) 'eine grosse irdene Signaltrompete, die man bläst um anzuzeigen, das die Mühle frei ist oder dass das Bad fertig ist'(Radloff, IV, 1804).ile ilişkisini göz önüne alarak buw olarak yazıyoruz.

Şu halde, birinci dize şöyle yazılıp çevrilmelidir:

Alan qulan buw-turur

Bu, alacalı bir av borusudur.

Bu bilmecenin yanıtı Kodekste verilmemiştir.(İsteyerek, belki utanma duygusunun dürtüsüyle, yer verilmediği düşünülebilir.) Bununla uğraşmış bazı yazarlar Şarap, Üzüm ya da Asma olarak görülebileceğini ileri sürmüşlerdir(bkz. Tietze, a.g.y.,s.30). Tietze(a.g.y.,s.31) kendisi şunu ileri sürer: "The contrast of the 'forked' or 'divided' tree and the hollow tree might suggest the male and female membra, but to what do the many-colored flags refer?" Bu soruya tam yanıt, bu bilmecenin modern Türk varyantları bilinmeden verilemez; fakat, burada bizim vermeye çalıştığımız yorum, bir dereceye kadar A. Tietze'nin dile getirdiği varsayımı destekleyebilir: buw erkeklik organının metaforik bir anlatımı(belki de tuw kadın cinsel organınıninki) olabilir.

8. bilmece

Bu bilmeceye(yapr. 60^r 11-12) ait A. Tietze'yi izleyerek verdiğimiz (The Koman Riddles, s.32-33) ~~vermiş-öldüğümüz~~ yazılış ve çeviri şöyledir: (Syntaxe coman^e, s.202 ve 211):

1/9/1
Kün altundan älci keliyir,
kömiş bir¹ tar(ta) keliyir;
ay altundan elci keliyir,
altun bir¹ t(arta) keliyir.
Ol (...)
1/9/1

Güneşin altında bir elçi geliyor,
Gümüş bir boru çalarak geliyor;
Ayın altında bir elçi geliyor,
Altın bir boru çalarak geliyor.

Bu (...)

Bilmecenin yanıtı, kâğıdın harap olması nedeniyle hemen tümüyle yokolmuştur. Bununla birlikte, yanıtın ilk harfi kalmıştır: Çok açıkça belli olan bir "a"dır (Grønbech'in fototipik baskısında ve Bang ve Tietze tarafından yayınlanan tıpkıbasımlarda açıkça görülmektedir); yanıtta sözcüğün (ya da sözcüklerin) geri kalanı elde yoktur ama yok olmuş kâğıt parçasının büyüklüğünden bunun 4-5 harften fazla olamayacağı anlaşılmaktadır.

W. Bang, yanıtın "u|zum?|" = üzüm^{Wein[?]} olabileceğini öne sürmüştür. Öte yandan J. Németh¹² ve S.E.Malov¹³ olabilecek bir yanıt diye şunu önermişlerdir: Güneşin ve ayın ışınları.

A. Tietze, Türk folklorunda bu bilmecenin birçok varyantını bulur; bunların yanıtları Saban, Saban demiri, Toprak sürme, Dikiş, İğne (iplikle birlikte), Sis ve -Batı Sibirya Tatarlarında kaydedilmiş bir varyantta- Beyaz Kuğu. Yazar bunlar için hiçbir sonuç çıkarmaz. (a.g.y., s.33-36).

Son varyanta dayanarak bu bilmecenin yanıtının şöyle olabileceğini düşünüyoruz: "a(k kuş)" ya da "a(k kuv)", yani aq quş veya aq kuw 'kuğu'; krş. bir yandan Uygurca aqqus¹⁴, Karaimce aq quş¹⁵, Tatarca ve Başkırca aq qos¹⁶ ve , öte yandan, Nogayca aq quw¹⁷, Karakalpakça aqqw¹⁸, Kırgızca aq qū¹⁹, Kazakça aqqu²⁰.

12. bilmece

Bu bilmeceyi (yapr. 60^r 17-18 ve 19 sağ) oluşturan iki bölümün yanıtları hâlâ aydınlanamamış durumdadır, çünkü bunların anahtar-sözcükleri yani çözüme götürecektir olan sözcükler hırpalanmıştır. Bunlardan birincisinden-17.satır sağ üzerine yazılı olan- ^(hasar görmüş?) sadece "ku" harfleri iyi durumda kalmıştır, o harfleri izleyen "d" biraz bözulmeye uğramıştır, onun arkasından da bir "e" parçası gelmektedir. (krş. Tietze, The Koman Riddles, s.49 ve 51: "ku|de?|"). W. Bang'a göre, bu, şöyle okunabilir: "ku[ca müzi], d.h. koçkar müzi = kuca müzi"²¹.

Bize gelince, hemen şunu işaret edelim ki, eksik kâğıt parçasının küçüklüğünden, bu sözcüğün dört harften fazla olamayacağı anlaşılmaktadır. Bundan ötürü, Bang'ın ileri sürdüğü müzi savunulamaz. Bundan başka, A. Tietze'nin tıpkıbasımında da görüldüğü gibi, "e" harfinin üzerinde, eksik kısımda da uzanıp giden bir tilde imi parçası farkedilmektedir. Fikrimizce, "kudē" yazılışı, küden olarak yorumlanmalıdır. Anlamı: Kalın bağırsak ya da, daha doğrusu, kalın bağırsakla yapılan sucuk. Bu sözcük, koçun kıvrık boynuzlarıyla yapılan benzetmeler için kullanılır. İki anlamdan birinci için krş. Eski Türkçe küdän 'tolstaya kiska'²², Türkiye Türkçesi göden 'bağarsuk~göden bağırsağı, (diyalektal) güden 'kalınbağırsak'²³, Kazan Tatarcası kütän 'tolstaja kiska -Dickdarm'²⁴. İkinci anlam için krş. Türkiye Türkçesi göden 1.'çoban sucuğu', 2.'pastırma'²⁵; Kırgızca tiqqan kötön 'baran'ja prjamaja kiska, vyvernutaja zirom vnutr' (kuşan'e, obyčno ženskoe)²⁶. Dobruca Tatarları, koyunun makadına yine aynı hayvanın yağı doldurularak yapılan -bugün artık tüketilmeyen- bir sucuğa koten derlerdi. Aynı bilgede, Türkçe güden'den gelen Romence ghiudem sözcüğü, at nalı biçiminde, içine koyun ve sığır kıyması konmuş, sarmısak, soğan ve biberle karıştırılmış, yine koyun kalın bağırsağından yapılma bir sucuk için kullanılır.

Bilmecenin ikinci parçasının yanıtına gelince, bunun anahtar sözcüğü Bang tarafından "deñ[dir]" okunmuş(ve 'gleich' olarak çevrilmiştir)²⁷, Németh "deñ"²⁸, Malov "teg"²⁹, Tietze(The Koman Riddles, s.49) "teñli [teñri?]" olarak okumuşlardır; biz de "teñri ya da teñli?"olarak (Syntaxe comane, s.203,not 24) olarak okumuştuk. Şimdi, "l" harfinin çok bozuk olduğunu, fakat katiyyen "r" olmadığını görerek "teñli " olarak okuyoruz. Bu yazılış 'düz, doğru, tekbiçim,' anlamları²⁸ gelen 'teñli' sözcüğü olarak yorumlanabilir. Krş. Eski Türkçe tenlig²⁹tenlik³⁰ 'imejusci³¹ meru, prodobnyj'³⁰, Eski Osmanlıcadenlü³¹denli 'kadar'³¹, diyalektal Türkçe denli 'aynı anlamda'³², -tän³²ten 'rovnyj, ordinakovyj' -gleich, gleichartig' sözcüğünden türev- (Radloff, III, 1041-1042; krş. Nogayca ten³³ 'ravnyj, ravnomernyj'³³, Kumi dili ten³⁴ 'ravnyj, odinakovyj'³⁴, Kırgızca ten³⁵ 'ravnyj'³⁵.

Buna göre, daha önce bu bilmece için verdğimiz(Syntaxe comane, s.203 ve 211) yazım ve çeviriyi şöyle tamamlamayı öneriyoruz:

Qoçqar müzi qoyurmaq,
qoyurmaqdan qoyur(maq).
Qoçkar müzi küden.
Tegä müzi tñyırmaq, / /
tñyırmaqdan tñyırmaq.
Te(gä)müzi tenli

Koçun boynuzu kalınlık,
kalınlıklardan kalınlık.
Koçun boynuzları sucuklar(gibi).
Tekenin boynuzları oturtma,
oturtmalardan oturtma.
Tekenin boynuzları yassı(ya da düz)³⁶.

Elbette bu, ilerideki araştırmacılar tarafından doğrulanmayı ya da çürütülmeyi bekleyecek bir girişimden başka bir şey değil.

14. bilmece

Bu bilmece (yapr. 60^r 21-22, 23 sağ ve 24 sağ) şu yazılış ve çeviriyi önermiştik³⁷:

Uzun a³ç başında
ulu bitiw bitidim;
kembän owl kelgäy dep
kembän turup saXladım.
Ol qa(rmaq) bile balıq.

Uzun bir odunun ucunda
uzun bir yazı yazdım;
madem ki mutsuzun oğlu gelecek,
ayakta kalıp mutsuzu gözledim.
Olta iğnesi ve balık(yem).

Bilmecenin yanıtının birinci sözcüğü kâğıt yitimi nedeniyle eksik olarak kalmıştır: "ka(...)"; bu konuyla ilgilenmiş yazarlar şu sözcükleri önermiştir: qapqan(J. Németh), qarmaq (S.E.Malov ve A.von Gabain) ya da "kaig" yani kayıq (sandal'(A. Tietze). Bize gelince, "iğnenin,oltanın ucunda, suda dalgalanması, yazma olayını kayığın (qayıq)suda dalgalanmasından daha iyi taklit etmesinden"ötürü qarmaq sözcüğünü tercih etmiştik.³⁷

Şimdi, A. Tietze tarafında önerilen (The Koman Riddles, s.56) açıklamayı benimsiyoruz, çünkü yazmada "ka"dan sonra bir "i" ve belki de bir "y"nin birinci çizgisi okunabilmektedir, fakat bir "p" ya da bir "r" katiyyen okunmuyor; üstelik kopmuş kâğıt parçasının büyüklüğü bir ya da nihayet iki harf alacak kadardır. Şu halde, oraya yazılmış olan sözcük "kaik" ya da "kayk" olmalıdır.

32.bilmece

Bu bilmeceyi (yapr. 60^v10 ve 11 sağ) şöyle yazıp çevirmiştik³⁹:

Onlu, sollu ayır³an
otuz tümen öney-dir.
Ol quyas, ay, yul(duz), t(an).
Sağa ve sola ayrılmış,
üç yüz bini göğe yükselir.
Güneş, ay, yıldızlar ve şafak.

Bilmecenin yanıtının yazılışında A. Tietze'nin açıklamasını (The Koman Riddles, s.93-94) izlemiştik. Halbuki, daha dikkatli bir

incelemeyle "ay"dan sonraki hece olan "jul"un sayfa kenarına kadar hiç bozulmadan yazılmış olduğunu, herhangi bir kâğıt yitimi olmadığını gördük. Sözcüğün ikinci hecesi , 10.satıra girmediğinden, sığmadığından, bir sonraki satıra yazılmış, "jul"un altına düşüyor ve onunla bir birleştirme çizgisi aracılığıyla bağlanmış. Sözcüğün bu son bölümü bir "d" ve onu izleyen bir kısaltıcı işaretten oluşuyor. O kısaltıcı işaret, "us" grubu yerine, Kodekste gerek Latince gerek Kumanca sözcükler için sıkça kullanılmış bir kısaltmadır. Az çok "ŋ" harfine benzer. A. Tietze ve biz, bunu yanlış olarak "aŋ" diye yorumlamış, baştaki 't' yi atlanmış sanmıştık. Gerçekte, bu bilmece nin yanıtında taŋ sözcüğü yoktur. Yanıt, bizden önceki yazarların çoğunun yaptığı gibi şöyle olmalıdır:

Ol quyaş, ay, yılduz.

Güneş, ay ve yıldızlar.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 74/106.11

VIII'in notları:

* Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XV(1970), N^o5, s.455-459(I) ve N^o6, s.579-584 (II); XVI(1971), N^o4, s.275-286(III); XVII(1972), N^o1, s.3-21(IV); "Rocznik Orientalistyczny" XXXVIII(1976), s.111-115(V); Revue Roumaine de Linguistique, XXI(1976), N^o4 s.507-511(VI); "Studia et Acta Orientalia", IX(1977), s.59-65(VII); "Rocznik Orientalistyczny", XL(1978), fasikül 1, s.21-31(IX); "Revue Roumaine de Linguistique" XXIV (1979), N^o2, s.159-173(X) ve N^o4, s.353-371(XI).

Sık kullanılan kısaltmalar:

Grønbech, Kom.Wb. = K. Grønbech, Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhagen 1942.

Kuun, Cod. Cum. = Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit...Comeş Géza Kuun, Budapeşte 1880.

Radloff = W. Radloff, Opyt slovarja tjurkskix narečij. - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. Cilt I-IV, St-Petersburg 1893-1911.

Tietze, The Koman Riddles = Andreas Tietze, The Koman Riddles and Turcic Folklore, Berkeley ve Los Angeles, 1966.

1. Vladimir Drimba, Miscellanea Cumanica IX, Birkaç düzeltme, "Rocznik Orientalistyczny" XL(1978), s.21-31
2. Vladimir Drimba, Miscellanea Cumanica IV, Kodeks Kumanikus içinde birkaç bilmece, "Revue Roumaine de Linguistique" içinde, XVII (1972), N^o1,s.3-21, ve Syntaxe comane, Bükreş-Leiden 1973, s.201-219.
3. Bu bilmece konusundaki tüm tartışmalar için bkz Miscellanea Cumanica (IV), s.4-8.
4. a.g.yerde, s.8. Ayrıca bkz. Syntaxe comane adlı yapıktımız, s.201 ve 210.
5. N.A. Baskasov, K kritike Codex Cumanicus. (Ob odnoj iz ne razgadannyx zagadok), Hungaro-Turcica içinde. Studies in honour of Julius Németh, Budapeşte 1976,s.79-80.
- 5 bis. "otus" = otuz(yapr. 60^V10) ve "togus" = tonuz 'yapr. 60^V27) yazılışları sayılmaz; onlardaki son harf, yalnızca bir "u"dan sonra kullanılan özel bir "s" değişkesidir; "u" ile birlikte, Latin sözcüklerin -us ile son bulan biçimleri taklit edilmektedir (bkz. Tietze, The Koman Riddles, p. x111).
6. K. K. Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar' Moskova 1965, s.~~322~~. 941
7. Tuvinsko-russkij slovar' Moskova 1955, s.~~412~~. 572
8. Baškirsko-russkij slovar' Moskova 1958, s.673.
9. W. Bang, Über die Rätsel des Codex Cumanicus, SPAW, Phil-hist.Klasse içinde, 1912, s.337; J. Németh, Die Rätsel des Codex Cumanicus, ZDMG içinde, LXVII(1913), s.581; S.E.Malov, K istorii i kritike Codex Cumanicus, "Izvestija Akademii Nauk SSSR" içinde, Otd.gumanitarnyx nauk, 1930, s.354; A. Tietze, a.g.y.,s.22. Burada bir "o" değil de bir "e" gören, yalnızca G. Kuun(Cod.Cum., s.143 ve 150)olmuştur; ancak onun da bu sözcük için önerdiği çevriyazım ve okunuş yanlıştır: s(y)leysin "mendose pro ziltegejsin scriptum esse videtur, cf. çağ. siltämäk 'agitare'".
10. G. Kuun, a.g.yer;W. Bang, a.g.yer; J.Németh, a.g.y.,s.582; S.E.Malov, a.g.y.,s.355.
11. W. Bang, a.g.y.,s.338-339.
12. J. Németh, a.g.y.,s.584.
13. S.E. Malov, a.g.y.,s.357.

VIII'in notları(2)

14. Russko-ujgurskij slovar' Moskova 1956, s.538, lebed' altında.
15. Karaimsko-russko-pol'skij slovar' Moskova 1974, s.57.
16. Tatarsko-russkij slovar' Moskova 1966, s.28; Baskirsko-russkij slovar' Moskova 1958, s.29.
17. Nogajsko-russkij slovar' Moskova 1963, s.33.
- ~~XX~~
18. Russko-karakalpaksij slovar' Moskova 1967, s.388.
19. K. K. Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar' s.321.
20. Russko-kazaxskij slovar' Moskova 1954, s.311.
21. W. Bang, a.g.y., s.340.
22. Drevnetjurskij slovar' Leningrad 1969, s.324.
23. Tarama Sözlüğü III Ankara 1967, s.1724; Derleme Sözlüğü VI Ankara 1972, s.2212.
24. Radloff, II, 1481. - 'kolon', 'makat' vb.. yakın anlamlar için krş.: Türkiye Türkçesi göden 'kalınbağırsağın son kısmı' (Türkçe Sözlük, Ankara 1974, s.327); Nogayca köten 'prjamaja kiška' (Nogajsko-russkij slovar', s.181); Uygurca kötän 'aynı anlam' (Ujgursko-russkij slovar' Moskova 1968, s.646); Kazan Tatarcası kütän 'zadneproxodnyj kanal; život (Radloff II, 1481); Kirgizca kötön 'zadnij proxod', kötön (çüçü) prjamaja kiska' (K.K.Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar', s.431); Çağatayca kötän 'zadnica - der Hintere' (Radloff II, 1276); Sagay-Koybalca ködän 'aynı anlam' (a.g.y.1282); Altayca, Telengüt, Lebed, Küerik ködön 'aynı anlam' (a.g.y.1283); Türkiye Türkçesi (yerel) göden 1. 'karın işkembe', 2. 'mide', 3. 'boğaz', 4. 'göğüs', 5. 'son, hayvan eteneşi' (Derleme Sözlüğü VI, s.2125, II altında).
25. Derleme Sözlüğü VI Ankara 1972 s.2125 (III altında).
26. K. K. Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar', s.431. - Krş. Kaşgarlı Mahmut'ta: küdän 'ugošćenie, svadebnyj pir' (Drevnetjurskij slovar', s.324); Eski-Uygurca küdün 'kakoj-to zvannyj pir ili priem - eine Art Gastmahl' (Radloff, II, 1488).
27. W. Bang, a.g.yerde.
28. J. Németh, a.g.y. s. 586
29. S. E. Malov, a.g.y., s.357.
30. Drevnetjurski slovar', s.552.
31. Tarama Sözlüğü Ankara 1965, s.1084.
32. Türkçe Sözlük, s.215.
33. Nogajsko-russkij slovar', s.345.
34. Kумыкско-русскй slovar' Moskova 1969, s.310.
35. K. K. Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar', s.723.

VIII'in notları(3)

36. Bkz. S.E. Malov'un çevirisi(a.g.y., s.358):

Roga Barana - vot tak gustota!
Iz gustot gustota!
Roga kozla - vot tak krivizna!
Iz krivizn krivizna!

Ayrıca, bkz. A. Tietze'nin çevirisi(a.g.y., s.51):

The ram's horns are solidly fixed,
More solidly fixed than solidly fixed(i.e. very solidly
The ram's horns are... fixed),
The he-goat's horns are rammed in,
More rammed than rammed in(i.e.very solidly rammed in),
The he-goat's horns are [the sky?].

37. Vladimir Drimba, Miscellanea Cumanica (IV), s.11-13.(burada ^{Söz} konu-
bilmece çevresinde yer alan tüm tartışmaları vermiştik) ve Sytaxe co-
mane adlı yapıtımız, s.203-212.
38. Bkz. yukarıda sözü edilen makalemiz, s.12.
39. Vladimir Drimba, Sytaxe comane, s.206, 214. Krş. Miscellanea Cumanica
(IV), s. 16-17(burada söz konusu bilmece çevresinde yer alan tüm
tartışmaları vermiştik).

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TL/106.11

- Birka¹ düzeltme

Codex Cumanicus'un yeni bir basımını hazırlarken daha önce K. Grønbech'in fototipik baskısına göre yaptığımız çevriyazının orijinal metinle karşılaştırılması, bize, vazgeçilemez bir aşama olarak görüldü. Bu amaçla, 1976 yılı ilkbaharında Venediğe gidip aşağı yukarı bir ay süren bir çalışma yaptık. San Marco Kitaplığı Müdürlüğünün yakın ilgisiyle, önce yazmanın üzerinde birtakım onarım çalışmaları yaptık. Özellikle, sayfa kenarlarındaki birçok kıvrık kâğıt parçasının açılması, bazı yaprakların kırılan uçlarına yapıştırılmış kâğıt şeritlerin çıkarılması işiyle uğraştık. Bu işlem ve 10 diyoptrilik bir büyüteç ve bir Wood lambasıyla yürüttüğümüz dikkatli gözlemlerle, metnin üzerinde müstensihlerin ve onların düzeltmelerinin yapmış oldukları çeşitli değiştirme işlemlerini görebildik; bu, Grønbech'in baskısından bulup çıkarmamız zor, hatta olanaksız ve -elbette- onun sözlüğünde bulunmayan pek çok sözcüğü yeniden kazanmamızı sağladı.

Aşağıda bu yeniden kazanımların bir bölümünü, yazmadaki sıralarını izleyerek, sunuyoruz:

1. |chí | chí 2^r 19-20 ve 22-24

Yapr. 2^r 17-24 te esit- 'işitmek' eyleminin praeteritum imperfectum coniunctivi örneği şöyle verilmiştir (Farsça biçimleri almadık):

17.	Subiunctiuo modo cum	
	Audirem	Esittime ^s sa ^s
	Audires	Nezic chí>chĩ esit ũĩ ge ^s ae
20	Audiret	N chĩ>chĩ esit ide se ^s
	Et plurale cum	
	Audiremus	N chĩ> chĩ esit uyĩ c
23	Audiretis	N chĩ> chĩ esitĩngis
	Audirent	N chĩ> chĩ esittilar

İtalyan müstensihinin yazdıklarına Alman düzeltmence getirilen değişiklikler arasında önce şuna işaret etmemiz gerekir: Başlangıçtaki "chí" biçimini nerede gördüyse üzerine, aksan egünün yukarisına bir tilde oturtmuş, "chĩ" biçimini vermiştir.Yazım açısından bu düzeltme alışılmamış bir şeydir, çünkü olağan yol, aksanın kazınıp onun yerine tilde konulması ya da, hiç değilse, aksanın üstüne tilde yazılmasıdır.Herhalde yazmada bu iki işaret çok açık, Grønbech'in fototipik baskısında da oldukça açık görülmektedir. Ancak, Grønbech'in sözlüğüne aldığı, düzeltilmiş "chĩ" biçimidir(bunun çevriyazısını da"chim" diye yapar; bkz.Kom.Wb. s.143 kim altında). Halbuki, "chi" yazılışıyla gösterilen ve Türk dillerinde pek yaygın olarak rastladığımızFarsça kim 'ki' sözcüğünün eşanlamlısı olaniki biçimini de aslına varacak biçimde göstermek gerekirdi.

Yukarıda sözünü ettiğimiz müdahaleden sonra Alman düzeltmen (ya da belki bir başkası, "chĩ" bağlacını, tam olmayan bir kazımayla, 19 ve 20. satırlarda yok etmiş, daha sonra 22-24 satırlarda bundan vazgeçmiştir.Bundan anlaşıldığına göre, bu eylem zamanının neçik bağlacıyla ("Nezic" ve kısaltmayla "N" olarak yazılmıştır)kurulmasına, bu düzeltmen,İtalyan müstensihinin bildiği neçik kim bağlacıyla kurulma ? daha alışıktı.

18.satırdaki "Eşittimeşsa" biçimi yanlıştır, çünkü ("Eşittim^{er}şa", satır 26) ya göre olan modelin birinci biçimiyle karıştırılmış olarak ve kendi sırasından önce verilmiştir. Şu biçimler morfoloji bakımından doğrudur: ("eşitüg"=eşittüg, satır 19, ve "eşiti"=eşitti, satır 20); ne var ki, Alman düzeltmen,bunları "Eşittimeşsa"nın etkisi altında değiştirmiştir:İki sözcükten birincisinde "ü" yerine, ikinci bacağı kazıyıp birincinin üzerine aksan koyma yoluyla "ĩ" getirmiştir, ayrıca baştaki biçime,yardımcı "eşsa"(=esä) eklemiştir. İkinci sözcükte de aynı yardımcıyı bu kez "eşe" biçiminde eklemiştir, bunu yaparken "eşiti"nin son "i"sinin yerine birinci "e" yi yanlışıklıkla koymuştur(esitt esä yerine).

Alman düzeltmenin yaptığı son bir şey daha, "eşituc"un (=eşittük) "u'sunun yerine, ikinci bacağını kazıyıp birincinin üzerine bir aksan koyarak "í" getirmek (=eşittik) olmuştur.

Şu halde, burada tartışmasını yaptığımız eylem modelinin aslına şöyle varmamız gerekir:

- 18 * Neçik ki (kim) esittim
Neçik ki eşittün (kim eşittin)
Neçik ki (kim) esitti
- 22 Neçik ki eşittük (kim eşittik)
Neçik ki (kim) eşittiniz
Neçik ki (kim) esittilär
- Hepsi italik yazılacak

Bu biçimlere koşut olarak, aynı zaman anlamı ile, aşağıdaki biçimleri de kabul etmek gerekir(bkz. Kom. Wb., s.171 kim altında):

- 18 (* Neçik) esittim esä
Neçik eşittin esä
Neçik esitti esä
- 22 * Neçik eşittik esä
* Neçik eşittiniz esä
* Neçik esittilär esä
- Hepsi italik yazılacak

2. condur- 3^v 1-4

Yapr. 3^v nin ilk altı satırında şu metin bulunur(Farsça biçimleri almıyoruz):

1 (Ardo)	C o>ø>v n>y durumē
Ardidi	C o>ø>v n>y durdum
Arde	C o>ø>v n>y dur
4 (A)lbergo/hospito/	Conaclarmē /vel conduramē/
Albergau/hospitau/	Conaclardum
Alberga/hospita/	Conacla

İlk üç satırdaki Kumanca sözcüklerin başlangıçtaki biçimleri şöyleydi: "Condurumē", "Condurdum" ve "Condur". Bu sözcükler, yazma üzerinde çok iyi okunabilmektedir. Bir Alman düzeltmen, bunların Latincelerine uymadıklarını görerek şöyle düzeltmiştir: "Cøydurume", "Cøydurum" ve "Cøydur", yani "o"ların üzerine birer eğik çizgi çekmiş ve "n"lerin üzerine birer "y" yazmıştır. Bundan sonraki aşamada, bir başka Alman düzeltmen gelip "ø"ların üzerine birer "v" yazıp şu biçimlere varmıştır: "Cvydurumē", "Cvydurdum" ve "Cvydur". Grønbech'in dikkate aldığı, bu iki düzeltilmiş biçimler dizisi olmuştur: köjdür- ve küjdür-

'verbrennen, anzünden'; yazılışlarıyla ilgili olarak da şu açıklama vardır: "coydur-|...| zuerst in coydur- dann in cvydur- verb|essert|" (Kom. Wb., s.158).

Halbuki, yukarıda gösterdiğimiz gibi, başlangıçtaki yazılış, "coydur-"değil, "condur-" idi. Burada söz konusu olan neydi?

4-6 satırlarında albergare eyleminin (bir Alman düzeltmen tarafından hospitare diye eşanlamlısı eklenmiş olarak) üç biçimi ve bunların Kumanca karşılıkları "Conaclarme", "Conaclardum" ("Conacladum" olacakken yanlış yazılmış) ve "Conacla" (=qonaqlar-men, qonaqladum, qonakla) bulunmaktadır. Başka bir Alman düzeltmen, "Conaclarme"den sonra onun eşanlamlısı olan "Condurame" (=qondura-men) sözcüğünü eklemiştir; elbette, bu eşanlamlı eylem, qonaqla-'nın öteki iki biçimi için de geçerlidir (düzeltmenin düşüncesinde de öyleydi).

Büyük olasılıkla, yazmanın ilk biçiminde, Latince ve Kumanca sütunlar şöyleydi:

1 Ardo	Coydurume
Ardidi	Coydurdum
Arde	Coydur
4 Albergo	Condurume <u>vel</u> conaclarme
Albergau	Condurdum <u>vel</u> conacladum
Alberga	Condur <u>vel</u> conacla

Yazılışlarının benzemesi nedeniyle, müstensih, "Coydurume" (=köydürü-men) vb.. biçimlerinin yerine, yanlışlıkla, "Condurume" (=qonduru-men) vb.. yazmıştır. Böylece, Latince vel bağlacı yararsız duruma düşmüş ve "conaclarme" vb.. biçimleri "albergo" vb..nin tek karşılığı olarak kalmıştır. qonaqla qondur eşanlamlılığı, yukarıda söylediğimiz gibi, Alman düzeltmen tarafından, kısmen yerine konulabilmiştir.

Şu halde, qonduru-men 'albergo, hobbito', qondurdum 'albergau, hospitaui' ve qondur 'alberga, hospita' biçimleriyle Alman düzeltmenin eklediği qondura-men biçiminin (bu, Gronbech basımında ancak kısmen okunabilir; son dört harf yazmanın cildi içine gömülü kalmıştır) ilk biçim olarak alınması gerekir. Bu biçimler Kom. Wb. içinde gösterilmiş

verileri, özellikle gösterme kipinin düratif (süreğen) şimdiki zaman veren görünümü konusunda, zenginleştirmektedir: Bu durumda, qondur¹-men (yapr.15^{F5}) biçiminin yanında fonetik değişkesi qonduru-men ve morfolojik değişkesi -köke -a getirilmesiyle- değişkesi qondura-men de elimizde bulunmaktadır.

3. con 29^{V3}

vigilare 'uyanık kalmak' eylemi için yapr. 29^V 1-3 te şu biçimler verilir:

Vigilo	Vyag turumen
Vigilauj	Vyag turdum
Vigila	Vy/a/g a tur <u>vel</u> con

"Vyag" uyaX 'uyumayan, uyanık'duran' diye yorumlanmalıdır; buyruk kipinde, ilk yazılış olan ve yanlış yazılmış bulunan "vyga", müstensih'in kendisi tarafından düzeltilmiş, "a" kazınmış, "y" ile "g" arasına yeni bir "a" eklenmiştir. Burada söz konusu olan, uyaX tur- 'uyanık kalmak' (Kom.Wb., s.263 ve 254 tur-altında) eylem deyimidir.

Buyruk kipine İtalyan müstensih, eşanlamlı sözcük "con"u eklemiştir ama, bunun büyük bölümü bir kâğıt şeritle örtülüdür (bkz. Grønbech'in fototipik baskısı); Grønbech'in bunu sözlüğüne almaması bundan ötürüdür.

"con" yazılışını qon diye okumak gerekir; bu, qon- 'zamanı geçirmek, kalmak' anlamlarına gelen bir eylemin buyruk biçimidir (bkz. Radloff, II, 534; Grønbech, Kom.Wb., s.199). Şu halde, uyaX tur- deyiminin eşanlamlısı olan uyaX qon- diye bir eylem deyimidir ve Kom. Wb. içinde verilen qon- ve uyaX verilerine eklenmesi gerekir.

4. teyrmac 29^{V7}

Latince volvere 'döndürmek, çevirmek' için şu Kumanca biçimler (yapr. 29^V 4-7) verilmiştir:

Voluo	Çourumē
Voluj	Çourdum
Volue	Çourgil
Volia	Çourmac <u>vel</u> teyrmac

"teyrmac" sözcüğü, harflerinin çoğunu örten kâğıt parçasını kaldırmamızdan sonra -son iki harf çok solmuş olsa da- okunabilir duruma gelmiştir. Grønbech'in yayına hazırladığı baskıda sadece "te" harfleri okunabilmektedir, bundan ötürü de bu sözcük Kom. Wb. da yer almamıştır.

"teyrmac" yazılışını teyirmäk diye yorumlamak gerekir. Bu, cöwür-'ün eylemlik biçimi olan cöwürmæk sözcüğünün eşanlamlısıdır. Grønbech cöwürmek diye yazmış ve 'Umdrehung'(a.g.y.,s.76) olarak çevirmiştir. Elbette, eşanlamlılık, cöwür-'ün Codex Cumanicus'ta verilen öteki biçimleri için de geçerlidir; şu halde, teyir- sözcüğüne, Grønbech'te geçen (a.g.y.,s.239) tejir⁷-in anlamları arasında bulunmayan 'döndürmek, çevirmek' anlamıyla(krş. tegirmä 'çembersel' yapr. 37^V2 ve tegirmän'değirmen' yaprk. 18^F14-17); bkz. Kom.Wb., s.238) varmamız normaldir.

5. ovrvm|m|ín ve

6. ourulaĩ 30^V19

Latince furtiue 'gizlice, kaçarak' sözcüğü için, İtalyan müstensih Kumanca karşılık olarak "ogrílain" (=o³xr¹ilay¹in, bkz. Kom.Wb.,s.173 o³xry altında) yazacağı yerde, yanlışlıkla "ogrílam" yazmıştı. Bir Alman düzeltmen de buna "ovrvm" biçimini eklemiş, bunu hemen "~~ovrvm~~ diye "m'nin birinci bacağının üzerine bir aksan koyarak "ovrvín" diye düzeltmişti. Sonra, ikinci bir Alman düzeltmen gelip daha önceki biçime "vel ourulaĩ" eklemişti.

İki yazılıştan birinciyi, Grønbech, aksanı görmeyerek -halbuki o da çok görülebilir bir biçimdedir-, ne olduğunu bilmeden ovrun diye yorumlamış ve şu notu yazmıştır: "ovrvm st|att| -n, krş. Osmanlıca oğrun" (Kom.Wb.,s.181). Gerçekte, söz konusu olan, Türkçe oğrun sözcüğünde gördüğümüz -^on'in değişkesi olan -y^on belirteç soneki aracılığıyla türemiş owruyⁱⁿ diye bir biçimdir(krş. J. Denis, Grammaire de la Langue turque, Paris 1921, s.261 ve 572-573).

"ourula" yazılışına gelince, sözcüğün son iki harfinin üzerini bir kâğıtla kapatırken kullanılan koladan ötürü, "a"nın biçimi biraz bozulmuş, "i" de zor seçilebilir bur duruma gelmiştir, bunun üzerindeki tilde imi ise çok açıkça görülmektedir. Grønbech(Kom.Wb.,s.180) bunu ovrula diye okumuştur, fakat gerçekte, bu sözcük, yukarıdaki o³r¹lay¹ın sözcüğünün bir değişkesi olan owrulay¹ın sözcüğüdür.

Üzerinde durduğumuz her iki biçim de, temel olarak, bizi owru sözcüğüne götürmektedir; bu, Kom. Wb., s.173 te verilen o³r¹ ve o³ur 'hırsız' sözcüğünün değişkesidir.

7. kete (...) 30^V23

Latince belirteç forsan 'belki' için Kumanca sütununda "Magar vel boxgay chī/.kete(...)/" verilmiştir. Grønbech, bunlardan magar sözcüğünü daha doğru bir fonetik yazılışla alır(Kom.Wb.,s.161): mägär - boz³ay(a.g.y., s.66).

"chī" yazılışı, elbette, bağlaç "kim" karşılığı olarak verilmiştir. Eğik çizgiler arasında gösterdiğimiz sözcüğe gelince, bu, bir Alman eklemesidir ve ilk iki harfi biraz bozuk olarak ve kâğıt yitimi nedeniyle bir harflik bir boşlukla günümüze kalmıştır. Herhalde, ket- 'gitmek' eyleminin geniş zamanı olan keter'dir ve bunu da bu eylemin Kom. Wb.,s.141 de görülen biçimlerine katmak gerekir.

Söz konusu iki sözcüğün kurtarılmış olması, sentaks bakımından önemlidir: Bundan, boz³ay'ın (herhalde mägär'in de) yalnızca eksiz bağlanmış yantümce(boz³ay yat kisi bar-där 'vielleicht ist ein Fremder da', Kom.Wb.,s.66) değil, aynı zamanda kim bağlacıyla bağlanmış bir yantümce de alabildiğini (boz³ay kim keter 'belki gider, belki yola çıkar'(krş. daha önce: Kuun, Cod. Cum., s.302) çıkarabiliriz.

8. brin |g>|ć 55^V4

Sözcük, aşağıdaki dizide yazılıdır:

Risun Bring Tuturgan vel brin|g>|ć

Grønbech, yazmayı okuduğu zaman son sözcüğün harflerinin

çoğu bir kâğıt şeritle örtülüydü; bu nedenle (Danimarkalı bilgin) bu sözcüğün transkripsiyonunu "br|...|" diye yapmış, tıpkı yapr. 46^V1 deki

1-) "brinç" gibi, bunu da brinć olarak yorumlamıştı (Kom.Wb., s.67).

Gerekli onarımdan sonra, sözcük çok açık bir duruma gelmiştir:

İtalyan yazıcının kaleminden çıkmış ilk yazılış biçimi "bring" (Farsça sözcükle aynı) biçimiydi; sonra bir Alman düzeltmen "g"yi atıp yerine bir "ć" koymuş, ancak bunu satırın üzerine, "n" ile atılan "g"nin arasına rastlayan bir yere koymuştur. Sözcük böyle düzeltilince iki ayrı fonetik değere sahip olmak-

tadır: brinć (Alman düzeltmenin verdiği değer) ve bringğ. Bu ikinci,

Farsça karşılığı ile aynı fonetik görünüme sahiptir (modern Farsçada:

birinğ)².

9. (...)dirmen 57^r 34 ve

(...)dím 57^r 35

TK/1106.12

Sayfa sol marjının cilde yakın bir yerde yırtılması nedeniyle birer bölümü yok olmuş olan bu iki sözcük Almanca açıklayıcıları yoluyla kolaylıkla çıkarılabilir. Bu açıklayıcılar, sırasıyla "ich ploştere" ve "ich plošterte" dir. Bunlardan birincisi, yapr. 56^r27 de Kumanca "şolvydirme" yani soluy-dır-men 'nefes nefeseyim, hızlı solunuyorum' (bkz. Kom.Wb., s.222 solu-altında) ile birlikte geçer. Şu halde, her iki boşluk da şöyle yorumlanabilir: "(şolvy)dirmen" ya da "(şoluy)dirmen" (= soluy- (= soluy-dır-men) ve "(şolv)dım" ya da "(şlu)dım" (= soludım).

10. sîermen 57^v 38 sağ

Bu sözcüğün yanındaki Almanca açıklayıcı sözcükten yalnızca "ich" adılı ve eylemin "p" ye benzeyen ilk harfi kalmıştır.

Kuun (Cod. Cum., s.295) sözcüğü 'amo' diye çevirir ve 'sevgi' anlamında sāwmäklik'e göndermede bulunur. Öte yandan, Grønbech (Kom.Wb., s.219) bunu sakınımla (bir soru imi koyarak) sij- 'pissen' altında kayıt eder. Bu yorumun doğruluğu hakkında (siyer-men belirsiz seçmiş geniş zamanın 1.kişisidir) hiçbir kuşku yoktur, çünkü sonraki iki sözcük (sağ 39. ve sağ 40. satırlar

bkz. aşağıda) aynı anlambilimsel alana aittir.

TK/106.12

11. sīcermē 57^V 39 sağ

Onarımdan önce, sözcüğün yalnızca ilk dört harfi görülebiliyordu, gerisi bir kâğıt şeritle kaplıydı; Grønbech'in sözlüğüne alamaması bu nedenledir. Halbuki, Kuun şunu okuyabildiği sanısına kapılmıştı: "fortasse sircē 'velox'"(Cod. Cum.,s.138, not 1), mendose pro sircē scriptum, 'velox'"(s.295).

Almanca açıklayıcı sözcük, (kâğıt yitimi nedeniyle hemen tümüyle yok olmuştur. Yalnızca "ich" adının ilk harfi bugüne kadar gelebilmiştir. Bununla birlikte, "sīcermē" yazılışı sīcīr-men(ya da belki sīcār-men) olarak yorumlanabilir: Bu, sīc- 'sıçmak' eyleminin geniş zaman 1.kişisidir(krş. Radloff, IV, 657: Osmanlıca ve Kırım Tatarcası).

12. oſſurmē 57^V 40 sağ

Onarımdan önce sadece ilk dört harf okunabiliyordu, geri kalanı bir kâğıt şeritle örtülüydü. Kuun(Cod. Cum., s.138) bu harf öbeğini ossi olarak okumuş ve bunun ox (=öz) 'ipse' adının bir biçimi olduğunu sanmıştı(s.257).

Almanca açıklayıcı sözcük, kâğıt yitimi nedeniyle, hemen tümüyle yok olmuştur. Sadece tek bir harf, belki bir "b" seçilebilmektedir. Bununla birlikte, daha önceki iki sözcüğü (siyer-men ve sīcārmen, bkz. yukarıda) göz önünde tutarak aynı anlambilimsel alandan bir sözcükle karşı karşıya bulunduğumuzu düşünüyoruz, yani osur- 'yellenmek, osurmak' (krş. Radloff, I, 1139). "oſſurme", bu durumda, yanlıştır, "oſſurumē" (=oſſurur-men, geniş zaman biçimi) yerine yazılmıştır.

13. keme 57^V 41 sağ

"k" başka bir harften dönüştürülmüşe benzer(herhalde lekelidir), sondaki "e" de eksik olarak muhafaza edilmiştir. Yanındaki açıklayıcı Almanca sözcükten, kâğıt yitimi nedeniyle, yalnızca "eyn (pr...)" kalmıştır.

Kuun (Cod. Cum., s.263) bu sözcüğü 'navis' diye çevirir ve Cod. Cum. da kemā biçimi altında da geçtiğini kaydeder. Gerçekten de

yapr. 60^V19 ve 80^V34 sağ'da "kemæ "yazılışına rastlanır(krş.Grønbech, Kom. Wb.,s.137 keme 'Schiff' altında; burada yalnızca ikinci kez geçtiği yer kayıtlıdır).

Kuun'un yorumu (keme 'gemi, deniz teknesi') Almanca açıklayıcı sözcükle de doğrulanmaktadır. Bu sözcük ein prâm 'flachbordiges Fluss-schiff mit geringem Tiefgang'³ olabilir.

14. Jarguze 57^V 44 sağ

Eksiksiz durumda günümüze kadar gelebilmiş bu sözcük Kuun(Cod. Cum., s.276) tarafından 'judex' diye çevrilir; Radloff(Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, St-Petersburg 1887, s.39) sözcüğü jarŭcŭ diye yazar ve 'Richter' olarak çevirir. Grønbech, sözlüğüne almıştır, çünkü nasıl yorumlayacağını bilmemektedir, bunun nedeni de Almanca açıklayıcı sözcüğün tümüyle bir kâğıt şerit tarafından örtülmüş olmasıdır. Şerit çıkarıldıktan sonra, açıklayıcı Almanca sözcüğün bir bölümü açığa çıkmıştır: "eÿ rec(...)" bir de bir sonraki harfin(anlaşıldığına göre "h" harfi)bir parçası belli olmuştur. Geri kalanı, kâğıt yitimi nedeniyle, eksiktir. Eldeki bu (yazılı)öğeler, Kuun ve Radloff'un verdikleri yorumun yerindeliğini doğrulamaya yeter: krş. rēhter modern Almancadaki Richter karşılığıdır ve Ortaçağ Almancasında görülmüştür⁴. Bundan başka bir kanıt daha vardır: Fonetik yazılışı jarŭcŭ olan bu sözcüğün hemen arkasından(yapr. 58^F1 sol sütun) jarŭ yarar-men dizimi gelmektedir, bunun Almanca açıklayıcısı da "ich richte"dir(bkz. Grønbech, a.g.y.,s.114 jar- altında). Şu halde, Codex Cumanicus içinde birçok kez rastlanmış sözcüğü yeni bir yerde daha görmüş oluyoruz(bkz. Grønbech, a.g.y.,s.115)

15. (...)u|s|sumæ 29^F26 sol

Yapr. 59^F sol sütündeki sağlam kalmış sözcüklere bakıp da tahmin edebildiğimiz kadarıyla, bu sözcükte kâğıt yitimi nedeniyle oluşan eksik 5-6 harfliktir(ayrıca, |s| harfinin kazınma yoluyla yok edildiği de söyleyelim). Bu boşluk, Almanca açıklayıcı sözcük yoluyla kolayca doldurulabilir: "mer gl|j|yH"("j"nin kazınmasıyla).Ortaçağ

Ortaçağ Almancası "glyH" (=modern Almanca gleich) yapr.57^v 33 sol sütunda Kumanca tüz 'eşit, benzer' sözcüğü karşılığında bulunur: "kula tus. o(em) gar glíich", bunu Grønbech (Kom.Wb., s.202 qula altında) qula tüz 'volkommen ähnlich' diye yorumlar.

Bir yandan Ortaçağ Almancası "mer" (= mër, modern Almanca mir) adılının varlığını, öte yandan Kumanca sözcüğün görünümünü (burada 1.kişi iyelik soneki yönelme durumu farkedilmektedir) dikkate alarak bir bölümü eksilmiş Kumanca dizimi şöyle tamamlıyoruz: "(menim ya da menĩ t)usumea" = menim tüzümä 'benim gibi ya da bana eş'.

Krş. Kuun, Cod. Cum., s.142 ve not 2: "Fortasse ungsuma vitiose pro uksak mā (manga) scriptum est ('mihi similis')." "

16. nıat 59^r 17 sağ

Yukarıda belirtilen yerde, Latince çevirisiyle birlikte şu Kumanca tümce vardır: "nıat etkıl dage kaytargıl voue et redde". Son Kumanca sözcük çok açıktır: Bu, qaytar- eyleminin 'geri vermek, yerine koymak' buyruk kipi 2. kişisidir (bkz. Grønbech, Kom. Wb., s.190). "nıat" yazılışına gelince, çok açık olmasına karşın (Grønbech'in fototipik baskısında bile aksan kolaylıkla farkedilmektedir), Grønbech bunu "mat" diye okumuştur (a.g.y., s.163). Kumanca deyimi fonetik olarak mat etkil diye yazar, yanına Latince çevirisini verir ve soru imi koyar. Halbuki, "voue" elbette vovere eyleminin 'bir dilekte bulunmak, dilemek, istemek, arzu etmek, söz vermek' buyruk kipidir.

"nıat etkıl" e gelince, bunu, Latince çevirisine dayanarak Türkçe niyet ve niyet etmek sözcüklerine yaklaşıyoruz: Kıpçak Ermenicesi niyat '(iyi) niyet, tasarı, vaat, dilek' ve niyat et-söz vermek, dilekte bulunmak, and içmek⁵; Karaimce niyet 1 'namerenie; cel' 2. 'obet' ve niyet et- 'dat' obet⁶; Başkırcıca niyät 'namerenie, pomysel, zamysel' ve niyätit 'namerevat'sja, zatevat, zatejat', myslenno predprinimat' ⁷; vb..

Bu durumda Kumanca tümceyi şöyle yazıyoruz: niyät etkil daxı qaytarıl, çevirinin de şöyle olmasını öneriyoruz: 'Kendine öner (ya da karar ver) ve (onu ona) geri ver!'

17. íu(ŷ) 59^r 26 sağ

Yapr. 59^r 26-28, sağ sütunda 26ncı satırın son sözcüğü, Grønbech'in fototipik baskısında, zor seçilir; Kom.Wb.unda(s.101 eger altında) Danimarkalı yazar, bu metnin ilk tümcesini şöyle yazar ve çevirir: eger toz topraq qujaśdan ...miñ qurla járyq bolsedi 'wären auch Staub und Schmutz (d.h.dieses irdische Leben) (so und so viel) tausend mal heller als die Sonne gewesen'.

Biz de bu parçayı aynı biçimde yazmış ve çevirmiştik(Synt. com., s.200); ne var ki, söz konusu sözcükle ilgili olarak şu kaydı da düşmüştük: "Yazmada, bu noktada, okunamayan bir sözcük var(belki iuz ya da mī, yani yüz ya da bin)" (a.g.y.not 3) ve: "Belki 'yüz bin kez' ya da 'binlerce kez'" (a.g.y., not 8).

Yazmayı dikkatle inceleyince, bu sözcüğün ilk iki harfinin "íu" (aksanı çok açık)olduğunu gördük; son harfse çok solmuş, tam değil, fakat görünüşe göre bu, bir "ŷ". Şu halde, karşımızdaki, Kom. Wb. içinde yer almamış bir "yüz" sayı sözcüğüdür. Bu, bu sözcüğün Codex Cumanicus içinde ikinci geçişidir; birinci, geçenlerde belirlediğimizdir⁸.

Sonuç olarak, yukarıdaki metin parçası şöyle yazılıp okunmalıdır: Eger toz topraq quyaśdan yüz miñ qurla yarıq bols'edi(ya da bolsa edi) 'Toz ve toprak güneşten yüz bin kez daha parlak olsalardı bile'.

18. bag(...) 60^r 26

16. sayılı bilmece nin yanıtının son sözcüğünden sadece ilk iki harf rahat okunabilir durumdadır: "ba(...)". Bunun için yapılmış öneriler şunlar olmuşt u: bar 'vardır'(W.Bang), barır 'gidiyor'(J.Németh) ve baŷar 'bakar'(A. Tietze)(bkz. Tietze, Koman Riddles, s.61). Biz bu sonü nçü yorumu benimsemiş ve bilmeceyi şöyle yazıp çevirmiştik(Synt.com., s.204 ve 212):

Beş başlı elçi keliyir
Ol: etikdan bes barmaq ba(ŷar).

Beşi başlı bir haberci geliyor
Çizmeden beş ayakparmağı
bakıyor.

Yazmanın bu noktasının dikkatle incelenmesi, A.Tietze'nin yorumunu doğrulamaktadır: Söz konusu sözcükten kalan parça "bag(...)"dır. "g"si solmuş olmasına karşın kolay seçilebilmektedir. baq- eyleminin geniş zamanının aynı biçimi Cod. Cum.un İtalyan bölümünde de kullanılır (bkz. Grønbech, Kom.Wb., s.49).

Bilmecenin anlamı A. Tietze tarafından iyi açıklanmıştır: "We may |...| picture the shoe as a kind of sandal which leaves the toes uncovered."

19. keçe 60^r 32 sağ ve

20. tünlik 60^r 33 sağ

22 sayılı bilmeceyi şöyle yazıp çevirmiştik(Synt.com. s.205 ve 213):

(Ke)çe barır qara ulaX,
erte kelir qara ulaX.
(01) tünlik(ik).

Gece, kara oğlak gider;
Sabah, kara oğlak gelir.

Tünlik(=yurtun üst açıklığı-
nı kapatan keçe parçası).

İlk sözcük J. Németh tarafından käçe olarak(bkz.Tietze Koman Riddles, s.73), A.Tietze tarafından da "|Ke|çe (or kice)" olarak (a.g.y. s.77) okunmuştu. Gerçekte, yazmada"k" çok açıktır, onu izleyen harf (aldatıcı görünümüne karşın,"ae"değil de, hele "i" hiç değil) çok biçimsiz bir "e"dir. Şu halde sözcüğün keçe olarak yazılması gerekir.

Bilmecenin yanıt sözcüğüne gelince, son üç harfi çok biçimsizdir, ayrıca "i" çok solmuştur; yani sözcüğü oluşturan parçalar şöyle görülür: "tünlik"=tünlik. Krş. Radloff, III: Çagatayca tünük 'die Decke des Rauchloches'(1545), Uygurca tünnik, Baraba tünnük 'Rauchloch(aynı yerde), Eshi altay-Uygurca, Çagatayca, Kırım Tatarcası tünük 'aynı anlam' (1554), Kazakça tünük, Altayca, Telegut dili, Lebed tünnük 'aynı anlam' (1553), vb.. Sonuç olarak, A. Tietze tarafından bu sözcüğün yazılışı ve çevirisi konusunda dile getirilen (a.g.y.) kuşklar bir yana bırakılmalıdır.

IX'un notları:

* Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XV(1970), N^o5, s.455-459(I) ye N° 6, s.579-584(II); XVI(1971), N^o4, s.275-286(III); XVII(1972), N^o1, s.3-21(IV); RO XXXVIII(1976), s.111-115(V); "Revue Roumaine de Linguistique" XXI(1976), N^o4, s.507-511(VI); "Studia et Acta Orientalia" IX(1977), s.59-65(VII); "Turcica", IX(1977) (VIII).

Çok kullanılan kısaltmalar:

Drimba, Synt. com. - V. Drimba, Syntaxe comane, Bükreş-Leiden, 1973.

Grønbech, Kom.Wb. - K. Grønbech, Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhag 1942.

Kuun, Cod. Cum. - Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro ... ededit Comes Géza Kuun, Budapest 1880.

Radloff - W. Radloff, Opyt slovarja tjurskix narecij. - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. Cilt I - IV, St-Petersburg 1893-1911.

Tietze, Koman Riddles - A. Tietze, The Koman riddles and Turkic Folklore, Berkeley ve Los Angeles 1966.

1. Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique" içinde (XV, 1970, N^o3, s.209-221) 'Kodeks Kumanikus'un yeni bir baskısında ortaya çıkan sorunlar' başlıklı makalemiz.
2. A. Bodrogligeti (The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus, Budapest, 1971, s.121) Farsça sözcüğün "bring" yazılışını, yanlış olarak, brinç olarak değerlendirir; D. Monchi-Zadeh ise 'Das Persische im Codex Cumanicus, Uppsala 1969, s.41) "brin" ve "brinç" yazılışlarının her ikisini de biring diye yorumlar.
3. M. Lexer, Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 34.Auflage, Stuttgart 1974, s.161.
4. M. Lexer, a.g.y., s.166.
5. E. Tryjarski, Ermenice-Kıpçakça Sözlük. Viyana koleksiyonlarından üç elyazmasına göre. Cilt I, fasikül 3, X-0, Varşova 1969, s.552.
6. Karaimsko-russkij slovar' Moskova 1974, s.419-420.
7. Başkırsko-russkij slovar' Moskova 1957, s.405.
8. V. Drimba, Miscellanea Cumanica (V) RO içinde(XXXVIII, 1976), s.113.

Miscellanea cumanica (X)*

Metin alışmaları

Vladimir DRIMBA

1. a^sstelan ve
2. a^sstlani

Bu iki szckten birinci Codex Cumanicus'ta Latince usura ('tefecilik' yapr. 38^r12), ikincisiyse reuenditor ('elden düşme satan, tefeci' yapr. 44^r24) szcklerinin açıklamasıyla geçer. Grønbech(Kom.Wb, s.43) bunları, sırasıyla, astylan ve astlany diye yazar.

Her iki szck de birçok Türk dilinde bulunur ve şu biçimlerde rastlanır: aslam(Tatarca, Kırım Karaimcesi, Tobolluca, ~~Barsılca~~ ^{aba}, Kumanca, Koybalca, Karakalpakça), astam(Kırgızca, Kazakça, Altayca, Telegut dili, Lebed²), uslam(Çuvaş dili) ve ikinci szck aslam(Tatarca, Kırım Karaimcesi), aslamı (Başkırca), aslam(Tobolluca), uslam ve uslam (Çuvaş dili)¹.Görüldüğü gibi, bu szckler Batı Karaim dili (aslan ve aslan²) dışında, hep -m ile son bulur.

Herhalde, Kodeksteki iki yazılışı şöyle okumak yerinde olur: astılam(ya da daha olası biçimiyle astlam) ve astlam. (krş. Radloff, Sprachmat., s.7 ve R.,I,553: astlam 'Zinsen, Wucher', astlam 'Wucherer')
Codex Cumanicus'ta "m" pek çok kez "n" yerine kullanılmıştır(bkz. Kom. Wb.,heryerde); sl (ve sr) beğinin içine bir t girmesi olayı için krş. astlan 'aslan'(Kom.Wb.,s.43), ustlu 'uslu'(a.g.y.,s.267), astru astrı 'çok, pek' (a.g.y.,s.43).

Yukarıda adı geçen modern Kıpçak dillerinde bulunan aslam szğne ve yine Kıpakadan alınmıř³ Rusça oslam szğne bakarak Eski Kıpçakçada astılam (ya da astlam) sözüğünün yanıbaşında bir de aslam biçiminin var olduğ söylenebilir.

3. baluqra-?

TK/106.13

Latince piscare 'balıkavlamak' eylemi (yapr. 22^r9-11) için şu Kumanca biçimler verilmiştir:

Pisco	Baclurarmē
Piscauj	Bulacladū
Pisca	Balucra

Burada doğru olan tek yazılış baluqladum anlamına "Balucradū" yazılışıdır. Öteki ikisi, Grønbech'e (s.49) göre, baluqla-nın baluqra-diye bir değişkesidir. Birincisi için şunu yazmaktadır: "wahrscheinlich verschr|ieben| st|att| balucrar". Oysa ki, -la/-lä soneki Türk dillerinin hiçbirinde -ra/-rā ye dönüşmez, bu nedenle de, baluqra- diye bir biçim o dillerin hiçbirinde yoktur ve olamaz⁴. (Ayrıca, bu eylemin kendisi -aynı anlamla ya da başka bir anlamla- pek yaygın değildir: Kırgızca, Kazakça balıqta- 'fischen, Fische fangen', R, IV, 1497, Gagavuzca balıqla- 'zarybit, zapustit mal'kov'Gag.-rus.-mold. sl., s.72; Osmanlıca balıqla- 'wie ein Fisch zappeln, sich hin und her bewegen, agitiert sein', 2. 'glänzen , funkeln (wie Fischeschuppen)', R, IV, 1497) Bu eylem için doğru bir yazılış verildiğine göre, ötekilerin müstensihin basit birer yanlışı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu yanlışlarda, büyük olasılıkla, "r", geniş zaman eki r den ileri gelmektedir. Bu nedenle, bu yazılışlar baluqlar-men ve baluqla diye yorumlanmalıdır.

Kaydedelim ki, daha önce, bu yazılış biçimleri için buna benzer yorumlarda bulunanlar Kuun ve Radloff olmuştur: Kuun, s.300: "baclurarmen mend[osé] pro baluclarmen" ve "balucra pro baluqla" (ayrıca karşı.s.46); Radloff; Sprachmat., s.47: balıqlarmän, balıqla. balıqladum.

4. beligab

Latince corigia 'kemer' karşılığında Kumanca "beligab" biçimi (yapr. 51^r32) verilmiştir. Grønbech(s.55) bu yazılışı hemen hemen harfi harfine beligab diye geçirir ve onu beli-bağ'ın bir göçüşmesi(metatez) olarak kabul eder. Grønbech'ten önceki yazarlar Kodeksteki yazılışı sakınımla karşılamışlardı. Daha Kuun (s.120) bunun yanına bir "sic!aynen-dir!" işareti koymuştu; Radloff(Sprachmat.,s.72; R, IV, 1617) bunu bälbağ diye yazmış

ve bunu Kazak, Tatar ve Azerbaycan biçimlerine yaklaştırmıştı. Kowalski ise, belibag diye yorumlamış, Batı Karaimce ve Karaçay dilinde⁵ kullanılan bazı benzer biçimlere yaklaştırmıştı.

Bu sözcük, yine 'kemer' anlamında Türk dillerinin birçoğunda bulunur; üç öbekte toplanabilir:

1° iki oluşturan ögenin yanyana gelmesinden doğan biçimler: Eski Türkçe belbag(Dr.-tjurk.sl.,s.93); Çagatayca bälbağ(R,IV,1617); Modern Uygurca bälbağ-bälvağ (Ujg.-rus.sl., s.205); Özbekçe belbağ (Rus.-uzb.,sl.,s.327, 625); Tarık dili bilbağ-bilbağ(R, IV, 1772); Azerî dili bälmağ (R, IV,1617); Kırım Karaimcesi, Nogayca, Kumanca belbaw (Kar.-rus.-pol.sl, s.149; Nog.-rus.sl.,s.76; Kum.-rus.sl.,s.70); Troki Karaimcesi b'el'bay(Kar.-rus.-pols.sl,s.112); Tatarca, Başkırca bilbaw (Tat.-rus.sl.,s.71; Bask.-rus.sl.,s.99); Kırgızca belbō(Kırg.-rus.sl.,s.127); Kazakça, Karakalpakça belbew(Kaz.-rus.sl.,s.87; Rus.-karak.sl.,s.387, 751);

2° oluşturan öğelerden birincinin -i içerdiği biçimler: Troki Karaimcesi b'elibav (Kar.-rus.-pol.sl.,s.112); Haliç Karaimcesi belibaw-bälibaw (a.g.y.,s.149); Karaçay-Balkar dili belibaw(Rus.-kar.-balk.sl.,s.249,466);

3° iki oluşturan ögesi bağlanma ilişkisi gösteren biçimler: Kırım Karaimcesi bel'bağ (Kar.-rus.-pol.sl.,s.149), Azerî dili bälbağ (R,IV, 1617).

Codex Cumanicus içindeki yazılış biçimi, hiç kuşkusuz, müstensih-in bir yanlısıdır ve şu iki yolla yorumlanabilir:

1. Müstensih ~~harflerin~~ sözcüğün iyelik sonekli ikinci oluşturan ögesinin harflerinin sırasını bozmuştur; bu durumda "beligab", belbağ biçimini (bkz.yukarıda 3° tip) veren ilk "belbagi" yazılışının yanlıs bir kopyası olur.

2. Müstensih, ilk biçimi "belibag"(bkz. yukarıda 2° tip)olan sözcüğün ikinci oluşturan ögesinin iki ünsüzüne yer değiştirtmiştir; bu durumda, geçerli olan Kowalski'nin yorumudur(ufak bir düzeltmeyle: belibag değil, belibağ olarak).

5. bıcağ

Bu sözcük, Kodeksin birinci bölümünde üç kez geçer. Yapr. 42^V15 ve 43^V5 te("biçac"); yanındaki Latince açıklayıcı, sırasıyla, curtellum ve cultellum sözcükleridir; üçüncü olarak yapr. 50^V13 te("bizac") görülür ve yanında gradus(Ortaçağ Ligurya lehçesindeki gladius'un yerel ağız biçimi)sözcüğü açıklayıcı olarak bulunur.Bu üç yerde de Farsça karşılığı "card"(=kârd 'bıçak') sözcüğüdür. Kodeksin ikinci bölümünde iki kez 'bıçak' anlamıyla görülür(bkz. Grønbech, s.71).

Radloff (Sprachmat., s.73) bu beş kullanım için 'Messer' sözcüğünü verir, Grønbech ise(a.g.y.) iki ayrı anlam verir: 'Messer' ve 'Dolch'; bu ikinci anlamı -açıkça dile getirmemekle birlikte- herhalde, yapr.50^V13 teki kullanılış için, oradaki Latince açıklayıcı gradus'u 'hançer' olarak yorumladığı için ve bu sözcük yani gradus sözcüğü Farsça ve Kumanca karşılıklarıyla birlikte Res quae pertinent ad bellum başlıklı listede bulunduğu için, vermiştir.

Latince gradus, Farsça kârd, Kumanca bıcağ dizisini yakından inceleyince, bizden önceki yazarların vardıkları sonuçtan biraz değişik bir sonuca varırız:

Ortaçağ Latincesinde gladius, yalnızca 'hançer' ve 'kılıç' anlamları taşımaz, aynı zamanda 'bıçak' anlamına da gelirdi: "gladius, ferrum acie et mucrone instructum ad caedendum et vulnerandum, |it| coltello, pugnale, spada"⁶. Aynı anlamlar Ortaçağ Ligurya lehçesinde (bilindiği gibi, Kodeksin birinci bölümü bir Cenovalı tarafından hazırlanmış, oluşturulmuştur)de bulunur:gradus, gladius "spada o strumento simile"⁷; gladii "coltelli": gladius pro cochina, gladius pro mensa⁸;

gladii pro cochina "coltellacci di cucina"⁹.

Farsça kârd, bildiğimiz kadarıyla, yalnızca 'bıçak' anlamına gelir, hiçbir zaman 'hançer'¹⁰ anlamına gelmez, o **anlamda** kullanılan sözcük hanğar sözcüğüdür. D. Monchi-Zadeh ve A. Bodrogligeti de Latince gradus karşılığı verilmiş Farsça sözcüğü hep 'bıçak' diye çevirmişlerdir.¹¹

Burada üzerinde durduğumuz Kumanca sözcüğe gelince, 'hançer' anlamında sadece Türkiye Türkçesinde bulunur; T.D.K. tarafından yayınlanan Türkçe Sözlük bıçak sözcüğünün bu anlamını yazmaz, fakat bazı iki dilli sözlüklerde bıçak, hançer'in eşanlamlısı olarak verilir¹². Bütün öteki Türk dilleri, hançer karşılığında en çok Farsça hanğar sözcüğünün izlerini taşıyan (bazan da Rusça kinzal aracılığıyla gelmiş) biçimler kullanırlar: Azerice, Türkmençe, Özbekçe Xanğar(R, II, 1665; Turkm.-rus.sl.,s.686; Rus.-uzb.sl.,s.289); Osmanlıca, Kırım Tatarcası Xanğâr(R,II,1666); Tatarca, modern Uygurca Xänğär (Tat.-rus.sl.,s.621; Uyg.-rus.sl.,s.477); Başkırca Xäryär(Bask.-rus.sl.,s.611); Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça qanğar(Kigr.-rus.sl.,s.340; Kaz.-rus.sl.,s.431; Rus.-Karak.sl.,s.336); Nogayca qänzal(Nog.-rus.sl.,s.201), Yakutça qänçal (Rus.-juk.sl.,s.225); Kumanca Xänğal (Kum.-Rus.sl.,s.349); Hazarça ,Tuva dili kinzal(Rus.-xak.sl.,s.313; Rus.-tuv.sl.,s.214). Bazı Türk dillerinde, aynı zamanda, başka terimler de kullanılırlar: Türkiye Türkçesinde kama(bıçağı), Karaçay-Balkırca, Nogayca qama(Rus.-kar.-balk.sl.,s.224; Nog.-rus.sl.,s.142), Türkmençe gama(Turkm.-rus.sl.,s.149); tuva dili çäda-biğek(Rus.-tuv.sl.,s.214); Altayca üldü(Rus.-alt.sl.,s.243).

Yukarıda sunduğumuz olgulardan çıkarabileceğimiz sonuç, Kodeksin sözü edilen yerinde geçen Kumanca bıcaq sözcüğünün tam anlamıyla hançer demek olmadığı ve Farsça kârd sözcüğünün sadece, basitçe 'bıçak' anlamına gelmediği, fakat her iki sözcüğün de 'silah olarak kullanılan ve hançere benzeyen bi' bıçağı' gösterdiğini ortaya koyar.

6. b6rci ?

Yapr. 44^r 27 deki "borçi" sözcüğü, Grønbech(s.66) tarafından "viell. sollte doch borççi stehen" kaydıyla börççi olarak yazılmıştır. Daha önce Kuun'un da dikkati çektiği gibi(s.302) , bu, elbette, 'şapkacı' anlamına gelen börkçi sözcüğünün yanlış yazılmış bir biçimidir(ayrıca krş. Radloff, Sprachmat. s.73 ve R,IV, 1699:börkci)."Borc" yazılan börk'ten 'şapka' türemiştir(bkz. Kom.Wb.,s.66). Bir harfin -herhalde müstensihthen kaynaklanan- eksikliğine Kodekste sık rastlanır: "e~~ş~~itilar" yapr. 1^r29(=esittilär), "ouratü" yapr. 4^v15(=öwrättüm), "sechil" yapr. 26^v18(=sekkil), "tichil" yapr. 8^r20 (=tikkil), "tutum" yapr. 7^r22 (=tuttum), "tumaşa" yapr. 62^v34 (=tutmasa), vb..

7. egen

qayda egen? sorusu, eski Almancaya "wo mak he zin" (modern yazın Almancasında: wo mag er sein?) olarak çevrilmiştir(yapr.81^r15 sağ sütun). Bu Almanca açıklayıcının doğru olduğunu sanarak(yanlış olarak şimdiki zamanda bir eylem içermektedir), Grønbech (s.90) yukarıdaki tümceyi şimdiki zamanda bir eylemle çevirir: 'wo ist er wohl?'.Bu çeviri, belki, egen sözcüğünün bir ortaç(partisip) olduğu yorumuna dayanmaktadır.

Grønbech'in Kumanca tümceye verdiği çeviriyi benimseyen A.von Gabain -'wohl' diye çevirdiği- egen sözcüğüne iki ayrı ve birbiriyle çelişkili açıklama verir: Bir yandan "die tatarische Dubitativ~~v~~endung -kän" ile ¹³ kurulmuş bir biçim görür; öte yandan egen ^{yazara göre} "eine Form auf -gen von e-"olamaz, eski Türkçe erki¹⁴den kalmış bir kuşku sözcüğü olabilir(daha doğrusu: erki "castica dlja usilenija voprosa",bkz. Dr.-tjurk.sl.,s.179). Ancak, yazar Kumanca biçimin eski Türkçe biçimle nasıl açıklanabileceğini söylemez.

Gerçekte, başka Türk dillerindeki eken, ekän, ikän biçimlerinin karşılığı olan egen biçimi, bir bitmiş eylem yani koşaç e(r)-'in -kän'li¹⁵ ortalık üzerine kurulmuş belirsiz geçmiş zamanının 3.kişisi karşılığında bir eylem biçimidir. Burada, hem açıklayıcı sözcükleri yazmış kişinin çevirisinden hem Grønbech'in çevirisinden anlaşılacağı gibi, varsayımsal bir anlam taşımaktadır. Yani, Kumanca tümce şöyle çevrilebilir: 'nereye gitmiştir ki?', 'nereye gitmiş olsa gerek?', 'nereye gitmiş olabilir?', 'nereye gitmiş olduğunu düşünmeliyiz?'.
8. kebermis

Tk/106.13

Bu sözcük ve Kuun(s.356) tarafından doğru olarak modern Almanca-ya gekleidet diye çevrilen Almanca açıklayıcısı "gecleyt", yapr.58^r40 sol sütunda görülür; kebermis 'giyimli' diye yorumlanabilir. Bu, ne Radloff ne de Grønbech sözlüğü tarafından kaydedilmemiş bir biçim olan kebelmis "vestitus" sözcüğünün (bu, Kodeksin birinci bölümünde görülmüştür: yapr.37^v27 -bkz. Kom. Wb., s.135) bir değişkesidir.

kebel - keber sözcüğünün etimolojisi henüz açıklanmamıştır. Grønbech'in kaydettiği Çagatayca sözcüklere şunları da eklemek gerekir: Leb ^{al} şor dili, Küerik dili käp ve Sagay dili kep 'Anzug, Kleidung' (R, II, 1185), Kırgızca kep 'odezda' (Kirg.-Rus.-sl., s.375); Barsıl ^{Barsıl} dili käplän 'in schön-en Kleidern gehen, sich gut kleiden, sich putzen' ve Sagay dili keptän 'sich kleiden' (R, II, 1188); Osmanlıca kebe 'ein grober Wollenstoff' (R, II, 1191); Osmanlıca kepenek 'Regenmantel; ein Winterkleid der Janitscharen' (R, II, 1187).

9. köküm-tür

'kaynak, köken' anlamıyla 'kök' sözcüğü, yapr. 21^v15 te köküm-tür dizimi (yanlış olarak "chochumt"¹⁶ yerine "chothumt" diye ve "r" nin kısaltma imi ile yazılmış biçimiyle) görülür. Latince karşılığı pertineo 'dur. Açıklanmak istenen Kumanca terime tam uymayan bu Latince açıklamanın etkisinde kalarak Grønbech(s.150), bu dizimi köküm-tür diye yazar ve 'ich gehöre(ihnen), ich bin mit ihnen verwandt' diye çevirir. Oysa daha doğru (hernekadar oldukça serbest çeviriye de) çevirisi şöyle

olmalıydı:'o, benimle aynı kökenden(ya da aynı soydan)dir; benimle akrabadır'.(Kumanca yapının kendisi de oldukça serbest bir yapıdır: düzgün biçim şöyle olmalıydı: *kökümdän-tür ya da,Latince açıklayıcısına daha uygun olması için, *kökümdän-men; krş. Farsça karşılığı "ches em", bunu Monchi-Zadeh (s.78) x^u-es am '|ich|bin verwandt', Bodrog igeti (s.145)ise hēs äm 'I belong to'diye yorumlarlar.)

10. kövrük ?

"chouruc" diye yazılan Kumanca sözcük Kodekste iki yerde, yapr. 42^r 27 ve 46^v 11 de Latince, sırasıyla, sulfarum ve sulfarus açıklayıcı notlarıyla ve Farsça her ikisi için de kibrīt açıklayıcısı ile görülür¹⁷. Bu yazılış biçimi yazmada çok açıktır(bkz. Grønbech'in fototipik baskısı)ve Kuun kendi baskısında bunu (s.96 ve 107) çok iyi okumuştur; ne var ki, daha sonra (s.272)şöyle söyleyerek "düzeltir": "Chourut 'sulphur' pag.96, cf. chibrit, l|oco| c|itato| t finale male c legi".(Yazar, bu sözcüğün geçtiği iki yerden yalnızca birinciye gönderme yapmaktadır, halbuki ikinci de birincinin aynı biçimde yazılmıştır.) Bu yeni açıklama, elbette, yanlıştır, fakat(gerçekten garip olan şu ki!) söz konusu Kumanca sözcüğün gerek yazılışının gerek fonetiğinin doğru yorumunu hatırlattığı için bir değer taşır.

Gerçekten de, Radloff'un (Sprachmat., s.30) käürüt diye yorumlayarak(fakat, Kuun'un önerdiği "chourut"un yanı başında gerçek yazılış olan "chouruc"u da vererek) dikkate aldığı, Kuun'un bu yeni açıklamasıdır. Bu biçimi, kibrīt'e (herhalde, Kuun'un etkisi altında) bağlar ve Çagatayca kükürt ve Tatarca kökört 'Schwefel' sözcüklerine benzetir. Biraz ötede (s.35 kibrīt altında) yazar, käürüt sözcüğünü, daha açıklayıcı bir biçimde, kibrīt'in diyalektal bir biçimi olarak kabul eder ve hep 'Schwefel' diye çevirir¹⁸. Daha sonra, Kumanca sözcüğü (dalgınlıkla mı?) käürt diye (R,II, 1057) yazar.

Kendinden önceki yazarların tersine, Grönbech(s.156), "chouruc" yazılışını kövrük diye yorumlar, fakat hiçbir açıklamada bulunmaz; halbuki, böyle bir biçim ya da benzeri bir biçim hiçbir Türk dilinde bulunmadığından, bir açıklama yapması gerekirdi.

İnandırıcı bir sonuca varmak için, "chouruc"un müstensihin "chourut" yerine yaptığı bir yanlış olduğunu kabul etmemiz gerekir. Çünkü, Kodeksin birinci bölümünde "c"nin "t", "t"nin de "c" diye yazıldığına birçok kez rastlanmıştır: "duc"(=Farsça dūt) yapr. 13^V15 ve 53^F10; "noghuc" (=noXut) yapr.51^F 6; "tuşacmıs" (=tüzätmis) yapr.12^V5; "çomlat" (=cömläk) yapr. 52^V31; "cheşchalit" (=qışqalıq) yapr. 38^V11, vb..

Yukarıda sözü edilen biçimin olabileceği tek yorumu bizce kövrüt'tür(yani, bir bakıma Radloff'unkine yakın bir yorum). Bu sözcük, başka Türk dilleri tarafından da Farsçadan alınmış olan gugird 'kükürt, kibrit' sözcüğünden alınmıştır. Radloff'a gönderme yaparak alıntıladığımız Çagatayca ve Tatarcaki biçimlerinden başka Osmanlıcada, Kırım Tatarcasındaki kükürt, Türmencedeki kükirt, Kırgızca, Kazakçadaki kükirt, Karaimcedeki kügürt vb. örnekleri verilebilir¹⁹.

Kumanca sözcüğün biçimine gelince, bundan, -g-'si zaman içinde -w-'ye dönüşmüş : *kögürt diye bir sözcük olduğu(bu dönüşme, yalnızca Kıpçak dillerine özgüdür) ve daha sonra -ür-'ün -rü-'ye göçüşmesinin gerçekleştiği düşünülebilmektedir. -ö-ye gelince, krş. Başkırca kökört (Başk.-rus.sl.,s.277) ve Nogayca kökirt(Nog.-rus.sl.,s.178); sözünü ettimiz fonetik değişmeler için, krş. Kazakça käwırt käwrıt²⁰.

11. mirron ve

12. miron

İki sözcükten birincisi yapr. 71^F19 da "mirronimışni" biçiminde, Latince crisma [=chrisma] nostrum açıklamasıyla yer alır.

Kuun's.199) yanlış olarak "mirromisni" diye okumuş ve (a.g.y not 5) şöyle açıklamıştır: "Gr. ----(---) 'unguentum', Arapça murr 'myrrha!'",

Radloff(Sprachmat.,s.100), Kuun'un açıklamasını mirro-mirron diye yorumlar ve 'unser Myrrhe' diye çevirir. Bu çeviri, haklı olarak, W. Bang'ın eleştirisine uğramıştır; o, Kumanca "mirron"sözcüğünü Yunanca mirron ile, Ortaçağ Latincesi myrum 'Balsam' ile birleştirerek ve sözcüğün Latince açıklamasına göndermede bulunarak (<Yun. mirron), çeviriyi doğru biçimde 'unser Salböl'²¹ diye yapar.

Grønbech(s.165) "mirron" yazılışının fonetik transkripsiyonunu mirron olarak verir ve sözcüğü 'Salbe, Salböl' diye çevirir. Grønbech'in yazımı Saadet S.Çagatay tarafından da benimsenmiştir, ancak o, sözcüğün iki ayrı çevirisini verir: 'bir nevi yağ, merhem'²² ve 'bir nevi yağ veren nebat, merhem'²³.

A. Kuryszanov, Kuun ve Radloff'un yorumlarına döner;Radloff'un transkripsiyonunu, Kuun'un ise verdiği anlamları ve kısmen etimolojiyi benimser: "mirro (mirromisni 141) 'maz', pomada blagovonija; mirra (rastenie)' arab. murr, pers murr(morra). Slovo scitaetsja greceskim (Kuun 199)"²⁴.

Biz ise, sözcüğü Bang ve Grønbech'e uygun olarak mirron 'mirron' olarak yazıp çevirmiştik²⁵. Şimdi o yazış biçimini, aşağıda sunduğumuz nedenlerden ötürü, değiştirmek istiyoruz:

Sözcüğün kökeni, Bang ve Kuun'un göstermiş oldukları gibi, Yunanca mirron (sözcüğüne dayanır; şunu eklememiz gerekir ki, Yunanca sözcük, Kumancaya Ortaçağ Latincesi myron, mirron(myrum'un değişikleri) 'kokulu merhem' aracılığıyla²⁶ girmiştir. Şu halde, etimoloji bakımından, "mirron" yazılışının mirron diye yorumlanması doğrulanamaz. Öte yandan, biliyoruz ki, Kodekte "r" -ve daha başka harfler- nedensiz yere çift olarak yazılmıştır: "arri"(=arri:Kom.Wb.,s.41); "semirrir"(=semirrir;a.g.y.,s.216); "turru-"(=turu-: a.g.y.,s.254), vb.. Şu halde, "mirron"un yazımı mirron olarak yorumlanmalıdır.

Bu sözcüğün "miron" diye yazılan ve 'mürrüsafi' anlamına gelen bir eşseslisi yapr. 62^r11 de bulunur: teyisdilär altun, miron, timean 'onlar (ona) armağan olarak altın mürrüsafi ve günlük sundular' (Matta,II,11: obtulerunt ei munera, aurum, thus et myrrham)²⁷. Kuun, başlangıçtaki yazılış biçimini kendi baskısına (s.162) olduğu gibi almış, ancak deyimceliğinde(s.305) yanlış olarak "myron" diye yazmıştır; orada sözcüğün yine Arapça murr'dan türediğini yazar. Grønbech(s.165), miron olarak yazıp mirron'un yanına, sanki ikisi aynı sözcüğün değişke-leriymiş gibi, kaydeder.

Halbuki, az önce de yazdığımız gibi, yapr.62^r11 deki miron, yapr. 71^r19 daki miron'un bir eşseslisi olarak kabul edilmelidir. Bunlar-
dan birincisi Latince myron(miron) ile yine Latince myrrha(Yunanca),
arasındaki bir karışıklık(belki ikinci, birincisinin çoğulu sanılmış
olabilir) ile açıklanabilir. Karışma da, her ikisinin hoş bir kokusu
olmasından ileri gelmiş olabilir.

13. mülkre-?

'miras yemek' sözcüğü için yapr. 14^v 15-18 de şu Latince
ve Kumanca sözcükler verilir:

/H/Eredito	Mulcrarmě
H<e>reditauj	Mulcradũ
H<e>redita	Mulcri̇ (Mulcra yerine müstensihin yanlığı)
H<e>reditatio	Mulclamac

Kuun(s.30, not 5), Kumanca biçimler için şu açıklamayı yapar:

"In formis mulcrarmen, etc. r cum l permutatum est, cf. mulclamac".

Radloff(Sprachmat., s.78) bunları şöyle yorumlar: mülklä- 'besitzen' (mülk-
lärmän, mülklädım, mülklämäk), bunu yaparken buyruk kipini almamış
olur; ayrıca krş. R, I, 2223: mülklä- 'besitzen, ererben'.

Radloff'un tersine, Grønbech(s.167) "r" yazılışlarının fonetik
doğruluğuna inanır: Bunları mülkre- 'ererben' diye yorumlar ve mülkle-nin
(mülklemek diye yazıp 'Erbschaft' diye çevirdiği bir eylem adı aracılığı
ile görülmüş) bir değişkesi olduğunu söyler.

Grønbech'in yorumu üç yazar tarafından benimsenmiştir. Bunlar, E.V. Sevortjan²⁸, A.von Gabain²⁹ ve D. Monchi-Zadeh'dir(s.155). Öte yandan, A. Kuryşzanov, Radloff'unkini kabul eder, ancak, Kumanca sözcüklere onlarda olmayan bazı anlamlar yakıştırır: mülkle- (vladet'; obladat'; imet'; upasledovat'; poluçit' v nasledstvo'; mülklemek 'imuşcestvo; nasledstvo; nasledstvennoe; nasledovanie'³⁰.

Yeğ tutulması gereken, herhalde, Radloff'un yorumudur, çünkü, yazmada doğru bir yazılış ("mulclamac") verildiğine göre, bütün ötekilerin yanlış kabul edilmesi gerekir. (Anlaşıldığına göre, bunlar, müsten-sihten kaynaklanan yanlışlardır). İkinci bir neden de, mülk-'özelge, iyelik, sahiplik' sözcüğünden eylemi türeten -lâ sonekinin, hiçbir Türk dilinde -r'li bir değişkesi bulunmamasıdır. Şu halde, önümüzde bulunan sözcük, yukarıda no.3 altında açıklaması verilen "balucra" yazılışına benzer bir yazılış gösterir ve bu eylemi mülklâ- 'miras yemek' diye yorumlamamız gerekir: mülklâr-men, mülklâdüm, mülklâ, mülklâmâk.

14. oçaq

Bu sözcük, yapr. 53^r 4te, Latince(İt.) brandale ve Farsça "sapa" karşılığı qazan ayaq'ın eşanlamlısı olarak verilir.

Grønbech, Kumanca qazan ayaq'ı 'Dreifuss, auf den der Kessel über das Feuer gestellt wird'(s.31) olarak çevirir; ancak, onun eşanlamlısı olan oçaq için 'Feuerstelle, Herd'(s.173) çevirisini verir.³¹ Bu dalgınlık, oçaq sözcüğü ve değişkelerinin çeşitli Türk dillerinde her iki anlamı da taşıması, Grønbech'in ise bunlardan daha çok 'ocak, ateş yere' anlamını bilmesi ile açıklanır: Çagatayca, modern Uygurca oçaq 'der Dreifuss, auf den der Kessel gestellt wird; der Herd, die Feuerstelle'(R,I,1134); Çagatayca, Azerce oçaq 'der Dreifuss, die Feuerstelle, der Herd'(a.y.); Kırgızca, Telegut dili, Altayca oçoq (aynı anlamda'(R,I,1135).

Ne var ki, Grønbech'in bu Kumanca sözcüğe verdiği anlam, iki yönden çürütülür. Bir yandan, bunun Farsça karşılığını Monchi-Zadeh

(s.105) sē-pā 'Gestell des Kessels', Bodrogligeti(s.189) de sapā 'tripod for caldron' diye yorumlarlar. Öte yandan brandale'nin Ortaçağ Ligurya lehçesinde aynı anlamı taşımış olması gerekir(biz, yalnızca, 'ocak ızgarası' anlamını bulabildik³²);her ne olursa olsun, bugünkü Ligurya lehçesinde, 'sacayak, üçayaklı' anlamında brandā (brandale) sözcüğü geçtiği bilinmektedir³³.

Zaten, daha Kuun(s.335 ve 376), Kumanca ve Farsça sözcükleri 'tripus'(yani sacayak, üçayak)diye çevirmişti; Radloff da (Sprachmat.,s.14) Kumanca sözcüğü, her ne kadar yanlış olarak ocuq diye yazmışsa da, 'Dreifuss'olarak çevirmiştir.

Birkaç ayrıntı daha verelim: Monchi-Zadeh(a.g.y.) Farsça sē-pā sözcüğünün iki ^(Kumanca) karşılığını verirken bunlardan ikinci için -herhalde Grønbech'in yorumunun etkisi altında kalarak- şu notu ekler: "Zu k.ocaq vgl. türk.-pers. oqaq 'Feuerstelle'"; Bodrogligeti (a.g.y.) de her iki Kumanca terimi verir ama, ikinciye yanlış olarak ocaq diye yazar.

15. ochus

Latince flumen 'nehir, ırmak'(yapr. 13^v19)için İtalyan müstensih (ya da ilk yazılanın üzerinden kopya çıkaran kimse)Farsça ve Kumanca karşılıkları vermemiştir. Kumanca karşılık olarak "ochus"u ekleyen bir Alman düzeltmen olmuştur.Grønbech (s.182) bu yazılışı ögüz diye yorumlar: Şu halde, yazara göre, bu, -yapr.54^r25 te "ogus" diye yazılı olan- ögüz'ün 'öküz' bir eşseslisi olmalıdır(a.g.y.). A. von Gabain Kumanca sözcüğün eski Türkçe ögüz'den türediğini ileri sürer ve yazılışı öXüz olarak verir³⁴.

Bize gelince, öküz'ü öneriyoruz;bunun iki nedeni var: Birincisi, Kodeksin birinci bölümünde "ch" harf öbeği, en çok k(ve q) yerine kullanılmış olmasıdır. İkinci neden ise, öküz sözcüğünün eski Türkçede saptanmış olmasıdır(bkz. Dr.-tjurk.sl.,s.383).Krsş.Radloff (Sprachmat., s.131): öküs: 'der Fluss'.

16. qor- ?

Yapr. 22^r 4-7 de Latince 'korkmak' anlamındaki pauescere karşılığı şu Kumanca biçimler verilmiştir:

Pauesco	Chorcharmē
Pauesci	Chortun
Pauesce	Chor chīl
Pauescio	Chormac

Kuun(s.46) son üç yazılışın yanına bir "sic!aynendir!" yazmıştı. Grønbech(s.200) de bu son üç biçimi qorq- eyleminin, son harf durumundaki q'nün bir ünsüz önünde düşmesiyle oluşmuş değişkesi qor- olduğu yolunda bir yorum yapmıştır³⁵. Fakat, böyle bir biçim Türk dillerinin hiçbirinde yoktur, Kumancada var olduğuna kabul etmek de pek emin olmayan bir yoldan gitmek olur. Gerçekte, burada olan şey, kolayca açıklanabilecek müstensih yanlışlarıdır: *qortum ("chortun") diye bir biçim olamaz, çünkü *qor- diye bir eylemin -di'li geçmişi normal olarak *qordum olmalıdır; öte yandan, Kodekte bir harfin yazılmayıp atlanışına çok sık rastlanır: bkz. yukarıdaki (no 6) örnekler, bunlardan "tichil"(=tikkil) ve "sechil" (=sekkil) kesinlikle "chor chīl" yazılışıyla aynı tiptedir.

Bu nedenlerden ötürü, yukarıdaki yazılışların qorqar-men, qorqtum, qorqqıl, qorqmak diye yorumlanması gerekir. Öte yandan, krş. Radloff(Sprachmat.,s.26):qorqarmän, qorqtum, qorqqul, qorqmak.

17. šišik ketkän

Yapr. 38^r1 de Latince desinflatus karşılığı olarak verilen bu dizimi Grønbech (s.231 ve 141 ket- altında) -tam karşılık getirmeyen Latince açıklayıcının etkisi altında- pek düşünmeden 'nicht mehr geschwollen, zusammengeklappt' diye çevirir. Halbuki, açıkça görüldüğü gibi, doğru çeviri 'šišik geçti = šiš indi' olmalıdır. Bunu, daha önce Radloff (Sprachmat.,s.68: šišik kätkän 'die Geschwulst hat abgenommen'; ayrıca krş. Kuun, s.295: 'detumuit') diye vermişti. Latince desinflatus'a -tam olmamakla birlikte-uyan Kumanca karşılık şöyle olabileirdi:

* šišigi ketkän(ayaq vb.) '(ayak,vb.)inmiş'(tam karşılığı 'šiši inmiş olan')

desinflatus'un karşılığı olarak verilen Farsça dizim āmāh raft, tam olarak Kumanca šišik ketkän'i karşılar. Bu nedenle, tam onun gibi çevrilmelidir. Ancak, Monchi-Zadeh, bunu -Grønbech'in ~~etki~~ etkisi altında kaldığı açık olarak- 'abgeschwollen, abgeblasen'³⁶ diye çevirir. Bodrogliget de (s.106) -yine aynı etki altında- özne āmāh'ı çevirmez; onun bu dizim için verdiği çeviri -Monchi-Zadeh'ninkinden farklı olarak- tek bir kişisel çekimli eylem biçimidir: 'it went down'.

Buna benzer bir örnek için bkz. no 7.

18. tegdi

teg-~tey- eylemi Codex Cumanicus içinde Kom.Wb(s.238)teki şu anlamlarıyla sık geçer: 'treffen, berühren; erreichen, gelangen; zuteil werden(.Yapr. 15^r2 de şaşkırtıcı biçimde Latince habui açıklamasını almış olarak tegdi biçimini görürüz; Grønbech(a.g.y.) her iki biçimi de ne çeviri ne açıklama vermeksizin almıştır. Açıkça görülüyor ki, İtalyan müstensihin bu iki sözcük arasında kurduğu karşılıklılık ilişkisi kesinlikten çok uzaktır. Çünkü, bir yandan, bu karşılıklılık ilişkisinin iyi kötü kurulabilmesi için gerekli olan yönelme durumundaki 1.kişi adılını (mağa ya da mağa) atlamıştır, öte yandan 3.kişide çekilmiş bir Kumanca eylemle, 1.kişide çekilmiş bir Latince eylem (burada bş.'i elde etmek anlamında kullanılmış) arasında kurduğu denklik, bitmiş bir edim ile o edimin sonucu arasındaki bakış açısı değişmesine dayanmaktadır: mağa tegdi 'birşey bana erişti ya da döndü'=habui 'birşeye sahip oldum'. Şu halde, burada üzerinde durduğumuz örnekte teg-'in anlamı '(birşeyin bir kimseye) dönmek' anlamıdır. Tıpkı şu parçada(yapr.72 (yapr. 72^r18) olduğu gibi: üstünü orun saa teydi 'onur yeri sana döndü'.
(*O.garib sana raki aldı.*)

19. törkül ?

törkül 'viereckig' yine Grønbech'in (s.251) yapr. 37^v3 te geçen³⁷ "torchul" biçimi için yine düşünmeden yaptığı bir yorumdur. Bu, elbette müstensihin yaptığı bir yanlıştır. Bunu yazarken bir harf atlamıştır(krş. yukarıda no 6 ve no 16). Radloff(Sprachmat.,s.53; R,III,1258) daha önce

bunu pekâlâ törtkül olarak yorumlamıştı. Grønbech tarafından alıntılanan koşut biçimlere şunlar da eklenebilir: Kırgızca törtkül (Kırg.-rus.sl., s.760); Kazakça törtkül (Kaz.-rus.sl.,s.376); Tatarca dürtkül (Tat.-rus.sl.,s.144); Kırım Karaimcesi dörtkül (Kar.-rus.-pol.sl.,s.180); Nogayca dörtkül (Nog.-rus.sl.,s.102) vb..

20.türlü

TK/106.13

Yapr. 13^V 12 de şu dizi verilir: Latince forma - Farsça "andaxa" -Kumanca "maana uel turlij".

İlk üç sözcük arasındaki uyum tartışma götürmez: Latince forma 'biçim; beti; görünüm anlamlarına geldiği gibi aynı zamanda 'yol, tarz; tür, cins' anlamları da taşır (aynı anlamlar İtalyanca forma sözcüğünde de vardır); Farsça andāza Monchi-Zadeh (s.31) tarafından 'Art, Beschaffenheit, Ausmass', Bodrogligeti (s.110) tarafından da 'form' olarak çevrilmiştir; nihayet Kumanca maana Grønbech (s.161) tarafından 'Art, Charakter, Beschaffenheit' diye çevrilmiştir³⁸.

"turlij" biçimine gelince, bu, müstensihin "turlu" yerine yazdığı bir yanlışlıktır. Grønbech bunu -normal olarak- türlü diye yazar, fakat, üzerinde durmadan ve yukarıda geçen karşılıklarının etkisi altında "Aussere, Beschaffenheit" diye çevirir. Oysa, böyle bir yorum hiçbir biçimde kabul edilemez: türlü (ve deşikeleri) hiçbir Türk dilinde sıfat olarak yoktur ve bulunmamıştır³⁹. (<tür Altayca, Telengut dili "Aussere", Telengut dili, ^{Tatarca} Tatarca 'Art, Gattung', R, III, 1555; Kırgızca 'vid, forma', Kırg.-rus.sl., s.783, vb..). Radloff Kumanca sözcüğü böylece türlü diye yorumlamış, fakat yanlış olarak 'verschieden' (Sprachmat., s.56) dile çevirmişti; bu anlam türlü'nün içinde bulunduğu dizinin sözcüklerine uymamaktadır.

Latince forma ile Kumanca türlü sıfatı (ve, açıkça dile getirilmemiş olmakla birlikte, bu sıfat ile onun eş anlamlısı (!) diye verilen maana arasındaki uyumsuzluk iki yoldan açıklanabilir: Ya müstensih (veya onun yazdığını kopya eden ikinci bir kişi) tür (bu, daha az kullanıldığı için daha az alışılmış bir sözcük olduğundan) yerine türlü yazmıştır ya da türlü yazarken (yine aynı nedenle) zihninde forma'nın çıkma

durumu(ablative) türlü olduğu için böyle yazmıştır. Şu halde, bu sözcük '...biçiminde'; '...tarzında' diye çevrilmelidir; krş. eski Türkçe türlüğ 'otnosjascijsja k (opredelen-nomu) vidu' (Dr.-tjurk.sl.,s.599 2⁰); Kırgızca türdü 'imejuscij kakuyu-1. formu'(Kırg.-rus.sl.,s.783)vb.. Sonuçta, bu anlam, Gronbech'in (s.260) 'so beschaffen' dediği ve acı türlü 'bitter' (tam karşılığı: 'acı bir tarzda' belirteç deyiminde bulunan ve yapr. 30^{r7} de Latince amare ile açıklanan anlamla aynıdır.

TK/106.13

21. vacsis

Codex Cumanicus'un Hec continent de spetiario et spetiaria başlıklı bölümünde yapr. 41^v 3 te şu dizi görülür: Latince grana de v. Farsça "gorasanj" - Kumanca "vacsis".

Kuun yukarıdaki Farsça terimi, kuşkuyla bir Farsça sözcüğe yakıştırır(bu sözcüğü, teknik nedenlerle yaklaşık bir yazılışla verebiliyoruz: grsyān) ve şöyle yazar: "Gorasanj, genus lapidis quod in Hindūstān reperitur, pag.93, grsyān; ad hanc vocem Vullers annotavit: ''pronuntiatione ignota''. Forma gorasanj codicis nostri desideratam hujus vocis pronuntiationem perhibet"(s.321; ayrıca krş. s.93, not 5). Yazar, bunun karşılığındaki Kumanca sözcüğü de aynı biçimde çevirir: "Vacsis, genus lapidis, quod in Hindūstān reperitur"(s.305); Latince verilen karşılığa gelince, baskısının hiçbir yerinde bununla uğraşmaz.

Gronbech, Kumanca sözcüğün yazılışını olduğu gibi verip herhangi bir fonetik açıklamaya girişmez; Latince açıklamadaki eksik sözcüğü şöyle tamamlar: grana de v(ermiculus), ve her iki terimi de 'Koschnille' diye çevirir.

Bodrogligeti(s.148), Gronbech'in Latince sözcük için verdiği açıklamayı ve çeviriyi('cochnieal') benimser ve bunlara ek olarak Farsça ve Kumanca sözcükleri horasanı ve vaqsıs dile yorumlar.

Bodrogligeti'den önce, Monchi-Zadeh(s.74 xurāsānī altında)bu Kumanca sözcüğün yazılışını veksiz (vaxsyz, vaqsyz) diye yorumlamıştı. Bunu yaparken, sözcüğü Farsça varxsızak (vaxsırak ve vaxsırağ biçimlerinde de saptanmıştır)sözcüğünden türemiş olarak gösteriyordu. Yine Monchi-Zadeh'ye göre, İbni Baytar bu sözcüğü "eine Pflanze, die dem griechischen Wermut ähnlich ist... Man bringt sie von Chorasān her und ist bekannt

als chorasanisches Holz" diye anlatır.Yazar, eksik Latince karşılığın da şöyle tamamlanmasını önerir: grana de v(acsis) ya da grana de v(ermuth) ve diziyi şöyle çevirir: 'Wermut (artemisia absinthum |absinthium yerine böyle yazmıştır|)'. Grønbech'in Kumanca sözcük için önerdiği çeviriyi haklı olarak reddeder, çünkü 'kırmız' sözcüğü için Farsçada yalnız qirmiz ve kirmīg karşılıkları vardır.

40

Bir süre sonra, Monchi-Zadeh, bu açıklamalarında birtakım değişiklikler yapar: Kumanca sözcüğe köken diye -pekiyi anlaşılamayan bir biçimde- iki tane, öncekilerden değişik, Farsça sözcük önerir. Bunlar, vahsıza ve vahsızaq sözcükleridir. Kumanca sözcüğün de yalnız şu iki biçimde yazılabilesine olanak tanır: vaqsız ya da vaxsız.

Monchi-Zadeh'nin yorumu, elbette, kendinden öncekilerin yorumlarından çok daha iyi ama, bizce, bazı bakımlardan açıklığa kavuşturulması ve düzeltilmesi gerekiyor.

Her şeyden önce, gözden uzak tutulmaması gereken nokta, bu söz dizisinin baharat terimleri arasında yer almasıdır. Bu nedenle, bu sözcükler bir bitki adı olamaz, Monchi-Zadeh'nin belirlediği Farsça terimin gösterdiği bitkinin bir ürünü olabilir. Zaten, Latince açıklayıcının bir oluşturanı, grana, 'tohum'⁴¹ ve bir bitkinin 'tane'si anlamına gelen grana, bunu kanıtlar. Bazı bitkilerin tohumlarından ve tanelerinden çeşitli boyayıcı maddeler çıkarılırdı. Bu konuda E. Pandiani şöyle yazar: "La grana, dice il Ducange, è una bacca che dà il colore scarlato, ma il Merkel |...| dimostrò che la grana si usava a preparare non solo lo scarlato, ma il morello e il paonazzo. Rispetto ai colori che poteva dare la grana aggiungiamo, a quelli del Merkel, il vermiglio (tarafımızdan çizilmiştir), che troviamo in un zentonini di grana vermili".⁴²

Yukarıya aldığımız bölüm, Kodeksteki Latince açıklayıcıyı bizden önceki yazarların yaptığından değişik bir biçimde yorumlamamız, yani grana de v(ermilio) dizimine varmamız bakımından önem taşır.

"vac̄is" diye yazılan sözcüğe gelince, -sözcüğün Farsça kökeni- nin fonetik görünümü ve "c" nin varlığı göz önüne alınırsa- bunun, fonetik olarak, waq̄s̄z'dan başka bir biçimde yazılmasına olanak yoktur.

Son olarak, Latince grana de v(ermilio) - Farsça horāsānī - Kumanca waq̄s̄z dizisinin 'waḥs̄zak bitkisinin parlak kırmızı boya çıkarılan tohum ya da tanesi' diye çevrilmesi gerekir.

22. yelkülde-?

Yapr. 82^r9 da Ortaçağ Almancası "ís ſlotirt" ile açıklanan Kumanca sözcük, Grønbech tarafından "jelkulde-" diye okunup "jelküldej-dir (s.121 jelkülde- 'schlottern' altında)⁴³ diye yorumlanır. Bu sözcük, çeşitli Türk dillerinde (Kırgızca gelkilde-; Telengut dili yälgildä- vb.) bulunur. Fakat Codex Cumanicus'ta bu biçimiyle yoktur. Sözü edilen yerde, "ſ" i lekeyle kararmış, fakat "o" su çok açık olan bir "ſolkuydey dir" yazılışı vardır. Bu, solqulday-dir 'sallanır, sendeler, titrer' diye yorumlanmalıdır. Krş. Kırgızca solqulda- 1. pruzinit'sja, kolebat'sja, 2. 'drozat', trjastis' (Kirg.-rus.sl., s.652); Nogayca solqalda- 'vsxlipyvat' (Nog.-rus.sl., s.303); Tatarca sulqalda- 1. 'vsxlipyvat', 2. 'severbet', dergat' (o naryve)' (Tat.-rus.sl., s.490); Başkırcıca hulqalda- 'vsxlipyvat' (Başk.-rus.sl., s.637).

X'un notları

* Bkz. "Revue Romaine de Linguistique", XV(1970), N^o5, s.455-459(I) ve N^o6, s.579-584(II); XVI(1971), N^o4, s.275-266(III); XVII(1972), N^o1, s.3-21(IV); "Rocznik Orientalistyczny", XXXVIII(1976), s.111-115(V); "Revue Roumaine de Linguistique", XXI(1976), N^o4, s.507-511(VI); "Studia et Acta Orientalia", IX(1977), s.59-65(VII); "Turcica", XI, 1979(VIII); "Rocznik Orientalistyczny", XL(1978), s.21-31(IX).

1. Bkz. R. I, 547 ve 551; É.V. Sevortjan, Tjurkologičeskij sbornik içinde, Moskova, 1966, s. 116; aynı yazar, Etimologičeskij slovar' tjurkikix jazykov (Obsčettjurkskie i mežtjurskie osnovy na glasnye), Moskova, 1974, s.195; V.E. Egorov, Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, Çeboksarı, 1964, s.277.

2. Bkz. Ananiasz Sajączkowski, Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim, Krakov, 1932, s.77; Karaimsko-russko-pol'skij slovar', Moskova, 1974, s.80.

3. Bkz. E.N. Šipova, Slovar' tjrkmizmov v russkom jazyke, Alma-Ata, 1976, s.252.

4. Grønbech'in yorumu, Annemarie von Gabain tarafından kabul edilir (Philologiae Turcicae Fundamenta, I içinde Die Sprache des Codex Cumanicus, Wiesbaden, 1959, s.57). -la/-lä sonelinin biçimleri ve değerleri için bkz. É.V. Sevortjan, Affiksy glagoloobrazovanija v azebajdzanskom jazyke. (Opyt sravnitel'nogo isslevodanija), Moskova, 1962, s.35-93.

5. Tadeusz Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Krakov, 1929, s.LXII.

6. Egidio Forcellini, Totius latinitatis lexicon, 3.basım, cilt II, Patavii, 1828, s.487.

7. Cornelio Desimoni, Conti dell'ambasciata al Chah di Persia nel MCCXCII, "Atti della Società Ligure di Storia Patria" içinde, XIII, 4. fasikül, 1877(1880), s.686.

8. Emilio Pandiani, Vita privata genovese nel Rinascimento ("Atti della Società Ligure di Storia Patria", XLVII), Cenova, 1915, s.79 ve 364. Ayrıca krs. L.T. Belgrano, Della vita privata dei Genovesi, 2.basım, Cenova, 1875, s.172, not.

9. E. Pandiani, a.g.y., s.114.

10. Bkz. F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, 3.basım, Londra, 1947, s.1002; Persidsko-russkij slovar'. Pod redakciej Ju. A. Rubinčika, cilt II, Moskova 1970, s.290.

X'un notları(2)

11. Monchi-Zadeh, s.126: 'Messer'; Bodrogligeti, s.153: 'knife'.

12. Örn.bkz. Yalçın Kocabay, Türkçe-Fransızca Büyük Sözlük.-Grand dictionnaire turc-français, Ankara, 1968, s.93 (bıçak; kama bıçağı); Mehmet Ali Ağakay, Fransızca-Türkçe Sözlük, Ankara, 1962, s.464(bıçak, hançer); Ali Rıza Yalt, Grand dictionnaire turc-français.-Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük, Istanbul(1971),s.871(bıçak, hançer).

13. A. v. Gabain, a.g.y., s.47 ve 71.

14. A. v. Gabain, a.g.y., s.68.

15. A. v. Gabain(a.g.y.,s.58, 64, 65 ve 68), yanlış olarak, Kumancada temeli -fan/-gün ortacı olan bir çekimli eylem biçimi bulunduğunu yadsır. Ayrıca, bkz aşağıda N° 17 altında.

16. Krş. Kuun'un dayanaksız biçimde ileri sürdüğü şu görüş: "Chotumtur |aynen böyledir. V.D.| fortasse chodamtur 'est consaguineus meus'"(s.272); "Forte kodam tur. Koda in dialecto kazanico compatrem denotat(cf.turcicum or. et hungaricum koma)"(s.45,not 4).

17. Kodeks Kumanikus içinde verilmiş Latince yapılar için krş. Ortaçağ soffaro Ligurya lehçesi ("Archivio glottologico Italiano",VIII,s.390) ve sorfaro (Le rime volgari dell'Anonimo Genovese...Yayın.Luciana Cocito, Cenova, 1966,s.179); bunlara benzer yapılar pek çok modern İtalyan lehçesinde bulunur(kuzey lehçeleri dahil; bkz. K. Jaberg - J. Jud, Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz,cilt III, bölüm 1, harita 413).

18. Başka bir yazıda(Miscellanea Cumanica, XI), Kodeksin yapr. 40^r21'inde görülen Kumanca kibrit ve Farsça kibrit 'kükürt' değil 'kibrit' anlamını taşıdığını göstereceğiz.

19. Bkz. Martti Räsänen, Versuch eines Wörterbuches der Türksprachen, Helsinki, 1969, s.307. Kumanca için yazar burada iki biçim verir: käürt (bu, Rodloff'un verdiği yorumlardan ikincisidir) ve kövrük(Grønbech'e öre)!

20. Bkz. A. Kuryşzanov, Arabo-persidskie êlementy v kumanskom jazyke (na materiale leksiki), Voprosy istorii i dialektlogii kazaxskogo jazyka içinde, vyp.4, Almatı, 1962, s.173(yazar, bu biçimleri Kumanca kibrit karşılığı olan sözcükler arasında verir).

21. W. Bang, Der Komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben, W.Bang und J. Marquart'ın Osttürkische Dialektstudien yapıtı içinde Berlin,1914, s.265, not 37.

X'in notları(3)

22. Saadet Ş. Çagatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili, Ankara, 1950, s.112, not 105.

23. a.g.y. 2.basım , 1963, s.120, not 101.

24. A. Kyršzanov, a.g.y., s.201.

25. Vladimir Drimba, Syntaxe comane, Bükreş-Leiden, 1973, s.271 ve 284.

26. Bkz. Egidio Forcellini, a.g.y., III, Patavii 1830, s.179; E. Habel Mittellateinisches Glossar, Paderborn, 1931, sütun 243; Novum glossarium mediae latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC.Fask. Mox-Nazaza...
... praefuit Franz Blatt. Hafniae, 1965, sütun 1030.- Krş. B. Munkácsi, "Keleti Szemle", XV(1914-1915), s.327. Yazar, burada söz konusu sözcüğün

Yaz. X Latince Myrum'dan türediğini yazar; Bagn'ın adı geçen yerde _____ 'nin yanında verdiği de, yine aynı biçimdir.

27. Bkz. Syntaxe comane adlı yapıtımız, s.233, 234 ve 235.

28. E.V. Sevortjan, a.g.y., s.325.

29. A. v. Gabain, a.g.y., s.57.

30. A. Kyršzanov, a.g.y., s. 177.

31. A. v. Gabain, (a.g.y., s.57) sözcüğü yanlış olarak otcaq 'Herd' olarak yazar ve çevirir.

32. Bkz. E. Pandiani, a.g.y., s.109. Bu sözcüğün bir çok yansıması, bu anlamda, kuzey-batı İtalyan lehçelerinde bulunur(bkz. K. Jaberg - J.Jud, AIS, V/1, harita 933 alare).

33. Bkz. K. Jaberg - J. Jud, a.g.y., V/1, harita 934(treppiede), nokta 187; burada ayrıca sacayağın üç tipinin resimleri de verilir.

34. A. v. Gabain, a.g.y., s.54.

35. Grønbech'in yorumu Monchi-Zadeh tarafından da kabul edilir(s.59).

36. D. Monchi-Zadeh, a.g.y., s.23. Yazar, Kumanca šisik'i yanlış olarak šisek diye yazar.

37. A. v. Gabain, (a.g.y., s.55) törkül yazılışını kabul eder ama, biraz ileride(s.62), kendisi törtkül olarak yazar.

38. Monchi-Zadeh'nin yorumunun(a.g.y.: "Vielleicht gehört k. maana zu p. māna 'gleich, ähnlich' [...] und nicht zu ar. ma'na (Grønbech) [...]" hiçbir somut dayanağı yoktur. Krş. A. Kyršzanov, a.g.y., s.175.

X'un notları(4)

39. Kuun'un karşı yöndeki (s.28, not 4) açıklaması doğru değildir.

40. A. Bodrogligeti'nin kitabının eleştirisinde, "Oriens" içinde, XXV - XXVI (1976), s.393.

41. Krg. Ortaçağ Liguria lehçesinde grana, 'grana, granello' ('Archivio glottologico Italiano', XVVV, 1885, s.357); Modern Liguria lehçesi grann-a 'grana'(G.Casaccia, a.g.y., s.418; G.Frisoni, a.g.y., s.137).

42. E. Pandiani, a.g.y., s.43, notl.

43. Kuun'un yayınında bu iki terim yer almaz.

Kısaltmalar:

Başk-rus.sl. = Baskirsko-russkij slovar', Moskova, 1958.

Bodrogligeti = A. Bodrogligeti, The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus, Budapeşte, 1971.

Dr.-tjurk.slo. = Drevnetjurskij slovar', Leningrad, 1969.

Gag.-rus-mold.sl. = Gaguzko-russko-moldavskij slovar', Moskova, 1973.

Grønbech = K. Grønbech, Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhag, 1942.

Kar.-rus.-pol. sl. = Karaimsko-russko-pol'skij slovar', Moskova, 1965.

Kaz.-rus.sl. = X. Maxmudov-G.Musabaev, Kazaxsko-russkij slovar', Almatı, 1954.

Kirg.-rus.sl. = K.K.Judaxin, Kirgizsko-russkij slovar' Moskova, 1965.

Kom.Wb. = Komanisches Wörterbuch von K. Grønbech.

Kum.-rus.sl. = Kumysko-russkij slovar', Moskova, 1969.

Kuun = Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum, Primum ex integro edidit... Comes Géza Kuun, Budapeşte, 1880.

Monchi-Zadeh = Davoud Monchi-Zadeh, Das Persische im Codex Cumanicus, Uppsala, 1969.

Nog.-rus.sl. = Nogajsko-russkij slovar', Moskova 1963.

R = W.Radloff, Opyt slovarja tjurkskix narecij.-Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I-IV, St-Petersburg 1893-1911.

Radloff, Sprachmat. = W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus |...|, St-Petersburg, 1887(St-Petersburg Çarlık Bilimler Akademisi Arşivi, VII dizi, ciltXXXV, No.6.)

Rus.-alt.sl. = Russko-altajskij slovar', Moskova, 1964.

Rus.-jak.sl. = Russko-jakutskij slovar', Moskova, 1968.

Rus.-kar.-balk.sl. = Russko-karacaevo-balkarskij slovar', Moskova, 1965.

Rus.-karak.sl. = Russko-karakalpaskij slovar', Moskova, 1967.

Rus.-tuv.sl. = Russko-tuvinskij slovar', Moskova, 1953.

Rus.-uzb.sl. = Russko-uzbekskij slovar', Moskova, 1954.

Rus.-xak.sl. = Russko-xakaskij slovar', Moskova, 1961.

Tut.-rus.sl. = Tatarsko-russkij slovar', Moskova, 1966.

Turkm.-rus.sl. = Turkmensko-russkij slovar', Moskova, 1968.

Ujg.-rus.sl. = Ujgursko-russkij slovar', Moskova, 1968.

Latince açıklayıcılarının ışığı altında
Kumanca ve Farsça sözcükler

Daha G. Kuun, Codex Cumanicus'taki bazı Kumanca ve Farsça sözcüklerin anlamlarını açıklamak için Latince ya da Almanca olarak verilmiş karşılıkları (gloz) dikkate almıştı. K.Gronbech de Kumanca deyimcelik için, bunu daha sistemli ve daha eleştirel bir düşünceyle yapmıştır. Yine de, onun *Komanisches Wörterbuch*'unda açıklamasız kalmış, eksik yorumlanmış ya da hiç doğru olmayan bir açıklama almış epeyce sözcük vardır. Bu yorumların bazıları D. Monchi-Zadeh tarafından ve tarafımızdan düzeltilmiş ya da tamamlanmıştır². Aşağıda birkaç Kumanca ve Farsça sözcüğü Latince açıklayıcı notlarından hareket ederek aydınlatmaya çalışıyoruz. Yararlı gördükçe ve olabilirse İtalyan lehçelerinden, en çok da Ligurya lehçesinin Cenova ağzından (çünkü Kodeksin birinci bölümü bir (ya da birden çok) Cenovalının eseridir) yararlanmayı gerekli bulduk.

1. Kumanca *altun qur*

Başka bir yazımızda "alton cur" diye yazılan ve Latince *balteus* diye açıklanan Kumanca dizim (yapr. 58^r 13, orta sütun) hakkında bir yorum vermiştik: Altın süslü ya da altın iplikli kemer (ur sözcüğü, hiçbir belirleyici almaksızın yapr. 51^r 32 de verilin, Latince açıklama notu *corigia*'dır) bu yorumumuz Gronbech'inkine (s.36, alt- altında) uymuyordu. O, bunu *altynn qur* diye yazıp "Schwertgehänge" diye çeviriyordu. Dizimin birinci ögesini alt 'die Unterseite, der Raum unter etwas' sözcüğünden türemiş olarak kabul ediyordu. Şimdi biz, yorumumuzu aşağıdaki betimlemeyle desteklemek istiyoruz; bu, aynı zamanda, genel çizgileri ile, altun qur içinde geçerli olmalıdır: "Ma l'ornamento che nella seconda metà del Quattrocento indicò il grado di ricchezza e di eleganza di un genovese fu la cintura, detta spesso in latino corrigia o corrigium

e più frequentemente, per le donne, clavacorium o strenzicorium. |...| Così la coriggia come il clavacorio si componevano del cinto o cinghia, delle spranghe, che erano barrette metalliche poste a intervalli verticalmente sulla larghezza della cintura per mantenerne la rigidità, e delle mappe o borchie, che servivano a serrare la coriggia. |...| Le mappe e le spranghe erano spesso d'argento o inargentato o indorate(altını biz çizdik.V.D.); il cinto poteva essere di cuoio, di seta, di velluto tinto in rosso, in bianco, in peldileone, |...| adorno d'argento in filigrana, oppure tutto d'argento e persino tutto indorato(altını biz çizdik.V.D.), con perle e pietre preziose"(Pandiani, s.151).

balteus sözcüğüne gelince, bunun Klasik Latince ve Ortaçağ Latincesinde 'kemer', omuz kayışı', 'kuşak'(ve bizim bu çalışmamızı ilgilendirmeyen birkaç anlam daha; bkz. Du Cange, I, s.542; Forcellini, I, s.527). anlamlarına geldiğini biliyoruz. Omuz kayışı da "bullis aereis argenteisve, aut auratis (altını biz çizdik.V.D.) distinctum" idi(Forcellini, a.g.y.). Buna göre altın qur dizimini yaldızlı ya da altın yazdırlı veya altın iplikli kemer(ya da kuşak, omuz kayışı) olarak çevirmek gerekir.(krş. Daha önce Kuun'un s.269 da yazdığı: 'balteus auratus')

2. Kumanca bağlayan, Farsça bārbanda

Bu sözcükler yapr. 44^v 11 de şu dizi içinde karşımıza çıkar:
"Ligator - Barbanda - Bağlayan".

Kuun, Latince ve Kumanca sözcükleri ele almamıştır; Radloff(s.70) bağlayan'ı sadece bağla- eyleminin çeşitli biçimleri arasına sokmuştur. Buna karşı, Grønbech(s.47) bunu bağımsız bir sözcük olarak alır ve 'wer bindet' diye çevirir, şu açıklamayı yapar:"bezeichnet offenbar einen Mann, der die Warenballen für den Karawanverkehr packt".

Latince ligator ve Kumaca bağlayan karşılığında verilen Farsça sözcük ayrı ayrı yorumlanmıştır: Kuun(s.344) bunu mevcut olmayan bir biçimle barbanda ile özdeşleştirmiştir; Monchi-Zadeh(s.35) bārband(a) diye

yazar ve 'Riemen' diye çevirir(bu anlam, ne Latince kılıcı ada ne onun karşılığı olan Kumanca ortaca uyar); öte yandan Bodrogligeti(s.114) bārbanda yazar ve fazla genel olan bir çeviri verir: 'binder'.

Grønbech'in yukarıda alıntıladığımız açıklaması doğrudur:

Bir yandan, tartıştığımız Kumanca sözcük, bir meslek ve avadanlık listesinde bulunur ve bu listenin ardından(yapr.44^V 12-15) aguus grossus, filun grossum, corda, balla gibi terimlerle bunların Farsça ve Kumanca karşılıkları gelir.

Öte yandan, ba^ğla^şan karşılığı Latince ve Farsça sözcükler Grønbech'in ileri sürdüğü anlamda saptanmışlardır: Ortaçağ Latincesi ligator 'balyacı'⁴, ligator balarum compactor, consarcinator, Gall. emballeur'(Du Cange, V, s.103); ayrıca bkz. Pandiani, s.53): "Le pezze di panno erano poi acconciate in balle dal ligatore o imballatore, che le involgeva in canabacio(canovaccio, panno di canapa grosso e ruvido) e le assicurava con corde"; Farsça bārband'unpavšzik' (Pers-rus.sl.,I, s.163).

Şu halde Kumanca ba^ğla^şan sözcüğünü ve Farsça bārbanda'yı 'balyacı' olarak çevirmek gerekir.

3. Kumanca boz-aX, Farsça bozāq

Bu iki sözcük yapr. 47^r 2 de Latince gamelinus karşılığı olarak verilmiştir.

Bu kumanca birleşik sözcük ("boxag" diye yazılmıştır)Grønbech tarafından (s.66) boz-aX 'grau' olarak yorumlanır. Ondan önce, Kuun (s.108) bunu 'fuscus', daha sonra Radloff(s.73) bozāq olarak yazmışlar ve 'grau' diye çevirmişlerdir. Daha yakın bir tarihte Kuryszanov(s.204) bozaq olarak yazar ve birçok anlam yakıştırır: 'belovato-serogo cveta; seryj; blednovatyj; blëklyj'.

Bunun karşılığı olan Farsça terim "boxac" diye yazılır. Türkçeden alınmıştır; Monchi-Zadeh (s.45) tarafından bozāq 'grau' diye yazılır ve çevrilir; Bodrogligeti (s.121) bozaq yazar 'grey' olarak çevirir; Kuun (s.345)şöyle çevirmişti: 'color caerulus in albedinem vergens; fuscus'.

Madem ki, elimizdeki sözcük bir birleşik sözcüktür, -Farsçası da öyledir- boz-a sadece 'gri' anlamına gelemez (boz tek başına bu anlamı verir), bir nüans bildirir, birleşmeyi yapan öğelerden ikincisinin ('ak') sözcüğünün düşündürdüğü gibi, 'açık gri' anlamına gelir. Bu anlam, bir yandan verilen Latince açıklayıcı ile doğrulanır: gamelinus (ve deşışkeleri: gamellinus, gamelino v..) Ortaçağ Ligurya lehçesinde ad olarak saptanmıştır (bir yünlü kumaş adıdır, bkz. Desimoni, s.218 ve Pandiani, s.246), ayrıca sıfat olarak da saptanmıştır ("gamelino, cioè fulvo", Pandiani, s.49); bkz. Pandiani tarafından yapılmış (s.50) şu betimleme: |...| il gamelo o il gamelino, così chiamato dal colore del camello e fabbricato originariamente del pelo di esso, che era panno a doppia faccia di lana fina morbida e leggiera, raramente tinta, il cui colore variava dal grigio chiaro (altını biz çizdik.V.D.) fino al bruno".

Öte yandan, aynı birleşik sözcük, öğelerinin sırası ters de olsa, aynı anlamda ve atın donu için kullanılarak, birçok Türk dilinde bulunur: Kazakça, Uygurca ak boz at 'svetlo-seraja losad' (R, IV,1681; Uyg-rus.sl.,208), vb.. (Gri rengin başka nüansları -kök boz, qızıl boz, boz qır, boz ala, qara boz- için bkz. yukarıda sözü edilen iki sözlük, l.c.).

Yukarıda da gösterdiğimiz gibi, Kuryszanov daha önce boz-a 'ın doğru anlamını ('belovato-serogo cveta') düşünmüş, ancak ona sahip olmadığı başka anlamlar da vermişti.

~~BİR YAPRAK EKŞİK~~
Yapr. 50^r9 da Latince musus - Farsça "burnj" - Kumanca "burnj chizi" dizisi vardır. Bunun yorumları farklı olmuştur:

Kuun, her üçünü de 'nasutus' (s.375, 345 ve 303) olarak çevirir, bunu yaparken Du Cange'ın sözlüğünde kaydedilmiş olan ~~ve~~, Ortaçağ Latincesi biçimlerini taşıyan açıklayıcı nota musus, musum sözcüklerine ve İtalyanca muso (s.375) sözcüğüne gönderme yapmaktadır. Bu sözcüklerin anlamı somak (hayvan yüzünün sivri bölümü), mantar (hayvanın burun ucu) dır (Du Cange, V, s.559; Darchini, s.704)

Radloff, Kumanca dizimin "chizí" bölümünü kişi 'Mensch'(s.34) olarak yorumlar -tıpkı açıkça dile getirmemekle birlikte Kuun'un yaptığı gibi- , fakat dizimin birinci ögesini ne burun maddesinde(s.75) ne başka bir yerde kaydeder.

Grønbech"burnj chizí" yazılışını burny kiçi olarak yazar; bu dizimin yanına Latince verilmiş açıklamayı da geçirir ve bir ünlem işareti koyar. Çeviri olarak da 'kurznasig' der(s.69, burun altında;krş. s.142 kiçi altında).

Daha yakın bir tarihte, Kuryśzanov (s.204) Kuun'un yorumunu benimser ve bu yorumu pek orijinal bir biçimde geliştirir: "burnj"u burni diye yazar 'nosatyj; nosastyj; imejušcij nos' diye çevirir, bütün dizimi ise burni kişi diye yazıp 'nosatyj celovek' diye çevirir.burni, çelişkili ya da en azından iki anlama çekilebilecek bir yorumdan kaynaklanmaktadır: Bir yandan yazar Kumanca dizimi, Kazakça murındı kısı'ya yaklaştırmakta -bundan, burnj'u *burunlu ya da *burunly diye bir sözcüğün derilmeye(sıkışmaya) uğramış biçimi diye kabul ettiği anlamı çıkıyor.- öte yandan, yazar açık açık şöyle söylemektedir: "Osnovu slova, očevıdno, sostavljaet tjurk. burun s affiksom i v persidbkom jazyke". Bu açıklama ya katılmak kolay görülüyor: Birinci durumda, *burunly diye bir sözcüğün derilip burni biçimini alması, yalnız Kumancada değil, başka herhangi bir Türk dilinde de olanaksızdır; ikinci durumda ise, ister eski olsun ister yeni, hiçbir başka Türk dilinde burun sözcüğüne Farsça -ī soneki getirilmez.

Ondan da yeni olarak, Monchi-Zadeh (s.41) Farsça sözcüğün ve Kumanca dizimin yazılışlarını şöyle verir: burnā ("burnj (mit imāla)") ve burny(,) kiçi. Her ikisi için de '(unbesonnener) Junge, Lustknabe?' çevirisini verir. Kumanca dizim için şu eklemeyi yapar: "Es handelt sich wahrscheinlich um zwei Wörter im K|omanischen|. Zu k.kiçi vgl.p. kūcak kontaminiert mit kūdak". Buna karşı, Bodrogligeti(s.122) Farsça sözcüğü burnī diye yazar, bunu Türkçeden alınmış olarak kabul eder

ve Grønbech'e uyararak (onun hem bu Kumanca dizim için önerdiği hem yazışını hem çevirisini benimsemiştir) çeviriyi 'short-nosed' diye yapar.

Herhalde, en doğru yorum, Grønbech'inkidir: burnj kiçi ('küçük burunlu', tam karşılığı: 'burnu küçüktür'), Türk dillerinin söz dizininde iyice bilinen bir belirtme öbeğidir⁵; 'kurznasig' çevirisi tümdengelim yoluyla bulunmuş bir çeviridir. Buna, bir yandan dizimi meydana getiren terimlerin sıradananamları dikkate alınarak öte yandan bu dizimin Kodeksin Defecta hominum bölümünde bulunmasından ötürü varılmıştır. Çok olasıdır ki, Grønbech Latince musus sözcüğünün yalnızca 'somak, mantar' anlamlarını bilsin(daha önce de belirttiğimiz gibi, musus sözcüğünün yanına bir ünlem imi koymuştur). Ne var ki, musus, Ortaçağ Ligurya lehçesinde, 'ottuso' anlamıyla sıfat olarak da saptanmıştır(Rossi, I, s.69), bu sıfat 'keskinliği giderilmiş', 'körelmiş' anlamlarına gelir; aynı sıfat 'küt...' (Darchini, I, s.748) anlamı da taşır ama, yazın İtalyancasında, burundan söz ederken- 'yassı', 'basık'; 'yamsık'⁶ anlamlarını da taşır. Bu nedenle, Kumanca burnj kiçi diziminin tam karşılığı 'yassı burunlu' ya da 'basık burunlu' olmalıdır.

Farsça "burnj"a gelince, bu, bize hayli kuşkulu görünmekte: Büyük olasılıkla müstensihin yaptığı bir yanlışla karşı karşıya bulunmaktayız. Kumanca dizimi, düşünmeden, Farsça yerine kopya etmeye başlayıp bunu yarıda kesmediyse, Kumanca kiçi karşılığı belirleyici sözcüğü yazmayı unutmuş olacak(Düşünmeden bir dildeki başka dilin yerine kopya etmeye Kodekste çok rastlanmıştır). Ne var ki, "burnj" gerçekten var olan bir sözcük ise (=burnj), anlamının Kuun'un daha önce söylediği gibi, 'koca burunlu' olması gerekir; fakat o zaman da Latince ve Kumanca karşılıklarına ters düşer.

5.Kumanca çugundur, Farsça "selek"

Birinci "u"su biraz bozuk, aşağı yukarı bir "a" ya benzeyen çugundur diye yazılı Kumanca sözcük, yapr. 54^r2 de Latince gea, Farsça "selek" karşılığı olarak verilmiştir. Kuun bunu çagundur diye yazar, ken-

dinden önce Klaproth'un yaptığı gibi, Osmanlı Türkçesi çükündür (s.127 ve not 3) ile özdeşleştirir ve 'pancar' olarak çevirir(s.282); Farsça sözcüğü de aynı biçimde(Latince 'beta' ile)çevirir, ne var ki, yanlış olarak Arapça salaq (s.336) ile açıklar. Kuun'un açıklamasına dayanan Radloff(s.58) bu Kumanca sözcüğü çayındır diye yazar ve 'rote Rube'diye çevirir. Öte yandan, Grønbech(s.77) doğru yazılışı çügündür'ü ve Radloff'un çevirisinin eşini verir.

Farsça karşılığa gelince, Monchi-Zadeh (s.104) salq 'rote Beete' diye yorumlar. Bodrogligeti(s.190) säleq diye yazar ve şaşırtıcı biçimde 'carrot' olarak çevirir; yazar aynı zamanda Latince gea ve Kumanca çügündür sözcüklerini de alıntılıdığına göre, onun fihristice ~~tein~~, bu sözcükler için de 'havuç' anlamı geçerli olsa gerek.

Bizce, haklı olan Kuun'dur: çügündür, genel anlamda 'pancar' demektir(elbette, gündelik dilde, kırmızı pancarı anlatmakta da kullanılmıştır olabilir); nedenlerini aşağıda veriyoruz:

Ortaçağ Ligurya lehçesinde gèa-gioea sözcüğü de aynı anlamdadır(Frisoni, s.132 ve 133); ayrıca bkz. Casaccia, s.407: "giaa 'bieta, bietola(Beta cicla): erba da mangiare, di cui v'ha due specie principali, la bianca e la rossa". Ligur lehçesindeki sözcük, şu halde, pazı(Beta vulgaris ve tüm tipleri), pancarın çeşitli türleri de dahil, hepsini gösterir(krş. Rouède - Rossi, s.97: bietola 'pazı; pancar').

Farsça(←Arapça) ve Arapça salq sözcüğü de aynı anlamı taşır(bkz Steingass, s.694; Biberstein Kazimirski, I, s.1127) aynı şekilde, Kumanca sözcüğün kaynağını oluşturan Farsça sözcük çugundur-çoğondâr (bkz Steingass s.396; Rus-pers.sl., s.818 svëkla altında).

Nihayet, çeşitli Türk dillerinde çügündür (ve değişkeleri) genel olarak pancar anlamı taşır, değişik çeşitleri göstermek için, örneğin kırmızı pancarı, hayvan yeminde kullanılanı, şeker pancarını ayırmak için ayrı ayrı belirleyiciler kullanılır:

Tatarca cögindir 'svëkla'; azıq (~mal) cögindirı 'kormovaja svëkla'; as cögindirı qızıl cögindir 'stolovaja sëkla'; şikär cögindirı 'saxarnaja svëkla' (Tat.-rus.sl., s.651);

Başkırca sögöldör 'sëkla'; aşq sögöldörö 'stolovaja svëkla'; mal aşq sögöldörö 'kormovaja svëkla'; şakär sögöldörö 'saxarnaja svëkla' (Bask.-rus.sl., s.479);

Nogayca şuvıldır 'svëkla'; aq (~yem) şuvıldır 'kormovaja svëkla'; qızıl şuvıldır 'stolovaja svëkla'; seker şuvıldır 'saxarnaja svëkla' (Nog.-rus.sl., s.417);

Gagavuzca çukundur (~cükündür) 'svëkla; saxarnaja svëkla'; biyaz çukundur 'belaja (saxarnaja) svëkla'; kırmızı çukundur 'burak'; hayvan çukunduru 'kormovaja svëkla' (Gag.-rus.-mold. sl., s.553, 554); vb..

6.-7. Kumanca er ve erkäk, Farsça nar

8. Kumanca tisi, Farsça māya

Latince masculus sözcüğü için verilen karşılıklar, Farsçada nar, Kumancada erkäk ("ercac" yerine yanlış olarak "erca") ve er sözcükleridir (yapr. 47^v4).

Kuun, iki Kumanca sözcüğü 'mas', 'masculus' ve 'masculus' diye çevirir (s.253), Farsça sözcüğün çevrilişi olarak da sadece 'mas' (s.332) verir. Halbuki, Radloff birinci Kumanca sözcüğü ärkäk 'Mann, Männchen' (s.10), ikinci Kumanca sözcüğü är 'Mann' (s.9) olarak yazar ve çevirir.

Grønbech bu konuda tutarsızlık gösterir: Birinci sözcüğü erkek diye yazıp 'männlich, männchen' (s.92) diye çevirir, fakat ikinci için yalnızca 'männlich' karşılığını verir (s.89), halbuki bu iki sözcük Kodekste eşanlamlı olarak gösterilmektedir. Elbette, bu birbirini tutmazlık bir yandan Grønbech'in Latince açıklama notundaki sözcüğü sadece 'hayvanın erkeği' ve 'eril' anlamlarıyla bilmesinden, öte yandan da Kumanca sözcüklerin kendilerinden kaynaklanmaktadır: Şöyle ki, Grønbech, erkäk sözcüğünün Latince açıklama notundaki iki anlamın ikisine de sahip olduğunu biliyordu, fakat er sözcüğü için yalnız ikinci anlamı tanıyordu.

Farsça terim için de iki ayrı çeviri önerilmiştir: 'Mann, männlich'(Monchi-Zadeh, s.157, burada aynı zamanda iki Kumanca sözcük de geçer), 'male'(Bodrogligeti(s.172)).

Konuyu aydınlatmak için, üzerinde durduğumuz bu sözcüklerin Codex Cumanicus'un Hec sunt Membra hominum et mulierum bölümünde bulunduğunu ve masculus sözcüğünün klasik ve Ortaçağ Latincesinde 'hayvanın erkeği' ve 'eril' anlamlarının (ayrıca, burada bizi ilgilendirmeyen daha birkaç anlamın da) dışında, 'erkek'(Almanca: Mann)⁷ anlamında saptanmış olduğunu hatırlatmamız gerekiyor; Kodekste masculus sözcüğü sadece ad olarak dikkate alınmalıdır, çünkü yalnızca adlardan oluşmuş bir liste içinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, şunu da dikkate almamız gerekir: Bu masculus(Lat.) - nar (Fars.) - erkäk, er(Kuman.) dizisinden önce homo(Lat.) - mard (Fars.) - azam, kişi(Kuman.) 'insan'(Alm.Mensch) ve mulier(Lat.) - zan (Fars.) - epci(Kuman.) 'kadın'(yapr.47^V2-3) dizileri gelmekte ve hemen arkasından da femina(Lat. - māya(Fars.) - tisi(Kuman) dizisi (yapr. 47^V5) bulunmaktadır. tisi sözcüğü ise en çok 'hayvanın dişisi' diye bilinir; herhalde Grønbech'in erkäk sözcüğünün anlamlarından birini belirlemede bunun etkisi olmuş olsa gerek.

Fikrimizce, gerek erkäk ve er sözcükleri gerek Farsça nar sözü edilen yerde, genel bir 'eril cinsten varlık' anlamına sahiptir yani hem 'erkek' hem 'hayvanın erkeği' demektir. Aynı anlam şuralarda da görülür: Eski Türkçe erkäk (Dr. tjurk.sl.,s.179), Osmanlı Türkçesi, Nogayca, Kırgızca, Kumanca erkek (TS, s.273; Nog.-rus.sl.,s.438; Kirg.-rus.sl.,s.961-962; Kum.-rus.sl.,s.377), Karaimce erkekverk'ak(Kar.-rus.-pol.sl.,s.666,667); ve yine aynı biçimde , Karaim, Kuman ve Tuva dillerinde er (Kar.-rus.-pol.sl.,s.665; Kum.-rus.sl.,s.376); Tuv.-rus.sl.,s.5884-585) sözcükleri.

erkäk ve er sözcüklerine koşut olarak, tisi sözcüğünün de genel bir 'dişil cinsten varlık' anlamı olduğunu -tıpkı Latince açıklayıcısı femina ve Farsça karşılığı māya gibi- göz önüne almak gerekir. (krş. Steingass, s.1148: 'a woman; the female of any animal')⁸. tisi sözcüğü her iki anlamla, örneğin, Eski Türkçede (Dr.-tjurk.sl.,s.563), Kırım ve Troki Karaimcesinde (Kar.-rus.-pol.sl.,s.532)vb.. bulunur (bkz. R, III, 1402).

9. Kumanca kämär, Farsça kamar.

Yapr. 51^V 15 te verilen üç bağlantılı sözcük, Latince bragerius Farsça "chamar" ve Kumanca "chamar" Kuun (s.376, 318 ve 270) tarafından 'adstrictorium lorum caligarum' diye çevrilmiş, Farsça ve Kumanca sözcükler Arapça hamir sözcüğü ile açıklanmıştır.

Radloff (s.25) Kumanca sözcüğün yazılışını qamar olarak yorumlar, Kuun'un verdiği Arapça kökeni benimser ve 'Riemen' diye çevirir. Bir süre sonra, daha önce verdiği yazılış ve çeviriden vaz geçmeksizin sözcüğü Farsça kamar ile açıklar(R, II, 480).

Gronbech(s.134). Kumanca sözcüğü kamar diye yazar ve 'Geldtasche, Gürtel' diye çevirir ve Farsça kökenine işaret eder.

Kuryşzanov(s.190) Radloff'un qamar yazılışını yineler, çeviriyi şöyle verir: 'pojas; kuşak; pojasnica; pojasnoj remen'(uzkij)', Farsça ile açıklar ve birkaç Türkçe karşılık verir(Osmanlı Türkçesi, Kazakça kemer, Azerî Türkçesi, Tatarca kämär, - bunlara bugün bile Türkmençe kemer 'remen', pojas' (Turkm.-rus.sl.,s.390), Uygurca kämär 'aynı anlam' (Ujg.-rus.sl.,s.642) vb.. eklenebilir.

"chamar" diye yazılan Farsça sözcüğe gelince, Monchi-Zadeh bunu(s.132) kamar diye yazar ve - herhalde Gronbech'in etkisi altında 'Geldtasche als Gürtel' diye çevirir. Bodrogligeti ise (s.154) beklediğimiz şu çeviriyi verir: 'girdle, belt'. Elbette, bu yorumlar, aynı zamanda karşılığındaki Kumanca sözcük için de geçerlidir(Kumanca sözcüğü adı geçen bu iki bilgin, Gronbech'e atfen, kamar biçimiyle verirler.)

Söylediklerimizi bir sonuca bağlamak için önce Latince açıklama notu diye verilen sözcüğün gerçek anlam¹arını bilmeliyiz: Du Cange'in sözlüğünde(I, s.733) bragerium sözcüğü karşısında şunlar okunur: 'femora, vel lumbi' ve 'femoralia, quae virorum propria sunt, Gall. culotte(ayrıca krş. Ligurya lehçesi braghê 'brachiere, brachiero, braghiera, fasciatura, allacciatura ((fasciatura propria a contener le ernie inguinarie e crurali)), Casaccia, s.146; krş. Frisoni, s.52), ve bragherius, bragherium 'cintura, cingulum, Gall. ceinture(kemer)'. Bunlardan, Kuun'un 'ayakkabı bağcığı', Grønbech'in 'Geldtasche', Monchi-Zadeh'nin 'Geldtasche als Gürtel' diye Kumanca ve Farsça sözlüklere verdikleri karşılıkların dayanaksız olduğu ortaya çıkıyor, çünkü ne Latince açıklayıcı notta ne klasik ve modern Farsçada ne de Farsça kamar⁹ sözcüğünden Türkçede kalan izlerde böyle ~~bu~~ anlamlar yoktur. Kuryszanov'un sözcüğe verdiği 'böbrekler, bel bölgesi'('pojasnica') anlamı da kabul edilemez: Her ne kadar bu anlam bragerium ve Farsça kamar için görülmüşse de, bunun Türk dilinde hiçbir izle rastlanmamıştır. Ayrıca, burada üzerinde durduğumuz sözcük dizisi Codex Cumanicus'un Res quae pertinent ad axnixium hominis bölümündedir, insan vücuduyla ilgili bir bölümde değildir.

Farsçanın adı iyi bilmediğinden italiyeli sözcüklerde emin değiliz. Beride kusa olmasın gibi.

Kumanca sözcüğün biçimine (aynı zamanda anlamına da) gelince, Kuun ve Radloff'un göndermede buldukları Arapça hamir (üzerinden ince zar katmanı sıyrılmış , beyaz, eğeri tutturmakta kullanılan kayış, Biberstein Kazimirski, I, s.490), gerek sesbilim gerek anlambilim nedenleriyle qamar yorumuna (Radloff, Kuryşzanov) ters düşmektedir. Kaynağının açıkça Farsça kamar olması, "chamar" yazılışını kâmar olarak yorumlamamız zorunluğunu getiriyor.

Bir yandan Res quae pertinent ad axnixium hominis bölümünde bragerius'tan on beş sözcük beride(yapr. 51^r32) corigia sözcüğü ve bunun Farsça karşılığı kamar, Kumanca karşılığı qur ve beliyab('Leibgurt', Grønbech, s.55, 203 ve Monchi-Zadeh,a.g.y.; 'girdle, belt', Bodrogligeti,

a.g.y.)ve öte yandan Latince bragerium, bragherium, bragherius (Du Cange) ve Ligurya lehçesi braghê sözcüklerinin anlamları nedeniyle, Farsça kamar ve Kumanca kâmâr (yapr. 51^V15) sözcüklerine erkeklerin kendilerini fitıktan korumak için taktıkları keten bezinden yapılmış ya da yünden dokunmuş uzun ve enli kuşak anlamı verilebilir; bu da TS,.527, 1° altında yer alan Türkçe kuşak sözcüğü ile eşanlamlı olmaktadır.

10. Kumanca kibrit, Farsça kibrīt

Latince sulfarinus ve Farsça kibrīt (yapr.40^r21) karşılığı olarak verilen Kumanca kibrīt sözcüğü ile uğraşmış hemen hemen tüm bilginler bunu kükürt diye çevirmiştir(Kuun, s.272:'sulphur'; Radloff, s.35 ve Grønbech, s.142:'Schwefel'); Kuryşzanov bunların dışında kalır ve bu sözcüğe birden fazla anlam verir: 'sera; spicka; spicecnaja sera' (s.173). Farsça karşılığı olan sözcüğe de aynı çeviriler yapılmıştır: 'sulphur'(Kuun, s.319), 'Schwefel' (Monchi-Zadeh, s.127), 'sulphur' (Bodrogligeti, s.157).

Grønbech, Kodekste iki kez geçen başka bir Kumanca sözcüğü de yine 'Schwefel'(s.156) diye çevirir. Bu kövrük sözcüğüdür ve Kodekste "chouruc" diye yazılı olup Latince yapr. 42^r27 de sulfarum, yapr.46^v11de sulfarus diye açıklama almıştır.Farsça karşılığı her iki yerde de aynı olup kibrīt sözcüğüdür. Grønbech'ten önce ve sonra gelen yazarlar (Kuryşzanov dışındakiler; o, bununla uğraşmamıştır) bu sözcüğü,kibrit sözcüğünün bir eşanlamlısı ya da bir değişkesi olarak yorumlamışlardır. Kuun, s.272("chouruc" yazılığını "chourut" diye okur ve 'sulphur'diye çevirir); Radloff, s.30 ve 35, kibrīt altında(Kuun'un açıklamasını kürüt 'Schwefel' olarak yorumlar); Monchi-Zadeh, a.g.y. ve s.203; Bodrogligeti, a.g.y.

Yukarıda sözünü ettiğimiz durumların hepsinde Kumanca kibrit ve kövrük sözcüklerinin eşanlamlı olmaları ve Farsça kibrīt sözcüğünün üç yerdeki kimlikleri arasında krulan anlambilimsel eşlik, bizden önceki

yazarların hepsinin Latince sulfarinus ile Latince sulfarus, sulfarum sözcüklerini aynı kabul etmelerine dayanmaktadır. ^HHalbuki, bu iki sözcük, birbirinin aynı değildir.

sulfarus, sulfarum sözcüğü için krş. Ortaçağ Ligurya lehçesindeki türevleri solfaro'"Archivio glottologico italiano", VIII, s.390) ve sorfaro (Anon. Gen., s.179), 'zolfo'; ayrıca Kuzey-Doğu lehçesi de içinde olmak üzere çeşitli İtalya lehçelerinde saptanmış başka değişkeleri de vardır ve bunların hepsi kükürt anlamı taşır(bkz. AIS, III/1, harita 413).

sulfarinus sözcüğü için de, krş. Kuzey ve Kuzey-Doğu lehçeleri de içinde olmak üzere çeşitli İtalya lehçeleri: Venedik lehçesi: solfarin 'stoppino coperto di zolfo per uso di accendere il fuoco'(Boerio, p.672), Trentino lehçesi solfrin 'fiammifero' (Azzolini, s.954), zolferino ve kibrit anlamı taşıyan pek çok başka biçim^{vardır}(bkz. AIS, V/1, harita 918).

Bunun sonucunda, Kumanca kibr̄it ve Farsça kibr̄it (yapr.40^r21) sözcüklerinin anlamı kibrit olarak ortaya çıkıyor. Zaten bu anlam da birincil anlam olan 'kükürt'ün yanbaşıında görülmüştür; aynı zamanda Farsçada(bkz.Steingass, s.1012; Pers-rus.sl.,II, s.306), ve Arapçada (bkz.Ar-rus.sl.,s.864) da bu sözcük bulunmaktadır ve Farsça ve Kumanca tarafından Arapçadan alınmıştır. Nihayet şunu da ekleyelim ki, 'kibrit' anlamında kibr̄it sözcüğü öteki Türk dillerinde de bulunur: Osmanlı Türkçesi, Kırım Tatarcası(R,II,1401), Gagavuzca(Gag-rus.-mold.sl, s.268), Haliç Karaimcesi (Kar.-rus.-pol.sl.,s.316).

11. Kumanca qazma ve Farsça "tauar"

Yapr. 44^V2 deki Latince sapa - Farsça "tauar" - Kumanca qazma dizisi çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır:

Kuun, Latince sözcüğü (s.102, not 4 ve s.373) ve Kumanca sözcüğü(s.270) 'muri fundamentorum effosio' diye çevirir, fakat Farsça sözcük için (s.326) değişik bir çeviri verir: fossa, in quam vigiles hortorum umbrae capiandae causa se recipiunt'; bu sözcüğü tawāra ile aynı sanmıştır(yanlışlıkla qawāra basılmış sözcük; krş.Steingass, s.332: 'a straw hut, in which the keepers of the vineyard take shelter').

Radloff, qazma'yı 'der Graben' diye çevirir, Grönbech ise (s.197) 'Ausgrabung (für die Grundmauern eines Hauses)' çevirisini verir.

Dizideki Farsça sözcük de değişik yorumlara uğrar: Monchi-Zadeh(s.62) "tauar" yazılışını yanlış olarak "tauara" diye okur ve kendisi tawāra diye yapar, çeviri olarak 'Ausgrabung' verir. Bodrogligeti ise(s.202) şu yazılış ve çeviriyi önerir: tawār 'foundation of a house' (Latince sözcük için verdiği sapa yazılışı elbette yanlıştır).

Kolayca görüleceği üzere, bu sözcük dizisine Kuun'dan sonraki yazarların verdikleri yorumların hepsi onun yorumuna dayanmaktadır.Fikrimizce bütün bu yorumlar yanlıştır, çünkü her üç sözcüğün de anlamı 'kazma'dır. Nedenlerini açıklıyoruz:

1. Kodekste -ma/-mä sonekiyle türemiş ad leksemeleri(sözlükbirimleri) çok az sayıdadır ve hiçbiri eylem adı değildir, sadece araç adı ya da eylem sonucu bildirir addır: çalma 'başörtüsü'(yapr.51^V4), qırXma 'pösteği'(yapr.56^F14), sızırma 'düdük' (bkz.aşağıda no15), tikmä 'kazık; direk'(yapr.62^V19), tontarma 'agraf'(yapr. 58^F4 sol), tüwmä 'düğme'(yapr.51^F5) ve 'düğüm'(yapr.60^V14), yarma 'kütük'(yapr.82^F20sağ), (krş. Gronbech, bu sözcük). Bundan ötürü, Kuun, Grönbech ve Monchi-Zadeh'nin çevirileri dayanaksızdır.

2. Üzerinde durduğumuz bu dizinin hemen arkasından (yapr.44^V3-6) şu terimleri görürüz: chazola 'mala, kürek', petra 'taş', chalcina 'kireç' ve matonus 'tuğla'; bunların yanibaşında Farsça ve Kumanca arşılıkları da bulunmaktadır. Genellikle, Kodeksin ^{çeşitli} mesleklerle ilgili sözcük dağarı bölümlerinde(yapr. 35^V-55^V) meslek, zanaat adları, o msleklere ait alet ve malzeme adları bulunur, fakat hiçbir zaman eylem gösterir ya da eylem sonucu gösterir eylem adlarına rastlanmaz; bu nedenle Radloff ve Bodrogligeti'nin verdikleri çeviriler de kabul edilemez.

3. Latince sappa sözcüğü (sapa'nın yazın dilindeki değişkesi) Kuun ve onu izleyenlern sandıkları gibi, sadece 'bir evin temeli için yapılan kazma edimi' anlamına gelmez: Du Cange, bu anlamdan başka(VII, s.306), İtalyanca zappa ile özdeşleş-tirdiği(a.y.s.304 sapa, sappa altında) 'instrumentum rusticum' anlamını da saptamaktadır; bu anlam, sappa için, Forcellini (V, s.336) tarafından da saptanmıştır. Oysa ki, İtalyancada zappa 'kazma, çapa'anlamlarını taşır(Darchini, I, s.1242); ayrıca bkz. AIS, VII/2 harita 1428("zappa") ve 1429 ("zappa da far fossi"); bu haritalarda Kuzey İtalya lehçelerinde (Ligurya lehçesi dahil) sapa biçiminin bulunduğu kaydedilmiştir.

4. Kumanca qazma için, krş. Çagatayca qazma ve Osmanlı Türkçesi kazma 'Hacke'(R, II, 386); Tatarca (diyalektal) qazma 'zastup; kirka; lom'(Tat.-rus.sl., s.208), vb..

5. Nihayet, sapa ve qazma karşılığı olarak verilen Farsça sözcük, tawar 'kazma' olarak yorumlanmalıdır, çünkü "tauar" yazılışı, "taouar" ın bir değişkesidir. Bu son adı geçen biçim ise, yapr. 53^r8 de Latince securis ve Kumanca balta sözcüklerinin yanında görülür, Monchi-Zadeh (s.57) bunu tabar diye, Bodrogligeti(s.202) ise tawar diye yazarlar. Karşımızda tek bir sözcük -tabar'ın değişkesi olan-tawar bulunmaktadır. Steingass (s.334, tawar altında) 'an axe, hatchet' diye ve (s.279, tabar altında) 'a hatchet, axe or mattock' diye çevirir-
bu da her iki İran dilleri uzmanının dikkatinden kaçmıştır.

12. Kumanca "sadiler"

Yapr. 57^V 22 sağ sütunda Kumanca "sadiler" sözcüğü Latince etiopes açıklamasıyla birlikte verilmiştir. Grønbech bu Kumanca sözcüğü (.s.230) šadiler (tekili šadi) olarak yazar, Latince açıklayıcıyı ise hiçbir yoruma girişmeden olduğu gibi geçirir.

Grønbech'ten önce Kuun, bu sözcüğü bir kavim adı olarak görmüştü(s.307: "Sadiler 'Aethiopes'") ve bunun Arapçadan alınmış bir sözcük olduğunu sanmıştı: "krş. Arap. Sûdânun 'Aethiopes'"(s.137, not 4). Ne var ki, Arapça sūdān (Farsçada da 'Etyopyalılar' anlamıyla saptanmıştır, bkz. Steingass, s.707) hiçbir yoldan bu Kumanca sözcüğün biçimini açıklayamaz.

Radloff'un yorumu da (s.62) aynı derecede kabul edilemez bir yorumdur.: sadī (çoğulu sadīlar) 'Narr' (←Farsça sāda). Daha yakın bir tarihte Kuryszanov'un önerdiği (s.209) için de aynı şeyi söyleyeceğiz: O da Radloff'un yazış biçimiyle Kuun'un verdiği anlam ve etimolojiyi (sadī 'ēfiop; žitel' strany Efiopii(raspoložennoj k jugu Egipta)'bir araya getirmiş, ancak, bu konuda birtakım kuşkuları olduğunu belirtmiştir ("Slovo nuždaetsja v ustanovlenii točnosti v perevode i proisxoždenii").

Sözcüğün doğru yorumu, bir yandan kendi yazılış biçiminden ~~çıkıyor~~ (Kodeksin Almanca bölümünde "s" pek az ayrıcalıklar dışında, š ünsüzünü karşılar), öte yandan(ve özellikle) başka bir Kıpçak kaynaktan çıkar: maymun sözcüğünün(Arapça açıklama olarak al-qird 'maymun' verilmiştir) yanbaşıında yazılı Kıpçakça bir sözcük olan As-Sudūr sözcüğünü, metni yayına hazırlayan Besim Atalay sadı diye yazar, yanına Arapça açıklama notu olarak al-nasnas koyup herhangi bir belirlemede bulunmaz¹⁰. nasnas yazılış biçimi açıkça yanlıştır(belki yayıncıdan kaynaklanmıştır), nasnās ya da nisnās olması gerekirdi; elimizdeki Arapça sözlükler bu sözcüğü belirsiz biçimde çevirirler('maymun çeşidi', Biberstein Kazimirski II, s.1253) ya da fazlasıyla genel anlam verirler('obez'jana, Ar.-rus.sl., s.1019), halbuki , bu sözcüğü aynı biçimleriyle Arapçadan almış olan

Farsça için daha belirli anlam (ya da anlamlar) verilmiştir: 'a kind of ape, a marmoset, an orang-outang'(Steingass, s.1401), 'čelovekoobraznaja obez'jana; orangutang'(Pers.-rus.sl.,s.640).

Memluk-Kıpçak dilindeki sözcüğün bu Kumanca sözcükle özdeşliği Kumanca sözcük için verilmiş Latince açıklayıcı sözcük tarafından doğrulanır: etiopes, Aethiopes(krş. Thesaurus, I, sütun 1154) sözcüğünün değişik biçimde yazılmışıdır, o da Yunancadan alınmış Aethiops sözcüğünün çoğuludur: Bu sözcüğün 'Etyopiyalı'dan başka bir de 'Cercopithecus çinsi maymun'¹¹ anlamı vardır. Daha kesin bir betimlemesini veriyoruz: "Afrika maymunu olan Serkopiteklerin yumuşak, esnek ve zarif bir vücudu vardır|...|Bunlar, Afrika maymunlarının en tanınmışıdır; ^{(Afrika kıtasında,} Senegal'den Hartum'a uzanan çizginin altında, her yerde bunlara rastlanır. En yaygın çeşit gri-yeşil maymun ya da grive veya verbe (Cercopithecus aethiops) çeşididir. Yeşilimsi sarı gri rengi sırtında, karnına oranla daha koyudur; ağız-burun kısmı iyi gelişmiş yanak sakallarıyla çerçevelenmiştir Senegal'den ve Etyopya'dan Ümit Burnu'na kadar gerek ormanlarda gerek savanlarda bu maymuna rastlanır"¹².

Kumanca sözcük Farsça šādī sözcüğünden gelmektedir; bu da çok kullanılan 'gladness, festivity, joy, rejoicing' anlamlarından başka, aynı zamanda 'an ape' anlamını(Steingass, s.722) da taşır.Şu halde "sadiler" yazılışı, Grønbech'in yaptığı gibi, fonetik olarak šadiler(tekili šadi) diye yazılmalıdır. Belki yukarıda sözünü ettiğimiz Memluk-Kıpçak dilindeki sözcüğü de šadi değil šadi diye okumamız gerekir. Kumanca šadi'nin anlamı herhalde Farsça kökeni olan sözcükle aynıdır. Neyazık ki, şimdilik, Farsça šādī sözcüğünün de grive, verve(Cercopithecus aethiops) anlamlarına gelip gelmediğini ya da nasnās, nisnās ('marmot ((Iacchus))' ya da 'orang-outang') sözcüklerinin bir eşanlamlısı olup olmadığını belirlememiz güçtür.

šadi sözcüğünün Türkiye Türkçesinde de bulunduğunu ¹³ eklememiz gerekir.

'maymun' sözcüğü için kullanılan genel terimin Codex Cumanicus' un İtalyanca bölümünde (yapr. 54^V15) şöyle yer aldığını hatırlatalım: Latince symia - Farsça maymūn -Kumanca maymun(bkz Grønbech, s.162; Monchi-Zadeh, s.156). Aynı anlam alanından başka bir sözcük için, g(allus) maymonus(yapr. 54^V19) için yalnızca Farsça karşılığı "abur^sfina" (=būzina 'Affe, Meerkatze', Monchi-Zadeh, s.45; abūrzina 'ape, monkey', Bodrogligeti, s.109).

13. Kumanca salquam

Latince botrus (yapr. 66^R6 sol sütun) diye çevrilen bu sözcük- le ilgili olarak sadece ufak bir belirleme yapılması gerekir: Grønbech (s.213) bunu 'Traube' olarak yani yüzüm(s.132) sözcüğünü çevirdiği gibi çevirmiştir. Radloff bunlardan birincisini aynı biçimde(s.62) çevirmiş(Osmanlı Türkçesi salkım'a gönderme yaparak verdiği yazılış salqım yanlıştır), ikincisini ise "Weintraub'(s.46) diye çevirmiştir. Her iki Almanca sözcüğün, bu iki Kumanca sözcüğüne eş anlamlı sanılmasına yol açabileceklerini düşünerek hatırlatalım ki, salqım sözcüğünün bulunduğu bütün Türk dillerinde, bu sözcük 'salkım' anlamına gelir, fakat yalnızca üzümün salkımı değildir; bkz. Türkçe salkım'dan başka, ayrı ayrı dillerin sözlüklerindeki anlamlarıyla 'grozd', kist' olarak çevrilmektedir. Türkmencede salqım(Turkm.-rus.sl.,s.56^a), Kırım Karaimcesinde salqım, Troki ve Haliç Karaimcesinde solkun(Kur.-rus.-pol.sl.,s.478), Kumancada salqım salqın (Kum.-rus.sl.,s.276), Nogayca, Karakalpakça solqım(Nog.-rus.sl.,s.303; Rus.-Karak.sl.,s.170, 337). Latince botrus da aynı anlamı taşır(botrus uvae ya da botrus vincae, fakat aynı zamanda: botrus cypri, vb.; Thesaurus, II, sütun 2147-2148), Ortaçağ Latincesi botrus 'uvae racemus, [İtalyanca] grappolo d'uva'(Forcellini, I, s.578), botrio 'uva, racemus'(Du Cange, I, s.717).

Kumanca salquam, herhalde, sözü edilen yerde, ikinci ögesi gizil kalmış (|bir|salquam yüzüm) 'üzüm salkımı' olmalıdır.

14. Kumanca sıçqan

Yapr. 54^V22 de Latince açıklayıcısı ratus olarak verilmiş bu sözcüğü Gronbch(s,227) 'Ratte' olarak çevirir. Halbuki, Kuun (s.297) ve Radloff(sıçqan, s.66) bunu, sırasıyla, 'mus' ve 'Maus' olarak çevirmişlerdi. Gerçekten de, bu sözcüğü, pek çok fonetik değişikliğiyle birlikte, tanıyan her Türk dilinde bu sözcük 'fare' anlamına gelir. Bu dillerde 'sıçan' demek için aynı sözcük çeşitli belirleyicilerle kullanılır: Osmanlı Türkçesi, Azerîce büyük sıçan (R, IV, 658, Tatarca, ulu sıçqan (R, IV, 658), Keraçay dili ullu cıçXan cıçXan(Rus.-kar.-balk.sl., s.246), Nogayca tüye sıçqan (Nog.-rus.sl.,s.421), Karakalpakça alaman tıçqan balpaq tıçqan(Rus.-karak.sl.,s.378), vb..

Kumanca 'fare' sözcüğünün anlamı Farsça karşılığıyla da doğrulanmaktadır: müs(bkz. Monchi-Zadeh, s.154): '(Ratte), Maus':; Bodrogligeti (s.169): 'mouse'), aynı zamanda Latince açıklayıcısı da bunu doğrular; gerçekte, ratus burada -Gronbech ve Monchi-Zadeh'nin sandıklarının tersine- 'sıçan' anlamında değil(krş. Du Cange, VII, s.29: ratus/rattus 'sıçan'), fakat Cenovalı müstensihin kendi lehçesinde bildiği anlamda kullanılmıştır. O lehçede ratto 'ratto, topo, sorcio'(Frisoni, s.217; krş. Casaccia, s. 636) ve özellikle rato 'topo(piccolo); Maus; fare (AIS, III/1, harita 444) anlamına gelmektedir.

15. Kumanca ¹⁹ ~~sız~~urma, Farça "safra" ^{italik değil!}

Bu sözcükler yapr. 26^V 11 da Latince siuorellum karşılığı olarak ve Siuorare 'ıslık çalmak' eyleminin şimdiki zaman, geçmiş zaman ve buyruk biçimlerinden ve eylemin Farsça ve Kumanca biçimlerinden sonra verilmiştir.

İki sözcük de Kuun tarafından (sırasıyla s. 295 ve 335 te) 'fistula' diye çevrilir; yazar, Farsça sözcüğü -varolmayan- bir Arapça biçimle, safrat sözcüğü ile açıklar. Radloff (s.66), Kumanca sözcüğün "sixurma" yazılışını yanlış olarak ~~sız~~urma diye yorumlar, hiçbir özel belirleme yapmadan, bu sözcüğü, ~~sız~~ır, 'pfeifen, zischen' eyleminin öteki biçimlerinin arasına sokar. Buna karşı, Grønbech (s.230) ise, sözü edilen yazılışı doğru olarak syzurma olarak yazar ve 'Zischen' diye çevirir.

Karşılığındaki Farsça sözcüğe gelince, "safra" yazılışı ve anlamı bununla uğraşan yazarlarca ayrı ayrı yorumlanmıştır: Monchi-Zadeh (s.112) "safra"yı "safir" ya da "safir" yerine yanlış bir yazılış olarak görür, kendisi safir (safâr) yazıp 'Zischen, Pfeifen' olarak çevirir. Halbuki Bodrogligeti (s.188) safrat yazar 'whistle, hissing, whizzing' diye çevirir.

Grønbech'in yorumu (Monchi-Zadeh ve kısmen Bodrogligeti tarafından benimlenmiştir), bir yandan Latince açıklayıcı sözcüğün anlamının bilinmemesine, öte yandan Kodeksin brinci bölümündeki alfabetik sözcük listesinde yer alan eylemlerin predikatif biçimlerinden sonra ad biçimlerinin (soyut ad, edim adı vb) de çoğu zaman verilmesine dayanmaktadır. Halbuki, bütün bu edim adları -maq/-māk'li adlardır, hiçbir zaman -ma/-mā'li adlar değildir; bu listede -ma/-mā'li adlar bulunduğu olur ama, bunlar sözkonusu eylemin gösterdiği işi yapan aracın adıdır (krş. yukarıda 11 altında qazma). Syzurma da bu araç adlarından, anlamı da, Latince açıklayıcısının kanıtladığı gibi, "düdük" demektir. Latince sözcük de aynı anlamdadır, 'ıslık çalma, düdük çalma' değildir. Ortaçağ Ligurya lehçesinde sigorellus (Rossi, I, s.92), şivorello,

xivorelo, xuvorelo ("Archivio glottologico italiano", VIII, s.389)
'zuffolo' sivoreli 'zuffoli' (Anon. Gen., s, 178); modern Liguria lehçesi
scigòelo 'zufolo' (Casaccia, s.694), scigoelo 'fischietto'(Frisoni,s,244).
sizurma sözcüğünün Farsça karşılığına da aynı anlamı vermek
gerekir: "safra" olarak verilen bu yazılışa fonetik yorumda bulunabilecek
durumda değilsek (özellikle, siurare eylemine karşılık olan deyim
ad ögesi ile özdeşlik göstermesi nedeniyle-yapr.26^v8-10) de, buna karşı,
bu yazılıştaki adın temelindeki biçimi gösterebiliriz:Bu, Arapça saffāra
sözcüğüdür ve 'düdük, çığırtnan düdüğü ya da , kuşları çekmekte veya
hayvanları suya yöneltmekte kullanılan içi oyuk herhangi bir araç'anla-
mına gelir(Biberstein Kazimirski, I, s.1347), 'svistok; sirena'(Ar.-
rus.sl.,s.555).

16. Kumanca "tarag", Farsça "taragía"

Codex Cumanicus'un yapr.51^r 25 te şu diziyi görürüz:Latince
balconus - Farsça"taragía"- Kumanca"tarag uel tuluc". Biraz ileride
17 numara altında inceleyeceğimiz Kumanca tuluc sözcüğünü bir yana bı-
karıp yukarıdaki terimler arasındaki ilişkinin bugüne kadar yapılmış
farklı yorumlarını hatırlatacağız:

Kuun(s.120, not 7) balconus için şunu yazır: "Apud Du Cange
balcones et balconum¹⁴, persice darīca 'portula'"; bu not, açıkça dile
getirilmese de, Kumanca karşılığı da kapsamaktadır, ne var ki, "taragía"
sözcüğünün (hep 'portula' olarak çevrilir) darīca ile açıkça özdeşleştiri-
lmesini kitabının 327.sayfasında yapar. Nihayet, 285.sayfadaysa,
Kumanca "tarag" sözcüğünü 'porticula' diye çevirir ve Farsça darīca
sözcüğü ile ilişkili olduğunu ileri sürer.

Radloff(s.51) "tarag"ı tārāc (ya da, bir soru imiyle, tarāğ)
olarak yazar, bu Kumanca sözcüğü Farsça bir tarāza ile karşılaştırır
[? - n.n.] ve Tobol Tatarcası tārācā ile de karşılaştırır, '(Fenster?)
Balkon' diye çevirir.

Grønbech(s.235) "tarag"ı tarag olarak yazar, bu sözcüğü Arapça kökenli olarak kabul eder (herhalde, darag sözcüğünü düşünüyor olmalıdır) ve -bu etimolojiye uygun olarak- '(Balkon und Frei)treppe' diye çevirir.

Grønbech'in önerdiği yazılış biçimi ve etimoloji Kuryśzanov (s.181) tarafından da kabul edilmiştir; onun çevirisi de şöyledir: 'lestnica (neperenosnaja)'.
Görüldüğü gibi, açıklamalar arasında büyük çeşitlilik bulunuyor

Farsça "taragía" sözcüğüne gelince, Monchi-Zadeh(s.81) bunu daraja olarak yazar 'Balkon' diye çevirir, Arapçadan geldiğini şöyle açıklar: "Zamaxsari, Muqqadima glossiert ar.daraga mit p.buland gay, faraz gaygah". Buna karşı, Bodrogligeti(s.201) taraja diye yazar, daraja da 'balcony' diye çevirir ve klasik Farsça darica 'a small door; a window; a small hall|sic|=hole, v.Steingass, s.517| for the admission of light'.

Gerçekten de, gerek Ortaçağın gerek modern dönemin Ligurya lehçesinde bu sözcük '(büyük)pencere' anlamına gelir: Ortaçağ Ligurya lehçesi balconus barconus 'finestra grande'(Rossi, II, s.12), balconus (Pandiani, s.348) barcon (Rossi, II, s.80) 'finestra aperta sino al pavimento', barcon 'finestra' (Anon.Gen., s.165); modern Ligurya lehçesi barcon (Frisoni, s.41) barcon (Casaccia, s.112) 'finestra'¹⁵. Şu halde, Latince balconus'un (bu sözcük fenestra yerine kullanılmış olduğundan) karşılığı Farsça ve Kumanca sözcüklere 'pencere' anlamını vermek gerekir

"tarag" yazılışına gelince, herhalde müstensihin "taragia" yerine yazdığı bir yanlış sözcüktür. Zihninde sözcüğün eşanlamlılığı ("uel tuluc") olduğu için, müstensih sözcüğün son iki harfini atlamış olacak. Yani Kumanca sözcük, biçimi bakımından da, karşılığı olan Farsça sözcük ile özdeştir; fonetik olarak taraga diye yazılmalıdır. Çok benzer

biçimlerde, Karaim lehçelerinde rastlanır: Kırım Karaimcesi tereğe 'okno ; otverstie'(Kar.-rus.~~sl.~~-pol.sl.,s.566) taraga 'otverstie'(a.y., s.514), Troki Karaimcesi t'er'ež'ert'er'az'ant'erz'a 'okno'(a.y.,s.522), Haliç Karaimcesi teredze 'aynı anlam'(a.y., s.567). -ğ- değil de, -z-'li biçimler daha yaygındır: Kazakça, Kırgızca, Nogayca, Karaçay-Balkar dili tereze 'okno'(Kaz.-rus.sl.,s.343; Kirg.-rus.sl.,s.728; Nog.-rus.,s.346; Kar.-balk.-rus.sl.,s.364); Kumanca tereze 'okno; staven'(Kum.-rus.sl., s.311); Tatarca tărăzä, Başkırca tără 'okno; okoško'(Tat.-rus.sl.,s.569) Bask.-Rus.sl.,s.564); Uygurca, derizä 'okno'(Rus.-ujg.sl.,s.740); Özbekçe derazandarça 'okno' (Rus.-uzb.sl.,s.478)¹⁶.

17. Kumanca "tuluc"

Yapr. 51^r 25 te "tarag" sözcüğünün eşanlamlısı ve Latince balconus sözcüğünün (bkz. yukarıda 16 no. altında) karşılığı olarak saptanan bu sözcüğü Kuun (s.290) Kumanca karşılığı "tarag" ve Farsça karşılığı "taragia" gibi 'porticula' (= 'küçük kapı') diye çevirir. Grønbech ise tuluq diye yazar ve 'Balkon' diye çevirir(s.235). Hemen işaret etmemiz gerekir ki, bir yandan tuluq yazılışı hiçbir Türk dilinde rastlanmış bir şey olmadığı gibi, Kumancanın temasta olduğu dillerde de 'balkon' anlamıyla görülmemiştir; öte yandan -az önce gösterdiğimiz gibi- Latince balconus ve Farsça ve Kumanca karşılıkları -sırasıyla- taraga ve tărăğä, burada 'pencere' anlamı taşımaktadır.

Başka iki yorum, Grønbech'inkine tercih edilebilir niteliktedir bizce:

Radloff(s.56) daha önce "tuluc" yazılışını tünlük olarak(yani müstensihin "tüluc" sözcüğü yerine yazdığı yanlış sözcük) yorumlamıştı, bunu yaparken bu Kumanca sözcüğü Şor dili ve Kazakça tündük sözcüğüne bağlıyor ve şöyle çeviriyordu: 'Fenster(?), Rauchloch'. Gerçekte, Radloff ta geçen tündük biçimi 'Rauchloch' ve -Kazakçada- 'Rauchlochdecke' anlamlarına gelir(R, III, 1555); ikincisi birincisinden daha az rastlanmakla birlikte, bu iki sözcük, birçok Türk dilinde bulunur: ~~Alay~~-uygurca

Çagatayca, Kırım Tatarcası tünlük 'Rauchloch'(R, III, 1554); Altay-Uygurca, Çagatayca tünlük 'aynı anlam' ve 'die Decke des Rauchloches'(R,III, 1545); modern Uygurca, tünnik, Bar tünnük(a.y.); Altayca, Telengut dili. Leb tünük (R, III, 1553) Rauchloch vb..Aynı sözcüğe Kodeksin 22 sayılı bilmecesinde tünl(ik) biçiminde ve 'yurtun üst açıklığını örten keçeden parça' anlamında rastlanır(bkz. Syntaxe comane adlı yapıtımız, s.205, 213, not 2). Üzerinde durduğumuz bu örnekte "tuluc"un "tuluc" yazılışından geldiği kabul edilirse, tünlük ya da tünlük diye de yorumlanabilir. Sözcüğün açıklık anlamının kapsamının genişlemesi sonucu varılan pencere anlamına gelince, krş. Kaşgarlı Mahmut'ta tünlük 'otverstie, proëm (dlja osvescenija, dlja dyma it.p.)' (Dr.-tjurk.sl., s. 597), ve özellikle Altay-Uygurca tünlüktünlük 'Fenster' (R, III,1545,15.

Başka bir olası yorum, "tuluc"un Türk dillerinde 'pencere'anlamıyla ortak bir öge sağlayabilecek ve deşikleriyle birlikte bol bol rastlanan tuluq sözcüğünden gelmesi yolundadır: Osmanlı Türkçesi(diyalektal) tuluğ 'bütün çıkarılmış davar derisi, tulum'(Söz Derleme Dergisi, III, Istanbul, 1942, s.1395), toluk 'Davar derisinden yapılan yayık, tulum'(a.y., s.1376), tuluk 'yayık, testi, peynir küpü, yoğurt çömleği yerine kullanılan tulum'(a.y., s.1395); Azerî dili tuluğ 'Lederschlauch' (R, III, 1468); Nogayca tuluq 'burdjuk, kozanyj meşok iz celoj škury' (Nog.-rus.sl.,s.365); Kumanca tuluq 'burdjuk'(Kum.-rus.sl.,s.322),vb.. Şu halde "tuluc" diye yazılı sözcükten hareketle, inceltilmiş, ışıkgeçirgen, bir pencerede cam yerine kullanılabilir hayvan derisi parçası anlamı veren tuluq diye bir sözcüğe varılabiliyor. Bu durumda, önümüzde "tarag" sözcüğünün(=tärägä 'pencere') hemen hemen eşanlamlısı var demektir.Kumanca sözcük için önerilebilecek anlama gelince, Belgrano'nun (s.50) barconus 'pencere' dolayısı ile yazdığını hatırlatalım: "Le fenestre de tela bianca e sottile inoliata od incerata, e qualche volta dipinta ad ornamenti o figure, lasciavano penetrare nelle domestiche stanze appena una dubbia luce".

18. Kumanca yet-

Gronbech (s.123), yet- eylemi için 'irgendwohin gelangen: erreichen ans Ziel gelangen' ve gerek Kodekste gerek Türk dillerinin çoğunda görülmüş olan 'hinreichen, genügen' anlamlarından başka, üçüncü bir anlam daha verir: 'hinzufügen, verbinden'; bu sonuncu anlam, bildiğimiz kadarıyla, başka Türk dillerinden herhangi birinde bulunmaz. Kodeks içinde bu anlama yapr. 3^v 21-23 ile 15^v 4-6 da rastlanır ve Kumanca sözcüğün yanında Latince olarak birincisine adiungere, ikincisine iungere sözcükleri açıklama diye verilmiştir.¹⁷

Bu sözcüğün görüldüğü yerlerden birincisini ele alırsak, belitemiz gerekir ki, Farsça karşılığı rasān-, Gronbech'in Kumanca sözcüğe yakıştırdığı anlamla kesin biçimde birleşki oluşturur. Bu sözcük, 'erreichen, erreichen lassen, ans Ziel kommen lassen' (Monch-Zadeh, s.90) ya da 'to reach' (Bodrogligeti, s.185) olarak çevrilebilir. Bu anlama seyrek de olsa, Latince adiungere için de rastlanılır: 'iungere propinquitate, appropinquatione; consequi' (Thesaurus, I, sütun 706), aynı şekilde, İtalyaca aggiungere için de: 'erreichen; ankommen; anlangen' (Bulle-Rigutini, I, s.24) (ayrıca krş. Romence ajunge 'yetmek vb..nin yanında 'varmak, vasıl olmak'). Bu nedenle, bu sözcük, görüldüğü iki yerden birincisindeki anlamıyla 'varmak, vasıl olmak, bir şeye erişmek anlamları taşır.

Yapr. 15^v 2-4 te kullanımı değişik bir durum gösterir. Burada açıklayıcı Farsça sözcük, açık açık 'ilâve etmek, eklemek'¹⁸ anlamları taşır. Fikrimizce, burada Latin iungere sözcüğünün Farsça ve Kumanca çevirileri arasında bir tutarsızlık vardır. Farsça deyim, Latince eylem eklemek, ilâve etmek anlamını verir, Kumanca karşılık ise başka bir anlam, daha çok İtalyancada yaygın olan bir anlamı verir: Ortaçağ Latincesinde iunger, 'pervenire, assequi' (Du Cange, IV, s.449); İtalyanca giungere 'ankommen; eintreffen; anlangen(irgendwo); gelangen(irgendwohin)' (Bulle-Rigutini, I, s.350); 'varmak, vasıl olmak; yakalamak, yetişmek' (Darchini, I, s.472). Şu halde, söz konusu yerdeki Kumanca sözcüğe bu anlamı vermek gerekmektedir.

XI'in notları

* Bkz. =Revue Roumaine de Linguistique=, XV(1970), no 5, s.455-459(I) ve no 6, s.579-584(II); XVI(1971), no.4,s.275-286(III); XVII(1972), no 1, s.3-21(IV); "Rocznik Orientalistyczny",XXXVIII(1976),s.111-115(V); "Revue Roumaine de Linguistique",XXI(1976), no.4,s.507-511(VI); "Studia et Acta Orientalia"IX(1977), s.59-65(VII); "Turcica",XI(1979; VIII); "Rocznik Orientalistyczny", XL(1978), fasikül1, s.21-31(IX); "Revue Roumaine de Linguistique",XXIV(1979),no2,s.159-173(X).

1. Davoud Monchi-Zadeh, Das Persische im Codex Cumanicus, Uppsala,1969, s.44 bunū altında:(byrčaq "erbegia" 55^V8: 'eine Art Erbse. Wicke' - Grønbech, s.72: 'Gemüse'); s.95 ('çiurūba-citoaria' 41^V26: ċurunba 'Zedoar'-Grønbech, s. 75: 'Zichorie'); s.122 qāp altında:(čy^gmaq 'gauigia' 48^V17: 'Fussknöchel'-Grønbech, s.78: 'Spann, Rist'); s.161('nouma'-arangium' 53^V18 nūmā - Grønbech, s.172:?); vb..

2. Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique" XI, 1966 içinde (no 5, s.481-489) Birkaç Kuman Etimolojisi ve Yorumu başlıklı makalemiz. Ayrıca, bz. aşağıdaki notta sözü edilen makale ve Miscellanea Cumanica yazılarımız.

3. Bkz. "Codex Cumanicus'un birkaç açıklama sözcüğü(gloz)konusunda notlar"başlıklı makalemiz, Voprosy tjurkologii içinde. K šestiddes-jatileliju akademika AN Azerb.SSR M.Š.Širalieva, Baku, 1971, s.61. Bu makede 'aşağıda, aşağıda' anlamını taşıyan altın diye bir biçimin varlığını kuşku ile karşıladığımızı belirtiyoruz; her ne kadar söz konusu biçim eski Türkçede (bkz. Dr.-tjurk.sl.,s.40) görülmüşse de,bu, kanımızı değiştirmez.

4. Novum glossarium medae latinitatis ab anno DCCC usque ^{ad} annum MCC. [Fasc.] L. Huic fasciculo conficiendo praefuit Franz Blatt. Hafniae 1958, sütun 133.

5. Örn. krş. A.N. Kononov, Grammatica sovremennogo tureckogo literaturnog jazyka, Moskova-Leningrad 1956, s.419,§ 829 ('predikativno-atributivnoe opredelnie').

6. Krş. Bulle-Rigutunu, I, s.543(ottuso 'abgestrumpft; stumpf')ve II, s.847(stumpf 'ottuso, rintozzato, spuntato'; Stumpfnase, Stumpfnäschen 'Naso corto; nasino camuso'; stumpfnasig 'camuso, sino'); Kurt Wilhelm, Langenscheidts Handwörterbuch Französisch. Teil II:Deutsch-Französisch [17.basım]. Berlin-Münih-Zürih[1976].s.545(stumpf 'Nase'yassı; basık; yamsık' Stumpfnase 'yassı burun ya da basık burun ya da yamsık burun')

7. Thesaurus, VIII fasikül III, sütun 427, A 1 b altında; Novum glossarium mediae latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC [Fasc] Ma.Hafniae 1959, sütun 235, II A 1 b altında.
8. Bodrogligeti (s.163), yapr 47^V5 teki māya'yı -aynı sözcüğün geçtiği bütün yerlerde olduğu gibi- 'female' olarak çevirir; Monchi-Zadeh de (s.144: māda (māya) 'Weibchen der Tiere)aynı yoldan gitmiştir.
9. Türkiye Türkçesinde kemer'in, gerçekten de, Monchi-Zade'nin verdiği anlama yaln bir anlamı vardır ama, bu, ikinci derecedir: 'sıra sıra altın para yerleştirmeye yarar gözleri olan meşin kuşak'(TS, s.475, 3 altında).
10. Molla Salih, Eş-şüzürüz-Zehabiyye vel Kıtai'l-Ahmediyye fil-Lugat-it-Türkiyye, Çeviren Besim Atalay, İstanbul 1949, s.35.
11. F.E. Schulze-W.Kükenthal-K.Heider, Nomenclator animalium generum et subgenerum, , 1.cilt, 1.fasikül: A. -Anaj. Berlin 1926, s.73, Aethiops altında.
12. Encyclopédie du monde animal(Hayvanlar dünyası ansiklopedisi) - Memeliler, cilt 1, Paris, 1961, s.85-86. Ayrıca krş.Traité de Zoologie. Anatomie, systématique, biologie.(Zooloji Kitabı).Yayınlayan M. Pierre-P.Grassé, cilt XVII, fasikül 2, Paris 1955, s.2003.
13. Hieronimus Megiser, Thesaurus polyglottus, Frankfurt a.M.1603,s.242.: guirukli [chadi|=kuyruklu şadı|, Latincesi: circopithecus, İtalyancası: ~~gatto~~ gatto maimone, Almancası: Meerkatz, İngilizcesi: marmosett monkey Fransızcası: marmot(maymun); Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, cilt 3, İstanbul, 1942(1947), s.1270: şadı : 'şebek, maymun'.
14. Du Cange, I, s.553: balconum 'moenianum'(='balkon, taraça').
15. Ayrıca krş. Çeşitli İtalya lehçelerinde 'pencere' anlamında yaygın balcon, barcon, barcun sözcükleri' AIS, V/1, harita 892).
16. Ne var ki, bütün bu biçimler arasındaki ilişkilerin ve ayrıca onlarla Farsça darıca, Arapça darağa'nın arasındaki ilişkiyi açıklamak gerekir. Herhalde, T. Kowalski(Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Krakov 1929, s.262, t'er'ia altında) tarafından önerilen Farsça tarāzū etimolojisi olanaklı görülüyor. Martti Räsänen, Versuch eines etymologyschen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki 1969, s.175, tereze altında, hiçbir etimoloji önermez.
17. Radloff(s.42) yet-'in tüm kullanılışları için(burada tartışmasını yaptıklarımız da dahil olmak üzere) tek bir 'erreichen'anlamı verir;bu,yanlis
18. Monchi-Zadeh(s.29):afzon(i) ya da auzon(i)kun ve nihadan 'hinzufügen';Bodrogligeti, (s.112): awzun neh- 'to add'.

XI'in kısaltmaları:

- Biberstein Kazimirski : A. de Biberstein Kazimirski, Dictionnaire arabe-français, 2 cilt
Paris, 1960.
- Bodrogligeti : A. Bodrogligeti, The Persian Vocabulary of the Codex
Cumanicus. Budapeşte, 1971.
- Boerio : G. Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, Venedik 1856.
- Bulle-Rigutini : Oskar Bulle und Giuseppe Rigutini, Wörterbuch der itali-
anischen Sprache, 9. Stereotypausgabe. I. cilt: Italienisch-
Deutsch; II. cilt Deutsch-Italienisch, Leipzig (1939).
- Casaccia : Giovanni Casaccia, Dizionario genovese-italiano, 2. edizione,
Cenova, 1876.
- Darchini : Lucifero Darchini, Vocaborio italiano-francese e francese-
italiano, Nuova edizione, I-II, Milano, 1938.
- Desimoni : Corn. Desimoni, Notes et Observations sur les actes du notaire
génois Lamberto di Sambuceto. Glossaire des termes techniques
(Cenova'lı noter Lamberto di Sambuceto'nun belgeleri konusunda
notlar ve gözlemler. Teknik terimler sözlüğü) "Revue de l'Orient
latin" dergisi içinde, II, 1891, s. 216-231.
- Dr. tjurk. sl. : Drevnetjurskij slovar' (Radaktory: V. M. Nadeljaev, D. M. Nasil-
ov, E. R. Tenisev, A. M. Ščerbak), Leningrad, 1969.
- Du Cange : Glossarium madae et infimae latinitatis. Conditum a Carolo du
Fresne Domino Du Cange... Editio nova aucta... a Leopold Favre,
10 cilt, Niort 1883-1887.
- Forcellini : Aegidius Forcellini, Totius latinitatis lexicon. Lucubratarum
a Josepho Furlanetto. Novo ordine digestum... cura et studio
Doct. Vincentii De-Vit. Cilt I-V, Prati, 1858-1871.
- Frisoni : Gaetano Frisoni, Dizionario moderno genovese-italiano e
italiano-genovese |...| Bologna, 1969.
- Gag.-rus.-mold. sl. : Gagauzsko-russko-moldavkij slovar'. Sostavili:
G. A. Gajdardži, E. K. Kolca, L. A. Pokrovskaja, B. P. Tukan,
Por Redakciej N. A. Baskakova, Moskova 1973.
- Grønbech : K. Grønbech, Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex
zu Codex Cumanicus, Kopenhag 1942.
- Kar.-rus.-pol. sl. : Karaimsko-russko-pol'skij slovar'. Por redakciej
N. A. Baskakova, A. Zajaczkowskogo, S. M. Šapšala, Moskova 1974.
- Kaz.-rus. sl. : X Mahmudov-G. Musabaev, Kazaxsko-russkij slovar', Almatı 1954
- Kirg.-rus. sl. : Kirgizsko-russkij slovar', Sostavil K. K. Judaxin, Moskova 1965
- Kum.-rus. sl. : Kumyksko-russkij slovar', Pod redakciej Z. Z. Bammatova,
Moskova, 1969.
- Kuryszanov : A. Kuryszanov, Arabo-persidskie êlementy v kumanskom jazyke
(na materiale Çeksiki), Voprosy istorii i dialektologii
kazaxskogo jazyka. Vyp. 4 Almatı 1962, s. 157-216.
- Kuun : Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.
Primum ex integro edidit... Comes Géza Kuun, Budapeşte 1880.
- Monchi-Zadeh : Davoud Monchi-Zadeh, Das Persische im Codex Cumanicus,
Uppsala, 1969.

- Nog.-rus.sl. : Nogajsko-russkij slovar'. Pod redakciej N.A.Baskakova, Moskova 1963.
- Pandiani : Emilio Pandiani, Vita privata genovese nel Rinascimento, Cenova 1915 ("Atti della Società Ligure di Storia Patria" XLVII).
- Pers-rus.sl. : Persidsko-russkij slovar', 2 cilt |Rukovoditel':Ju.A. Rubinčik|. Moskova 1970.
- R : W. Radloff, Opyt slovarja tjurkskix narecij.-Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I-IV, St-Petersburg 1893-1911.
- Radloff : W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus [...] St-Petersburg 1887(St-Petersburg Çarlık Bilimler Akademisi Arşivi, VII.dizi, cilt XXXV, N° 6).
- Rossi : Girolamo Rossi, Glossario medioevale ligure con appendice. Bologna (1971)(Torino 1896-1911 baskısının I-II ciltler tıpkı basımı).
- Rouède-Rossi : P. Rouède - M. Rossi. Dictionnaire moderne italien-français et français-italien, Paris, 1963.
- Rus.-karak.sl. : Russko-karakalpaksij slovar'. Pod redakciej N.A. N.A. Baskakova, Moskova 1967.
- Rus-pers.sl. : Russko - persidskij slovar'. Sostavili I.K.Ovcinnikova, G.A.Furugjan, S.M.Badi, Moskova 1965.
- Rus-ujg.sl. : Russko-ujgurskij slovar'. Sostavili A. Iliev, S.Qibirov, M. Ruziev i Ju. Cuvazo. Moskova 1956.
- Rus.-uzb.sl. : Russko-uzbekskij slovar'. Pod redakciej R.Abdurraxmanova, Moskova 1954.
- Steingass : F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, 3.Basım , Londra 1917.
- Tat.-rus.sl. : Tatarsko-russkij slovar'.|Veduşcij redaktor M.M.Osmanov| Moskova 1966.
- Thesaurus : Thesaurus Linguae Latinae. Leipzig 1900 ve devamı.
- TS : T.D.K. Türkçe Sözlük, Altıncı Baskı, Ankara 1974.
- Turkm.-rus. sl. : Turkmensko-russkij slovar'. Pod obşcej redakciej N.A.Baskakova, B.A. Karryeva, M.Ja Namzaeva, Moskova 1968.
- Tuv.-rus.sl. : Tuvinsko-russkij slovar'. Pod redakciej A.A.Pal'mbaxa, Moskova 1955.
- Ujg.-rus.sl. : Ujgursko-russkij slovar'. Sostavil E.N.Nadžip, Moskova 1968

Bükreş Üniversitesi
Yabancı Diller Fakültesi

Syntaxe comane¹ adlı kitabımızla ilgili bir tanıtma ve eleştiri yazısı yayınlayan Kazak bilim adamı A.K. Kuryşzanov (s.135) şu eleştirel yorumu yapar:

A. K. Kuryşzanov² fait (p. 135) l'observation critique suivante: « Osnovatel'no provedennaja tekstologičeskaja rabota v trude prof. V. Drimba³ bezuslovno vyigrala by, esli avtor postaralsja otražat' v nej i takie materialy, kotorye imeli mesto v marginalijax rukopisi [Codex Cumanicus — n.n.]. Naprimer, na str. 145 [= f. 73^r — n.n.] v samom konce teksta pripisany drugoj rukoj otdel'nye frazy v vide *Teyrisi topraq bay er kökeri baq [qil ovluna beyinç (Bog zemli, bogatyj čelveç, smotri v nebo, radost' synu), no oni ne byli vostanovleny v rassmatrivaemom izdanii. Drugoj primer: v konce teksta rukopisi na str. 151 [= f. 76^r — n.n.] sleduet *Sövnč bolsun tey tabuq üç ten-deške teysin (Pust' budet radost', ravnoe poklonenie trem ravnym pust' budet!), dalee — uslovnye grafičeskie znaki i sokraščennno oboznačennnye slova, kotorye možno bylo by raššifrovat' na osnove izdanija G. Kuna. No vse eti primery kumanskogo jazyka avtorom v izdanii propuščeny. »**

Bu gözleme bir yanıt vermeyi kendimize bir borç biliriz:

I. Herşeyden önce şunu belirtelim ki, yukarıda adı geçen eke bütün Kumanca metinleri almayışımız, rastlantısal değil, isteyerek yapılmış bir şeydir. Zaten, söz konusu ek, hiçbir zaman Codex Cumanicus'un bir kritik basımı olarak düşünülmemiştir ve okura kitabımızın önsözünde şöyle bilgi verilmekteydi: Çalışmamızın ekinde en az bir karma tümceden oluşan ve betimlememizin (Kumancanın sözdizini, n.n.) temeli olan bütün Kumanca metinleri vermeyi yararlı buluyoruz"⁴. A.K. Kuryşzanov'un alıntılacağı birinci örneği karma tümce olarak görmemiştir, şimdi de görmüyoruz ; yazar da karma bir tümce oluşturuyorlarmış gibi transkripsiyonunu yapıp çevirmesine karşın "otdel'nye frazy" olduğuna karar verip kendisi de aynı fikirde olduğunu belirtmiş olmaktadır. Gerçekte, burada türdeş bir sözce(ibare) oluşturmayan ve A.K. Kuryşzanov tarafından yapılan yorumunun düzeltilmesi ve tamamlanması gereken üç tümce ile karşı karşıyayız.

a) Tenrиси topraq, fikrimizce, yanlış olarak (* topraq Tenrиси) kurulmuş, ekleme ilişkili bir dizim değildir, bundan ötürü de "Bog zemli" ("Toprağın Tanrısı") olarak çevrilemez. Bu, daha çok, öznesi bir iyelik biçiminde, yüklemi ad çeşidinden, koşaçsız bir önermedir ve "Tanrısı topraktır" ya da "onun tanrısı topraktır" diye çevrilebilir. Bir sonraki tümcenin içeriği bu yorumu destekler.

b) Bu öbekteki metinlerin ikinci tümcesi şöyle yazılmıştır: "bay er kökari bakil"; şu halde fonetik olarak şöyle yazılmalıdır: bay er kök arı baqqıl! 'doğru(bir yere)' anlamına gelen arı ilgeci için (Kuryszanov'un yazdığı gibi eri değildir) bkz K. Gronbech, Komani-sches Wörterbuch, s.41.

c) owluna beyinç ünlemi, elbette, "ne mutlu Oğluna!" diye çevrilebilir. Bu, tūxan owuluna beyinç! diye biraz değişik bir biçimdeki "ne mutlu doğan Oğluna!" (yapr.76^r 17) ünlemin tekrarıdır.

II. A.K.Kuryszanov'un alıntılanadığı ikinci örneğe gelince, bu, herhalde bir dalgınlık eseri olsa gerek, çünkü, hem bir bağımsız metin değildir hem de biz onu yapıtımızın dışında tutmuş değiliz. Burada tekrarlayalım ki, A solis ortus cardine ilâhisinin söz konusu parçası tıngae "Yazmada: |yapr. 76^r 17| sözcüğünden sonra önce teyşin (satırın sonunda ve eksik harfle -n.n.) yazılmış, sonra bu silinerek x işaretiyle 19-20. satırların sağ sayfa kenarına gönderme yapılmış, müstensih burada kıt'anın 3.ve 4.dizelerini tamamlamıştır"⁵. Şimdi de, bu ilâhinin 13. kıt'asının 3.ve 4. dizelerine ait daha önce verdiğimiz fonoték yazılışı ve çeviriyi veriyoruz:

arı tıngae söwünç bolsun,
ten tabux üç tendasğa teysin!

TabuX doğrudan emir değildir

"...mut Kuşal Ruha! Aynı tapınma Üçlüye de (tam karşılığı: üç eşite) olsun!"⁶

III. Nihayet, A.K.Kuryszanov'un bizi elçştirdiği üçüncü eksikliğe gelince, bu bizi hemen hemen hiç ilgilendirmez çünkü, Kumanca metinler derlememizde hiçbir zaman eski yazı (paleografi) sorunlarını çözme gibi bir amacımız olduğunu söylememiştik. Örneğin, A solis ortus cardine

ilâhisine yapılan üç satırlık ilâvenin yarattığı sorun(yapr.76^r)burada ilgileneceğimiz sorunlardan değildir. Fakat, madem ki, şimdi bu konu açıldı, şunu işaret etmemiz gerekir ki, sorun, "G.Kuun baskısına dayanarak" geleneksel yazı imlerini ve kısaltmayla verilmiş sözcükleri" deşifre etmek değildir, çünkü bu iş zaten daha önce, sözü edilen baskıda(s.217) E. Teza'nın⁷ birkaç düzeltmesiyle, eksiksiz biçimde yapılmıştı.Fakat sorun, daha önce yapılmış yazımları, orijinal metne dayanarak daha iyi duruma getirmektir.

Kodeksin yazmasında söz konusu üç satır şöyle karşımıza çıkar:

Inceprio prime illabe cuiuslibet versus istius ymni praecedentis⁸
Kun ga¹⁰ men tu⁹ fi a u Jv¹¹ kork mu¹² kök¹³ ker tu¹⁴ cri^s tus^x 15.

Bu kısaltmalar konusunda Kuun(a.g.y.) şunu yazar: "Hae sunt primae syllabae sequentium vocabulorum, quibus strophae hymni incipiuntur..."; bu sav, Alman müstensihinkinden daha doğrudur; o şöyle der:"Inceprio prime syllabe cuiuslibet versus", fakat o da tam doğru değildir. Şunu demek daha doğru olur ki, örneklerin çoğunda, yukarıdaki kısaltmalardan her birinin her kıt'asının birinci dizesini gösterir.(iki durumda -"ga" ve "gu"- müstensihLatin hecelemeyi düşünmüştür, halbuki, Türk heceleme yapısında Gabriel ve utru'nun birinci heceleri yani Gab- ve ut-olur. "men"e gelince, bu, menü sözcüğünün sözde-birinci hecesidir(gerçekte me); nihayet, "cri^s tus" elbette son kır'anın ilk hecesi değil, ilâhinin metninde "X̄pc" kısaltmasına denk düşen eksiksiz ilk sözcüktür. Aşağıdaki bu(sözde)-kısaltmaların gösterdiği sözcüklerin -Kuun ve Teza tarafından önerilmiş olanlardan birdeh fazla yerde ayrılan- tam yazılış biçimleri ve bu sözcüklerin bulunduğu dizelerin fonetik yazılışları¹⁶:

"Kun"	-2.satır:	"Kvn" (1.kıt'a: <u>Kün</u> <u>tuvuşniñ</u> <u>buç</u> <u>şaqından</u>)
"ga"	-3.satır:	"Gabriel" (2.kıt'a: <u>Gabriel</u> <u>fristä</u> <u>idirdi</u>)
"men"	-4.satır:	"Menv" (3.kıt'a: <u>Menü</u> <u>Tenrinin</u> <u>öz sözi</u>)
"tu"	-6.satır:	"Tuurdacı" (4.kıt'a: <u>Tuurdacı</u> <u>qiz</u> <u>köksünä</u>)
"i"	-7,kıt'a:	"Sılı" (5.kıt'a: <u>Sili</u> <u>oñlanıñ</u> <u>kövüsi</u>)
"a"	-8.satır:	"Anaşında" (6.kıt'a: <u>Anaşında</u> <u>baqlı</u> <u>Yohan</u>)

"u"	- 10.satır:	"utru" (7.kıt'a: Utru beyinip tabunmıs)
"Jv"	- 11.satır:	"Jv ^s vp" (8.kıt'a: Yüsüp qızın bollasmıs)
"kork"	- 12.satır:	"Korkmagıl" (9.kıt'a: Qorkmā ⁷ l, Daud uru ⁷ !)
"mu"	- 14.satır:	"Mun ⁿ " (10.kıt'a: Munā ⁿ dey tanıs kim kördi?)
"køk"	- 15.satır:	"Kökni ⁿ " (11.kıt'a: Kökni ⁿ nuri etiz keydi)
"ker"	- 16.satır:	"Kertek" (12.kıt'a: Kertek acmay eşikini)
"tu"	- 18.satır:	"Tuurur" (13.kıt'a: Tuwurur ata ⁷ a ögünç)
"cri ^s tus"	18.satır:	"Xpc" (14.kıt'a: Kristus bizni al ⁷ islasın).

Burada üzerinde durduğumuz ekin ikinci satırında not edilmiş on dört işarete gelince, bunlar ilk bakışta, bir nazım ölçüsü şeması gibi görünmekte, eğik çizgiler vurgulu heceleri, yayvan ve harfine benzeyen işaretler de vurgusuz heceleri gösteriyor gibidir. Bununla birlikte, durum hiç de öyle değildir. Gerek Kumanca ilâhi gerek onun Latince orijinali, sekiz hecelik yambos (bir kısa+bir uzun hece) ölçüsündedir; söz konusu çizgi ve işaretler ise ne hece sayısına ne nazım yapısına uyuyor. Öte yandan, ilâhide kaç kıt'a varsa o kadar da geleneksel işaret vardır ve bunlar her kıt'anın birinci dizesinin birinci hecesi üzerine oturtulmuştur. Fakat bu durumda da, eğik çizgiler her zaman vurgulu hecelere rastlamamaktadır (örneğin, "tu"=tuwurda⁷, "u"=utru, "Jv"=Yüsüp, "mu"=munⁿ, "køk"=kökniⁿ).

Şu halde, müstensihin üzerinde durduğumuz üç satırı eklemesinin nedeni ne olabilir? Ne yazık ki, bu soruya yanıt verebilecek durumda değiliz; müstensihin kendisinin yanıtı on dört tane anlaşılmaz işaretin sonuna bir "x" eklemekle- vermek istemiş olduğu düşünülebilir (Nasıl ki, biraz daha yukarıda üzerinde durduğumuz düzeltmede, bugünkü yıldızcık imi (asterisk) yerine, bir "x" kullanmıştı), fakat bu göndermenin açıklayıcı notunu unutmuş olabilir¹⁷.

XIII'ün notları

* Bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XV(1970), no 5, s.455-459(I) ve no 6, s. 579-584(II); XVI(1971), no.4, s. 275-286(III); XVII(1972), no.1, s.3-21 (IV); "Rocznik Orientalistyczny", XXXVIII(1976), s.111-115(V); "Revue Roumaine de Linguistique", XXI(1976), no.4, s.507-511(VI); "Studia et Acta Orientalia", IX(1977), s.59-65(VII); "Turcica", XI(1979), s.190-201(VIII); "Rocznik Orientalistyczny", XL(1978), fasikül 1, s.21-31(IX); "Revue Roumaine de Linguistique", XXIV(1979), no.2, s.159-173(X) et no.4, s.353-371(XI); XXV(1980), no.5, s.485-493(XII).

1. Vladimir Drimba, *Syntaxe comane*, Bükreş-Leiden, 1973.
2. A.K.Kuryşzanov, "Sintaksis Kumanskogo juzyka" V.Drimba, *Qazaq tili men ädebiyeti*, cilt 5, Almatı 1974, s.133-135.
3. Yazar, Codex cumanicus'un bazı metinlerinin açıklamalı biçimlerini içeren yapıtımızın ekine(s.189-329) göndermede bulunur.
4. Vladimir Drimba, a.g.y., s.2.
5. Vladimir Drimba, a.g.y., s.323, not28.
6. Vladimir Drimba, a.g.y., s.323 ve 325.
7. E. Teza, *Gli inni e le preghiere in lingua cumantica: revisione del codice veneziano*, Rendiconti della R. Accademia dei Lincei içinde. (Class di scienze morali, storiche e filologiche, cilt VII, 1891, 1.yarıyıl, fasikül 12, s.593, not.)
8. Krş. Kuun: "inceptō p̄me(=inceptio primae) sillabae cuiuslibet v̄sus istius yman(aynen!) p̄ccantis 'precantis s. praecedentis)"; Teza: Inceptio prima sillabe cuiuslibet versus istius ymni praecedentis.- "cuiuslibet"te başka bir el, "uŷ" harflerinin yazılışını "düzeltmek" isteyerek "u"nun birinci çizgisini kazımış ve kısmen (dikkatsizlikle) "u"dan önceki "i"yi kazımış ve bu kazıntının yukarısına Ortaçağ Latince metinlerinde "us" yerine kullanılan (ve bir sonraki "istius"ta bulunan) kısaltma işaretini oturtmuştur. Ancak, bu düzeltme, "us"un ikinci çizgisiyle "ŷ" i silmeyi unutup başladığı işi yarıda bırakmıştır. - ymni sözcüğünün(=hymni)yazılışı, başlangıçta yanlışti. O yanlış yazılışın baştaki "y" ile sondaki "n" harfleri bugün de eksiksiz olarak bulunmaktadır. Öteki harfler(görünüşe göre iki tane) ne oldukları anlaşılamayacak kadar kazınmıştır. Kazınan harflerin yerine epeyce kaba bir biçimde bir "m" ve bunu "n"ye bağlayan bir çizgi konulmuştur. Öyle ki, "n" son çizgisine -bugün çok solmuş- bir aksanın da eklenmesiyle "nı" ye dönüşmüştür.

9. Çizgi uzun bir kıvrımla kesilir, kıvrımın uçları bir sonraki satırda yer alan "men" in "n" ve "i" nin " " harflerine kağdar uzanmaktadır.
10. Önce "Ga" yazılmış, sonra müstensih ya da onu düzeltenlerden biri "G" nin üzerine bir "g", sonra da bu ikisini de yok etmeden, yukarılarına yeniden bir "g" yazmıştır.
11. Kuun'da: "v(aynen!)" ; Teza'da: "JU".
12. Kuun'da: "mu(aynen!)" ; çünkü yazar, bu harflarla başlayan Kumanca sözcüğü "munıñ" = munıñ yerine "anning" diye okumuştur.
13. Kuun'da "kok"; Teza'da : "KÖK".
14. Bu hecenin ikinci harfi, gerçekte, -herhalde yanlış bir yazılışı düzeltelemek isteyen müstensihin ya da düzeltenlerden birinin ters bir hareketi sonucu oluşmuş- kocaman bir mürekkep lekesi olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle de "tu" yorumu, ilâhinin metnine bakarak yapılmaktadır.
15. Sözcüğün ilk harfi bir mürekkep lekesi ile örtülüdür.
16. Krş. Syntaxe comane adlı yapıtımız, s.322-323.
17. A.K. Kuryşzanov'un bazı gözlemleri rahatsız edecek bir hafifliktedir: Kodeks yapr. 75 teki ilâhiye Kuryşzanov(s.134) şu başlığı vermiştir: Gimn o stradanijax Iisusa Xristosa. Bu, belli ki, ilâhiye Hymnus de Passione Jesu Christi(s.CXXXIV, no. XXXVIII) diyen Kuun'a öykünerek verilmiş bir başlık olsa gerek. Bu konuda yazar bize şu eleştiriyi yöneltmektedir: "Dannyj tekst prof. V.Drimba pocemu-to nazyvajut [aynen, V.D.'nin notu] Smutnoe vospominanie o krovavom blaženstve". İleri sürülen bu husus doğru değildir. Yapıtımızda(s.318) bu ilâhi Reminiscens beati sanguinis başlığını taşır.(Zaten bu, Annemarie von Gabain'in verdiği ve Kuryşzanov'un aynı notta alıntılıdığı başlıktır); şayet yazar, şu ya da bu nedenle, bu başlığı Rusçaya çevirmek istemişse de, çevirisi, açıkça görüldüğü gibi, doğru değildir. Kendisine hatırlatmak zorunda bulunduğumuz şu noktayı Kuryşzanov'un bilmediğine inanmak zor geliyor: Codex Cumanicus'taki ilâhilerin, tek biri dışında, başlıksız olması nedeniyle, günümüzde Kodeksle uğraşan uzmanların çoğu bu ilâhilerin her birine, hangi Latince ilâhinin çevirisiyse, onun ilk dizesini başlık diye vermektedirler. Böyle yapmakla da, Ortaçağ Latince ilâhi incelemelerinde genellikle uyulan kuralı izlemiş olmaktadırlar. Zaten Codex cumanicus'taki A solis ortus cardine ilâhisinin (yapr.76^r1) müstensihi de başlık diye "Hec est hymnus A solis ortus" kaydını düşmekle aynı yoldan gitmiştir. Biz de bundan ayrılmayı uygun bulmadık.

Hare ?

Yapıtımızda yer alan her Kumanca metinle birlikte verdiğimiz kaynakçaya gelince, bunun eksiksiz olmadığına farkındayız(Bkz.s.192:"Her metnin yanında elden geldiğince eksiksiz olmasını istediğimiz kaynakçasını veriyoruz"). Elbette, A.K. Kuryşzanov'un belirttiği (s.135, not 8) makaleden haberimiz olmadığı ve bu nedenle de ondan söz etmediğimiz için herkesten önce biz üzülürüz. (Bu makalenin ~~xxx~~ başvuru verileri tam olarak şöyledir: A. Kuryşzanov, B.I.Repin, K. istorii izučeniya jzyka drevnekypčak skix pamjatnikov XIII-XVIII, vv., "Izvestija Akademii Nauk Kazaxsko SSR", Serija obščestvennaja, 1966, no4, s.38-53). Fakat, yukarıda sözü edilen kaynakça çalışmamız hakkında ileri sürdüğü "imeet rjad suščestvennyx upuščenij"(s.134) savının tümünden doğru olabilmesi için, A.K. Kuryşzanov'un herhalde birden çok örnek vermesi gerekirdi.

TK/106.15

D Kodeks Kumanikusta

1.yapr.76^{ön} 21-23 konusunda yeni bulgular

Kısa süre önce yayınlanmış bir makalemizde¹ *A solis ortus cardine* (yapr. 76^{ön}) ilahisine yazıcısının kendisi tarafından eklenen aşağıdaki üç satırı açıklamaya çalışmıştık:

Incepicio prime sillabe cuiuslibet versus istius ymni praecedentis

/ v v / v v / / / / v v v x

Kun ga meñ tu si a u Jv kork mu køk ker tu cristus²

G.Kuun'un daha önce işaret ettiği gibi (yazıcının kendisinin satır 21 de yaptığından daha doğru bir biçimde), satır 23 de geçen on üç tane kısaltmanın her biri, ilahinin baştan on üç kıtasının birinci dizelerinin birinci hecelerini göstermektedir; "cristus" ise on dördüncü ve son kıtanın ilk sözcüğüdür.

Eğik çizgilere, ve harfine benzeyen işaretlere ve yazıcının bunları kısaltmalarla bir sonraki satırın "cristus" sözcüğünün üzerine niçin yazdığına³ gelince, doyurucu bir açıklamada bulunamamış, ancak çok zayıf bir varsayım öne sürerek şöyle demiştik: "Olasıdır ki, on dört tane anlaşılmaz, gizli anlamlı işaret dizisinin sonuna bir x koyarken yazıcı

* Bu dizinin daha önce yayınlanmış makaleleri için bkz. "Studia et Acta Orientalia", X. (1980), s 79-80 içinde: Vladimir Drimba, *Miscellanea Cumanica* (XIII).

¹ Bkz. yukarıda sözü edilen makale, s.78-79.

² Bu üç satırın yazılış özellikleri için bkz. a.g.makale, s.80, not 8-15

³ Bu işaretler (Kuun, baskısında, bunlar hakkında hiçbir şey demez, s.217) E. Teza'nın Kuun'un transkripsiyonuna getirdiği şu düzeltmede yer almaz. *Rendiconti della R. Accademiadei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Cilt VII, 1.yarıyıl, fas.2, Roma, 1891, s.593, not1 içinde: Gli inni e la preghiera in lingua cumanica: revisione del codice veneziano.*

yanıtı kendisi vermek istemiştir. Bu x bugün bizim kullandığımız yıldızcık imine denk bir im olarak gönderme işlevinde olabilir ve o gönderme iminin açıklayıcı notunu vermeyi unutmuş olabilir.”⁴

Söz konusu makaleyi yayımladıktan kısa süre sonra, bu işaretleri içeren satır konusunda W. Bang’ın işaret ettiği noktayı anımsadık: “Zeile mit Neumen”⁵ Bang’ın bu belirtmesi herhalde doğrudur. Çünkü bu nömatik* işaretlemelere Kodeksin iki ayrı yerinde daha rastlanır: Yapr. 75in her iki yüzünde *Reminiscens beati sanguinis* ilahisi, melodisi portenin üzerinde nömalarla işaretlenmiş olarak verilmiştir. Yapr. 67nin ön yüzündeysse *Aleluia* sözcüğü, yukarısında melodisi yine nömalarla, fakat portesiz olarak verilmiş biçimde yazılmıştır.

Bang’ın o kadar kısaca değindiği şeyi şimdi birkaç noktadan tamamlayabileceğimizi sanıyoruz. Önce, yapr.76 nın ön yüzünde sondan bir önceki satırda kaydedilmiş işaretler sadece iki nöma temsil etmektedir: yükselen bir ses belli eden *virga* (= yüksekliği biraz abartılmış eğik çizgi) ile pes bir sesle tiz bir sesin bağlandıklarını gösteren *pes* ya da *podatus* (v harfine benzeyen işaret); “cristus”un ikinci hecesinin yukarısına konulmuş “x” diastematik notalamada genellikle “.|.” ile gösterilen duraklama işaretini temsil ediyor olabilir.⁶

Bilindiği gibi, nömalar -önceleri tek başlarına, daha sonra bir portenin satırlarının üzerine ve aralarına binmiş olarak- şarkıyla okunacak hecelerin yukarısına oturtulurdu. Bu iki durum, daha önce

⁴ Bkz yukarıda a.g.makalemiz, s.79.

⁵ Willy Bang, *Wilhelm Thomsen’e saygı*, Leipzig, 1912 içinde: *Die komanische Bearbeitung des Hymnus ‘A solis ortus cardine’*; aynı yerde 1 n° lı notta yazar şunu ekler: “Die Melodie soll sich nach Blume, Die Hymnen des Thesaur. Hymnol. H.A.Daniels, II, s.XIV (=Analect.hymn.med.aevi, Cilt LII) im ätosten Hymnar des Franziskaner Breviers (ca 1230) befinden, das jetzt im Archiv des Münchener Franziskaner Convents liegt”.

* neumatique /neumatic (>neuma(Yun.)=ezgi imi): 7-14.yy.lar arasında kullanılmış bir müzik kayıt yöntemi. (ç.n.)

⁶ Sözü edilen makalemizde(s.80, not9) şuna işaret etmiştik: İkinci eğik çizgi “uçları “meη” in “η” harfi ile bir sonraki satırdaki “si”nin “s” harfine kadar uzanan uzun bir kıvrımla kesilmiş durumdadır.”(bkz. K.Grønbech’in tıpkıbasım yayını). Burada başlangıçta dalgınlıkla kaydedilmiş *virga*’nın yerini alan bir

sözünü ettiğimiz 67^{ön} ve 75^{ön} ve ^{arka} sayılı yapraklarda görülebilir. Ne var ki, burada tartıştığımız konuda, tümünden değişik ve epeyce şaşılabilir bir durumla karşı karşıya bulunmaktayız. 'virga'lar ve 'podatus'lar bir metnin yukarısında değil, (zaten bu iki nömanın, tek başlarına, bir metnin normal bir biçimde şarkı olarak okunmasına yetmesi anlaşılır bir şey değildir), bu makalemizin başında da işaret ettiğimiz gibi, ilahinin her kıtasının birinci dizesinin birinci hecesinin yukarısında yer almaktadır. Böyle bir kayıt düşmenin tek açıklaması bizce şu olabilir: Yazıcı ilahinin ezgisini biliyordu (okuyacak olan keşişin de bildiğini varsayıyordu) ve her kıta başını iki nömadan biriyle işaretlemesinin tek amacı, her kıtanın başlangıç sesinin çeşidini anımsatmaktı. Ancak, bu ilginç durumun anlamını daha iyi belirtmek müzikologlara kalıyor.

II.Latin-Fars-Kuman sözcük dağarında semantik uyumsuzluklar

Uzun zamandır bilindiği gibi, Kodeksin birinci bölümünün üç dildeki sözcük dağarı (vokabüleri), kaybolmuş olan asıldan yapılmış kusurlu bir kopyadır(bazı uzmanlara göre, asıldan yapılmış bir kopyanın kopyasıdır). Her çeşitten ve çok sayıda yanlış içerir. Bunların en ilginçlerinden ve sık rastlanılanlarından biri, Latince sütunuyla ona koşut öteki sütunların çakışmaması durumudur. Bu uyuşmazlık, yazıcının aynı anlamı taşıyan sözcüğü satır satır yazmayıp, bir sütunu dikey olarak bitirdikten sonra ikincisine, üçüncüsüne geçtiğini göstermektedir. Önce Latince sütunu bitirmiş, sonra Farsça sütunu, en sonra da Kumanca sütunu bitirmiştir. Böyle çalıştığı için çoğu zaman, dalgınlıkla, Latince sütunu ve öteki iki sütun arasında bir kaymaya neden olmuştur. Öyle ki, aynı satır üzerinde ayrı anlamlarda sözcükler karşımıza çıkmaktadır.

OKUNMUYOR flexus (tiz bir ses + pes bir ses + tiz bir ses+pes bir ses bağlantısı) söz konusu olabilir mi?

Çoğu zaman da yazıcı (ya da bazı durumlarda düzeltmen) bu uyumsuzlukları fark edip kaymış sözcükler arasındaki doğru çakışmayı yeniden kurmuşlardır. Bu işlem iki yoldan yapılmıştır⁷:

1. Yanlış yere düşmüş sözcükleri gerçek karşılıklarına bir çizgiyle bağlayarak. Aşağıda, altı tane Farsça sözcüğün bir satır yukarıya ve iki tane Kumanca sözcüğün bir satır aşağıya düşmüş olduğu bir örnek görüyoruz yapr.35^{arka} 22-29)⁸.

Sanctificatio	Eyd (ʾīd)	Tolamac/oratio yalbarmac/(tölämäk,yalbarmaq)
Festum	Be t (behišt)	Olu cun (ulu kün)
Paradisus	To ak (tōzah)	Vçmac (uçmaq)
Infernus	A man (āsmān)	Tamuc (tamuk)
Cellum	Aftab (āftāb)	K [o<o]k (kök)
Sol	[Magh]	/Cuyas/ (quyaš)
Luna	Magh (māh)	[Cuyas]
Stella	Stara (stārā)/yuldus/	ay (ay)

TK1106.16

⁷ Bkz. G. Györffy, *Analecta orientalia, Alexandri Csoma de Körös'e saygı*, Budapeşte, 1942, içinde: *Autour du Codex Cumanicus*(KK çevresinde). s.116-117.

⁸ Farsça ve Kumanca sözcüklerden sonra ayrıç içinde ve italik harflerle bunların fonetik yorumlarını veriyoruz. Farsça sözcüklerin yorumunda özellikle A. Bodrogligeti'nin *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapeşte, 1971 yapıtını izledik. Köşeli ayrıç içinde verdiklerimiz, üzeri çizilerek atılmış sözcüklerdir. Eğik çizgiler arasında verdiklerimiz bir Alman düzeltmen -ya da birkaç yerde yazıcının kendisi- tarafından eklenmiş sözcüklerdir. "K[o>v]k" grupunda bir Alman düzeltmen, İtalyan yazıcının "o"sunun üzerini çizmiştir. "juldus" içinde de"s" çizilmiş, onun yerine " |)" konulmuştur.

Aşağıdaki örnekte (yapr. 43arka 14-18), üç tane Kumanca sözcük bir satır yukarıya kopya edilmiştir (*magister asie* sözcüklerinin asıl yazmada karşılığı olmadığı için ya da yazıcı tarafından unutulduğu için).

Magister asie	Dugar (<i>drugar</i>)	Cherchi (<i>kerki</i>)
Asia	Teysa (<i>teša</i>)	Balta (<i>balta</i>)
Manayra	Randa (<i>randa</i>)	Burau (<i>buraw</i>)
Verina	Maganb (<i>manqab</i>)	
Serra	Ara uel da tana (<i>ara dastana</i>)	Bıçchí (<i>bıçkı</i>)

Son olarak, aşağıdaki örnekte (yapr. 50 ^{arka} 7-15), son altı sözcüğü Farsça ve Kumanca karşılık almamış olan *Res quae pertinent ad bellum* bölümünün Latince sütununu geçirdikten sonra, yazıcının Farsça sütuna geçtiği anlaşılıyor. O sütunu (ki o sütun yarım kalmıştır) kopya ederken ya da ettikten sonra, "gardaband" sözcüğünü atladığını fark etmiş, o sözcüğü farsça ve Kumanca sütunların arasındaki boşluğa, "Sxire" (8.satır) ile "Cula ayni" (9.satır) arasına ve Kumanca "Yaga" sözcüğünün karşısına oturtmuş, sonra da "gardaband" sözcüğünü *colaretum* sözcüğüne bağlamış ve sonraki sözcüklerin hepsini, yine çizgi çekme yoluyla, bir satır aşağı indirerek gerçek Latince karşılıklarının hizasına yerleştirmiştir. Kumanca sütuna gelince, yazıcı bunun ilk beş sözcüğünü (2 6 satır) doğru olarak kopya etmiş, fakat sonra Latince *frexetus* ve Farsça "Auxída" karşılık olması gereken sözcüğü atmıştır. Bunun sonucunda 7-14. Satırların Kumanca sözcükleri, 8-15.satırların Latince sözcüklerinin gerçek karşılığı olmaktadır. Ancak bu durum herhangi bir çizgi çekme yoluyla belli edilmemiştir. Söz konusu parça, yaklaşık biçimiyle aşağıdaki gibidir:

Frexetus	Auxída (<i>awzida</i>)	Sírdac (<i>şirdaq</i>)
Coyraçia	Sxire (<i>zireh</i>)	
	gardaband	Yaga (<i>yağa</i>)
Colaretum	Cula ayni (<i>kula ahini</i>)	Toulga (<i>towulğa</i>)
10 Ceruelera	Xire (<i>zireh</i>)	Chuba (<i>kübä</i>)
Coyretum	lau an (<i>jaušan</i>)	Butuluc (<i>bütülük</i>)
Scinchere	Simşer (<i>şimşer</i>)	Cliz (<i>qiliç</i>)
Spata	Card (<i>kard</i>)	Bizac (<i>bîçaq</i>)
Gradius	Çama (<i>kaman</i>)	Yaa (<i>ya</i>)
15 Arcum		

Şu halde, "Sírdac" sözcüğü gerçekte *coyraçia* sözüğünün, "Yaga", *colaretum*'un, "Toulga" *ceruelera*'nın, ..."Yaa" da *arcum*'un karşılığı olmuş oluyor⁹.

⁹ Bu çeşit başka örnekler için bkz. G. Györffy, a.g.y. Ay adlarının listesinde (yapr.36^{arka} 10-21) yapılmış düzeltmeler için bkz. Tadeusz Kowalski, AO, II 1930 içinde, s.17-26 ve tıpkıbasım içinde: *Zu den türkischen Monatsnamen*; Dagmar Drüll, *Der Codex Cumanicus, Entstehung und Bedeutung* (Stuttgart), 1979, 1980, s.24-25; Louis Ligeti, *Acta Orient.Hung.XXXV (1981), fas.1 içinde: Prolegomeno to the CodexCumanicus s.6-7, not 13* ; Vladimir Drimba, Oriens, XXVII-XXVIII (1981) içinde: *Sur la Datation de la première partie du Codrex Cumanicus*, s.391, not 18. *Horae canonicae'nin* yanlış listesinde (yapr. 36^{on} 18-23) yapılan düzeltmeler konusunda bkz. L.Ligeti, a.g.y.s.39-40

Frexetus	Auxída (<i>awzida</i>)	Sírdac (<i>širdaq</i>)
Coyraçia	Sxire (<i>zireh</i>)	
	gardaband	Yaga (<i>yaya</i>)
Colaretum	Cula ayni (<i>kula ahini</i>)	Toulga (<i>towulğa</i>)
10 Ceruelera	Xire (<i>zireh</i>)	Chuba (<i>kübä</i>)
Coyretum	lau an (<i>jaušan</i>)	Butuluc (<i>bütülük</i>)
Scinchere	Simšer (<i>šimšer</i>)	Cliz (<i>qılıç</i>)
Spata	Card (<i>kard</i>)	Bizac (<i>bıçaq</i>)
Gradius	Čama (<i>kaman</i>)	Yaa (<i>ya</i>)
15 Arcum		

Şu halde, "Sírdac" sözcüğü gerçekte *coyraçia* sözüğünün, "Yaga", *colaretum*'un, "Toulga" *ceruelera*'nın, ..."Yaa" da *arcum*'un karşılığı olmuş oluyor.

2.Üç sütunun tam denliğini sağlamada yazıcının kullandığı başka bir yol da, yeri yanlış sözcüğü -genellikle üzerini çizme yoluyla- yok ederek onun yerine doğru sözcüğü yazmak yöntemidir. Örneğin, aşağıdaki parçada (yapr.39^{arka} 9-13), yazıcının yanlışlıkla bir satır aşağıya kopya ettiği üç tane Farsça sözcüğü bu yolla düzelttiği görülüyor:

Caminum	Ragh (<i>rāh</i>)	Yol (<i>yol</i>)
Via	[Sang] Ra (<i>rā</i>)	Yol (<i>yol</i>)
Lapis	[Gerd hac] Sang (<i>sang</i>)	Tas (<i>taš</i>)
Pulius	[Ga] at] Gerd hac (<i>gārd, hāq</i>)	Tos (<i>Toz</i>)
Rumenta	Ghasat (<i>hāšāk</i>)	Toprac (<i>topraq</i>)

Aşağıdaki örnekteyse (yapr.48^{arka} 20-22), yazıcının yanlışlıkla bir satır yukarıya kopya ettiği Farsça ve Kumanca sözcükleri düzelttiğini görüyoruz:

Chalchaneus	[Agu] t y pay] pasana (<i>pāšāna</i>)	[Barmac] Sounçac (<i>Sowunçaq</i>)
Digitus P(edis)	[Caf]Agu] t y pay (<i>angušt-i pay</i>)	[Taban] Barmac (<i>barmaq</i>)
Sola pedis	Caf (<i>caf</i>)	Taban (<i>taban</i>)

Yapr. 46^{ön} 6-10 da yazıcı yanlışlıkla Farsça sütununa yazdığı Kumanca sözcüklerin yerini düzeltiyor:

Iardinus	Bacça (<i>bāğça</i>)	Bacça (<i>baqça</i>)
Ortus	[Bag uel borla] Bu] tā (<i>bustan</i>)	Bacça (<i>Baqça</i>)
Vinea	[Saban] Bag (<i>bāg</i>)	Bag uel borla (<i>bay, borla</i>)
Canpus	[Yax]Dakil gala (<i>dāhil kāla</i>)	Saban (<i>saban</i>)
Prato	Mogrupar (<i>morgazār</i>)	Yax (<i>yaz</i>)

Son örnek olarak şuna bakalım. Yapr.29ön 1 de yazıcı yanlışlıkla Kumanca sütununa yazmış olduğu Farsça bir sözcüğü, üzerini çizme ve çifte uzaklaştırma yoluyla, yok ettikten sonra yerine konulması gereken Kumanca sözcüğü -fakat yazılışı yanlış olarak- koymuştur:

Volo in altum Mepare (*meparam*) [Meghone]Vzcarne(*ucarmen*)¹⁰

*

Ne var ki, üç sütunun terimleri arasında meydana gelmiş bir kaymayı yazıcının ne yukarıda sözü edilen yöntemlerden biriyle ne de başka bir yöntemle düzeltmediği durumlar da vardır. Örneğin, yapr. 53ün arka yüzünde, 9. Ve 11.satırların *vua (=uva)* ve *castanea* sözcükleri arasında biraz sıkışmış olan *zebibum* hizasında, Farsça sütunda, alışılmıştan daha büyük bir boşluk görülür, *zebibum* sözcüğünün Farsça ve Kumanca karşılıkları bir sonraki Latince sözcüğün yani *castanea*'nın hizasına oturtulmuştur. *Castanea*'yı izleyen üç satırla o sözcüğün Farsça ve Kumanca karşılıkları gittikçe daha eğri büğrü bir biçimde yazılmıştır. Bunun nedeni, bir an yazıcının dikkatinden kaçmış ve *papuarum*'un karşılıkları gibi verilmiş olan Farsça "Badan" ve Kumanca "Badam" sözcüklerinin daha sonra Farsça ve Kumanca sütunlarına, "Chear" sözcüğünün yukarisına sıkıştırılmış olmasıdır. Bu parça (53^{arka} 9-16) aşağı yukarı şu görünümde dir:

Vua	Angur (<i>angūr</i>)	Xuxu (yüzüm)
10 Zebibum		
Castanea	Maius (<i>mawiz</i>)	Churu xuxk (<i>quru yüzüm</i>)
Datillum	Sabalud (<i>šābalūd</i>)	Castana (<i>uāstanā</i>)
Amindola	Ceasp (<i>kāsp</i>)	Ghorma (<i>χorma</i>)
Cocomarum	Badan (<i>bādām</i>)	Badam (<i>badam</i>)
15 Papuarum	Chear (<i>heyār</i>)	Chear (<i>χiyar</i>)
Cetronum	Na'inç (<i>nāriñç</i>)	Na'inç (<i>nariñç</i>)

TK/106,16

¹⁰ Bu çeşit başka örnekler için bkz. G. Györfy, a.g.y.

Açıkça belli ki, 11-15.satırların Farsça ve Kumanca sözcükleri gerçekte 10-14.satırların Latince sözcüklerinin karşılığıdır. 'Haşhaş' anlamına gelen *papuarum*'un karşılıkları yazılmamıştır (ya da, belki, asıl yazmada da verilmemişti).

Yapr. 37^{ön} 29-31 den bir örnek:

Tortus	Chaygh uel eaft	Burmix
Distortus	Be /t/ at	Birchat
Sinples	Iurta	Ecchi chat

Farsça sözcükler üç Latince sözcüğü¹¹ yeter derecede karşılayabilmektedir, halbuki Kumancaya ayrılmış sütunda, yzıcı *tortus* için doğru karşılık 'burmiş' vermiş ama, *distortus* sıfatının karşılığını atlamış, onun hizasına *bir kat* yazmış, gerçekte bu, daha sonraki sözcüğün *sinples* (=simplex) karşılığıdır; yanlışlık bu son Latince sözcükle Kumanca *ekki kat* arasındaki uygunsuzlukla sürüyor. *Ekki kat* bir sonraki sayfanın başında -bu kez yerinde olarak- yineleniyor (yapr.37^{arka} 1:

Duplex	Ducta (<i>duhta</i>)	Ecchí chat
--------	------------------------	------------

Bir örnek daha (yapr.54^{ön} 15-18):

Leo	Ser (šer)	A tlan (<i>astlan</i>)
Leopardus	Madian (<i>madiyan</i>)	Che trac (<i>qīstraq</i>)
Iumenta	Madian (<i>madiyan</i>)	Che trac(<i>qīstraq</i>)
Mulus	A tar (<i>astar</i>)	Chater (<i>qatir</i>)

¹¹ Bkz. A. Bodrogligeti, a.g.y., s.154: *ka/* 'crooked, curved, wry, distorted' ve s. 197: *škaf* 'crooked, twisted'; s.120: *behaq* (Yazar KK' taki yazılışı "be.ac" diye okumuştur) "wrong, improper"; s.208: *yukta* 'simple'. D. Monchi-Zadeh (*Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969) bu sözcükle başka türlü yorumlar: s.125: *qayq* ve *iškaf* 'gewunden, schief, krumm'; s.47: *be-ta(h)* 'einfach, ohne Falte' (Yazar bununla birkte şöyle de demektedir: "p und k GI stehen eine Zeile höher, sodass *distortus* kein Äquivalent erhält"); s.197: *jurda* 'Halbblut, Mischling (bei Pferden)'.

Açıkça görüldüğüne göre *leopardus*'un Farsça ve Kumanca karşılıklarının verilmesi yazıcı tarafından unutulmuştur (ya da asıl yazmada bulunmamaktaydı). Ne var ki, yapr.43^{ön} 15 te *palang*¹² biçimi altında karşımıza çıkarlar. Yazıcı onların yerine, dalgınlıkla, düşünmeden, bir sonraki Latince sözcük olan *iumenta*'nın karşılıklarını oturtmuş ve sözcükleri onun hizasına da bir kez daha yazmıştır.¹³

Bunlardan başka bir de, bazı durumlarda görülen bir örnek, yazıcının Latince sözcüklerin karşılıklarına yer değiştirtmesi durumudur.

Örneğin yapr.25^{arka} 25-26da:

Scriba	Car (<i>hat</i>)	Çismac (<i>çizmək</i>)
Scritura	Cat <i>uel</i> nuisēnda	Betichzí (<i>bitikçi</i>)

Grønbech (s.61 ve 75) ve Monchi-Zadeh (s.75) bu terimlerin doğru çakışmasını oluşturmuşlardır. Bodrogligeti (s.145 ise) yazıcıdan kaynaklanan yanlış karşılıkları kabul eder. (*scritura* hizasında yazılı Farsça sözcükler için bkz. Monchi-Zadeh ve Bodrogligeti'nin verdikleri ayrı ayrı yorumlar, a.g.y.).

*

¹² *palan* (K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu CC*, Kopenhagen, 1912, s.187; Monch-Zadeh, a.g.y., s.53) ya da *palang* (Bodrogligeti, a.g.y., s.177) (<Farsça *palang* ~ *palank*, bkz. Steingass, s.255) diye yorumlanmış olan bu sözcük fonetik olarak *palan* diye yorumlanmalıdır (krş.Pers.-russ.sl.l, s.307 de Modern Farsça *pālāng* ve Tr. *Peleng* ~ *pelenk*, Redhouse) - Zaten, kanımızca Arapça ve Farsçadan alınmış Kumanca sözcüklerde a ve u ä ve ü gibi yorumlanmalıdır. Bunun böyle olmayacağı durumlar şunlardır: Artdamaksıl ya da boğazsıl veya tumturaklı bir ünsüzle komşu olmaları durumu, -bazı yerlerde- bir a (<ä) ya da bir u(<ü) tarafından benzeşime uğratılmaları durumu. Örneğin, Grønbech tarafından *badbaqt* (s.46), *dela* (s.83), *drust* (s.83), *ğigar* ve *ğigar band* (s.98), *ğurum* (s.98), *ham* (s.100), *kamar* (s.134), *magar* (s.161), *marğumak* (s.163), *murvat* (s.166), *nafas* (s.167), *qalam* (s.191), *sust* (s.226), *şakar* (s.230), *taf* (s.232), *tafaruç* (s.232), *taftar* (s.232), *taş*(s.234), *turbut* (s.257), *zmurut* (s.275) vb. şöyle yorumlanmalı: *bādbaqt*, *delä*, *drüst*, *ğigär*, *ğigärbänd*, *ğürüm*, *häm*, *kämär*, *märgümäk*, *mürwät*, *näfäs*, *qaläm*, *süst*, *şäkär*, *täf*, *täfärrüç*, *täftär*, *tän*, *türmüt*, *zümürüt*, vb.Krş. yine Grønbech'te Arapça ya da Farsça kaynak biçimi (etimonu)a ya da u içeren şu sözcükler: *evet* (s.96), *medet* (s.163), *sebeb* (s.216), *şeker* (s.230), *bülbül* (s.70), *gül* (s.97), vb. Bu konuyu başka bir yerde yeniden ele alacağız.

¹³ Buna benzer başka örnekler için bkz. D. Rasovskij, "Seminarium Kondakovianum" III (1929) içinde, *K voprosu o proisxozdenii CC*. S.206, not 4. (Ayrıca krş. G. Györffy, a.g.y., s.117, not 1) ve K.. Grønbech, s.46 *badbaqt* altında; s.75 *çizmek* altında; s.100 *çamyry* altında; s.101 *çasyry* altında; s.211 *saşry* altında, vb.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kopyalama yanlışları, genellikle bu konuyla uğraşan bilim adamlarınca, ya açıktan açığa ya da üstü kapalı biçimde, düzeltilmiştir. Yine de, uzmanların gözünden kaçmış ya da yeterince aydınlatılmamış bu tür birkaç yanlış ile Latin (ya da İtalyan) terimlerle onların Fars ya da Kuman karşılıkları arasındaki birbirini tutmazlıklardan bir miktar kalmıştır. Aşağıdaki bölümde, bunları, Kodekste karşımıza çıktıkları sırayla, ele alıp elden geldiğince tam ve doğru yorumlar vermeye çalışacağız¹⁴.

1.Lat. *donec* - Fars. *tâ* - Kum. "anginza" (yapr.30^{arka} 6)

Bu dizinin Kumanca sözcüğünü yorumlamak bir takım zorluklar çıkarmış ve bununla uğraşanlar o zorlukların üstesinden gelememişlerdir.

Kuun (s.65, not 5) bu sözcüğü bir zaman belirteci olarak görür: "Kırş.kazanicum anınça 'eo usque; tamdiu' "¹⁵; bu karşılaştırmayı yaparak yazar açıkça dile getirmeksizin iki sözcüğün de fonetik kimliğini kabul etmiş oluyor.

Buna karşı, Radloff (Spr.,s.4) "anginza" yazılışını *anınça* diye yorumlar; bu biçimi *ol* adılının tamlayan durumu (genitivus) *anın* sözcüğünün karşılaştırma belirteç soneki *-ça* almış bir türevi olarak kabul eder. Ne var ki, çeviriyi Latince gloza uygun olarak Almanca *bis* ilgeciyle verir.

"anginza" diye yazılan sözcüğün fonetik olarak *anınça* diye yorum alması bugünkü türkologların hepsince kabul görmektedir; semantik (ve morfolojik) yorum ise iki ayrı doğrultu izler: Grønbech

¹⁴ Bkz. Makalemizin sonundaki kaynakça kısaltmaları listesi.

(s.38) ve Monchi-Zadeh (s.56) *añınça* sözcüğünü -Latince *donec* ve Farsça *tâ* gibi- bir bağlaç olarak kabul eder ve çevirisini 'bis, solange' diye yaparlar. Annemarie von Gabain¹⁶ ve KQZS (s.45) bu sözcüğü bir belirteç olarak görür ve çevirisini birincisi 'so lange', ikincisi 'olayşa' (= 'böylece, bu biçimde') diye yaparlar. Üstelik Bayan von Gabain *añınca* sözcüğünün *anı*, *anda* vb sözcükleriyle aynı kökten ("vom gleichen Stamm") yani *ol* adının ikincil tabanından olması olasılığını da düşünür¹⁷.

Sunduğumuz bu çeşitli düşünceler bizi şu genel gözlemleri dile getirmeye itiyor: Bir yandan, hiçbir Türk dili *añınça* biçiminde ya da benzer bir biçimde bir bağlaç tanımaz. Öte yandan, (Szentkatolnai Bálint, Kuun, A.v.Gabain ve KQZS'nin az ya da çok doğrudan söyleyerek kabul ettikleri gibi), tamlama durumu (genitivusu) -ça'lı *ol* (~*ul*) adının ikincil tabanından yola çıkarak oluşmuş bir zaman ya da bir niteleme belirteci pek *añınça* biçiminde olamaz, bu biçim, olsa olsa *anıñça* olabilir. Zaten Tatarcada (*anıñça* 'po ego mneniju; po ego zelaniju' tat.-rus.sl.,s.37)¹⁸ ve Kırım Karaimcesinde (*anıñça* 'kak on, , *bukv. Po ego*', Kar.-rus.-pol.sl., s.72) bu sözcüğe rastlanır. Fakat "anginza" yazılışının "aningza = *anıñça* yerine yanlışlıkla yazılmış olduğu kabul edilirse, böyle bir belirteç Latince *donec* ve Farsça *tâ* bağlaçlarıyla bağdaştırılmaz.

Bilindiği gibi, Latince *donec* ve Farsça *tâ* '-dığı sürece', '-dıkça', '-caya kadar', '-cağı ana kadar' anlamları taşıyan sınırlayıcı anlamda bir

¹⁵ Herhalde Kuun'un başvurduğu bilgi kaynağı şu olmalı: Szentkatolnai Bálint Gábor, Kazáni-tatár nyelvtanulmányok, III, füzet. Kazáni-tatár szótár, Budapeşte, 1876, s.5 OKUNMUYOR 'bis dahin, bis dann, so lange' (vid. *Ul*)".

¹⁶ Annemarie von Gabain, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959 içinde: *Die Sprache des CC*, s.66.

¹⁷ Id.a.g.y. Bkz. Yukarıda Radloff'un açıklaması. (Ayrıca bkz. aşağıda 21 ve 22 sayılı notlar).

¹⁸ Tat.-rus.sl. *añınça* biçimi almamış, öyle ki Sz.Bálint ve Kuun'un verdikleri biçim pek güvenilir bir biçim değildir.

dilinde karşılığı -pek çok fonetik değişkesi bulunan- -yınça / -ginçä ile yapılmış zaman tümlecidir. Birkaç örnek:Eski Osmanlıca: *Biz tenavül etmeyi tamam edince nameperdazlık ettiler*(=Biz yemeği bitirinceye kadar çalgı çaldılar). *Ölünce seni terketmeyem* (=Ölünceye dek seni bırakmayacağım)¹⁹; Tatarca: *qaşıyı kotelok töbinä bärilä başlayançı, Aydar aña süz quşmadı* 'Ajdar ne proronil ni slova do tex por, poka ego lozka ne stala udarjat'sja o dno kotelka'²⁰; Başkırcıca: *min kilgänşı, şunda ultırıp tor* 'sidi zdes', poka ja pridu' (Rus.-başk.sl., s.59 *poka* maddesinde); Nogayca: *men yaşap turıynşa, Tuwyan elge sluzit' etip barayaq pan* 'poka ja ziv, ja budu sluzit' Rodinu' (Rus.-nog.sl., s.442 *poka* maddesinde); Kazakça *men kelgenşe, sen osında otır* 'sidi zdes', poka ja ne pridu', *ol zıynalyanşa, poyezd zürıp te ketti* 'poka on sobiralsja, poezd uşël' (Rus.-kaz.sl., s.559, *poka* maddesinde).

Sınırlayıcı anlamda koşul tümleci işlevini taşıyan aynı eylemsi (converbe) Kodeks içinde başka yerde de bulunur: *Neçik yara yaçşı bolmaz içindän temeri çıkmayınça, alay yazuqlı ğan saw bolmaz, arinmaz yazuqi çıqmayınça* (yapr. 62^{arka} 35-37) 'Nasıl bir yara irin (tam karşılığı: irini) çıkmadıkça iyileşmezse, aynı biçimde, günah işlemiş ruh da günah (günahı) çıkmadıkça temizlenmez'²¹

Bize öyle geliyor ki, aınçä da aynı çeşit bir eylemsidir, 'anımsamak; düşünmek' anlamındaki aın- (bu eyleme Kodeks içinde

¹⁸ Tat.-rus.sl. *aınçä* biçimi almamış, öyle ki Sz.Bálint ve Kuun'un verdikleri biçim pek güvenilir bir biçim değildir.

¹⁹ J. Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris 1921, s.991.

²⁰ *Sovremennyj tatarskij literaturnyj jazyk. Leksikologija, fonetika, morfologija, Moskova, 1969, s.258.*

²¹ Vladimir Drimba, *Syntaxe comane, Bükreş-Leiden, 1973, s.247-249. Temeri çıqmayınça* (yazılışı: "çıkmainçe"), Grønbech'te (s.240, *temeri* altında: *temeri çıqmajynçá* 'bis der Eiter herauskommt'; A. v. Gabain'de (a.g.y., s.66): *temeri çıqmajınça* 'solange die Entzündung nicht herausgegangen ist.', *yazuqi çıqmajınça* 'solange ihre Sünden nicht herausgegangen sind' (A.v.Gabain, a.g.y.). Krş. W.Bang, *SPAW, 1915, Zweiter Halbband, s.634, not 2*: "Dem Komanischen scheint *yança* in der Bedeutung 'solange als...' fremd zu sein [...]. Doch ist das Fehlen der Form im Komanischen reiner Zufall, wie CC 65 [Kuun'un basımından söz ediliyor.V.Dr.] *angınza* 'donce' beweist". *-yınça / -ginçä ~ yança / -gänçä* vb. içeren eylemsi karşılaştırmalı koşul tümleci değeriyle daha iyi saptanır. (bkz. A.v.Gabain, a.g.y.).

rastlanmamıştır)²² + (yapmayı) düşününceye kadar anlamındaki -yİNÇA ya da -İNÇA (krş. yukarıda *çiqmayİNÇA*) parçalarından oluşur. Kanımızca, olağan *ol ketkinçä* (ya da *ketkänçä*) yapısına az çok denk olabilecek bir dolaylama (perifraz) yapısı **ketmäsini aİNÇA* ' gitmeyi düşününceye kadar' olduğu kabul edilebilir. *AİNÇA* nın Latince *donec* ve Farsça *tâ* ile denkliği tümüyle yaklaştırma bir denklidir.

2."havan' ve 'havaneli'

Hec continentur de spetiaro et spetiaria başlıklı bölümde, yapr.41^{arka} 15-16 da aşağıda sunduğumuz iki dizi sözcük verilmiştir:

Mortalis	Aouan [da]ta	Touğuç
Pistonus	Haouã da]ta	Touğuç uel chelí

(Yeri gelmeden önce kopya edilmiş "[da]ta]" daha sonra yazıcı tarafından çizilmiş) ve *Res quae pertinent ad cochinam* bölümünde yapr.53^{ön} 2-3 te aynı nesnelere adları, ama bu kez değişik biçimde yinelenmektedir:

Mortale	Haouã	Touğuç
Pistum	Gaouã	Chelí

Önce *mortalis* ve *mortale* biçimlerinin Orta Çağ Ligurya lehçesine ait olduğunu, bunlardan birincisinin sonradan latinize edilmiş olduğunu hatırlatalım. Bunlar Latince *mortarium* ve İtalyanca *mortaio* sözcüklerinin karşılığıdır. 'Havan' (ya da dibek) anlamına gelir. *Pistonus* ve *pistum* sözcükleri ise, Latince *pilum*, *pistillum* ve İtalyancada *pistone*, *pestello* sözcüklerine denk düşer, anlamı 'havaneli' (ya da

²² aİN- ~ aİN- ve anlamları için bkz. E.V.Sevortjan, s. 153-154.

işî gören ve iki parçadan oluşan bir aygıtın söz konusu olduğu açıktır. Yine de, Kodekste de, orada verilmiş sözcük dizilerinin yorumlanmasında da her şey tümüyle açıklığa kavuşmuş değildir. Zaten o yorumlar, birkaçı dışında, hep yazıcının ya da ikinci kez kopya eden kişinin verdiği denkliklere uyarlar. Bunlar ise, görüleceği gibi, her zaman doğru denklikler değildir.

Farsça terimlerin yazılışı kolaylıkla *hâvan* (ya da *hâwan*) ve *hâvan* (ya da *hâwan*)-*dasta* olarak belirlenmiştir, fakat bu terimlere verilen yorumlar birbirlerinden ayrıdır:

“aouan” ve “haouã” yazılışı ile verilen (yapr. 41^{arka} 15 ve 53^{ön} 2) “hâvan” ‘havan’ diye çevrilmiştir (Kuun, s.94, not3 ve s.308: ‘mortarium’, s.323: ‘mortarium, in quo quid contunditur’; Monchi-Zadeh, s.164: ‘Mörser’; Bodrogligeti, s.139: ‘mortar’), halbuki aynı sözcük “gaouã” diye yazıldığında (yapr.53^{ön} 3) başka işlem görmüştür: Kuun (s.319) ‘pila’ diye çevirir; Bodrogligeti (s.151) o yazılışı yanlış olarak *jawan* ‘millet’ diye yorumlar (bkz. L.Ligeti, a.g.y., s.31); Monchi-Zadeh (a.g.y.) “gaouã”nın “-haouã da|ta” yerine yazılmış- bir kopyalama yanlış, yani onun bir değişikesi olduğunu varsayar. L.Ligeti’ye (a.g.y.) göre, “gaouã ‘pistû’ should be corrected read as hâvan, meaning ‘mortar’. It is an earlier mistake later corrected (without the cancellation of the erroneous reading)” -Bu gözlem çok açık değil (yanlış, yazılışta mı, verilen glozda mı? Bu yanlış daha sonra nerede düzeltilmiş?); sonra (a.g.y.not 41) Monchi-Zadeh’nin dile getirdiği varsayımı gerçek diye kabul ediyor.

Hâwan-dasta ‘havaneli’ (Kuun, s.323: ‘pistillum’; Monchi-Zadeh, a.g.y.: ‘Mörserkeule’) ve ‘tokmak ve havan’ olarak çevrilmiştir

(Bodrogligeti (a.g.y. : 'pestle and mortar')²⁴. L. Ligeti (a.g.y.), Monchi-Zadeh'nin yorumuna kendisinin de uyduğunu bildirir, halbuki Kaşıkyan tarafından saptanmış ve Macar bilginin kendisince de göndermede bulunmuş olan *khavandasta* "havan ve eli", aslında Bodrogligeti'nin yorumudur.

Kumanca terimlere gelince, bunda da yorumların çeşitli olduğunu görürüz:

Kuun "touguç"u doğu Türkçesinde 'pilum' anlamına grediğini söylediği *döjägäk* (s.94, not 4) ile karşılaştırır ve Kumanca sözcüğü o çeviriyi verir(s.287); "cheli"yi de 'pistillum' diye çevirir ve onu Çağatayca *kili* ve Macarca *külü* 'id.' ile karşılaştırır (s.94, not 5 ve s.271).

Radloff iki sözcükten birinciyi *touyuc* olarak yazar ve 'Mörser' diye çevirir.(Spr., s.52), ikinciyi ise *käli* olarak yazar, 'Mörserkeule' diye çevirir (a.g.y., s.31 ve R., II, 116).

Grønbech (s.252) "touguç"u *törgüç* olarak yazar ve 'Mörser und Stössel' diye çevirir, bu fazlasıyla geniş çeviri, *mortalis*, *mortale* ve *pistonus* diye verilen Latince glozları aynı düzlemde ele almasından -ya da onları bir saymasından- ileri gelmiş olabilir. (Son sözcük, *pistonu* kodekte "touguç *uel cheli*" nin sözde eşanlamlısı olarak verilmiştir.) Grønbech, ayrıca, "cheli" yi fonetik olarak *kali* olarak yazar, bu sözcüğü Türkmençe 'havan' anlamına gelen *keli* ile karşılaştırır, fakat çevirisini Latince glozlara yani kendisinin de kitabına geçirdiği *pistonus* ve *pistum* sözcüklerine uygun olarak "Mörserkeule' diye yapar (s.137). İki sözcüğün yorumları arasındaki çelişki iyice görülüyor: *Pistonu* bir yandan *tövgüç*'ün glozları olan *mortalis* ve *mortale* ile bir araya getirilmekte, 'havan ve eli' çevirisi böyle ortaya çıkmakta, öte yandan da

²⁴ Bkz. Steingass, s.1487: *hâwan-dasta* 'pestle and mortar'. - El ya da tokmak (havanın ya da dibeğin) *dasta* ya da *dasta-i hâwan* diye söylenir(Steingass, s.525; ayrıca krş. Pers.-rus.sl., I, s.640 ve II, s.712, *däste-ye hawân* 'pestik stupki')

keli'nin glozu olan *pistum* ile bir araya getirilmekte ve böylece yazarın verdiği çeviri ortaya çıkmaktadır.

Monchi-Zadeh (a.g.y.) *mortalis* ve *mortale* diye gloz almış olan *tövgüç*'ü 'Mörser' ile çevirir; *pistonus* diye gloz almış olan "touguç uel chelí" içinde bulunan aynı sözcük *keli*'nin (o, tek başına *pistum* diye gloz almıştır) eşanlamlısı diye görülmektedir ve iki Kumanca sözcük 'Mörserkeule' olarak çevrilmiştir.

Räsänen (s.249) *käli* sözcüğünü 'Mörserkeule' diye kaydeder; kuşkusuz bunu yaparken Radloff'u izlemektedir; *tövgüç* sözcüğü geçmez.

Bodrogligeti (a.g.y.) iki Kumanca sözcüğü dikkate almamıştır.

KQZS!e gelince, *keli*'yi 'keli' (s.79) ve *tövgüç*'ü olarak 'tüygiş' (s.128) çevirir; bildiğimiz kadarıyla, Kazakçada *keli* ve *tüygiş*, 'havan' anlamına gelen²⁵ eşanlamlı sözcüklerdir.; yani bunların dengi olan Kumanca sözcükler de eşanlamlıdır.

Kanımızca, Farsça ve Kumanca glozları da, latince glozlarının olduğu gibi, denk olması gereken iki dizili iki grup, üç sütunun terimleri arasında açık uyumsuzluklar göstermektedir. Bu da, bunlara getirilmiş yorumların neden öyle çeşitli olduğunu açıklar. Bu birbirini tutmazlıkların sözcük dağıtımını yazan kişiden mi yoksa kopya eden kişiden mi veya her ikisinden de mi kaynaklandığını söylemek zordur. Fakat, her ne olursa olsun, bunları çok eleştirel bir gözle ele almak gerekir.

Daha az karmaşık olan ikinci öbeği (yapr.53^{ön}2-3) çözümlenmekle başlayalım. "haouã" ve "gaouã" yazılışları, her ikisi de, Latince *mortale* 'havan' karşılığı olan Farsça *Hâwan*'ı işaret eder; "gaouã", besbelli ki, yanlıştır (belki kopyayı yapan kişiden kaynaklanan bir yanlıştır): Latince

²⁵ Rus.-kaz.sl.,s.795: *keli* 'stupa, stupka' (ayrıca krş. T,II, 1116);Kaz.-rus.sl.,s.363: *tüygiş* 'stupa' (ayrıca krş. R,III,1541: *tügüş* 'stupka - Mörser'). Havaneli için Kazakçada bir birleşik sözcük olan *kelsap* kullanılır (bkz.Rus.-kaz.sl.,s.522, *pest*, *pestik* maddesinde).

pistum 'havaneli' ya da 'dibek tokmağı' sözcüğünü tam karşılayabilmesi için *izafetli* bir yapıya, örneğin yazılı olarak şöyle bir şeye dahil olması gerekirdi: "da|tay gaouã" = *dasta-î hâwan* (desti havan) (bkz. yukarıda, not 24). İki Latince terimin Kumanca karşılıklarına gelince, bunlar yanlışlıkla birbirlerinin yerine yazılmıştır (belki asıl yazmada da öyleydi): *keli*'nin Kumancada 'havaneli' anlamı (olsaydı, Türk dillerinde tek örnek olurdu) değil, -bu sözcüğe sahip Türk dillerinin hepsinde olduğu gibi 'havan' anlamı vardır (örn. Kazakçada, Karakalpakçada *keli*; Karaçay-Balkarcada *keli*; 'stupa, stupka'; Kumancada *keli* 'stupa (diya tolçenija)'; Nogaycada *keli* 'noznojâ stupka (samodel'naja protoruška) ~ *avangeli* 'stupa, stupka', Tatarcada, Başkırcada *kili* 'stupa, stupka')²⁶. Buna karşı -eski Türkçede 'öğütme, dövmek, parçalamak'²⁷ anlamlarına gelen *tög*-ün bir türevi olan- *töwgüç* sözcüğüne 'havaneli' anlamını vermek gerekir. Krş. Tatarca *toygiç* 'pest; tolkuška' (Tat.-rus.sl., s.573; R, III, 1285: *toygoç* 'id') ve Başkırcada *toygos* 'id' /Başk.-rus.sl.,s.537); Kazakça *tuygiş* sözcüğünü 'havan' anlamıyla tanır (Kaz.-rus.sl.,s.363, krşR, III, 1541) ve Nogaycada aynı sözcük, eş anlamlıları *keli*, *avangeli* ve *avansoqqi* sözcükleri ile birlikte 'havan' anlamında kullanılır (Rus.-nog.sl., s.603 ve Nog.-rus.sl.,s.20), fakat aynı zamanda, tek başına olarak, 'havan ve eli' anlamında da (*tuygiş* 'stupka, pest, tolkuša', Nog.-rus.sl., s.368). Aynı *tög*- eyleminin çeşitli öteki türevleri, Türkiye'nin

²⁶ Kaz.-rus.sl., s.205 ve Rus.-kaz.sl.,s.795; Rus.-k.kalp.sl., s. 981; Rus.-kar-balk.sl., s. 612; Kum.-rus.sl., s.161; Nog.-rus.sl.,s.20,159; Rus.-nog.sl.,s.603; Tat.-rus.sl., s.252, Baş.-rus.sl., s.257. Ayrıca krş. Räsänen, s.249 ve Grønbech, s.252 (Türkmençe *keli* 'stupka'). Başka Türk dillerinde, 'havan' için başka sözcükler kullanılır (Türkçe *havan*, modern Uygurca *havançâ* ve *oçur*, Türkmençe *soqi*, Çagatayca *soqqu* vb.)

²⁷ Krş. Kaşgari'de: *tög*- 'toloç',molotit' ' (Drevnetturkskij slovar', Leningrad 1969, s.579; Türkiye Türkçesi: *döğ*-~*döv*- 'to beat, to thrash, flog; to thresh (grain); to hammer, forge, To pound (coffee, pepper)' Redhouse.

²⁸ 'Havanın eli' için Türk dillerinin çoğu başka terimler kullanırlar: Osmanlı Türkçesi *dästâ*, *havan eli* ve *döyägäk* (R, III, 1684, 1732); Kazakça, Karakalpakça *kelsap* (Rus.-kaz.sl.,s.522; Rus.kkalp.sl.,s.665); Nogayca *kelsap* (Nog.-rus.sl.,s.159); Tatarca *kili sabı* ~ *kilsap*~*kisap* (Tat.-rus.sl.,s.252) ve *tortkoç* (R,III, 1291); Başkırcada *kilihap* (*toygos* ile bu da kullanılır, bkz. Başk.-rus.sl.,s.258, 537); Karaçay-Balkarca *keli baş* 'pest' ve *kili başçıq* 'pestik' (Rus.-kar.-balk.sl.,s.417); Yakutça *soyoç* (Rus.-jak.sl., s.420);şor soqlıq palazı ve *soqpanıq palazı* (R,IV, 241,1162)vb.

çeşitli lehçelerinde 'havan ve eli' anlamında bulunur: *döğeç* ~ *döveç*, *düğeç* ~ *düveç*, *dogecek* ~ *dövecek* 'tahta havan ve eli' (Derleme Sözlüğü, III, s.1592); ayrıca bkz. Eski Osmanlıca *döğeç* 'havan, havan eli' (tarama Sözlüğü, II, s.1224) ²⁸.

İkinci öbekteki sözcüklere (yapr.41^{arka}14-16) gelince, bunların yapısının -olması gerektiği gibi- ötekilerle eş olmadığını daha önce söylemiştik. Her iki öbekteki Kumanca terimlerin -kanımızca- doğru yorumlarının ne olduğunu da, yine daha önce, göstermiştik. Şimdi buna eklememiz gereken şey, birinci öbekteki Kumanca terimlerin -tıpkı ikincidekiler gibi- tek başlarına *töwgüç* 'havaneli, tokmak' ve *keli* 'havan' diye yorumlanmaları gerektiğidir. Son olarak, Latince sütununda yer alan terimlerle öteki iki sütundakiler arasındaki uyumsuzluğun nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışacağız.

Latince *mortalis* ile Farsça *hâwan* sözcüklerinin Kumanca sütununda *keli* yerine yanlış olarak verilen karşılığı *töwgüç* belki daha yazmanın aslında bulunmaktaydı. "touguç *uel cheli*" sözcüklerine gelince, bunların yanlış bir eşanlamlı olduğu açıktır, çünkü bunlar ne Latince *pistonus*'a (buna denk düşen yalnızca *töwgüç*'tür) ne Farsça *hâwan-dasta* karşılık olabilir. Varsayabiliriz ki, yazmanın aslında "touguç *uel cheli*" değil de, Farsça birleşik terimin tam dengi olan * "touguç bile (ya da ble) *cheli*" = **töwgüç bile (ya da ble) keli* 'havan ve eli' vardı, fakat kopyalama işini yapan kimse, Kodeksin sözcük dağırındaki pek çok örneğin etkisinde kalarak, düşünmeden, *bile (ya da ble)* sözcüğünün yerine *uel* yazmış olabilir. Söz konusu örnek, *u*'nun üzerine çekilmiş ve *l*'yi kesen bir yatay çizgisi olan ve *u+l* kısaltmasıyla gösterilen, Latince bağlaçla birbirinden ayrılmış eşanlamlılar örneğidir. Elbette bu varsayım Farsça ve Kumanca terimlerle *pistonus* (Lat.) sözcüğü arasındaki uyumsuzluğu tümünden açıklamaya yetmez. Bir şey

28 - - - - - Kshj s. 18

daha varsayarak bu terimin asıl yazmada yanlışlıkla * *mortalis Cum pistono* yerine yazılmış olduğunu ya da -her ne kadar havan ve elini birlikte anlatmak için kullanılabilecek sözcük *mortalis* ise de-metonimik* bir anlatımla kullanıldığını düşünebiliriz.

3.İtalyanca *ladano* - Farsça "ladan" - Kumanca "ambar"

(yapr. 42^{ön} 7)

Bu dizinin İtalyanca ve Farsça sözcükleri açıktır: Latince *ladanum* ve Farsça *lâdan* 'Ladanum' (Monchi-Zadeh, s.141), 'labdanum' (= 'the gum-herb ladanum', Steigass) (Bodrogligeti, s.160).

Kumanca sözcüğe²⁹ gelince, bunun o dizi içinde yer alması ayrı ayrı yorumlara yol açmıştır: Kuun (s.250) *ambar*'ı Latince *ladanum* diye çeviriyor ve bunu olağan buluyordu. Grønbech (s.36) de Kumanca sözcüğü 'Ladanum' diye çeviriyor, fakat bu çeviriden önce şöyle bir kayıt koyuyordu: "Steht [=sözcük. V.D.'nin notu] hier wohl nur als Notübersetzung oder aus Versehen" (=Bu, olsa olsa aceleye gelmiş bir çeviri ya da dalgınlıkla verilmiş bir karşılık olabilir.) Monchi-Zadeh'nin (s.141) tutumu da buna benzer: Farsça *lâdan* için İtalyaca *ladano* ve Kumanca *ambar* karşılıklarını verir, arkasından Grønbech'in koyduğu kayıttan daha kesin bir şey söyler: "Eine Notübersetzung oder aus Versehen". (=Aceleye gelmiş bir çeviri ya da yanlışlık.) Bodrogligeti (s.160), Farsça *lâdan*'ın İtalyanca ve Kumanca karşılıklarından söz etmez.

* Metonimi : Bir kavramı kendisine zorunlu bir ilişkiyle bağlı başka bir kavramı gösteren bir terimle dile getirme yöntemi. Örnek: *Bir bardak içtim.*(=Bu sudan, bu şaraptan bir bardak...) TDK: Düzdeğişmece. (ç.n.)

²⁹ Kuun'un basımında (s.95), Kumanca sözcük bir satır yukarıya (Lat. *galanga* ve Fars. "coligiâ" dizisi içinde) basılmıştır. Bu basım yanlışı, aynı listede bulunan ötekilerle birlikte, kitabın sonunda (s.389) editör tarafından düzeltilmiştir.

Bu Kumanca sözcüğün doğru yorumu daha Radloff tarafından (Spr., s.8) verilmişti: *ambar* 'Ambra'³⁰, fakat ancak pek yakın bir geçmişte, İtalyanca ve Farsça sözcükler ile onların yanlış verilmiş Kumanca karşılıkları arasındaki uyumsuzluk Louis Ligeti tarafından şöyle açıklanmıştır: "The second line |Ladano - Ladan - Ambar, V.D.'nın notu| was in fact two lines in the original, the first retained L *Ladano* and P *Ladan*, but the C equivalent was missing. C *Ambar*, on the other hand, was the third item of the missing second line, whose L and P equivalents escaped the scribe's notice"³¹(=İkinci satır |Ladano - Ladan- Ambar| aslında iki satırdı, birincisinde Lat. *Ladano* ile fars. *Ladan* kalmıştı, fakat Kum. Karşılık eksikti. Öte yandan, Kum. *Ambar* eksik olan ikinci satırın üçüncü sözcüğüydü, onun Lat. ve Fars. Karşılıkları yazıcının dikkatinden kaçmıştır.)

Herhalde bu açıklama doğrudur. Şu halde, büyük olasılıkla, 7. ve 8. satırların (Kodeksin bugünkü durumunda 8.satır "Mumia - Ym|írí - Ym|írí sözcük dizisinden oluşmaktadır) yazmanın aslında şöyle oldukları kabul edilebilir:

Ladano	Ladan	*Ladan
*Ambra	*Ambar	Ambar

L. Ligeti'nin verdiği açıklamaya getirdiğimiz bu tamamlamada bir yandan Kumancada Farsça *lâdan* sözcüğünden alınmış ve onun karşılığı olan "ladan" diye bir terimin varlığını, bunun *ladân* diye ya da (â'nin benzeşime düşmesiyle) *ladan*³² diye (daha az olası olarak ilk

³⁰ Kuryşzanov (s.204) ve KQZS (s.44) tarafından -hemen hemen eş adlı bir sözcükle karıştırdıkları için- verilmiş şaşkırtıcı yorumu burada söyleyelim: a) *ambar* 'ambar; sklad; saraj'; b) *ambar* 'qoyma, ambar' (= 'depo, mağaza; tahıl ambarı, ot ambarı') (krş. Türkçe *ambar* 'id').

³¹ Louis Ligeti, a.g.y., s.17-18; ayrıca krş. S.43: "*ladano* 'the gum-herb ladanum'; P *ladan*: *lâdan*; C is missing, replaced by *ambar* due to line-shift".

³² Krş. Türkçe *laden* 'ladanum, gum-resin of *cistus ladaniferus*, etc. Collected from the wool of sheep browsing among the plants' (Redhouse, 1921, s.1618); 'eskiden hekimlikte kullanılan ve zamkı olan bir cins çalı (Cistus)' (*Türkçe Sözlük*⁶, s.535). Bazı Türk dillerinde bu sözcük, herhalde Rusçadan

a'nın uzatılmasıyla) söylendiğini kabul ediyoruz, öte yandan da, Kumanca "ambar"ın karşılıkları olarak Latince *ambra* ve Farsça "ambar"sözcüklerini yine çok olası diye kabul ediyoruz. Bu noktada dayanak olarak şunları ile sürebiliriz: Bu sözcük, kendi Arapça kaynağı-etimon- gibi, 'anbar ya da daha doğrusu 'ambar (krş.bugünün *âmbâr* okunuşu için bkz. Pers.-rus.sl. II,s.195) okunur ve Kumanca olarak (krş. Türkçe *amber* ve bkz. yukarıda not 12) okunur.

Latince *ambra* terimi Kodeks içinde zaten birkaç satır önce (yapr. 41^{arka}23) "Ambra - Chanabar - Charabar" dizisi içinde karşımıza çıkmıştı. Öyle ki, ilk bakışta bu sözcüğün yapr 42^{ön} de atlanmış olması dolayısıyla söylenenlerin tümü anlamsız gibi gelebilir; bu izlenimi yok etmek için bu *ambra* sözcüğünün Farsça ve Kumanca karşılıklarını incelememiz gerekiyor.

Kumanca "charabar" Kuun (s.270) tarafından 'electrum' diye çevrilmişti. Radloff fonetik yazılışını *qarabar* olarak verir ve Farsça *kahrubâ*, *kahrubâr*'dan türediğini söyleyerek 'Ambra' ile (Spr.,s.22), sonra da 'jantar' - Bernstein' ile çevirir (R.,I, 164).Ayrıca bkz. KQZS, s.89: *qarabar* 'jantar'. Grønbech (s.134) ve ondan sonra Räsänen (s.235), sözcüğü *karabar* diye yazmış ve 'Bernstein' diye çevirmişlerdir.

Farsça sözcüğün "chanabar" diye yazılışıyla ilgili olarak, Kuun'a (s.317) şu notu verir: "mend [ose] scriptum pro *charuba*, *genus quoddam succini*, [... *pers.class.*] *kahrubâ*". Aslında sözü edilen yazılış, Bodrogligeti'nin işaret ettiği gibi, yanlışlıkla "charabar" '=karabâr, kehribar' yerine kullanılmıştır. Yazar aynı biçim ve anlamı Kumanca karşılığına da verir.

alınmış olarak, *ladan* biçimi altında ve 'günlük' anlamında görülür (bkz. Rus.-turkm.sl.,s.284; Tat.-rus.sl.,s.348; Başk.-rus.sl.,s.367; Rus.-kaz.sl.,s.309).

Sözünü ettiğimiz sözcük dizisi konusunda Monchi-Zadeh'nin (s.117-118) yorumu şaşırtıcıdır: "chanabar" yazılışını 'anbar' diye, fakat onun karşılığı Kumanca sözcüğün "charabar" yazılışını ise -Grønbech'i izleyerek- *karabar* diye okur. Dizinin her üç sözcüğünü de 'gri amber' diye çevirir. Yazar bu yorumunu daha sonra şöyle savunur: "Obwohl im Türk. *kehribar* und *kehlibar* udg (< p.kah-rubâ 'Bernstein') vorkommen, möchte ich einmal wegen des klar geschriebenen *anbar* im P. |yazar daha önce Kodeksteki gerçek yazılışı vermişti; bu söylediği ters düşüyor. V.Drimba.'nın notu| und einmal wegen der Reihe der Apothekenwaren [...] lieber das Wort als 'Ambre gris' betrachten und nicht als 'Bernstein, wie Grønbech es deutet". (Her ne kadar Türkçede keribar ve kehlibar vb (<Farsça kah-rubâ)dan geliyor diye görünüyorsa da, ben hem Farsçada açıkça *anbar* yazıldığı için hem de eczacılık maddeleri arasında yer aldığı için, bunu, Grønbech'in anladığı gibi 'kehribar' değil, 'gri amber' diye anlamaktan yanayım.)

Bu tartışmadan çıkarılacak sonuç şu oluyor: Latince *ambra* sözcüğünün Kodeksin aslındaki *Hec continentur de spetiario et spetiaria* başlıklı listesine iki tane ayrı fakat birbirlerine pek yakın yerde sokulmuş olması (ikinci yerde kopyayı yapan tarafından karıştırılmıştır) hiç de rastlantı sonucu ya da gereksiz değildir. Çünkü yapr.41^{arka} 23 teki Lat. *ambra* - Fars. *Karabâr* - Kum.**käräbar* dizisinin 'sarı amber, sarı kehribar'³³ anlamına gelen sözcükleri ile yapr. 42^{ön} 7 deki 'gri amber'³⁴ anlamına gelen Lat. **ambra* - Fars. **ambar* - Kum. *Ambär* dizinin sözcükleri aynı şeyi anlatır.

³³ Krş. Steingass, s.1056 (kahrubâ 'amber'); Pers.-rus.sl. II,s.357 (kähroba 'jantar') ve s.195 (eşanlımlı *ämbär-e zârd* 'jantar'); Bodrogligeti, s.155; ayrıca krş. Türkçe *kehlibar*, *kehribar*, *kehrüba* 'amber, yellow amber' (Redhouse).

³⁴ Krş. Steingass, s.969 ('*ambar* 'ambergris'): Pers.-rus.sl. II, s.195 (*ämbär* 'ambra', *ämbär-e äšhâb* 'seraja ambra'); ayrıca krş. Türkçe *amber* 'ambergris (Redhouse) (<Arap. 'anbar' id.).

4.Lat. *scola* - Fars. "chitab" - Kum. "o]ta uel chitab"Yapr. 47^{ön} 26-29 da okulla ilgili dört dizi terim vardır:

Magister <i>scolarum</i>	V]sta yehat (<i>ustâ-i hat</i>)	Bitic o]ta]î (<i>bitik ostası</i>)
Scola	Chitab	O]ta uel chitab
Banche	Cur]îan (<i>kursiyân</i>)	Olturguçlar (<i>olturğuçlar</i>)
Pueri	louanâ (<i>jowânân</i>)	Ogıanlar (<i>o]ıanlar</i>)

Birinci, üçüncü ve dördüncü sözcük dizileri önemli bir sorun çıkarmaz, yalnızca, bir iki noktanın açıklanması gerekir. *Magister scholarum* (genellikle *magister scholae* denmesi âdetti) 'okul ustası' teriminin Farsça ve Kumanca karşılıkları gerçekte 'yazı ustası'³⁵ anlamını taşır ve bunlar Latince glozlarına uygun olarak 'Schulmeister' (Grønbech, s.61 ve 267), 'schoolmaster' (Bodrogligeti, s.145 ve 205) (ayrıca krş. Kuun, s.313: *usta ychat* 'magister scholae') diye çevrilmiştir. Bu, kabul edilebilir. Halbuki, Monchi-Zadeh (s.27) dizinin üç terimini 'Schriftsgelehrter'³⁶ diye çevirmekle yanlışlaşmış oluyor. *Banche* 'okul sıraları': Farsça ve Kumanca terimlere önerilen çeviriler içinde, Kuun (s.317: *scamna in scholis*') ve Monchi-Zadeh(s.130: 'Bänke') tarafından yapılanlar Latince sözcüğün tam karşılığını verir; halbuki öteki çeviriler (Radloff, Spr.,s.14'Schemel, Stuhl';Grønbech, s.177: 'Bank, Sessel, Schemel'; Bodrogligeti, s.159: 'seat(s)'; KQZS, s.104: 'otıyış') aynı derecede kabul edilebilir şeylerdir, çünkü o zaman ve o Latin - Fars - Kuman sözcük dağarının kotarıldığı bölgede okul sıralarının ne biçim bir şey olduğunu bilmiyoruz. Son olarak Latince *pueri* sözcüğünü ele alırsak, bu

³⁵ Krş. Arapça *muktib* 'yazı ustası' (Kazimirski, II, s.860). Bu sözcük Farsçaya (*muktib* 'a writing master', Steingass, s.1299; krş.*maktabdâr* 'a schoolmaster', ibid.) ve Türkçeye de (*müktib* 'a writin master', Redhouse 1921, s. 1953) de geçmiştir.

³⁶ Krş. Radloff, Spr., s.14 *osta* maddesinde: *bilik ostası* 'Gelehrter' (tümüyle yanlış yorum) ve s.71 *bitik* maddesinde:*bitik ustası* (ikinci sözcüğün transkriyonu gelişigüzel yapılmıştır; çeviri yok.)

Farsça ve Kumanca karşılıklarına az çok uyuyor (Kuun, s.325, *jouanan* 'juvenes' maddesinde; Moncyhi-Zadeh, s.66: 'junge Menschen'; Bodrogligeti, s.152: 'children'; sg. *oylan - Radloff, Spr.*, s.13: 'Knabe'; Grønbech, s.173: 'Kind und junger Mensch (beider Geschlechter)'; KQZS, s.103: 'uğlan, uğl'), - fakat üç terim de, metonimi yoluyla, 'okul çocuğu, okullu, öğrenci' diye yorumlanabilir³⁷.

Sözcük dizilerinin ikincisine gelince, oradaki yorum zorluklarına uzmanlar bir çözüm bulmaya çalıştılsa da, kanımızca bunda başarılı olunamamıştır.

Kuun (s.104, not7, Kumanca sözcükler konusunda) iki "chitab"ı Arapça "kuttâb" ile ilişkili görür ve onun yanlış kaydedilmiş biçimi olduğunu söyler, "o|ta" sözcüğünün de orada gereksiz bulunduğunu ekler: "Aeque ac *chitab* col[umnae] persicae mendose pro *kuttab* scriptum. Vocabulum *osta* 'magister' in hac linea plane superfluum est". Ayrıca krş. S.271: "*Chitab* pro *kutab* pag.104, ar. *Kuttâb*" ve s.104, not 6 ve s.319.

Radloff (Spr.) "chitab"ı vokabüler bölümüne almamışsa da, yapıtının sonundaki yazılışlar dizini içinde Kumanca[lar arasında dikkate aldığı bu] sözcüğü Arap harfleriyle yazdığı *kûtâb* sözcüğü ile ilişkili gösterir ve bir soru imi ekler. Yazdığı sözcük ise ne Arapçada ne Farsçada vardır.

Grønbech (s.134) "chitab"ın "chatib" yerine yanlışlıkla yazılmış bir sözcük olduğu görüşündedir. Kumanca sözcüğü fonetik olarak *katib* diye yazar ve yanına bir soru imi koyar. Çevirisini 'Lehrer' diye yapar (şunu ekler: Aldığı gloz [Lat. scola -V.Drimba'nın notu]

³⁷ Farsçada 'okullu, öğrenci' karşılığında 'şagird ~ şagirdâna 'a scholar' görülür(Steingass, s.724).; Türk dillerinin çoğunda öğrenmekten türemiş sözlükler ve Farsça *şagird*'in izleri vardır: Türkçe *öğrenci* ve *şakirt*; Kırım Tatarcası *üyränçik* (R, I, 1801) ve *şakirt* (R, III,1813); Tatar Kazakçası *Uquğçı* (R, III, 699 *niçäü* altında) ve *şakird* (R,III, 227); Sagay, Koybalca *ügränçik* (R,I,1813); Telengit dili *üränçik* (R,I, 1829); Şor dili *ürgänçik* (R, I, 1839); Karaim-Ltsk dili *iwräniwci* (R,I,1570), Tarlık dili *şägüt* ~ *şägüt* (R, IV, 939, 1000), vb.

“yanlıştır.”) ve bunu *osta* sözcüğünün eşanlamlısı sayar (ayrıca bkz. s.267 *usta*, *osta* altında). Açıkça dile getirilmemiş olsa da, herhalde karşılığındaki Farsça sözcük için de geçerli olan bu açıklamanın benimsenmemesi için üç neden vardır: Önce, aslında “chatib” diye yazılmış sözcüğün kopyada “chitab”a dönüşmesi akla yakın gelmiyor. İkincisi, Grønbech’in Kumanca sözcüğün temelinde bulunduğunu ileri sürdüğü Arapça *kâtib* ‘öğretmen’ anlamı taşımaz. Son olarak da, bu anlam, bir önceki sözcük dizisi içinde verilmiş olduğu için hemen arkasından neden yinelenildiğini, üstelik başka bir sözcüğe yakıştırıldığını anlamak kolay değil.

Kuryşzanov (s.173) Kumanca sözcüğün iki ayrı yorumu arasında ikircikli kalır: *kitab* ‘škola; çtenie; uçenie, obuçenie’ ve -bu noktada Grønbech’i izler- *katib* ‘uçitel, prepodavatel’.

Monchi-Zadeh (s.127) fonetik yazımları Farsça sözcük için *kitâb*, Kumanca sözcük içinse *kitab* diye yapar ve her iki sözcüğü *usta* (=osta V.D.nin notu) sözcüğü için olduğu gibi, ‘(Buch), Schule’ diye çevirir; bu da yazarın ‘kitap’ sözcüğüne ‘okul’ anlamının yüklenmesini kabul ettiğini gösteriyor.

Bodrogligeti (s.157) her iki “chitab”ı fonetik olarak *kitâb* , Kumanca “o|ta”yı *ostâ* diye yazar, Farsça *kitâb*’ı (ve açıkça söylemeksizin onun Kumanca karşılığını) Arapça (>Klasik Farsça) *kuttâb* (krş.s 45-46)sözcüğünün bir değişkesi kabul eder, dizinin tümünü de ‘writing school’ diye çevirir.

KQZS ise (s.91) Kumanca “chitab”ı -elbette Grønbech’in etkisi altında kalarak- *qatib* ‘oqıtuşı’ (= ‘ilkokul öğretmeni’) diye yorumlar.

Kanımızca, bu sözcük dizisi için iki yorum daha dikkate alınabilir ve bunlar yukarıda sıraladıklarımızdan daha akla yakın şeylerdir:

1°Farsça “chitab”ın (=kitâb) ve Kumanca “chitab”ın (=kitab) Latince glozu olan *scola* ‘okul’ doğru kabul edilebilir, çünkü her iki sözcüğün Arapça kaynağı (etimon) olan *kitâb*’ın çeşitli anlamları arasında ilkokul³⁸ anlamı da vardır, yani o sözcük daha sık kullanılan *kuttab* ve *maktab* terimlerinin eşanlamlısıdır.

2°Bununla birlikte, bize daha olası gelen bir başka açıklama vardır. Bunun daha olası gelmesinin nedeni, Arapça *kitâb* sözcüğünün ilkokul anlamında az kullanılması ve bu anlamıyla ne öteki Fars kaynaklarında ne de öteki Türk dillerinde rastlanmamasıdır. Farsça *kitâb* ve Kumanca *kitab* sözcüklerine bunların Arapça etimonunun en yaygın anlamı olan ‘kitap’ anlamını vermek gerekir. Sanıyoruz ki, Kodeksin aslında bu sözcükler, kopyada *magister scholarum* ile başlayan satırla *scola* ile başlayan satır arasında bulunuyordu. *osta* sözcüğü, aslında *bitik ostasi* yanında ve onun -daha az açıklayıcı- eşanlamlısı olarak bulunuyordu; Latince *scola*’ya gelince, bunun Farsça ve Kumanca karşılıkları “chutab” (=Farsça *kuttâb*, Kumanca *küttab*) sözcüğüydü. Şu halde, asıl yazmada okulla ilgili terimler listesinin ilk üç satırının şöyle olduğu kestirilebilir:

Magister scholarum	V ta ychat	*O ta uel o ta í
*Liber	Chitab	Chitab
Scola	*Chutab	*Chutab

Kopyayı yapan kimse, Latince sütunu yazarken, yanlışlıkla, **Liber* (‘kitap’) sözcüğünü yazmayı unutarak Farsça sütuna geçmiş, Latince *Scola*’nın hizasına, benzer yazılıştan ötürü karıştırdığı *”Chutab”ı yazmayıp “Chitab” sözcüğünü oturtmuş olmalı. Kumanca sütuna gelince, yazıcı sadece Farsça “V|ta ychat”ın tam karşılığı olan “Bitik

³⁸ Bkz. Kazimirski, II, s.859; *maktab* ‘içinde yazı öğrenilen okul’ ve ‘ilkokul’ için bkz. a.g.y.,s.860.

'Kitap (okul kitabı)' anlamında terimlerin okulla ilgili bu terimler listesine katılması bize olağan görünüyor⁴⁰ ve aynı listede Farsça *kuttâb* ile Kumanca *küttab* 'okul (içinde yazma öğrenilen yer ya da ilkokul)'⁴¹.

Öte yandan bu listesinin böylesine az şey içermesi şaşırtıcı geliyor. Yazmanın başka yerlerinde, hele *Nomina arcium* (=artitum) *et qued pertinent eis* (yapr.40^{arka}) bölümünde bulunan başka terimleri de içermesi gerekirdi. Örneğin, Lat. *papirun* (=papirum) 'kâğıt' - Fars. *Kâgat* - Kum. *kayıt* (40^{arka} 18); Lat. *calamus* 'yazı amacıyla yontulmuş saz, kamyş kalem' - Fars. *Qalam* - Kum. *Qalâm* (40^{arka} 7); Lat. *atrementum* (=atramentum) 'mürekkep' - Fars. *Murakkab* - Kum. *Qara* (40^{arka} 15); Lat. *calamariun* 'mürekkep hokkası' - Fars. *Duwet* - Kum. *Duwat* (40^{arka} 6), vb.

5.Lat. *cilium* - Fars. "abru" - Kum. "cas"

ve

Lat. *palpebre* - Fars. "míxa" - Kum. "chirpích" (yapr.47^{arka} 12-13)

İki sözcük dizisinden birincisinde Lat. *cilium* (yazmada *ciliun*) 'kirpik' karşılığı olarak Farsça ve Kumanca kaş anlamına gelen *abrû* ve *qaş* sözcüklerinin verilmesinin yarattığı uyumsuzluk şaşırtıyor. Son iki sözcük uzmanlarca doğru yorumlanmıştır (Radloff, *Spr.*, s.24; Grønbech, s.195; Monchi-Zadeh, p.25; Bodrogligeti, p.104) Yalnız, Kuun'un yorumu bunlardan ayrılır. O, Farsça sözüğü 'supercilium'

40 Latince *liber* sözcüğü *Scriba* başlıklı bölümde (yapr.44^{ön} 5) yer alır, fakat o bölümün bütün öteki terimleri (satır 3-13) fişi, onun da Farsça ve Kumanca karşılığı verilmemiştir.

41 Krş. Farsça *kuttab* 'a writing school' (Steingass, s.1014), *maktab* ~ *maktab^hâna* ~ *maktabgâh* 'id'. (a.g.y., s.1299), *dars^hana* ~ *darsgâh* 'a school' (a.g.y., s.512). Türkçe diller için bkz. Türkiye Türkçesi *mektep* ve *dershane* ~ *dersane*; Çagatayca *mâktâb* (R, IV, 2074); Tatar Kazakçası *mâktâb* (R,IV,2074) ve *şqol* (R, IV, 59); Tarlık *mâxtâp* (R,IV,2076); Kazakça *meptâp* (R,IV,2116).

sözüğünün ilkokul anlamında az kullanılması ve bu anlamıyla ne öteki Fars kaynaklarında ne de öteki Türk dillerinde rastlanmamasıdır. Farsça *kitâb* ve Kumanca *kitab* sözcüklerine bunların Arapça etimonunun en yaygın anlamı olan 'kitap' anlamını vermek gerekir. Sanıyoruz ki, Kodeksin aslında bu sözcükler, kopyada *magister scholarum* ile başlayan satırla *scola* ile başlayan satır arasında bulunuyordu. *osta* sözcüğü, aslında *bitik ostasî* yanında ve onun -daha az açıklayıcı- eşanlamlısı olarak bulunuyordu; Latince *scola*'ya gelince, bunun Farsça ve Kumanca karşılıkları "chutab" (=Farsça *kuttâb*, Kumanca *küttab*) sözcüğüydü. Şu halde, asil yazmada okulla ilgili terimler listesinin ilk üç satırının şöyle olduğu kestirilebilir:

Magister scholarum	V ta ychat	*O ta uel o ta í
*Liber	Chitab	Chitab
Scola	*Chutab	*Chutab

Kopyayı yapan kimse, Latince sütunu yazarken, yanlışlıkla, **Liber* ('kitap') sözcüğünü yazmayı unutarak Farsça sütuna geçmiş, Latince *Scola*'nın hizasına, benzer yazılıştan ötürü karıştırdığı **Chutab*'ı yazmayıp "Chitab" sözcüğünü oturtmuş olmalı. Kumanca sütuna gelince, yazıcı sadece Farsça "V|ta ychat"ın tam karşılığı olan "Bitik o|ta|í" nı alıkoymuş ve kendisine gereksiz gelen ya da bulunduğu yere yakıştıramadığı "O|ta uel"i bir sonraki satıra, "Chitab"ın önüne yazmış olduğu düşünülebilir. Sonuç apaçık bir uyumsuzluk olduğundan (*osta* sözcüğü yine 'öğretmen' diye çevrilmesi gerektiği için)³⁹ **Chutab* sözcüğünün, Kumanca sütunda olduğu gibi, unutulduğu anlaşılıyor.

38 Bkz. Kazimirski, II, s.859; *maktab* 'içinde yazı öğrenilen okul' ve 'ilkokul' için bkz. a.g.y., s.860.

39 Krş. Farsça *ustâd* ~ *ustâ* 'master, teacher' (Steingass, s.49).

5.Lat. *cilium* - Fars. "abru" - Kum. "cas"

ve

Lat. *palpebre* - Fars. "míxa" - Kum. "chirpích" (yapr.47^{arka} 12-13)

İki sözcük dizisinden birincisinde Lat. *cilium* (yazmada *ciliun*) 'kirpik' karşılığı olarak Farsça ve Kumanca kaş anlamına gelen *abrû* ve *qaš* sözcüklerinin verilmesinin yarattığı uyumsuzluk şaşırtıyor. Son iki sözcük uzmanlarca doğru yorumlanmıştır (Radloff, *Spr.*, s.24; Grønbech, s.195; Monchi-Zadeh, p.25; Bodrogligeti, p.104) Yalnız, Kuun'un yorumu bunlardan ayrılır. O, Farsça sözüğü 'supercilium' (s.310), Kumanca sözcüğü 'cilium' (s.267) diye çevirir. KQZS (s.92) *qaš* 'kaş' ve *qaš* 'yay, yay parçası' -krş. Grønbech, s.195- sözcüklerini 'erdıñ qası' (=adamın kaşı) diye çevrilen tek ve aynı sözcük olarak ele alır.

İkinci sözcük dizisi biraz daha karmaşık sorunlar ortaya koyuyor. Kuun Farsça "míxa"yı (=miza) 'cilium' diye (s.348) çevirir. Tıpkı Kumanca *qaš* ve yine Kumanca "chirpich" (=kirpik) sözcüklerini 'palpebrae' (s.2729 diye çevirmesi gibi. Radloff (*Spr.*, s.34) ve KQZS (s.86) Kumanca sözcüğü 'Augenbraue, (Kazakça 'kirpik')⁴² diye çevirirler. Grønbech (s.148) *kirpik* sözcüğünü, lastikli bir karşılık olan Latince glozun etkisi altında, 'Augenlid, Wimpern' diye çevirir; Monch-Zadeh (s.149) de Farsça sözcük için -belli ki Grønbech'in etkisi altında

42 Krş. R,II,1365: "kirpik[Kum.Kırım Tat.Kırg. Osm. Kar.L.T.] resnicy, vekı - die Augenwinger, Wimper, das Augenlid"; bu çeviriler Ränänen tarafından (s.272) kabul görür."mtü.[...]osm.tar.usw.kirpik 'Augenzinke, Wimper, Augenlid". Bununla birlikte, bütün yazılı dillerde *kirpik* (de deşikeleri) yalnızca 'kirpik' anlamında görülmüştür: bkz. *Drevnetjurkskij slovar*, Leningrad 1969, s.309 (*Kaşyarî* ve eski uygurca); R,III, 1188, *tortup* altında (Kar.Kır.): Uyg.-rus.sl.,s.671; Kaz.-rus.sl.,s.214; Kar.-rus.-pol.sl.,s.323 (Kar.Kır.I.H.). Ayrıca bkz. Isxakov, s.33. Kumanca için bkz. aşağıda.

kalarak- aynı çeviriyi verir. Bodrogligeti ise (s.168) bu sözcüğü 'eyelash' olarak çevirir.

Latince terimlerle bunlara karşılık diye verilmiş Farsça ve Kumanca terimler arasındaki birbirini tutmazlıkları açıklamaya girişmeden önce, şu olguları anımsatmamız gerekir: Latince *cilium* yalnızca 'kirpik' anlamına gelir, halbuki Latince (ve İtalyanca) *palpebra*, özellikle çoğul kullanımında, hem 'gözkapağı(kları)' hem de -metonimi yoluyla- 'kirpik(ler)' anlamını taşır. Farsça *abrû* ve Kumanca *qaş* sözcüklerinin anatomide 'kaş'tan başka bir karşılığı yoktur; bunların da Latince karşılığı *supercilium* sözcüğüdür. Keza, Farsça *miza* (*muza*, *muz* deşışkeleriyle) ve Kumanca *kirpik* (bu, çeşitli fonetik deşışkeleriyle bütün Türk dillerinde kullanılan bir sözcüktür - bkz. yukarıda 42 sayılı dipnot) yalnızca 'kirpik' anlamına gelir. Şu halde, kabul etmek gerekir ki, yukarıda sözü edilen terimler Kodeksin aslının her iki bölümünde değil, birinci bölümünde ve gerçekten üç satır halinde toplanmışlardı:

*Supercilium	Abru	Cas
Cilium	Mixa	Chirpich
Palpebre	?	?

Latince sütunu kopya ederken, yazıcı *supercilium* sözcüğünü atlamış ve öteki iki sütuna geçerek *supercilium*'un Farsça ve Kumancadaki doğru karşılıklarını *cilium* hizasına, onun doğru karşılıklarınıysa *palpebre* ile aynı satıra yazmıştır, çünkü *palpebre* yazıcıya göre, *miza* ve *kirpik* sözcüklerinin oldukça uygun bir karşılığıydı. Yazmanın aslında Latince *palpebre* 'gözkapakları' sözcüğünün Farsça ve Kumanca karşılıklarının verilmiş olup olmadığını kestirmek kolay değildir. Verilmişse, Farsça terimin *palk* ya da

değişkelerinden biri⁴³, Kumanca terimin de *qabak* ya da *köz qabayi* (Bu, bütün Kıpçak dillerinde kullanılan terimdir, krş. Türkçe *göz kapağı*)⁴⁴ olmaları gerekirdi, her iki sözcük de kopyayı yapan kimse tarafından unutulmuştur.

6.Ku. *er* in

Bu sözcük, birkaç satır arayla şu iki dizide olmak üzere iki yerde karşımıza çıkar:

Naris	Sulachi Bin	Er/i/nín (47 ^{arka} 18)
dizinde ve		
Gingiuva	Go tín danden	Erní (47 ^{arka} 23)
dizisinde.		

Her iki yerde de sözcüğün yazılışı alışılmamış bir biçimdedir. Daha Grønbech(s.92) bile bu noktaya dikkati çekmişti: “er/i/nín” belli ki bir kopyalama yanlıştır(sondaki “n” daha önceden de yazılmak yoluyla yinelenmiş oluyor); “erni”ye gelince, bu, Grønbech’in kanısına göre *erin*’in 3çkişi iyelik biçimidir -böyle olması da, -her ne kadar hep noktasız yazılmış ve önünde ya da arkasında bir “n” ya da “m” bulunan “i”nin yer değiştirmesine Kodekste sıkça rastlanırsa da- çok akla yakın düşüyor⁴⁵.

Farsça terimler Latince glozlarına tıpa tıp uymaktadır: *sûrâx* (*sûlâx*) *i bēnî* ‘Nasenloch’ (Monchi-Zadeh, s.49) ya da *sûlâh-î bîn* ‘nostril’ (Bodrogligeti, s.193) ve *gôst i dandân* ‘Zahnfleisch’ (Monchi-Zadeh, s.141) ya da *gô/t-î dandên* ‘gums’ (Bodrogligeti, s.135)

⁴³ Bkz. Steingass, s.255: *palk, pilk, pulk, palak, palak-i çaşm* ‘eyelid’; Pers.-rus.sl. I, s.78; *pelk* ‘veki’

⁴⁴ *qabak* ve değişkeleri ve eşanlamlıları için bkz. Isxakov, s.7-8; R, II, 148 *qarak* maddesinde ve 435 *qaba*⁷ maddesinde; IV, 50 *ğastık* maddesinde ve 725 *sizgäk* maddesinde.

⁴⁵ Bkz. W. Bang, APAW, Phil.Hist.Klasse (1921) N° 2, içinde: *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*. [...]4.Mitteilung: *Durch das Possessivsuffix erweiterte Nominalstämme*. Yazar Kumancada ve başka Türk dillerinde rastlanan benzer başka durumların çözümlemesini de yapar. Ayrıca bkz. RO, XXXVIII (1976) s.111-115 içinde: *Miscellanea Cumanica V. İyelik biçimlerinde saptanmış sözcükler* başlıklı makalemiz.

Kumanca sözcüğe gelince, Kuun her iki yazılışı da, -bir yandan “erni” yi Osmanlı Türkçesi *diş eti* (s.253) ile karşılaştırırken- latince glozlarıyla, birlikte verir. “erni” yazılışı konusunda şöyle der: “I.e. *irin, kaz. iren* ‘labium’ et non ‘gingiva’ (s.110, not 10). Radloff her iki yazılışı *ärin* ‘Lippe’ diye yorumlar, arkasından bir soru imi koyar (*Spr.*, s.9), fakat daha sonra tereddütsüz aynı şeyi yapar (R, I, 766). KQZS (s.64) de Kumanca sözcüğe aynı anlamı verir.

Buna karşı, Grønbech (s.92) Kodekste Latince terimlerle Kumanca *erin* arasındaki denkliği geçerli bulur ve terimleri sırasıyla ‘Nasenloch’ ve ‘Zahnfleisch’ olarak çevirir. Grønbech’in bu yorumları birkaç itibarlı bilgince kabul edilmiştir: Monchi-Zadeh (a.g.y.), Sevortjan (s.293: ‘nozdrja, nozdri’ ve ‘desnicy’) ve Clauson (‘nostril’ ve ‘gums’)⁴⁶. Bodrogligeti Kumanca sözcüğü almamıştır. Bu da, onu aynı satırlarda bulunan Farsça sözcüklerle bağdaştıramadığı anlamına gelebilir (Ancak unutmamalı ki, bu yazarın, yapıtının bir çok yerinde kendilerine karşılık diye verilmiş Farsça sözcüğe tıpa tıp uyan Kumanca sözcükleri almadığı da olmuştur.

Türk dillerinin çoğunluğunda (bunların arasında Kıpçak dillerinin tümünde) *erin* (ve deyişeleri) ‘dudak’ tan⁴⁷ başka bir anlam taşımaz. Orada burada, gerçek anlamına⁴⁸ sıkı sıkıya bağlı olarak eğretili (mecazlı) anlam taşıdığı da olur, ama ‘burun deliği’ ve ‘dişeti’ öyle eğretili anlam taşımazlar. Öyleyse, bu iki sözcük dizisindeki verilere hiçbir koşulsuz güvenmek yani Grønbech’in yorumlarını benimsemek, Kumancanın Türk dilleri arasında burun delikleri ve dişetleri karşılığında *erin* sözcüğünü kullanan tek dil olduğunu kabul etmek olur. Başka

⁴⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s.233.

⁴⁷ Bkz. Isxakov, s.12-13 ve Ränänen, Sevortjan ve Clauson(a.g.y.)’un kökenbilim sözlükleri.

⁴⁸ Bkz Sevortjan, s.292-293.

kanıtlar öne süremesek de, şuna (Radloff ve KQZS gibi) kesinlikle inanıyoruz ki, bu sözcük, öteki Türk dillerinde olduğu gibi Kumancada 'dudak' anlamına gelirdi ve *todaq* ~ *totaq* sözcüğünün eşanlamlısıydı. Zaten bu sözcük, Kodekste, "erni"den hemen önce "toodac" yazılışıyla geçer⁴⁹. Kodeks içinde karşımıza çıktığı yazılışlar ve anlamlar, yazarın ya da yazıcının dikkatinden kaçmış şeyler olarak kabul edilmelidir.

'burun deliği' için, Türk dillerinin çoğu 'burun(un) deliği' anlamına gelen birleşik terimler kullanırlar: Türkçe *burun deliği*, Gagavuzca *burnunun delikleri*, Türkmence *burun deşigi*, Tatarca *borin tişigi*, Karaimce *burun teşigi*, (~*tesigi*), Karaçay-Balkar dili, Kumanca *burun teşik*, Uygurca *burun töşügi*, HakOKUYAMADIM *purun* ~(*tumzuç* ~ *tanâ*) *üdi*, Altayca, Telengüt dili, Şor dili *tumçuqtuŋ üdü*, vb.⁵⁰.

Keza 'dişeti' için de Türk dillerinin çoğunluğu 'dişin eti' anlamına gelen birleşik terimler kullanırlar: Türkçe, Türkmence, Azerce, Gagavuzca, Kırım Tatarcası *diş eti*, Kırgızca *tiş eti*, Tatarca, Başkırcı *tiş itı*, Kaz.karakalpakça *tıstıŋ eti*, Nogayca *tıs eti*, karaçay-Balkar dili, Kumanca *tiş et*, Uygurca *çiş göşi*, vb.⁵¹

Kumancanın benzere terimlere sahip olduğunu varsayabiliriz. **burun teşigi* 'burun deliği' (krş. *Burun* 'burun' ve *teşik* 'delik' , Grønbech, s. 69 ve 243) ve **tiş eti* 'dişeti' (krş. *tiş* 'Zahn' ve *et* 'Fleisch', Grønbech, s.246 ve 95).

⁴⁹ Bkz. Grønbech, s.250 (burada "toodac" yazılışı, kanımızca bir kopyalama yanlışı sonucu, *tôdaq* diye verilmiştir.Bu sözcük için bkz. Türkçe *dudak*, Azerce *dodağ*, Türkmence *dodaq*, Çuvaşça *tuta* (Isxakov, a.g.y.).

⁵⁰ Gag.-rus.sl.,s.98;Rus.-turk.sl.,s.389; tat.-rus.sl.,s.542; Kar.-rus.-pol.sl.,s.141; Rus.-kar.-balk.sl.,s.338, Kum.-rus.sl.,s.87; Rus.ujg.sl.,s.692; Rus.-xak.sl.,s.455; R,I,1862 ve III, 1526.

⁵¹ Rus.-turk.sl.,s.139; R,III,1774; Gag.-rus.-mold.sl.,s.149; Rus.-kırg.sl.,s.158; Rus.-tat.sl.,s.534, Rus.-başk.sl.,s.167; Rus.-kaz.sl.,s.155; Rus.-kkalp.sl.,s.187, Rus.-nog.sl.,s.151; Rus.-kar.-balk.sl.,s.137; Kum.-rus.sl.,s.317, Rus.-ujg.sl.,s.253.

7.Lat. *pulmonus* Fars., Kum. “gigar band” (yapr. 48^{ön} 14)

İnsanın iç organlarının adlarıyla ilgili olarak Yapr.48^{ön} 11-15 te aşağıdaki dizileri görürüz:

Stomacus	Made <i>uel</i> del	Cursac
Cor	Dil [congul]	Congul
Figatus	Gigar	Gigar
Pulmonus	Gigar band	Gigar band
Budellum	Sachar ruda	Yçag <i>uel</i> suzug

İlk üç dizide her hangi bir sorun yoktur. Sadece fonetik ve semantik bakımlarından birkaç tane yoruma işaret etmek gerekir: “made” ve “del”, *mi'da* (tkz. *Maade*) ve *dil* ‘Magen, Eingeweide’ (Monchi-Zadeh, s.151), *madä* ve *del* ‘stomach’ olarak yazılmış ve çevrilmiştir (Bodrogligeti, s. 163 ve 127)⁵²; Kumanca “gigar” Bodrogligeti (s.151) tarafından *jigär* olarak yazılmıştır [krş. *cigär*, Radloff, *Spr.*, s.60; *ğigar*, Grønbech, s.92; Ränänen, s.126; Monchi-Zadeh, s.65; *ğiger*, KQZS, s.50.

Dördüncü dizide (14.satır) Latince terimle ikinci ve üçüncü sütunlardaki terimler arasındaki birbirini tutmazlık çok açıkça görülüyor. Farsça *ğigar-band* ‘akciğer’ değil, ‘bağırlar’⁵³ anlamına gelir; Kumanca sözcük (onun için bizim önerdiğimiz transkripsiyon: *ğigärband*) de herhalde aynı anlamdaydı. Buna karşın, hemen tüm uzmanlar o iki sözcüğü ayrı ayrı yorumlamışlardır: Kuun (s.273 ve 320-321) bunları ‘pulmo’ diye çevirir; Grønbech, (s.98) düzenlerinin bozulmuş olduğu sanısını dile getirir: “die Zeilen 14 und 15 sind in Unordnung geraten” ve

⁵² Bodrogligeti (s.127) *del* sözcüğünü klasik Farsçanın (ve başka İran ağızlarının) *dil* ‘hearth’ sözcüğüyle karşılaştırır. Ancak anlam değişikliğini açıklamaz. Yine de krş. Pers.-rus.sl. I ,s.648: *del* 3° ‘zeludok, zivot, çrevo’.

⁵³ Krş. Steingass, s.366: ‘the liver, lungs and heart’; Kuun, s.273 ve 320-321: ‘iecur Cum pulmone et corde coniunctum’; Pers.-rus.sl.,s.I, s.439: ‘potroxa, vnutrennosti’.

buna dayanarak da *ğigar band* sözcüklerine Latince *budellum* glozunu yakıştırır ve 'Darm' çevirisini verir. Grønbech'in tersine, Monchi-Zadeh (s.65) *jigar-band* diye yazdığı Farsça terim ile *ğigar-band* diye yazdığı Kumanca terimi -biraz da Latince glozun etkisi altında kalarak- 'Lunge; Leber, Herz und Lunge zusammen' diye çevirir. Bodrogligeti'ye (s.151) gelince, her iki söcüğü de *jigarband* olarak yazar ve -yanılarak *pulmones* okuduğu- Latince glozun etkisinde kalarak 'lungs' diye çevirir. Radloff ve Räsänen Kumanca *ğigärbänd* sözcüğünü almazlar. Kumanca "gigar band" sözcüklerini *ğiger band* 'işek-qarın' (= 'visceres, bağırsaklar') diye yorumlayan KQZS (s.50) bir yana bırakılırsa, daha önce Kuryzsanov (s.1889 hemen hemen aynı bir yorum vermişti: *ğigar band* 'potroxa, peçen', legkie i serdce; vnutrennosti'.

Söz konusu iki terimin metonimi yoluyla 'akciğer', hele 'bağırsak' anlamını yüklenmiş olmaları pek olası görülmüyor. Varsayılabilir olacak, daha çok, söz konusu sözcük dizisinin yazmanın aslında iki satıra ayrılmış olmasıdır. Örneğin :

*Viscera	Gigar band	Gigar band
Pulmonus	?	?

Yazıcı **viscera* sözcüğünü atlamış ve sonra bunun iki karşılığını *pulmonus* hizasına yazmış olabilir. Yazmanın aslında *pulmonus* sözcüğünün Farsça ve Kumanca karşılıkları olup olmadığını kestirmek kolay değildir. Yazıcının yazmayı unuttuğu bu karşılıklar var idiyse, Kumanca karşılık, *öpkä* (*«opca» ya da *«opcha» yazılmış olarak) sözcüğünden başka bir şey olamazdı. Bu sözcük Kodeksin ikinci bölümünde, özellikle XL sayılı bilmecede (orada "opka" olarak yazılmıştır)⁵⁴, Farsça terim ise *şuş* ('the lights', Steingass, s.744) ya da

⁵⁴ Bkz. *Syntaxe comane*, (Bükreş, Leiden) adlı yapıtımız, s.207 ve 215te bu bilmecenin metni ve çevirisi. Ayrıca krş. Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore* (Berkeley ve Los Angeles, 1966, s.115.116 (daha önceki yorumlarla birlikte). Bilmecenin metni oldukça karanlıktır,

šoš ('lëgkie', Rus.-pers.sl.,s.364), *riye* ('lëgkie', a.g.y.) veya *sahr* 'lungs, lights', Steingass, s.659) olabilirdi.

('bağırlar' yerine öteki Türk dillerinde çoğu birleşik olmak üzere birçok terim vardır: Türkçede *bağırlar*, *içirik*, *ahşa*; Türkmencede *iç goşlari*; Kırgızcada *içek-qarın*, *içki mücölör*; Kazakçada *išek -qarın*; Altaycada *iç-qarın*; Tatarcada *eçäk-bawir* ve *üpkä-bawir*; Başkırcada *eski ayzalar*, *es-qarın*, *üpkä-bawir* ve *es-bawir*; Karakalpakçada *işki ayzalar*; Nogaycada *iştegi zatlar*, *išek-qarım*, *opke-bawir*; Çagataycada, Kırım Tatarcasında , Şor dilinde *özäk*; Altaycada, Kırgızcada, Telengüt dilinde *özök*⁵⁵, vb.)

8.Latin. cearonus - Fars. "gu|pond" - Kum."chot" (yapr.54^{arka} 1)

Bu sözcük dizisi⁵⁶ yorumu bakımından epeyce zor sorunlara yol açar. *Crastonus* Ortaçağ Latincesinden *castronus*'un Ligurya lehçesine geçtikten sonra yeniden latinleştirilmiş bir biçimdir. 'İğdiş edilmiş koç'⁵⁷ anlamına gelir. Farsça "gu|pond" bir kopyalama yanlışıdır. "gu|pend" (ya da belki "gu|pand") yerine yazılmıştır. Yorumu *gôspand* 'Schaf' (Monchi-Zadeh, s.141), *gûspänd* 'sheep' (Bodrogligeti, s.136) olarak yapılmıştır. Kumanca sözcüğe gelince, bunun fonetik transkripsiyonunu

nitekim Grønbech (s.183) *öpke* sözcüğünü 'Lunge' diye yazar ve arkasından bir soru imi koyar. Hemen bütün Türk dillerinde kullanılan *öpki* (pek çok değişkesi vardır)'akciğer' için bkz Isxakov, s.21,22 ve Sevortjan, s.540-542.

⁵⁵ Redhouse, bu madde altında; Rus.-turkm.sl.,s.73; Rus.-kırg.sl.,s.85; Rus.-kaz.sl.,s.83; Rus.-alt.sl.,s.60; tat.-rus.sl.,s.689,750, Rus.-başk.sl.,s.92, Rus.-kalp.sl.,s.98; Rus.-nog.sl.,s.83, R, I, 1300 ve 1301.

⁵⁶ Şu noktaya dikkati çekmek isteriz: Kumanca sözcüğün ve hele Farsça sözcüğün yazıldıkları mürekkep Latince sözcüğün (ve sayfanın tüm öteki sözcüklerinin) yazıldığı mürekkebe oranla daha fazla solmuştur. Bu da, o sözcüklerin önceden boş bırakılmış bir yere daha sonra yazıldıklarını gösterir.

⁵⁷ Bkz. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, II, s.227: *castronus* 'vervex, aries castratus (Ital.castrone)'; Ortaçağ Ligurya lehçesi *crestonus* 'agnello castrato' (Girolamo Rossi, *Glossario medioevale ligure con appendice*, II, Torino 1909, s.26): gen.*craston* 'castrone, castrato (agnello grande castrato)' (Giovanni Casaccia, *Dizionario grenovese italiano*². Genova, 1876,

herkes *qoy* olarak verir. Çevirisi şu sözcüklerle yapılmıştır: 'aries' (Kuun, s.272; ne var ki aynı yazar s.321 de bunun karşılığı Farsça sözcüğü 'ovis' diye çevirir), 'Schaf' (Radloff, Spr., s.25 ve Monchi-Zadeh, *ibid.*; ayrıca krş. , s.92) ve 'Hammel' (Grønbech, s.192). *crastonus* ile onun Fars ve Kuman sütunlarındaki karşılıkları arasında bir birbirini tutmazlık olduğu açıkça görülüyor.

Bu sözcük dizisi, yapr.54^{ön} 12 - 54^{arka} 26 da verilen ve epeyce kötü düzenlenmiş bir liste olan *Nomina bestiarium* içinde bulunur. Çoğunluğu listenin birinci bölümünde toplanmış olan evcil hayvan adlarının hemen tümü, önce erkeği, sonra dişiyi, bazen de yavruyu gösteren adlardır: *equus* (aynen böyle yazılıdır!) ve *iumenta* (54^{ön}14 ve 17, yanlışlıkla, aralarına *leo* ve *leopardus*'un girmesiyle birbirlerinden ayrılmışlardır.); *asinus-asina* (19 ve 20.satırlar) çiftinin araya girmesiyle ayrı düşmüş *mulus* ve *mula* (54^{ön} 18 ve 21); *bos*, *vacha* ve *vitellus* (54^{ön} 25-27); *becus*, *capra* ve *capretus* (54^{ön} 3-5); bir tanesind edişinin adı erkeğinkinin önüne geçmiştir (*gata* ve *gatus*, 54^{arka} 7-8).

Birkaç yerde, en çok da Kumanca sütununda rastlanan bir durumdur, hayvanın erkeği ve dişisi, ayrı birer sözlükbirimle (leksemle) verilmiştir. Latince *equus* 'at' - Farsça *asp* - Kumanca *at*⁵⁸ (54^{ön} 14) ve Latince *iumenta* 'kısarak' - Farsça *mâdiyân*- Kumanca *qïstraq* (54^{ön} 7); Latince *torus* 'boğa' - Farsça *gâwsâla* - Kumanca *boya* (54^{arka}26), Latince *bos* 'öküz' - Farsça *gâwsâla* - Kumanca *ögüz* ~*sïyir* (54^{ön} 25) ve Latince *vacha* 'inek' - Farsça *mâya göw* - Kumanca *inäk* (54^{ön} 26). Fakat dizilerin çoğunluğunda, her iki cinsi de adlandıran sözcük verilmiştir. ~~Dişiyi belirlemek için, önüne ya da arkasına o türün erkeğini~~

s.276). *craston* 'castrato' (Gaetano Frisoni, *Dizionario moerno genovese-italiano e italiano-genovese*, Bologna (1969), s.92.

⁵⁸ Gerçekte *at* türün tümünü gösteren bir genel addir; listede *ayyir* sözcüğünün de yer alması gerekirdi. Bu sözcük Kodeksin başka bir yerinde (yapr.60^{arka} 35) geçer, fakat Grønbech almamıştır.

Dişiyi belirlemek için, o türün erkeğini gösterir sözlükbiriminin (bu, aynı zamanda türün kendisini belli eden genel addır) önüne ya da arkasına Kumancada *tişi*, Farsçada *mâya* belirleyicileri getirilir. Bu iki sözcük de 'dişi' anlamındadır. Örneğin: Latince *asinus* 'eşek' - Farsça *har* - Kumanca *eşäk* (yapr.54^{ön} 19) ve Latince *asina* 'dişi eşek' - Farsça *har mâya* - Kumanca *tişi eşäk* (54^{ön} 20); Latince *porcus* 'domuz' - Farsça *hûk* - Kumanca *toñuz* (54^{ön} 22) ve Latince *troya* 'dişi domuz' - Farsça *hûk-i mâya* - Kumanca *tişi toñuz* (54^{ön} 24); Latince *gatus* 'kedi' - Kumanca *maçi* (54^{arka} 8) ve Latince *gata* 'dişi kedi' - Kumanca *maçi tişi* (54^{arka} 7), vb.⁵⁹

Burada üzerinde duracağımız diziye dönersek, şunu söylememiz gerekir ki, bu dizi de anlamca akraba terimler arasında yer almıştır (yapr.54^{ön} 28-29 - 54^{arka} 1 - OKUNMUYOR)

Ouis		Ti í coy (<i>tişi qoy</i>)
Montonus	Ghoç (<i>qôç</i>)	Cozchar (<i>qoçqar</i>)
Crastonus	Gu pond	Choy
Agnus	Bara (<i>bara</i>)	Coxí (<i>qozí</i>)

Görüldüğü gibi *ouis* için Farsça bir karşılık verilmemiştir ve Kumanca terim de yani *qoy*, *crastonus* karşılığıyla aynı terimdir, fakat 'koyun' anlamını verebilmek için *tişi* sözcüğü ile belirlenmiştir. Herhalde, Kodeksin asıl yazmasında *ouis* sözcüğünün Farsça sütunda *gûspand* diye bir karşılığı vardı ve Kumanca sütunda hem *qoy*, hem de *tişi qoy* (* "Choy uel Ti|i coy") bulunmaktaydı. Kopyayı yazan kimse, *ouis* sözcüğünün hem 'koyun(dişi)' hem de türün genel adı 'koyun'

⁵⁹ Erkek ve dişiye aynı adın verildiği hayvanlarda erkeği belli etmek için Farsçada *nar*, Kumancada *erkäk* belirleyicisi eklenir. (Örn. *gata'nın* Farsça karşılığı *gurba*, *gatus'un*ki *gurba nar*). *Erkäk* sözcüğü Kodeksin *Nomina bestiarum* listesinde yoktur. (Latince *gatus'un* hayvanın erkeğini belli etmek için *maçi tişi'ye karşı olmak üzere *erkäk maçi* ya da belki **maçi erkäk* diye çevrilmesi gerekirdi.) O listede yoktur ama, aynı sözcük, yanlışlıkla "erca" yazılmış olarak yapr.47^{arka} 4 te Latince *masculus*, Farsça *nar* karşılığı olarak karşımıza çıkar.

anlamlarını yüklediğini biliyordu, fakat bu iki anlamdan birincisini kaale almıştı, çünkü, o Latince sözcüğün hemen arkasından *montonus* 'koç (damızlık)' sözcüğü gelmekteydi. Farsça karşılığın 'koyun (genel tür adı)' anlamından başka 'koyun (dişi hayvan)'⁶⁰ anlamını da yüklü olup olmadığını bilmediğinden *gûspand* sözcüğünü kopya etmemiştir, Kumanca sütundaysa, böyle bir şey olmamıştır, çünkü yazıcı iki terimden açıkça 'koyun(dişi)' anlamını taşıyanı seçmiştir.

Montonus ve yazmanın aslında doğru olan karşılıkları yazıcıya sorun çıkarmamıştır, ancak, anlaşıldığına göre bir sonraki Latince terim olan *crastonus*'un yazmanın aslında Farsça ve Kumanca karşılıkları yoktu (bkz. yukarıda not 56). [Halbuki bu karşılıklar, asıl yazmayı kaleme alan kişinin pekâlâ elinin altındaydı. Bu nokta, yapr. 50^{ön} 10 a bakmakla saptanabilir: Latince *crastatus* (=castratus) 'iğdiş edilmiş' sözcüğünün karşılıkları olan Farsça *bêhâya* ve Kumanca *taşaqsız* sözcükleri (ya da Farsça *âhta* veya Türkçe *açla* ~ *aqla* R, I, 136-137, *enek* R,I, 731 vb) gibi eşanlamlıları Farsça *qoç* ve Kumanca *qoçqar* adlarının belirleyicisi işlevinde kullanılabilirdi.] Bu durumda, kopyalama işini yapan kimse, *crastonus* sözcüğünün hizasında bulunan boşluğa bir önceki sayfanın 28nci satırında yer alan *gûspand* ve *qoy* sözcüklerini yazmıştır. Bunları o Latince sözcüğe yaklaşık birer karşılık diye kabul etmiş, koyun(doğuran) da koç(damızlık) da olmadıklarından az çok kabul edilebilir nitelikte görmüştür; fakat gerçekte bunları 'koyun' türünün genel adı diye yorumlamak gerekirdi.

⁶⁰ Bkz. pers.-rus.sl.II,s.107: *guspând* ~ *gasfând* 'baran; ovca'.

9.Lat. *becus* - Fars. *Taka* - Kum. *Eçki* (yapr. 54^{arka} 3)

Kısmen bir öncekine benzer bir sorun da yapr. 54^{arka} 3-4) te gördüğümüz sözcük dizilerinde karşımıza çıkmaktadır.

Becus	Taka (<i>taka</i>)	Ezchi (<i>eçki</i>)
Capra	Maya beus (<i>mâya buz</i>)	Ti i ezchi (<i>tiši eçki</i>)

Türk dillerinde keçiye ve tekeye tek bir terim kullanılmaz. *Eçki* (birçok değişkeşiyile birlikte) ~ keçi (birkaç tane değişkesiyile birlikte) hiçbir Türk dilinde 'teke' anlamında kullanılmaz, yalnızca dişiyi anlatır⁶¹.Şu halde Latince *becus* ile Kumanca *eçki* arasında Kodeks'te yanlışlıkla kurulmuş denklığı geçerli, doğru sayan, ikinci sözcüğü 'teke' diye çeviren bazı uzmanlar (Kuun, s.252: 'caper'; Grønbech, s.84 ve Monchi-Zadeh, s.60 'Bock'; Clauson, s. 24 'male goat') yanlışlardır. Onların tersine, Radloff (*Spr.*,s.11), Şçerbak (*a.g.y.*), Räsänen (*a.g.y.*) ve KQZS (s.65) *eçki* sözcüğünü görüldüğü her iki yerde de 'keçi' diye çevirmişlerdir.

'Teke' için Türk dilleri yalnızca *erkeç* ve *tekä* sözcüklerini, çeşitli fonetik değişkeleriyle, kullanırlar⁶². Zaten, Kodeks Kumanikusun başka yerlerinde de bu iki terime rastlanmıştır; *erkeç* (yapr.82^{arka} 28 sağ, burada Almanca yanlış bir karşılık olan *czege* glozunu almıştır.Grønbech (s.92) bunu yine yanlış olarak 'Bock, Ziege' diye çevirir; krş. KQZS, s.124: teke 'teke'). İşte Latince *becus* ve Farsça *taka*'nın karşılıkları olarak bu sözcüklerin ya da hiç değilse aralarından birinin yazılması gerekirdi. Oysa, *eçki* Latince sözcüğün yanlış bir

⁶¹ Bkz. A.M. Şçerbak, *Istoriceskoe razvitie leksiki tjurkskix jazykov*, Moskova 1961 içinde: *Nazvanija domašnjix i fikix zivolnyx v tjurkskix jazykax*.s.117-118; Räsänen, s.35 ve 246; Clauson, s.24.

⁶² *Erkeç* (ve değişkeleri) için bkz. R, I, 780 ve 1466; Şçerbak, *a.g.y.*, s.118 ('xoloşçenyj kozel'); Clauson, s.223. *Tekä* (ve değişkeleri) için bkz. R,III,1016, 1017,1029 ve 1659; Şçerbak, *a.g.y.*, s.118-119 ('kozel-prisvoditel'); Räsänen, s.470; Clauson, s.477.

çevirisidir; kabul etmek gerekir ki, bu sözcük *capra* 'keçi' türünün genel adını anlatır ve hayvanın dişisini belirtmek için bir sonraki satırdaki Latince *capra tişi eçki* sözcükleri ile çevirilmiştir. Az da olsa Latince *becus* ve Farsça *taka* sözcüklerine karşılık olabilmesi için, *eçki* sözcüğünün *erkäk* belirleyicisini alması gerekirdi (bkz. yukarıda not 59),örneğin Azercede böyle kullanılır(*erkäk keçi* 'kozel', bkz. Şçerbak, a.g.y., s.117).

10.Lat.*segara* - Fars., Kum. "ous" (yapr.55^{arka} 11)

Vitualia (=victualia) *que nascuntur* (yapr.55^{arka}) başlıklı bölümde birçok tahıl adı bulunur; örneğin 2-4 satırlarda:

Granum	Grandum(<i>gandum</i>)	Bugday <i>uel</i> aslic(buğday,aşliq) ⁶³
Ordeum	Gíou (<i>jow</i>)	Arpa (<i>arpa</i>)
Risun	Bring (<i>brinj</i>)	Tuturgan <i>uel</i> bri(ng) (<i>tuturγan</i> , <i>brinğ</i>)

ve 21-22 satırlarda:

Milium	Gauars (<i>gāwars</i>)	Tarí (<i>tari</i>)
Speuta	Suulu (<i>suwlu</i>)	Suulu (<i>suwlu</i>)

Bu sözcük dizileri açıktır ve hiçbir özel sorun çıkarmaz; ancak, yine aynı anlam öbeğinden olup 11.satırda yer alan başka bir dizi için durum değişiktir:

Segara * Ous Ous

Segara Latince ve İtalyancada karşımıza *secale*⁶⁴ diye çıkan sözcüğün Ligurya lehçesindeki biçimidir. Çavdar demektir. Kuun ve Radloff⁶⁵ dışında kalan uzmanlar Ligur lehçesindeki sözcüğün farsça ve

⁶³ "Bugday" sözcüğünün üzerine bir Alman düzeltmen "*uel* boday" sözcüklerini, "aslic" (=aşliq 'Korn, Getreide', Grønbech, s.44) "frumentum" sözcüğünü eklemiştir.

⁶⁴ Krş. "Archivio Glottologico Italiano, XV, s.75 içinde: *Segera* (*segara* yerine?) 'secale'.

⁶⁵ Kuun (s.256 ve 312)her iki "ous" sözcüğünü Latince *siligo* (=birinci kalite buğday) sözcüğüyle çevirir ve Kumanca sözcüğü (s.312), Farsça *ōša* (halbuki bunun anlamı: 'origany', bkz. Steingass, s.121) ile

Kumanca karşılıklarına bu anlamı vermişlerdir: Kumanca *ovus* 'Roggen' (Grønbech, s.181 ve Monchi-Zadeh, 33), 'rye' (Bodrogligeti, s.175), 'qara biday' (=çavdar, KQZS, s.102); Farsça *ovûs* 'Roggen' (Monchi-Zadeh, ibid), *owûs* 'rye' (Bodrogligeti, ibid).

Bu iki sözcüğün kaynağının Rusça olduğu bütün uzmanlarca kabul edilmektedir; ne var ki, Rusça köken *ovës*'in ayrı bir anlamı vardır, 'yulaf' demektir. Grønbech, bunun böyle olduğuna Kumanca *ovus* sözcüğünü Karaim dilindeki *uvus* 'Hafer' (a.g.y.) sözcüğüyle karşılaştırırken işaret etmişti. Rusça sözcüğün 'yulaf' anlamından Farsça ve Kumanca sözcüklerdeki 'çavdar' anlamına geçişi A. Zajaczkowski⁶⁶, yulafın bir zamanlar Rusya'da insanların yediği bir tahıl olmasıyla açıklar. Yine de, böyle bir açıklama iki noktadan reddedilebilir. Birincisi, Rusça *ovës* sözcüğünü almış olan Türk dilleri onu 'yulaf' anlamıyla almışlardır⁶⁷. Karaim Tatarcası *ovus ~uvus*, Haliç Karaimcesi *uwus*, Yakutça *äbiäs*, Türmence *ovës*⁶⁸. (Türk dillerinin çoğunda 'yulaf' için başka sözcükler vardır: Çagatayca *arpağan*, Uyгурca *arpagan* R, I, 334; Türkçe, Gagavuzca, Kırım Karaimcesi *yulaf*; Uyгурca, Kırgızca, Kumanca *sulu* ; Nogayca, Karakalpakça *sulî*; tatarca *solî*; Kazakça *sülî*; Başkırca *holo*; Altayca, Hahaski dili, Tuva dili *sula*⁶⁹ vb)⁷⁰ Öte yandan, at besini olarak onca önem taşıyan yulaf gibi

özdeşleştirir. Radloff (*Spr.*, s.20 ve R,I,1743) Kumanca sözcüğe hiçbir dayanağı olmayan, acayip bir yorum getirir: *üs* 'Kälbermilch'; bu, eski Uyğurca *uγus* ve doğu Türkçesi *uγuz* karşılığıdır.

⁶⁶ Ananiasz Zajaczkowski, *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianske*, Wroclaw, 1949, s.13, not28.

⁶⁷ Farsçaya gelince, hiçbir sözlükte dışarıdan alınmış böyle bir sözcük yoktur (bkz. A. Zajaczkowski, a.g.y., not 27), şu halde bunun saptandığı tek yer Kodeks Kumanikus olacak. Krş. Steingass, s.375: *jaw* 'barley, a grain of barley', s.544: *dūsar* 'oats'; us.-pers.sl.,s. 508, *ovës* altında: *gon-e sāhrai ~ gon-e dosār*.

⁶⁸ Kar.-rus.pol.sl., s.432 ve 573; Rus.-jak.sl., s.356; Rus.-turkm.sl., s.411.

⁶⁹ gag.-rus.mold.sl., s.220; Kar.-rus.-pol.sl.,s.256; Rus.-ujg sl.,s.726; Rus.-kirg.sl.,s.465; Kum.-rus.sl.,s.291; Rus.-nog.sl.,s.313; Rus.-kkalp.sl., s.559; tat.-rus.sl.,s.482; Rus.-kaz.sl., s.442; Rus.-başk.sl., s.472; Rus.-alt.sl., s.394; Rus.-zak.sl., s.489; Tuv.-rus.sl., s.375.

⁷⁰ Yapr. 55^{arka} 22de gördüğümüz Farsça ve Kumanca *suwlu* 'sert buğday' (Lat.spelta) sözcüğü ile burada sözünü ettiğimiz *sulut* ve deşikeleri arasında bir ilişki olup olmadığını bilmiyoruz.

bir tahılın bu bölümde adları verilen tahıllar arasında yer almaması ya da çavdarla karıştırılması olanaksızdır. ('çavdar'ın Türkçe adları: Türkçede, Kırım Tatarcasında, Gagavuzcada *çavdar*, Türkmencede *çovdarî ~roj*; Tatarcada, Başkırcada, Kırım Karaimcesinde, Telengüt ve Leb??dili, Küerikçe, Tobollu??, Bar?? *Ariş*; Sagayca, Koybalca, Kaç dili *aris*; Kazakça *aris ~ qara biday*, Nogayca *aris ~ qara biyday*; Kırgızca *qara būday*; Karakalpakça *qara buday*; Altayca *ariş ~yadaγan (~yadiγan)*, Küerikçe *yatqan ~ yatqan aris*⁷¹, vb)

Bize kalırsa, Kodesin asıl yazmasında Latince sütunda *segara* sözcüğünden önce *avena* 'yulaf' sözcüğünün yer aldığını -öteki iki sütunda Fars ve Kuman karşılıklar olarak "ous"un bulunduğunu- kabul etmek gerekir. Herhalde kopyayı yapan kimse, onun karşılıklarını *segara* ile aynı satıra yazdığı halde *avena* sözcüğünü unutmuş olmalı:

*Avena	Ous	Ous
Segara	?	?

Asıl yazmada *segara* sözcüğünün öteki iki sütunda karşılıkları bulunup bulunmadığı bilinemez. Var idiyse, Farsça karşılık *çawdâr*'dan başka bir şey olamazdı (krş. Steingass, s.402: *çâdâr*, *Pers.-rus.sl.*, I,s.460: *çavdar*) -bu, çavdar karışılığında var olan tek farsça sözcüktür.- halbuki, Kumanca karşılık **çawdar* olabileceği gibi **ariş* ya da **qara buyday* olabilirdi.

⁷¹ Bkz. R, III, 1936; Gag.-rus.mold.sl.,s.524; Rus.-turkm.sl.,s.663; Tat.-rus.sl., s.41; Rus.-başk.sl.,s.745; R, III, 277 ve 278; Rus.-kaz.sl., s.703; Rus.-nog.sl.,s.543; Rus.-kırg.sl.,s.740; Rus.-kkalp.sl., s.551; Rus.-aşl.sl., s.667; R, I, 203 ve 211.

Drimba 19 için p.100 6 sayılı dipnot 'flexus'tan önceki sözcük okunmuyor.

Yine aynı sayfada §3 sat.3 75 in ön mü arka mı olduğu belli değil. Sayfanın başında hem ön hem arka dediği için öyle yazdım ama, yanlış olabilir. Sizdeki fotokopiye bakmak gerekir.

p.101 parantez içi asman mı äsmän mi? Anlayamıyorum.

ibid. in fine Parantez içinde 2 ile 6 arasında çizgi var mı? Varsa, diskete de (s.5) eklemeli.

p.104 dipnot 12 içinde siyah fotokopi gölgesine doğru olanlar iyi okunmuyor. Bir denetlemeli onları. Aynı yerde zmurut herhalde zumurut olsa gerek??

p.105 dipnot15 satır 2 son sözcük okunmuyor. Dikkat! Diskete de OKUNMUYOR yazdım. P.106 daki Türkçe tümceler (bende s.139 çok iyi karşılaştırmak gerekiyor.

p.106 dipnot 21 de Halbband diye bir şey var. Yarı cilt ? Fasikül?

p.105ten başlayarak a üzerinde doğru çizgi yerine â kullanmaya başladım, yani bizdeki uzatma imi. Yanlışsa siz üzerini düz çizgiyle düzeltirsiniz. Size ayrı bir güçlük çıkaracağını sanmıyorum.

p.107 nin altı iyi okunmuş mu?

Diskette s.16 satır 3-4. Doğru mu? Yazar (p.108) sadece Macar bilgin diyor. Ligeti'nin adını ben ekledim. Okur mecbur mu kimin hangi millettten olduğunu hatırında tutmaya? Yanlışsa çizelim. (01.08.98)

Lûtfen bkz. diskette 18/3 (desti havan)

p.109un dipnot 26: Türkmence iki kez geçiyor. Bir denetlemeli.

Diskette s.20 satır 15 isterseniz ayraç içindeki Türkçeyi atınız. Kitapta p.110 §3

Aynı şey: s.21, sat.13 - Kit. p. 111 en başları.

Drimba mekret

Aynı şey: s.23 Monchi-Zadeh'nin sözleri. Fdoğru mu çevirdim? Kitapta p.112 §1.

Kitapta p.112 Dipnot 36 Alttan ikinci satır *bilik* gibi okuyorum yanlış mı? p.113 2nci satırda tırnak içindeki ilk sözcüğü okuyamadım. İ dan sonra ı var gibi yazdım. Doğru mu?

Birkaç satır aşağıda sg.(=so genannt?) oylan'ı anlamadan yazdım. Umarım, okuyanlar anlar.

Aynı sayfanın 37 sayılı dipnotu: Dil adlarını çok iyi denetlemeniz rica.

Yine p.113 §4 Drimba "Kumanca sözcük" diyor, sanırım benim yazdığım gibi "Kumancalar arasında dikkate aldığı" demesi gerekirdi, çünkü aynı sözcük, Farsça sütunda da var. İsterseniz benim yazdığım gibi kalsın, isterseniz ayracın içini atınız.

Kitap p.115 Dipnotu 41 Satır 2 nin başı gâh mı qâh mı? Aynı notta tatar Kazakçası? Radloff'un aynı sütununda olması biraz akla uzak gibi?

p.115 alttan 2.§ 'respectivement par kaz....' eksik olsa gerek. 'respectively' belirteci bir çoğulluk saklar içinde. Herhalde burada bir sözcük atlanmış: Birincisi Kazakça bu karşılığı veriyor, ikincisi filan dilde şu karşılığı veriyor. Olsa gerek. O ikinci bölümü uyduramayacağımıza göre -büyük ahlaksızlık olmaz inşallah; bkz. dipnotu 42- 'which means 'kirpik' in Kazak' varmış gibi çeviriyorum.

Yine o 42 sayılı dipnotta 'Redhouse, s.v.' yi atladım, çünkü hangi madde altında olduğu yazılmamış.

p.115 en alt satırın ilk harfi nedir?

Belki bir kez daha yazdım, bilemiyorum: Bir ünlünün üzerinde düz çizgi yapamadığım için bu 19 sayılı makalenin ilk üçte birinden sonra ^ kullanmaya başladım. Dikkatinizi çekmek isterim.

p.117 Sondan bir önceki şta khak. diye bir dil kısaltması var. Rusçası x ile yazılıyor. Okuyamadım diye not koydum. Zaten öteki kısaltmaları da doğru verip veremediğimi bilmiyorum.

p.119 dipnot 55 redhouse s.v. demiş. 'bağır' maddesi mi yoksa özök maddesi mi?

p.129, alttan 2.ř parantezin içindeki son sayı okunmuyor) bende 39.sayfa sanırım.

Bende sayfa 40, kitapta p.121 ř2: Aslında olmamasına karşın bir [] koymak zorunda kaldım. Karşılaştırmada yadırgayabilirsiniz diye kaydediyorum.

p.122 aşağılırdaki tek satırlık dizide Farsçanın yanında asterisk var mı? Bende yalnızca bir leke görölüyor.

Makalenin sonlarındaki dillerde Léb. diye bir şey var.

Kısaltmaları yapmadım. Herhalde fotokopi halinde veririz.

TK/106.16

MISCELLANEA CUMANICA (XV)

Latin-Fars-Kuman söz dağarında

birkaç tutmazlık daha*

Intestinalis

Vladimir Drimba

Prof. Iorgu Iordan'a

95nci yaş armağanı

1.Lat.*budellum* - Fars."sachar ruda" - Kum."yçag uel suzug"

(yapr.48^{ön}15)

Latince *budellum* 'bağirsak' sözcüğünün karşılığı Farsça sözcükleri Kuun eşanlamli olarak kabul eder ve 'intestina' diye çevirir. Yazar "ruda" yazılışından *rûda* sözcüğünü çıkarır (s.351) ve "sachar"ın Arapça *sahr* sözcüğünden 'pulmo pec. brutorum' (s.344) türediğini ileri sürer. -Bu ise hem Latince gloza hem de Macar yazarın kendi çevirisine ters düşmektedir.- Monchi-Zadeh (s.109 *şikam* altında) "sachar" ın "sachan" diye bir sözcük yerine yanlış yazılmış olduğunu sanısını ileri sürer. Sachan sözcüğünü *şikam* diye yorumlar ve *rûda*'nın eşanlamli olarak kabul eder (Arapça transkripsiyonda iki sözcüğü bir virgülle ayırır; transliterasyondaysa bu iki sözcük yanlış olarak s. *rûda* olarak verilmiştir). Çeviriye gelince yazar bunu 'Eingeweide, Gedärme' olarak verir. Bodrogligeti "sachar"ı Bodrogligeti "sachar"ı *sahar* (= klasik Farsça *sahr* <Arapça) 'lights (s.188) ve "ruda"yı *rûda* (s.186) 'bağirsak' olarak yorumlar, fakat her iki durumda da sözcükleri (kabul etmek gerekir ki, şaşılacak bir çağırışımla) *sahar rûda* diye 'bağirsak' diye çevirdiği bir birleşik sözcüğün bileşkeleri diye kabul eder.

Bu sözcük dizisinden hemen önce (yapr.48^{ön} 14) yer alan ve sözünü ettiğimiz makalemizde tartışmasını yaptığımız Lat.*pulmonus* -

Fars. *ğigar-band* - Kum.*ğigärband* dizisiyle ilgili olarak şu sonuca varmıştık: Yukarıdaki Farsça ve Kumanca sözcüklerin Kodeksin aslındaki Latince karşılığı, **viscera* 'bağırlar' terimiydi, kopyayı yapan kişi bunu yanlışlıkla atlamıştı ve *pulmonus* sözcüğünün Farsçadaki doğru karşılığı şu terimlerden biri olabilirdi: *šuš* (šoš), *riye* ya da *sahr*. Şimdi kesinlikle söyleyebiliriz ki, bu karşılık *sahar* sözcüğüdür ve kopyayı yapan yazıcı, yine yanlışlıkla bunu *rûda* ile gruplamıştır, yani bu son sözcük Latince *budellum* sözcüğünün Farsçadaki tek karşılığıdır.

Kodekste eşanlamli olarak verilen iki Kumanca sözcük, genellikle, bu konuyla uğraşan yazarlarca da eşanlamli olarak kabul edilir: Kuun (s.281 ve 297) " y çağ"ı Çagatayca *içak* ile, "suzug"u Osmanlı Türkçesi *suğuş* (s.111) ile karşılaştırır ve bunları 'intestina' diye çevirir. Radloff (*Spr.*,s.18 ve 67) bu sözcükleri *icäk* ve *sücük* diye yazar ve 'Darm' diye çevirir. Grønbech transkripsiyonu ve çeviriyi *içex* ve 'Eingeweide' (s.105) ile *sucux* 'Darm, Eingeweide' (s.225)olarak verir. Monchi-Zadeh (a.g.y.) bu bakımdan Grønbech'i yakından izler: *içex*, *suçux* 'Eingeweide, Gedärme'. Bodrogligeti (s.186 *rûda* altında) yazılışları *içäh* ve *suçug* olarak ve, yazarın *sahar rûda* için yaptığı gibi, araya virgül koymaksızın yorumlar. Verdiği çeviri 'intestines'dir. KQZS'e gelince, o şu yorumları verir: *içek* 'işek' (s.148) ve *suçug* 'suziq. işek (işekke tiryilyan)' (s.117).

"Y çağ" -bu sözcüğün fonetik çevriyazısının *içäh* olması gerekir (krş. Bodrogligeti)- *budellum*'un tek karşılığı olarak kabul edilmelidir; krş. Kumana ^{uhqa} ~~anqa~~ *içek*, Karakalpakça *išek*, Tatarca *eçäk*, Başkırca *esäk*, Nogayca *šek*, Özbekçe *içak*, vb. (Isxakov, s. 15-16: 'kiška').

Buna karşı, "suzug" (=suçux), 'bağırsak' (insanın ya da hayvanın) anlamına gelen içäx sözcüğünün bir eşanlamlısı değil de, bu sözcüğün bulunduğu Türk dillerinin tümünde görüldüğü üzere, 'et vb doldurulmuş bağırsak' yani sucuk, sosis anlamında bir sözcük diye kabul edilebilir (krş. KQZS). Örn. Memlûk Kıpçakçasında ve Çagataycada suçux 'gefüllte Därme', Osmanlı Türkçesinde sucuk 'Wurst', Kazakçada sužux ve süğük 'eine kleine Wurst', Barsıl dilinde suzuq (Räsänen, s.431)²; Kırım Karaimcesi suçux 'kolbasa' (Kar.-rus.-pol.sl., s.483), Gagavuzca suçuk 'id.' (Gag-rus.sl., s.438).

Şunu da ekleyelim ki, Kodeks Kumanikus içinde çeşitli sucuk türlerini gösterir birkaç terim daha vardır. Örneğin, soçla 'Blutwurst' (Grønbech, s.221), küden 'kalın bağırsaktan yapılan sucuk'³ ve qazi 'içine at eti doldurulmuş sucuk'⁴.

2. Lat. vesica - Farsça "duba" - Kum. "cur|ac"

(yapr.48^{arka} 11)

Latince vesica 'mesane' karşılığındaki Farsça sözcük Kuun (s.330) tarafından tawil 'pustula' sözcüğünün bir biçimi olarak açıklanır ve Osmanlı Türkçesi davul 'vesica' [? - V.D.] sözcüğü ile karşılaştırılır (s.113, not 1). Monchi-Zadeh (s.80) "duba" yazılışını fonetik olarak dub(b)a (dab(b)â'nın değişkesi) diye yorumlar. Bodrogligeti (s.130) ise bunu duba (<dubba) diye yorumlar. Her iki yazar da sözcüğü, Latince gloza uygun olarak, birincisi 'Harnblase', ikincisi 'bladder' olarak çevirirler. Ayrıca Bodrogligeti, klasik Farsçada dabba, dubba'nın 'a leather vessel (for wine)' anlamı taşıdığına işaret eder (ayrıca krş. Paştu dilinde daba 1.'vessel for oil', 2.'wineskin'), buna bir de şu eklenebilir: Modern Farsçada dâbbe 1. 'fljazka, fljaga; metalliçeskij sosud (çaşçe mednyj)', 2.

² Räsänen Kumanca sözcüğü de Grønbech'in yakıştırdığı anlamla kaydeder.

³ Vladimir Drimba, "Turcica", XI (1979) içinde, s.197-199.

⁴ Mefkûre Mollova, "Stusid et Acta Orientalia", X (1980) içinde, s.115.

mednyj)', 2. 'kozannyj mešoçek' anlamlarına gelir(*Pers.-rus.sl.I*, s. 610). Bütün bunlar gösterir ki, Kodeks içinde *duba* mecaz olarak 'mesane' anlamı taşır, gerçekte asıl terim *matânat* (Steingass, s.1172), *mäsane* sözcüğüdür (*Pers.-rus.sl.*, II, s.466).

Latince *vesica* sözcüğünün Farsça karşılığı, anlambilim (semantik) bakımından az çok kabul edilebilir bir sözcüktür ama, Kumanca karşılık "cur|ac" (=qursaç) öyle değildir. Bunu şu yazarlar da böyle kabul ederler: Kuun (s.269: 'vesica') , Monchi-Zadeh (a.g.y.: 'Harnblase'), Bodrogligeti (a.g.y.: 'bladder') ve Clauson (s.657: 'bladder'). Grønbech (s.204) de *qursaç* = *vesica*'yı 'Harnblase' diye çevirir, fakat Kumanca sözcüğün aynı zamanda 'Eingeweide' diye genel bir anlam taşıdığını ileri sürmesi doğru değildir (bkz. yukarıda *cigärbänd* dolayısıyla yazdıklarımız). KQZS (s.95) Kumanca sözcüğü 'qürsaç' yani 'karın' diye çevirir (bkz. *Kaz.-rus.sl.*, s.477: 'zivot'; *Rus.-kaz.sl.*, s.57 *brjuxo* maddesinde)⁵.

Doğru yorum Radloff'un (*Spr.* s.29) yorumudur, Kodekste Latince *stomac(h)us* karşılığı diye verilen *qursaç*'ı da, Latince *vesica* glozunu almış olanı da 'Magen' diye çevirir(yapr. 36^{ön} 8 bis ve 48^{ön} 11). Gerçekten de kabul etmek gerekir ki, Latince *vesica* - Kumanca *qursaç* ikilisinde yanlış bir eşleştirmeye karşı karşıya bulunmaktayız; bu, eğer sözcük dağırının yazarının değilse, yazıcının dalgınlığından ileri gelmiş bir eşleştirmedir.

'Mesane' karşılığı Kumanca terimin **qawuq*, **qawiq* ya da **sidik qawuγi* (*qawıγi*) olabileceği düşünülür(Türk dillerindeki bu biçimler ve değişkeleri için bkz. Räsänen, s.220). Daha zayıf bir olasılıkla başka

⁵ Kazakçada 'mide' karşılığında *aşqazan* sözcüğü kullanılır (bkz.*Kaz.-rus.sl.*, s.45: 'želudok; organ pişcevarenija'; *Rus.-kaz.sl.*, s.182 *želudok* altında), fakat *qarin* sözcüğü de vardır (bkz. *Kaz.-rus.sl.*, s.437: 'želudok; zivot' altında); öte yandan *qarin* aynı zamanda (ve galiba daha çok) 'karın' anlamı da taşır (bkz. bir önceki sözlük ve *Rus.-kaz.sl.*, s.57 *brjuxo* ve s.184 *zivot*). *qursaç* ve *qarin* sözcüklerinin Türk dillerinde kullanımları için bkz. Isxakov, s.13-14.

bir terim olabilir (krş. Çagatayca *dasuq* R, III, 1641; Tar TAMAMLAYAMADIM *dobursaq*, R, III, 1725; Kırgızca *tabarsıq* -kırg.-rus.sl., s.686- ; Türkmençe *siydiklik* ve *siydik xaltası* -Rus.-turk.sl., s.606 *puzyr* altında; Türkiye Türkçesi *sidik torbası* ve *mesane*).

3.Lat.socera - Fars. "cha|urch" - Kum. "c|ím"

(yapr. 49^{ön} 22)

Latince *socera* 'kaynana' karşılığındaki Farsça terim, Monchi-Zadeh (s. 75) tarafından *xasûrak* 'Schwiegermutter' , Bodrogligeti (s.1459 tarafından *hasûrâk* 'mother-in-law' diye yorumlanır. Ayrıca krş. Kuun (s.318) *husûra* 'socrus'. İki terim arasındaki anlambilimsel uygunluk açıkça görülüyor.

Dizinin Kumanca terimine gelince, burada hem fonetik hem ondan da fazla olarak semantik bakımlarından zor sorunlarla karşılaşırız. Sözcüğü Osmanlı Türkçesi *hısım* sözcüğüne (s.115, not 2) yakıştıran, fakat yine de 'socrus' diye çeviren (s.269) Kuun dışında araştırmacıların tümü "c|ím" yazılışını, yerinde bir görüşle, "e|ím" =eşim sözcüğünün yanlış kopya edilmesi olarak görmüşlerdir. Bu sözcük, temel biçimi iki ayrı yoldan, a)tek heceli, b) -i ile son bulan iki heceli olarak, dikkate alınmış bir sözcüğün 1. kişi iyelik biçimidir. Radloff (*Spr.*, s.11) bu sözcüğün çevrim yazısını *äš* diye yazar ve 'Gefährte' diye çevirir; ayrıca krş. R, I, 902: *äšim* 'moj tovarišč - mein Gefährte'-. Grønbech (s.94) apayrı bir yorum getirir: Çevrim yazısı *eši* ve çevirisi, Latince glozuna uygun olarak 'Schwiegermutter' sözcüğüdür. Bu yazarın eski Uygurca *iši* sözcüğü ve Kâşgarlı Mahmut'taki *išlär* biçimiyle yaptığı karşılaştırma tam inandırıcı değildir. Çünkü ne o sözcükte ne o biçimde, Kumanca *ešim* sözcüğünün, *eš-im* değil de, *eši-m* olarak çözümleneceğini belli eder bir şey yoktur; ayrıca anlam bakımından da

böyle bir şey görmemekteyiz: Eski uygurca *işi* şu anlamlara gelir: 'zenŝçina, jena znatnogo lica, dama'⁶, ve *iŝlär* de aynı anlamdadır⁷ (tekil değerinde çoğul olan acayip biçimi bir yana, *iş* ~ *eş* -yine Kâşgarlı'da- 'drug, prijatel'' anlamında⁸ bulunurlar). Grønbech'in yorumu Monchi-Zadeh (a.g.y.) tarafından kabul edilmiştir. Räsänen (s.50) ve Bodrogligeti (a.g.y.) Kumanca sözcüğü almamışlardır. KQZS (s.65) sözcüğü *eşi* biçimiyle kaydeder, fakat şaşırtıcı bir biçimde 'qayın ata' (=kaynata, kayınpeder) diye çevirir. Clauson'a gelince (s.254) Kodeks Kumanikus'tan söz etmeksizin, bazı eski Kıpçak kaynaklara göndermede bulunarak 'al rafiğ' (=arkadaş, yoldaş) glozuyla *eş* biçimini verir.

Sanıyoruz ki, Kumanca sözcüğün temel biçimi, Türk dillerinin tümünde birkaç fonetik değişkeyle (*eş*, *âŝ*, *iş*) karşımıza çıkan *eş* olsa gerek. Türk dilleri içinde bu sözcük açısından tek değişik durum gösteren eski Uygurcadır: *işi*; bkz. Räsänen, s.50 ve Clauson, s.253-254. *Eş* sözcüğünün en olası anlamını belirlemek amacıyla, içinde bulunduğu sözcük listesini daha yakından incelememiz gerekiyor.

Burada ele aldığımız sözcük dizisi *De parentatu hominis* (yapr. 49^{ön} 1-22) başlıklı bölümde yer alır. Birinci derecede akrabalık terimleri olan ilk sekiz sözcük (2-9. satırlar) çiftler halinde dizilmiştir: *pater* 'baba' / *mater* 'anne'; *maritus* 'koca' / *vxor* 'karı'; *filius* 'oğul' / *filia* 'kız evlat'; *frater* 'erkek kardeŝ' / *solor*(=*soror*) 'kız kardeŝ'. İki durumda çift oluşturan terimler birbirlerinden çok uzağa yazılmıştır: *socer* 'kaynata'(11. satır) / *socera* 'kaynana' (22.satır) çifti ile *ienerus* 'damat' (12.satır) / *nora* 'gelin' (18.satır) çifti. Ayrıca, çift oluşturmeyen birçok da başka sözcük vardır: *auus* 'büyükbaba' (10.satır; büyükanne karşılığı

⁶ *Drevnetjurskij slovar'*, Leningrad, 1969, s.214.

⁷ A.g.y., s.215.

⁸ A.g.y., s.184 ve 214: *iş* maddesi II.

eksik); *nepos* 'erkek torun' (14.satır; kız torun karşılığı eksik); *amita* 'hala' (15.satır; teyze karşılığı eksik); *cognatus* 'enişte, kayınbirader' (17.satır; yenge, görümce karşılığı ya da karşılıkları eksik); *socius* 'erkek hayat arkadaşı' (20.satır, kadın hayat arkadaşı karşılığı eksik), vb.

Kumanca eş sözcüğüne dönelim. Bu sözcüğün Türk dillerinde birkaç fonetik değişkesi (bkz. yukarıda) ile başlangıçtaki 'arkadaş' (bkz. Clauson, s.253) anlamından türemiş pek çok anlamı vardır: 'arkadaş, yoldaş, karı(zevce), nişanlı kız, anne ve baba' vb.(bkz. Räsänen ve Clauson, a.g.y. ve özellikle Sevortjan, s.313-314). Fakat hiçbir Türk dilinde kaynana anlamını taşımaz. Olasıdır ki, Kumanca eş 'hayat arkadaşı' anlamına gelir (krş. Räsänen'in a.g.y. de sözünü ettiği Eski Uygurca *iş-i Gefährtin*) ve içinde yer aldığı dizideki tutarsızlık yazıcının bir yanlışından doğmuştur. Yapr. 49^{ön} 20-22 de yazılı terimler, belki de, Kodeksin aslında dört satır halinde dizilmiştir:

Socius	Kambax (<i>hambâz</i>)	Ortac uel Hogar(<i>ortaq,nögär</i>)
Vicinus	Amxagía (<i>amsâja</i>)	Consí (<i>qonşı</i>)
*Socia	?	E ím (<i>eşim</i>)
Socera	Cha urch (<i>hasûrâk</i>)	?

Yazıcı **Socia* sözcüğünü atlayıp ondan sonraki sözcük olan ve biçimce ona benzeyen ve 11.satırdaki *Socer*'den hemen sonra yazılması gereken *Socera*'ya geçmiştir. *Socia*'nın Farsça karşılığı -Kodeksin aslında var idiye bile- kopyada ihmal edilmiş, öte yandan Kumanca karşılığı yanlış olarak ("C|ím") kopya edilmiştir. Şimdi bilimizde tamamlamamız gereken, Kodeksin aslında *socera* sözcüğünün doğru karşılığının bulunup bulunmadığıdır. Var idiye, ancak **qayın ana*⁹.

⁹ *Socer*'in 'kaynata' Kumanca karşılığı "*chain*"dır (yapr.49^{ön} 11) = *qayın* (bkz. Grønbech, s.191); her ne kadar Türk dillerinde daha kesin anlam taşıyan *qayın ata* çok daha yaygınsa da, bu biçim e olabilir (bkz Räsänen, s.218; Clauson, s.602). ("chain" söz konusu olduğunda yazıcının *ata* sözcüğünü unutup atladığını düşünebilir miyiz?) Bu terim konusunda şu iki olguya dokunalım: KQZS (s.88) *qayın* maddesi altında yanlışlıkla üç "anlam" (gerçekte üç sözcük) toplar. Bunların üçü de Kodekste

4.Lat. *stultus* - Fars. "diuana" - Kum. "teli uel acmac"

ve

Lat.*mentecatus* - fars."scamu| dar" - Kum."badbact"

(yapr. 49^{arka} 22-23)

Birinciye oranla daha zor sorunlar ortaya koyan ikinci sözcük dizisinin yorumunu öne alacağız. Bu sorunlar bir yandan Latince ve Kumanca terimler arasındaki tutarsızlıktan, bir yandan da Farsça sözcüğün ne olduğunu bulup çıkarma ve onun öteki iki terimle ilişkisini ortaya koyma güçlüğünden doğuyor.

Latince *mentecatus* sözcüğü ile İtalyanca *mentecatto* 'deli, kaçık' sözcüğü arasında bir denklik olduğunu daha Kuun (s.375) belirlemiştir. Fakat yazar aynı anlamı "badbacht"a ve "scamusdar"a yüklemek yanlışına düşmüştü. Bunlardan birincisi için s.299 da 'demens' karşılığını verir. Halbuki o Kumanca sözcüğü doğru olarak Farsça badbaht 'infaustus, infelix' sözcüğünden türemiş diye göstermektedir; ayrıca bkz. s.116, not 6. İkinci sözcük için s.338 de 'insanus' karşılığı verir ve yazar bu terimi bilinen hiçbir Farsça sözcüğe yaklaştırmaya girişmez.

Radloff (*Spr.*, s.70) "badbact"ın çevrim yazısını *badbaqt* olarak verir ve 'unglücklich' diye çevirir.

Grønbech (s.46) Kumanca sözcük için aynı yorumu verir ve yanı başına şöyle bir kayıt koyar: "Die Glosse 'mentecatus' ist entweder an falsche Stelle geraten, oder das persische Wort [=Kom. *Badbaqt* - V.Drimba] ist eine wenig geglückte Notübersetzung" ('mentecatus' glozu ya yanlış yere oturtulmuştur ya da Farsça sözcük [Kumanca 'badbaqt' V.D.] pek başarılı olmayan, ^{Zorunlu} aceleye gelmiş bir çeviridir).

saptanmış ve birbirlerinden tümüyle ayrı sözcüklerdir: 'qayın' (=kayın ağacı), 'qayın' (=erkeğin karısının akrabası, *Kaz.-rus.sl.*, s. 421: 'roduja jeny') ve 'qaysı' (= 'hangi, hangisi'). Öte yandan Räsänen (a.g.y.) *kajn* diye yazdığı Kumanca sözcüğe başka Türk dillerinde var olan, fakat Kodeks içinde rastlanmamış bulunan bir anlam verir: 'die Verwandten der Frau im Verhältnis zum Manne'.

Kuryšzanov (s.186) da çevrim yazısını *badbaqt* olarak verir ve çeviriyi şöyle yapar: ‘neçestivyj, zlopoluçnyj, zloščastnyj, nesščastnyj’, fakat ayrıca, yanlış olarak şu çevirileri de verir: ‘okajannyj, prokljatyj’; daha sonra Kumanca sözcüğü Tatarca *bädbäχəl* ve Kazakça *betbaq*, *betpaχ* ile karşılaştırır. Daha sonra KQŽS’te (s.49) yazar ikinci anlamdan [‘betbaq, beybaq’ (=‘mutsuz, talihsiz’)] vazgeçer.

Monchi-Zadeh (s.119) “scamu|dar” yazılışını “framusdar”ın yanlış bir kopyalanışı diye alır, bu sözcüğün de fonetik olarak transkripsiyonunu *farâmôštâr* biçiminde yazar; sözcüğü ve Latince *mentecatus* sözcüğünü (bunu İtalyanca ‘unutmak’ demek olan *dimenticare* eylemine yaklaştırdığı anlaşılıyor) ve Kumanca *badbaqt* sözcüğünü ‘sinnenschwach, vergesslich’ diye çevirir.

Bodrogligeti (s.195) “scamu|dar”ı *šamûsdâr* diye yorumlar, Arapça *šamûs* ‘geçimsiz, sert’ sözcüğüne yaklaştıtır; “badbact”ı da *badbaht* diye yorumlar; her iki sözcüğü Latince *mentecatus* ile birlikte ‘unfortunate’ diye çevirir.

Kanımızca, *mentecatus* ve “badbact” (bunu fonetik olarak *bädbaqt*¹⁰ olarak yazmayı yeğleriz) sözcüklerine gerçek anlamlarını vermek gerekir, yani birincisine ‘deli, kaçık’, ikincisine talihsiz, talihi kötü’. “Scamu|dar”a gelince, Bodrogligreti’nin bunun için verdiği fonetik çevrim yazıyı uygun buluyoruz ve sözcüğün ‘geçimsiz, sert’ anlamındaki Arapça *šamûs* sözcüğü (bkz. Kazimirski, I, s.1269) + Farsça sonek *-dâr*’dan türemiş olduğuna inanıyoruz . Sanırız ki, Arapça sözcüğün anlam genişlemesi yoluyla ‘aptal, budala, salak’ anlamlarını da içine aldığı kabul edebiliriz. Şu halde, bu anlamı vermekte en çok kullanılan *ahmaq* sözcüğünün bir eşanlamlısı olmuş oluyor (bkz. Steingass, s.22; *Pers.-rus.sl.*, I, s.52).

Üç terim arasındaki uyumsuzluğu açıklarken herhalde, Grønbech'in yukarıda sözünü ettiğimiz düşüncesini hesaba katmamız ve özellikle bir önceki satırda yer alan (yapr. 49^{arka} 22) ve kendisi de belirsizlikler içeren sözcük dizisine bakmamız gerekir.

Kuun Farsça "diuana" yı *dîwâna* ile aynı sözcük diye görür ve 'stultus' diye çevirir (s.329), "teli"yi de yine 'stultus' diye çevirir. "Acmac"ı Arapça *ahmaq*'a yakın bulur, fakat 'fatuus' (s.116, not 5 ve s.242) diye çevirir.

Radloff, iki Kumanca sözcükten birinciyi *tâli* diye yazar ve 'Narr' diye çevirir (*Spr.*, s.51), ikinciyi ise *aqmaq* diye yazıp 'dumm, töricht' diye çevirir.

Kuryşzanov (s.168), *aqmaq* sözcüğüne şu çevirileri verir: 'bestolkovyj, slaboumnyj, nerazumnyj, bezrassudnyj; prostofilja, glupec, durak, idiot'. Daha sonra, KQZS içinde (s.42) aynı sözcüğü, büyük bir dikkatsizlikle, şöyle çevirmiştir: 'ayın, ayıs' (= 'teçenie «vody»; potok', *Kaz.-rus.sl.*, s.80).

Monchi-Zadeh (s.89) Farsça sözcüğün çevrim yazısını *dêvâna*, Kumanca sözcüklerinkini *teli* ve *aqmaq* olarak verir ve 'mad' diye çevirir.

Kolayca görebiliyoruz ki, bu noktada da araştırmacıların çoğunluğu Kumanca ve Farsça sözcükleri, 'aptal, salak, budala' anlamına gelen Latince glozun etkisi altında yorumlamışlardır. Halbuki, açıkça görüldüğü üzere, yalnızca *aqmaq* bu anlamı taşır, Farsça *dîwâna* ile Kumanca *teli* 'deli, kaçık' anlamı taşırlar yani Latince mentecatus karşılığı sözcüklerdir.

Burada tartışmasını yaptığımız sözcükler, büyük olasılıkla, asıl yazmada üç satır halinde diziliydi:

¹⁰ Bkz. Miscellanea Cumanica (XIV) makalemiz, s.104, not 12. Krş. Türkiye Türkçesi *bedbaht* ve Kuryşzanov'un (bkz. yukarı) sözünü ettiği tatarca ve Kazakça biçimler.

Mentecatus	Diwana	Teli
Stultus	Scamu dar	Acmac
*Infortunatus	*Badbact	Badbact

Yazıcı, yanlışlıkla, *Stultus* sözcüğünü *Mentecatus* sözcüğünden önce kopya etmiş ve **Infortunatus* ile onun Farsça karşılığını yazmayı büsbütün unutmuş olmalı. *Acmac*, eşanlamlı niteliğiyle, *Teli* ile birlikte *Stultus*'un satırında bir araya getirildikten sonra, Kumanca sütündeki *Badbact* sözcüğünün de, artık Latince ve Farsça sütunlarında -unutmadan ötürü- bir karşılığı kalmadığından, *Mentecatus* ile aynı satıra yazıldığı anlaşılıyor.

5.Lat.(lt.) *caminata* - Fars. "sufra" - Kum. "sufra uel catra"

(yapr.51^{ön} 23)

Kuun, Latince *caminata* sözcüğünün anlamını bilmediğinden (hazırladığı Kodeks Kumanikus basımının sonuna eklediği Latince deyimcelik içine bunu almamıştır) Farsça ve Kumanca sütunlarındaki "sufra" yı Arapça *sufra* 'yemek masası' sözcüğüyle eşleştirir(s.120, 297 ve 338); herhalde bunu o sözcüğün Kodeksin başka bir yerinde (yapr. 82^{arka} 12 sol süt.) "Juffra" diye yazılı ve "trapeJ" sözcüğünün eşanlamlısı olarak ve Latince *mensa* glozu alarak karşımıza çıkmasından ötürü yapar (bkz. Grønbech, s.225 *sufra*^[1] altında ve s.252 *trapes* altında).

Kuun'un bulduğu çözüm Kuryšžanov (s.202) tarafından benimsenmiştir. O, "sufra"yı ve "suffera"yı (yazma: "Juffra") sifra¹¹ olarak çevrim yazısına geçirir ve çeviri olarak 'skatert'; obedennyj stol' sözcüklerini verir. Kuun'un bu sözcük ve Farsça karşılığı için verdiği

¹¹ Fonetik çevriyazım *sifra* tümüyle dayanaksız bir biçimdir, herhalde Kazakçadaki *sîpîra* biçiminin etkisi altında kalan yazar bunu Arapça sözcüğün Türk dillerindeki iki yansıması olan *sofra* (Osmanlı Türkçesi) ve *supra* (modern Uygurca) sözcükleriyle birlikte kaydeder.

etimoloji açıklamasını yineler. Daha sonra, KQZS içinde (s.117) her iki yazılışın transkripsiyonunu doğru yapmış ve çeviri olarak 'morza' (=?. V.Drimba) sözcüğünü vermiştir.

"Catra"ya gelince, Kuun (s.120, not 4 ve s.267) bunun Yunanca χαθεδρα [aynendir.-V.Drimba] sözcüğünden alınmış olabileceğini düşünür, ancak bu sözcüğün anlamının Kodekste verilen eşanlamlılığa ("sufra uel catra") ters düştüğüne dikkat etmez.

Öteki araştırmacılar (ileride göreceğimiz bir kişi dışında), Farsça ve Kumanca sözcükleri aydınlatma girişimlerinde -haklı olarak- Latince glozu göz önüne almayı gerekli bulmuşlardır. Hepsi *caminata*'yı Fransızca *cheminée* 'ocak, baca' sözcüğünün karşılığı olan Ortaçağ Latincesi sözcük olarak kabul etmişlerdir. Bu da onları Kuun'un verdiği açıklamadan tümüyle değişik birtakım açıklamalara götürmüştür.

Radloff (*Spr.*, s.67) Kumanca *sufra*'yı 'Schornstein' olarak çevirir ve "catra" diye yazılı sözcüğü yorumsuz bırakır (s.115).

Grønbech, iki Kumanca sözcükten birincisini *qatra* 'Schornstein' (s.196), ikincisini *sufra* ^[2] 'Rauchloch, Schornstein (s.225) olarak yorumlar ve kökenleri konusunda her iki sözcüğün yanına birer soru imi koyar.

Monci-Zadeh (s.103) Lat.*caminata* - Fars. *sufra* - Kum.*sufra* ve *qatra* dizisinin denkliğine bir şey demez, Grønbech gibi o da 'Rauchloch, Schornstein' diye çevirir. Bu anlamı açıklamak için de Farsça *sufra*'yı, modern Farsça ve Afgan dilinde bulunan *sufra* 'Anus' ve *zufra* 'Mund' sözcüklerine yaklaştırır.

Bodrogligeti (s.105) Farsça "sufra" için hiçbir açıklama bulmamıştır.

✓
KQZS' ye gelince (s.91), Latince glozu dikkate almaksızın, *qatra*'yı şaşılacak biçimde, 'astragal (ösındık)' (=geven, kitre ağacı) diye çevirir.

Kanımızca, Latince gloz *caminata*'nın Ortaçağ Ligurya lehçesinden bir sözcük olduğunu düşünürsek o sözcük bu soruna daha doyurucu bir açıklama getirebilir¹². Bu sözcüğün birkaç tanımlamasını veriyoruz: "sala o camera, dove era costruito un camino"¹³(içinde bir yerli ocak ya da yerli fırın bulunan büyük ya da küçük bir oda); "sala d'un casa, dove si accendeva il fuoco e si adunavano amici e consorti"¹⁴ (içinde ateş yakılan ve eşlerin, dostların toplandıkları büyük oda). "Quasi sempre la *caminata*, o sala da pranzo, è al prima piano. [...] La *caminata*, dicemmo, era la sala dove la famiglia si raccoglieva, per desinare, dove le donne attendevano ai loro lavori, dove si ricevevano le visite e gli ospiti. Essa era la camera la più grande della casa, ampia, sfogata e quasi sempre larga come il fabbricato stesso. Pare fosse chiamata così dal *camino*, che in epoche precedenti trovavasi soltanto in questa stanza. Molto probabilmente nelle case dei poveri *caminata* e cucina era tutt'uno; ma presso la borghesia il camino di questa stanza serviva soltanto a riscaldarla [...]"¹⁵(Hemen her zaman *caminata* ya da yemek odası, birinci kattadır.[...]Dediğimiz gibi, *caminata* ailenin günün belli başlı yemeğini yemek üzere toplandığı büyük odaydı. Kadınlar işlerini burada yaparlardı, konuklar ve çağrılılar burada ağırlanırdı. Evin en büyük odasıydı, Geniş, ferah olurdu, eni hemen daima binanın eni kadardı. Adı herhalde, eski zamanlarda yalnızca o odada bulunan *camino*'dan (=ocak) gelse gerek. Büyük

¹² Latince ve İtalyanca glozların yorumlanması zor Kumanca ve Farsça sözcükleri açıklığa kavuşturmada yardımcı olduğu başka durumlar için bkz. "Revue Roumaine de Linguistique", XXIV (1979), n°4 içinde: *Miscellanea Cumanica (XI)* adlı makalemiz, s.353-371.

¹³ Girolamo Rossi, *Glossario medioevale ligure con appendice.* I Torino, 1896, s.31.

¹⁴ a.g.y. , s.112; ayrıca bkz. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, II, s.52.

¹⁵ Emilio Pandiani, *Vita privata genovese nel Rinascimento*, Genova, 1915, s.69-70.

olasılıkla, yoksulların konutlarında *caminata* ve mutfak tek bir yerdi; fakat kentsoylularda bu odadaki ocaktan yalnızca ısınmakta yararlanılırdı[...])

Şu halde, *caminata* evin bugün living-room da denilen ve yemek yemekte de kullanılan oturma odasıymış. Bu anlamı verecek Farsça sözcük *sufrahâna* (bkz. Steingass, s.685: 'a dining room') olsa gerek. Bu sözcüğün Kodeksin aslında yazılı bulunması, sonradan kopyalama sırasında ikinci bölümünün (hâna) unutulmasıyla *sufra* diye yanlış yazılması akla uygun geliyor.

Kodeksi kaleme alan kimse Kumancada yemek odasına ne dediğini bilmiyordu. (Elbette böyle bir oda vardı, ancak en zengin Kumanların evlerinde bulunurdu. Bu odaya verilen Kumanca ad, Farsça aynı anlamdaki sözcükle aynı olup **sufraçanä* diye alınmış olabilir.) Bilmediği için de, epeyi beceriksiz bir çözüm yolu bulmuş ve söz konusu varlığı anlatabilmek için, bir yemek odasında bulunan birincil önemde eşyanın yani *sufra* ve *qatra* (<χαθερρα krş. Yukarıda Kuun)¹⁶ diye masa ve sandalyelerin adlarını vermiştir. Büyük olasılıkla Kodeksin aslında iki terim, Latince *et* bağlacıyla birbirine bağlıdır ve kopyayı yapan yazıcı onun yerine *uel* yazmıştır; bu da, Kodeks içinde bazen görüldüğü gibi, yanlış bir eşanlamlılığa yol açmıştır.

Her halde, Kodeksteki Farsça ve Kumanca *sufra* sözcükleri 'masa (yemek odasının)', *qatra* ise 'sandalye' diye anlaşılmalıdır. Bunlara birkaç ayrıntı daha eklenebilir:

TKC 106.17

¹⁶ "catra"nın yanlış bir yazım olup olmadığını (Yunanca etimona daha yakın bir biçimin) kestirmek kolay değildir. Aynı Yunanca sözcüğün Latince bir benzeri olan *catredra Scriba* başlıklı bölümde, yapr.44^{on} 13 te geçer, orada bulunan *catredra* dahil on tane sözcüğün hiçbirinin Farsça ve Kumanca karşılıkları verilmemiştir. *Qatra* için önerilen başka bir etimolojinin (Arapça *qatra* 'damla' ve *qatr* 'yarık, çatlak') elbette bir yana bırakılması gerekir. Farsça *katr* sözcüğünden 'a small litter in which ladies travel' (Steingass, s.1015) <Arapça *katr* 'deve sırtında yolculuk yaparken kullanılan bir çeşit sedir, mahfe' (Kazimirski, I, s.860) önerisi de kabul edilemez.

'Masa' karşılığında Kumancada *trapes* sözcüğü de vardı. Bu, Yunanca *τραπέξα* (bkz. Kuun, s.233 ve 290; Grønbech, s.252) sözcüğünden -belki eski Rusça *trapeza*¹⁷ aracılığıyla- alınmıştır. 'Sandalye, üzerine oturulacak yer' karşılığındaki kumanca sözcük ise *olturyuç* (aldığı Latince gloz: *scabellum* ve *bancha*; Grønbech, s.177) sözcüğüdür.

Evin çeşitli bölümleri için Kodekste şu dört terimi görüyoruz:

1.Latince (İtalyanca) *camera* '(küçük) oda' - Farsça "ghugíra"(=hujra 'chamber', Bodrogligeti, s.142; *hujra* 'Kammer', Monchi-Zadeh, s.70) - Kumanca "yxba" (=izba 'Kammer, Grønbech, s.108; *izba* 'Zimmer', Radloff, *Spr.*, s.17) (Yapr. 50^{arka} 23)¹⁸; eski Rusça *izba*'dan alınmış sözcük¹⁹.

2.Kumanca *kertek* çeşitli biçimlerde çevrilmiştir: 'Zimmer' (Radloff, *Spr.*,s.30 ve R, II, 1103 *kárták* altında), 'Brautkammer' (Grønbech, s.140) ve 'otaw' (= 'jurta, dom molodyx', *Kaz.-rus.sl.*, s.266) (KQZS, s.80). Bu sözcük Kodeks içinde iki yerde görülür:

a) *Ave porta paradisi* ilahisinde (yapr. 69^{arka} 9, 18.kıta): *Ave qız kimniñ kertegi / künde yarıç-tır hãm isi*. Burada *kertegi* sözcüğünün yukarısında Latince olarak *thalamus* diye bir gloz verilmiştir. Sözcük, temelinde gerçek anlamı *thalamus* 'yatak odası' olmak üzere, burada bir eğretileme olarak kullanılmıştır, -*karnında İsa bulunan Meryem'in- 'içi, bağı, sinesi' anlamını taşır²⁰;

¹⁷ Ananiasz Zakackowski, *Związki jezykowe polowiecko-slowianskie*, Wroclaw, 1949, s.18.

¹⁸ *İzbe* (Grønbech bir soru imiyle verir; ayrıca Monchi-Zadeh a.g.y.ta verir) ve *izba* (Radloff) biçimlerinde yapılan fonetik yorumlarla 'laşıq' anlamı (KQZS, s. 67) (... 'laçujka' *Kaz.-rus.sl.*,s.230) olası görünmüyor.

¹⁹ A. Zajaczkowski, a.g.y., s.13 ve not 25.

²⁰ Bu iki dize, yaklaşık olarak, Latince ilahinin aslı ile çakışır: *Ave, de cujus intimo / Christus pricessit thalamo* (W.Bang und J.Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 1911 içinde: W.Bang, *Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben*, s.252.) Kumanca dizelere çeşitli biçimlerde çeviriler verilmiştir: "Ave Jungfrau, deren Inneres (Zimmer)/Heller und wärmer ist, als der Tag." (W.Radloff, *Spr.*,s.91, ayrıca bkz. R, II, 1103 *kárták* altında: "komnata devica byla svetla kak den' i tepla - das Zimmer der Jungfrau war hell wie der Tag und warm ist(war). (W.Bang, a.g.y.): "Ihra kammer ist wie die Sonne hell und warm" (Grønbech tarafından parça parça yapılmış çeviri, s.100,

b)A *solis ortus cardine* (yapr.76^{ön} 15, 15.kıta) ilahisinde: *Kertek açmay eşikini / küyöw çıktı* “Güvey zifaf odasının kapısını açmadan çıktı”²¹; ‘zifaf odası’ (*thalamus* sözcüğü de bu anlamı içerir ve Kırım Tatarcasında da bulunur, bkz. R, II, 1103)) anlamı burada eğretileme (mecaz) kullanımındadır (*küyöw* sözcüğü Mesih’i gösterir).

3.Latince *armarium* - Farsça “dulab” (=dûlâb ‘closet, cabinet’, Bodrogligeti, s.129; *dôlâb* ‘Schrank, Vorratskammer’, Monchi-Zadeh, s.87) - Kumanca “chugira” (=χuğra ya da χugira ‘Schrank, Vorratskammer’, Grønbech, s.104; ikinci çevrimyazı doğru olmasa gerek, krş. *hujra*, Bodrogligeti, a.g.y.). Dizinin öteki iki teriminin akla getireceği gibi, Kumanca *χuğra* (<Arapça *huğra*, ‘odacık, hücre, oda’ [Kazimirski, I, s.382] >Farsça *hujra* ‘a chamber, closet, cell’ [Steingass, s.412] sözcüğü herhalde ‘azık ambarı, kiler, mutfak dolabı’ anlamlarını taşırdı (bkz. Grønbech). Krş. Tatar Karaimcesi *χuğura* 1.’komnata, pomeščenie’, 2.’sklad, magazin’; Haliç Karaimcesi *χudzura* 1.’komnata’, 2.’bjuro’, 3.’sklad’; Kırım Karaimcesi *χuğra* ~ *huğra* ‘komnata’ (*Kar.-rus.-pol.sl.*, s.605 ve 607)²².

4.Kumanca *termä* sözcüğü de *Ave porta paradisi* ilahisi içinde yer alır (yapr. 69^{ön} 2, 14.kıta): *Ave kimniη termäsindä* [son sözcüğün yukarısında Latince olarak *in tabernaculo* glozu verilmiştir) *yalıız*

ham altında); biz de Grønbech’in *kertek* sözcüğüne verdiği anlamın etkisi altında kalarak, şu yanlış çeviriyi yapmıştık: “Seni selâmlıyorum, ey gelin odası güneş gibi aydınlık ve sıcak olan Bakire.” (*Syntaxe comane*, Bükreş-Leiden, 1973, s.278). *kimniη kertegi* bölümünün uygun çevirisi şöyle olacaktı: “içi (ya da sinesi, sözcüğü sözcüğüne odası).

²¹ Bkz. *Syntaxe comane* adlı yapıtımız, s.323 ve 325. Bu parçanın öteki çevirileri: “Ohne die Thür des Zimmers zu öffnen, kam der Brautigam heraus” (Radloff, *Spr.*, s.110); “Ohne die Thür der Kammer zu öffnen / kam der Brautigam hervor” (W.Bang, *Vilhelm Thomsen’e Saygı* (Leipzig, 1912,s.12) içinde: Die komanische Bearbeitung des Hymnus ‘A solis ortus cardine’; *kertmek açmaj eşikini* “ohne die Tür zum Brautgemach zu öffnen” (Grønbech, s.27 aç- altında).

²² Ayrıca krş. A. Zajaczkowski, a.g.y., s.13, not 24 ve s.18 (Kumanca sözcük burada *xuzira* diye yazılmıştır).

qonup-tur Mişiḫa "Selâm sana, sen ki en kutsal yerinde yalnız Mesih oturdu"²³ Bu çeviri, bizden önceki yazarların bu dizeler için verdikleri çevirilere uymaktadır²⁴. Aslında -Yunanca *τερεμνα* sözcüğünden, belki eski Rusça *terem*²⁵ aracılığıyla gelen- *termä* sözcüğü, hem *tabernaculum*'un hem de ilahinin Latince aslındaki kıtada bulunan *habitaculum*'un anlamlarından biri olan 'konut' ile çevrilmelidir²⁶. *Termä* sözcüğü Mesih'in dünyaya gelinceye kadar oturduğu yer olan Meryem'in bağı, sinesi için kullanıldığından 'en kutsal yer' ('Heiligtum') diye çevrilmesi yerindedir.

6.Lat.*colunbus* - Fars."*fa/tar /uel cautuʿ*"- Kuman. "segerçic"

(Yapr. 55^{ön} 23)

Farsça iki sözcük (ikincisi sonradan başka bir el tarafından eklenmiştir), Monchi-Zadeh (s.119) tarafından *fâxta* (*fâxtar*) ve *kabôtar* 'Taube, Waldtaube', Bodrogligeti tarafından (s.131 ve 155-156) *faftar* ve *kawûtur* 'pigeon' olarak yorumlanmıştır. Şu halde bunlar, Latince sözcüğün tam karşılığıdır. Kumanca terime (=siyirciq) gelince, o tümünden tartışılabilir bir terimdir.

Kuun (s.130, not 5), bu sözcükle Osmanlı Türkçesindeki *sığircık* arasında bir bağlantı kurar, fakat deyimceliğinde (s.294) bunu Kodeks içinde verilen glozuna uygun olarak 'columbus' diye çevirir.

Radloff'a göre (R, IV; 619) Kumanca *siyirciq* = Telengut dilinde 'sverçok', die Grille' demektir (fakat, krş. Aşağıda Radloff, Spr.66).

²³ Bkz. *Syntaxe comane* adlı yapıtımız, s.266 ve 278.

²⁴ "Ave (dir), in deren Heilighume / Allein der Messias gewohnt hat" (Radloff, Spr. , s.94); "Ave (Dir), In deren Heilighume / Allein gewohnt hat der Messias" (W. Bang, Der komanische Marienspalter..., s.250); "Ave (dir), in deren Heiligtum der Messias allein gewohnt hat" (Grønbech, s.111 *jalhuz* altında).

²⁵ Bkz. A. Zajaczkowski, a.g.y., s.17.

²⁶ *Ave, qui illic habitas, / ubi pacis tranquillitas, / iustorum habitacula/ ingressa sine macula* (W. Bang'in a.g.y.tan alıntılanmıştır).

TK-1106,17

27 « cautuʿ » « cautar » (= kawûtar)
yerine yazılmış bir yanlış olabilir.

W.Bang (APAW, 1919, n°5, p.10, not 2), Telengut FİLAN ŞEY? siyirciq 'Grille' ve Osmanlı Türkçesi *siğircik* 'Star' sözcüklerini kaydettikten sonra şöyle der: "Eine Übertragung scheint vorzuliegen, wenn das kom. siyirciq (CC 130) wirklich 'Taube' bedeutet". (Kumanca *siğircik* sahiden de güvercin anlamına geliyorsa, bir anlam kayması ile karşı karşıya olduğumuz anlaşılıyor.)

Grønbech (s.227) *siyirciq* sözcüğünü 'Täuber' diye çevirir, yanına bir soru imi ile şu kaydı koyar: "Das Wort bedeutet sonst meist 'Star', bei al-Kaşğ. 'Rebhahn' " (Bu sözcük başka yerde çoğunlukla *siğircik* anlamındadır, Kâşgarlı'da keklik anlamındadır).²⁸

Clauson (s.816) da aynı çekinceyi gösterir: " 'dove'?" ve bu sözcüğün -aralarında eski Kıpçak dili de bulunan- birçok dilde 'siğircik ' anlamına geldiği pek çok örnek verir.

Kumanca sütunundaki *siyirciq*, hiç kuşkusuz, 'siğircik (*Sturnus vulgaris*)' anlamındadır. (Bkz. Radloff, *Spr.*, s.66: '*kleiner Vogel, Star*'; KQZS, s.118: '*qaratoray*'). Bu sözcüğün bulunduğu dillerin tümünde -çeşitli fonetik değişiklikleriyle birlikte- aynı anlamı taşır (bkz. Clauson, a.g.y. Tatarcada *siyircik* 'skvorce', *Tat-rus.sl.*, s.493, Başkırcada *siyirsiq*, 'id.', *Başk.-rus.sl.*, s.490; Kırgızcada *çiyirçiq* 'id.', *Rus.-kırğ.sl.*, s.780 *skvorec* altında; Gagavuzcada *sî:rğik* 'id.', *Gag.-rus.-mold.sl.*, s.454) , hiçbirinde 'güvercin' anlamı yoktur.

Kumanca sözcükle dizinin öteki iki terimi arasındaki birbirini tutmazlık yazıcıdan ileri gelmektedir. Bu dizinin sözcükleri, büyük olasılıkla, Kodeksin aslında iki diziye yayılmış durumdaydı:

Columbus	Faftar	?
*Sturnus	?	Seğerçic

²⁷ "cautu" un "cauta" (=kawûtar) yerine yazılmış bir yanlış olabilir.

²⁸ Halbuki Kâşgarlı Mahmut'ta *siyircik* ~ *siyircuk* 'keklik' değil, yine 'siğircik' anlamındadır (bkz. *Drevneţjurskij slovar*, s.502: 'skvorec').

Latince *sturnus* sözcüğü yazılı tarafından atlanmış olmalı; bu sözcüğün Farsça karşılığı asıl yazmada var idiyse (krş. *Sâr* 'a starling', Steingass, s.639), o da unutulmuştur. 'Güvercin'in Kumanca karşılığı -o sözcük *kügürçin* (Kodeksin ikinci bölümünde, yapr. 71^{arka} 5te "kvg'çin"²⁹ yazılışıyla görülür) ya da aynı sözcüğün başka bir biçimi (krş. Räsänen, s.287; Clauson, s.713) olabilirdi- belki asıl yazmada yoktu; ve kopyayı yapan yazıcı, düşünmeden, onun yerine bir sonraki satırda tek başına kalmış olan sözcüğü yazmıştı.

Temmuz 1983

Bükreş Üniversitesi

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/106.17

²⁹ *Kögürçin* ~*kögürçin* (Radloff, *Spr.*, s.32), *kögürşin* (Räsänen, s.287) ve *küg/ürçin* (KQZS, s.84) yorumları doğrulanmış değildir.

Galiba Düzelttim.

Drimba 15 Ancak buraya gelince fark ettim ki, kourm. diye bir kısaltmayı ben Kumanca diye veriyorum. Yanlış mı? Öyleyse çok iyi taramam gerekir. Ayrıca com. var. Sanırım, o, Kodulus için.

Osmanlı Türkçesinde 'suğuk' denmiş, yani 'ğ' harfi 'c' yerine kullanılmış. Acaba onu yakından izleyenler de öyle mi? Bakar mısınız? Diskette sayfa 3.

Diskette 5in en başı. tar. diye bir dil?

p.471 de uzun İtalyanca bölüm var. Çevirdim. Atarsanız pek anlamsız kalır.

Benim s.18 in en başında Tel ??? diye bir dil adı var. tél. kourmd. Bir önceki sayfa da Tel diye bitiyor.

Aynı yerdeki çevirim doğru mu? Almanca

^ işaretini a dahi işaret diye yazdım.

1. Ager Sij bila ~ auúrjibile

İki dizimden birincisi Kodekste¹ yapr. 31^{ön} 6 da, Latince *honorifice* ve Farsça “oughormat” (=wâ hormat) dengi olarak verilir, ikincisiyse bir Alman düzeltmen tarafından birinciden hemen sonra ve aynı satıra, onun bir değişkesi (varyantı) olarak eklenmiştir. Birinci, ‘ile’ anlamına gelen *bilä~bile* ilgeci aracılığıyla oluşturulmuş bir belirteç deyimidir (bu türden birçok oluşum için bkz. Grønbech, s.60, *bile* altında).

İki dizimin ad bölümü (nominal bölüm) Grønbech tarafından (s.29) bir birleşik ad kabul edilmektedir; kendisi bunun çevrim yazısını tek bir sözcük olarak *ayrsyj*, *avursy* (=ayırsıy, avursı - V.Drimba) diye verir ve ‘Ehren’ diye çevirir; bu sözcükle oluşan deyim tımüne verdiği çeviri de ‘rühmlich’ sözcüğüdür. Gerçekten de iki bileşen öge bağımsız sözcükler olarak görünürler: *ayır* (Latince honor, Farsça hormat sözcüklerinin dengi olarak yapr.14^{arka}6 da yer alır) ‘Ehre’ (Grønbech, s.29), -bunun yanı başında bir de Latince *grauis* ve *pondus* glozlarını almış bir *ayır* daha vardır. Grønbech aynı yerde buna anlam olarak ‘schwer’ ve ‘Gewicht’ sözcüklerini verir- ve sıy (yapr. 76^{ön} 16) ‘Ehre,

¹ Çok kullanılan kısaltmalar:

Kodeks : Kodeks Kumanikus (Codex Cumanicus

DTS : *Drevnetjurskij slovar* [Redaktory: V.M.Nadeljaev, D.M.Nasilov, E.R.Tenişev, A.M. Ş.çerbak], Leningrad, 1969.

Grønbech = K.Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, 1942.

KQZS = A.K. Kuryşzanov, A.X. Dzubanov, A.B. Belbotaev, *Kumanşa-qazaqşa ziyılık sözdik (Kumansko-kazaxskij çastotnyj slovar)* Alma-Ata, 1978.

Kuun = *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum* . Primum ex Integro edidit...Comes Géza Kuun, Budapeste, 1880.

R = W.Radloff, *Opyt slovarja tjurkskix nareçij - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I-IV*, St.Petersburg, 1893-1911.

Radloff, Spr. = W. Radloff, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*, St.Petersburg, 1887.

Ehrenbezeugung'. Bu, sadece *siy tabuc* 'Ehre und Verehrung' (, s.228) takımında görülmüştür.

Grønbech'in yorumu A. v. Gabain ve Monchi-Zadeh tarafından kabul görülür; bunlardan birincisi 'Ehrerbietung'² çevirisini verir, ikincisi de Farsça ve Kumanca deyimleri, Grønbech gibi, 'rühmlich'³ diye çevirirler. Buna karşı, öteki araştırmacılar, "Ager Sîy" ve "auûrjî" nin iki ögesini ayrı ayrı ele almışlar, bazıları az önce verdiğimizden farklı transkripsiyon ve çeviriler vermişlerdir:

Radloff "ager" ve "auûr" yazılışlarının transkripsiyonunu *ayır* ve *aur* olarak yapar ve bu sözcüğü -Kodeks içinde saptandığı her yeri göz önüne alarak- 'schwer, gewichtig, ansehnlich; Ehre, Gewicht' (*Spr.*, s.3 *ayır* altında) diye çevirir, gerek "siy" gerek "-jî" sözcüklerini *si* olarak yazar ve 'Geschenk' diye çevirir (*Spr.*, s.66); bu Kumanca deyimini *ayır* altında şu transkripsiyon ve çeviri ile verir: *ayır sî bilä* 'in ehrenhafter Weise' (*sî* altında deyim çevirisiz verilmiştir). Daha sonra Radloff (R, I, 159) Kumanca deyimini *ayır* 3 altında ('dragocennyj, dorogoj = kostbar, teuer'), aynı transkripsiyon^{la} fakat 's bol'šim poçetom = mit grossen Ehrenbezeugungen' çevirisiyle verir. Radloff'un Kumanca sözcüğe verdiği transkripsiyon ve anlamla ilgili olarak ayrıca krş. R,IV, 677: *sî* 'Geschenk, Bewirtung'.

Räsänen, bu bakımdan Radloff'u izler ve Kumanca için 'schwer, gewichtig, stark, schwerfällig' ya da 'würdevoll'⁴ anlamlarından birini

² Annemarie von Gabain, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959 içinde:Die Sprache des Codex Cumanicus, s.56-73.

³ Davoud Monchi-Zadeh, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969, s.70. Krş. A. Bodrogligeti, *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapeşte, 1971, s.142: *wâ hormat* 'in a respectful manner' (hürmetle).

⁴ Martti räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki, 1969, s.8, *ayır* altında.

taşıyan *aur* biçimiyle 'Geschenk, Bewirtung' çevirisiyle karşıladığı *sr*⁵ biçimini verir.

KQZD de *ayır* 'awır' (= 'tjazelyj; trudnyj; sloznyj'⁶) (s.41), *avur* 'qurmet' (= 'poçest', uvazenie'⁷) (s.40) ve *sıy* 'sıy' (= 'podarok; nagrada, premija' ya da 'poçest'⁸) (s.118), fakat Latince *honor* sözcüğüyle gloz almış olan ve yine KQZS tarafından 'qurmet' anlamıyla verilen *avur*'un bir fonetik değişkesi olan *ayır*' hesaba katmaz. (Ayrıca krş. *ayır-la-* ~ *avur-la-* 'chren', Grønbech, s.29).

Karşımıza çıkan sorunlardan birincisi, "auûji" yazılışının tam fonetik değerini bulma sorunudur. Elbette bu sözcüğün birinci bölümünü *awur*, ikinci bölümünü *sī* (*Radloff*) ne de *sī* (Grønbech, A.v.Gabain, Monchi,-Zadeh) diye değil de *sıy* (krş. KQZS) diye yorumlamak gerekir.

Kodeks içinde "i"nin fonetik değeriyle ilgili olarak Grønbech şöyle bir değerlendirme yapmıştı: "Ob auch auslautendes *ij, yj* [=iy, iy - V.Drimba'nın notu] mit einfachem *i(y)* geschrieben werden konnte, muss unentschieden bleiben"(hece sonundaki *ij, yj*'lerin basbayağı *i (y)* ile yazılabilip yazılamayacağı konusunu kararsız, belirsiz bırakmamız gerekiyor). Yapr. 61^{ön} 24 ve 63^{ön} 18, 37 de karşımıza çıkan "andi" yazılışı konusunda da şöyle yazmıştı: "sprachgeschichtlich liegt es jedenfalls nahe 'andi' als *andyj* (altt. *andäg*) zu lesen" (Dil tarihi açısından bakılırsa, herhalde *andi*'nin (Eski Türkçe *andäg*) *andyj*' diye okunması akla yakındır); bununla birlikte, yine aynı yazar, Grønbech, sözlükte (s.38) bu yazılışın *andy* (=andi, V.Drimba'nın notu) yorumuna karar vermiştir; böylece *andi* yorumunu yapan Radloff'a (*Spr.*,s.24) (krş.

⁵ Aynı yazar, a.g.y., s.415, *suj* altında.

⁶ *Kazaxsko-russkij slovar*, Alma-Ata, 1954, s.52.

⁷ A.g.y., s.476

⁸ A.g.y., s.310 *sıy* altında; *Russko-kazaxskij slovar*, Moskova, 1954, s.588, *pocest*' altında.

✓
KQZS, s.45: *andî* 'onda' = 'orada!') karşı bir düşünce ileri sürmüş olmaktadır.

İki hecenin birleştiği noktada "i"nin iy ve iy değeri taşıdığı şu aşağıdaki örneklerde kesindir (bu örnekleri Grønbech'ten alarak sunuyoruz): "bien" (=biyen-, s.77), "miançi" ve "mianzi" (=miyancı, s.164), "piala" (=piyala, s.187), "siar" (=siyar, s.228), "sier" (=, "sier" (=siyer, s.219), fakat "i"nin hece sonunda aynı değeri taşıyacağı, Grønbech'e göre, "szi"den (=sîy, s.219) başka herhangi bir yerde kesin değildir. Kanımızca, bu konumdaki "i", "auûrî" içindeki değere sahiptir (yani *awursîy* ya da *awur sîy*, krş. KQZS) -meğer ki burada yanlışlıkla bir "-j" ya da "-y" atlanmış olsun-; keza, söz konusu "i" "*andi*" (=andiy -diy<dey ile [bkz. Grønbech, s.82] < *täg ~ teg*)⁹'gibi, böyle' içindeki "i" ile aynı değerdedir. Büyük olasılıkla "kimatsız" (=qîmatsız [Grønbech, s.206]'unschätzbar', fakat daha akla yakın olarak *qîymâtsiz* ya da belki *qîymatsız*¹⁰ içindeki "i" için de durum bunun aynıdır.

Ayrıca, *ayîrsîy* (ya da *ayîr sîy*) ~ *awursîy* (ya da *awur sîy*) sözcük ya da sözcüklerinin morfosentaksik ve semantik yapısını da belirtmek gerekir. A.v.Gabain¹¹ burada *-sîy* son ekiyle türemiş bir sözcük olduğunu ileri sürer ki bu, dayanağı olmayan bir açıklamadır (çünkü söz konusu son ek yalnızca sıfat türetir), biz bu ileri sürüşü kabul etmiyoruz. Şimdi yapmamız gereken şey, bu konuda önerilmiş yorumlardan birini seçmemiz.

TK/106.18

⁹ "Revue Roumaine de Linguistique", XV, (1970) içindeki *Miscellanea Cumanica* (II) makalemizde(s.583-584) *andî* yorumunu önermiştik.

¹⁰ Radloff'a göre: *qîymatsız* 'ohne Preis'Spr., s.27). 'ohne Preis, dessen Preis nicht zu schätzen vermag, unschätzbar' (R, II, 703-704); krş. Eski Türkçe *qîymât* 'cena, cennost' (DTS, s.442), Osmanlıca, Kırım Tatarcası *qîymât* 'Preis, Wert' (R,II, 704), Kırım Karaimcesi *qîymet* 'cena, stoimost' (*Karaimsko-russko-pol'skij slovar*, Moskova, 1974, s.339), Kazak Tatarcası *qîymmât* 'cennost', *znaçenie, dostoinstvo; stoimost* (*Tatarsko-russkij slovar*, Moskova, 1966, s.308), vb. Ayrıca krş. Räsänen, a.g.y., s.262. KQZS'in (s.97), Kazaxsko-russkij slovar', s.37 deki *qîmbatsız* 'arzan' = 'deşevyj' karşılığına göndermede bulunarak verdiği yorum kabul edilemez.

¹¹ A. v. Gabain, a.g.y.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Grønbech, burada üzerinde durduğumuz iki yazılışın çevrimyazısını *ayrsyj* ve *avursy* diye verirken bunları birer birleşik sözcük olarak gördüğünü söylemişti. Ona göre, birleşik sözcükleri oluşturan eşanlamlı ikişer terim kendi anlamlarını oluşturdukları sözcüklere de yüklemişlerdir. Böyle pekiştirmeli bir birleşik sözcük olanak dışı değildir (krş. Eski Türkçe *ayamaq ayırlamaq* ‘glubokoc poçitanie, blagogovenie’. Bu takım, *ayamaq* ‘uvazénie, pocitanie’ ile *ayırla-* ‘poçitat’, çtit’, uvažat’” sözcüğünden yapma eylem adının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. DTS, s.19 ve 27), fakat bunun pek çok Türk dili için olduğu gibi, Kumanca için de pek akla yakın olacağını düşünmüyoruz.

Radloff’un bu Kumanca deyimine getirdiği çevirilerin (‘in ehrenhafter Weise’, sonra da ‘mit grossen Ehrenbezeugungen’) ikisi de kabul edilebilir, fakat deyim içindeki adların çözümlemesi çok tartışma götürür. İçinde deyim yer aldığı *ayır* ve *si* (=süy - V.Drimba’nın notu) sözcüklerine, Radloff’un bunlara verdiği anlamlarla (birincisine ‘ansehnlich’ ve ‘kostbar, teuer’, ikincisine ‘Geschenk, Bewirtung’ der), Kodekste rastlanmaz. Yine de, bu ad öbeğinin yorumu, yani bunun belirleyici bir dizim olduğu yolundaki yorum, geçerli ya da her halde akla yakın kabul edilebilir.

KQZS, *ayır* sözcüğü için sadece ‘ağır’ çevirisini verir ve Latince *honor* sözcüğünü gloz olarak almış olan *ayır*’a hiç temas etmez, ancak onun değişkesi *arur* sözcüğünü kaydeder. Keza *süy* sözcüğünü de iki yöne çekilebilir bir biçimde çevirir (her halde, yapr. 73^{ön} 16 daki *süy* sözcüğü, ‘karşılık, armağan, ödül’ anlamlarının hiçbirini taşımaz.) Bu nedenle, Kumanca deyim içinde KQZS’ye göre, *ayır* ‘ağır’ ile *süy* arasında nasıl bir ilişki olduğunu (yine de sentaks bakımından bir

belirleme ilişkisi düşünülebilir), ondan da çok, *avur* ve *sıy* arasında nasıl bir ilişki düşünüldüğünü söylemek kolay değildir.

ayır ‘onur, saygınlık, beğenme, saygı’ sözcüğünün gerçek olduğu tartışma götürmez: Hiç değilse, eski Türkçede (*ayır* ‘Ehre’)¹³ ve Kumukçada (*abur* ‘počet, uvaženie; avtoritet; reputacia; čest, dostoinstvo’)¹⁴ bu sözcüğe rastlanır; aynı zamanda , Kumancada *ayır* sıfatının Kodekste gördüğümüzden başka anlamları da olduğunu kabul etmek gerekir. Örneğin ‘değerli’, ‘önemli’, ‘saygıdeğer, sayılan’, ‘niceliği büyük, hacmi, boyu büyük’, vb anlamlarını da yüklenebilirdi¹⁵ (krş. *ayırta-* ~ *avurla-* ‘ehren’; [einen Feiertag] heiligen’ Grønbech, s.29; ayrıca krş. Eski Türkçe *ayır ayaγ* ‘počesti; uvaženie; blagogovenie’ ve *ayır ayamaq* ‘glubokoe uvazenie [~ počitanie]. Bunlarda *ayır* sözcüğü *ayaγ* ve *ayamaq* ‘ blagogovenie, počitanie, počesti’ sözcüklerini belirler. DTS, s.19, 26, 27). *Sıy*’a gelince, bu sözcüğe, bu biçim altında, fakat ayrı ayrı anlamlarda çeşitli Kıpçak dillerinde rastlanır: Karaimcede 1.’çest’, *uvazenie*, *počet*, *slava*, 2.’ugoščenie’¹⁶; Nogaycada 1.’ugoščenie, 2.’počet’, 3.’podarok’¹⁷; Kazakçada 1. ‘podarok’, 2.’nagrada, premija’, 3.*sıy qonaq* ‘početnyj gost’, krş. *Sıyli* ‘uvazaemyj, početnyj’ ve *sıyla-* 1.’podarit’, *darit*; *nagrazdat*, 2. ‘ugoščat’, 3.’okazyvat’, *počet*, *uvazenie*¹⁸; Kırgızcada 1. ‘podarok; nagrada, premija’, 2. ‘uvaženie, počtenie, počet; počesti’¹⁹, Kumukçada ‘počet, uvaženie, avtoritet; reputacia; čest’, *dostoinstvo*²⁰ vb.

¹³ A. v. Gabain, *Altürkische Grammatik*, s.292.

¹⁴ *Kumyksko-russko slovar*, Moskova, 1969, s.23.

¹⁵ Bkz. E. V. Sevortjan, *Etimologičeskij slovar’ tjurkskix jazыkov (Obščetjurkskie i meztjurkskie osnovy na glasnje)* Moskova, 1974, s.85.

¹⁶ *Karaimsko-russko-pol’skij slovar*, s.489.

¹⁷ *Nogajsko-russkij slovar*, s.310.

¹⁸ *Kazaxsko-russkij slovar*, Moskova, 1965, s.676.

¹⁹ *Kirgizsko-russkij slovar*, Moskova, 1965, s.676.

²⁰ *Kumyksko-russkij slovar*, s.292.

Kanımızca, *ayır* (~*awur*) *siy* dizimine verilmiş yorumların ikisi de, sözcüklere Kodeks içinde az rastlanmış olduğundan aynı derecede kabul edilebilir yorumlardır:

1° dizimin iki ögesi ad olabilir (*ayır* ~ *awur* 'onur, saygı, sayma') ve bu iki öge birbirleriyle yan yana gelme, üst üste konulma ilişkisi (parataktik bağlanma) içinde bulunabilir (krş. *Siy tabux* 'Ehre und Verehrung', Grønbech, s.228); böylece oluşturdukları deyim de 'onurla ve saygınlıkla' ya da daha iyisi 'takdir ve saygıyla' diye çevrilebilir.

2° dizim, birinci ögesi 'büyük, kocaman, derin anlamlarındaki' *ayır* (~ *awur*) sıfatı olan belirleyici, niteleyici bir dizim olabilir ve deyim tümü de 'olanca saygıyla', 'büyük bir beğeniyle' ya da 'derin saygıyla' gibi bir anlam taşıyabilir.

2.buzy. yz

Bu iki sözcük yapr. 57^{ön} 11 sağ sütunda bulunur ve onlardan önce, onlarla aynı satırda, "bu] odim" satırları okunur.

Kuun (s.303), yanlış olarak "odim"i *adir* (=modern Almanca *oder*) sözcüğünün bir yanlış yazılımı diye okumuş, fakat "yz" sözcüğünde Almanca *eiz* [aynen böyle - V.Drimba'nın notu] sözcüğünü tanımış, "bu] ve "buzy" diye Kumanca *buz* sözcüğü için iki ayrı yazılış olarak yorumlamış, çeviriyi de 'glacies' diye vermiştir.

Radloff (*Spr.*, s.76) Kuun'un yorumunu -"bu]u dikkate almadan- kısmen kabul eder. Grønbech söz konusu sözcükler için hiçbir çözüm getiremez (bkz. kendi sözlüğü, s.24); bu da Kuun'un verdiği açıklamaya onun katılmadığını gösteriyor. Halbuki o açıklamanın bir bölümü doğrudur. Ancak, düzeltilmesi ve kesinlik kazanması gerekmektedir.

"bu] odim" sözcük grubu Grønbech (s.69) tarafından şöyle yorumlanmıştır: *bus* : 'Atem'. "yz"ye gelince Ortaçağ Almanca *îs* =

Bugünkü Almanca *Eis*²¹ epeyce değişik bir yazılış biçimidir; “y”, Kodeksin Almanca birçok sözcüğünde “uzun i” yerine kullanılmıştır: *dy helle* (81^{arka} 25 sağ s.) = Bugünkü Alm. *die Hölle*; *fy* (82^{ön} 13, sol s.) = Ortç.Alm. *sî* (Bugün.Alm. *sie*)²²; *ich fy* (8^{arka} 1 sağ)=Ortç.Alm.*sîhen* (Bug.Alm.*seihen*)²³; *wyt* (58^{ön} 30 sol) = Ortç.Alm.*wît* (Nug.Alm.*weit*)²⁴; *yn* (54^{ön} 4) = Bug.Alm. *ihn* vb. Buna karşı, “s” yerine “z”, az ve dağınık yerlerde karşımıza çıkar. Fakat en azından şu durumda görürüz. Kumanca *qaya*'nın glozu olan *Velz* (57^{arka} sol) = Bug.Alm. *Fels*²⁵.

“buyz”a gelince, bu, ‘buz’ anlamındaki *buz* ‘dan başka bir şey olamaz (Kodekste bir kez daha görülmektedir, bkz. Grønbech, s.70); hiç alışılmamış biçimdeki yazılışı şöyle açıklanabilir: *buz*’u kendisinden hemen önce ve “buĴ” olarak yazılmış ‘soluk, nefes’ anlamındaki *bus*’tan ayırmak isteyen yazıcı, yanlışlıkla Almanca glozun *yz* diye yazılışının etkisi altında kalmış olabilir. Şu halde burada ilginç bir yazılış bulaşması karşısında bulunmaktayız.

3. *buzow* = ‘kuzu’?

buzow sözcüğü *Ave uçmaqniñ qabayi* ilahisinin 28nci kıtasında (yapr. 70^{ön} 14) karşımıza çıkar:

Ave üniñ organani,
körkiñ yeñip-tir Libanni;
kim bizim üçün öltürüldi
*buzowley aniñ anası*²⁶

²¹ Bkz. Matthias Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*.36.basım, Stuttgart, 1974, s.100.

²² A.g.y., s.193.

²³ A.g.y., s.194.

²⁴ A.g.y., s.325.

²⁵ Lexer’de , s.265: *vels*.

²⁶ Bkz. *Syntaxe comane*, Bükreş-Leiden, 1973 yapıtımız, s.268

Bu kıta ilahinin Latince aslında şöyledir:

Ave, quae voce organum,
candore vincis Libanum
mater occisi vituli
propter peccata populi²⁷.

Yukarıdaki Kumanca kıtayı şöyle çevirmiştik: “Selâm sana! Sesin orgu, güzelliğin Lübnan’ı aştı; sen bizim için bir kuzu gibi öldürülmüş olanın anasisin”²⁸.

Çevirimizde ‘buzağı’ (krş. ilahinin Latince aslında *vitulus*) yerine ‘kuzu’ sözcüğünü kullanmış olmamız Kumancadaki sözcüğün pek sıradan bir sözcük olduğu düşünülürse çok üzücü bir yanlış. Bu sözcük, yapıtlarına geçirenlerce elbette hiçbir önemli sorun çıkarmamıştır(örn. bkz. Grønbech, s.70 ‘Kalb’), bu biçimiyle ya da buna pek yakın bir biçimde birçok Türk dilinde rastlanır: Haliç Karaimcesinde *buzow*, Troki Karaimcesinde *buzov*²⁹, Balkır??dilinde *buzow*³⁰, Ermeni Kıpçakçasında *bizow*, Nogaycada ve Kumukçada *bizow*³¹ vb.

Çevirimizdeki dikkatsizlik elbette bağışlanamaz; burada yapmak istediğimiz şey, yalnızca onu düzeltmek ve açıklamaktır. Dalgınlık, metnin hazırlanması aşamasında *agnus Dei* kavramının inatla bilinç altımızda hep hazır bulunmasından ileri geldi.

¹ Bkz. A.v. Gabain, *Alltürkische Grammatik*², Leipzig, 1950, s.66§80:DTS, s.662; A.M.Şçerbak, *O çerki po sravnitel’noj morfologii tjukkix jazykov (Imja)*, Leningrad, 1977, s.59

³¹ Edward Tryjarski, *Dictionnaire arméno-kiptchak d’après trois manuscrits des collections viennoises*. Cilt I, fasikül 1, Varşova, 1968, s.150.

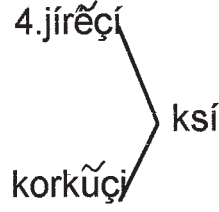
²⁷ Bkz. a.g.y., s.291.

²⁸ A.g.y., s.280.

²⁹ *Karaimsko-russko-pol’skij slovar*, s.137.

³⁰ A.M. Şçerbak tarafından *Istoriçeskoc razvitie leksiki tjurkskix jazykov* [Otv.red. E.I. Ubrjatova], Moskova, 1961 (s.100) içinde alıntılanmıştır.

³¹ A.v. Gabain, *Die Sprache des Codex Cumanicus*, s.51

Bu sözcükler yapr. 57^{arka} 30-31 solda, bir Kumanca-Almanca söz dağarı içinde görülür. Birçok yorum almıştır. Aşağıda bunları inceleyeceğiz.

Kuun “jireçi” sözcüğünü, yanlış olarak, “jirôçi” diye okur ve ‘pavidus’ (s.277) diye çevirir, öteki iki sözcüğü “korkũçi ksi” (s.136) diye okur, “korkunççi k.” ‘vir pavidus’ (= *qorqunççi kši* ya da *kiši?* - “ksi” biçimi Kuun’un hazırladığı baskının sonundaki söz dağarı bölümünde yoktur.) diye yorumlar.

Radloff (*Spr.*, s.121) Kuun’un yanlış olan “jirôçi” yorumunu yineler, fakat nı *qorqunci* diye verir ve çevirisini ‘furchtsam’ (s.26) diye yapar. “ksi”ye gelince, bu, *kiš’*nin ‘Mensch’ çeşitli yazılışları arasında yer alır (s.34), fakat *qorqunci* maddesi altındaki aynı yazılış, açıklanamayacak nedenlerden ötürü, “koi” diye okunur. Dizim *qorqunci qoi* diye yazılır (*qoi* = *qoy*, ‘koyun’ - V.Drimba’nın notu).

Grønbech üç sözcüğü, sırasıyla, şöyle yorumlar: *jirençi*, ‘(abscheulich), feige’ (s.124), *qorqunçy* ‘furchtsam, feige’ (s.200) ve *kši*, -*kiš’*nin değişkesi- ‘Mensch’ (s.149).

KQZS’de, ilk iki sözcüğün yorumu, Grønbech’e uygun olarak *yirençi* (s.74) ve *qorqunçy* (s.94) diye yapılır ve her ikisi de ‘qorqak’ diye çevrilir, *kiš’*nin değişkesi *kši* ise hiç kaydedilmez.

A.v. Gabain “jireçi” sözcüğünü iki ayrı biçimde yorumlar. Bunların ikisi de, gerçek dayanaktan yoksun oldukları için, kabul edilebilir yorumlar değildir. Birinci yorumu: Sözcüğü “yar- ‘nicht mögen’

(belegt in *yarsow* 'widerlich') > yer-³² eyleminin bir türevi olarak gördüğü *yirençi*, ikinci yorumu: *yir- ~ *yar- 'nicht mögen' eyleminin -^onçi ile yapılmış bir türevi olarak gördüğü *yirinçi*. (Bu sözüklere *Kumanca yarsov* 'widerlich' ve eski Türkçe *yarsinçig* 'eklig' sıfatlarını bağlar ve çevirilerini '/nicht mögend' ~) 'feige' diye verir³³.

Bu üç yazılışın tümünden değişik, hiç alışılmamış ve yapay bir yorumu da G. Györffy'den gelir³⁴, bu niteliklerinden ötürüdür ki, en çok onun eleştirel çözümlemesi üzerinde duracağız. Macar bilgin, öncüllerinin açıklamalarını verdikten sonra, kendininkileri şöyle ortaya koyar: Kanısınca, "*jirēçi* bir bölümü budanmış bir *jirminçi* (<*yigirminçi): 'yirminci' sözcüğüdür; "kerkuçi" de okunabilen "korkūçi" sözcüğü *qirqinçi* 'kırkıncı' dır, "ksi"ye gelince, bu da o iki Kumanca sözcüğün Almanca glozudur; türünün tek örneği olan bu gloz, Yunan harfi Ξ ile X rakamının birleşmesi olan bir Ortaçağ -Latince, Almanca vb-sözcüğüyle temsil edilmektedir. Bütün bunlar, pek ince, fakat inandırıcı olmaktan uzak kurgulardır. Unutmamak gerekir ki, üç sözcüğün de yazılışı çok açıktır (bkz. Grønbech tarafından yayınlanmış Kodeksin fototipik baskısı), ayrıca yazarın "korkūçi" içindeki "o'nun asıl yazmada doğru dürüst yazılmamış olduğu, pekâlâ bir "e" diye de okunabileceği" yolunda ileri sürdüğü düşünce (s.134, ayrıca krş. S.133, not 1) de doğru değildir.

"korkūçi" yazılışının sıra sayı sıfatı *qirqinçi* diye de anlaşılabilceğini kabul ettirmek için Györffy şu noktalara değiniyor: "Söz dağarında [Kodeksin ikinci bölümünün - V. Drimba'nın notu], genellikle 'i', 'e' harfiyle gösterilmiştir. Halbuki, İtalyanca bölümde bazen "u" ile gösterildiğine tanık oluruz." Bir de şunu yazar: "Şu halde, 'o'nun

³² A. v. Gabain, *Die Sprache des Codex Cumanicus*, s.51.

³³ Id. A.g.y., s.59.

³⁴ G. Györffy, *Alalecta Orientali*'nin A. Csoma anısına adanmış 1942 cildinde (s.133-134) *Autour du Codex Cumanicus*.

‘u’ diye yazılması olmayacak şey değildir” (s.134). Bu iki sav, açıkça görülüyor ki, birbirini tutmuyor (bunlardan şu uslamayı çıkarabiliriz: *î* ünlüsü bazen *u* diye yazılabilir; *u*’nun yerine geçebilen o harfi de bazen *î* yerine kullanılabilir); ayrıca bu savlar Kodeksin birinci bölümüne dayanmaktadır, bizim üzerinde durduğumuz sözcükler ikinci bölümdedir ve birinciyle ikincinin yazma yöntemleri birbirinden epeyce değişiktir. Györffy, bu dediklerini desteklemek için Grønbech’in sözlüğünün s. 12 ve 16 sına göndermede bulunur. Oysa, s.16 da Grønbech bu konuda hiçbir şey söylememiştir, s.12 deyse bir yandan şöyle der: “ *î* war den Italienern bald e und bald *i* die brauchbarste Wiedergabe, in Suffixen häufig auch *u*” * (fakat bu basit bir yazış sorunu değil, fonetik sorundur ve başka, özellikle eski, Türk dillerinde de görülen dudak uyumuyla ilgilidir; Danimarkalı bilgin yapıtında bu uyumu sıkı sıkıya gözetir: *aytir*, *barlu*, *ğahalluq* vb yanibaşında *açquç*, *açuv*, *ariqsuz*, *aytur* biçimleri de bulunur) ;öte yandan, bambaşka bir düşünce çerçevesinde Györffy der ki İtalyanlar “das türkische *u* manchmal mit dem geschlossenen italienischen o-Laut idendifizierten, wie zum Beispiel borun (*burun*), bollach (*bulaq*), olu (*ulu*)”.**

“jireçi” nin *jirminçi* sözcüğünün budanmış bir yazılışı olduğunu ileri sürmek, gerçeği aşırı derecede basitleştirmek olur. Hiçbir yazıcı ya da kopya görevlisi *-min-* parçasını “-e-“ diye yazmaz.

“ksi” diye yazılmış sözcüğe gelince, Györffy’nin savı şudur: “Kanımızca, karşımızdaki bir Ortaçağ X harfidir. Metnin aslında *jirminçi*’den sonra [Aynendir - V. Drimba’nın notu] Roma rakamı XX, *korkunçi*’den sonra da XXX vardı. Kopyayı kaleme alan kimse, bu altı

* İtalyanlar için *î*, *kâh* e *kâh* -daha büyük sıklıkla- *i* idi, sonelerde çoğu zaman *u* olurdu.

** İtalyanlar Türkçenin *u*’sunu bazen, *borun* / *burun* vb..de olduğu gibi, İtalyancanın kapalı o sesiyle eşleştirirlerdi.

tane X'i ne yapacağını bilemediğinden bunları bir birleştirme imiyle birbirine bağlamış ve yanlarına *ksi* sözcüğünü katmıştır.” (s.134). Peki, aklımız alır mı ki, deyimceliği yazan kişi (ya da Györffy'ye göre kopyayı yazan kişi) böyle ikili, dörtlü X'leri -şayet adamın kopya ettiği asıl yazmada böyle bir şey varsa- görüp de Roma rakamları olduğunu anlayamamış olsun?. Ayrıca, bunlar var idiyse kopyayı yapan, gerçekten sadece kopyalamayla görevliyse, nasıl olup da bir birleştirme imiyle bunları bağlayıp bir de yanlarına altı X'in değil, tek bir X'in adı olan “ksi” sözcüğünü yazar? Bu altı X harfi, birleştirme imiyle birbirine bağlıysa, neden bize kadar gelmiş metinde bunları görmüyoruz?

Şimdi yukarıdaki çözümlememize birkaç başka düşünce daha ekleyeceğiz.

I. Fonetik bakımdan ele alındığında, *kişi* sözcüğünden o sözcükteki vurgusuz *i*'nin düşmesiyle gelen *kši* biçiminde herhangi bir kuşku yoktur. Böyle bir düşme, Kodeksin birinci bölümünde de (yapr. 50^{ön} 25, krş. Grønbech, s.34) görülür, ayrıca başka Türk dillerinde de rastlanır (bkz. W. Bang, *BARB, 1911 içinde, s.466 Komanische Texte ve Thomsen-Festschrift* içinde, s.1, not 2, Györffy tarafından alıntılanmıştır, s.133)³⁵. Hiçbir durumda bu, Györffy'nin düşündüğü gibi bir Alman terimi değildir (ayrıca bkz. aşağıda III altında).

“korkúçi” biçiminde yazılmış sözcüğe önerilmiş yorumlardan benimsenmesi gereken, *qorqunçi*'dir (Grønbech, KQZS) (Kuun'un verdiği *qorqunççi* yorumu için bkz. aşağıda II altında).

“jíreçi” biçiminde yazılmış sözcüğe önerilmiş Grønbech'in verdiği (ve KQZS'in 'in benimsediği) ve KQZS'in *yirençi* biçimi altında kabul ettiği *yirençi* yorumu kuşkusuz A. v. Gabain'in fonetik ve etimolojik

³⁵ Vurgusuz ünlülerin düşmesine başka örnekler için bkz. Martti Räsänen, *Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949, s.54-55; A.M. Şçerbak, *Sravnitel'naja fonetika tjurkskix jazykov*, Leningrad, 1970, s.63.

bakımlardan yaptığı açıklamalara (bkz. yukarıda) yeğ tutulur. Yorum, sözcükle *igren-* ‘sich ekeln, einen Abscheu haben’ (Grønbech, s.105) eylemi arasında bir yaklaştırmaya dayanır; Grønbech sifata ‘abscheulich’ anlamını yakıştırır ve bunu ayraç içinde verir, söz konusu yaklaştırma da bundan doğmaktadır.

Şayet bazı Türk dillerinde, -eylemin *yigren-* biçimine kadar geri giderek³⁶- yine böyle *y-*’li karşılıkları bulunduğu göz önüne alınırsa *yirençi* biçimi pekâlâ kabul edilebilir: Kırım Karaimcesinde *yirançi* ‘merzkij’, Troki Karaimcesinde *yerençi* ‘grjaznyj’ ~ *yer’ançi* ‘otvratitel’nyj, omerzitel’nyj, protivnyj’ ~ *yer’ençi* ‘omerzitel’nyj’ ~ *yerinçi* ‘protivnyj, otvratitel’nyj, Haliç Karaimcesinde *yerenci* otvratitel’nyj, gadkij, merzkij³⁷; Türkmencede *yigrenği* ‘otvratitel’nyj, protivnyj, omerzitel’nyj, merzkij, gadkij³⁸.

Fakat Kumanca eylemin ünlüyle başlayan biçimi dikkate alınırsa (bu biçime de birçok dilde rastlanır: Çagatayca, Osmanlıca ve Kırım Tatarcasında *igrän-*, ‘einen Widerwillen fühlen’³⁹, Ermeni Kıpçakçasında *igran-* ‘iğrenmek, tiksirmek’⁴⁰, modern Türkçede *iğren-*, Azer dilinde *iyren-*, Kıpçakçada *iren-* ‘tiksinmek, iğrenmek’, ‘nefret et.’⁴¹, Kırım Karaimcesinde *iren-* ‘brezgat’, gnušat’sja, prenebrat’⁴²), “jireçi” yazılışı daha çok *iyrençi* diye yorumlanabilir (krş. Ermeni Kıpçakçasında *igrançi* ~ *ik`rançi* ‘iğrenç, tiksindirici’⁴³, Kırım Karaimcesinde *irenç*

³⁶ Bkz. Sir Gerard Clauson, *An etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s.914-915. Clauson’un kaydettiği biçimlere şunlar eklenebilir: Başkırca *yirän-* ‘brezgat’, pobrezgat’, gnušat’sja’, Karakalpakça *ğiyren-* ‘gnušat’sja’, Kazakça *ziren-* ‘brezgat’, brezgovat’, vb (*Başk-russkij slovar’*, Moskova, 1958, s.186; *Russko-karakalpakskijslovar’*, Moskova, 1967, s.160; *Kazaxsko-russkij slovar’*, s.176.)

³⁷ *Karaimsko-russko-pol’skij slovar’*, s.245, 274,275.

³⁸ *Turkmensko-russkij slovar’*, Moskova, 1968, s.367.

³⁹ K. Räsänen, , Versuch eines etymologischen Wörterbuchs..., s.169.

⁴⁰ E. Trykarski, a.g.y., fasikül 2, s.288

⁴¹ G. Clauson, a.g.y.

⁴² *Karaimsko-russko-pol’skij slovar’*, s.206.

⁴³ E. Tryjarski, a.g.y.

'merzkij, gadkij, otvranitel'nyj, omerzitel'nyj'⁴⁴). Bir yandan, "j" nin (ve "y" nin) *i* (ve *i*) değeri ile "i"nin (ve "y"nin) ile *y* değeri Kodekste sık sık karşımıza çıkar. Grønbech'ten aldığımız birkaç örnek verelim: "jlim" = *ilim* (s.106), "jn" = *in* (s.106), "jt" = *it*(s.107), "jz" = *iz* (s.107); "aiaz" = ; =*ayaz* (s.31), "iara" = *yara* (s.114), "iec" = *yek* (s.121), "iol" = *yol* (s.124), "kaia" = *qaya* (s.190), "kuiu" = *quyu* (s.202), "uian-" = *uyan-* (s.264), vb. ve bunlardan da çok "yeijtlik" = *yeyitlik* (s.121), "jila-" = *iyila-* (s.273), "jiy" = *iyi* (s.273), "jy" = *iy* (s.105), "yigilik" = *iygilik* (s.85), vb. Öte yandan, *g* den *y* ye geçiş de bazı durumlarda ve çoğunlukla iki biçimin bir arada bulunduğu yerlerde görülür: *biyen-*, *beyenç* ~ *beyinç* (s.54, 57; krş. Çagatayca, Türkmence, Kırım Tatarcası *bägän-*, *R, IV, 1581*), *beg* ~ *bey* (s.54), *-dey* (ayrıca *-dek* de var) ve *deyin* (s.82), *degri* ~ *deyri* (aynı dillerde, aynı yazardan), *ögünç* ~ *öygünç* (s.182; birincinin **öyünç* ile bulaşması sonucu), *teg-* ~ *tey-* (s.238), *yeyitlik* (s.121) (yanıbaşında *yegit* de var, 120).

II. Biçimbilim bakımından, *iyrençi* ve *qorqunçi* -bunlara yapr. 65^{arka} 14 sağ ve 66^{arka} 15 solda gördüğümüz *qızıyançi* 'geizig, habsüchtig' (Grønbech, s.209) sözcüğünü de eklemek gerekir- elbette eylemden -(*°n*)ç ile türemiş sözcüklerle ilişkilidir. Bunlar Kodeks içinde çoktur. Şu örnekleri Grønbech'ten alarak veriyoruz: *beyenç* ~ *beyinç* 'Freude (s.54; krş. *Biyen-* 'sich freuen', s.57); *küsenç* 'Wunsch, Sehnsucht, Verlangen' (<*küsen-* wünschen, s.159); *ögünç* ~ *öygünç* 'Lob' (<*ög-* 'loben', preisen', s.182); *ötünç* 'Anleihe' (s.185; krş. Eski Türkçe *ötä-*, Türkçe *ödünç*); *qorqunç* 'Furcht' (<*qorq-* 'sich fürchten', s.200); *qovanç* 'Freude' (<*qovan-* 'sich freuen, sich belustigen, schmausen', s.201); *sayınç* 'Gedanke, Gedanken (<*sayın-* 'denken, sich vergegenwärtigen, über etwas nachdenken, meditieren; meinen,

⁴⁴ *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, s.206.

glauben', s.211); *siyinç* 'Zuflucht' (<*siyin-* 'seine Zuflucht nehmen', s.227); *sövünç* 'Freude' (<*sövün-* 'sich freuen', s.223, 219); *tinç* 'ruhig; Ruhe' (<*tin-* 'ausruhen', s.266); *umunç* 'Hoffnung' (s.265; birçok dilde bulunan *um-*'tan); *yügünç* 'Verehrung (<*yügün-* [sich verneigen], niederknien', s.130)⁴⁵. Kumancada da **igrenç* ~**iyrenç* 'tiksinti, iğrenme, ikrah' ve **qizyanç* 'pintilik, açgözlülük' (<*qizyan-* 'geizen, Grønbech, s.208) biçimindeki türevlerin bulunduğu kesinlikle kabul edilebilir. (Başka dillerde buna koşut biçimler için bkz. aşağıdaki açıklamalar).

-(°n)ç soneki, Türk dillerinde, en çok soyut anlamlı adlar ve/veya eylemin anlamına bağlı bir nitelik bildiren sıfatlar oluşturur: Eski Türkçe *abiç* 'Behaglichkeit', *irinç* 'Elend', *ögrünç* 'Freude', *qilinç* 'Tat', *qorqinç* 'strax, uxaş, bojazn'', *inanç* 'doverennyj; doverennoe lico', vb⁴⁶; Çagatayca *inanç* 'vera', *ökünç* 'raskajanie', *qışqañç* 'zavist'', *sevinç* 'radost'', *ürkünç* 'strax', vb⁴⁷; Troki Karaimcesi *qorçunç* 'strax, ispuğ', Haliç Karaimcesi *yerenc* 'otvraščenie'⁴⁸; Türkçe *ödünç*, *sevinç*, *kıskanç* 'makalenin yazarınca verilen Fransızca karşılık: 'kıskanç, kıskançlık' ç.n.), *iğrenç*, *inanç* (makalenin yazarınca verilen karşılık: 'inanmaya değer, güvenilebilir' ç.n.), *korkunç* vb⁴⁹; Azerce *sevinğ* 'radost', *gazanğ* 'zarabotok, vygodu, baryş', *gorçunğ* 'straşnyj', *iyranğ* 'otvratitel'nyj, protivnyj'; Türkmence *begenç* 'radost', 'vesel'e, likovanie', *gişganç* 'skupec, skrjaga; zadina', *gorkunç* 'straşnyj, azasnyj, zutkij;

⁴⁵ *Eminç* 'Ruhe' (Grønbech, s.88) sözcüğü de benzer bir oluşumdur, 'emin, güvenlik içinde ve güvenilebilir' anlamlarını taşıyan ve birçok Türk dilinde rastlanan *emin* sözcüğünden türemiştir (bkz. R, I, s.954-955).

Elimizde herhangi bir kanıt olmamakla birlikte yazarın *erinc* ve *emin* sıfatlarını karıştırdığını sanıyoruz. (ç.n.)

⁴⁶ A. v. Gabain, *Alltürkische Grammatik*, §125, s.73-74; DTS, s.650.

⁴⁷ A.M.Şçerbak, *Oçerki pro sravnitel'noj morfologii...*, s.147.

⁴⁸ *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, s.335, 274.

⁴⁹ J. Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris, 1921, s.581; A.N. Kononov, *Grammatica sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka*, Moskova-Leningrad, 1956, s.122, §196 ve s.153, §267,2

opasnyj', *guvanç* 'gordost', radost', *yigrenç* 'prezrenie; otvraşçenie; antipatia'; vb⁵⁰.

-(°n)ç sonekinin bir değişkesi de şudur: -(°n)ç°. Gerek eski Türkçede gerek çeşitli modern dillerde rastlanan bu sonek de ötekiyle aynı değerleri taşır: Eski Türkçe *abınçu* 'utexa; napersnica', *atınçu* 'broşennyj', *irinçü* 'Sünde', *ögrünçü* 'radost', *qalınçu* 'ostatok'⁵¹; Tatar Kazakçası *ğaminçi* 'pokryvalo; to, çem pokryvajutsja', *süyünçü* 'podarok za soobşçenie radostnoj vesti'⁵²; Uygurca *qorqunçi* 1.'bojazlivyj - furchtsam', 2. 'bojazn' - Furcht' (R, II, 566); Osmanlıca *qışqanği* = *qışqanç* 1.'zavist', revnost' -Neid, Eifersucht', 2.'zavistlivyj - neidisch' ve *qızqanği* 'zavistnik, sopernik - der Neidische, Nebenbuhler' (R, II, 809, 831); Türkmence *yigrenği* 'otravetitel'nyj, protivnyj, omerzitel'nyj, merzkij, gadkij, prezrennyj', *söyünği* 'podarok za soobşçenie radostnoj vesti'⁵³. Birleşik sonek -(°n)ç°, kuşkusuz, eski bir biçim olan -(°n) -çiy / -(°n)ç° den gelir (bkz. eski Türkçe *adınçiy* 'ausserordentlich', *kösänçig* ya da *küsänçig* 'erwünscht', *muñadinciğ* 'wunderbar', *qorquınçiy* 'schrecklich'), bunun kendisinin de daha eski bir biçim olan -nçsiğ / -nçsig den geldiği yolunda açıklamalar verilmiştir⁵⁴.

Kumanca *iyrençi*, *qızyançi* ve *qorqunçi* sözcükleri, "korucu" yazılışını *qorqunççi* diye okuyan Kuun'un sandığının tersine, -(°n)ç+ç° li adlardan değil, eylemlerden -(°n)ç° sonekiyle türemiş sözcüklerdir. (bkz. yukarıdaki açıklama; ne var ki, Kuun "kizgançi" yazılışını aynı biçimde yorumlamamıştır, s.263); -ç°, edici ad (nom d'agent) türeten çok iyi bir ad sonekidir, fakat bazen sıfat da türetir (o durumda sıfatlara ya da

⁵⁰ E.V. Sevortjan, *Affiksy imennogo slovoobrazovanija v azerbajzanskom jazyke*, Moskova, 1966, s.272-276; A.M.Şçerbak, a.g.y., s.161; *Turkmensko-russkij slovar'*, s.189, 236 ve 237. Bu iki yazar ayrıca bu sonekin çeşitli dillerde rastlanan fonetik değişkelerini de verirler.

⁵¹ A. v. Gabain, a.g.y., s.73-74; E.V. Sevortjan, a.g.y., s.273 ve not 168; DTS, s.651.

⁵² E. V. Sevortjan, a.g.y., s.273.

⁵³ *Turkmensko-russkij slovar'*, s.367, 589.

⁵⁴ A. v. Gabain, a.g.y., s.66 §80 ve s.79 §148;DTS, s.659.

belirteçlere eklenir): Kumanca *ersekçi* ‘unkeuscht’ ve *künüçi* ‘neidisch’ (Grønbech, s.93, 159); Türkçe *yalancı*, *gerçekçi*, *pekici* ‘hep söz veren, hiç sözünü tutmayan; her zaman onaylayan’⁵⁵; Azerce *biabirçi* ‘bezobraznyj, vozmutil’nyj, skandal’nyj’, Türkmence *aladaçi* ‘bespokojnyj, bespokojaşcijsja, zabortjaşcijsja, Tuva dili *qatqiği* ‘smeşlivyj’⁵⁶ - fakat, bildiğimiz kadarıyla, $-(^{\circ}n)\ç$ ’li türevlere eklenmez.

Açıklamamız tümüyle yeni bir şey değildir: A. v. Gabain⁵⁷ *qizyançi* ve (yanlış olarak, bkz. yukarısı, “jireçi” sözcüğünü) böyle açıklamıştı, fakat $-(^{\circ}n)\ç$ ‘nın $-(^{\circ}n)\ç$ ile aynı şey olduğu savını ortaya koymuş, bunun ad türettiğini söylemişti. Belirtmek istediğimiz şey şudur ki, öteki Türk dillerinden ayrı olarak -yukarıdaki örneklerde görüldüğüne göre, $-(^{\circ}n)\ç$ ve $-(^{\circ}n)\ç^{\circ}$ hem ad hem sıfat türetir- Kodeks Kumanikusta $-(^{\circ}n)\ç$ hemen yalnızca ad türetir (bu kuralın dışına çıkan tek örnek, bir sıfat olan *tinç* sözcüğüdür), $-(^{\circ}n)\ç^{\circ}$ ise yalnızca sıfat türetir⁵⁸

Bu durumda şunu da söylememiz gerekecek ki, Kumancada $-(^{\circ}n)\ç$ ’li adları bunlarla çakışan sıfatlardan ayırma işlevini yüklenen, $-(^{\circ}n)\ç^{\circ}$ sonekinin yanibaşında bir de bir birleşik sonek olan $-(^{\circ}n)\ç + -/^{\circ}$

⁵⁵ J. Deny, a.g.y., s.346.

⁵⁶ E.V. Sevortjan, a.g.y., s.84-86 ve 89.

⁵⁷ A. v. Gabain, *Die Sprache des Codex Cumanicus*, s.59.

⁵⁸ Yapr. 65^{arka} 14 sağda *qizyançi* sözcüğü Latince *auarus* glazunu almıştır, fakat yapr. 66^{arka} 15 solda (Grønbech’in s.209 da açıkça belirttiği gibi) yanlış olarak *auaritia* sözcüğünü glaz almıştır. Yine (66^{arka}) aynı yerde *qizyançi* sözcüğünün yer aldığı on bir sözcüklük liste içinde, başka sıfatlara da yanlış olarak Latince adlar karşılık olarak gösterilmiştir. Bunun tersi de olmuş ve Kumanca soyut adlar Latince sıfatlarla çevrilmiştir. (Grønbech, o madde altında bu noktaya özellikle dikkati çekmiştir.) : *küvezlü* “superbia”(“superbus” yerine), *künüçi* “invidia” (“invidus” yerine; ancak birkaç satır aşağıda *künüçi* sözcüğünün yinelendiği yerde “invidus” kullanılmıştır), *öpkelemekçi* (yanlış olarak “öpkelemekçi” yazılmış) “ira” (“iracundus” yerine), *erinçek* “accidia” (“accidiosus” yerine), *erseklik* “luxuriosus” (“luxuria” yerine) ve *murançlık* “aynı sözcük”. Başka örneklerde çeviriler uygundur: *boşuzşur* “gulosis”, *ersekçi* “luxuriosus”, *çaquçi* “acusator” ve *uşakçi* “detractor”. Bu dikkatsizlikleri nasıl açıklamalı? Kanımızca, bu durum, glazları yazan kişinin sözcükleri bilmemesinden çok ihmâinden ileri gelse gerek. Zaten listesinin genel biçimsizliği, pek çok yazım yanlışlığı içermesi de onu gösteriyor. On bir sözcük, çizgilerle *bolmaşıl* ‘olma!’ sözcüğüne bağlanmış, onunla birleşip birer buyruk tümcesi oluşturmuş. Halbuki *bolmaşıl* dokuz tane sıfat ve nitelik adına uyuyor, geri kalan iki tane soyut ada (*erseklik* ve *murançlık*) uymuyor. Bu ikisi birer olumsuz buyruk tümcesinin düz nesne tümleci olarak *etmegil* ‘yapma!’ predikatını almalıydılar. Glazları yazan kişi herhalde iki eylemi ve değerlerini biliyordu. Örneğin, *ersekçi bolmaşıl* tümcesinin *erseklik etmegil* ile eşdeğerde olduğunu biliyordu. O buyruklar listesini yazarken, zihninde olanaklı iki eşdeğer yapı bulunduğundan, uygun

vardır: *övünçlü* ~ *övünçli* 'lobend'(s.185)* ; krş. *Ögünç* 'Lob', s.182), *sövünçlü* 'erfreut' (<*sövünç* 'Freude', s.223, 224) ve *yarılıyançlı* ~ *yarlıyançlı* 'barmherzlich' (<*yarılıya-* ~ *yarlıya-* 'sich erbarmen', s.116). Bu sonekin aynı işlevle ve çoğu zaman *-(°n)ç°* sonekine koşut olarak kullanıldığına başka dillerde de rastlarız: Eski Türkçe *qorqinçliγ* ve *qorqinçiy* 'strašnyj, uzasnyj, opasnyj', *ögrünçlüγ* 'radostnyj' ve *ögrünçü* 1.'radost', 2.'radostnyj' (DTS, s.459, 381); Kırım Karaimcesi *qorqunçlı* ~ *qorqinçli*, Troki Karaimcesi *korcuñlu*, Haliç Karaimcesi *korkunclu* 'opasnyj, strašnyj, uzasnyj'⁵⁹; Haliç Karaimcesi ; Haliç Karaimcesi *yerinclı* ve *yerenci* 'otvratitel'nyj, gadkij, merskij'⁶⁰; Türkmençe *yigrençli* 'prezritel'nyj' ve *yigrençi* 'otvratitel'nyj, protivnyj, omerzitel'nyj, merzkij, gadkij, prezrennyj' *inançlı* 'nadeznyj, vernyj'⁶¹ (bu türevlerin temelleri, dayandıkları tabanlar konusunda bkz. yukarıdaki açıklamalar).

III. Anlambilim bakımından sorunumuz Kodeksteki *iyrençi* ve *qorquncı* sözcüklerinin gerçekte eş anlamlı olup olmadıklarıdır. Kuun, Grønbech, A.v.Gabain ve KQZS, bir birleştirme imiyle birbirlerine bağlı olduklarına bakarak bunları eş anlamlı kabul etmişler ve 'korkak, tabansız, ödleğ' diye çevirmişlerdir. Bu anlam, *qorquncı* 'ya uygundur, fakat *iyrençi* (ya da *yirençi*) sözcüğüne de yakıştırılmıştır. Bu, sözcüğün kökeninde bulunan ya da bulunduğu kabul edilen anlamdan 'abscheulich' (Grønbech) ya da 'nicht mögend' (A.v.Gabain) böyle bir gelişme olduğu düşünülerek yapılan bir yakıştırma'dır. (Bkz. yukarıda I.)

Kanımızca, bu iki Kumanca sözcük, eş anlamlı değildir. Bu savımızı iki kanıtla destekleyebiliriz: Hiçbir Türk dilinde *iyrençi* sözcüğünün karşılığı, araştırmacıların yakıştırdıkları bu anlamı taşımaz.

düşmeyen çevirileri vererek bunları yanlışlıkla birbirine karıştırmış olmalı. (Üstelik, bu iki soyut ad ile yine düşünmeden *etmegil* yerine *bolmayıl* kullanmış).

* Hangi yapıtın sayfası olduğu belirtilmemiş. (ç.n.)

⁵⁹ *Karaimsko-russko-pol'skij Slovar*, s. 334, 371.

⁶⁰ A.g.y., s.274.

Sözcükleri bağlayan bir birleştirme imi kullanılması bunların eşanlamlı olduğuna bir kanıt değildir.

Ne var ki, Kodeksin ikinci bölümünde iki tam ya da yarı eşanlamlıyı bir araya getirmek için köşeli birleştirme imi kullanılmış, o imden sonra Almanca ya da Latince glozun verilmiş olmasına çok rastlandığı da bir gerçektir (Almanca glozlulara örnek: yapr. 57^{arka} 5-6 sol; 80^{arka} 15-16 sol, 33-34 sol, 7⁸ sağ, 13-14 sağ; 81^{arka} 11-12 sol, 25-26 sağ, 30-31 sağ, 38-39 sağ; 82^{ön} 3-4 sol, 6-7 sol, 24-25 sağ; 82^{arka} 30-31 sol, 17-18 sağ, 22-23 sağ; Latince glozlulara örnek: yapr. 58^{arka} 11-12 sol; 81^{arka} 4-5 sol ve 17-18 sol; 82^{arka} 11-12 sol). Bazı durumlarda eşanlamlı terimler Almanca da Latince de gloz almamış, bunların yanına birleştirme iminden sonra Kumanca (*ekisi bir-dir* yazılmıştır (yapr.81^{arka} 18-20 sağ; 82^{ön} 16-17 sol; 82^{arka} 11-12 sol)⁶². Aşağıda verdiğimiz birkaç örnek yapr.82^{arka} 17-18 sağ, 11-12 sol ve 25-26 sol satırlardan alınmıştır.

vsvrme	trapef	maHtarmen
mich vrvyft;	mensa	ekiji birdir
toňarme	juffera	overmen

(=üşür-men ve toňar-men 'üşüyorum', trapes ve supra 'sofra', mahtar-men ve över-men 'övüyorum' = *ekisi bir-dir* 'iki sözcük aynı anlamdadır', bkz. Grønbech, bu madde altında).

⁶¹ *Turkmensko-russkij slovar*, s.367, 770.

⁶² Bir yerde (yapr. 82^{arka} 30-31 sağ) eşanlamlı Kumanca sözcükler bir birleştirme imiyle bağlanmış, fakat Almanca gloz verilmemiştir; başka bir yerde de (yapr.66^{arka} 15-16 sol), iki tane eşanlamlı Latince sözcük bir birleştirme imiyle bağlanmış, ondan sonra da bunların Kumanca karşılığı yazılmıştır. Üç ya da daha çok Kumanca eşanlamlı ya da yarı eşanlamlı sözcük bulunması durumundaysa, bunlar kaç taneyse Almanca glozlarına o kadar sayıda birleştirme çizgisiyle bağlanmıştır (yapr.57^{arka} 11-16 sol; 58^{ön} 23-26 sağ; 82^{arka} 25-27 sağ); bu durumların birincisi için bkz. "Harvard Ukrainian Studies" III-IV (1979-1980) 1, içinde: *Quelques mots comans précisés par leurs gloses allemandes (Almanca gloz almış birkaç Kumanca sözcük)* başlıklı makalemiz, s.209-213.

Oysa, burada tartışmasını yaptığımız sözcüklerin bütünü, yukarıya aldığımız sözcüklerden tümüyle değişik bir durum gösterir⁶³: *kšj*, belli ki, birleştirme iminden önce yazılı olan iki sözcüğün glozu değil, onların belirlenenidir. Az çok benzer bir durumu yapr. 66^{arka} 11-21 solda görürüz. Orada bulunan on bir Kumanca sözcük (“kuezlu” = *küvezlü*, “kvnvçi” = *künüçi* vb.), kendilerinin oluşturduğu ad tümcelerinin predikası olan “bolmazgil”e (= *bolmazgil*) çizgilerle bağlanmıştır (ayrıca bkz. yukarıda 58 sayılı dipnotu).

Bu çözümlememizden çıkacak sonuç şu ki, *iyrençi* (*igren-* deyişkesi olan **iyren-*’in ‘iğrenmek’ türevi) ‘korkak, ödle’ anlamlarını taşımaz, tiksindirici, iğrenç anlamlarını taşır (krş. Grønbech, *jirençi* altında). Sözünü ettiğimiz yerdeki *iyrençi* ve *qorqunçi* sözcükleri, *kšj* sözcüğünün *ayrı ayrı* birer belirleyenisidir.

5.obuc

Bu sözcük ve Almanca glozu *eyn burn/teyn* yapr. 58^{ön} 42 solda bulunur.

Kuun iki yazılışı da doğru okumuştur. Ancak, ikincisi *burusteyn* diye yanlış basılmıştır (s.140). Kuun bu yanlış hazırladığı basımın sonundaki Almanca deyimcelikte düzeltmiştir. Çevirisini de ‘electrum’ diye verir. Aynı çeviriyi “obuc” için de verir ve yanına bir soru imi koyar (s.257). - Radloff (*Spr.*, s.123) Kuun’u izleyerek “obuc” yazılışını yineler, yorumunu yapamaz ve bir soru imi koyar.

Grønbech (s.185) iki yazılış biçimi için birbirinden tümüyle ayrı “ovuc” ve “kurnstein” diye iki yorum yapar. Kumanca sözcüğü *övük* diye yorumlar (Kumanca *övüt-* ‘(mahlen; reiben, abwischen)’ eylemiyle bir

⁶³ “kšj” yi Almanca bir sözcük diye alan Györffy’nin (a.g.y., s.133) düşündüğünün tersine. (Bkz. yukarıda),

yaklaştırma yaparak *ögi-* 'mahlen' eylemiyle açıklar) ve Almanca glozundan hareket ederek "Mühlstein" diye çevirir⁶⁴.

Grønbech'in yorumu Räsänen⁶⁵ ve KQZS (s.106) tarafından kabul görmüştür. Ancak ikincisinde Kumanca sözcüğün çevirisini 'diyirmen' (= 'değirmen') olarak görürüz.

Ne var ki, yazmanın sözü geçen noktası sıradan bir ^{incelemeden} gözlemden geçirildiğinde bile, görülür ki, Grønbech'in yorumları tümünden yanlıştır. Kumanca sözcüğün ikinci harfi "v" değil, "b"dir (Aynı sayfada bulunan ve aynı yazıcının kaleminden çıkmış şu yazılışların karşılaştırılması aydınlatıcı olabilir: 4.satırda "butüluc", 8.satırda "berimen", 34.satırda "beik, 40.satırda "kebermís"; 5.satırda "vö" (=Alm.von), 17.satırda "atov", 18.satırda "vurcık). Keza Almanca glozun da ilk harfi "k" değil, "b"dir.(Karşılaştırma için şu örnekleri verebiliriz: Daha önce sözünü ettiğimiz "beik" ve "kebermís"; ayrıca krş. 12.satırda "kin", 26.satırda "kalın", 30.satırda "keñ" vb).

Bunlardan ötürü Grønbech'in yorumunu bir yana bırakmak gerekir; kanımızca "obuc", yanlışlıkla "kobuc" yerine yazılmış bir sözcüktür; o Kumanca sözcüğü de *qobuq* olarak yorumlamak gerekir. Anlamına gelince, Almanca glozunun⁶⁶ da belirttiği gibi 'sarı amber, samankapan' olması düşünülür. Aynı sözcüğe Çinceden alınmış olarak eski Uygurcada *qobiq* biçiminde ve aynı anlamda (R, II, 660; DTS, s.451) rastlanır⁶⁷.

⁶⁴ Krş. M. Lexer, a.g.y., s.119: *kurne-stein* 'Mühlstein'.

⁶⁵ M. Räsänen, a.g.y., s.369.

⁶⁶ Bkz. E. Karg-Gasterstädt ve Th. Frings, *Althochdeutscheswörterbuch*, I, s.üt.1554: *burnstein* 'Bernstein'; Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Walther Mitzka tarafından hazırlanmış 19.bas.1963, s.67. Ortaçağ Alm. *bornsten*, *bu^ernstein*, *bo^ernstein*'Bernstein'.

⁶⁷ Bkz. Lazar Budagov, *Sravnitel'nyj slovar' turečko-tatarskix nareçij*. II, Sanktpeterburg, 1871, s.68.

6.ózmæ

Bu sözcüğü, çevirisiz olarak, yapr. 82^{arka} 14 solda görürüz; Kodeksin ikinci bölümünde sık rastlanan gloz almamış Kumanca sözcüklerden biridir⁶⁸.

Kuun bunu *özmã* diye yazar ve Çagatayca *özmäk* “depellere” (s.234, not 1) eylemiyle arasında bir yakınlık kurar ve ‘depulsio’ (s.255) diye çevirir. Bu yorum, birçok nedenden ötürü, bize pek açık görünmemektedir. Kuun Çagatayca sözcüğü Arap harfleriyle ve *-māk* sonekini elifli olarak yazar. Bu, onun bu sözcüğü Vambéry’den⁶⁹ aldığını gösterir (Pavet de Courteille⁷⁰ bu sözcüğü sonesinde elif olmaksızın yazar); Vambéry iki ayrı sözcük bulunduğu düşüncesiyle iki ayrı yazılış verir: *üzmek* ‘schwimmen, auf die oberfläche kommen; yüzmek, yüzeye çıkmak ve *özmäk* ‘abbrechen, abreissen, entwöhnen (der Milch); kırmak, yırtmak, bir bebeği sütten kesmek⁷¹, öte yandan Pavet de Courteille sadece *üzmek* diye bir harf çevirisi ile ‘kırmak, toplamak(çiçek vb), koparmak ve ‘yüzmek’ anlamlarını verir⁷², (yani bunlar Vambéry’nin yapıtında iki ayrı eyleme ait diye verilmiş anlamlardır). Kuun’un Çagatayca eylem ve Kumanca sözcük için verdiği çeviriler pek kesin değildir, çünkü Latince *depellere* eyleminin birden fazla anlamı vardır (‘-den kovmak, -den kaldırmak, uzaklaştırmak; sığındığı yerden çıkarmak, yerinden etmek; sütten kesmek; caydırmak, yolunu değiştirmek’), onun türevi *depulsio* da bir bu kadar sayıda eylem adı anlamı taşır.

Ayrıca, öz- diye karşımıza çıkan Çagatayca biçim bile pek açık seçik bir şey değildir, çünkü Vambéry ve Pavet de Courteille’in

⁶⁸ Bkz. WZKM, 76 (1984) içinde: *Essai d’interprétation de quelques mots comans non glosés du Codex Cumanicus*. Kodeks K.um. içinde gloz almamış birkaç Kumanca sözcüğün yorumu denemesi.) başlıklı makalemiz.

⁶⁹ Hermann Vambéry, *Çagataysche Sprachstudien*, Leipzig, 1867, s.222.

⁷⁰ Pavet de Courteille, *Dictionnaire turk-oriental*, Paris, 1870, s.63.

⁷¹ H. Vambéry, a.g.y.

kaydettiği anlamı taşıyan eylem bütün öteki Türk dillerinde *üz*⁷³ biçimiyle tanınır, Kazak Tatarcası *öz-* ve Başkırca *öδ-* bu dediğimiz dışında kalır, çünkü *ö<ü* bu dillere özgü bir değişmedir. Aynı şekilde, A. Zajaczkowski⁷⁴ tarafından -Qutb'dan alıntılanmayla- *üz*-'in değişkesi diye verilen *öz-* biçimi, daha çok, metnin tek bir yerinde görülmüş tek bir yazış biçiminin (*üzdî*) ikircikli bir yorumudur⁷⁵.

Kuun'un Kumanca sözcüğü açıklama girişimi tek kalmıştır. Radloff (*Spr.*, s.124) Kuun'u izleyerek *özmä* biçimini verir ve arkasından bir soru imi koyar; Grønbech (s.186) *özma* yazılışını verir ve fonetik olarak *özme* diye çevrimyazısına geçirir, o da bir soru imi koyar. KQZS'te ise bu sözcüğe rastlanmaz.

Elbette, bunun gibi bir durumda kesin ve güvenilir bir çözüm olanaksızdır, olsa olsa birkaç tane akla uygun varsayım öne sürülebilir.

Vambéry'nin verdiği Çagatayca *öz*-'in varlığını kesin biçimde yadsıyamasak da, aynı biçimde söylenen, eşadlı iki tane daha eylemin dikkate alınması gerektiğini belirtmemiz gerekir: Uygurca ve Çagatayca *öz-* 'bitten, verehren, beten' ve 'vorlegen, sich an einen Höherstehenden wenden'⁷⁶ ile diyalektal bir Azer sözcüğü olan *üzmäk* 'tec', protekat'' üzerine yapılmış **öz-* 'tec'. O Azer sözcüğünün pek çok türevi vardır. Örneğin, *özi* (Kâşgarlı Mahmut'ta) 'gorny proxod; preval; uşçel'e; doroga mezdu dvumja gorami'; diyalektal Türkçede *özmek* 'rucej; top'; plavni; dolina', *özbek* 'rucej; protoçnaja voda', *özlen* 'malen'kaja reça', *öze* 'teplyj istoçnik' vb. Birçok Türk dilinde bulunan *özen* ~ *özän* ~ *özön* vb 'reka; teçenie; ruslo (reki)'⁷⁷.

⁷² P. de Courteille, a.g.y.

⁷³ Bkz. R, I, 1889; M. Räsänen, a.g.y., s.529; G. Clauson, a.g.y., s.279-280; E.V.Sevortjan, *Etimologičeskij slovar'*...,s.621-622.

⁷⁴ Ananiasz Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Husräv u Širîn Qutba*. III, Słownik, Varşova, 1961, s.125.

⁷⁵ Aynı yazar, a.g.y., s.204.

⁷⁶ M. Räsänen, a.g.y., s.377.

⁷⁷ E.V.Sevortjan, *Etimologičeskij slovar'*...,s.511 ve 510.

Özme sözcüğünün, Kuun'un vaktiyle doğru kestirdiği gibi, *-ma / -mä*'li eylem adlarından biri olduğu çok açıktır. Kodekste bu biçimde rastladığımız adlar, ya bir işlem ya da, ondan da çok, bir işlemin aracını veya sonucunu anlatırlar. Birinci çeşitten örneklerin çoğunda ad, *-mak / -mäk* ile son bulur. Aynı sonekle biten sözcüklerin eylemin bildirdiği işlem sonucunda ortaya çıkmış bir niteliği gösterir sıfatlar da yaptığını görürüz. Şu örnekleri Grønbech'ten alarak sunuyoruz: *sövünüp* tözme *kerek* 'man muss mit Freuden leiden (s.139 *kerek* altında); Latince *auditurus* glozunu almış olarak *eşitmeye küyge* (s.158), *tiler-men sizge bir az Teñeri söz aytmağa* 'ich möchte euch einige Worte Gottes sagen' (s.244, *tile-* altında); *çalma* 'Kopftuch' (s.72), *qırçma* 'kurzgeschorenes Schaffell' (s.207), *tikme* 'Pfahl' (s.244), *tüvme* 'Knopf' (s.261), *yarma* 'Holzscheit' (s.116), *tarıma* 'uneben, faltig' (s.236), *tegirme* 'rund' (s.238), *tökme* 'gewandt, geschickt' (s.250).

Üzerinde durduğumuz sözcük, şu anlamlardan birini taşıyabilirdi: 'sütten kesme' (krş. Kuun, s.258; 'sütten kesmek' Çagatayca öz- ile Latince *depellere* sözcüklerinin taşıdıkları tek ortak anlamdır) ya da 'kütten kesilmiş (çocuk)'; 'yakarma' veya 'tapınma'; 'akarsu: (küçük) ırmak, dere'; 'pınar', vb.

Bu konuda daha fazla bir şey söylenmesi bize olanaksız görünüyor.

Drimba 16 3 sayılı dipnotun sonuna -siz istemiyorsunuz ama- Türkçe 'hürmetle' yi ekledim. Genç türkologların arasında 'hormat'ı 'hürmet'e yaklaştıramayacaklar çoğunluktadır, sanıyorum.

p.8 de §2 de R,I,159 dan sonra iki yerde = olmalı, göremiyorum. Sizdeki kopya daha iyiye, lütfen bakıverin.

p.10 başında yazar *authenticité* kullanmış. Ne demek istiyor? Sakat bir kullanım. Ben de *gerçeklik* dedim. O sakatlık benden değil.

p.11 de 3. Başlığının son işareti soru işareti mi?

p.12 § 1: kar. T; T burada Tatar mı yoksa Troki mi? O sözlük varsa anlaşılır. Hemen arkasındaki Balk ne dili?

p.13 teki büyük § in sonlarındaki iki Almanca tümceyi dipnot diye verdim. Çünkü birtakım parantezler pek içiçe girecekti. İstemezseniz atarız.

p.14 son §, bende de s.14 başları Troki mi? Tatar mı?

ÇOK ÖNEMLİ BKZ. DİPNOT 45! Ayrıca 'sevinç' ile 'sövünç'ü de karıştırmış galiba. Grønbech'in sözlüğüne erişebilirsek sorun aydınlanır.

s.16 satır 17 ye lütfen bkz.

s.17 satır 6 de Tatar Kazakçası doğru mu?

Aynı satır 9 Osmanlıcada kıskanç ad olur mu? Belki eleştirel notlarınızda siz bunları belireteceksiniz.

s.18 satır 5 Tuva dili?

Dipnot 58 de ~~'on bir sözcük çizgilerle bolmayıl'~~ a bağlanmış. Doğru mu?

s.19 un en başında (fotokopide p.17 son § ortası) birkaç tane sayfa numarası var. Hangi kitabın olduğu yazılmamış. Herhalde Grønbech'in kitabı olacak. Fakat cesaret edip yazamam.

Bir iki yerde (biri p.18 son § başlamadan önceki satır) hangi sözcük olduğunu belirtmeden s.v. koymuşlar. 'Bu başlık altında' dedim ama, bilmem ki...

s. 3 teki çevirinin yanlış mı?

s 17 edici ad (nom d'agent)

(s.25)
Yine eleştiriyor

Drimba 17

Notlarda (3 ve 5) parâhan mı parâhan mı?

s.2 satır 9 Sanırımidrâk-il lisâni... olacak. p.454 satır 5. Düzeltelim mi?

p.454 Filan ve falan donnent une leçon partielle. diyor. Sonra da hiç kısmi değil, epeyce şey anlatıyor. Ben on partielle'i particulière gibi alıyorum.

Aklımdayken yazayım. 1980 sonrası makalelerinde herhalde yazarın, Drimba'nın yardımcısı, kâtibi, kâtibesi ayrılmış olmalı ki, sayfa numaralarında filan epeyce karışıklık var gibi. Olduğu gibi yazmaktan başka bir şey gelmez elimizden.

p.455 3.altında söz konusu olan yaprak 57 mi 37 mi? Sizdeki fotokopiden bu rahatlıkla anlaşılabilir, sanırım. Ben şimdilik buradaki gibi yazıyorum.

s.7 de 5.altın bkz yukarıda s.455 deniyor. Hiç sanmam ki, biz onun karşılığını verebilelim. Ben s.4 diye koydum ama. Kalıp kalmayacağına siz karar verirsiniz.

p.458 'bir önceki sınıfa ait' ne demek? Bende s.9.

Bende s.9 sat.20, fotokopide 458 son § Şor (dili) biçimi deniyor ama öyle bir sözcük yazılmamış.

Drimba'nın 31, benim 30 sayılı dipnotum (Türkçe tümcenin yapısından ötürü notlar yer değiştirdi): Neden gönderdiği sayfa numaraları ters?

Makalenin en sonlarında khak. diye bir dil kısaltması var. DİKKAT Hakas dili yazdım.

Yine en sonda: Tarlık dili?

MISCELLANEA CUMANICA (XVII)*

Metin incelemelerinden notlar

Vladimir Drimba

1.choulac

Latince *camisia* 'gömlek' (yapr. 51^{ön} 9) sözcüğünün Ligurya lehçesinin etkilerini taşıyan *camixia* biçimine Kumanca karşılık Kodeks içinde "choulac" yazılışıyla verilir. Araştırmacıların çoğu bu yazılışı doğru bulmuştur. Fonetik yorumları şöyledir: W. Bang¹, onu izleyerek de M. Räsänen² : *köüläk*, KW 156, D. Monchi-Zadeh³, A.C. Emre⁴ ve KQZS 81: *kövlak*; A.Bodrogligeti⁵ : *kövläk*; Clauson (sakıncayla, "aynendir" kaydıyla, s.732) : *kövläk*. Kuun (s.120, not 8), yazılış biçimine değinmeksizin, Kumanca sözcükle Osmanlı Türkçesi *gömlek* ve Çagatayca *köyläk* sözcükleri arasında bir yaklaştırma yapar. Yazılış biçimini Radloff, Kodekste *öü* diftongunu veren "ou", "ov", "öv"ü, "øv" yazılışlarının; aslında *aü* yerine yanlış kopya edilmiş biçimler olduğu yolundaki düşüncesini izleyerek *käüläk* olarak yorumlamıştır.

"choulac" diye yazılan sözcük konusunda yukarıda sözünü ettiklerimizden değişik olan yorumlar şunlardır: A.K. Kuryšzanov, önce

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/1106.19

* Bu dizinin daha önceki yazıları: *RRI.*, XV(1970), s.455-459(I) ve s.579-584 (II)Ü; XVI (1971), s.275-286 (III); XVII (1972), s.3-21 (IV); *RO*, XXXVIII (1976), s.111-115 (V); *RRI*, XXI (1976), s.507-511 (VI); *SAO*, IX (1977), s.59-65 (VII), "Turcica", XI (1979), s.190-201 (VIII); *TO*, XI (1978), s.21-31 (IX); *RRI.*, XXIV (1979), s.159-173 (X) ve s. 353-371 (XI), XXV (1980), s.485-493 (XII); *SAO*, X (1980), s.77-81 (XIII); *RRI.*, XXVIII (1983), s.99-124 (XIV) ve s.467-467 (XV); XXX (1985), s.7-21 (XVI).

¹ W. Bang, "Turan", 1918, n°5 içinde: *Beiträge zur türkischen Wortforschung* [I], s.299.

² Martti Räsänen, *Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949, s.201; aynı yazar, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969, s.290.

³ Davoud Monchi-Zadeh, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969, s.55 *Per(ä)an* altında.

⁴ Ahmet Cevat Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri* (ilk deneme), Birinci Kitap: Fonetik, İstanbul, 1949, s.199.

⁵ A. Bodrogligeti, *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapeşte, 1971, s.178, *parāhan* altında.

*köylek*⁶, sonra *könlek*⁷ yorumlarını vermiş; daha da sonra, KQZS içinde bunlardan vazgeçip Grønbech'in transkripsiyonunu benimsemiştir.

Kanımızca, "choulac" yazıcıdan kaynaklanan bir yanlışır ve aslının "chonlac"(=*könläk*) olması gerekir; krş. Kuryşzanov'un yukarıda sözü edilen *könlek* yorumu); bu yorum aşağıdaki kanıtlarla desteklenebilir. Türk dillerinde 'gömlek' sözcüğünün pek çok fonetik değişkesi vardır: *köñläk, köñnäk, köynäk, gömlek, gölmek, köylök, kögänäk, kölek, vb*⁸; *könläk* biçimi de ayrıca şu iki eski Kıpçak metninde geçer: *Kitâb mağmûm`-u tarğumân turkî wa `ağami [=`arabî]*⁹ ve Abû Hayyân'ın *Kitâb al-idrâk li-lisân al-atrâk* başlıklı yapıtı (bunlar, Räsänen tarafından, s.290 da Hts ve AH imleriyle alıntılanmıştır).

"choulac" diye yazılan sözcüğün *könläk* diye yorumlanması, bu biçimin başka Kıpçak kaynaklarında da görülmesine dayanmakla kalmaz, aynı zamanda sözcüğün kökeniyle de doğrulanır: Räsänen¹⁰ **köñläk* (<**köñül* 'yürek' etimolojisini önermiş ve bu, Clauson tarafından kabul görmüştür (a.g.y. "the semantic connection is directly with *köñül* in its physical sense: 'shirt', i.e. the garment over the heart"); öte yandan Bang'ın (a.g.y.) Kumancada olduğu varsayılan *köüläk* (ve sözcüğün öteki biçimleri) için verdiği etimoloji, **kögläk* (<**kök, *kög* 'göğüs'-değişkeleri: **köñläk* ve **kömläk* <**köñ, *köm* 'aynı anlam), biçimsel bakımdan doğru olsa da, kabul edilmesi, çok yapay niteliğinden ötürü olanaksızdır.

TK/106.19

⁶ A. Kuryşzanov, *Voprosy istorii i dialektologii kazaxskogo jazyka*, Vyp.4, Alma-Ata, 1962 içinde *Arabo-persidskie elementy v kumankom jazyke (Na materiale leksiki)*, s.208.

⁷ A.K. Kuryşzanov, *Issledovanie po leksike starokypçakskogo pamjatnika, XIII v.- "Tjurksko-arabskogo"*, Alma-Ata, 1970, s.152.

⁸ Bkz. M. Räsänen, *Materialen zur Lautgeschichte...*, s.201-202 ve *Versuch eines etymol. Wörterbuchs...*, s.290, 291.

⁹ Metnin iki basımında (M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894, s.100 ve A.K. Kuryşzanov, *Issledovanie...*, s.152) sözcük yanlış olarak *künläk* diye yazılmıştır (Bang ve Räsänen, bu yazılışı adı geçen yerlerde düzeltmişlerdir).

¹⁰ M. Räsänen, *Materialen...*, s.202.

2.içi kór

Kodeksin yapr. 50^{ön} 19 unda şu sözcük dizisi görülür: “Inuidioxus - Bachil - Bachil” (= *invidiosus* - *Fars.* bahîl - *Kuman.* *baqil* ‘kıskaç’); Almanca açıklama koyan biri, Kumanca sözcükten sonra “*vel jfarli*” sözcüğünü yani o Kumanca sözcüğün fonetik olarak genellikle *izarli* (bkz. KW, 275) diye yazılan bir eşanlamlısını eklemiştir. Daha sonra başka bir Alman açıklama koyucu, “*jfarli*”dan sonra, satırın sonuna, “içi” ve onun da yukarısına “kór” sözcüklerini eklemiş, bu sonuncuyu bir öncekine bir kavisle bağlamıştır; bu bağlama hemen bize tek bir dizimin iki ayrı terimiyle karşı karşıya olduğumuzu düşündürmektedir.

İki sözcük de açık seçik belli olmaktadır; yalnız, “r” nin biçimi, ön uzantısında mürekkep uçtuğu için, bozulmuştur; yine de bu bozukluk, başka bir harfle karıştırılmasına yol açacak kadar değildir. Ne var ki, Grønbech burada beş tane okunmaz harf (“fünf unleserliche Buchstaben” (KW 24) gördüğünü yazar.

S. K. Kenesbaev ile A. K. Kuryşzanov¹¹ değişik bir yorum yaparlar. Kazakistanlı bu iki yazar, söz konusu iki sözcüğü önce “is kö”, sonra da “iç kö” olarak görmüşlerdir; bunların oluşturduğu dizimin yitirildiğini varsaydıkları bölümlerini şöyle tamamlamışlardır: *iç(i) kö(yeturyan)*; bu dizimi, haklı olarak, *baqil* ve *izarli*’nin bir eşanlamlısı olarak görmüşler ve ‘zavidujuşçij, tot, kto zaviduet’ diye çevirmişlerdir. Ancak, ilk biçime varmak üzere önerdikleri yol kabul edilemez. Kodeksin yapraklarının bir araya getirilmesi sırasında 2 mm.lik bir kâğıt yitimi olmuştur ama, iki sözcük de eksiksizdir¹², yitirilen o kadar minik

¹¹ S.K. Kenesbaev ve A.K. Kuryşzanov, “Izvestija Akademii Nauk Kazaxskoj SSR”, Serija obçestvennyx nauk, 1964, fas.3 içinde: *O novom izdanii “Codex Cumanicus” v Kazaxstane*, s.42.

¹² Yaprığın (daha öncekilerle daha sonrakilerin de) eni, yukarı kesimde (Almanca glozun büyük yıpranmaya uğradığı, KW 201 *qotur* maddesi içinde ş(orf) diye tamamlandığı 6.satır da bunun içindedir) 13,5 santim, sözünü ettiğimiz iki sözcüğün bulunduğu 19-20 satırlarda 13.8 santim ve alt kesimde 14 santimdir.

bir yerde sözcüklerden birinin *kö(yeturgan)*a tamamlanması olarak dışıdır.

“içi kór” diye yazılan belirleyici dizim *içi kór* ‘kıskaç’ -içi: yüreği, ruhu- olarak yorumlanabilir. Bu terimlerin eşanlamlılarından oluşmuş ve aynı anlamı veren bir deyim başka bazı dillerde [Kazakistan Tatarcası *kühilǎ suqır* ve Başkırca *kühilǎ huqır*, ‘slepoj dušoju] varsa da, Türk dillerinin sözlüklerinde böyle bir deyime rastlanmaz¹³. Bazı başka dillerde başka belirleyicilerle yapılmış eşanlamlı deyimler vardır: Türkmencede *içigara* ‘zavistnik, zavistlivyj’ ve ‘zloumyšlennik, zloumyšlennyj’¹⁴, Kırgızca *içi tar* ‘zavistlivyj, skupoj’ ve ‘revnivec, revnivica’¹⁵, Karakalpakça *ışı tar* ‘zavistnik, zavistlivyj’¹⁶.

3.(peş) æ

Kodeksin 57nci yaprağı altta içe rastlayan köşesinde önemli bir kâğıt yitimine uğramıştır; bu yitim, yaprağın ön yüzünde sol 29-36ncı satırlarda sekiz tane Kumanca sözcüğe büyük zarar vermiş, yaprağın arka yüzündeki başka sekiz sözcüğün de sağ 37-44ncü satırlarda bulunan Almanca glozlarının tümünden yitirilmesine neden olmuştur (bkz. Grønbech’in hazırladığı tıpkıbasım). Bazı araştırmacıların kalan Almanca glozlara dayanan tahminleri, yaprağın ön yüzündeki sekiz¹⁷ sözcükten altısının ne olduğunu çıkarmaya ve arka yüzde glozsuz kalmış sözcüklerin kesin ya da olası anlamlarını saptamaya olanak vermiştir¹⁸.

¹³ *Tatarsko-russkij slovar*, Moskova, 1066, s.490: *Başkırsko-russkij slovar*, Moskova, 1958, s.637.

¹⁴ *Turkmensko-russkij slovar*, s. 1965, s.306.

¹⁵ K.K. Judaxin, *Kırgızsko-russkij slovar* Moskova, 1965, s.306.

¹⁶ *Russko-karakalpakskij slovar*, Moskova, 1967, s.232.

¹⁷ Sözcükler şunlardır: “(bu)rluk”(satır 29) = *bürlük* RS 76; “(tat)ov” (s.30) = *tafov* Kuun 135, KW 237, “(me)n”(s.31) = *men* Kuun 135, KW 25; (iø)p iøp (s.32) = *jöp jöp* KW 127; “(lolu)dirmen” ve “(lolu)dim” (s.34 ve 35) = = *soluy-dir-men* ve *soludim* (Vladimir Drimba, Ro XL (1978), fas.1 içinde: *Miscellanea Cumanica* (IX), s.27:

¹⁸ Bkz. KW 110 *jala* altında ve 114 *jap-* altında (37nci satırdaki dizim için); V. Drimba, a.g.makale, s.27-28, n° 10-14 (38, 41 ve 44ncü satırlardaki sözcükler için); V. Drimba, WZKM LXXVI (1986) içinde

Bugüne kadar ne olduğu çıkarılamamış iki sözcükten birinin (yapr.37^{ön} 36 sol) bugüne kadar gelebilmiş tek parçası, son harfidir: “(...)æ¹⁹; onun arkasından Almanca gloz gelir: *eyn hantwerk*. Kumanca sözcük, pek minik bir parça kalmış olmasına karşın, bu gloza bakarak tamamlanabilir²⁰ Aynı gloz, yani *hantwerk* (=modern Almanca *handwerk*), Kodeksin bir yerinde daha (yapr.82^{arka} 7 sağ) görülür; orada Kumanca “pesa” karşılığı diye verilmiştir. O Kumanca sözcüğü ise, Kodeksin birinci bölümünde yapr. 45^{arka} 1 de “peša” yazılışı ve Latince *ars*, Farsça “senaat” (=sinâ`at) karşılığı ile görürüz. Şu halde, burada üzerinde durduğumuz eksik sözcük “pešæ” diye tamamlanabilir.

Sözcüğün “pesa”, “peša” yazılışlarıyla anlamı şu biçimlerde yorumlanmıştır: *pīša* ‘Kunst, Beschäftigung’ (RS 69 ve RW IV, 1321) *peša* ‘Handwerk, Handtierung’ (KW 187), ‘Handwerk’ (Monchi-Zadeh, a.g.y., s.113, ‘postojannoe zanjatje, remeslo, professija; zanjatje, delo, dejstvie’ (Kuryšzanov, *Arabo-persidkie élementy...*, s.195), *kāsıp* (KQZS 108), *peša* ‘art’ (Bodrogligeti, a.g.y., s.191). Räsänen (s.384), dalgınlıkla, hem Radloff’un hem Grønbech’in yorumlarını kabul eder.

Oysa, sözcüğün yitmemiş tek parçası “æ” nin ve etimolojisinin (<Fars. *pēša* , bkz. Räsänen, s.384, ayrıca krş. Klaproth²¹ ve Kuun, s.104, not 9 ve s.233, not 17) düşündürdüğü gibi, üç yazım değişikesinde de, bu sözcük fonetik olarak, *pešá* olarak yazılmalıdır;

Essai d’interprétation de quelques mots comans non glosés du Codex Cumanicus [KK. içinde gloz almamış birkaç Kumanca sözcüğü yorumu konusunda deneme] (42nci satırdaki dizim için).

¹⁹ Kuun (s.135) ve Grønbech (bkz. KW 25) bu sözcükten hiçbir iz görmemişlerdir; çünkü “æ” -ve söz konusu sözcüklerden kalan öteki parçalar-, bu iki bilgin Kodeksi incelediklerinde yırtık daha fazla büyümesin diye yapıştırılmış bir kâğıt parçasıyla örtülü durumdaydı. Biz Kodeksi incelerken o kâğıdı kaldırttık (.bkz. RO, XL (1978), s.21-22).

²⁰ Almanca glozlar, iyi korunamamış ya da anlamı açık olmayan başka Kumanca sözcüklerin de kurtarılmasına ya da açıklanmasına yaramıştır: bkz. RO, XL (1978), s.27-29 (*solu-*, *keme*, *yarıuçi*, *menim tüzümä*); “Harvard Ukrainian Studies” (O. Pritsak’a saygı), III-IV (1979-1980), s.205-214 (*çeren*, *quyun*, *satqadî*, *tüw-*, *çaman*, *yuvançan*, *ezik*, *keçöw*, *qırsanî*, *mançaqak*); RRL, XXV (1980), s.485-486 (*bolan*); RRL, XXX (1985), s.10-11 ve 19 (*buz*, *qobuq*).

²¹ J. Klaproth, *Mémoires relatifs à l’Asie*, (Asya güncesi) Cilt III, Paris 1828, s.228.

A.C.Emre (a.g.y., s.192), KW içinde geçen her iki kullanımda da çevrimyazıyı hemen hemen aynı biçimde (*peşe* olarak) vermiştir.

Şunu da ekleyelim ki, bu sözcük pek çok Türk dilinde bulunur: Türkçenin bir lehçesinde: *peşe* 'alışkanlık, yaradılış' (*Derleme Sözlüğü*, IX, 3435), Kumukçada *pêše* (*çasiyat* sözcüğünün eş anlamlısı) 'privyčka'²², Türkiye Türkçesinde *pişe* 'craft, trade, profession' (Redhouse, s.936), Türkmencede *pîše* 'rabota, zanjatie; promysel'²³.

4. szi

Latince birer eylem biçimi olan *orino*, *orinauj*, *orina* 'işemek' (yapr. 20^{ön} 5-7) ve eylemin temelinde bulunan *orina* 'sidik' adı (aynı yerde, satır 8) İtalyan yazıcı ya da kopya edici tarafından Farsça ve Kumanca karşılıkları verilmeksizin bırakılmıştır. Halbuki hem bunlar çok kullanılan sözcüklerdir hem de Kodeksin üç dilli sözcük dağarında pek çok yakışıksız (!) sözcük yazılıdır. Daha sonra, yine İtalyan olan ve açıklama notu koyan bir kimse, bu boşluğu doldurmuş ve eylem biçimleri için, sırasıyla, *siyermen*, *siydüm*, *siygil* sözcüklerini, *orina* adı içinse hiç alışılmamış bir biçimde "szi" sözcüğünü yazmıştır.

Hakkında Kuun'un (s. 42) hiçbir açıklama vermediği, RS ve KQZS'nin kaydetmediği bu sözcük, Grønbech tarafından (KW 219) *sij* 'Harn' diye yorumlanır yani yapr. 48^{arka} 12 de görülen *sidik* sözcüğünün eşili (dublesi) diye kabul edilir. Clauson (s.801) tarafından benimsenen, fakat Räsänen (s.421) tarafından kabul görmeyen bu yorumu biz kabul edilebilir bulmuyoruz. Çünkü hiçbir Türk dilinde 'sidik' anlamı veren ve bu adın kökünden gelen herhangi bir sözcük yoktur; tersine o anlama gelen sözcük, bütün Türk dillerinde **siδ*-in (ya da benzerlerinden

²² Kumyksko-russkij slovar', Moskova, 1969, s.260 ve 345.

²³ Turkmensko-russkij slovar', s.529. - -i-'li biçimler için bkz. Persidsko-russkij slovar' - Pod redakciej Ju. A. Rubinçika, Cilt I, Moskova, 1970, s.332: *piše* 'rabota, delo, remeslo, professija'.

birinin) -°k sonekiyle oluşmuş bir türevi olarak bulunur: *siδük*, *sidük*, *sidik*, *siydik*, *sîdik vb.* (bkz. Räsänen ve Clauson, a.g.y.ler).

Başka bir açıklamayı yeğ tutmaktayız: “szi” diye yazılan sözcük, *siy-* eyleminin buyruk kipinin 2.tekil kişisidir (*siy* ya da *sî*); bu, *siygil* sözcüğünün bir eşilidir; *siygil* ise *orina* adının bulunduğu satırda, *sidik* sözcüğünün bilinmeyişinden ötürü değil, “orina”nın aynı biçimde söylenen buyruk biçimiyle karıştırılması sonucu yer almıştır. Kaydı koyan kişi, yalın biçimler arasındaki *orina* = *siy* denkliğini genişletilmiş biçimler arasındaki denkliğe yani *orina tu* (*tu* burada gereksizdir) = *siygil* denkliğine koşut sanmış olabilir.

5.(tok) liH

Kâğıt yitimi nedeniyle ancak bir bölümü korunabilmiş başka bir sözcük de yapr.5^{ön} 33 te (bkz. yukarıda s.4) “(...)liH” sözcüğüdür. Arkasından gelen Almanca gloz *eyn fete* sözcükleridir. Kuun (s.135) bu Kumanca sözcüğü “(?töre)lih” olarak bütünlemeye çalışmıştır. Herhalde bunu yaparken şu gerekçelerden yola çıkmıştır: Bir yandan modern Almancadaki *Sitte* karşılığı Ortaçağ Almancası *site*'nin bir değişkesi diye gördüğü ve Latinceye *mos* diye çevirdiği (s.364) gloza, öte yandan o değişke dediği Ortaçağ sözcüğü *site* ile anlambilim bakımından yakınlık gösteren *törä* sözcüğünün (bkz. KW 251: *töre* ‘Sitte; Gebrauch’ ve ‘Gesetz’; krş. Kuun 289: ‘lex’) Kodeks içinde sık sık karşımıza çıkmasına dayanmıştır.

Kuun’un bu yorumu, Radloff tarafından kesin biçimde benimsenir: *törälik* ‘Gesetz’ (RS 53), ‘zakonnost’ - Gesetzlichkeit’ (RW III 1252), fakat Grønbech (krş. KW 25) ve KQZS kabul etmezlerse de onun yerine herhangi bir yorum da getirmezler.

Ne var ki, baş tarafı budanmış bu sözcük, glozunun yardımıyla bütünlenebilir. Bunun glozu Kuun'un sözünü ettiği *site*'den başka bir sözcüktür: Ortaçağ Almancası *sete*, *sette* 'Sättigung, Satttheit, Fülle'²⁴, bize eksik sözcüğün bütününün "(tok)lih = *toqliχ* 'tokluk' ve / ya da 'bolluk'" olduğunu düşündürüyor. Bu sözcük, Kodeksin sonuna yakın bir yerde, yapr.81^{ön} 20 sağ sütunda gördüğümüz *toqluq*'un bir değişkesidir. Orada aldığı Latince gloz *superflu(u)m* (= 'Überfluss, Fülle', KW 249). sözcüğüdür. Ayrıca krş. Uygurca, Osmanlı Türkçesi, Kırım Tatarcası *toqluq* 'Gesättigtsein, Sattsein' ve 'Fülle, Überfluss' (RW III 1153), Troki Karaimcesi *toχluχ*, Kırım Karaimcesi *toqliq* 'sytošt', nasyščennost'²⁵, Nogayca *toqliq* 'sytnost', pitatel'nost', nasyščennost' ve 'obilie, dostatok', blaga'²⁶, Kazakistan tatarcası *tuqliq* 'Satttheit, Sattsein; Genüge' (RW III 1427) vb.

6.ygranıdır

Bu sözcük "İt ygranidir" tümcesinde karşımıza çıkar. Yanıbaşında Almanca çevirisini *der hunt grunci(t)* 'köpek hırılıyor' görürüz (yapr. 57^{ön} 1). Çok açık biçimde yazılmış olmasına karşın (bkz.Grønbech'in fototipik baskısı), Kuun bunu yanlış olarak "ugraiadir" ("krş. Turcicum or. *okramak*"), Grønbech ise(KW 272 *ygraj-*maddesinde) "ygraiadir" diye okumuşlardır.

Kuun'un yanlış yorumu, Radloff'u önce ikircikli olarak *uyraja* diye bir fonetik yazılış vermeye itmiştir. İkircikli diyoruz, çünkü yazar bu sözcüğe bir soru imi koyarak *ügräi-* (RS 18) fonetik yazılışının da olası bulunduğu işaret etmiştir. Daha sonra da, iki tane başka okunuş ileri sürmüştür: *uyraja-dir* (RW I 1622 *uyrai-* maddesinde) ve *igräjädır* (RW I, 1498 *it* maddesinde).

²⁴ Matthias Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, 34.basım, Stuttgart, 1974, s.192. *site* için bkz. s.195: Art und Weise wie man lebt u handelt, Volksart,-brauch, Gewohnheit; Beschaffenheit', vb.

²⁵ *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, Moskova, 1974, s.535 ve 539.

Bu sözcüğün KQZS'nin yazarlarınca tanınıp tanınmadığını bilmiyoruz, çünkü onların alfabetik sözlüğünde ne yukarıda sözünü ettiğimiz yorumlardan birini ne onlara yaklaşan başka bir yorumu görüyoruz. Buna karşı KQZS'nin devrik sözlüğünde (s.190) bulunan *ügreğir* biçimi Radloff'un ilk girişimlerini birini (*ügräi-*) andırır, fakat bu da ne KQZS'nin alfabetik sözlüğünde ne de -Kodeks Kumanikus'ta olmadığı için- Grønbech'inkinde yer almaz.

Sözcüğün doğru yorumu W. Bang²⁷ tarafından verilmişti ama KW ve KQZS yazarlarının dikkatinden kaçmıştır. Bu yazılış biçiminin fonetik yorumu hakkında Bang *igrän-* ve *iγran-* arasında ikirciklidir. Karşılaştırma yaptığı terimlerin ilki Şor dilindeki *iγran-* 'knurren (von Hunden)' sözcüğüdür, fakat bir önceki sınıfa ait geçişsiz, dönüşlü ve işteş çatıda biçimler de önerir: Çagatayca *äñrä-*, ve Kazakça *eñrä-* 'wimmern, jammern, schreien, blöken', Çagatayca *äñrän-*, 'leise weinen' ve *ägrän-* 'seufzen, schluchzen', Çagatayca *äñräš-*, ve Kazakça *eñräš-* 'zusammen weinen, jammern, winseln'²⁸, ayrıca daha az güvenilir biçimler olan şunları da yazar: Osmanlı Türkçesi *iyrä-* ile *iñrä-*²⁹.

Kanımızca, "ygranıdır" sözcüğü fonetik olarak *iγrani-dir* (krş. Şor dilindeki biçim) ya da, yazıcının "y" üzerine bir tilde imi (~) oturtmayı unutmuş olduğu (Kodekste fazladan tilde konulmasına olduğu gibi böyle unutulmasına da arada rastlandığı olur) kabul edilirse, *iñrani-dir* diye yazılmalıdır. Biz bu ikinci yoruma iki nedenden ötürü daha fazla ağırlık tanımaktayız: a) bu bölümün yazıcısı *ä* yerine "a" dan başka işaretler kullanmıştır (krş. Aynı sayfada, 1. satırda *ürä-dir*, 9. ve 10.

²⁶ Nogajsko-russkij slovar', Moskova, 1963, s.355.

²⁷ W. Bang, APAW Phil.-hist. Kl., 1919, n°5 içinde: *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*.II. *Über einige schallnachahmende Verba*, s.20.

²⁸ Aynı yazar, a.g.y., s.19,20 ve 22.

²⁹ Aynı yazar, a.g.y. s.19 ve not 2.

satırlarda *körlä-* sözcüklerinin, 10. satırda Almanca *krysploedir* sözcüğünün yazılışları). B) Türk dillerinin çoğunda, özellikle Kıpçakçada bu sözcük *i-* (daha seyrek olarak *a-*) ve *η* (eylem **i* ya da **iq*³⁰ yansımasından «onomatope» değil de, **iηir* ya da **aηir*³¹ yansımasından türer) içeren biçimler altında bulunur. Kâşgarlı Mahmut'ta *iηira-*, *iηran-* 'revet, stonat'³², Kazakça *iηran-* 'knarren'³³, Başkırca *iηra-* 'stonat'³⁴, Karakalpakça *iηran-* 'stonat'³⁵, Kırım Tatarcası *iηran-* 'aynı anlamda olduğu Nevzat Yusuf tarafından bildirilmiştir', Nogayca *iηira-* 'aynı anlamda'³⁶, Hakas dili *i:ran-* 'vorçat' (o sobake)³⁷; Kazakça *aηra-* 'wimmern, schreien (von kleinen Kindern und jungem Vieh)', Tarlık dili *aηran-* 'stöhnen, seufzen'³⁸ vb.

KISALTMALAR

Clauson = Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

KQZS = A.K. Kuryşzanov, A.K. Dzubanov, A.B. Belbotaev, *Kumanşa qazaqşa ziyilık sözdik (Kumansko-kazaxskij slovar')*, Alma-Ata, 1978.

KW = K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhag, 1942.

Kuun = *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*. Primum ex integra edidit... Comes Géza Kuun, Budapeşte, 1880.

³⁰ Bkz. Bang, a.g.y., s.22, 17 ve 7.

³¹ Bkz. Clauson, s.189.

³² *Drevnetjurkskij slovar'* [Redactory: V.M. Nadeljaev, D.M. Nasilov, E.R.Tenişev, A.M.Şçerbak], Leningrad, 1969, s.219.

³³ W. Bang, a.g.y., s.22.

³⁴ *Başkırsko-russkij slovar'*, s.671.

³⁵ *Rusko-karakalpakskij slovar'*, s.979.

³⁶ *Nogajsko-russkij slovar'*, s.427.

³⁷ *Rusko-xakasskij slovar'*, s.Moskova, 1961, s.112.

³⁸ W. Bang, a.g.y., s.21.

Räsänen= Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969.

RS = W. Radloff, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*, St.Petersburg, 1887.

RW = W. Radloff, *Opyt slovarja tjurkskix nareçij* - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I-IV, St-Petersburg, 1893-1911.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/106.19

1.baley

ve

2.duley

Yapr.82^{arka} 25-27 sağ sütunda "baley", "duley" ve "meņu" sözcükleri görülür; bunlar Almanca gloz *ebik* sözcüğüne çizgilerle bağlanmış olduğuna göre eşanlamlıdır ya da öyle görünür.

Bunlarla uğraşan araştırmacıların tümü *ebik* sözcüğünü modern Almandaki *ewig*'in Ortaçağdaki biçimi olarak tanımışlar ve o üç Kumanca sözcüğe de o anlamı yakıştırmışlardır. Fakat Jonsuz, ebedi anlamını tartışmasız olarak taşıyan yalnızca "mevu" (=menü) sözcüğüdür (bkz. Grønbech, s.164)¹; öteki ikisi bugüne kadar açıklanamamıştır.

* Bu dizinin daha önceki makaleleri ~~şu şekilde~~:

~~Les articles précédents de cette série ont été publiés dans~~ "Revue Roumaine de Linguistique", XV (1970), n° 5, pp. 455-459 (I) et n° 6, pp. 579-584 (II); XVI (1971), n° 4, pp. 275-286 (III); XVII (1972), n° 1, pp. 3-21 (IV); "Rocznik Orientalistyczny", XXXVIII (1976), pp. 111-115 (V); "Revue Roumaine de Linguistique", XXI (1976), n° 4, pp. 507-511 (VI); "Studia et Acta Orientalia", IX (1977), pp. 59-65 (VII); "Turcica", XI (1979), pp. 190-201 (VIII); "Rocznik Orientalistyczny", XL (1978), fasc. 1, pp. 21-31 (IX); "Revue Roumaine de Linguistique", XXIV (1979), n° 2, pp. 159-173 (X) et n° 4, pp. 353-371 (XI); XXV (1980), n° 5, pp. 485-493 (XII); "Studia et Acta Orientalia", X (1980), pp. 77-81 (XIII); "Revue Roumaine de Linguistique", XXVIII (1983), n° 2, pp. 99-124 (XIV) et n° 6, pp. 467-477 (XV); XXX (1985), n° 1, pp. 7-21 (XVI) et XXXII (1987, ~~1988~~; XVII).

basılıdır.

Kuun “baley” ve “duley” sözcüklerini ‘æternus’ ile çevirir (s.300 ve 291) ve “duley” sözcüğünü Çagatayca *tülây* ‘omne’ ile karşılaştırır (s.234, not 20 ve 191)².

Radloff (*Spr.*, s.589 “duley”i büyük bir belirsizlikle yorumlamaya çalışır, *dülây* (?) ‘ewig’ (???) ve “baley”i (s.114) ne yapacağını bilemez, yazdığı Türk dilleri sözlüğüne bu sözcükleri almaz.

Grønbech, (s.48 ve 83) sadece bu iki sözcüğü yazmadaki yazılışlarıyla alır, fonetik yorumlarına gitmez ve ‘ewig’ diye çevirir.

İki sözcüğün ikirciksiz fonetik çevrimyazılarını veren yalnızca KQZS olmuştur: *baley* ‘mäñgi’ (=sonsuz) vd *düley* ‘mäñgilik’ (=sonsuzluk) [aynendir], s.60).

KQZS tarafından verilen fonetik açıklamalar, iki sözcüğün anlamı ya da anlamlarıyla bağdaşmaları koşuluyla benimsenebilir. Oysa ki, hiçbir Türk dilinde KQZS’nin ortaya attığı sözcükbilimsel-sesbilimsel (leksiko-fonetik) uyumu destekleyecek kanıt bulunmaz. Çünkü hiçbirinde bunlara benzeyen ve ‘sonsuz’ anlamı taşıyan sözcük yoktur (yukarıda verilen *tülây* sözcüğünün *düley* ile bir bağlantısı olduğu görülmüyor).

Bize öyle geliyor ki, bu iki sözcük Moğolcadan alınmadır; birçok Türk dilinde fonetik bakımdan bunlara benzer fakat apayrı anlamlarda Moğol kökenini belli eden sözcükler vardır. *düley* Çagataycadaki *dülây’in* ‘gluxoj’ (Budakov, I, s.574) karşılığıdır. Bu karşılıklar şöyle sürer: Kazakçada *dülây* ‘nevezda, durak’ (Budakov, a.g.y.) ~ *düley* ‘glupyj, poloumnyj’ (*Kaz.-rususkij sl.*, s.133), Yakutça *dülây* ‘gluxoj’ (*Rus.-jak.sl.*, s.110), Tuva dili *düley* ‘gluxoj’ (*Tuv.-rus.sl.*, s.173), Kırgızca *dülöy* ‘gluxoj’, *eti dülöy* ‘tolstokožij’ (*Kirg.-rus.sl.*, s.202), Altayca (öir.) *tüley*

² Bu sözcük Kazakistan Tatarcasıyla Tobol dilinde de saptanmıştır: *tülây* 1. ‘vse, vsë: sobranie, sboriŝçe’; *tülâyı* ‘vsego, itogo’; 2. ‘vosklicanie, kotorym szyvajut svoix v sluçae opasnosti’ (Budagov, I, s.404).

tüley 'gluxoj'³ Soyon ve Telengit dilleri *tüläy* 'tupoumnyj, glupyj, gluxoj - stumfsinnig, dumm, töricht, taub' (R,III, 1568), Çagatayca *tüläk* 'skromnyj - Bescheiden zurückhaltend' (R, a.g.y.). Bütün bu biçimler Moğolca *dülei, dölei* 'taub' sözcüklerine dayanır (Räsänen, s.504), bunların anlambilimsel evrimi 'sağır' > 'aptal', vb kolayca açıklanabilir.

baley ile çakışan tek bir sözcük bulabildik: Yakutçadaki *balay* 'slepoj (ne ponimajuščij proisxodjaščego)' *tüŋ balay* 'slepoj (bezrassudnyj)' (*Rus.-jak.sl.*, s.584; anlam için krş. Abû Hayyân'dan Räsänen'in a.g.y.de alıntıladığı *tülä* 'kör'). Bu Yakutça sözcüğün kendisi de Moğolcadan alınmadır: krş. Halkasça *balai* 1. 'mračnyj', 2. 'slepoj', 3. 'nevezestvennyj', 4. 'bezobraznyj, nedostoynyj' (*Mong.-rus.sl.*, s.59). Elimizde, ne yazık ki, Kumanca *baley* sözcüğünün biçimine -ve belki de anlamına- daha yakın bir örnek verecek başka Moğol kaynaklar bulunmuyor.

Yukarıda sözünü ettiğimiz verileri karşılaştırarak Kumanca *düley* ve *baley* sözcüklerinin anlambilim bakımından birbirlerine yakın olduğu sonucunu çıkarabiliriz: *düley* 'aptal, salak' ya da 'bilgisiz', *baley* ise 'kötü, değersiz' ve 'bilgisiz' (ya da belki yine 'aptal, salak') anlamlarına gelebilir.

Şu halde, bu sözcüklerle arasında uyumsuzluk bulunduğu çok açık biçimde görülen 'sonsuz' anlamındaki Kumanca *meŋü* ve Almanca *ebik* neden bir araya gelmiş olabilir? Kanımızca bu uyumsuzluğun sorumlusu, deyimceliği (gloser) yazan kimsedir. Bu kimse, *meŋü* sözcüğünü, *ebik*'in eşadlısı (ya da söylenişi çok benzeri) bir sözcükle aynı anlama sahip *baley* ve *düley* sözcüklerini bir araya getirmiştir. Söylenişi *ebik*'e çok benzeyen sözcük Ortaçağ Almancası *ebich* 'ab-, umgewendet, verkehrt, böse; links' (=ters, kötü vb) olabilir (Lexer, s.35).

³ N.A. Baskakov, *Altajskij jazyk. (Vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov)*, Moskova,

3.j(...)rimē. corrigo

Yapr. 81^{arka} 1 solda Kumanca bir sözcüğün yarısının yıkıma uğradığı görülür. İlk harflerin yukarı bölümü Kodeksin sayfalarının birleştirilmesi sırasında kesilmiştir, öyle ki, geri kalanın ancak bir bölümü okunabilmektedir: Sadece “j”nin alt yarısı ile ikinci harfin alt eğrisi görülmektedir, iki ya da üç harf uçuk bir leke gibi olup ne çıplak gözle ne büyüteçle okunabilmektedir (enfraruj ya da floresan lambayla okuma olanağını bulamadık). Bir parçası kalmış tilde imi (~) dışında sözcüğün son kesimi ve Latince gloz açıkça okunabilmektedir.

Kuun, söz konusu Kumanca sözcüğün iki ayrı sözcükten oluştuğunu düşünür: a) “ju(ltar)”, bunda tamamladığı harflerin önüne önce bir soru imi koyar (s.226), sonra soru imi koymaksızın o sözcüğü yine verir (s.278). Sözcüğü Türkçe *yultar* (=yular)⁴ ile özdeşleştirir (s.226, not 7); b) “rimē” (s.226 = “rimen “ (s.362), bu, modern Almancanın *Riemen* sözcüğünün karşılığıdır. Latince glozu doğru okur, fakat onu *corrigia* ‘kayış, kolan’ sözcüğünün yanlış biçimi “corriga”nın da yanlış bir yazılışı diye kabul eder (a.g.y.).

Radloff (*Spr.*, s.45) Latince glozu doğru kabul eder ve Kuun’un Kumanca sözcüğün yazılışı için verdiği yorumdan bunun bir eylem olduğu sonucunu çıkarır: *yultar-* (?) ‘verbessern’, *yultarimän*. Daha sonra Radloff bu sözcüğü sözlüğüne almaktan vazgeçmiştir.

Grønbech (s.128) Kuun’un yorumuna iki düzeltme getirir: Kumanca sözcüğün ilk iki harfini yine “ju(...)” diye okur, ancak bunun bütününün *jular*, (arkasından soru imi koyar) ‘Riemen’ olabileceğini düşünür, Latince glozu ise “corrig(i ?)a olarak okur ve bunun ‘rimen’in bir eşanımlısı olabileceğini söyler.

1958, s.43.

⁴ *yultar* biçimi için bkz. R, III, 558-ve *Derleme Sözlüğü*, XI, s.4314.

Kuun ve Grønbech tarafından yapılan yorumlara iki bakımdan karşı çıkılabilir: Önce, Kumanca sözcüğün ikinci harfi hiç de bir “u” değildir (bu sözcükleri yazan Alman yazıcının elinden çıkmış “u”ların tabanı hep uçları harfin yukarı yükselen uçlarıyla dik açı yapan yatay bir çizgidir), bu, harf tabanı bir eğri oluşturan bir harftir, büyük olasılıkla bir “a”dır. Sonra, o yorumların doğruluğu kabul edilirse, bunun, Kodeks içinde aynı yazıcının bir Kumanca sözcüğe biri Almanca, biri Latince iki gloz yazdığı tek örnek olması gerekir. Aslında bizim yazıcı, 81^{arka} yaprağın aynı sütununda Kumanca sözcüklere kâh Latince (2,3,4-5,6, 10 vb satırlar), kâh Almanca (7,8,9,11-12,14 vb satırlar) terimlerle gloz vermiştir. Üstelik, Grønbech’in -yineleyelim- çok açık biçimde yazılmış Latince glozu düzeltmesi için hiçbir neden yoktu.

Bu Kumanca sözcüğün birinci bölümünü modern teknik yollarla çözünceye kadar onun şöyle okunmasını öneriyoruz: “jaksirimé” = *yaqşiri-men. yaqşir-* eyleminin gösterme kipi, şimdiki zaman, birinci kişi. Bu eylem Kıpçak grupundan birçok dilde vardır. Anlam bakımından Latince *corrigerere* eylemine denk düşer: Başkırca *yaqşir-* 1. ‘uluçşit’ sja, uluçşat’ sja, sdelat’ sja, 2. ‘popravljat’ sja, popravıt’ sja (*Başk.-rus.sl.*, s.717), Kazakistan Tatarcası *yaqşir-* 1. ‘uluçşit’ sja, uluçşat’ sja, 2. ‘ispravljat’ sja, ispravıt’ sja’ (*Tat.-rus.sl.*, s.720), Nogayca *yaqşir-* ‘uluçşat’ sja’ (*Nog.-rus.sl.*, s.473-474), Kırgızca *ğaqşir-* ‘stanovit’ sja, xoroşim, stanovit’ sja luçşe, uluçşit’ sja (*Kirg.-rus.sl.*, s.218); ayrıca krş. Kazakça *zaqsar* - ‘uluçşat’ sja’ (*Kaz.-rus.sl.*, s.168).

Yorumumuzda karşılaştığımız güçlük, şu birbirini tutmazlıktan ileri gelmektedir: Kumanca eylem inkoatif (başlama, oluşum, ilerleme bildiren) biçimde, Latince sözcükse -glozu yazanın dalgınlıkla *corrigo*’ya *me* adılını eklememiş olmasından ötürü- etken biçimdedir.

Sonuç olarak, *yular* (ya da *yultar*) diye bir sözcük Kodeks Kumanikus'ta rastlanmış bir sözcük değildir. Bu sözcüğün var olduğu sanılan yerde, büyük olasılıkla, 'düzelmek', 'iyileşmek, daha iyi duruma gelmek', '(hastalıktan sonra) iyileşmek, şifa bulmak' anlamlarından birini ya da hepsini taşıyan *yaqşir-* eylemi bulunmaktaydı.

4. ti s kamadı

Almanca *jylic* diye bir sözcüğü gloz olarak almış bu dizim, yapr. 58^{ön} 4, sağ sütunda bulunur.

Kuun bunu "en kamadi" olarak okumuş ve 'armum deligavit' olarak çevirmiştir (s.138), fakat başka bir yerde (s.252) de "kamadi"yi 'fascinavit' olarak çevirir. Almanca glozu "julic" diye okumuştur (s.138), ancak hazırladığı basımın sonundaki Almanca deyimceliğe bunu almaz.

Radloff (*Spr.*, s.25), "kamadi" yazılışını *qamadi* diye yorumlar, bunu -Kuun'un verdiği ilk çevirinin etkisinde kalarak- yanlış olarak *qam-* 'binden' eyleminin bir biçimi (-di'li geçmiş) kabul eder. Daha sonra, birinci kanısını değiştirip eylemin *qama-* 'oslabet', otupet' - schwach, stumpf machen' olduğuna karar verir (R, II, 479). Kuun'un okuduğu "en" i hiç dikkate almaz ve "julic" in yanına bir soru imi koyar (*Spr.*, s.25).

Grønbech (s.191) hiçbir yerde "kamadi" den önceki parçadan söz etmez. Bu sözcüğü de fonetik olarak *qamady* diye yazar. Fakat Almanca sözcüğün ne anlama gelebileceğini bilmediğinden *qama-* sözcüğünü ikircikli kalarak, ayrıca içinde, 'stumpf machen, blenden' diye çevirir.

KQZS'ye gelince, orada da *qama-* 'qamqa' olarak çevrilir (s.89). O sözcüğe ise Kazak dili sözlükleri yalnızca 'kâmha kumaşı' anlamında ad olarak yer verirler (bkz. *Kaz.-rus.sl.*, s.430 ve Boris N. Şitnikov, *Kazakh-English Dictionary*, Londra-Lahey-Paris, 1966, s.257).

Grønbech'in sözünü ettiği (Türkçedeki *kamaşmak* eylemiyle çakışan) iki anlamı da içeren *qama-* diye bir eyleme Kâşgarlı Mahmut'ta rastlanır: 'nabivat'sja (ob oskomine)' ve 'slepit', rjabit' (v glazax)' (DTS, s.414). Grønbech'in Kumanca eylemin iki anlamını Kâşgarlı'ya dayanarak vermiş olması da çok olasıdır. Ancak, "ti s"yi ne yapacağını bilemediğinden ve -üstelik üzeri çizilmiş benzeyen- Almanca glozu da tanımadığından Kumanca *qama-*'in doğru anlamını saptayamamıştır. Halbuki "ti" s" yazılışı *tiš* 'diş' sözcüğünü verir. ("j" bazen Kodeksin Alman yazıcılarınca š değerinde kullanılmıştır); "jylic" ise *îlic* diye yorumlanmalıdır ("y" bir önceki ünlünün uzun olduğunu belirtmek için kullanılmıştır): Bu, Ortaçağ Almanca *îlig* 'stumpf (von Zähnen)' (Lexer, s.410) sözcüğünün bir değişkesidir⁵. *Qama-* eyleminin bulunduğu modern Türk dillerinde, bu eylem geçişlidir: Kırgızca 'vyzyvat' oskominu, nabivat' oskominu' : *alma tišimdi qamadi* 'nezrelymi jablokami ja nabil sebe oskominu' (*Kirg.-rus.sl.*, s.335); Kazakça 'nabit' oskominu' (*Kaz.-rus.sl.*, s.429); Nogayca, Kumukça 'nabivat' oskominu' (*Nog.-rus.sl.*, s.142; *Kum.-rus.sl.*, s.185).

Kumanca *qama-*'a gelinde, ondan önceki *tiš* sözcüğü belgisiz durumda olduğundan, o eylem de tıpkı Kâşgarlı'daki gibi geçişsizdir ve 'kamaşmak (dişler)' diye çevrilmesi gerekir. Almanca gloz *îlic* (sinirlenmiş, öfkelenmiş), elbette, Kumancadaki *tiš qamadi*'ya tam denk düşmeyen yaklaşık bir karşılıktır.

5.korguy

Yapr. 55^{ön} deki kuş adları listesi İtalyanca kopyada *paser* (satır 27) sözcüğüyle ve bunun Farsça ve Kumanca karşılıkları verilmeksizin son bulur. Bir Alman düzeltmen, Latince sözcüğün dengi olarak

⁵ Krş. Kıpçakça *diši qamadi* 'opuščat oskominu' (E.J.Fazılov - M.T.Ziyaeva, *Jzyskanny dar tyurkskomu jazyku*, Taşkent, 1978, s.147.)

Kumanca sütuna "korguy" sözcüğünü yazmıştır. Daha sonra, bir başka Alman düzeltmen, iki terim arasındaki uyumsuzluğu görüp *paser*'in aşağısına *philomena* (satır 28) yazmış ve "korguy"u bir çizgiyle bu yeni Latince terime bağlamıştır.

J.Klaproth (*Asya Güncesi*, III. Paris, 1828, s.254) bu Kumanca sözcüğü "korgui" diye yazar ve doğu Türkçesi *torçay* ile arasında bir yakınlık bulur.

Kuun (s.130) sözcüğü "korgui" diye yazar, *philomena*'yı almaz, yani *paser* = "korgui" eşitliğini doğru kabul etmiş olur (s.265). O. Blau'nun Kumanca sözcüğü Çagatayca *qurqulday* ile karşılaştırdığını da hatırlatır (s.130, not 7).

Kuun'un hazırladığı basımda *philomena*'nın yer almamasını önce E. Teza⁶ -o da Kumanca sözcüğü yanlışlıkla "korgay" diye okur-, daha sonra Kuun'un kendisi düzeltir⁷.

Radloff (*Spr.*, s.52, ayrıca krş. R.III, 1184) Kumanca sözcüğün yazılışını Klaproth ve Kuun'un hazırladıkları basımlardaki gibi *torçay* 'Sperling, kleiner Vogel' olarak yorumlar.

Grønbech (s.200) Kumanca sözcüğün çevrimyazısını *qorçuj* biçiminde verir ve ikinci Alman düzeltmenin bu sözcükle *philomena* arasında kurduğu denkliği benimseyerek çeviriyi 'Nachtigal' diye yapar.

Clauson Grønbech'in yorumunu kabul etmiş (*korçuy* 'nightingale'), fakat açıklanamaz bir yanlışla ('an inexplicable error') karşı karşıya bulunduğumuzu da yazmıştır (s.655).

⁶ Emilio Teza, *Rendiconti della T. Accademia dei Lincei*, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, VII (1891), fasikül 8 içinde: *Un'altra occhiata al "Codex Cumanicus"*, s.320

⁷ Kuun Géza, *Ujabb adatok a kú Petrarca - codexhez*, Budapeşte, 1892, s.10

Söz konusu üç terim arasındaki birbirini tutmazlık üzerinde duran şu yazarlar olmuştur: Räsänen (s.266: *korguj* 'eine Habichtart') ve KQZS (s.94: *qoryuy* 'qirgi' - herhalde *qiryiy* 'jastrebperpeljatnik' yerine bir baskı yanlışı) (*Kaz.-rus.sl.*, s.465).

Bu birbirini tutmazlık nasıl meydana gelmiş olabilir? Kanımızca, birinci Alman düzeltmen Latince *paser* 'serçe' = Kumanca *qoryuy* eşitliğini kurmuştur ama, ikinci düzeltmen tarafından kurulan Latince *philomena* = Kumanca *qoryuy* eşitliği tümden yanlıştır (Kodeks Kumanikusta 'bülbül' karşılığı olarak *bülbül* sözcüğü görülür, bkz. Grønbech, s.70). Şu halde kabul etmek gerekir ki *qoryuy* Kodeksin "İtalyan" bölümünde görülen *qiryiy* (yapr. 55^{ön} 8) sözcüğünün diyalektal bir değişkesidir. *qiryiy* orada Latince *sparuerius* 'atmaca' sözcüğünün dengi olarak verilmiştir. (bkz. Grønbech, s.207: Sperber). Keza, Radloff ile birlikte, iki Alman gloz yazarının belleğinde iyi kalmamış olan, fakat sözünü ettiğimiz benzerliğe yol açan **torgay* sözcüğünün Kumancada var olduğunu kabul edebiliriz.

6.kukel

Yaradılış kitabı, III, 8 de yer alan şu bölüm, Kodekste, yapr. 57^{ön} 22-23 te çok özgür bir çeviriyle verilir; Grønbech (s.61, *bit-* maddesinde) bu bölümü şöyle yazar ve çevirir: *qačan boγdáj saçar-sen aar qovra biter; alabota tigenek daγγ kükel biter* 'wenn du Weizen säst, wächst an seiner Stelle Stroh (Unkraut); Gänsefuss, Dornengestrüpp und Schlehdorn wachsen auf⁸.

⁸ Ayrıca bkz. *Syntaxe comane* (Bükreş-Leiden, 1973) adlı yapıtımız, s.196. Orada bu parçayı şöyle çevirmiştik: 'Sen buğday ektiğinde ondan yabancı otlar bitecektir, karapazılar, böğürtlenler, çakalerikleri bitecektir ondan.'

Burada bizi ilgilendiren *kükel* sözcüğü yazmada (a.g.y, satır 23) “kukel” olarak yazılmıştır. Yukarısına daha sonra başka bir elle bütün araştırmacıların “rata” diye okudukları bir sözcük eklenmiştir. Araştırmacıların bir bölümü bunu Kumanca bir sözcüğün yanlış yazılışı, bir bölümüyse *kükel* sözcüğünün bir glozu olarak yorumlarlar.

Kuun (s.135) bu parçanın transkripsiyonunu şöyle yapar: “kazan bogday sazarsen aar kovra biter alabota tigenek dage rata kukel biter”. Yorumuysa (a.g.y., not 1) şöyle verir: *kaçan bogdai saçarsen aar kora büter, alabota tigänäk dage (a)rada köngül büter*. Çevirisi (a.g.y.): quum fruges seminaretis, inter eas dumus, carduus et spinae (inter eas) crescent’. Aynı notta Kuun, *arasında* değil de *arada* yerine yazılmış olan, bundan ötürü iki katlı bir yanlış niteliği taşıyan “rata” sözcüğünün *aar* adılina açıklık getirmek için eklenmiş olabileceğini yazar.

Dayanaktan yoksun bu yorumdan biz sadece şu noktayı dikkate alalım: Kuun, Kumanca dört tane yabancı bitki adından ancak üçünü çevirmiş, bunlardan sonuncuyu, -fonetik çevrimyazısını pek şaşılmalı bir biçimde *köngül* diye verdiği- “kukel” sözcüğünü burada ‘spinae’, hazırladığı basımın sonundaki küçük Komanca sözlükteyse (s.265) ‘gramen’ diye çevirmiş, öte yandan, aynı sözlüğe ‘spina’yı *tigenek* sözcüğünün karşılığı diye almıştır.

Radloff (*Spr.*, s.35) “kukel”i *kükäl* ‘Unkraut’ diye, bu sözcüğün geçtiği tümceyi de *qacan buyday cacarsin, aar qaura bitär, alabuta tigänäk bitär dayi kükäl bitär* ‘wenn du Waizen säest, so werden zwischen ihnen Unkraut, Dornen und Disteln wachsen’ diye yorumlar (s.79). “rata” sözcüğü burada dikkate alınmamıştır. Fakat daha sonra Radloff (R, II, 14239 bu sözcüğü *qara* sözcüğünün yanlış bir yazılışı diye kabul eder. Bu kez, *kükäl*’i ‘sornaja trava, kukol - ein Unkraut’ diye

çevirir. Bu sözcüğün geçtiği metne verdiği yorumsa birinci yorumdan birkaç noktada ayrılır: *qacan bogday sacirsän är qovra, ala bota, tigänäk, qara (rata) kükäl bitär* 'esli ty staneš' sejat' pšenicu, to v nej vyrostut plevely, çertopolox i çernyj kukol' - wenn du Waizen säen wirst, so werden unter ihm Unkraut, Disteln und Dornen wachsen'. Radloff da, Kuun gibi, dört tane Kumanca bitki adından üçünü çevirir, çeviride de adların sırasına uymaz, ayrıca, açıkça görülüyor ki, metnin genel yorumu Kuun'un ki kadar gelişi güzeldir.

Grønbech (s.158) *kükel* sözcüğünü (büyük olasılıkla P. Hunfalvy ve, ondan da çok, Z. Gombocz'un bu konuda söylediklerinin etkisi altında kalarak - bkz. aşağıdaki dipnot⁹) 'Schlehdorn' diye çevirir ve 'rata' yı Kumanca sözcüğün bir glozu kabul eder, bir de şu notu koyar: "Lesung ganz unsicher".

KQZS[✓]'ye gelince (s.84) 'rata' onlarca da Kazakça karşılığını bilmedikleri Kumanca sözcüğün bir glozu kabul edilir: *kükel* 'rata (ösindik)'.[✓]

Grønbech'in "rata" yazılışı konusunda dile getirdiği sakınca çok yerindedir, çünkü daha dikkatli bir inceleme ortaya koyar ki, bu sözcük aslında "rate" dir ve gerçekten de *kükel*'in Almanca glozudur. Krş. Ortaçağ Almancasındaki *rate* sözcüğü (değişkeleri: *ratte, raten, ratten*) 'der Raden, ein Unkraut im Korn' (Lexer, s.164), bugünkü Almandada *Rade, Kornrade*.

⁹ Macar yayıncı daha sonra (*Additamentorum ad Codicem Cumanicum novam seriem scripsit Comes Géza Kuun, Budapeşte, 1883, s.34*) Kumanca sözcüğün 'spina' ve 'gramen' diye iki çevirisini vermiş ve Macarca *kökény* sözcüğünü 'Dorn, Schlehdorn' Kumanca *kükel* diye açıklamış olan Paul Hunfalvy'nin (*A kún - vagy Petrarca- codex és a kúnok, Budapeşte, 1881, s.44* ve "Ungarische Revue", I, 1881 içinde: *Der kumanische oder Petrarca-Codex und die Kumanen, s.631*) etkisi altında, Kumanca sözcüğe sözü edilen Macarca sözcüğün anlamını da yakıştırmıştır (a.g.y., s.31). - Kumanca *kükel* ve Macarca *kökény* sözcükleri arasındaki ilişki için, ayrıca bkz. Zoltán Gombocz, *Die bulgarischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki, 1912, s.101* ve Elemer Moór, "Magyar Nyelv", XLIII (1947) içinde: *Küküllő, s.127-132*.

Bundan Şu sonuca varılır ki, *kükel* 'diken' (veya dikenli ağaççık), 'ot' (Kuun), 'zararlı ot' (Radloff) ya da çakaleriği (Grønbech, Drimba) değil, 'karamuk' tur (buğday karamuğu) (krş. R, II, 1423 yukarıda sözü edilen 'kukol, çernyj kukol', fakat aynı zamanda 'sornaja trava, ein Unkraut').

Grønbech (s.158), *kükel*'in Moğolcadan alınmış bir sözcük olduğu düşüncesindedir. Bu sanıya herhalde, Z. Gombocz'u izleyerek varmışır¹⁰. Ancak, N. Poppe Kumancanın söz dağarı üzerinde Moğolcanın etkisi üzerindeki incelemesine bu sözcüğü almamışır¹¹. Kumanca sözcüğün Rusça *kukol* 'karamuk (*Agrostemma*)' sözcüğünden alınması daha olasıdır. Bu, eski Slavcadan gelen ve Slav dillerinin hepsinde (hattâ Sorab lehçesinde *kukel* biçimindedir) bulunan bir sözcüktür¹². Rusça sözcük, ilk biçimi olan *kukol* biçimiyle çeşitli modern Türk dillerine geçmiştir (bkz. *Rus.-kaz.sl.*, s.305; *Rus.-turkm.sl.*, s.280; *Rus.-kkalp.sl.*,s.380, vb). Başka Türk dillerinde aynı bitkiye Türk kökenli adlar verilir: Türkçede *karamuk*, Kırgızcada *qaramiq*, Kazakistan Tatarcasında ve Başkırcada *baqra*, vb.

(Glozu yazan kişinin Rusça *kukol* sözcüğünün etkisi altında kalarak sözcüğe -her ikisi de bağlama uygun düştüğü için- 'karamuk' anlamı vermesi olasılığı, üzerinde durduğumuz Kutsal metni çeviren kişinin *kükel* sözcüğünü 'dikenli çalı' - krş. Moğolca *kügül* sözcüğü- anlamıyla bilmesi olasılığından daha güçlüdür.)

¹⁰ Zoltán Gombocz, a.g.y. ta (bkz. bir önceki dipnot) Macarca *kökeny* ve Kumanca *kükel* sözcüklerini birtakım sözcüklerle, bu arada Moğolca *kügül* 'çakaleriği; dikenli çalı' (Kowalewski'nin sözcüğünden alarak) sözcüğünü ilişkili gösterir. Bu Moğolca sözcükten, Gombocz'tan önce, yine aynı sav doğrultusunda olmak üzere, Bernát Munkácsi tarafından "Nyelvtudományi Közlemények", XXI (1887-1890)ü s.120 de söz edilmiştir. Ayrıca krş. *Mong.-rus.sl.*, s.129: *gugêl* 'bal'zamindendron'.

¹¹ Nikolaus Poppe, *Németh Armağanı*, Ankara, 1962 içinde: *Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen*, s.331-340.

¹² Bkz. Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*. 1.cilt, Heidelberg, 1953, s.685 - Buna karşı, E.N.Şipova (*Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke*, Alma-Ata, 1976, s.203-204) *kukol* sözcüğünün Kumancadan Rusçaya geçtiğini sanır ki, bu doğru değildir.

7.øçkac

Almanca *huste* 'öksürük' sözcüğünü gloz olarak almış (yapr. 58^{ön} 10, sağ sütun) bu sözcüğün yazılışı çok açıktır; Kuun (s.138) bu yazılışın transkripsiyonunu øçkac diye yapar, Radloff (*Spr.*, s.14) *ocqaq* olarak yorumlar (Radloff'un Türk dilleri sözlüğünde bu sözcük yoktur).

Grønbech (s.184) bu sözcüğü yanlış olarak "øtkac" diye okur ve *øtkek* diye yorumlar. Bu sözcükse hiçbir Türk dilinde yoktur. KQZS de (s.108) bu yorumu kabul eder.

"øçkac" yazılışının bizce tek olası yorumu *öçkäk* olmalıdır. Bu da, herhalde *öç-* eyleminin *-käk* sonekiyle (*-gäk, -yak, -qaq*'ın değişkesi) meydana gelmiş bir türevi olsa gerektir. Bu açıklamaya karşı ileri sürülebilecek şey şudur ki, *öç-* eylemi 'öksürmek' anlamı taşımaz. Ancak, bu eylemin pek çok anlamı (bunlardan en eskisi ve en yaygın olanı 'sönmek' tir)¹³ arasında bir de bir anlambilimsel gelişmenin 'kesintiye uğramak, kesilmek' (solunumdan söz ederken) gibi 'öksürmek' anlamına varacak bir başlangıç noktası bulunduğunu varsayabiliriz. (krş. Kâşgarlı Mahmut: *er tini öçdi* 'u muzçiny ostanovilos' *dyxanie*', DTS, s.376; ayrıca krş. *öçük* 'verlöschen (Atem)', Räsänen, s.368).

TK/106. 20

¹³ Bkz. E.V. Sevortjan, *Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov (Obščetjurskie i meztjurskie osnovy na glasnye)*, Moskova, 1974, s.559-560.

8.tvler

Bu sözcük yapr. 82^{ön} 18, sol sütunda, Almanca *is hert sich* diye bir gloz almış olarak karşımıza çıkar.

Kuun (s.231) bunu "tular" diye yazar, (önce sakınımla, sonra sakınımsız olarak, aynı yerde, not 3 ve s.290 da) "isituler" (=İŞİTTÜLER - V.Drimba'nın notu) sözcüğünün yanlış bir yazılışı olarak kabul eder. Anlam olarak 'auditur' verir (s.290). Almanca gloza gelince, bunu da Ortaçağ Almancası *hern* 'vastare' ve *hêrn* 'ornare' sözcükleriyle karşılaştırır (s.358).

Radloff (*Spr.* krş. S.128) ve Grønbech (krş.s.25) bu sözcüğü yorumlayamazlar; bu sözcüğe KQZS'de de rastlanmaz.

Hiç kuşkusuz "tvler" yazılışı *tüler* diye yorumlanmalıdır; bu, birçok Türk dilinde bulunan *tüle-* 'deri değiştirmek, tüy değiştirmek' eyleminin geniş zaman biçimidir. Kâşgarlı Mahmut'ta *tülâ-* 'linjat', (*at tülâdi* 'loşad' linjala', DTS, s.596); diyalektal Türkçe *tüle-* 'to moult' (Redhouse, s.1191); Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Altayca *tüle-* 'linjat', (*Kaz.-rus.sl.*, s.365; *Rus.-kkalp.sl.*, s.396; *Nog.-rus.sl.*, s.370; *Rus.-alt.sl.*,s.278); Çagatayca, Telengüt dili, Sagay dili, Koybal dili vb. *tülâ-* 'linjat' - haaren, mausern' (R, III, 1567); Başkırca *tölâ-*, Kırgızca *tülö-* 'linjat' (*Başk.-rus.sl.*, s.539; *Kırg.-rus.sl.*,s.780) vb (ayrıca bkz. Räsänen, s.504 ve Clauson, s.492).

Yorumumuz, sözcüğün glozu ile doğrulanmaktadır: krş. Ortaçağ Almancası *hâren* 'die Haare ausraufen' (Lexer, s.82) ve bugünkü Almanca (*sich*) *haaren*.

Кынакча кысатмалары :

1. Abréviations bibliographiques :

Bask.-rus. sl. = *Baskirsko - russkij slovar'*, Moskva, 1958.

Budagov = Lazar Budagov, *Sravnitel'nyj slovar' turecko - tatarskix narečij*. Tom I, Sanktpe-
terburg, 1869.

CC = le manuscrit du Codex Cumanicus.

Clauson = Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century
Turkish*, Oxford, 1972.

DTS = *Drevnetjurkskij slovar'* [Redaktory : V. M. Nadeljaev, D. M. Nasilov, È. R. Tenišev,
A. M. Ščerbak], Leningrad, 1969.

Gronbech = K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cuma-
nicus*, Kopenhagen, 1942.

Kaz.-rus. sl. = X. Maxmudov, G. Musabaev, *Kazaxsko - russkij slovar'*, Alma - Ata, 1954.

Kirg.-rus. sl. = K. K. Judaxin, *Kirgizsko - russkij slovar'*, Moskva, 1965.

Башкир

Drimba 18 p.3 khalkha nedir ? Yine o halhasça mı? Öyle yazdım. Aman yanlışsa kalmasın.

s.3 satır 27: Ayraç içinde iki Türkçe sözcük koydum, isterseniz atalım.

p.6 korguy ile ilgili: İtalyanca kopya doğru mu? İtalyan bölümü olmasın?

Bende s.7 satır 25.

Yine aynı sayfada Klapproth diye başlayan kıs aş ta ...turk or...var. Ne olabilir. Doğu Türkçesi dedim.

Dipnotlarında bir tane 'bis' olduğundan benim verdiğim sayılar, asıldakinden bir büyüktür.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/106,20

1.berin-

“beríndím” (=berindim) biçimi Almanca *ich habe gearb (...)* glozunu almıştır (yapr. 81^{arka} 13, sağ sütun): sayfanın içe bakan marjına yazılı olan son harfler, Kodeksin cildinin içinde epeyce gömülüdür, fakat böylece eksilmiş olan sözcük tek bir biçimde, *gearbeitet* diye yorumlanabilir (krş. Kuun, s.356: *ich habe gearbe(itet) 'laboravi'*).

Kuun (s.227) bu Kumanca eylemi Tatarcada ‘kendini bir şeye vermek, adamak’ anlamına gelen *biren-* eylemine yaklaştırır¹. Bu anlamla Almanca gloza verdiği anlam ‘çalıştım’ arasında açık bir uyumsuzluk olduğu görülüyor.

Radloff (*Spr.*, s.71) bu sözcüğü -Kuun’un verdiği Tatarca eylemin etkisi altında kalarak- *bárin-* diye yazar ve diye ‘sich hingeben’ çevirir; RW bu sözcüğü almaz.

Grønbech (KW, s.56) *berin-* eylemini ‘sich ergeben’ diye çevirir, arkasından bir soru imi koyar ve -yanlış olarak- “mit unleserlicher Glosse” kaydını ekler.

KQZS (s.52) transkripsiyon ve çeviriyi *berin-* ‘beril-’ olarak verir.

KW ile KQZS tarafından verilen çeviriler birden fazla anlama gelebilir, çünkü her iki eylem de birden çok anlam yüklüdür, şöyle ki ‘sich ergeben’ ‘teslim olmak, boyun eğmek, kendini bir şeye vermek,

* Bu dizinin daha önceki makaleleri için bkz. *RRL.*, XXXII, 1987, n°5, s.453-459 (n° I - XVII) ve *TDAYB*, 1984 (1987), s.1-10 (n°XVIII).

Çok kullanılan kısaltmalar:

¹ Kuun her halde bu Tatarca sözcüğü Szentkatolnai Bálint Gábor’un şu yapıtında bulmuş olacak: *Kazáni-tatúr nyelvtanulmányok*. II.cilt, *Kazáni-tatár szótár*, Budapeşte, 1876, s.161: *biren-* ‘sich hingeben, sich ergeben’. Bu biçim *Tatarsko-russkij slovar*’ (Moskova, 1966) sözlüğünde yoktur; o sözlükte (s.73) *biril-* verilir: 1. ‘vydavat’sja, otpuskat’sja; davat’sja’; 2. ‘otdavat’sja, otdat’sja; predavat’sja, predat’sja’.

kendini bir şeye adamak, olacağına boyun eğmek'; Kazakçadaki *beril-* 'teslim olmak, kendini bir şeye vermek, kendini bir şeye bırakmak, kendini bir şeye adamak, bir şeye tutkuyla bağlanmak'². Kumanca *berin-*'in tam anlamını saptamakta glozu bize yardımcı olacaktır: Ortaçağ Almancasında *arbeiten* 'çalışmak' tan başka 'mit Anstrengung streben; sich mühen; sich anstrengen'³ anlamlarını da taşırdı. Bu nedenle Kumanca eylem 'bir şeye erişmek için çabalamak, bir şeye büyük heves, istek duymak, zahmet çekmek, emek vermek anlamına gelir. Bu anlamlar, daha önce sözünü ettiğimiz Tatarca ve Kazakçadan başka, Nogayca⁴, Troki Karaimcesinde⁵, Kumukçada⁶ vb bulunan 'kendini bir şeye adamak' anlamına çok yakındır.

2.cheoxjis opca

"cheoxjis opca", yapr.51^{arka} 21 de, Latinca *talpa* 'köstebek' sözcüğünün dengi olarak verilmiştir. Biraz daha küçük harflerle - görüldüğüne göre aynı kişinin elinden- yazılmış olan "opca" daha sonra eklenmiş benzemektedir. Bu, tümüyle bilinmeyen, bir şeye benzetilemeyen bir sözcüktür, bu nedenle bu metinle uğraşmış araştırmacılar dizimi yorumlama çabalarında onu bir yana bırakmış, sadece dizimin birinci ögesini, *közsiz* 'Maulwurf' sözcüğünü dikkate almışlardır. KW, s.157 de bu sözcük "das dahinterstehende *opca* ist mir unverständlich" kaydıyla verilir; *közsiz* 'közsiz' (KQZS, s.82: burada sözcük yapr. 50^{ön} 5 teki 'kör' anlamındaki *közsiz* sözcüğüyle gruplanmış olarak bulunur).

² Krş. *Kazaxsko-russkij slovar*, Moskova, 1954, s.91. *beril-* 1.'predostavlat'sja'; 2. 'predavat'sja çemu-n.; uvlekat'sja'; 3. 'sdavat'sja'.

³ Matthias Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, 34.basım, Stuttgart, 1974, s.7.

⁴ *Russko-nogajskij slovar*, Moskova, 1956, s.647 *udaril'sja* (=berin-) maddesinde.

⁵ *Karaimsko-russkij slovar*, Moskova, 1974, s.113, *berin-* maddesinde.

⁶ *Kumyksko-russkij slovar*, Moskova, 1969, s.71.

'Köstebek' karşılığında bazı Türk dillerinde özel terimler vardır: Çagataycada *yumran*, Türkçede *köstebek*, Kırgızcada *momolay*, Oyrat dilinde *momon*, *tersiyek*, *türtkün*, Karakalpak, Balkır dillerinde *loban* vb.. Öte yandan, başka birtakım diller de 'kör fare' anlamına gelen birleşik sözcükler kullanırlar. Diyalektal Türkçede ve Türkmencede *kör sıçan*, Kazakçada *kör tişqan*, Karakalpakçada *gör tişqan*, Kazakistan Tatarcasında *suqır tiçqan*, Başkırcada *huqır sisqan*, modern Uygurcada *qarγu çaşqan*, vb.

Kumanca terim de, herhalde, ikinci ögesi ancak yazıcının çok büyük bir yanlışıyla açıklanabilecek bir birleşik sözcük olsa gerek; o ikinci terim *köpäk* ("opea" yazılışı başka hiçbir Türkçe sözcük anımsatmıyor) sözcüğü olabilir: "cheoxjis opea", şu halde, *közsiz köpäk* 'kör köpek' diye yorumlanabilir. Bu da diyalektal Türkçede kullanılan bir birleşik addır: *gözsüz köpek* (ve sadece *gözsüz*) 'köstebek' (*Derleme Sözlüğü*, VI, s.2183; ayrıca krş. Eşantımlısı *körköpek* (a.g.y., VIII, s.2974).

Kodekste 'köpek' yerine en çok kullanılan sözcük *it* sözcüğüdür (bkz. KW, s.108) ama, *köpäk* sözcüğünün kullanılması da olağan sayılmalıdır, çünkü bu sözcüğe Kırım Tatarcası ve Kırım Karaimcesi⁷ gibi bazı modern Kıpçak dillerinde⁸ olduğu gibi, başka eski Kıpçak metinlerinde⁹ de rastlanır.

3.[çınay]

Bu sözcük yapr. 49^{ön} 5 te bulunan Latince *nox* - Farsça "xenhalal" (=zân halâl) - Kumanca "epzi (=epçi) uel çınay" dizisinde önce yazılmış, sonra kazıma yoluyla diziden çıkarılmıştır.

⁷ *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, s.339

⁸ Martii Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969, s.291

⁹ Aynı yerde

Kuun (s.114) sözcüğün çıkarılmış olmasını dikkate almamış ve bununla (a.g.y.,not 4) Arapça *siny* (diyalektal bir biçim olan *sin^ay* yerine yanlışlıkla aynı zamanda *sin^{an}y* olarak da yazıldığı görülmektedir) 'quae bis peperit' arasında bir yakınlık kurmuştur.

Radloff (*Spr.*,s.59) "çínay" yazılışını *cínay* diye yazar 'Gattin, Frau' diye çevirir, KQZS (s,144) ise *çínay* diye yazıp 'şinayî' diye çevirir. Bu son yoruma gelince, şunu göz önünde tutmak gerekir ki, G. Musabaev ve B.N. Shnitnikov'un sözlüklerinde bulunmayan Kazakça şinayî sözcüğü, dizinin öteki terimlerinin sahip olduğu 'bir şeyle karışmamış, katıksız, arı, duru, dingin' (K.M. Musaev'den alınmış bilgi) anlamlarından tümünden değişik anlamlar taşır.

RW ve KW bu sözcüğü hiç almamışlardır.

"çínay"ın tek olası yorumu, bizce, Kuun'un yaklaştırmamasından yola çıkabilir:

1.Arapça *siny* tam olarak 'ikinci yavrusunda (dişi) ya da çocuğunda (kadın)¹⁰, 'ikinci çocuğunu doğuran anne (dişi ya da kadın)¹¹.

2."ç" harfi,Kodeks Kumanikus'un birinci bölümünde üzeri aksanlı c değerinde kullanılır (bkz. KW, s.72-79 daki ve çeşitli yerlerdeki dağınık örnekler) -bunun tek ayrıcalığını iki sözcük, "çínay" ve "çíuruba (bkz.aşağıda) oluşturur-, halbuki Farsça sözcüklerde bu "ç" harfinin birden çok fonetik değeri vardır: üzeri aksanlı c, z, z (ya da d) ve aşağısı noktalı z (örn. "çarçi" = *carci*, "çamin" = *zamîn*, "çilehaade" = *zil-qa'dâ*, "çoulum" = aşağısı noktalı z ile zulum)¹²;

TIL106, 21

¹⁰ A. de Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire arabe-français contenant toutes les racines de la langue arabe*. Yeni basım, I. Cilt, Paris, 1960, s.239.

¹¹ Régis Blachère, Moustafa Chouémi ve Claude Denizeau, *Dictionnaire arabe-français-anglais*, II.cilt, fasikül 20, Paris, [1969], s.1245.

¹² Bkz. Davoud Monchi-Zadeh, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969 ç harfinde; A. Bodrogligeti, *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapeşte, 1971, ç harfinde.

3.son olarak, $\underline{s} > \underline{z}$, z ya da z diye bir evrim olabilmesine karşın, Arapça \underline{s} 'nin üzeri aksanlı c'ye dönüşemediği dikkate alınır, "çınay" (<Arapça $\underline{s}iny$ ya da diyalektal bir * $\underline{s}inay$) $zinay$ ya da $zinäy$ 'ikinci çocuğundaki kadın' diye yorumlanabilir.

Bu sözcük, herhalde onun dizideki 'zevce, karı' anlamlarına gelen öteki terimlerin tam eşanlamlısı olmadığını gören gloz yazarının kendisi ya da anlamını bilmeyen (Alman?) bir düzeltmen tarafından çıkarılmış olmalıdır. Kanımızca bu sözcüğü bizim önerdiğimiz biçim ve anlamıyla yeniden metin içinde var etmek gerekir.

4.çüruba

Oldukça eski bir makalemizde¹³ Latince *cicoaria* - Farsça "çüruba" - Kumanca "çürüba" dizisiyle (yapr. 51^{arka} 26)¹⁴ ilgili olarak yapılmış yorumları incelemiş ve Monchi-Zadeh'ninkini¹⁵ seçmiştik. Fakat aynı zamanda Farsça ve Kumanca sözcüklerin birbirinin eşi olan yazılışlarının aynı biçimde yani "ç-" = "üzeri aksanlı c- diye yorumlanmaları gerektiğini düşünmüştük. Bu durumda, monchi-Zadeh'nin önerdiği gibi Farsça *zurunba* (d) ve Kumanca *curunba* değil, Farsça *curumbâ* ve Kumanca *curumba* olması gerekiyordu. Bu düşüncemizi desteklemek için, Farsça sözcüğü ve ondaki Kumanca izlerin fonetizmini amaçlayarak "ç" nin hiçbir zaman Kodekste "z" yerine kullanılmadığını, yalnızca üzeri aksanlı "c" değeri taşıdığını, "z" yerine

¹³ Vladimir Drimba, "Revue Roumaine de Linguistique", XVI, 1971, n° içinde: *Miscellanea Cumanica* (III), s.280-281.

¹⁴ O makalenin yayınlanmasından sonra, A. Bodrogligeti (a.g.y. , s.124) Grønbech'in Latince gloz için verdiği (KW, s.75) *cicoaria* 'chicorée = hindiba' yorumu benimsemiş ve Farsça ve Kumanca terimleri *çürunba* (<*çöb runba* Farsça) (krş. D. Monchi-Zadeh'nin "Oriens", XXV - XXVI, 1976, s.395teki itirazı) A.K. Kuryşzanov, Kumanca sözcüğü önce *Voprosy istorii i dialektologii kazaxskogo jazyka, vyp. 4, Alma-Ata, 1962, s.213* içinde *çiarumba* diye yorumlamış, Kuun'un (s.326) verdiği açıklamayı yinlemekle yetinmiş, ancak bu arada da sözcüğün çevirisinin belirlenmesi gerektiğini söylemiştir. Daha sonra (KQZS, s.142: sözcüğü *çiarumba* olarak yorumlar, bu bir baskı yanlısidir. Krş. S.151m *çürumba*), yazar Kumanca sözcüğü Kazakça *şaşiratçı* (bu sözcük, Kazak dili sözlüklerinde yoktur, ancak şunun bir türevidir: *şaşirat-* ~ *şaşrat-* 'to sprinkle, to splash, to spatter', bkz. Boris N. Shnitnikov, *Kazakh-English Dictionary, Londra-Lahey-Paris, 1966, s.231.*

bu son söylediğimiz işaretin sesinin ise bazı İran lehçelerinde, örneğin Baluçî lehçesinde duyulduğunu ileri sürmüştük.

Daha önce Kodeksin birinci bölümünde rastlanan “ç” harfinin fonetik değeri ile ilgili olarak ileri sürdüğümüzün yanlış olduğunu kabul etmemiz gerekir: Farsça sözcüklerde “ç”, en çok da başlangıç konumunda yalnız üzeri aksanlı c sesini değil, aynı zamanda z sesini (daha önceki makalemizde sözünü ettiğimiz “çamı”, “çer”, “çerd” ve “çibac” sözcükleri, uzmanlarca *zamin*, *zêr*, *zard* ya da *zârd* ve *zîbaq*¹⁶ diye yorumlanmıştır), hattâ z nin daha başka değişkeleri için de (bkz. yukarıda s.447 BİZDE 5) vermekte de kullanılmıştır; Kumanca sözcüklerde “ç-“ = z- “çínay”da (bkz. yukarıda a.g.y.)¹⁷. Öte yandan Baluçî lehçesinden örnek vermemiz uygun bir şey değildir, çünkü dili Kıpçakça olan Kodeks yazarlarınının Baluçî konuşan kimselerle karşı karşıya geldiklerini gösterir hiçbir kanıt yoktur. Ayrıca, o dille ilgili olarak sözünü ettiğimiz olgular (*zêr* yerine *cêr*, fakat aynı zamanda *zamîn*, *zard*, bkz. daha önceki makalemizin 17 ve 18 sayılı notları) yetersizdir, birbirleriyle çelişir, bundan ötürü de onlardan yola çıkarak bir sonuca varılamaz.

Sonuç olarak, “çiuuruba” diye yazılmış sözcüğün fonetik transkripsiyonun şimdi Farsça sözcük için *zurumba* (bu, Steingass tarafından varlığı saptanmış bir biçimdir, bkz. daha önceki makalemizin 18 sayılı notu) ve Kumanca sözcük için yine *zurumba* ya da *zürümbâ* -

¹⁵ D. Monchi-Zadeh, a.g.y., s.95.

¹⁶ Aynı yazar, a.g.y., s.95, 96 ve 98; A. Bodrogligeti, a.g.y.,s.209,210.

¹⁷ Aynı sesi vermek için birden çok harf -ya da harf topluluğu- kullanılması, Latin-Fars-Kuman sözcük dağarında sık rastlanan bir şeydir. Örneğin, Kumanca sözcüklerde üzeri aksanlı c yerine : “ç”, “çi” ve “z” (“çacuç” = caquc, “çiarzau” = carcaw), Farsça sözcüklerde: “ç”, “ci”, “chi” ve “z” (“çarçi” = carci, “ciana” = cana, , “chion” = cõñ, “zasnis” = cašniš); z yerine: Kumanca sözcüklerde “z”, “x” ve “ç(i)” (“zafran” = *zafran*, “xingil” = *zingil*, “çínay” ve bu makalede söz konusu olan “çiuuruba” ve keza Farsça sözcüklerde (“zafran” = *zafrân*, “xamin” ~ “çamı” = *zamin*) vb. (Bkz. Grønbech, Monchi-Zadeh ve Bodrogligeti'nin adı geçen yapıtlarında bu madde).

her iki sözcük de 'zulumpad' * anlamındadır- olacaktır. Krş. *El Şüzür-ü Zehebiye* içinde *zurumba* sözcüğü ve Osmanlı Türkçesinde *zürümbad* ~*zürümbe* (daha önceki makalemizde 19 ve 20 sayılı notlarda görülebilir).

5.enur

Bu sözcük, yapr. 81^{ön} 22, sağ sütunda hiçbir çeviri almaksızın verilmiştir.

Kuun (s.225, not 17) bunu Çagatayca *enür* 'demirci maşası' sözcüğüne yaklaştırır, o sözcüğü ise hazırladığı Kodeks Kumanikus basımının sonundaki Kumanca söz dağarı içinde, Pavet de Courteille'in *Dictionnaire turk oriental* (Paris, 1870, s.142)¹⁸ yapıtına göndermede bulunarak ve Arap harfleriyle verir. Çevirisi: Latince 'forceps'.

Radloff (*Spr.*, s.111, yazılışların dizini içinde) "enur"u *än-* 'inmek' eylemine gönderir, ancak böyle bir biçime sözlüğün *än-* (s.9) maddesinde rastlanmaz.

RW ve KW bu sözcüğü almamışlardır, halbuki KQZS bunu *en-* 'inmek' (s.63) maddesinde kaydedilmiş bir eylem biçimi diye kabul eder ve çevrimyazısını *enür* (s.190) olarak verir. Bu, eyleme rastladığını bildirdiği sayıdan (beş kez saptamıştır, ötekiler KW'tandır, s.88) çıkmaktadır.

Radloff ile KQZS'in yorumları kabul edilemez, çünkü *en-* eyleminin geniş zamanı (elbette düşündükleri geniş zamandı) Kodekste (yapr. 9^{ön} 7) "enar" = *enär* (KW'a göre s.88: *ener*) olarak geçer; ayrıca, şayet bu, öylesine sıradan bir sözcük olan *en-* eyleminin bir biçimiyse,

* Arapça *zadwar*'dan Ortaçağ Latincesi *zedoarium*'dan gelme sözcük.Zencefil türünden uyarıcı olarak kullanılan bir bitkinin adı. (ç.n.)

¹⁸ Krş. RW, I, 735: Çagatayca *änür* 'kleşçi - die Schmiedezange'; RW, I, 1444: Çagatayca *inir* 'aynı anlam'.

yazıcı nasıl olur da bunun anlamını çıkaramayıp, gloz vermeden bırakır?

Kuun'un düşündüğü açıklama, yani "enur" sözcüğünün *enür* 'demirci maşası, demirci kısıkcı' diye yorumlanması gerektiği, bize göre, en akla yakın olandır. Almanca gloz bulunmaması da, yazıcının bunun bilmemesi ya da sözcüğü deyimceliğe geçirirken anımsayamamış olmasıyla açıklanabilir.

6.jovaçæ

Kodeksin yapr. 81^{arka} 23, sağ sütununda bulunan bu sözcüğe Almanca *des marotes teyl* glozu verilmiştir.

Kuun bu Kumanca sözcüğü "jobacä" (s.228) olarak okumuş ve Çagatayca *jupka* (=yupqa) 'debilis' (s.2779 sözcüğüne yaklaştırarak 'pars corporis infirma' diye çevirmiştir. Buna karşı glozu, ikinci sözcüğe Ortaçağ Almancası *merôt* 'coena, panis Cum vino' (s.361) diye tanı koyarak doğru okumuştur. Kuun'un Kumanca sözcükle glozuna verdiği anlamlar arasındaki birbirini tutmazlık çok açıktır.

Grønbech'in (KW, s.127) çözümleri ise bunun tersidir, yani Kumanca sözcüğün yazılışı için önerdiği fonetik yorum (*jovaça*) doğrudur, buna karşı *marotes*'i *marctes* diye okumuştur (o sözcüğün harfi "jovaçæ" sözcüğündeki o ile eştir¹⁹). *Jovaçat* sözcüğünü nasıl çevireceğini bilemez, yanına bir soru imi koymakla yetinir.

Radloff (*Spr.*, s.120) Kuun'un yazdıklarını az çok düzeltir, "jobacä" durumuna getirir, fakat o yazdığı şeyi ne yapacağını bilemez ve sözcüğü RW'a almaz. Sözcük KQZS tarafından da alınmaz (Kumanca-

¹⁹ Grønbech'in *marctes teyl* okuyuşu, Dagmar Drüll ve Louis Ligeti tarafından benimsenmiştir: D.Drüll: *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung*, Stuttgart, 1980, s.120. L. Ligeti: *Acta Orient. Hung.*, XXXV, 1981 içinde: *Prolegomena to the Codex Cumanicus*, s.50, not 66. Bu yazar, söz konusu Kumanca sözcük için "still a mystery" der.

Kazakça sözlük, s.74), halbuki aynı yapıtın devrik sözlüğünde (s.154: *yoraça*) görülür.

Kumanca sözcük, glozundan (krş. Ortaçağ Almancası *mërôt*; *bu sözcük 'flüssige Speise aus Brot und Wein [=Ekmek ve şarapla yapılmış sıvı yiyecek]; Abendmahl [=akşam yemeği, kudas ayini]' anlamına gelen mërâte'nin bir değişkesidir²⁰), belirlenebileceği gibi, aynı sözcüğün modern Kıpçak dillerinde görülen çeşitli değişkelerinden de belirlenebilir: Kazan Tatarcasında *yuaça* 'olad'ja, draçena, bliny -der Eierkuchen, die kleinen Pfannkuchen (= yumurtalı çörek, küçük gözlemeler)' (RW, III, 536), 'prjazenec (sort domašnego pečen'ja; pšeničnyj xlebec, vyppeçennyj na skovorode'²¹~*guwaça* 'olad'ja, bliny, draçena -der Eierkuchen, der Pfannenkuchen' (RW, IV, 175) *ğiwaça* 'zum Abendmahl geweihtes Brötchen (=akşam yemeğine özgü ya da kudas ayini için kutsanmış ufak ekmek)²²; Başkırcada *juasa* ~ *jyuasa* 'Eierkuchen; die kleinen Pfannkuchen'²³.*

Ortaçağ Almancasındaki *marot* (mërôt) sözcüğünün anlamıyla Tatarca ve Başkırcada terimlerin anlamlarını karşılaştırarak Kumanca *yowaca* sözcüğünün 'ufak, beyaz tava ekmeği (akşam yemeğinde yenilen)' ya da daha güçsüz olasılıkla, 'yağda kızartılmış börek, gözleme (akşam yemeğinde yenilen)' anlamına geldiği sonucuna varılır.

7.kvr

Bir şarkı-bilmece olan XLIV sayılı bilmecenin (yapr. 60^{arka} 27-28) 27nci satırın sağ marjında²⁴ başlayan üçüncü bölümünün ilk sözcüğü araştırmacılarca iki ayrı biçimde okunmuştur:

²⁰ M. Lexer, a.g.y., s.138.

²¹ *Tatarsko-russkij slovar'*, s.691.

²² Szentkatolnai Bálint Gabor, a.g.y., s.99.

²³ M. Räsänen, *Versuch eines etym.Wörterbuchs...*, s.209.

²⁴ Bkz. İlhan Başgöz. "Journal of American Folklore", 81.cilt, Ocak-Mart 1968, n°319, s.368-371.

1.küç: Bang bunu büyük sakıncayla (üç tane soru imi koyarak) transliterasyon (harf çevirisi) olarak verir ve çeviri önermez²⁵. Németh tümceyi şöyle yorumlar: *Küç buyası kürlämiş* 'Es murmelte der starke Stier'²⁶. Radloff, Németh'in transkripsiyonunu alır, fakat, şaşılacak bir dalgınlıkla, çeviriyi şöyle yapar: 'Der starke Eber hat gegrunzt'²⁷.

2.A. Tietze²⁸, Németh ve Radloff'un yorumlarının inandırıcı olmadığına haklı olarak işaret eder ve söz konusu sözcüğün *küz* 'sonbahar' olabileceğini sakınımla öne sürer. Son harf bir "r" olabileceği için (s.125) sözcüğün yazılışını yeterince açık bulmamaktadır. Tümceyi de şöyle çevirir: 'The autumn bull bellowed' (s.124; ayrıca krş. S.164); *küz buyası*'nın ne anlama geldiğini bilmediğini söyler, fakat o dizimi Azerce *yaz buya* '2-3 yaşında genç boğa' ile karşılaştırır (s.125).

Tietze'nin yorumu, *küz buyası* ile ilgili olarak ileri sürdüğü sakınım göze alınmaksızın, M. Mollova tarafından kabul edilmiştir. Bn Mollova'ya göre, 'sonbahar boğası' "ileri yaştaki babaya gönderme yapmaktadır"²⁹.

Bize gelince Németh ile Tietze'nin yorumları arasında ikircikli kalmış ve *Küç buyası kürlämiş* 'Güçlü boğa böğürmüş' yanına *küç* konusunda şu kaydı koymuştuk : "kesin olmayan yorum (belki kvz?)"³⁰.

Bununla birlikte, söz konusu sözcüğün "kvç" (=küç) de "kvz" (=küz) de olmadığını, A. Tietze'nin tahmin ettiği gibi "kvr" olduğunu görmek için hiç bir sıkıntıya girmek gerekmez. Bu, çıplak gözle bile iyice

²⁵ W. Bang, SPAW Phil.-hist. Klasse 1912 içinde: *Über die Rätsel des Codex Cumanicus*, s.351.

²⁶ Julius Németh, ZDMG, LXVII, 1913 içinde: *Die Rätsel des Codex Cumanicus*, s. 605-606

²⁷ W. Radloff, 1915 te yazılmış ve 1930 da S.E.Malov tarafından "Izvestija Akademii Nauk SSSR" içinde (s.370) *K istorii i kritike Codex Cumanicus* başlığı altında bir bölümü yayınlanıp tamamlanmış makale.

²⁸ Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore*, Berkeley and Los Angeles, 1966, s.122-125.

²⁹ Mefküre Mollova, "Linguistique Balkanique" XXIV, 1981 n°4 içinde: *Nouvelle interprétation de 25 devinettes du Codex Cumanicus* (Kodeks Kumanikus'taki 25 bilmece üzerinde yeni yorumlar), s.75-76.

³⁰ Vladimir Drimba, *Syntaxe comane*, Bükreş-Leiden, 1973, s.208 ve not 79 ve s.216.

fark edilmektedir , sadece son harf biraz düzensizdir. Böyle yazılmış bir sözcük için ileri sürülebilecek tek fonetik yorum *kür* olabilir; Türk dillerinin çoğunda, birçok anlamla yüklü olarak ve çok yaygın bulunan bu sözcük³¹, bizim metinde 'yürekli, cesur, gözü pek' anlamlarını taşıyor olsa gerek (bu anlamda Kâşgarlı Mahmut'un *Kutadgu Bilig*'inde ve Kazakistan Tatarcasında vb bulunur³²: *Kür buyası kürlämiş* 'Boğası böğürmüş' diye çevrilebilir. Bilmecenin yanıtı yazılı bir yerine üzerine yazılmıştır. Yanıttaki *atası* 'babası' sözcüğü *kür buyası* dizimine açıklık getirir; *kür buyası* da bilmecenin birinci bölümünde sözü edilen ve aynı zamanda bu karmaşık bilmecenin çözümü de olan kölenin (*tutyan kişi*) babası için söylenmiştir.

8.Sísípdír

Yapr. 58^{ön} 38 in sol marjında yazılı bu sözcük genellikle iyi korunmuş durumdaysa da, ilk harfinde biraz biçim bozulması ve lekelenme olmuştur. "Sísípdír" çok doğru olmayan bir gloz almıştır: Ortaçağ Almancası *czu swollen* (=modern Alm. [an]geschwollen), yani birleşik geçmiş zaman yerine edilgen ortaç yazılmıştır. Bununla birlikte, konuyla uğraşanlar tarafından ayrı biçimlerde yorumlanmıştır:

Kuun bu yazılışı "(b)ieipdir" diye çözmüştür (s.140; krş. S.301: "bieipdir" 'tumidus erat'). Radloff (*Spr.*, s.114) bu çözümde her nedense *bi-* 'tanzen' eyleminin olduğunu sanmış, o eyleme göndermede bulunmuşsa da gösterdiği yerde o biçim yoktur(s.73) .

Grønbech (KW, s.132 *iy-* maddesinde) Kodeksteki yazılışın birinci harfini bir yana koyup (harf ona çıkarılmış gibi gelmiştir) "s" yi de

³¹ Bkz. M. Räsänen, *Versuch eines etym.Wörterbuchs...*, s.309-310.

³² *Drevnetjurskij slovar*, Leningrad, 1969, s.328; *Tatarsko-russkij slovar*, s.327; Sir Gerard Clauson, *An etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s.735.

Kuun'un yaptığı gibi "e" diye okur; böylece yeniden biçimlendirdiği sözcüğü *jyyp-dyr* 'ist angeschwollen' diye yorumlar.

KQZS'nin Grønbech'in etkisi altında kalmış olan yorumu açık değildir: *yïypdir* (s.189) diye yazar; bunun *yi-* 'zi-' tabanına bağlanması gerekir (s.77)?

Sísípdír, açıkça görülüyor ki, *šišip-dir* 'şişti' diye yorumlanmalıdır; bu biçimin benzerleri Kodekste (s.231, *šiš-* maddesi) daha önce görülmüştür.

9.tarHar

Yapr. 82^{ön} 2, sol sütunda bulunan ve Almanca *is czuget* diye gloz almış olan bu sözcüğün ilk harfinin değişik bir biçimi vardır, yukarı çıkan çizgisi, aşağıya doğru uzanmıştır. Kuun bunun karşısında ikircikli kalmış ve "(?ci)arhar" diye bir yorum getirmiş, sonra da "aynendir!" kaydını koymuştur (s.229). Bu "(ci)arhar"ın "ciharir" sözcüğünün yanlış yazılmış bir biçimi olduğunu sanmış (s.2829, Kumanca sözcüğü Osmanlı Türkçesi *çiqar*-ile karşılaştırmıştır (s.229, not 15), çeviriyi de modern Almanca *es zieht* ile aynı gördüğü glozu gibi yani 'çekiyor' diye vermiştir (s.282 ve 355).

Grønbech ilk harfi incelememiş ya da çıkarıldığını sanmıştır. Sözcüğü "arHar" (=ar χ ar) diye okumuş, *ar χ -* eylemini 'es eilig haben' diye çevirmiştir. Bu yorumdaki sakatlık sadece yazılışın çözümündeki yanlıştan değil, aynı zamanda yazarın varsaydığı sözcüğün anlambilimsel yorumundan da gelmektedir, çünkü yazar herhalde *ar χ a-* ile *arqa-* (*ara-*'ın eski biçimi) arasında bir bağlantı kurmuş olmalı; oysa sadece orta dönem Türkçesinde saptanmış olan *arqa-* 'aramak,

incelemeye almak, incelemek, içinde bir şey bulmaya çalışmak' anlamları taşır³³.

KQZS'nın bu sözcüğü atladığı anlaşılıyor.

"tarHar" yazılışı Kodekste sık geçen *tarqa*-eyleminin $q > \chi$ almış geniş zamanı olan *tarχar* diye yorumlanmalıdır. Bu eyleme Çagatayca, modern Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Nogayca gibi birçok dilde 'dağılmak, ayrılmak, saçılmak, uzaklaşmak, gitmek' anlamlarında rastlanır³⁴.

Sözcüğün Almanca glozuna gelince, bu, Ortaçağ Almancası *zugen* eyleminin gösterme kipinde şimdiki zaman 3. Kişidir. *Zugen* 'sich auf den Weg machen, ziehen, gehen, marschieren; eilen; laufen' anlamlarına gelen *zogen*'in bir değişkesidir³⁵

Kumanca *tarχa*- eyleminin Türkçe *tarqa*- ve Ortaçağ Almancası *zugen*, *zogen* eylemleriyle ortak anlamda olması yani 'yola koyulmak, çıkıp gitmek, yola çıkmak', belki bunlarla birlikte 'ayrılmak, birine hoşça kal demek' anlamlarına gelmesi gerekir. Bu anlamlardan sonuncusu birincisine anlamca yakındır. (O birinci -bildiğimiz sözlüklerde bulunmamasına karşın- Ortaçağ Almancasında var olmuşsa bu olasılık daha güçlenir).

10.tengeri, tener, tengir

Kodeks Kumanikus'un Kumanca yazılarının tümünde Tanrı'ya verilen ad, *teŋri* sözcüğüdür; çeşitli biçimlerde yazılır: "tengri", "têgri", "teŋri" vb (bkz. KW, s.241); *teŋri* biçimi gerek Kodeksin birinci bölümünde (yapr. 35^{arka} 6 ve 19) kullanıldığı gibi, ikinci bölümde de bu terimin bulunduğu metinleri yazmış ya da kopya etmiş yazıcıların

³³ *Drevnetjurskij slovar*, s.54; G. Clauson, a.g.y., s.217.

³⁴ R, III, 851 ('rasxodit'sja, razsejat'sja - auseinandergehen, sich zerstreuen'); Kazaxsko-russkij slovar, s.335 ve *Kirgizsko-russkij slovar*, s.707 ('rasxodit'sja, razojtis; rassejat'sja); *Nogajsko-russkij*, s.336 ('rasxodit'sja, razbredat'sja; 'rasxodit'sja, raz'ezzat'sja; rascivat'sja).

³⁵ M. Lexer, a.g.y.,s.338.

hemen hepsi (toplam on kişi) tarafından (yapr. 58^{ön} 20, 59^{ön} 17 ve 20, 63^{arka} 33, 66^{arka} 1 ve 2, 66^{arka} 29 sağ, 69^{ön}, 72^{arka}, 73^{ön} 3, 74^{ön} 8 ve 15, 74^{arka} 1, 3 ve 4bis, 76^{ön} 3bis) kullanılmıştır. Bunların dışında kalan tek yazıcı, 61^{ön} - 63^{arka} 26 arasındaki yaprakları kopya eden kişidir, o kimse şu yazılışları kullanmıştır:

1."tengri" (61^{arka} 13, 62^{ön} 25; 62^{arka} 3,4, 20, 22, 24, 27 ve 29; 63^{ön} 7 ve 34), "tengriga" (61^{arka} 9, 62^{ön} 11-12), "tengriden" (63^{ön} 19), "tengrini" (62^{ön} 20-21) ve "teng[î]ri[n]" (62^{ön} 13). Bu sonuncu başlangıçta yanlış yazılmış bir biçimken sonradan birinci "î" nin yukarı ucuna lekeyi andıran bir çıkma oturtulması ve aksanın ve son "n" nin kazınması yoluyla düzeltilmiştir.

2."tengeri" (61^{ön} 22, 23 ve 26; 61^{arka} 19, 20, 21, 22, 29 ve 30; 62^{ön} 15, 22, 24, 29, 32, 33, 34 ve 36, 62^{arka} 6, 31 ve 32).

3."tengernig" ("-nig" yerine, 61^{arka} 6) ve "tengerni" (61^{arka} 8).

4."tengirnig" ("-nig" yerine, 62^{ön} 26 ve 28; 63^{ön} 26, 28, 32 ve 40, 63^{arka} 6) ve "tengirni" (62^{ön} 14, 18 ve 23).

5."teng^r"³⁶ (61^{ön} 9), "teng´ga" (61^{ön} 2, 7, 9, 23) ve "teg´ga" (61^{ön} 17), "teng´den" (63^{ön} 25).

Karşı karşıya olduğumuz sorun, "tengeri", "tenger" ve "tengir" yazılışlarının *teḡri* sözcüğünün çeşitli fonetik değişkelerini gösterip göstermediği sorunudur. Uzmanların çoğu buna olumlu yanıt vermiştir.

Grønbech (KW, s.241) tamlayan durumu (genitif) *teḡerniḡ* ve belirtme durumu (akusatif) *teḡerni* olan *teḡeri* biçimini kabul eder, *teḡirniḡ* ve *teḡirni* biçimlerinin de bunların değişkeleri olduğunu yazar. Bu açıklama şu yazarlarca benimsenmiştir: A.C. Emre³⁷ (iç türeme

³⁶ Bir kesme imine benzeyen kısaltma imi, Kodeks Kumanikus'ta bir "r"nin ya da önünde veya arkasında bir ünlü bulunan "r"nin yerini tutması için kullanılmıştır.

³⁷ Ahmet Cevat Emre, *Türk lehçelerinin mukayeseli grameri* (İlk deneme). Birinci kitap: *Fonetik*, İstanbul, 1959, s.168.

yoluyla *teŋeri*), A. v. Gabain³⁸ (*teŋeri*, *teŋirniŋ*, *teŋirni* biçimlerini verir) ve J. Benzing³⁹ (*teŋeri* biçimine ünlüyle iç türeme açıklamasını getirir ve *teŋer-*, *teŋir-* biçimlerini Kazakistan Tatarcasındaki *täŋer* biçimiyle karşılaştırır).

KQZS (s.125) şu biçimleri kaydeder: *teŋer*, *teŋeri*, *teŋiri*, *teŋir* ve *teŋiri* (bu sonuncu, görüldüğüne göre, yapr. 62^{ön} 13 teki “teng[ı]rı[n]” yazılışıyla çakışmaktadır).

M. Mollova⁴⁰ Kodeks içinde *Teŋri* yanında *Teŋgeri* ve *Taŋri* biçimlerini de saptadığını, bunların çoğu zaman *bey*, *çan* ya da *ata*⁴¹ gibi sanlarla birlikte kullanıldığını, hattâ o sanların bu biçimlerin yerini aldığını, bunların yalnızca Hıristiyan dini Tanrısı için kullanıldığını⁴² yazar. Şunu belirtmemiz gerekir ki, hiçbir Türk dilinde bulunmayan⁴³ *Teŋgeri*, “tengeri” yazılışının mekanik (*ŋ* yerine *ng*) bir yorumudur ve *Taŋri* biçimine Kodeksin hiçbir yerinde rastlanmamıştır. Mollova “tenger” ve “tengir” yazılışlarının fonetik değeri konusunda düşüncesini söylemez. Buna karşı, başka bir makalede⁴⁴, bu terimin tümünden şaşırtıcı ‘cennet ve Tanrı’ anlamlarındaki yeni bir değişkesini *taŋyir* sözcüğünü keşfeder. Bu, yalnızca Kumanca için değil, başka herhangi bir Türk dili için de akıl almaz bir şeydir. XI. Bilmecenin (yapr.60^{ön} 15)

³⁸ Annemarie von Gabain, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959 içinde: *Die Sprache des Codex Cumanicus*, s.71 ve 56.

³⁹ Johannes Benzing, *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. 4 Temmuz 1981 de Annemarie von Gabain'e 81nci doğum yıldönümü armağanı içinde: Bemerkungen zu zwei türkischen Gottesbezeichnungen*, s.11.

⁴⁰ Mefküre Mollova, *Acta Orient. Hung.* XXXIX, 1985, fasikül 2-3 içinde: *Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus*, (Kodeks Kumanikus içinde din çatışmalarından izler) s.339, 342 ve 350.

⁴¹ *Tın ata* ‘ruhsal baba’ dizimi; yazarın sandığı (a.g.y., s.339) gibi, Tanrının belirleyicisi olarak kullanılan “san+belgeç” değildir; Kodekste (yapr.61^{ön} 3 ve 9) karşısında günah çıkarılan papaz için kullanılan bir adlandırmadır.

⁴² Aynı yazar, a.g.y., s.339. Bkz. aşağıda *topraq* ve *toz topraq* konusunda yazdıklarımız.

⁴³ *Täŋri*'nin biçimleri ve anlamları konusunda bkz. M. Räsänen'in *Versuch eines etym. Wörterbuchs*, s.474-475 te yazdığı eksiksiz veriler ve V.I. Tatarincev'in “Sovetskaja tjurkologija”, 1984, n°4 içindeki *O proisxozdenii tjurkskogo naimenovanija neba (täŋri) i ego soolvelstvija*, s.73-84.

⁴⁴ Mefküre Mollova, *Nouvelle interprétation de 25 devinettes* (25 bilmecenin yeni yorumu)...s.54.

tüm araştırmacılarca *señir tavda* (ya da *tardä*) *yoç*⁴⁵ olarak yorumlanmış olan “*ŷegir tavidæ joH*” dizesi, Mollova tarafından *señyir tañyirdan yoç* 'zincir tanrıdan yok; gökten inen bir zincir yok' biçiminde yorumlanır.

Yukarıda adını verdiğimiz araştırmacılarından değişik olarak, Radloff (*Spr.*, s.81-91) ve biz (*Syntaxe comane*, s.220 - 256), “tengeri”, “tenger” ve “tengir” biçimlerini bir yanlış yazılış olarak kabul ettik. Bunların yorumunu Radloff *tañrı*, biz de *Teñri* olarak yaptık. Kumanca için Grønbech'in sözlüğünü kullanan Räsänen⁴⁶ ve Clauson'un⁴⁷ etimolojik sözlüklerinin yalnızca *teñri* biçimini almış olmaları dikkati çekiyor; bu herhalde, Grønbech tarafından kabul edilmiş olan öteki biçimlerin doğruluklarından bu iki bilginin kuşkalandıklarını gösteriyor.

Gerçekten de Kumancada *teñeri*, *teñer*, *teñir* (ve *teñiri*, krş. KQZS) biçimlerinin varlığı hiç duraksamadan kabul edilebilir mi? Türk dillerinde *teñri*'nin çeşitli değişikelerinin yayılmasına bakılırsa, (birçok dilde bu terimin yalnızca 'gök(ler),cennet' anlamı taşıdığı gerçeği -ki bu yabana atılır bir nokta değildir- dikkate alınsa bile) bu sorunun yanıtı olumlu olmalıdır: Krş. Altay (oïrot) ve Kumandu dillerinde *teñeri* 'gökler', sarıg-yugur dilinde *teñer~teñir~teñir* gökler, Sagaycada *teñir* 'gökler', Kırgızcada *teñir~teñiri* 'gökler' ve 'Tanrı', Kazakistan Tatarcasında *täñir* 'Tanrı', Karakalpakçada *teñir* 'Tanrı'⁴⁸. Yine de şu soruları kendi kendimize sormamamız olanaksız: Öteki yazıcıların tümü (toplam on bir kişi) aynı dil, hattâ aynı lehçe için *teñri* biçiminden başkasını not etmezken (bkz. yukarıda s.13 ve 14), neden yalnızca yapr.61^{ön} - 63^{arka} 26 bölümünü kopya eden kişi aynı terim için en az altı

⁴⁵ Bu dizenin çevirisi çeşitli biçimlerde yapılmıştır: 'Nicht auf dem spitzen Berg' (Bang, Németh ve Radloff, bkz. Tietze, *The Koman Riddles...*,s.41); 'It is not in a protruding (jutting out) mountain' (Tietze, a.g.y., s.142); 'burunda/dilde [coğrafya terimi]- ondan yok' (V. Drimba, *Syntaxe comane*, s.211).

⁴⁶ M. Räsänen, a.g.y., s.474.

⁴⁷ G. Clauson, a.g.y., s.524.

⁴⁸ Bkz. Räsänen ve Tatarinev'in yukarıda 43 sayılı dipnotta sözü edilen yapıtları.

sayfa boyunca birbirine karışan birçok biçimi not etmiş? Neden *teñer-* ve *teñir-* biçimleri hiçbir zaman, olağan olarak öyle olması gerekirken, belgisiz durumda (ve Grønbech'in üzerinde durduğu tamlayan [geniti] ve yükleme [akkusatif] biçimlerinden başka bir durumda) kullanılmamış?⁴⁹

Bu sorulara yanıt vermeden önce, anımsatmamız gerekir ki, yapr. 61^{ön} - 63^{arka} 26 da bulunan metinler, bunlara getirilmiş notlar, kayıtlar bakımından, Kodeksin en kötü metinleridir, çünkü bunlarda pek çok (üç yüze yakın!) çeşit çeşit kopyalama yanlışı vardır. Bunların çoğu dikkatsiz, işini önemsemeyen, Kumancayı iyi bilmeyen bir yazıcının yaptığı önemli yanlışıdır⁵⁰. Aşağıda birkaç örnek veriyoruz:

a) arkasından bir "g" gelen bir ünlünün üzerindeki tilde iminin [~] unutulması (tildelisi η değeri taşır): "lagimadis" 61^{ön} 20 (= *sayınmañiz*); "taglar" ve "tengrinig" 61^{arka} 14 (= *tañlar, teñriniñ*); "jenig conglug" 62^{ön} 21 (= *senin köñlüñ*); "anig" ve "alarnig" 62^{ön} 31-32 (= *añiñ, alarniñ*); "barugis cørugis" 62^{arka} 1 (= *baruñiz, körüñiz* - belki *körünüñiz* yerine yanlışlıkla yazılmıştır); "burnug tumaladig" 62^{arka} 16 (= *burnuñ tumaladiñ*), vb⁵¹.

b) sözcük, biçimbirim ya da harf unutulması -sonradan yerine konulmuştur-: "ayt /in/ gis" 61^{ön} 1 (= *aytiñgiz*), "paulus /ga/ " 61^{ön} 2-3 (= *Paulusya*); "iuldus /u/ " 61^{arka} 40 (= *yulduzun*); "lol/ alley aytir" 62^{ön} 18

⁴⁹ Aslına bakılırsa, Grønbech, yapıtının başka yerlerinde, kesme imi biçimindeki kısaltma imini yanlışlıkla (bkz. yukarıdaki açıklamamız) *ri* değil de *ir* grubunun temsilcisi diye yorumlayıp (bkz. iki sayfa aşağıdaki açıklamamız) *teñir-*'in gönderme (datif) ve çıkma (ablatif) biçimlerini de verir: "teng'a" (yapr. 61^{ön} 7) ve "teg'ga" (61^{ön} 17) = *teñirge* (KW, s.34, *alaj* maddesinde ve s.169 *neçe* maddesinde); "teng'den" (63^{ön} 25) = *teñirden* (KW, s.146 *kim* maddesinde). Öte yandan, yazar değerlendirmesinde tutarsız davranır: Aynı satırda (61ön) bulunan aynı yazılış biçimine iki ayrı yorum getirir: "bey teng'ga" = *bej teñirge* (KW, s.111, *jalbar-* maddesinde) ve "bey teng" = *bej teñri* (KW, s.241, *teñri* maddesinde).

⁵⁰ Bkz. Vladimir Drimba, "Revue Roumaine de Linguistique" XV, 1970, n°5 içinde *Miscellanea Cumanica* (I), s.455-459.

⁵¹ Annemarie von Gabain (a.g.y.) bu yazılış biçimlerini iyelik (-°γ, -γ°, s.61), tamlayan durumu ((-n°γ / -n°g, s.60) ve buyruk kipi (*barugiz, körügiz*) soneklere almış geçerli biçimler olarak kabul eder.

(=*ol alley aytir*); “keldim corgu[ma / [aga/ ” 62^{ön} 23 (=keldim körgüzmä sa[ya); “bu ay /da/ ” 63^{arka} 1 (=bu ayda), vb..

c)şaşıрма, unutmama, aceleyle öne alma, yineleme ya da sözcük veya sözcük parçalarının birbirlerinin yerine yazılması sonucu olan ve sonradan -en çok kazıma yoluyla- düzeltilmiş yanlışlar: “[an]iç] an]e]im” 61^{ön} 16 (=ansizin); “[] [aga] [adaga]ndan “ 61^{ön} 18 (=sadayasından); “[]]w] şöynwp” 61^{ön} 22 (=söyinüp); “ata dage ogul dage [ata] aretin” 61^{arka} 11 (=ata da[ı o[ul da[ı ari tin); “[v]tu bas] baz v]tuda” 61^{arka} 34 (= baş üstündä); “kelingis terçe [ğuhut] benim artwnçe ğuhut ierina” 61^{arka} 35 (=keliniz terçe benim artumça ğuhut yerinä); “betlem[g>d]a” 62^{ön} 2 (=Betlemgä > Betlemdä); “[cölug] cözügne” 62^{ön} 26 (=qo[şu[ni); “ol [iaçu] iazuchni” 63^{ön} 19 (=ol yazuçni); vb. Bu tür yanlışların en ağırı yapr. 62^{ön} 4-7 dedir. Bu, bugünkü numaralamayla yapr. 63^{ön} 21-23 ün ilk karalaması üzerine yanlışlıkla kopya edilmiş uzun bir parçadır. Bu kopyalama sonradan yazıcının kendisi tarafından kazınarak yok edilmiştir⁵².

d)düzeltilmeden kalmış pek çok sayıdaki yanlış yukarıda sözünü ettiklerimizden de ağır yanlışlardır: “iarbar[seular” 61^{ön} 8 (=yalbarsinlar); an[se]im” 61^{ön} 16 (=ansizin); “githovgæ” aynı yerde (=yix-öwgä); “ança ança” 61^{ön} 18 (=ança a[na); “ber[sen” 61^{ön} 24 (=bersin); “køylar kuter” 61^{ön} 2 (qoylar küler edi [ya da idi]); “alargi” 61^{arka} 19-20 (alar[ya); “egelic” 61^{arka} 27 (=egilik); “ioldus” 61^{arka} 33 (=yulduz); “iazuchug[ne” 62^{ön} 6 (=yazuklilar[ya); “nizam” 62^{arka} 6 (=nišan); “tumalede” 62^{arka} 9 (=tumaladi); “leldi” 62^{arka} 10 (=keldi); “ainclāmas” 62^{arka} 28 (=aniqlanmaz); “aytehanda [ongra” aynı yerde (ayt[andan so[ra); “tuma[fa” 62^{arka} 34 (tutmasa); “tamuchuug” 63^{ön} 29 (=tamuçnu[);

⁵² Bkz. yukarıda 50 sayılı dipnotta sözü edilen makale.

“øldorur” 63^{ön} 35 (=øldürür); “memi” 63^{ön} 37 (=menim); “conglug miŕe” 63^{arka} 5-6 (=køñlümize); “bule” 63^{arka} 10 (=bile); “kagiŕŕe korkuku titeremec” 63^{arka} 11-12 (=qayyisi, qorqusu, titremeki)⁵³, vb.

Bu durumda, söz konusu metinleri (yapr.61^{ön} - 63^{arka} 26) büyük titizlikle ele almak gerekecektir. Bu nedenden ötürü de, “tengeri”, “tenger” ve “tengir” yazılıŕlarının daha çok yazıcıdan kaynaklanan birer yanlış olup olmadığı sorusu akla gelebilir. Bize kalırsa, -«teng’» de görölen kısaltma iminin yorumundan yola çıkarak ve sözcüğünün yazılıŕlarının dağılımını inceleyerek- bu sorunun yanıtını olumlu olarak görüyoruz.

Bu kısaltma imi, söz konusu metinlerde, «teng’» den başka tek bir yerde “he’odes” (63^{arka} 19) kullanılmaktadır. Orada *r* değeri taŕıdıđı (=Herodes) ve öteki yerlerdeyse *ri* grubu karŕılıđı olduğu açıkça görölüyor: 63^{ön}39da iki kez [“c’ftus”] (=Kristus), 63^{arka} 3te “c’ftuŕnŕig>ugŕ” (yanlıŕ olarak *Kristusnŕi* diye yazılıp *Kristunun* diye deđiŕtirilmiŕtir), 63^{arka} 8de “c’ftuŕni” (=Kristusni) ve 63^{ön} 38de “c’ftianlar” (=kristianlar). Kuŕkusuz, ŕu yazılıŕlarda bu kısaltma imine, Grønbech’in yaptığı gibi *ir* (bkz. yukarıda not 49) değeri değil de *ri* değeri vermek gerekir: «teng’» 61^{ön} 9 (=teŕri), “teng’ga” ve “têg’ga” 61 ön 2,7,9,17,23 (=teŕrigä), “teng’den” 61ön 25 (=teŕriden).

⁵³ M. Mollova “korkuku” ve “titeremec” yazılıŕlarını doğru kabul eder: “Sanıyoruz ki, *qorquq*, bugünkü *qorqu*’nun daha az indirime uğramıŕ eski bir biçimidir. ‘titermek’in eski biçimi, *titireremek* / *titeremec*’tir. -i-nin eklenmesi zorunlu değildir. Çünkü [onu izleyen- Drimba’nın notu] *yalbarmağı* sözcüğünde yinelenmektedir.” (WZKM, cit 77, 1987, s.292). Bu düşünceye katılmamız kolay değil. Her ne kadar eski olsun yaŕayan olsun hiçbir Türk dilinde *qorquq* diye bir biçime rastlanmamıŕsa da, “korkuku” yazılıŕıyla ilgili aynı yorum daha önce -sadece- Radloff (*Spr.*, s.29 ve 90 ve RW, II, 565) tarafından dile getirilmiŕti. Böyle bir ŕey olamaz, çünkü -i-, -i-, -u-, -ü ile oluŕmuŕ eylem adları -°q/-°k’li türevlerden gelmezler (bkz. E.V. Sevortjan. *Affiksy imennogo slovoobrazovanija v azernajdzanskom jazıke*, Moskova, 1966, s.257-263). Mollova’nın “titeremec” yazılıŕına vermeyi yeğlediği yoruma gelince, buna da iki noktadan karŕı çıkılabilir: Yazarın sözünü ettiği iki yazılıŕ biçimi “titermek’in eski biçimi” değil, (bunlar, hele ikinci gerçekten varsa), içten ünlü türemesi yani epantez almıŕ ikincil biçimlerdir (sözcüğün Kodeks içinde rastlandığı öteki yerler için bkz. KW, s.246); iyelik sonekinin bulunmamasına gelince, bu, normal olarak, ancak daha önce geçen ve birbirlerine bağlı iki terimin de bu sonekten yoksun bulunmaları durumunda olağan karŕılanabilir.

Büyük olasılıkla, bu metinlerin ilk yazılışında yani orijinalinde, dönüşümlü olarak iki yazılış biçimi, “tengri” ve «teng’» kullanılmış, kopyalayan kişi de bunları yukarıda belirttiğimiz yerlerde - «teng’» (en çok yapr.61 de) ve 61^{ön} den sonra (bkz. yukarıda s.14) “tengri” olarak olduğu gibi yinelemiştir, - öteki yerlerdeyse (bkz. aynı sayfa) «teng’»i -söz konusu kısaltma iminin *er* ve *ir* değerlerini de bildiğinden- “tenger” (61^{arka}), “tengir” (62^{ön} den başlayarak) ve “tengeri” (62^{ön} den başlayarak) yazmıştır. Bu son biçimin «teng’» (kopyalayan kişi bunu “tenger” olarak yorumlamıştır) ile “tengri”nin birbirini etkilemesinden ortaya çıktığı düşünülebilir.

Bu yazılış biçimlerinin arasındaki gidip gelmeye şu altı sayfa boyunca az çok her yerde, hattâ aynı satırda iki ayrı biçimde olmak üzere, rastlanır:

yapr. 61^{ön}: «teng’» (satır 9), “teng’ga” (sat.2,7,9) ve “teg’ga” (sat.17) - “tengeri” (sat.22,25,26) - “tengeri ile birlikte “teng’ga” (sat.23),

yapr. 61^{arka}: “tengri” (sat.13) ve “tengrige” (sat.9) - “tengernig” (sat.69 ve “tengerni” (sat.8) - “tengeri” (sat.”9, 20, 21, 22, 29, 30);

yapr. 62^{ön}: “tengriga” (sat.10-11) - “teng[*f*]rni[n]” (ikircikli biçimde düzeltilmiştir, sat.13) - “tengirnig” (sat.26,28) ve “tengirni” (sat.14, 28, 23) - “tengerni” (sat.15, 22, 24, 29, 32, 33, 34, 36) - “tengirni” ile birlikte “tengri” (sat.25), yine “tengirni” ile birlikte “tengrini” (sat. 20);

yapr. 62^{arka}: “tengri” (sat. 3, 4, 20, 22) ve “tengriga” (sat. 24, 27, 29) - “tengeri” (sat. 6, 31, 32),

yapr. 63^{ön}: “tengriga” (sat.7, 34) ve “tengriden” (sat.19) - “teng’den”(sat.25) - “tengirnig” (sat.26, 28, 32, 40);

yapr. 63^{arka}: “tengirnig” (sat.6).

Yaptığımız bu çözümlemeden çıkan sonuç, bütün bu yazılış biçimlerinin, büyük olasılıkla, tek bir biçimi, *te η ri* biçimini gösterdiği ve

kopyalamakla görevli kişinin sözcüğün gerçek fonetizminden emin olmaması nedeniyle kâh birini kâh ötekini kullandığını ortaya koymaktadır.

11. *topraq* ve *toz topraq*

Mefküre Mollova, sözünü ettiğimiz (not 40) makalesinin birinci bölümünün (s.339-343) çok özgün bir izlek olan ana düşüncesini makalenin sonunda (s.350) şöyle özetler: "Aralarından bir bölümünün Katolikliği, bir bölümünün de Müslümanlığı kabulünden önce, Kumanların Tanrısı topraktı. Bu Tanrının adı *Teñri*, *Teñgeri*, *Tañri* idi. Bu terim, Hıristiyan Tanrısına (ve Müslümanlarınkine de) uygulanır oldu ve Hıristiyan ya da Müslüman olmayanların Tanrısı için papazlar ve belki Hıristiyan Kumanlar⁵⁴ (ve aynı zamanda hocalar ve İslamlaşmış Kumanlar) az çok hor gören bir anlatımla *toz topraq* ya da sadece *topraq* terimi kullanmaya başladılar." Bu iki terim, Mollova'nın bildirdiği anlamla şu metinlerde karşımıza çıkar:

1. *Eger toz topraq quyaşdan yüz miñ qurla yariq bols'edi*⁵⁵ *hänüz Teñriniñ yariçliqına köre qarañğı-dir* (yapr. 59^{ön} 26-28, sağ sütun) 'toprak (sözcüğü sözcüğüne: toz ve toprak ya da toz durumunda toprak), güneşten yüz bin kez daha parlak olsa (sözcüğü sözcüğüne: olmuş olsa) (bile) Tanrı'nın parlaklığına oranla sönük olurdu (sözcüğü sözcüğüne: sönüktür)⁵⁶; krş. Mollova, s.342: *Eger toz topraq quyaşden yú(s) miñ qurla bols'edi hanus Teñ(ri)niñ yariçliqına köre qarañğıdir*⁵⁷

⁵⁴ Mollova'nın düşüncesine göre, Kodeksin dinsel metinlerinin çevirmenleri -elbette- Latinceye egemen olabilen kişilerdi ama, kusursuz bir Latince bilgisine sahip olmaları pek akla yakın bir şey değildir.

⁵⁵ Radloff (*Spr.*, s.80) "bol'edi" yazılmış sözcüğü -belki haklı olarak *bolsa da* diye yorumlar.

⁵⁶ Krş Grønbech, KW, s.101, *hanuz* maddesinde ve V. Drimba, *Syntaxe comane*, s.200 (biraz değişik çevirilerle).

⁵⁷ Mollova tarafından kullanılan fonetik çevriyazı için bkz. kendisinin RO, XLV, 1987, 2.fasi.s.25-26 daki *Sur un hymne du Codex Cumanicus* (KK: içindeki bir ilahi hakkında) başlıklı makalesindeki şu not: İlahinin Kıpçak niteliğine bağlı kalma amacıyla fonetik çevriyazıda damaksı-*ö, ü, i* yerine, yarıdamaksı-*ó, ú, í* ünlülerini kullanıyoruz. (i bazı sözcüklerin başlangıcında, y ile yanyana olduğunda ve

'*toz topraq* (Hıristiyanlık ve Müslümanlık dışı Kumanların Tanrısı), güneşten yüz bin kez parlaksa (bile) Tanrı'nın parlaklığıyla karşılaştırılınca karanlık kalır'.

2.*Teñrısı topraq bay är, kökäri baqqıl! Owluna beyinç!* (yapr.73 aşağısında)'Ey Tanrısı toprak olan zengin adam, gökyüzüne bak! Onun oğluna hayranlık!' Krş. Mollova, adı geçen makale: *Teñrısı topraq, bay er, kökäri baqqıl - owluna beyinç!* 'Tanrısı toprak olan soylu adam, gökyüzüne bak - Onun oğluna hayranlık!' Bugün eski yorumumuzdan vazgeçiyoruz⁵⁸. Bununla birlikte, ünlemli bir seslenme değerindeki *owluna beyinç!* sözlerinin ne anlama geldiğinden emin olmaksızın, Mollova'nın kabul eder görüldüğü gibi ['Oğlundan haz duyalım.' ya da 'Hayranlığımız onun oğluna yönelsin!' (krş.Mollova)], sözdizimi bakımından da, anlambilim bakımından da, bir önceki tümceye bağlı olmadığını işaret ederiz (*owluna* o tümcenin hiçbir terimine ait değildir). 'hayranlık' anlamı olsa olsa sadece ve dolaylı biçimde bugünün Osmanlı Türkçesinde var olan *beğenme* sözcüğünden çıkarılabilir.

Mollova'nın Şamancı Kumanların yüksek tanrısal varlığı ve bu varlık karşısında Hıristiyanların (ve Müslümanların) takındıkları tuttum konusundaki düşüncelerine gelince, bunlar Kuun'un (s.208, not 6) şöyle bir dokunup geçtiği şu varsayımına dayanmaktadır: "*tengrısı topraq* 'Deus corum terra est' fortasse ad antiquam Cumanorum paganorum religionem alludet". Kolayca gözlemlenebileceği gibi, bu varsayım herhangi bir gerçek dayanaktan yoksundur (Kuun'un eski Macarlara ve

sınırlı biçimde kullanılacaktır.) [...], w ile yanyana olduklarında ä, e, ó yazılışını ve ardamaksı çeşitten sözcüklere yaslanmış bazı biçimbirimlerde (-gä, -dä, -däv, -sä, -ley, -mey) ä ve e'leri olduğu gibi bırakıyoruz [...]. Bununla birlikte sözünü ettiğimiz yarı damaksı ünlü biçimbirimlerinin eski Kıpçakçada olup olmadığı sorusunu sormamız gerekiyor, çünkü bugünkü Kıpçak dillerinin yarısında bile bu biçimbirimleri yoktur(bkz. A.M.Şçerbak, *Sravnitel'naja fonetika tjurkskix jazykov*, Leningrad, 1970, s.157; Shirô Hattori, "Harvard Ukrainian Studies", III-IV, 1979-1980, 1.bölüm içinde, s.385: *The Place of Tatar among the Turkic Languages*. Keza, ardamaksı çeşitten sözcüklere yaslanmış ä ve e'li sonekleri -damaksı ve ardamaksı sözcüklere bağlanan sonekler içinde iki dizi ünlünün geliş güzel dağılımı olarak değil de- geçerli biçimler olarak kabul edilirse, neden bunun KK içinde sık rastlanan tersi (yani damaksı çeşitten sözcüklerde ardamaksı ünlü taşıyan sonekler) de kabul görmesin?

Fenikelilere yaptığı tamamlayıcı göndermeler, varsayımını destekleyen kanıtlar değildir); ne var ki, Mollova o varsayımı yadsınamaz bir kesinlik diye alır (*Teñrîsi topraq* sözcüklerinin geçtiği tümce ona “Kuun tarafından öylesine iyi çözümlenmiş” gelir, s.341), o varsayımı çekincesizce yorumlar, fakat hiçbir belgesel kanıt ileri sürmez: “*topraq* ile dünyayı, bir gökcismi olarak yerküreyi değil de, ayaklar altındaki tapınılan, madde dışı olarak görülen zemini kasdettikleri anlaşılmaktadır. Buna Kumanlar *Teñrî, Teñgerî, Tañrî* demekteydiler” (s.342); yeni dinlerden olanlar ve belki Hıristiyanlığı ya da Müslümanlığı almış olan Kumanlar, bu dinlere geçmemiş Kumanların Tanrısına *toz topraq* ya da sadece *topraq* demeye başlamışlardır” (s.340); vb.

Oysa ki, durum hiç de böyle değildir. Şamancılardan yüksek tanrısal varlığı, her yerde, göksel türden bir Varlıktır⁵⁹, elbette Şamancı Kumanlar da bu kuralın dışında kalmazlardı. Sözü edilen iki metine gelince, bunlar hiç de Mollova'nın kabul ettiği (s.340) gibi alışılmamış, kuraldışı şeyler değildi, sadece tüm Hıristiyan tapınçlarında rastlanan, geçici dünya yaşamıyla öte dünyadaki sonsuz yaşamı karşılaştıran sıradan metaforik anlatımlardı (krş. KW, s.101, *hanuz* maddesinde); hattâ yapr. 59^{ön} 26-28 deki metin pekâlâ Aziz Augustinus'un biçimini andırır.

12.urun-

Yapr. 81^{arka} 12, sağ sütündeki “urudî” (=urundîm) sözcüğü Almanca gloz olarak *ich habe gevochten* almıştır, Kuun bunun çevirisini (s.260) ‘pugnavi’ diye yapar; Grønbech (KW, s.266) de Almanca glozu aynı biçimde çevirir: *urun-* ‘kämpfen’.

⁵⁸ “Studia et Acta Orientalia”, X, 1980, s.77-78 içinde: *Miscellanea Cumanica (XIII)*

⁵⁹ Bkz Mircea Eliade, *La Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase* (Şamanlık ve eski vecd uygulamaları), Paris, 1951, s.437-439 ve aynı yapıtın çeşitli yerleri.

Radloff (*Spr.*,s.19) -hatalı olarak-"urudı" yazılışını *uruštım* sözcüğünün yanlış yazılmış bir biçimi diye görür, bunu ise yapr. 56^{on} 14 teki *urušir-men* ile birlikte *uruš-* 'sich streiten, zanken' altında bir araya getirir.

KQZS ise (s.136) *urun-* ı 'urün-' ile çevirir; bu, yeterince açık bir karşılık değildir, çünkü bu Kazakça eyleminbirden çok anlamı vardır:

1.'stolknut'sja, udarit'sja, natknut'sja'; 2.poleç (ob istoščennom skote)'; 3.'pridirat'sja'⁶⁰.

Kazakçada rastlanan durum, öteki Türk dillerinde de bulunur. Örneğin, *urun-* 1.(eski Uygurca, Çagatayca, yeni Uygurca, Azerce, Sagay dili, Koybal dili) 'tolkat'sja obo çto, zadevat'za çto-libo, vstreçat'sja s çem-libon - auf etwas stossen, anstossen, etwas treffen, begegnen'; 2.(Çagatayca, Kırgızca) 'toptat' nogami zemlju, imet' bezpokojnuju poxodku (o lošadjax)- den Boden mit den Füßen stampfen, einen unruhigen Gang haben (von Pferden)' (RW, I, 1659-1660); Ermeni Kıpçakçası *urun-* 'yaralanmak'⁶¹ ve 'dövünmek'⁶²; Kırgızca *urun-* 1.'natknut'sja, natolknut'sja; stuknut'sja, udarit'sja (obo çto-l)'; 2. 'upotrebljat' v delo, pol'zovat'sja'⁶³; Tatarca *orin-* 1. 'udarjat'sja, udarit'sja (obo çto-l.)'; 2. 'zadevat', zadet', trogat' (kogo, çto-l.), pritragivat'sja, pritronut'sja, dotragivat'sja, dotronut'sja, kasat'sja, prikasat'sja, prikosnut'sja (k komu çemu-l.); 3. 'cepljat'sja, zacepljat'sja (za kogo-l.)'⁶⁴, vb. Şurasını belirtmek gerekir ki, Kuun ve Grønbech tarafından Kumanca eyleme yakıştırılan 'didişmek,

⁶⁰ *Kazaxsko-russkij slovar'*, s.489.

⁶¹ Jean Deny, *L'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamienice* (Ermeni Kumancası ve yıldızbilim cetvelleri) (1604-1613), Wiesbaden, 1957, s.78.

⁶² Esward Tryjarski, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrit des archives viennoises* (Viyan'a arşivindeki üç elyazmasına göre Ermeni Kıpçakçası sözlük), I.fasikül, 4, Varşova, 1972, s.809.

⁶³ K.K. Judaxin, *kırgızsko-russkij slovar'*, Moskova, 1965, s.807-808.

⁶⁴ *Tatarsko-russkij slovar'*, s.414.

çarpmak' anlamı, hiçbir Türk dilinde *urun-* (*urîn-*, *orîn-*) karşılığı olarak bulunmaz.

Öte yandan, Ortaçağ Almancasındaki *vēhten* (söz konusu glozda geçmektedir) sözcüğü yalnızca 'streiten, kämpfen, ringen' (ve 'fechten') anlamlarına gelmez, aynı zamanda 'sich abarbeiten' da demektir⁶⁵. Almanca glozu yazmakla görevli kişi, herhalde, Kumanca *urun-* sözcüğüne 'çok çalışmaktan bitkin kalmak, son derece yorulmak' anlamlarını vermiş olacak. Bu Kumanca sözcük, yukarıda sözünü ettiğimiz Kazakça eylemin 'düşmek' (yorgun hayvandan söz ederken) anlamıyla ilişkilidir ve Karaimce, Kumukça ve Türkmencede 'bir şey için çok zahmet çekmek ya da çok acıya katlanmak' anlamına gelen *urun-* anlamına pek yakın bir anlam taşır⁶⁶. Krş. *Berin-* (yukarıda s.1).

13.yete

Bir dereceye kadar az yuvarlanmış bir "c" ye benzeyen bir "t" ile "iete" yazılı bu sözcük, kudasla ilgili kurallar içeren bir metinde (yapr. 63^{ön} 26-35) dört kez karşımıza çıkar, her seferinde de *Tenriniñ* ("tengirniğ" olarak yazılmıştır) *yetesin* (belirme durumu, satır 26, 28, 32) ve *Tenri yetesi* (satır 34) dizimi içinde bulunur.

Kuun, sözcüğün çevriyazısını "iece" olarak verir(s.168) ve çevirisini de 'communio' diye yapar (s.254). Açıklaması da şöyledir: "Fortasse pers. *Yekı* 'unitas', 'concordia', quæ vox id quoque significat, quod *κοινωνία* 'communio'. Paulus apostolus in I.epist. ad Corinthios cucharistiam communionem sanguinis et corporis Christi nominat (cap.X, v.16)" (s.168, not 8).

⁶⁵ M. Lexer, a.g.y., s.265.

⁶⁶ *karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, s.581, *Kumysko-russkij slovar'*, s.334; *Turkmensko-russkij slovar'*, s.Moskova, 1968, s.663.

Radloff (*spr.*, s.41) Kuun'un açıklamasına şu yorumu getirir: *yāk-aši* 'das Abendmahl', fakat daha sonra, s.89 da, söz edilen dizimlerin ikisini de -Kuun'un etkisi altında ve aynı zamanda, *aš* sözcüğünün alışılmış anlamını dikkate alarak- 'die Gottes Speise' olarak çevirir (satır 26 ve 28), 'Gottes hohe Speise' (satır 32 ve 34).

Kuun'un "iece" yorumu KQZS tarafından (s.72) da benimsenmiştir, ne var ki oradaki yorum şöyledir: *yeke* 'zeke' (= 'ayrılmış, yalıtılmış, bireysel') (Farsçadan alınmış sözcükler).

Söz konusu sözcüğün yazılışı Grønbech (KW, s.123) tarafından doğru olarak okunmuştur: *jete*; etimolojisinin bilinmediğini söylediği bu sözcüğü 'Kommunion' ve *teñirniñ jetesin al-* dizimini 'die Kommunion empfangen' olarak çevirir. Öte yandan (s.146) *kim* maddesinde); yazar *kim... teñirniñ jetesin alsa'nın* (satır 32) çevirisini 'wenn jemand ...Gottes Komunion empfängt' diye yapar.

Biz de *Teñri yetesi* ve *Teñiriniñ yetesi* dizimlerini 'la communion de Dieu (= 'Tanrının kudası') olarak çevirmiştik (*syntaxe comane*, s.253-2549; oysa hemen görüleceği gibi diye tamlayıcı diye verilen 'Tanrının' (Grønbech'te: Gottes) sözcüğü gereksiz bir eklemidir.

Sanırsanız, artık *yete* sözcüğünün yalın durumdaki ve yukarıda geçen dizimler içindeki anlamıyla kökeni konusunda kesin bir şeyler söyleyebiliriz. Kökeni, kanımızca, Ortaçağ Latincesi *diaeta*, *dieta* (<Yun. *διαίτα*) sözcüğündedir. Bu sözcüğün de birçok anlamından biri 'gündelik yemek' ya da 'gündelik tapınma' dır⁶⁷. Bu iki anlamı veriyoruz, çünkü bunlar Ortaçağ Latincesinde, ikisinin arasında bir orta anlamın var olduğu göstermektedir ve anlaşıldığına göre o ortadaki anlam, bunlarla ortak birtakım anlambilimsel bileşenler sahipti ve Kumanca

⁶⁷ J.F. Niemeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, 4. fasik. Leiden, 1956, s.330.

ilgili yemek) açıklayabilirdi. Bu varsayımımız doğruysa, *Teñri* (~*Teñriniñ*) *yetesini* ya kilise kudasında tapınç töreni maddeleri yani kudasta verilen ekmek ve şarap ya da (KK taki metnimizde ortaya çıkan din dışı kudasta) -sözcüğü sözcüğüne- 'tanrısal tören ekmeği (ve şarabı)' anlamına gelir (krş. Bourdal tarafından yazılmış ve Littré tarafından alıntılanmış şu sözler: *Tanrının ekmeği...İsa Mesih bize onu ayin yiyeceği içinde verir.*) Aynı biçimde, *Teñriniñ yetesini al-* dizimi de 'ayin ekmeğini (ve şarabını) almak, kudası almak', sözcüğü sözcüğüne 'Tanrının ayin maddelerini almak' anlamına gelecektir.

Sesbilim açısından bakıldığında *yete* Yunanca *διαίτα*⁶⁸, özellikle de *δι* > **γί*, **ι*- (krş. Diyalektal modern Yunanca *γιαδεμα*, *ιαχινω* < *διαχινω*, vb⁶⁹. ne yazık ki, bildiğimiz Yunanca sözlükler *διαίτα* sözcüğünün bize gerekli olan anlam ve biçimini vermemektedir.

⁶⁸ Kodekste birçok Yunanca kökenli sözcük vardır; *fanar* 'fener', *laçan* 'lahana', *limen* 'liman', *mañdanus* 'maydanoz', *trapes* 'masa' vb. (bkz. KW içinde bu maddeler).

⁶⁹ Bkz. Nikolaos Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Viyana, 1974, s.201-206, n° 1800, 1807, vb.

Drimba 19:

Oyrat diliyle Altayca aynı mı? p.446.

Türkçede s. 4, makalede p. 447 2.altında işaretlere çok dikkat etmek gerekiyor. O işaretleri yazan bir makine varsa, disketi ona yerleştirip düzeltmeleri yapmalı.

Hep 'üzeri aksanlı' tanımını kullanıyorum, elbette harfin kendisini yazıp o sözcükleri atmak daha uygun olur.

'baloutchi' Baluçi diye yazdım ama, Bülucistan lehçesi mi demeliydim acaba? S.6 da.

s.7 satır 17-20 anlaşılıyor mu? Ben Fransızca'yı anlamadım, isterseniz birlikte bakalım.

s.9 a yine Almanca'dan ufak tefek karşılıklar verdim. İstemezseniz atarsınız.

p.450 satır 4: Sanırım ayracın içinde bir yanlış var. Şöyle başlaması gerekiyor:sorte de..... Ben doğruymuş gibi çevireceğim. Değilse değiştiririz. Bende s.9.

zum Abendmahl geweihtes ne demek? Komünyon için kutsanmış değil mi? Drimba 'akşam yemeğinde yenen' diyor. O Tatarca ve Başkırca karşılıklardan bir şey çıkar mı acaba?

p.451 8. Altında satır 3: ezu mu czu mu?

p.452 10 altında ilk § yaprak no.larında 69^{ön} den sonra satır no.sı okunmuyor! Belki de hiç bir şey yok, sizdekine bir bakmalı.

p.453 son § Mollova Tanrı sözcüğünün yerini bazen bey, han, ata sözcüklerinin aldığı söyleniyor. 41 sayılı not da onunla ilgili. Il y a qqch qui cloche??

p.454 te sayfa no sından sonra passim var. Ne yazmalı?

Tanrı için 'ciel' diyor. Acaba cennet mi gökyüzü mü? Almanca ya da İngilizce yazan birine bakabilir miyiz?

Bende s.16 satır 18 sagır-yugur nedir? P.454? Ondan bir satır önce;
Kumandu dili mi?

Metnin içinde gönderme amacıyla sayfa no verdiğimiz yerlere dikkati
çekmeliyiz!!

49 sayılı dipnotun sondan 3ncü satırı biterken ayraç içinde verilen satır
sayısı okunmuyor.

p.455 l.3 celui-ci herhalde celle-ci olacak.

Aynı yerde c şının sondan ikinci satırında 'bugünkü / actuel' sözcüğü
var. Ben onu 'bugünkü numaralamayla' diye çevirdim. Doğru mu?

p.456 bende -galiba- 19 ya da 20 kısaltma imi (') den söz ederken
bazen « » kullanmak zorunda kaldım. Çünkü teng' yazarken üç apostrof
yan yana yazılmış gibi oluyordu. Herhalde basım aşamasında bu
noktaya dikkati çekmek gerekir.

s.25teki Yunancaya dikkat. Bende noktalı i yok.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1106.21

Vladimir Drimba

Kodeks Kumanikus içinde yorum almamış birkaç Kumanca sözcüğün yorumu konusunda deneme

KK'un birinci ve ikinci bölümlerinin son sayfalarında Alman yazıcılarca yorum verilmemiş ya da üzerine yazıldığı kâğıt parçasının yitimi, yıpranmaya uğraması sonucu Almanca yorumu yok olmuş epeyce sayıda sözcük vardır. Bu sözcüklerin çoğunluğu araştırmacılarca iyi yorumlanmıştır. Bu, söz konusu Kumanca sözcüklerin gerek başka Türk dillerinde bulunan benzer terimlerle karşılaştırılmasıyla gerek aynı liste üzerinde daha önce ya da daha sonra geçen sözcüklerle ilgi kurulmasıyla yapılmıştır. Bu işlem de iki ya da daha fazla sayıda sözcük grubunun başlangıçta aynı semantik alandan olmaları varsayımına dayanılarak ve daha sonra bu varsayımın doğrulanmasıyla gerçekleştirilebilmiştir. Birkaç örnek: "ksi"^unin (yapr.57v 30-31, sol sütun) = yirenci «(abscheulich), feige» ve qorquncı¹ «furchtsam, feige» eşanlamlı belirleyicileri olarak verilmiş "jirėci" ve "korkūci" (KW, s. 124 ve 200, KQZS, s.74 ve 94, krş. KUUN, s.265 ve Radloff, s.26¹; — "jirtildiŋ ujat" (yapr.58^{arka} 1) = yirtildiŋ, uyat! <du bist frech gewesen, schāme dich> (KW, s.133, jyrtyl- maddesi altında; Radloff, s.43 ve 18, KQZS, s.78 ve 135, ayrıca bkz. Revue Roumaine de Linguistique XXI, 1976, sayı 4, s.511 içindeki notlarımız.) — "jirtin" (yapr. 58v^{arka} 2) = yirtin <yırtın, parçaladın> (Vl.Drimba, agy.,s.509-510; krş.Radloff, s.43:yirtin); — "tamHa baŋ" (yapr.81^{ön} 22, sağ süt.) =

¹ Kısaltmalar:

Dr.-tjurk.sl. = Drevnetjurkskij slovar {Redactory:V.M.Nadeljaev, D.M.Nasiilov, É.R.Tenišev, A.M.Scerbak}, Leningrad, 1969.

Kaz.-rus.sl. = X.Mahmudov, G.Musabaev, Kazaxko-russkij slovar, Alma-Ata, 1954.

KQZS = A.K.Kuryšzanov, A.X.Džubanov, A.B.Belbotaev, Kumansa-qazakša ziyilik sözdik (Kumansko-kazaxkij častotnyyj slovar), Almaty, 1978.

Kuun = Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum, {...}editio Comes Géza Kuun, Budapeşte, 1880.

KW 0 K.Grønbech, Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Codex Cumanicus, Kopenhag, 1942.

tamXa bas! <drücke das Siegel auf!> (KW.,s.52 **bas-** maddesi altında, krş.KQZS,s.121 ve 50), - "conlü aynır" ve "conlü bulganır" (yapr.82^{arka} 30-31, sağ sütun) = **könlüm aynır** ~ **könlüm bulganır** <ich werde erregt> (KW., s.32 ve 68; krş. Radloff, s.1 ve 76; KQZS, s.42 ve 56) vb²

Bununla birlikte, bugüne kadar hiç açıklanmamış ya da inandırıcı biçimde açıklanmamış on kadar sözcük vardır. Aşağıda bunlardan birkaçını yorumlamaya çalışacağız.

1. **candi** (yapr.81^{arka} 8, sağ sütun)

Bu sözcük (üzeri çizilmiş) belirli geçmiş zamanda bir eylemin 3.tekil kişi biçimini göstermektedir. Grønbech de zaten sözlüğüne (s.739) **cán-** biçiminde alırken şu notu verir:"unglossiert und expungiert". Kuun, baskısının sonundaki deyimciliğinin (gloser) içine almadan **candi** olarak yazmıştır(s.226), Radloff'un bu sözcüğü göz ardı etmesinin nedeni de Kuun'un deyimcelik içine almamasıdır.

KQZS (s.141) içinde bu sözcüğün fonetik yazılışı **candj** ve çevirisi <šandj(bayla)> olarak verilir. Kazakça **šandj** biçimini bilmiyoruz, yalnızca **šandy** <obvjzat'; obmotat' verëvkoj> (Kaz.-rus.sl.,s.389) biçimi bilmekteyiz. Bu, **bayla-** eyleminin eş anlamlısı bir eylemin **-uv** içeren adısı (nominal) biçimidir. —oysa, Kodeks Kumanikus içinde **-maq/ -māk**'li biçime denk düşecek **-°v**'li hiçbir eylem adına rastlanmamıştır. (**-°v**'li eylem türevleri, en çok, **-ov/-öv** biçimleridir, daha az olarak **-uv/-iv**'li biçimler görülür; anlamları öncelikle somuttur: **asrov** <Obhut, Schutz>, **satov** <Handel>, **yabov** <Decke, Hülle>, **kütöv** <Weide>, **tiröv** <Leben>, **yuluv** <Lösegeld>, **keziv** <Seuche>, vb, bkz.KW).

Radloff O.W.Radloff, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*, St.Petersburg, 1887.

² Örneğin bkz. KW, s.100 **XalXa** maddesi, s. 103 **Xovar-** maddesi, s. 114 **jap-**, s.182 **öl-**, s. 207 **qyryl-**, s. 267 **uşuq**; Vladimir Drimba, RO, XL(1978),fas.1,s.27-29 (yapr.57^{arka} 38-41 ve 44, sağ süt.)

Bu Kumanca sözcüğü, daha çok, Kırgızca can- <otnosit'- sja prenebrezitel'no, s čuvstvomprenzrenija; ne scitat' sebe ravnym> (K.K.Judaxin, kirgizsko-russkij slovar', Moskova, 1965,s.843).sözcüğüne yaklaştırabiliriz. Ne var ki, atılmış olmasından ötürü başka bir yorum, özellikle, burada "cañidi"nin -"caridi"nin yanlış yazılışı olması yolundaki yorum bize daha olası görünmektedir.

Çünkü, bu sözcük, biraz ileride yapr.82^{ön} 2, sağ sütunda, Almanca geschente yorumunu almış olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bkz. KW, s.74; VI.Drimba, SAO,IX,1977, s.61; KQZS, s.141: carı- <zabdıqta> {=1.<obespecit' neobxodimym snarjaženiem>,2. <snabdit';snarjadit'; oborudovat'>,Kaz.-rus.sl., s.149}):Yazıcı, gloseri müsveddeye bakarak yazarken "caridi" sözcüğünü öne alarak ve yanlış olarak, "candi" biçiminde yazmış, hemen yanlışının farkına varmış, "candi"yi, daha "caridi"nin glozunu kopya etmeden, çizmiştir.

2.Joldagılær (yapr. 83^{arka} 13, sağ sütun)

? Kuun bu sözcüğü joldagılær (=yoldagılær; s.233. not ²⁰ ~~2~~) diye yazıp <peregrinatores> diye çevirir, —fakat etken adı(nom d'agent) soneki Kumancada -c^o olup hiçbir zaman lokatife eklenmez(krş. yolcu <{Reisender}, Gast>;KW,s.126). --- Radloff (s.43) da aynı derecede kabul edilemez bir yorum vermiştir : yoldacılar, sg. yoldacı <Reisender>,bu sözcük, yoldaş, yuldaş, vb nin bir değişkesidir. --- KW ve KQZS bu sözcüğü almamışlardır.

Kanımıza göre, burada yol sözcüğü değil de(zaten böyle bir şey olamazdı), yul- <ausreisen, fortnehmen; loskaufen, lösen, befreien> sözcüğünün değişkesi *yol- ile -dağ soneki söz konusudur. (yul için bkz. KW., s.128); krş.eski Türkçe yol- (I)<otpuskat', osvobodat'>, yol- (V) ~ yul- (I,II) <otnimat', zaxvatyvat'>, <vykupat', vyzvoljat'>,

<spasat˘> (Dr.-tjurk.sl.,s.271,277-278) ve Osmanlı Türkçesi *yol-* <to pluck>, <to despoil> (Redhouse); sözünü ettiğimiz sonek *-taç/-täci ~ -daci/-däci*³ sonekinin Oğuz türü bir değişkesidir (bu soneklere örnek olarak şunlar verilebilir: *erksindäci* <Besitzer>, *törrättäci* <Erschaffer>, *yuvurdaçi* <die Gebärende, Gebärerin<, vb.; bkz KW); bu sonek *-g˘c°/-g˘c°* sonekiyle ve onun değişkesi olan *-˘c°-*⁴ ile aynı değerdedir. Son verdiğim soneklere Kodeks Kumanikus içinde sık rastlanır (*sövündürgici* <Tröster, Fürsprecher>, *tirgizgici* <Lebensspender>, *tuvurjuçi* <Gebärerin>, *aljuçi* <wer nimmt>, *aljıçı* <Käufer>, *caquçı* <Verleumder>, *yülüçi* <Barbier>, vb.; bkz. KW).

Şu halde, *yoldağılar* sözcüğü ya <kurtarıcı> (krş. *Yulovçı* <Erlöser>, KW, s.128) ya da <yağmacı> anlamına gelebilir.

3.jvlgvv (yapr. 82^{ön} 27, sağ sütun)

Kuun (s.232 ve not 14^ø) bu sözcüğü *julguu* olarak yazar ve Çagatayca *yuljun* (= <oščipannyj, gladkij --- ausgerupft, glatt>, bkz. Radloff'un III.558 içinde *Opyt slovarja*) ile bir yaklaştırma yapar, daha sonra (s.278), <evulsus< diye çevirerek *julkarmer* <evello> (bkz. KW, s.128: *julq-* <pflücken, ausrupfen> ile yaklaştırma yapar. --- Radloff(s.121) Kuun'un yazış biçimini alır, fakat yanına bir soru imi koyar. --- Grønbech ile KQZS ise sözcüğü hiç almazlar.

Yazılış biçiminin ("v", Alman glosatörleri tarafından ü ya da damak sesi versin ya da vermesin w yerine kullanılmıştır) düşündürdüğü gibi, "jvlgvv" fonetik olarak *yülgüw* diye yazılabilir. *Yülü-* <tıraş etmek< (bkz. KW, s.131) sözcüğünün *-güw* sonekiyle meydana gelmiş bir türevidir. Bu sonek, *-gük'*ün Kıpçak fonetiğine uygun olarak normal bir gelişmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Eylemin dile getirdiği

³ Krş. Eski Osmanlıca *doğdagı* <doğan / doğacak olan> (Tarama Sözlüğü, VII, s.73); Türkmençe *girdeği* <prixod>, *çıqdağı* <rasxod> (bkz. É.V. Severtjan, *Affixy imennogo slovoobrazovanija v azerbajdzanskom jazıke. Opyt sravnitel'nogo issledovanija*, Moskova, 1966, s.301).

⁴ Bkz. É.V. Severtjan, a.g.y., s.227 ve not 120.

işlemin aygıtını ya da o işlemin sonucunu gösterir sözcükler türeten ^ö-gük / -gük soneki için krş. Eski Türkçe qazyuq <Pflock<, şinuq (<şin-^ögük) (<şinuq) <slomannyj, razbityj, razrušennyj>, taljuq <klin, s pomoščju kotorogo zakrepljaetsja lezvie topora na toporišce>, ternük (<^{tesin}trm-gük) <rodnik, istocnik, rucej>, tirgük (<*tirâ-gük) <senkrechter Stützbalken>⁵.

Yülgüw söcüğüne <ustura> anlamını vermek gerekir. Yani bu sözcük aygıt adı türeten başka bir sonек aracılığıyla oluşmuş yülüğüc ~ yülüngüç (ya da yülünüç; krş. KW, s.131)⁶ sözlüklerinin bir dublesi yani eşilidir (karş. Olturjuç <Bank, Sessel, Schemel> ve yapqıç <Deckel, Decke>, KW).

? -güw soneki Kodeks içinde tek bir yerde geçer. Eski Türkçe bu sonekin dudaksillaşmamış ^{bir} son alan biçimleri zaten pek az görülür: eşikik <Rudeŋr> (<eš- <rudern>); KW, s.94) ve başka bir ünlü dizgesiyle (vokalizmle) qurjaq <Dürre> (KW, s.204). Örneklerin çoğunda, aynı öbekten türevlerin sonекlerinde baştaki boğazsıl (gütüral) ses düşer (artuq <Überrest; mehr, zu viel>, şinuq <zerbrochen>, süzük <geklärt, durchsichtig>, teşik <Loch> vb.) ya da sondaki boğazsıl (gütüral) ses düşer (birçar <Säge>, burju <Trompete>, sibürtki <Besen>, vb. bkz. KW).

Yülgüw söcüğü içinde eylem kökünün son ünlüsünün düşmesi yani senkop (<*yülü- +gük), Kumanca sözcüğün Türkçedeki karşılığı yülgü sözcüğünde de karşımıza çıkar (bkz. Türkçe Sözlük ve Redhouse). Buna başka örnekler de verilebilir: Yukarıda sözü edilen ternük ve tirgük⁷.

⁵ Bkz. A.v.Gabain, Altürkische Grammatik², Leipzig, 1950, s.71; É.V.Sevortjan, a.g.y., s.253, dr.-türk.sl., bu madde altında.

⁶ Ayrıca krş. KQZS, s.76. Söz konusu sözcükler burada yulu- <zul-> (=söküp çıkarmak), yulujuç <saçal aluşi> (=berber) ve yulunjuç <zulün, ş> (=ustura) olarak yorumlanmaktadır. Yazar, yanlış olarak, aynı aileye <saçal aluşi> (=berber) diye çevirdiği yulovç sözcüğünü de katmaktadır (bkz. KW, s.128: julovcy <Erlöser>; sözcük Kodeks içinde Latince redemptor yorumunu almıştır.

⁷ Bkz. É.V. Sevortjan, a.g.y., s.227-232 ile 239 ve dev.

4. Sírek oltur (yapr.57^{arka} 42, sağ sütun)

Kodeksin Grønbech tarafından yayınlanmış fototip basımında yalnızca "Sírek o" görülebilmektedir. Metnin geri kalanı, yapr.57^{arka} nin sağ alt ucuna yapıştırılıp sonradan yırtılmış bir kâğıt şeritle örtülüdür. Bu şeridi kaldırıncaya altından birkaç yazılı bölüm kurtarabildik, böylelikle de o zamana kadar karanlıkta kalmış birkaç Kumanca sözcüğü ortaya çıkarabildik⁸.

Söz konusu Kumanca dizimi yani sentagmı ve Almanca yorumundan kalan ufak bir parçayı, "zí(...)", parçasını bu çalışma sırasında tam olarak okuyabildik. Yazık ki, bu kadarcık bir şey Kumanca metnin anlamı konusunda bir ipucu elde etmemize yetmemektedir.

Dizimin ilk sözcüğü -o zaman belli olan tek sözcüktü- Kuun tarafından Çağatayca sārik ~ sāri (s.138) ile ilişkili görülmüş ve çevirisi <planus> (s.296) diye yapılmıştır, halbuki bunun hiçbir gerçek dayanağı yoktur.

Radloff (s.67) sīrāk <selten, dünn gesäet> yorumunu verirse de bu, kabul edilemez, çünkü ey Kodekste hiçbir yerde ī biçiminde sıkışmaya uğramamıştır (krş. Seyrāk ---Yazılışı "Seyrac" ve aldığı Latince açıklama rarus--- yapr. 37^{ters} 17; KW, s.216: sejrek).

Grønbech ve KQZS bu sözcüğü almamışlardır.

Kanımızca, "Sírek" sırik, değnek anlamıyla sírj̄q diye yorumlanmalıdır. (Aynı sözcük içinde geçen "i" ve "e" harflerinin ı değeriyle ilgili olarak, bkz. "algizle" = alǰisli, "aziHle" = aziXli, "tinlewwar" = tinliivar; KW, s.35, 46, 262). Şu halde söz konusu olan, suruq

⁸ Bkz. RO içinde Miscellanea Cumanica yayınıımız: IX(1978), fasikül 1, s.21 ile 27-29.

<Stange> (KW, s.226) ve şırık <Angelrute> sözcüklerinin bir değişkesidir (KW, s.229)⁹.

"oltur" sözcüğüne gelince, bunun bir adsal yüklem yani predikat nominal (ol-tur) olduğu açıkça görülüyor. Kodekste pek sık görülmeyen yüklem-özne-koşaç dizini, vurgunun şırık üzerinde olduğunu gösteriyor. Tümcenin de "Bir şırık bu." diye çevrilmesi uygun düşer.

Başka bir yorum üzerinde de durulabilir, oltur sözcüğünün oltur- <oturmuş olmak, durmak> (krş.KW, s.177) eyleminin buyruk biçimi olduğu, şırık sözcüğünün de belirteç olarak ve eğretili (mecazi) kullanıldığı düşünülebilir. Bu durumda çevirinin " {şırık gibi} Dik dur." olması gerekir¹⁰.

Düzeltilme: Grønbech, KW, s.125 te jol altında "Joldagiler" yazılış biçimini joldayylar 'Reisende' diye vermiştir. ---V.D.

⁹ Bu son biçimi, yine aynı anlamda, XXIII sayılı bilmecede de görürüz. Bkz. Andreas Tietze, The Koman Riddles and Turkic Folklore, Berkeley ve Los Angeles, 1966, s.78.

¹⁰ Krş. Türkçede şırık gibi dur- <to stand aside and do nothing> (Redhouse) <Hiçbir iş yapmadan bomboş durmak> (Y.Kocabay, Türkçe-Fransızca Büyük Sözlük, Ankara, 1968, s.661).

WIENER ZEITSCHRIFT FÜR DIE
KUNDE DES NORDENLANDES

76. BAND (FESTSCHRIFT ANDREAS TIETZE)
WIEN 1986

8

ESSAI D'INTERPRÉTATION DE QUELQUES MOTS COMANS
NON GLOSÉS DU CODEX CUMANICUS

Par Vladimir Drimba, Bucarest

Dans les dernières pages de la première et de la seconde parties du CC, il y a un assez grand nombre de mots comans non glosés par les scribes allemands, ou dont les gloses allemandes se sont perdues avec la perte, par détérioration, des fragments de papier sur lesquels elles avaient été inscrites. La plupart de ces mots ont été bien interprétés par les chercheurs, soit en les comparant à des termes similaires existant dans d'autres langues turques, soit en les rapportant à des mots figurant, dans les mêmes listes, avant ou après eux, — ceci étant fait en partant de la supposition, confirmée ensuite, que ces groupes de deux ou plusieurs mots appartenaient aux mêmes champs sémantiques. En voici quelques exemples: «*jirčči*» et «*korhūči*», donnés comme déterminants synonymes de «*ksi*» (f. 57^v 30—31, colonne de gauche) = *yireñči* «(abscheulich), feige» et *qorqunči* «(furchtsam, feige)» (KW, pp. 124 et 200; KQŽS, pp. 74 et 94; cf. KUUN, p. 265 et RADLOFF, p. 26)¹; — «*jirtilkiŋ ujat*» (f. 58^v 1) = *yirtildiŋ, uyat!* «(du bist frech gewesen, schäme dich)» (KW, p. 133 s. v. *jyrtyl-*; RADLOFF, pp. 43 et 18; KQŽS, pp. 78 et 135; v. aussi nos remarques dans «Revue Roumaine de Linguistique», XXI, 1976, n° 4, p. 511); — «*jirtin*» (f. 58^v 2) = *yirtin* «(tu as déchiré, lacéré)» (Vl. DRIMBA, *loc. cit.*, pp. 509—510; cf. RADLOFF, p. 43: *yirtin*); — «*tamHa bas*» (f. 8F 22, colonne de droite) = *tamça bas!* «(drücke das

¹ Abréviations:

Dr.-tjurk.sl. = *Drevnetjurkskij slovar'* [Redactory: V. M. NADELJAEV, D. M. NASILOV, E. R. TENIŠEV, A. M. ŠČERBAK], Leningrad, 1969.

Kaz.-rus.sl. = X. MAXMUDOV, G. MUSABAEV, *Kazaxsko-russkij slovar'*, Alma-Ata, 1954.

KQŽS = A. K. KURÝŠŽANOV, A. X. DŽUBANOV, A. B. BELBOTAEV, *Kumanša-qazaqša žiyilik sözdik (Kumansko-kazaxskij častotnyj slovar')*, Almaty, 1978.

KUUN = *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum* [...] edidit Comes Géza Kuun, Budapest, 1880.

KW = K. GRØNBECH, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, 1942.

RADLOFF = W. RADLOFF, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*, St.-Petersbourg, 1887.

Siegel auf (KW, p. 52 s. v. *bas*; cf. KQŽS, pp. 121 et 50); — «*coŋlū* *aynūr*» et «*coŋlū bulgenūr*» (f. 82^v 30—31, colonne de droite) = *kōŋlūm* *aynūr* ~ *kōŋlūm bulyanūr* «ich werde erregt» (KW, pp. 32 et 68; cf. RADLOFF, pp. 1 et 76; KQŽS, pp. 42 et 56), etc.²

Il y a pourtant une dizaine de mots pareils qui n'ont pas été expliqués jusqu'ici, ou qui l'ont été d'une manière non satisfaisante; dans ce qui suit, nous essayerons d'interpréter quelques-uns de ces mots.

1. *čandi* (f. 81^v 8, colonne de droite)

Ce mot (qui est exponctué) a l'aspect d'un verbe à la 3e pers. sg. du passé déterminé; c'est justement sous la forme *čan-* que ГИКОМБЕЧ l'enregistre dans son dictionnaire (p. 73), avec la remarque suivante: «unglossiert und expungiert», mais sans aucune tentative d'explication. KUUN l'avait translittéré comme *čandi* (p. 226), sans l'inclure dans le glossaire de la fin de son édition, ce qui a déterminé RADLOFF de le négliger lui aussi.

Dans KQŽS (p. 141), le mot est transcrit phonétiquement *čandī* et traduit par *šandī* (*bayla*). Nous ne connaissons pas la forme kaz. *šandī*, mais seulement *šandu* «objazat»; *obmotat' verëvkoj* (Kaz.-rus. sl., p. 389); c'est une forme nominale en *-uv* d'un verbe synonyme de *bayla*, — or, dans CC il n'existe aucun nom verbal en *-v* équivalant à celui en *-naq/-mäk* (les dérivés déverbaux en *-v* ont surtout les formes *-ov/-öv*, rarement *-uv* et *-iv*, et expriment surtout des sens concrets: *asrov* «Obhut, Schutz», *satov* «Handel», *yabov* «Decke, Hütle», *kütöv* «Weide», *tiröv* «Leben», *yuluv* «Lösegeld», *keziv* «Seuche», etc.; v. KW).

On pourrait rapprocher le mot *coman* plutôt du kirg. *čan-* «относит' sja prenehreitel'no, s čuvstvóm prezrenija, ne scítat' sebe ravnym» (K. K. JUDAXIN, *Kirgizsko-russkij slovar'*, Moskva, 1965, p. 843). Néanmoins, du fait de sa suppression, une autre interprétation de «*čandi*» nous semble plus probable, notamment celle d'y voir une fausse graphie pour «*čaridi*». En effet, ce mot-ci se trouve un peu plus loin, au f. 82^r 2, colonne de droite, étant glosé par all. *gefchente* (v. KW, p. 74; VI. DRIMBA, dans SAO, IX, 1977, p. 61; KQŽS, p. 141: *čari-čabdīqta*) [= 1. «obšpečit' neobxodimym snarjaženiem», 2. «snabdit'; snarjadit'; oborudovat'», Kaz.-rus. sl., p. 149]: transcrivant le glossaire d'après le

² Voir, par exemple, KW, pp. 100 s. v. *xal'xa*, 103 s. v. *xovar-*, 114 s. v. *jap-*, 182 s. v. *čit-*, 207 s. v. *gyryl-*, 267 s. v. *ušaq*; Vladimir DRIMBA, dans RO, XL (1978), fasc. 1, pp. 27—29 (cinq mots du f. 57^v 38—41 et 44, colonne de droite).

brouillon, le scribe a copié par anticipation «*čaridi*», mais d'une manière fautive, comme «*čandi*»; s'apercevant tout de suite de sa faute, il a annulé par exponctuation «*čandi*», avant même de copier aussi la glose de «*čaridi*».

2. *Joldagilar* (f. 82^v 13, colonne de droite)

KUUN transcrit ce mot comme *joldagilar* (= *yoldagilar*, p. 233, note 20) et le traduit par «peregrinatores»; ce serait, donc, un dérivé de *gol* «chemin», — mais le suffixe de nom d'agent est en coman *-č*³, qui, en outre, ne se joint jamais au cas locatif (cf. *golču* «(Reisender), Gast»; KW, p. 126). — RADLOFF (p. 43) en donne une interprétation tout aussi inacceptable: *yoldacilar*, sg. *yoldaci* «Reisender», variante de *yoldasč*, *yuldasč*, etc. — KW et KQŽS ne l'enregistrent pas.

Nous pensons à la possibilité d'avoir affaire ici à un dérivé non pas de *gol* (ce qui serait impossible), mais d'une variante **gol-* de *yul-* «ausreissen, fortnehmen; loskaufen, lösen, befreien» (v. KW, p. 128); cf. v. tc. *gol-* (I) «otpuskat', osvoboždat', *gol-* (V) ~ *yul-* (I, II) «otnimat', zavzatyvat', vykupat', vyzvoljat'», «spasat'» (*Dr.-tyurk.-sl.*, pp. 271, 277—278) et tc. osm. *gol-* «to pluck», «to despoil» (REDHOUSE), — avec le suffixe *-dagč*, variante de type ogouz de *-tač* | *-täč* ~ *-dač* | *-däč*³ (celui-ci se rencontrant dans *erkesändäč* «Besitzer, törtättäč» «Erschaffer», *yuvurdäč* «die Gebärende, Gebälerin», etc.; v. KW); ce suffixe a la même valeur que *-γč*³ | *-gč*³ et que sa variante *-č*³ | *-č*³, qui apparaissent fréquemment dans CC (*sövündirgäč* «Tröster, Fürsprecher», *tirgizgäč* «Lebensspender», *tuovuryuč* «Gebälerin», *alyuč* «wer nimmt», *aläč* «Käufer», *čaquč* «Verfeurder», *yülüč* «Barbier», etc.; v. KW).

Yoldagilar pourrait donc signifier soit «libérateurs, sauveurs» (cf. *yulovč* «Erlöser», KW, p. 128), soit «pilleurs, pillards».

3. *jelgvn* (f. 82^r 27, colonne de droite)

KUUN (p. 232 et note 14) translittère ce mot comme *juľguu* et le rapproche du tobag. *yul'gun* (= «očipannyj, gladkij — ausgerupft, glatt», v. *Opyt slovarja*... de RADLOFF, III, 558), puis (p. 278) il le groupe avec *julkarmen* «vello» (v. KW, p. 128; *julq-* «pfücken, ausrup-

³ Cf. v. osm. *doydağ* (qui est (sera) né) (*Tarama Sözlüğü*, VII, p. 73); turkm. *girdeği* «prikhod, čığdağ» «traxod» (v. E. V. SEVORTJAN, *Afflesy imennogo slovoobrazovanija v azerbajdžanskom jazyke. Opyt sravnitel'nogo issledovanija*, Moskva, 1966, p. 301).

⁴ Voir E. V. SEVORTJAN, *op. cit.*, p. 227 et note 120.

fen), en le traduisant par «vulus»). — RADLOFF (p. 121) reproduit la translittération de KUUN, en l'accompagnant d'un point d'interrogation. — GRONBECH et KQZS ne l'enregistrent pas.

Comme le suggère sa graphie (le «v» est employé par les glossateurs allemands pour rendre habituellement le *ü* et le *w* non palatalisé ou palatalisé), «*jölgrv*» est à transcrire phonétiquement comme *yülgrw*. C'est un dérivé de *güüi*-«raser» (v. KW, p. 131), avec le suffixe -*grw*, qui présente un développement phonétique kiptchak normal de -*gük*; pour le suffixe -*yug*/*-gük*, dérivant des noms qui désignent l'instrument ou le résultat de l'action exprimée par le verbe, cf. v. tc. *gazryug* (Pflöck), *sirjuq* (< *sin-yug*) (~ *sirvaq*) (slomannyj, razbityj, razrušennyj)⁵, *talyuq* (klin, s pomošš ju kotorogo zakreplaetsja, lezvie topora na toporišče), *tergük* (< *terin-gük*) (rodnik, istočnik, ručej), *tirgük* (< **tirä-gük*) (senkrechter Stützbalken)⁶. Il faut attribuer à *yülgüw* le sens de «rasoir»: ce mot est donc un doublet de *yüüigüč* ~ *yüüingüč* (ou *yüüigüč*; cf. KW, p. 131)⁶, dérivés au moyen d'un autre suffixe de nom d'instrument (cf. *olturyuč* (Bank, Sessel, Schemel) et *yapqič* (Deckel, Decke); KW).

Le suffixe -*grw* est un hapax dans CC; les formes à finale non labialisée du suffixe vieux turc sont très rares elles-mêmes: *esčik* (Ruder) (< *es*-rudern; KW, p. 94) et, avec un autre vocalisme, *quryaq* (Dürre) (KW, p. 204). Dans la plupart des cas, les suffixes des dérivés de la même catégorie présentent la chute de la gutturale initiale (*artuq* (Überrest; mehr, zu viel), *sinuq* (zerbrochen), *süzük* (geklärt, durchsichtig), *tesčik* (Loch), etc.) ou finale (*büčq* (Säge), *buryu* (Trompete), *sibürki* (Besen), etc.; v. KW).

La syncope, dans *yülgüw* (< **yüüi*- + *gük*), de la voyelle finale du radical verbal se retrouve aussi dans le correspondant turc *yülgü* du mot coman (v. *Türkçe Sözlük* et RUDHOUSE), tout comme dans d'autres cas (cf. *tergük* et *tirgük* cités ci-dessus)⁷.

⁵ Voir A. V. GABAIN, *Alltürkische Grammatik*², Leipzig, 1950, p. 71; É. V. SEVORTJAN, *op. cit.*, p. 253; *Dr. tjürk. sl.*, s. v.

⁶ Cf. aussi KQZS, p. 76, où les mots cités sont interprétés comme *yulu-čül*- (= «racher»), *yuluyuč* (saqal aluš) (= «barbier») et *yuluyuč* (zülniyüş) (= «rasoir»). L'auteur rattache, à tort, à la même famille aussi le mot *yulovči*, qu'il traduit par saqal aluš (= «barbier») (v. KW, p. 128; *julovčy* (Erlöser); le mot est glossé dans CC par lat. *redemptor*).

⁷ Voir É. V. SEVORTJAN, *op. cit.*, pp. 227—232 et 239 suiv.

4. *Sirek olkur* (f. 57^v 42, colonne de droite)

Dans l'édition phototypique du CC, publiée par GRONBECH, seul le fragment «*Sirek o*» est visible, le reste du texte étant couvert par une bande de papier collée sur l'extrémité inférieure de droite, déchirée, du f. 57^v. Après avoir fait détacher cette bande, nous avons réussi à récupérer quelques éléments graphiques qui avaient été couverts et, par là, quelques mots comans qui étaient restés jusqu'alors obscurs⁸.

C'est à cette occasion-là que nous avons pu lire d'une manière complète le syntagme coman dont nous nous occupons ici, de même qu'un petit fragment qui se conserve de sa glose allemande: «*zi*(. . .)», — ce qui est, malheureusement, insuffisant pour en dégager un indice du sens du texte coman.

Le premier mot (le seul connu alors) du syntagme a été mis par KUUN en rapport avec tchag. *säril* ~ *säri* (p. 138) et traduit par (planus) (p. 296), — ce qui n'a aucune base réelle.

RADLOFF (p. 67) en donne l'interprétation *säräk* (selten, dünn gesäet, qui ne saurait être acceptée, puisque *ey* ne se contracte jamais en *i* dans CC (cf. *seyräk* — écrit «Seyrac» et glossé par lat. *roryus* — f. 37^v 17; KW, p. 216: *seyrel*).

GRONBECH et KQZS n'enregistrent pas le mot.

A notre avis, «*Sirek*» doit être interprété comme *süriq* (pour la valeur *i* des lettres «i» et «e» dans un seul et même mot, v. «*algizle*» = *alyšli*, «*aziHle*» = *azyčli*, «*tinlewar*» = *tinlivar*; KW, pp. 35, 46, 262), avec le sens de «perche, gaule»; c'est, donc, une variante de *suruq* (Stange) (KW, p. 226) et de *siry* (Angelrute) (KW, p. 229)⁹.

Quant à «*olkur*», c'est de toute évidence un prédicat, selon toutes probabilités un prédicat nominal (ol-tur); l'ordre: attribut — sujet — copule, qui est assez insolite dans CC, indiquerait que c'est *süriq* qui est accentué et que la phrase est à traduire par «c'est une perche, ça».

On pourrait, éventuellement, avoir en vue aussi une autre interprétation, notamment voir en *olkur* l'imperatif d'*olkur*-«être assis; se tenir» (cf. KW, p. 177), et en *siryq*, une forme employée adverbialement et au

⁸ Voir nos *Miscellanea Cumanica* (IX), dans *RO*, XL (1978), fasc. 1, pp. 21 et 27—29.

⁹ Cette dernière forme apparaît, avec le même sens, aussi dans la devinette XXIII; v. Andreas TRYZEK, *The Komian Riddles and Turkie Folklore*, Berkeley and Los Angeles, 1966, p. 78.

figuré; dans ce cas, la phrase se traduirait par «tiens-toi droit (litt. [comme une] perche)»¹⁰.

Corrigendum. GRØNBECH, KW, p. 125 s. v. *jol* a interprété la graphie «Joldagilær» comme *joldayylar* 'Reisende'. — V. D.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TL1106.23

¹⁰ Cf. tc. *sırık gibi dur-* «to stand aside and do nothing» (REDHOUSE), «muser, badauder, bâiller aux cornilles» (Y. KOCABAY, *Türkçe-Fransızca Büyük Sözlük*, Ankara, 1968, p.661).

COFFEE AND SPICES EGYPTIAN TRADE I

By Suraiya Faruqi,

The changing place of the economic decline of Venice, the economic networks of the East were intensively discussed by Lane in the sixteenth century. Until Frederic LANE's work, the importance of the spice trade was placed upon the economic relations with which both Venice and the East were connected. Vasco da Gama's voyage. In finding a new route to the East, the Portuguese had supplanted the Venetians, a change which had previously led to the economic decline of Venice. LANE was able to draw attention into Venice during the sixteenth century. By the fifteenth-century level, as the Ottoman Empire cut off commerce between the East and the Mediterranean Sea. Moreover the Portuguese had supplanted the Venetians in Europe. Quite to the contrary, the short run made the Portuguese the dominant power of the spice trade within the East. The high prices charged by importers in the East. These observations were stressed by LANE¹, who stressed that the decline of international trade until the sixteenth century. Dutch and English ousted the Venetians from the spice trade. Only when the Dutch and English opened up areas of what is today Indo-

¹ Frederic C. LANE, "The Sixteenth Century," in: *Venice and the World, 1500-1600*, ed. by C. Lane (Baltimore, 1966), pp. 1-10.

² Fernand BRAUDEL, *The Age of Philip II*, 2 vols. The first edition of this work was published in 1946.

Abdullah
J = 9
J = S
i = 1

Codex cumanicus'ta
Din çekişmelerinden izler
Mefkûre Mollova (Sofya)

-Kont Géza Kuun'un anısına-

Codex Cumanicus'un 'Alman bölümü' denilen ikinci bölümü, öncelikle, Kumanlara Hristiyan dinini öğreten ve kendi dillerinde yazılmış bir kurallar kitabıdır. İncilden, Kutsal Kitaplardan alınmış parçaların, İsa hakkında, Meryem hakkında ilâhilerin yanında bulunan bazı parçalar, Katoliklik propagandasının paganlığa ve başka bir karşıt dine -belki İslamlığa- karşı saldırılarda bulunmaktan geri kalmadığını gösterir. Öyle ki, pagan Kumanların bazı kutsal terimlerinin yerine, Hristiyanlar, akıllarına estiği gibi, sıradan sözcükler, metaforlarla dolu ya da aşağılayıcı anlam yüklü sözcükler getirmişlerdir. Şimdilik, bunlardan, yalnızca, Hristiyanlığı kabul etmemiş Kumanların Tanrısını göstermek için kullanılan toz topraq ve sadece topraq sözcükleriyle, başka bir dinin vâizinden söz ederken kullanılan talaşman sözcüğünü ele alacağız.

toz topraq, topraq

Kodekste, Hristiyan Tanrı kavramı şu sözcüklerle dile getirilir: Tenri, Tengeri, Tanrı. Bu sözcüklerden ya da sonra bey, Xan, ata gibi sanlar kullanıldığı olur: bey Tenri(yapr. 61^V33; 69^R3), beyim Tenri(yapr.61^V19-20), beyimis Tenri(yapr. 61^V22; 63^R13), Tenri ata (yapr. 73^R3), ata Tenri(yapr. 79^V19; 74^V1)ya da yalnızca şu sanlardan biri dile getirilir: beyimiz(yapr.73^R15,16), Xan(yapr.74^R1,8) 'han', Xan [!]nam (yapr.75^R7) 'sevgili hanım', beyginäm(yapr.75^V1)'sevgili beyim', ata (yapr.61^V30) 'baba', atamıs(yapr.63^V27) 'babamız' veya sanlardan önce bir niteleyici kullanılır: t[!]n ata(yapr.61^R3) 'tinsel baba', t[!]n atam(yapr.61^R9) 'tinsel babam'.

Tenrî sözcüğü, hiçbir zaman pagan Kumanların Tanrısı anlamında geçmez; halbuki bu anlam, çeşitli değişiklerinin biçimi altında, Türk halklarının ortak olarak bilinen bir anlamdı. Kodekste ise, bu sözcük, sadece Yeni anlamıyla yani "Hristiyan Tanrısı" olarak kullanılır. Açıktır ki, Tenrî, tıpkı İslamlaşmış Türklerde "İslam Tanrısı, Allah" anlamına gelmeye başladığı gibi, burada da semantik öykünmeye uğramıştır. Ne Müslüman ne Hristiyan olmuş Kumanların kendi Tanrılarına Tenri dediklerini düşünmek yersiz olmaz. Fakat, yeni dinlerin din adamları ve belki de Hristiyanlığı ya da Müslümanlığı kabul etmiş Kumanlar, bu dinlerden birini kabul etmeyen Kumanların Tanrısına ^{mu} ^{mu} ^{mu} toz toprak ya da sadece toprak demeye başlamışlardı.

Toz toprak alışılmamış bir tümcede kullanılır. ^{yor:} Eger toz toprak cuyasde (s) mī curla yarık bolsedi hang terini iāriHlikine core karang-gidir (59^r26-28); bu tümce Kuun (s.142) tarafından söylenmiştir. [Eger tuz toprak cuyasden ni(.)inç tyrla yarık bolsedi han tengrining iarchlikine core karangi dir] transkripsiyonunu da yine Kuun (No.5) söyle yapmıştır: eğer tuz toprak kujaşdan ni(ce) ingi turla (=torla bkz.törlä) [jarık bolsady haming tengrining jarıklıkın köre karangı] dir. Çeviriyi de şöyle verir: "pluvis a sole ad similitudinem gemmae illuminatus respectu lucis Dei tenebrosus dici potest."

W. Radloff (s.80) transkripsiyon ve çeviriyi şöyle yapmıştır: [Ägär tuz topraq(qa) quyaşdan näcık turlu yarık bolsada qanıñ tegrinin yarıkıqına körä qarañıdır] "Wenn zu der ebenen Erde von der Sonne auch noch ein so grosses Licht kommt, im Vergleich zum Lichte des Herrn und Gottes ist es doch dunkle Nacht." K. Grönbech, hanuz sözcüğü konusunda yazdığı bir leksikolojik makalede bu tümceyi şöyle yorumlar: [Eger toz toprak quyaşdan miñ qurla yarık bolsedi, hanuz ten|ri|nin yarıkıqına köre qarañıdır]. "wäre auch Staub und Schmutz (d.h. dieses irdische Leben) (so und so viel) tausend mal heller als die Sonne gewesen, so sind sie noch (als) Dunkelheit (anzusehen) im Vergleich mit Gottes ~~Licht~~

Licht (d.h. dem jenseits)." V. Drimba Syntaxe comanladlı kitabında bunun üzerinde durur(s.171, § 213; s.200) ve buna ayırdığı bir makalede¹ şöyle der: [Eger toz topraq quyaşdan (...) miñ qurla yarışq bols'edi, hânuz Tenriniñ yarışqına köre qaranlıq-dır.] "Eğer toz ve toprak güneşten (...) bin kat daha parlak olsalardı bile, yine de Tanrı'nın parlaklığına göre karanlık olurlardı(tam karşılığı: ...dırlar)." V.Drimba, iki ayrı notta(3 ve 8 numaralı notlar) okunamayan sözcüğün belki iuz|yüz| olabileceğini söyler ve [yüz miñ qurla'yı] "yüz bin kat" ya da "binlerce kat" diye çevirir; makalesinde daha ileride de w'nin yüz diye okunması gerektiğini belirtir.

~~Böylece~~ toz topraq'ı Radloff ^{da} düz topraq "düz toprak" diye alır; Grönbech ise "toz ve toprak" diziminin bu dünyadaki ölümlü yaşamı gösterdiği, buna karşı tenri'nin yarışqı "Tanrının parlaklığı"sözcüklerinin de öteki dünyadaki sonsuz yaşamı simgelediği kanısındadır. Bize göre, toz topraq çözülmez anlamlı bir güzelsöz kalıbı, bir hendiadis * olmalıydı. Ancak, daha sonra, topraq sözcüğünün yine alışılmamış anlatımlı bir başka tümcede kullanıldığını gördük: tengrisi toprak bay er kökari bakil, oulunä beyinç(73^r20). Bunlar, Sós etis bolupturur areqız Maryamdan ilâhisinden ve Arşlarnıñ kúsancı* diye başlayan kısa bir duadan sonra, tek bir satır üzerine ufak harflerle yazılıdır. G.Kuun

(s.208) bunun yazılışını vermekle kalmamış aynı zamanda ayrı bir notla (6 sayılı not) açıklamıştır. Yazılışı: [Tengrisi toprak bay er kökeri

bakil oulunä beyinç.] Açıklama: Has glossas, quarem binae consociatae esse videntur, alia manus exercitii grammatici causa adscripsit Tengrisi toprak "Deus eorum terra est" fortasse ad antiquam Comanorum paganorum religionem alludet.Theophylaktos de Hungaris sui temporis memoriae tradidit, eos terram Deorum honore afficere:

Fennicae quoque gentes terram velut communem omnium animantium matrem veneratae sunt. Bay er ="homo dives", kökari bakil - "caelum versus adspice", cf. çag. "sursum versus", oulunä beyinç mendeso

* hendiadis ya da hendiadin. Bir retorik terimi. Grekçe hen dia duoin sözcüklerinden. Tek şeyi iki sözcükle anlatmayı gösterir. Örn. 'altın kadehten içmek' yerine 'kadehten ve altından içmek' gibi.İkileme; eski dilde, terkibi ihmâlî.(ç.n.)

pro ouluna beyinç (bejingã) scriptum est(Kuun). Kuryşzanov, bunu, değişik biçimde yorumlar: [Tenrisi topraq bay er kökeri baq[q]yl ovluna beyinç] "Bog zemli, bogatyj čelovek, smotri v nebo, radost' synu"².V.Drimba'ya göre, burada karma tümce yoktur, "~~üç tane~~ türdeş, tutarlı bir sözce oluşturmayan üç önerme" vardır: a) Tenrisi topraq "Onun Tanrısı toprak-tır" ya da "Onun Tanrısı olan şey, topraktır"; b) bay er [kök arş baqqyl!]"göge doğru bak!"(Syntaxe.coman, s.112 - Drimba'ya göre, buradaki sözcük Kuryşzanov'un önerdiği eri değil, "(bir yere) doğru" anlamına gelen arş sözcüğüdür); c) owluna beyinç "ne mutlu onun Oğluna!"³.

Bize göre, Tenrisi topraq dizimi ve Kuun'un değerli açıklamalarıyla sorun aydınlanmış oluyor! Toz toprak, kesinlikle, G.Kuun'un o kadar iyi çözümlediği o tümcedeki topraq sözcüğü ile ilişkiliydi.Yani, toz topraq öncelikle "tozlar" anlamına gelmektedir,(krş. eski Türkçe toz topraq 'aynı anlamda'(DTS - TT II.Suv);Balkan Tatarcası toz topraq "toz; eğretili anlamda: çok sayıda küçük nesne(tozlu bir yer üzerinde hareket halinde koyun sürüsü gibi ,vb..)"(kişisel notlarımızdan). Fakat, daha sonra, din propagandaları sırasında, bu terimler, yani topraq, toz topraq sözcükleri, pagan Kumanların Tanrısını, onların tapındıkları nesneden yani yerden, topraktan hareket ederek, adlandırmakta kullanılmış olacak - Tenrisi topraq "Tanrısı toprak olan(adam)" dizimi, pagan Kumanların toprağa olan inanışlarının bir kanıtıdır. toz topraq birleşik terimini oluşturan sözcükler, ayrı ayrı "toz"ve"toprak" anlamına gelir ama, birleşik terim, hem ^{lingüistik} lengüistik hem filozofik bir birim oluşturur; bu, Hristiyan din adamlarınca dinlerin idealize ettikleri Tanrıya karşı maddeleştirdikleri bir birimdir.

Topraq, toz topraq pagan-şamancı Kumanların kendileri tarafından kullanılmış değildir. Bu konuda karıştırdığımız literatürde Tanrı anlamında topraq sözcüğüne rastlamadık. topraq ile,dünya, bir gök cismi olan Yerküre değil, Kumanların Tenri, Tengeri, Tanrı dedikleri, tapınılan, maddesellikten sıyrılmış bir nesne niteliğindeki yer, zemin, ayaklar

altındaki toprak kasdediliyordu. Kaşgarlı Mahmut, paganların göğe, yüksek bir dağa, büyük bir ağaca, kendilerine kutsal görünen herhangi bir nesneye Tenri dediklerini gözlemlemiştir⁴. Soyotlarda, büyük han anlarına gelen Kayrakan terimi hem büyük Tanrı için hem bazı kutsal dağların adı olarak kullanılırdı. Tonyuquq anıtının batı levhasının 38nci satırında Türklere yardım eden iyi ruhların adları olarak Tanrı, Umay, Yer-Sub yazılıdır⁵. Yer-Sub tam anlamıyla Toprak-su demektir, bu da bir ölçüde burada çözülemeye çalıştığımız topraq'ı hatırlatır. Fakat, topraq sözcüğünün ve özellikle toz topraq diziminin kullanılmasında bir hor gören anlatım bulunduğu açıktır.

Türklerdeki toprak tapıcınının, toprağı Ana Toprak diye kişileştiren(Romalılar: Terra Mater, eski Yunanlılar: Ge ya da Gaia)bazı Avrupa, Afrika ve Amerika kavimlerinde olduğu gibi ilkel tarımla değil de, güzel otlaklar gerektiren hayvancılıkla ilişkili olduğu düşünülebilir⁶.

Böylece, bu alışılmamış tümcelerde şamanlığın üzerine Hristiyanlığı, Hristiyan olmamış Kumanların horgörü ile topraq, toz topraq diye adlandırılan pagan Tanrısının üzerine de Hristiyan Kumanların Tenri, Tengeri, Tanrı denilen Hristiyan Tanrısını ekleme girişimini, çabasını aramamız gerekir. Bu iki tümceyi şöyle yazıp çeviriyoruz: I.tümce.Eğer [toz topraq quyaşden yü(s) miñ qurla yarıq bols'edi hanus Ten(rı)nıñ yarıqlıqına köre qaranlıdır.] "Toz topraq (pagan Kumanların Tanrısı) güneşten yüz bin kat parlak olsaydı(bile)yine de Tanrı'nın parlaklığına göre karanlık kalırdı.

II.tümce. Tenrısı topraq, bay er, [kókärı baqqıl - owluna beyinc!]
"Tanrısı toprak olan asil kişi, göğe doğru bak-hayranlık onun oğluna!"
Burada kókärı gök anlamına gelen kók ile bir yer doğru anlamına gelen yönelme ilgeci äri (arı) -Kuun da bunu böyle göstermiştir- ve bakmak eylemi baq-'tan baqqıl (buradaki -qıl,-gil'in bir değişkesidir)ile karşı karşıya bulunmaktayız. -gil ise Kodekste çok yaygın olarak kullanıldığı Kuun, Kuryşzanov ve Drimba tarafından gözlemlenmiş olan buyruk kipi ikinci tekil kişi takısıdır. Kuryşzanov ve Drimba'nın tersine biz beyinc sözcüğü-

nü"neşe(ne mutlu!)"diye değil,"hayranlık" diye çeviriyoruz.

Talaşman

Bu terim, daha uzun bir metinde geçer; o metinde Hristiyan rahip(öyle tahmin edilebilir) şöyle der: Bilga a tetik kyziler benim sösım esittingler eki yolne ayringler iarle miskin kysiler iacsi bitik bilmesler talaschman sösın İanirler örtlik tamucka tuscherler iecning tusacne ilnirler anda ylap assow ioch neçe çagırsa esitmach ioch hergis dage kuttılmak ioch.(59^F8-12).

G.Kuun tarafından (s.141) çevriyazısı şöyle yapılmıştır: bilga cetik kyziler benim sösım esittingler eki iolne ayringler iarle miskin kysiler iacsi bitik bilmesler tlaschman sösın esittingler İanirler örtik tamucka tuscherler, iecning tusacne cilnirler anda ylap assow ioch, neçe çagırsa esitmach ioch, ioch hergis dage kuttılmak ioch.

Özel bir notta(No.1) verdiği çeviri ise şöyledir: "Alte cineti homines audite sermonem meum, inter duas vias eligete. Miseri et pauperes homines qui bonas litteras nescitis, audite concionatoris verba! Falsi in doctrina incident in infernum, insidiis laqueuntur; illic medela non est, utut clamarent exauditio non est, nunquam erit salvatio." In lingua kaz. bil bulangan "alte cinctum strenum" significat; h.l. pro çatık, cetik scriptum repetitur. Siglum abbr. super İanirler litt. g supplet, cf. turc. jangılmak "falli". ylap = cag. olab(Kuun).

W. Radloff (s.79) bunu "Einzelne Sätze" bölümüne almıştır:

[Bilgä kätik kişilär mänim sözüm äsininlär! * äki yoln' air'lar! yarlı miskin kişilär yaqsı bitik bilmäslär, talaşman sözüm äsitiñlär! yan'rlar örtlü tamuqqa tūsärlär, yäknin tuzaq' q'ln'rlar, anda....asau yoq, näcä çagırsa äsitmäk yoq. yoq härgis da' qutulmaq yoq.] "Ihr unwissenden

Menschen, höret mein Wort! Unterscheidet zwei Wege! Ihr armen, elenden Menschen, ihr kennet die Schrift nicht gut, (daher) höret auf mein Wort,

* äsininlär bir baskı yanlışdır; doğrusu: äsitiñlär!

ohne zu streiten. Sie werden brennen, in die feurige Hölle sinken, dort werden sie sich des Bösen Hölle bereiten, dort ist keine Rettung, wie viel du auch rufest, dort ist kein Hören, auch kein Entkommen von dort ist möglich." Bu yoruma göre, rahip yalnızca basit insanlara seslenmektedir. Kuun'un -yazma üzerindeki c'lerle t'lerin çok benzeşmeleri yüzünden- tetik sözcüğünü cetik ~~çelik~~ diye yorumlaması Radloff'u da yanlış yönlendirmiş, Radloff da onun gibi gerçek metinden sapmıştır: Bilgä tetik kişiler, Bilgä kätik kişiler'e ("Ihr unwissenden Menschen") dönüşmüştür.

A. Zajączkowski bu metnin manzum olduğunu belirler:

[Bilgä tetik kişiler
menim sözüm eşitiler!
eki yolny ayrımlar!

ıarlıy miskin kişiler
ıaqşy bitik bilmezler
talaşman sözün ynanyrlar,

örtlik tamuqqa tüşerler,
ıeknin tuzaqna ilnirler.

anda ylap asoy yoğ.
nece çayrsa esitmäk yoğ,
hergiz dayı qutılmaq yoğ. ö 7

~~X~~ Mądry, rostopni ludzie
moich słów słuchajcie!
dwie drogi rozrózniajcie!

Biedni ubodzy (duchem) ludzie,
Dobrego Pisma (Ewangelii) nie znaja,
słowom talaszman ufają.-

do ognistego piekła wpadną,
w sidła diabła sie uwikłają.

Tam z płaczu pożytku nie ma
chochy wo, wiskuchania nie ma,
i nigdy też zbawienia nie ma. 7

V. Drimba da, buna ayırdığı bir makalede, bu metnin manzum olduğunu ileri sürer ve buna 'manzum vaaz' der:

[Bilgä, tetik kişiler,
menim sözüm eşitiler,
eki yolny ayrımlar! "

Yarlıy, miskin kişiler
yaqşy bitik bilmezler,
talaşman sözün ynanyrlar, "
örtlik tamuqqa tüşerler,
yokniñ tuzaqna ilnirler.

Anda ylap asow yoğ,
nece çayrsa asitmä yoğ "
hergiz dayı qutılmaq yoğ. 8 7

"(Ey) bilge ve insanlar,
sözlerimi işitin
ve iki yolu ayırın!

Zavallı, mutsuz insanlar
iyi Yazıyı (Kutsal Kitap) bilmezler
kavgacının sözlerine kanarlar
ve ateş cehennemine düşerler
ve şeytanın ağına tutulurlar.

Orada ağlamak (tam çev.ağlayıp) hiçbir şeye yaramaz
(çünkü) ne kadar (Tanrı'ya) bağırsınlar
hiçbir zaman bağışlama yoktur
ve (onlar için) kurtuluş yoktur."8

Burada, bilge kişilerin birbirinden ayırdığı (ya da ayırmaları gereken) iki yol sözkonusu. Bunlar hangi yollar olacak? Biri herhalde Hristiyanlık yolu. Ötekinin hangi yol olduğu açık değil. Paganlık yolu mu, Muhammet yolu mu? A. Zajaczkowski'nin çevirisindeki talaşman karşılığı Lehçe talaszman terimine bakılırsa -bu sözcüğün 'müslüman rahip' yani 'hoca' anlamı taşıdığı düşünülerek, ikinci yolun Müslümanlık yolu olduğu akla gelebilir. Z a t e n, metnin sonuna doğru da, yine İslam terimlerinden olan ateş cehennemi(örtlik tamuqqa tüşerler) ve şeytanın ağları(=tuzakları)(yeknîñ tuzaqna ĩlnîrler)geçer.

A. Zajaczkowski'nin yorumu O. Pritsak tarafından(talaşman "muslimischer Rechtsgelehter")9 benimsenmiş, fakat V. Drimba(s.197-199) bunu reddetmiştir. Drimba'ya göre talaşman, "kavgacı" anlamını taşır, ileri sürdüğü bu karşılığı desteklemek üzere, sözcüğün bir kez daha CC içinde(17 sayılı bilmece, bkz. ileride)geçtiğini, orada Zajaczkowski tarafından verilen anlamı hiçbir biçimde taşıyamayacağını yazar(s.199). G. Kuun, bilmedeki talasman'ı "praedo"(s.144) ile çevirir,"talaschman" içinse "concionator"(s.141) karşılığını verir.Bunları da, Latinceye "litigo"(tartışmak, dalaşmak) diye çevrilen "talischirmen. uruschirmen kirlischirmen" arasında yer alan "talischirmen"e bağlar(Kuun, s.132 ve 285). Radloff, Versuch'ta, Osmanlıca talaşman'ı "dikij, grubyj, svarlivyj-wild, grob, zänkisch" olarak çevirir. Söz konusu metnin çevirisinde de

talaşman'ı bir ulaç(gerundium) olarak kabul eder: "ohne zu streiten".
K. Grønbech içinse, bu, bir sıfattır: "zänkisch" ve bir addır: talaşman
sözi "die Worte des Haderers". KQZS her iki talaşman'ı "talasusi(kavgacı)"
olarak çevirirler. Bize gelince, Kodeksin 17 sayılı bilmeceindeki
talaşman'ın "kavgacı" olarak çevrilmesini uygun bulmuştuk.¹⁰ Şimdi,
bilmecedeki talaşman'ın daha çok "mücadeleci" anlamını verdiğini söyleye-
ceğiz, çünkü, tahminimize göre, söz konusu olan, sokan bir böcek niteliği
ile bilinen arıdır. Fakat, dinsel metindeki anlamı başkadır: 1)mücadele
etmek; çarpışmak; 2)tartışmak, dalaşmak anlamlarını taşıyan talaş- sözcü-
ğünden gelen talaşman, önce "mücadeleci", sonra da "kavgacı" anlamını
taşır. Avrupa'da yerleşmiş Türkler arasında o dönemde yürütülen
din kampanyasında talaşman'ın bir de "kendi dinini pek gözü dönmüşcesine
öğütleyen" diye eğretilmeli anlamı olduğu düşünülebilir. Buna göre,
bir Müslüman vâiz tarafından kullanılırsa talaşman sözcüğü "Hristiyanlığı pek gözü
dönmüşcesine öğütleyen Hristiyan vâiz" anlamına gelirken pekâlâ, bu metinde
bir Hristiyan vâiz tarafından kullanılıncaya, aynı talaşman sözcüğü

"Müslümanlığı gözü dönmüşcesine öğütleyen bir Müslüman"ı
gösterebilir. talaşman'ın Kuman şamanı, Hazar hamamı ya da Uygur Budist
rahibi için kullanılmış olması zayıf olasılıktır, çünkü, Musevilik
ve Budizm Deşti Kıpçak'ın bu bölümüne yabancı olmadı. ¹¹

Bu metinde ayrıca yorumlanması gereken birkaç yazılış biçimi
de vardır; metnin yazınsal bakımdan teknik yapısı da ayrı bir açıklama
gerektirir.

1) [bilgä tetik] ile [yarle miskin] in birer hendiyadin olabilece-
ğini düşünebiliriz: [bilgä-tetik](bilge); krş. esk.türkçe [tetig bilgä]
hend. "mudriyj"(DTS-TT VII); yarle miskin(miskin), bunları Kodeks Kumani-
kus uzmanları ayrı almaktadır.

2)"esittingler", "airingler". Bu yazılışlar, Kuun, Radloff,
Zajaczkowski, Drimba ve KQZS tarafından buyruk kipi, ikinci çoğul kişide
çekimli eylemler olarak kabul edilir: esitinler, ayrınlar; her ikisi
* hendiyadin veya hendiyadis. Grekçe hen dia duoin sözcüklerinden. Tek şeyi iki sözcükle
anlatmayı gösteren bir retorik terimi.Örn. 'altın kadehten içmek' yerine
'kadehten ve altından içmek' gibi. İkileme, eski dilde: terkibi ihmâlî.(ç.n.)

de aynı fonemle (-inler / ınlar) yapılanmıştır; karış. eski Özbekçe qoyunlar "stav'te".¹² Fakat, Zajaczkowski'nin, Drimba'nın ve KQZS'nin yorumlarına göre, papaz yalnızca bilge kişilere seslenmektedir. (İlginçtir ki, yukarıda çözümlenmesi yapılan Tenrísí topraq, bay er sözcesinde de papaz, soylu kişilere seslenmekteydi.) Bu durumda, belki yanlış olarak, papazın basit, yoksul kişilerle uğraşmaktan vazgeçtiği yolunda bir dokundurmada bulunulmaktadır. Hatta, onları okuyup yazma vb.. bilmemekle suçlanmaktadır. Bu işe kilise adamı ahlâkına ters düşer. Daha doğru olan, bu çekimli eylemlerin buyruk kipinde değil de gösterme kipinin belirsiz geçmiş zamanında olduğunu düşünmek gerekmez mi? esittinler, birleşik bir eylem olarak alınabilir: esitip tınla- "dikkatle dinlemek, (tam çev. işiterek dinlemek)"ten esit tınler; karış. Balkan Tatarcası alıp kel- "getirmek" -bu, özensiz bir söyleyişte hızlanarak apkel-, akel-'e dönüşür-. Aynı biçimde, ayrıñler ayrıñ "ayrı olarak, farklı olarak" ve anla- "anlamak" tan anler'in bir birleşimi olarak yorumlanabilir: ayrıñler -önses düşmesiyle-; karış. düny'üstünde(62^V5) "dünyada". Bu durumda, bir dinsel buyruk içeren bir metinle değil de bir saptama bildiren bir metinle karşı karşıyayız demektir. Morfolojik sürekliliğin izlenmediği yolunda bir itiraz olabilir, çünkü esit tınler ve ayrıñler -çoğulda da kullanılan- 3.tekil kişidir; bilmesler, inanırler, tüserler, ılınırler 3.çoğul kişidir. Ancak, bu uyumsuzluğa iki açıklama getirilebilir: a) Bu metni bir şiirsel yapıt olarak görenler, şairin bu biçimi(tek. ölçü zorunluğuyula kullandığını söyleyeceklerdir; b) Bu metni bir düzyazı olarak görenlerse, vâizin, madem ki basit kullanılışına dil izin vermektedir düşüncesiyle -ler'i yinelememeyi uygun bulduğunu söyleyeceklerdir.

Fakat, bu yorumla, vâizin iki ayrı gruptan kimse karşısında gösterdiği öznel tutumu [bilgä tetik kişiler]'e karşı olumlu, yarle [miskin kişiler]'e karşı olumsuz tutumu- yok edemeyiz. Bu kişiler arasındaki ayrım toplumsal mı(bilge// soylu - fakir) yoksa ahlaksal mı [bilge-sağduyudan yoksun; bkz.Zajaczkowski: "Biedni; ubodzy (duchem)ludzie"]

ya da hem toplumsal hem ahlaksal mıdır?Böyle bir soru akla geliyor, çünkü Kumanların Hristiyanlaşmasının henüz başında bulunulmaktadır ve bilinir ki, her yeni din, önce, toplumun ayrıcalıklı kişilerine kendini kabul ettirmeye çalışır.

3) yaqsʹ. Kuun, Zajaczkowski ve Drimba bunu bir sıfat olarak alıp bitik sözcüğüne bağlamış olmasalardı, Radloff'un [yaqsʹ bitik bilmäslär]i "ihr kennet die Schrift nicht gut" diye çevirmesi hiçbir sorun çıkarmazdı. Kuun "bonas litteras", Zajaczkowski Dobrega Pisma(Ewangelii), Drimba da "iyi Yazı" olarak çevirmişlerdir. Fakat, yazar ya da çevirmenin hangi kalıp-terime uyarak iyi Yazı için yaqsʹ bitik yazdığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Burada Kutsal Yazılardan biri ya da Kutsal yazıların tümü söz konusu edilmek isteniyor idiye arʹ bitik sözcüklerinin kullanılmış olması beklenir. Üstelik, yaqsʹ bitik bir bileşik sözcük olarak kullanılmış olsaydı, belirtme durumunda akusatif kullanılmış olması gerekirdi: [yaqsʹ bitiknı bilmesler] Papaz, belki pagan Kumanların dik kafalılıklarının nedenlerini araştırırken, basit kişilerin okuma yazma bilmediklerinin, cehenneme düştüklerinin, kavgacının sözlerini kandıklarının bir saptamasını yapmaktadır. Bu nedenle burada yaqsʹ sözcüğünün bir ilgeç olarak kullanıldığını, iyi anlamına geldiğini, bitik sözcüğünün de "okumak ve yazmak" anlamını verdiğini sanıyoruz.

4) assow. Kodekte bu sözcük iki kez geçer: 1) alışılmamış bir tümcede: [men saha assow etizerim facio vo ? adiutoriū] (= Latince çevirisi: facio vobis auditorium)(56^r15): Kuun(s.132) [men saha assow etizerim;] Radloff(s.69): [Män saʹa asau ätisärim] "Ich leiste dir Hilfe."; Grønbech (s. 96): men saa asor etizer-men "ich leiste dir Beistand"; Drimba (s.92, s. 103): [men saʹa asow etizer-men] "sana yardım ediyorum"; 2) burada çözümlenen metinde Kuun assow'u "medela(deva; yardım)" olarak çevirir; Radloff assow'u iki biçimde okur: {Sözlüğünde asau "Hülfe" olarak verir, metnin çevirisinde ise asau "Hülfe" olarak kullanır. Zajaczkowski assou "pozytku"(kâr anlamındapozytek'ten); Grønbech, KQZS asor "Beistand, Hilfe"; Gabain: assor, aynı anlam; ¹³ Drimba: [Anda yilap asow yoʹ]

"Orada ağlamak(tam çev. ağlayıp) hiçbir şeye yaramaz.") Bize göre, bu yazılışın yorumu ve anlamı açık değildir. Şayet asow ya da aşow gerçekten "yardım" anlamına gelseydi asow waşov etiz- "yardım etmek" olurdu(Grønbech asoy etiz- "Beistand leisten"), bu da tümcenin satırarasındaki Latince çevirisi "facio adiutorium"a denk düşer. Fakat, öte yandan, assow ile birlikte yardımetmek anlamında bir birleşik eylem yapacak olan yardımcı eylem et-(yapmak) olacaktır, etış- gibi okunabilen etiz- olmayacaktır (Radloff: asau ätis-), bu, vaktinde olmak anlamındaki yetiş-'ten gelir(Osmanlı Türkçesi:yetişin "yardım edin!"). Bu durumda assow'un gönderme durumunda(datif) olması beklenir: assow etış- "yardıma gelmek". etış- ve yetiş- biçimleri bugün en çok Balkanlardaki Türk ağızlarında kullanılır. İşte bu nedenle, assow etizerim'in satır arasındaki Latince çevirisinin yaklaşık, öznel bir anlamanın ürünü olup olmadığı sorusu aklımıza geliyor.¹⁴ Buna göre, bu tümce, bu birleşik eylem ve bu sözcüğü, assow'un Kırgızca asau "polučenie pişci iz ruk hozjaina -des Empfangen der Speise aus den Händen des Wirthes Kazan Tatarcası aşau "jeda - das Essen"(Radloff, Versuch)^{ile} ilişkili olduğunu varsayarak yorumlamaya çalışıyoruz. Kırgızca [asau, as, aş "aş"] yiyecek" ve asa- aşa- "yemek yemek" ten gelir. Bu durumda asow aşow "şaraplı ekmek ayinindeki ekmek",giderek, o "ayin" yerine kullanılmış olmaz mı? assow etiz- eylemi de asow aşow etkiz- "şaraplı ayin ekmeğini vermek"ten gelen asow aşow ettiz- eylemine dayanmaz mı? Öte yandan, assow, asrow'dan gelmez mi ya da r'si kısaltılmış assrow -"koruma, yardım" anlamında yerine kabul edilemez mi? W. Bang "Verleih uns Deinen Schutz" anlamındaki [asroviñ bizgä teyirgil] den söz ederken şöyle der: "Ich ziehe aus dem Komanischen her: [men saha assow etizerim](?) facio vobis adiutorium: [anda ylap assow ioch], wo R[adloff] aşau "Hülfe" bietet. Unser asrov gehört aber seiner Bedeutungsmacht sicher zu asramak in 72,2: *asraq. Ob beide Verba von Haus aus wurzelhaft identisch sind, kommt bei der Übersetzung nicht in Frage.¹⁵ O zaman, asrow ettiz- "yardım ettirmek" sözcüğü ile karşı karşıya olduğumuzu mu düşünmek gerekecektir? Böylece, [men saha

assow etizerim] etizeim diye okuduğumuz son yazılış) iki biçimde okuyoruz.

1) Men sağa asowaşow ettizeyim "Sana şaraplı ekmeği vereyim". 2) Men sağa assow ettizeyim "Sana yardım ettireyim (Tanrı?)."

5) anda yllap. Burada çekimli eylemin (metni bir şiir olarak kabul edenler hece sayısı düşünülerek atlandığını söyleyebilirler) gizli kaldığını ve koşul kipi şimdiki zamanda olduğunu (aşağıdaki çağırsa gibi) söyleyeceğiz. Bu çekimli eylem belki yalbar- "dua etmek, yalvarmak" ile dile getirilebilir: Anda yllap |yalbarsa| - asowaşow yoğ "Orada ağlayıp |dua etseler bile| kimse onlara ". *ekoh*

6) Bu metnin teknik yapısı üzerinde çok tereddüt ettik. -ler'in ve yoğ 'un yinelenmesine bakarak bir şiir olduğunu düşünebilirdik. Ancak, kıtaların bir biçim birliği göstermemesi, bizi bundan caydırdı. (Zajaczkowski'ye göre 3 er dizelik 3 kıta ve 2 dizelik 1 kıta; Drimba'ya göre ise, 3 dizelik 2 kıta ve 5 dizelik 1 kıta vardır). Kodekste tüm ilahiler kıta birliği gösterir.¹⁶ *Öyani*, bu metin, bize göre, On Emir'i ve Pazar Vaazını anımsatan, kısa ve özlü tümcelerden oluşan kısa bir tiraddır (bkz Drimba, s.262 ve 269). Aşağıda iki değişkesini veriyoruz:

Değişke I.

[Bilgä tetik kişiler, menim sözüm esitiler, eki yolne ayrılar!
Yarle miskin kişiler yaqsı bitik bilmesler, talaşman sözün (esit tünler~)
inanırlar, örtlik tamuqqa tüşerler, yekniñ tuzaqne ilnirler. Anda yllap
asowaşow yoğ, neçe çağırsa esitmä yoğ hergıs dağe quttılmaq yoğ.]

"(Ey) bilge ve bilgili insanlar, sözlerimi dinleyiniz-iki yolu ayırınız!
İyi okuyup yazma bilmeyen fakir ve sefil insanlar; onlar kavgacının
(= karşı taraf vâizi) sözlerine inanır, cehennem ateşine düşerler ve
şeytanın ağlarına takılırlar. Orada boşu boşuna ağlayacaklardır - kimse
onlara yardım etmeyecektir (tam çev. yardım yok!); boşuna haykıracaklardır -
kimse onları duymayacaktır (tam çev. duyma yok!); kurtuluşa hiç eremeyecek-
lerdir (tam çev. hiç kurtuluş yok!)."

Değişke II

[Bilgä-tetik kîsîler menim sôzîm eşit tîñler - eki yolne ayrîñler. Yarlemiskin kîsîler yaqşî bítík bîlmesler, talaşman sôzîn (eşit tîñler) inanîrlar, örtlik tamuqqa tûşerler, yeknîn tuzaqna îlnîrler. Anda yîlap asowvaşow yoğ, neçe çayîrsa eşitmâğ yoğçergıs dağe quttılmaq yoğ.] "Bilge kişiler sözlerimi dikkatle dinlerler(tam çev. işi tir ve dinlerler) ve iki yolu ayrı ayrı anlarlar. Yoksul insanlar iyi okuyup yazma bilmezler; onlar kavgacının (=karşıt vâizin)(sözlerini dikkatle dinlerler) sözlerine inanırlar ve şeytanın ağına düşerler. Orada boş yere ağlayıp(yalvarırlar) kimse onları duymayacaktır(tam çev. duyma yok!).

Sonuç. Bu parça parça metinlerden metin ve dilbilim araştırmaları yoluyla öğreniyoruz ki:

1) Aralarından bir bölümü Katolikliğe, ötekiler de İslamiyete geçmeden önce Kumanlar toprağa tapınırlardı - Tanrıları topraktı. Bu tanrıya *me* Tenrî, *me* Tengerî, *me* Tanrı dedikleri sanılmaktadır. Bu terim, gerek Hristiyan gerek Müslüman'ların Tanrısı için kullanılmaya başlanmıştır. Toz toprak ya da Toprak sözcüklerinin yerini almıştır. ○ sözcükler ise, ve belki Hristiyan olmuş Kumanlar(aynı zamanda imamlar ve Müslüman olmuş Kumanlar) tarafından horgörüyle kullanılır olmuştur.

Her ne kadar yetersiz olsa da, bu veriler, Kumanlar'ın din öncesi * inanışları konusunda bir fikir verir ve Marquart'ın dile getirdiği şu konuda ne kadar büyük bir boşluk olduğunu gösterir: "Die Komanen seiner Zeit betrachtet Michael nicht mehr als Heiden, aber auch nicht als Muslime, sondern bereits als Christen wenigstens äusserlich. Was hieran wahres ist, ist schwer zu sagen. "

"İdrisî kennt allerdings im Lande der Komanen... Immerhin konnten die Komanen durch diese städtische Bevölkerung mit manchen Ausserlichkeiten des Christlichen Kultus bekannt geworden sein. Die älteste russische Chronik dagegen bezeichnet die Komanen ... als * Tektanrılı dinlerden söz ediliyor olmalı.(ç.n.)

Muhammedaner... Über die ursprüngliche Religion der Türken und damit auch der Komanen berichtet Michael: ...Sie lieben nicht vieles Reden. Sie bekennen aber einen Himmelsgott, ohne ihn zu kennen als ob sie das sichtbare Firmament für Gott hielten".¹⁷

2) O dönemde (XIV.yy), Doğu Avrupa'nın orta kesiminde yerleşmiş bulunan pagan Kumanları kendilerine çekmek isteyen Hristiyanlık ile Müslümanlık arasında bir yarışma vardı.

3) L. Ligeti'nin "has not yet unveiled all its secrets" ¹⁸ dediği yazmanın, Codex Cumanicus'un açınanmasıyla G. Kuun'un değeri gittikçe artmaktadır.

Kısaltmalar:

Drimba v. Syntaxe Comane. Editura Academiei București - E.J. Brill Leiden. 1973.

DTS Drevnetjurskkij slovar'. Leningrad, 1969.

Grønbech, K. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhag , 1942.

KQZS A.K. Kuryššanov, A.Ch. Džubanov, A.B. Belbotaev, Kumansā-qazaqša žiīlik sözdik (Kumansko-kazachskij častotnyj slovar').Alma-Ata 1978.

Kuun, G. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit Comes Geza Kuun, Budapestini 1880.

Radloff, W.W. Das türkische Sprachmaterial des "Codex Cumanicus" Manuscript der bibliothek der Markus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun(Budapest 1880). St.Peterbourg VII série Tome XXXV No.6.

Versuch Opyt slovarja tjurkskich narečij. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I-IV St.Petersbour, 1893-1911.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.
Cilt XXXIX(2-3), 339-351 (1985)

TK-1106,24

NOTLAR

1. Vladimir Drimba, *Miscellanea Cumanica* (IX). *Rocznik Orientalistyczny* XL (1978), s.30 § 17.
2. A.K. Kuryszanov, *Syntaksis kumanskogo jazyka* V. Drimba. *Qazak telé men ádebiyete* içinde. Cilt 5, Alma-Ata 1974, s.135.
3. V. Drimba, *Miscellanea Cumanica*(XIII). Birkaç ayırık Kuman metni. *Studia et acta orientalia* içinde. X(1980), s.77-78.
4. *Divanü lûgat-it-türk tercümesi*. Çeviren besim Atalay.III.Ankara 1941,s.376-378.
5. A. İnan, *Tarihte ve bugün şamanizm*. Materyaller ve araştırmalar. Ankara 1954, s.28,36
6. *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Cilt 5, New York 1967, s.129-130.
7. A. Zajaczkowski, *Do historii Kodeksu Kumanskiego: termin "talaşman"*. *Sprazozdania Polskoj Akademii Umetnosti L.N.* 8 Krakov 1949, s.420-425.
8. V. Drimba, *Codex Cumanicus* içinde manzum vaaz(yapr. 59^r8-12). *Revue Roumaine de Linguistique* içinde. XIII(1968) No.5 s.407-412; *Syntaxe Comane* s.197-199.
9. O.Pritsak, *Der Islam* içinde. XXX(1952), s.113:V. Drimba'dan alıntı ile,s.198-199.
10. M. Mollova, *Codex Cumanicus'un yirmi beş bilmeceşinin yeni yorumu*. *Linguistique Balkanique* içinde. XXIV(1981), s.58-59.
11. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*.39.seri, III - Sayı A 11, Ankara 1971, s.222, 116, 109.
12. A.M.Scerbak, *Öcerki sravnitel'nyj morfologii tjurkshih jazykor*(Glagol), Leningrad 1981, s.31.
13. A. von Gabain. *Die Sprache des Codex Cumanicus*. *Philologiae Turcicae Fundamenta* içinde. I, Wiesbaden, 1959, s.56.
14. V. Drimba, *Revue Roumaine de Linguistique* (XIV;1971, s.278-279) içinde yayınlanan *Miscellanea Cumanica II* makalesinde ve *Syntaxe Comane* adlı yapıtında(s.165 § 202.3) ~~xlaklxlakl~~ "doğru olmayan" Latince çevirilerden söz eder.
15. W. Bang, *Der komanische Mariensalter nebst seiner Quelle* herausgegeben. W.Bang und Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* içinde, Berlin 1914, s.262.
16. Sadece Söz etiz bolupturur adı verilen ilâhi(şu yazarlarda geçer: A.von Gabain, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, s.245-246; W.Bang, *Komanische Texte II*, *Die komanische Übersetzung des Hymnus Verbum caro factum est*, *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 1911, s.467-473 içinde; V. Drimba, s.304,307) *Codex Cumanicus'un* bazı metinlerinin yeni baskısı içinde tarafımızdan ele alınıncaya kadar kıtası 1 dize + 1 nakarat + 3 dize + 1 nakarat kalıbından oluşan ve bu nedenle 3 dize + 1 nakarat (bazan bu nakarat eksik/gizli kalabilir) öteki kıtalara uymayan bir ilahi olarak görülürdü. Fakat, bu kuraldışılık sorununu birinci dize ve birinci nakaratı başlığa aktararak çözmeye çalışıyoruz ve başlık şu biçimi alıyor: Sôs etis bolupturur areqiz Maryamdan.
17. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*. W.Bang und J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* içinde, Berlin, 1914.s.33-34.
18. L. Ligeti, *Prolegomena to the Codex Cumanicus*. *Acta Orientalia Scientiarum Hung.* içinde. XXXV(1981),s.54.

M. Mollova'nın kullandığı harfler kullanılacaksa koyulacak not:

* Codex Cumanicus'taki Türkçenin Kıpçak niteliğini bozmamak için, damaksıl o u i (FOTOKOPİDEN İYİ OKUNAMIYOR!) yerine yarı damaksıl o, u, ı ünlülerini kullanıyoruz. (i sınırlı olarak kullanılacak, sözcüklerin başında, y ile yanyana geldiği yerlerde ve başka yerden alınmış sözcüklerde geçecektir.); bu yarı damaksıllar Codex Cumanicus üzerinde çalışanların çoğu tarafından kullanılır.

y, u bitişiğindeki ä, e, o'ları, artdamaksıl sınıftan sözcüklerin üzerine binmiş bazı morfemlerdeki (-gä, -dä, sä, -ley vb..) ä, e'leri ve bağlı yazılan (areq'z) sözcükleri değiştirmiyoruz.

Tarihsel gerçekliğe uygun düşecek olan ilk biçime daha yakın olabilmek için, ünlü boşluğu (hiatus) durumlarında OKUNMUYOR! eklemekten kaçındık.

Ayraç içindeki rakamlar yapıkları ve satırları gösterir: r = önyüz, v = arkayüz. Örn. (61^v33) = 61 sayılı yaprağın arka yüzünün 33. satırı; bu, Drimba'nın numaralamasıdır.

TRACES DES QUERELLES RELIGIEUSES DANS LE CODEX CUMANICUS

MEFKÛRE MOLLOVA (Sofia)

A la mémoire du Comte Géza Kunu

La deuxième partie du *Codex Cumanicus*, appelée partie allemande, est en premier lieu un codex de l'enseignement de la foi chrétienne aux Comans, écrit en leur langue. Elle contient, à côté des extraits des Évangiles, des Livres Saints, des hymnes sur Jésus, sur Marie, etc., certains passages témoignant que la propagande du catholicisme n'a pas été sans attaquer le paganisme et une autre religion adverse — probablement l'Islam. Si bien qu'à quelques termes sacrés des Comans païens, les Chrétiens ont substitué arbitrairement des mots ordinaires, métaphoriques, péjoratifs. Comme tels nous pouvons citer pour le moment *toz topraq* et simplement *topraq*, employés pour désigner le Dieu des Comans non convertis, et *talašman*, employé en parlant du prêtre d'une autre foi. Dans le présent article nous voudrions nous arrêter séparément sur ces deux dénominations.

toz topraq, *topraq*

Dans le *Codex Cumanicus* la notion de Dieu chrétien est exprimée par : *Teprri*, *Tepreri*, *Teprri*, qui peut être précédé ou suivi de titres comme *bey*, *zan*, *ada* : *bey Teprri* (61v33; 69r3) « Seigneur Dieu », *beyim Teprri* (61v19-20) « mon Seigneur Dieu », *beyimts Teprri* (61v22; 63r13) « notre Seigneur Dieu », *Teprri ata* (73r3) « père Dieu », *ata Teprri* (70v19; 74v1) « père Dieu » ou simplement par un de ces titres comme : *beyimts* (73r15, 16) « notre Seigneur », *zan* (74r1, 8) « Roi », *zanyinam* (75r7) « mon cher Roi », *beyimam* (75v1) « mon cher Seigneur », *ata* (61v30) « Père », *atamis* (63v27) « notre Père » ou encore un des titres suivis d'épithètes comme : *tin ata* (61r3) « père spirituel », *tin atan* (61r9) « mon père spirituel ».

Teprri n'y est jamais employé au sens de Dieu des Comans païens, seulement communément (sous ses variantes différentes) par les peuples turks, mais seulement à son sens nouveau de « Dieu chrétien ». Il est évident que *Teprri* y est soumis au calque sémantique, tout comme chez les Turks islamisés il a commencé à signifier « Allah » ; Dieu islamique. On peut supposer à bonne raison que les Comans non convertis à l'Islam et au christianisme continuèrent

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

Fig. 8. The fore-edge of the last part of *Belgrader-Hungarian National Museum, Inventory No. 155 3573*

à nommer leur Dieu par le même terme *Teyri*. Mais les confesseurs des religions nouvelles et peut-être aussi les Comans convertis au christianisme ou à l'Islam commençaient à appeler le Dieu des Comans non convertis *toz topraq* ou simplement *topraq*.

Toz topraq est employé dans une phrase insolite : Eger *toz topraq* cusağe tu(s) mī gurla yarık bolsedi hang terini iariHikine core karangidir (59r26—28), translittérée par G. Kuun (p. 142) comme : eger *tuз topraq* cusağen mi(-) inē tyrla yarık bolsedi, han tengrining iarehlikine core karangi dir, et transcritte (N°5) par lui comme : eger *tuз topraq* kusağan ni(éc) inēi gurla (= *torla* v. *tōrlā*) yarık bolsedi haming tengrining jarikikiñi kōre karangi dir, et traduite par : «pluvius a sole ad similitudinem gemmae illuminatus respectu lucis Dei tenebrosus dici potest.»

W. Radloff (p. 80) l'a transcritte et traduite comme : *Āgār tūz topraq(ga) gusađan nācik turku yarık bolsada quāy tārpinīy yarīqīqina kōrā garaydīr*. «Wenn zu der ebenen Erde von der Sonne auch noch ein so grosses Licht kommt, im Vergleich zum Lichte des Herrn und Gottes ist es doch dunkle Nacht.» K. Grenbeck, dans l'article lexical de *hanuz*, interprète cette phrase comme : *ēger toz topraq gusađan mīy gurla yarık bolsedi, hanuz teq[ri]nīy yarīqīqīna kōre garaydīr*. «wäre auch Staub und Schmutz (d. h. dieses irdische Leben) (so und so viel) tausend mal heller als die Sonne gewesen, so sind sie noch (als) Dunkelheit (anzusehen) im Vergleich mit Gottes Licht (d. h. dem jenseits).» V. Drimba s'en arrête dans sa *Syntaxe* (p. 171, § 213, p. 200) et dans un article spécial¹ comme : *Eger toz topraq gusađan (...) mīy gurla yarık bolsedi, hanuz Tārpinīy yarīqīqina kōr garaydīr*. «Même si la poussière et la terre avaient été (...) mille fois plus brillantes que le soleil, encore seraient-elles obscures par rapport à la splendeur de Dieu.» V. Drimba dans deux notes (N° 3-8) suppose que le mot illisible serait être *ūz* [*yūz*] et il traduit son article il précise que *u* doit être lu comme *yūz* «cent».

Ainsi pour Radloff *toz topraq* est *tūz topraq* «terre plane, pour Grenbeck «poussière et terre» qui symboliseraient la vie passagère en ce monde (alors que les mots *teq[ri]nīy yarīqīqī* «clarté de Dieu» symboliseraient la vie éternelle dans l'autre monde). Pour nous *toz topraq* était un hendiadiolū au sens étiymatique. Plus tard nous avons trouvé *topraq*, employé dans une autre phrase insolite, que voici : *tengrisi topraq bay ēr kōkari bakil, ouhunae beyinē* (73r20), écrite en petits caractères sur une seule ligne, après l'hymne *Sās dīs bahīy[arur] nreiz*

¹ Vladimir Drimba, Miscellanea Comanica (IX), *Revue d'orientalisme*, XL (1978), p. 30 § 17.

Maryamdan et une courte prière qui commence par *Arīykarinīy kūsāncī*.^{*} G. Kuun (p. 208) l'a non seulement translittérée comme : *Tengrisi topraq bay er kōkari bakil ouhunā beyinē*, mais l'a aussi expliquée dans une note spéciale (N° 6) comme : *Hās glossas, quarem binas consociatae esse videntur, alia manus exercitii grammatice causa adscripsit Tengrisi topraq* «Deus eorum terra est» fortasse ad antiquam Comanorum jaganorum religionem alludat. Theophylaktos de Hungaris sui temporis memoriae tradidit, eos terram Deorum honore afficere: *ἐμνοῦσι τῆν γῆν*. Fennicae quoque gentes terram velut communem omnium animantium matrem veneratae sunt. *Bay er* = «homo dives», *kōkari bakil* — «caelum versus adspice», cf. *čag. 5.5.3* «sursum versus», *ouhunā beyinē* mēdeso pro *ouhuna beyinē* (*bejinā*) scriptum est (Kuun). Kuryšzanov l'interprète de sa manière : *Teyrisi topraq bay-er kōkari baq[ig]il ouhuna beyinē* «Bog zemli, bogatij delovek, smotri v nebo, radost' synu».² V. Drimba estime qu'on n'y a pas une phrase complexe, mais «trois propositions qui ne semblent pas constituer un énoncé homogène» : a) *Teyrisi topraq* «son Dieu est la terre» ou «c'est la terre qui est son Dieu» ; b) *bay er, kōk arī baq[ig]il* «regarde vers le ciel!» (*Syntaxe*, p. 112 — selon Drimba, on y a *arī* «vers» et non pas *eri*, ainsi qu'a donné Kuryšzanov) ; c) *ouhuna beyinē* «joint à son Fils».³

Vous nous avez *Teyrisi topraq* et les remarques précieuses de Kuun la clai a été trouvée ! *Toz topraq* était incontestablement en relation avec *topraq* de cette phrase, si bien analysée par G. Kuun. Ainsi, *toz topraq* signifie en premier lieu «poussières», (cf. anc. turk *toz topraq* id. (DTS — TT II. Sur) ; tatar balkanique *toz topraq* «poussière : ou figuré : multitude de menus objets (comme troupeau de moutons en mouvement sur un sol en poussière, etc.)» (cautives personnelles). Mais plus tard pendant la campagne religieuse, ces termes (*topraq, toz topraq*) seraient employés pour désigner le Dieu des Comans païens en partant de l'objet adoré de ceux-ci, à savoir le sol, la terre —

^{*} Pour respecter le caractère lipchouq de la langue turque du Codex Comanicus, dans notre transcription nous employons les voyelles *ā, ē, ī* et les consonnes *č, š, ž* à l'exception de *č* et *š* qui sont palatales à la place de *č, š* et *ž* palatales qui sont employées d'un manière limitée, au commencement de certains mots, au contact de *y* et dans les emprunts, utilisées par la plupart des coéditeurs bibliques.

Nous conservons les *ā, ē, ī*, au contact de *y, r, l*, les *ā, ē* dans certains morphèmes (*ouh, ouh, ou, ouh, etc.*), juxtaposés aux mots de la classe vélar, ainsi que les mots écrits attachés (*arīqiz*).

Afin d'être plus précis de l'original qui reprendrait à l'authenticité historique, nous indiquons les traductions de l'addition de *u* ou *y* dans les cas suivants.

Les chiffres entre parenthèses indiquent les feuillets et les lignes : r = recto ; v = verso, par ex : (61v33) = feuillet 61 verso, ligne 33, selon la numérotation de Drimba.

² A. K. Kuryšzanov, *Sintaksis kumanakogo jazyka* V. Drimba. Dans : *Quaestiones slavicae* t. 6, Alma-Ata 1974, p. 136.

³ V. Drimba, *Miscellanea Comanica* (XII), A propos de quelques textes comans marginaux. Dans : *Studia et acta orientalia* X (1980), pp. 77—78.

Teprisi topraq «(L'homme) dont le Dieu est la terre» témoigne de la croyance en la terre des Comans païens. Les mots constituant le terme composé de *toz topraq* signifient séparément «poussières» et «terres», mais le terme composé lui-même forme une unité linguistique et philosophique, matérialisé par les confesseurs chrétiens, contre le Dieu idéalisé des religions.

Topraq, toz topraq ne seraient pas employés au sens de Dieu par les Comans païens-chamanistes eux-mêmes. Dans la littérature que nous avons feuilletée nous n'avons pas pu trouver *topraq* au sens de Dieu. Avec *topraq* on ne désignerait pas le monde, la terre comme un corps céleste, mais le sol sous les pieds comme un objet adoré, spiritualisé, lequel les Comans appelleraient *Teprî, Tengeri, Taprî* «Dieu». M. Kašgari constate que les païens nomment le ciel *Teprî* et de même qu'une grande montagne, un grand arbre, tout objet qui leur paraît saint.⁴ Chez les Sôïotes, le terme de *Kagrakan* (qui signifie littéralement «grand khaan») est le nom de grand Dieu et encore le nom de certaines montagnes sacrées. Dans le monument de Toyuyuq (planchette ouest, ligne 38) on trouve écrits *Taprî, Umay, Yer-Sub* comme noms de bons esprits qui aident aux Turcs.⁵ *Yer-Sub* littéralement signifie «Terre-Eau» et rappelle dans une certaine mesure *topraq* analysé ici. Mais l'emploi de *topraq* et surtout de *toz topraq* avec une certaine note de mépris y est évident.

Le culte de la terre chez les Turcs serait en relation avec l'élevage nécessitant de bons pâturages, et non pas avec l'agriculture primitive, comme c'est le cas de certains autres peuples d'Europe, d'Afrique et d'Amérique, qui personnifient la terre en l'appelant *Terra Mater* (Les Romains; Terra Mater, les anciens Grecs; Ge ou Gaia).⁶

Ainsi dans ces phrases insolites nous devons chercher une tentative de superposer le christianisme au chamanisme et respectivement le Dieu chrétien, appelé en langue des Comans chrétiens *Teprî, Tengeri, Taprî*, au Dieu païen des Comans non convertis, appelé péjorativement *topraq, toz topraq*. Nous les transcrivons et traduisons comme: phrase I. *Eper toz topraq quaqâden qû(s) miq qurla yariq bols edl hanus Teq(ri)niq yariqâine kove garapqâdir*. «(Même) si *toz topraq* (Dieu des Comans païens) était cent mille fois plus brillant que le soleil, encore serait-il obscur par rapport à la splendeur de Dieu.»

Phrase II. *Teprîsi topraq, bay er, kâkâri baggîl — octumâ beçinî* L'homme noble, dont le Dieu est *topraq* (la terre), regarde vers le ciel — admiration à son Fils.⁷ ou *kâkâri, de kâk, etiel* — *âri, (ari evers)*, postposition de direction (ainsi que j'ai inséré G. Knuu), *baqqîl, de bag-«regarder»* —

⁴ Djuvâdî Hicet: *Ir Türk Tercümesi*. Geviren Hecim Anlatay. III. Ankara 1941, pp. 376—378.

⁵ A. Inan, *Tarîhin ve buğün semâzinan*. Materyaller ve araştırmalar, Ankara 1954, p. 28, 36.

⁶ *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. 5, New York 1967, pp. 129—130.

⁷ *Acta Orientalia Hung.* XXXIX, 1965

-*qil*, variante de -*qil*, désinence de la deuxième personne du singulier de l'impératif, employée largement dans le Codex, constaté unanimement par Kuun, Kuryšzanov et Drimba. Contrairement à Kuryšzanov et Drimba qui traduisent *beçinî* par «joie», nous en attribuons le sens de «admiration»: cf. ture-osmanli moderne *beçirine* «admiration».

Talaşman

Ce terme se trouve dans un texte plus long, où le prêtre chrétien (à ce qu'on peut supposer) dit: Bilga e tetik kyziler menim sosim esittingler eki yolne ayvingler iarle miskim kysiler iacsi bitik bilmesler talaschman sosin ianirler örtlik tamuca tuscherler icoing tusacne ilirler anda ylap assow ioch nete çairsa esitmasch ioch, Iergis daga kucilimâk ioch. (59r8—12).

Il est transcrit par G. Kuun, (p. 141) comme: bilga cetik kyziler menim sosim esittingler eki yolne ayvingler iarle miskim kysiler iacsi bitik bilmesler talaschman sosin esitmasch ioch, Iergis daga kucilimâk ioch. (59r8—12).
 Ici talaschman sosin esittingler ianirler örtlik tamuca tuscherler, icening tusacne elirler anda ylap assow ioch, nete çairsa esitmasch ioch, ioch beçis homes audite sermenten menim, inter çuas vias eligete. Miseri et parperes homes, qui bonas littera, nesçis, audite conchionatoris verba! Falsi in doctrina incident in infernum, insidiis laqueuntur; illic medici non est, utut clamarent exaudito non est, nunquam erit salvatio.» In lingua kaz, bil *buulangân* «cette abbe, sapeit *uaiter* lit. ? supplet, cf. ture, *jeçigünâk* «fallir, çığır = tuz olak (Kuun)».

W. Radloff (p. 79) trouve dans le chapitre de «Einzelne Sätze»: *Bilgâ katik kâkâr mânim sâçim âçinûdâr! eki yolâ aivirler! qarlı miskin kâkâr, yoçqî bitik bilmesler, talaschman sâçim âçitigâr! yanirler, örtlik tamugga tâkâtar, dâçî tuzâçî çiltirler, anda... çasuv yoçq, nâçd çairsa âçitûak, yoç, aoy kâçis det zveç, vey: lit. armen, evenden Menschenen, kâçet barm vort t t meserler, (daher) horet auf mein Wort, ohne zu streiten. Sie werden brechen, in die feurige Hölle sinken, dort werden sie sich des Bösen Hölle bereiten, dort ist keine Rettung, wie viel du auch rufest, dort ist kein Hören, auch kein Entkommen von dort ist möglich.» Selon cette interprétation, le prêtre s'adresse seulement aux gens simples. La leçon de G. Kuun de *bitik* «certain» est-elle dans le manuscrit? Les deux se ressemblent beaucoup, et de certain Radloff avise que lui-même de la veille textuelle: *Bilgâ tetik kâkâr* est devenu *Bilgâ katik kâkâr*: «Ihr unwissenden Menschenen».*

⁸ *âçinûdâr* est le produit d'une faute d'impression, pour *âçitigâr!*

TKL 106, 24

A. Zajaczkowski détermine que ce texte est en vers :

*bilgü, tetik kişiler,
menim sözüm eşitmişler!
eki yoluy ayyıqlar!
yarly mislin kişiler,
iağşy biik balmeler,
talasman sözüm ynanyqlar,*

*örtik tamuğa tüşerler,
ğekniy tuzagna ünärler.*

*anda ylap asow yox,
neçe çayrsa eşitmäk iox,
hergiz dayı quıtımaq iox.*

*Mądry, roztropni ludzie,
moich słów słuchajcie!
dwie drogi rozróznajcie!
Biedni, ubodzy (duchem) ludzie,
Dobrego Pisma (Ewangelii) nie znaja,
słowom talaszman ufaja, —*

*do ognistego piekła wpadną,
w sidła diabła sie uwikłają.*

*Tam z płaczu pożyczki nie ma,
choeby wo, wysłuchania nie ma,
i nigdy też zbawienia nie ma.⁷*

V. Drimba qui, dans un article spécial, affirme également que ce texte est écrit en vers, l'appelle

*Sermon en vers
Bilgü, tetik kişiler,
menim sözüm eşitmişler,
eki yolıñ ayyıqlar!*

*Yarlı, mislin kişiler,
yağşy biik balmeler,
talasman sözüm ünärler,
örtik tamuğa tüşerler,
ğekniy tuzagna ünärler.*

*Anda ylap asow yox,
neçe çayrsa eşitmäk yox
hergiz dayı quıtımaq yox.*

«(O) hommes sages et intelligents,
entendez mes paroles
et distinguez les deux voies !

Les peuvres, malheureux hommes
ne connaissent pas la bonne Écriture,

⁷ A. Zajaczkowski, Do historii Kodeksu Kumanskięgo : termin *talasman*. Dans : *Sprzeczadźnia Polskiej Akademii Umiejętności* L. N. 8. Kraków 1949, pp. 420—425.

ils croient aux paroles du querelleur et tombent dans l'enfer de feu et se prennent dans les filets du diable.

Pleurer (*titit*, pleurant) là-bas ne sert à rien, (car) ils auraient beau crier (vers Dieu) (*titit*, combien qu'ils orient), il n'y a jamais d'exaucement et il n'y a pas de salut (pour eux).⁸

Ici il est question de deux voies, lesquelles les gens sages distinguent (ou doivent distinguer). Quelles seraient ces voies? L'une d'elles est sans doute la voie du christianisme. L'autre voie n'est pas claire. Est-elle celle du paganisme ou du mahométanisme? A voir la traduction de A. Zajaczkowski du terme de *talasman* par talaszman en polonais qui aurait le sens de «prêtre musulman» c'est-à-dire «hodja», on serait porté à y voir la voie de l'Islam. Mais d'autre part vers la fin de ce texte on parle de l'enfer de feu (*örtik tamuğa tüşerler*) et des filets (= pièges) du diable (*ğekniy tuzagna ünärler*), qui font partie de la nomenclature islamique également.

L'interprétation de A. Zajaczkowski est adoptée par O. Pritsak (*talasman* «muslimischer Rechtsgelehrter»),⁹ mais rejetée par V. Drimba (pp. 197—199), qui estime que *talasman* signifie «querelleur», car dit-il «de même mot apparaît encore une fois dans CC (devinette XVII v. plus bas), où il ne peut avoir nullement le sens attribué par Zajaczkowski» (p. 199). G. Kuun traduit le «talasman» de la devinette par «praedo» (p. 144) et le «talaschmana» par «concionator» (p. 141), lesquels il confère avec «talischirmen» qui fait partie de «talischirmen uruschirmen kirischirmen» traduit en latin par «itigo (discuter; se quereller)» (Kuun, pp. 132, 285). Radloff dans son *Versuch* traduit l'osmanli *talasman* par «dikij, grubij, svarlivij — wild, grob, zänkisch». Dans la traduction du texte en question il prend *talasman* pour un gérondif : «ohne zu streiten». Pour K. Grønbech il est un adjectif : «zänkisch» et un substantif : *talasman sözi* «die Worte des Haderers». KQZS traduit les deux *talasman* par «talasusi (querelleur)». A notre tour, nous avions trouvé convenable la traduction de *talasman* de la devinette XVII du Codex par «querelleur». ¹⁰ Maintenant nous dirions que dans la devinette *talasman* signifie plutôt «lutteur», car il y est question, à notre supposition, de l'abeille qui est connue comme un insecte

⁸ V. Drimba, Le sermon en vers du Codex Cumanicus (fol. 59r 8—12). Dans : *Revue Roumaine de Linguistique* XIII (1968) N° 5, pp. 407—412; *Synthese Comane*, pp. 197—199.

⁹ O. Pritsak, dans : *Der Islam* XXX (1952) p. 113; cité d'après V. Drimba pp. 198—199.

¹⁰ M. Mollova, Nouvelle interprétation de 25 devinettes du Codex Cumanicus. — Dans : *Linguistique Balkanique* XXIV (1981), pp. 58—59.

qui pique. Mais dans le texte religieux il aura, un sens différent : *talašman* (qui provient de *talaš* «1) lutter ; se combattre ; 2) discuter ; se quereller» signifie d'abord «lutter» et ensuite «querelleur». Dans sa campagne de propagande religieuse menée à cette époque parmi les Turcs installés en Europe, *talašman* aurait encore un sens métaphorique de «celui qui prêche acharnement sa religion». Ainsi *talašman* employé par un prêcheur musulman pouvait signifier «prêcheur chrétien qui prêche acharnement sa religion» aussi bien que *talašman* employé par un prêcheur chrétien signifie dans ce texte «prêcheur musulman qui prêche acharnement sa religion». Il est peu probable que *talašman* eu été rapporté au *chaman comar*, ni au rabbin khazar, ni au prêtre bouddhiste ouïghour, étant donné que le judaïsme et le bouddhisme ne furent pas étrangers à cette partie de *Dešt-i Kıpçak*.¹¹

Ce texte offre encore quelques graphies à interpréter et sa structure technique littéraire nécessite une explication supplémentaire.

1) Nous nous demandons si *biğä teitik* et *yarle miskin* ne forment pas des hendiadèses : *biğä-teitik* «sages» ; cf. anc. turk *teitig biğä* hendiad. «mudryj» (*DTS* — *TT* VII) ; *yarle miskin* «misérable», lesquels les codexcumaniques prennent séparément.

2) «*esitüngerler*», «*airingler*». Ces graphies furent prises par Kuun, Radloff, Zajaczkowski, Drimba et *KQZS* pour des prédicats à la 2e pers. du plur. de l'imperatif : *esitünger*, *ayrıñlar*, à morphème *-ingler* / *-inglar* ; cf. anc. uzbek *goyuñlar* «stav'te».¹² Mais, selon l'interprétation de Zajaczkowski, Drimba, *KQZS*, le confesseur s'adresse seulement aux gens sages. (Il est curieux que dans *Teyrisi topraq, bay er*, analysé plus haut, le confesseur s'adresse aussi aux hommes nobles.) Alors on se fait une allusion, probablement fautive, selon laquelle le confesseur renonce à s'occuper des gens simples, misérables. Même il les accuse de ne pas savoir lire et écrire etc., ce qui est contraire à la morale ecclésiastique. Ne faudrait-il supposer plutôt que ces prédicats sont à l'aoriste de l'indicatif et non pas à l'imperatif : *esitünger* peut être pris pour un verbe composé, de *esit* *tingler*, de *esitüp tingla* «écouter attentivement (*hit*, entendre et écouter ; écouter en entendant)» ; cf. tatar balkanique *alıp kel* «apporter», qui dans la prononciation négligée, accélérée devient *apkel*, *akel*. Et de même, *ayrıñlar* peut être interprété comme composé de *ayrı* «séparément ; distinctement» et *aylar*, de *ayla* «comprendre» au monde. Alors on obtient un texte *dünyä üstünde* (62v5), de *dünya üstünde* «au monde». On peut y objecter que la suite morphologique de constatation et non pas un précepte. On peut y objecter que la suite morphologique n'est pas respectée — *esit* *tingler* et *ayrı* *ñlar* sont à la 3e pers. du sing. (employé aussi au plur.) et *bilmesler*, *inanarlar*, *tüšerler*, *ünarlar* — à la 3e pers.

¹¹ L. Rásonyi, *Tarichte Türkük. Türk Kültürümü Araştırma Enstitüsü Yayınları*: 39, Seri III — Sayı A. 11. Ankara 1971, pp. 219, 222, 116, 109.

¹² A. M. Ščerbak, *Očerki sravnitel'noj morfoložičeskoj grammatiki tatarskogo jazyka* (Glazov). Leningrad 1961, p. 31.

du plur. Mais à cette discordance on peut proposer deux explications : a) ceux qui y voient une œuvre poétique diront que le poète a employé cette forme (au sing.) pour des raisons d'ordre métrique ; b) ceux qui y verront un texte prosaïque diront que le prêcheur a estimé bon de ne pas répéter -ler au moment que son emploi simple est autorisé par la langue.

Mais avec cette interprétation nous ne réussirons pas à supprimer l'attitude subjective du prêtre envers les gens de deux groupes — positive envers *biğä teitik* et négative envers *yarle miskin* *kışlar*. La différenciation entre ces gens serait-elle sociale (sages // nobles — pauvres) ou morale [sages — insensés ; v. Zajaczkowski : «Biedni, ubodzy (duchem) ludzkie»] ou encore sociale-morale à la fois ? Car on est encore au commencement de la christianisation des Comans et on sait que chaque nouvelle religion s'impose d'abord parmi les gens privilégiés de la société.

3) *yagš*. Elle est très bien comprise par Radloff : *yagš biik bilmeslar* «Ihr kennt die Schrift nicht gut» et ne représenterait pas un problème, si Kuun, Zajaczkowski et Drimba ne la prenaient pas pour un adjectif et ne la rapportaient pas au *bitik* : *yagš biik* «bonas litteras» (Kuun), «Dobrego Pisma (Ewangelii)» (Zajaczkowski), «la bonne Écriture» (Drimba). Mais on peut se demander sur quel modèle-terme l'auteur ou le traducteur de ce texte aurait calqué *yagš biik* «bonne Écriture» ? On aurait attendu plutôt *ari biik* «Sainte Écriture» si l'on voulait exprimer ici une des Saintes Écritures ou les Saintes Écritures prises ensemble. De plus *yagš biik*, s'il était employé comme un mot composé, devrait être à l'accusatif : *yagš biikni bilmesler*. Le prêtre, probablement en cherchant les causes de l'opiniâtreté des Comans païens, constate que les gens simples ne sachant pas lire et écrire, tombent dans l'enfer, croient aux paroles du quereilleur, etc. Voilà pourquoi nous supposons que *yagš* y est employé comme un adjectif et signifie «bien» et *biik* — «lire et écrire».

4) *asow*. Dans le Codex ce mot se rencontre deux fois : 1) dans une phrase insolite : *men jaħa aljow etizerim facio voš adiutoriu* (= la traduction latine : *facio vobis auditorium*) (56r15) ; Kuun (p. 132) : *men saba asow etizerim* ; Radloff (p. 69) : *Men saħa asow etizerim*. «Ich leiste dir Hilfe.» ; Grimbach (p. 96) : *men saħ asow etizer-men* «ich leiste dir Beistand» ; Drimba (p. 92. § 108) : *men saħ asow etizer-men* «je te prête secours» ; 2) dans le texte analysé ici. Kuun traduit *asow* par «medela (remède ; aide)» ; Radloff lit *asow* de deux manières : *asau* «Hülfe» dans son Glossaire qui précède les textes comans et *asau* «Hülfe» dans la traduction du texte ; Zajaczkowski : *asow* «pozytku» (de *pozytek* «profit») ; Grimbach, *KQZS* : *asow* «Beistand, Hilfe» ; Gabain : *asser* id ;¹³ Drimba : *Anda yilap asow yox* «Pleurier (*hit*,

¹³ A. von Gabain, *Die Sprache des Codex Cumanicus*. Dans : *Philologicae Turcicae Fundamenta* I. Wiesbaden 1959, p. 56.

TK/106.24

pleurant) la-bàs ne sert à rien». Pour nous la leçon et le sens de cette graphie ne sont pas clairs. Si *asow* ou *asow* signifiait vraiment «aider», alors *asow* *asow* *asow* *etiz* devrait signifier «aider» (Grønbech: *asow etiz* «Beistand leisten»), ce qui correspond à la traduction latine interlinéaire de la phrase «facio adiutorium». Mais d'autre part le verbe auxiliaire formant un verbe composé avec *asow* au sens de «aider» serait le verbe *et- faire* et non pas *etiz*, qui peut être lu comme *etiz* (Radloff: *asaw etiz*), de *yetiz* «être prêt à point; arriver à temps», en turco-osmanli *yetim* «aider». Alors on aurait attendu que *asow* soit au datif: *asowya etiz* «venir en aide». La forme *etiz* de *yetiz* s'emploie aujourd'hui surtout dans les parlers turcs balkaniques. Voilà pourquoi nous nous demandons si la traduction latine interlinéaire de *asow etizerim* n'est pas le produit d'une compréhension approximative, subjective.¹⁴ Ainsi nous essayons d'interpréter cette phrase, ce verbe composé et ce mot, en supposant que *asow* s'associe avec *kirgiz asaw* «polucente piši iz ruk hozjaina — des Empfänger der Speise aus den Händen des Wirtes», tatar de Kazan *asaw* «jeda — das Essen» (Radloff, *Versuch*), de *as*, *as* «nouriture» et *asaw* «manger». Alors *asow* *asow* ne serait-il pas employé au sens de «pain de communion» et de la «communion» même? Et *asow etiz* ne remonte-t-il pas à *asow* *asow* *etiz* de *asow* *asow* ou ne doit-il pas être pris pour *asow* (à r abrégé), au sens de «protection; aide»? W. Bang, en parlant de *asorin* *bigga teyrigil* «Verleih uns Deinen Schutz», dit: «Ich ziehe aus dem Kommanischen her: *men saha asow etizerim* (?) facio vobis adiutorium: *anda ylap asow ioch*, wo R[adloff] *asaw* «Hilfe» bietet. Unser *asow* gehört aber seiner B e i d e u t u n g m a c h t sicher zu *asamak* in 75,2: **asraq*. Ob beide Verba von Haus aus wurzelhaft identisch sind, kommt bei der Ü b e r s e t z u n g nicht in Frage.¹⁵ Alors faut-il y chercher *asow etiz* «faire aider»? Ainsi nous lisons la phrase *men saha asow etizerim* (la dernière graphie nous lisons comme *etizerim*) de deux manières: d) *Men saha asow etizerim* «Que je te fasse faire la communion». 2) *Men saha asow etizerim*. «Que je te fasse aider (?Dieu).»

5) *Anda ylap*. Ici le prédicat (omis à cause de l'isosyllabisme, diraient ceux qui y voient une œuvre poétique) est sous-entendu, dirions-nous et devrait être au présent du conditionnel (ainsi que *çayırca* plus bas). Ce prédicat serait peut-être exprimé par le verbe *yalar* «prier»: *Anda ylap [yalbarsa]* — *asow* *asow* *yoç* «Là-bas [même s'ils prient] en pleurant — personne ne leur».

¹⁴ V. Drimba (dans : *Miscellanea Comanica* II). Dans : *Revue Roumaine de Linguistique* XVI (1971), pp. 278—279, et dans : sa *Syntaxe Comane*, p. 166, § 202.3) parle de traductions impropres en latin.

¹⁵ W. Bang, *Der komanische Marienspalter nebst seiner Quelle herausgegeben*. Dans : W. Bang und Marquart, *Ostbaltische Dialektstudien*. Berlin 1914, p. 262.

6) Nous avons beaucoup hésité sur la structure technique de ce texte. A voir la répétition de *-ler* et de *yoç* on serait porté à le prendre pour une œuvre poétique. Ce qui nous retient c'est l'absence d'uniformité dans les strophes (selon Zajęzckowski on a 3 strophes à 3 vers et une — à 2 vers; selon Drimba — 2 strophes à 3 vers et une strophe à 5 vers). Dans le Codex tous les hymnes sont à strophes unitaires.¹⁶ De sorte que pour nous ce texte est une tirade courte, à propositions laconiques, rappelant *Les dix commandements* et *L'Oraison dominicale* (v. Drimba, pp. 262, 269). En voilà nos deux variantes :

Variante I

Bilğa tetik kışiler, menim sözim eştirler, ekt yolne ayırırler! Yarle miştän kışiler yağrı bütik bilmesler, talasman sözim (eşt tüpler ~) inanırler, örtlik tamuğa tüberler, yekniy tuzaqna kınırler. Anda yilap asow~asow yoç, neçe çayırca eştimâç yoç hergıs daye qutılmaq yoç. (O) hommes sages et instruits, écoutez mes paroles — distinguez les deux voies ! Les gens pauvres et misérables ne savent pas lire et écrire bien ; ils croient aux paroles du querelleur (= précheur adversaire), tombent dans l'enfer de feu et se prennent dans les filets (= pièges) du diable. Là-bas ils auront beau pleurer — personne ne leur aidera (lit. pas d'aide !); ils auront beau crier — personne ne les entendra (lit. pas d'entendement !); ils n'auront jamais de salut (lit. jamais de salut!).»

Variante II

Bilğa-tetik kışiler menim sözim eşt tüpler — ekt yolne ayırırler. Yarlemişkin kışiler yağrı bütik bilmesler, talasman sözim (eşt tüpler ~) inanırler, örtlik tamuğa tüberler, yekniy tuzaqna kınırler. Anda yilap asow~asow yoç, neçe çayırca eştimâç yoç. hergıs daye qutılmaq yoç. «Les hommes sages écoutent attentivement (lit. entendent et écoutent) mes paroles et comprennent dis-

¹⁶ Seul l'hymne, appelé *Söz etiz bolupturur* (par A. von Gabain, *Komanische Literatur*. Dans : *Philologiae Turcicae Fundamenta* II. Wiesbaden 1959, pp. 245—246) et *Verbun am factum est* (par W. Bang, *Komanische Texte* II. Die komanische Übersetzung des Hymnus *Verbun caro factum est*. Dans *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*. 1911, pp. 467—473 et par V. Drimba, pp. 304—307) était considéré jusqu'à notre intervention (dans une nouvelle édition de certains textes du *Codex Cumanicus* — manuscrit), comme un hymne dont la strophe I composée de 1 vers, 1 refrain, 3 vers, 1 refrain, s'écarte des autres strophes composées de 3 vers, 1 refrain (ce dernier faisant parfois défaut — sous entendu). Mais nous essayons de résoudre le problème de cette irrégularité en rapportant le vers 1 et le refrain 1 au titre, qui devient : *Söz etiz bolupturur ayırır Maryamdan*.

tinctement les deux voies. Les hommes misérables ne savent pas lire et écrire bien ; ils (écoutant attentivement les paroles ~) croient aux paroles duquel (= précheur adversaire), tombent dans l'enfer de feu et se prennent dans les filets (= pièges) du diable. Là-bas ils auront beau [prier] en pleurant — personne ne leur aidira (*lit.* pas d'aide !); ils auront beau crier — personne ne les entendra (*lit.* pas d'entendement !); ils n'auront jamais de salut (*lit.* jamais de salut !).

Conclusion. De ces textes fragmentaires, par suite des recherches textologiques-linguistiques, nous apprenons :

1) que les Comans, avant la conversion de certains d'entre eux au catholicisme et des autres au mahométanisme, s'adoraient la terre — leur Dieu était la terre. Ce Dieu s'appellerait *Teyri*, *Tengeri*, *Tayri*, terme adapté au Dieu chrétien (et musulman) et substitué par *toz topraq* ou simplement *topraq*, qui seraient employés exclusivement par les prêtres et peut-être par les Comans chrétiens (et encore par les hodjas et les Comans islamisés) avec certaines notes de mépris. Quoiqu'insuffisantes, ces données nous enseignent sur la croyance antéreligieuse des Comans et combien une lacune sur la question, sur laquelle Marquart disait : «Die Komänen seiner Zeit betrachtet Michael nicht mehr als Heiden, aber auch nicht als Muslime, sondern bereits als Christen wenigstens äußerlich. Was hieran Wahres ist, ist schwer zu sagen.»

«Idrisi kennt allerdings im Lande der Komänen... Immerhin konnten die Komänen durch diese städtische Bevölkerung mit manchen Außerlichkeiten des Christlichen Kultus bekannt geworden sein. Die älteste russische Chronik dagegen bezeichnet die Komänen... als Muhammedaner... Über die ursprüngliche Religion der Türken und damit auch der Komänen berichtet Michael: „Sie haben nicht vieles Reden. Sie bekennen aber einen Himmelsgott, ohne ihn zu kennen, als ob sie das sichtbare Firmament für Gott hielten“.¹⁷

2) qu'il y avait à cette époque (au 14e siècle) une compétition entre le christianisme et l'Islam, chacun d'eux essayant de gagner les Comans païens, installés en Europe Orientale Moyenne ;

3) que le mérite de G. Kunn s'accroît de plus en plus avec l'exploration du *Codex Cumanicus*, un manuscrit qui, ainsi que dit L. Ligeti «has not yet unveiled all its secrets»¹⁸

¹⁷ J. Marquart, Über das Volkstum der Komänen. Dans : W. Bang und J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*. Berlin 1914, pp. 33—34.

¹⁸ L. Ligeti, Prolegomena to the *Codex Cumanicus*. Dans : *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXV (1981), p. 54.

Abréviations

Drimba, V. *Syrtare Comane*. Editura Academiei București — E. J. Brill Leiden, 1973.
DTIS Dreimejirtekij slovar. Leningrad 1969.

Gronbech, K. *Komanisches Wörterbuch*. Türkischer Wortindex zu *Codex Cumanicus*. Kopenhagen, 1942.

KOZS A. K. Kuryšzanov, A. Ch. Džubanov, A. B. Belbotsev, *Kumanka-gazağa žitiž eždiži* (*Kumanisko-kazachskij žaštovij slovar*). Alma-Ata 1978.

Kunn, G. *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*. Primum ex integro editit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kunn. Budapestini 1880.

Radtloff, W. W. *Das türkische Sprachmaterial des «Codex Cumanicus» Manuscript der Bibliothek der Marous-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kunn (Budapest 1880)*. St. Pétersbourg VII: Saito Touie XXXV N° 6.

Versuch Oryt slovarja turkisch narečij. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I—IV. St. Pétersbourg, 1883—1911.

Kodeks Kumanikus, Budizm ve Doğu Türkçesi

Mefküre Mollova,

Paris

Bugüne kadar Kodeks Kumanikus içinde yalnızca dinsel metinler bulunmuştu ve dili de Kumanca ya da Tatarca veya eski tatarca yani XIV. yy.ın Kıpçak dili olarak kabul edilirdi¹. Biz de eldeki bu tek yazmanın Kumancasından söz ediyorduk. Fakat, zamanla karşımıza çıkan birtakım belirtiler bizde kuşku uyandırdı. Şöyle ki 1) değeri araştırmacılarca tanınmayan uyarılma ve düzeltmelere uğruyordu; 2) böyle bir değiştirme ya da uyarılamadan sonra Kodeksin Türkçe fonetiği herhangi bir etki dışında belirlenemiyordu²; 3) gloz yani başka bir dilde açıklayıcı karşılık almamış birçok Türkçe sözcük anlambilimsel bakımdan inandırıcı değildi; 4) Kodeksin Türkçesiyle Orta Asya dinsel metinlerinin karşılaştırması Budizm, Nestorizm ve Manikeizm alanlarından epeyce bir miktar sözcüğün de bulunduğunu ortaya koymuştu. Bütün bunlar bizi doğuya yöneltti. Bilinir ki, Moğol

¹ Bununla birlikte bu söylediklerimizin dışında kalanlar da vardır. "Kuman" ve Uygur dilleri arasında bir bağ arayan ilk kişi W. Bang (s.33, n°4) olmuştur; fakat o da bunu Kumancadan hareket ederek yapmıştır. Bang, bir Fransisken papazı olan Peder Pascal de Vittoria'nın sözlerini alıntılamıştır. Bu sözlerden anladığımıza göre "das «Komanische» die durch ganz Centralasien bis Chine verstandene Vehikularsprache war, daß aber mit Uigurischen Buchstaben geschrieben wurde". (=Çine'e varıncaya kadar tüm Orta Asyada anlaşılır bir iletişim aracı olan Kumanca Uygur harfleriyle yazılırdı.). Gabain(s.47): "1910-1914 stellte W.Bang in mehreren Publikationen die abfallenden Abweichungen von der normalen türkischen Palatalharmonie in CC fest, zumal zahlreiche Palatalisationserscheinungen. Da ihm dergleichen aus dem Osttürkischen geläufig war, glaubte er, die Sprache des CC in die Ostgruppe der Türkdialekte einreihen zu müssen (=Kodeks içinde Türkçenin normal damaksı uyumunun dışına çıkan pek çok aykırı durumu, özellikle damaksılaşma örneklerini 1910 - 1914 yılları arasında W. Bang çeşitli yayınlarında saptamıştır. Bu örneklerle Doğu Türkçesinde rastlamaya alışık olduğu için de, Kodeksin dilinin Türk diyalektlerinin doğu grubu arasında sayılması gerektiğini sanmıştır). Gabain'e göre, "Osttürkische Elemente in der Sprache des CC sind in Wirklichkeit recht spärlich"(=Kodeksin dilinde Doğu Türkçesi öğeleri pek seyrek). Bayan gabain beş tane sözcük alıntılar ve bunları eski Türkçedeki karşılıklarıyla karşılaştırır. Bir yandan Kodeksin "alttatarisch" dilinden söz ederken (s.48) bu dili eski Türkçeyle karşılaştırır, bu da, çok dikkat çekicidir! Kenesbaev, Kuryszanov BİRKAÇ SATIRLIK BİR RUSÇA İBARE VAR!) A. Bodrogliget de *The Persian vocabulary of the Codex Cumanicus* (Budapeşte, 1971, s.101) adlı yapıtında Kodeksin Farsça sütunlarında geçen Türkçe sözcüklerin çoğunun doğu Türkçesi, geri kalanların da güney Türkçesi kökenli olduğu kanısını dile getirir.

² Kodeks Kumanikus'un Türk dili çevriyazısına gerçek diye bakma, çevriyazısının 'normalleştirilmesini' eleştir ve çözme yöntemi önerme onuru -C.Salemann'dan sonra (Zur Kritik des Codex Cumanicus, Çarlık Bilimler Akademisi Bülteni, 1910. St.Petersburg, VI.dizi, IV.cilt)-Daszkieviç'e aittir.

döneminde, Orta Asya'nın Türk dili geleneği, Uygur kâtipler (*baqşı*) aracılığıyla ve Türk soylu çevrelerinin eski kültürlere bağlılığıyla sürdürülmüştür.

Bu makalemizde, gerek Orta Asya'nın gerek güney Sibiry'a'nın Budizmini ve hem yazılı hem -ondan da- çok elde kalmış sözlü Türkçesinin niteliklerini araştırmaya çalışacağız. Bunu yaparken söz konusu bölgeye ait yayınlanmış ve incelenmiş modern Türkçe metinlerden yararlanacağız. Dikkatimizi aşağıdaki noktalar üzerinde yoğunlaştıracamız:

1. Bitik tili

Bu terim aşağıdaki tümcede geçer: *ihē xpē (Jesus Kristus) bítik tílince, tatarce qutqardacı ol keltirir "barce elni qutqardacı"*. "Kitap diline göre İsa Mesih, tatarca *qutqardacı*, yani «bütün budunların kurtarıcısı»." Burada, *bítik tili* ile Grønbech'in de gözlemlediği gibi (s.61), Kutsal Kitabın dili anlatılmak istenmektedir. Fakat bu terimin yazılı bir Türk dili kullanan kişilerce iyi bilinne geleneksel bir terim olduğu anlaşılmaktadır. Krş. Kutadgu Bilik: *bitik söz tili* "yazılı sözcüklerin dili, yazınsal (kitapsal) dil"³. Budist Uygurlar için *bítik tili*'nin her şeyden önce, "kutsal kitapların dili" olduğu anlaşılmaktadır. Krş. Kalmukça *biçik* - Lamacların kutsal kitapları. Tuguşeva, eski Uygurcadan söz ederken şunu yazar. KİRİL YAZISI⁴. Kljaštornyj ise şöyle der: KİRİL YAZISI⁵. Annemarie von Gabain'e gelince, Kodeksin dilini eski tatarca kabul etmekle birlikte, bu dili hep eski yazılı Türkçe ile karşılaştırır. Bu da Kljaštornyj'in iki dil arasında var olduğunu söylediği bağa bir kanıttır.

TK 1106, 25

³ A. Bodrogligeti, *Early Turkish terms connected with books*. - AOHung. XVIII, 1965, s.112.

⁴ Tuguşeva KİRİL YAZISI

⁵ Kljaštornyj: KİRİL YAZISI Ayrı yerde s:260. Ayrıca bkz. A. Karahan, On the development of written Turkish. - "Altaica" (Mémoires de la Société finno-Ourgienne N°158) Helsinki, 1977, s.133-134.

2.Uygur harfleriyle yazılmış bir sözcük

Söz konusu olan, herkesçe gözlemlenmiş *bítík* sözcüğüdür. Bu küçük sözcük, büyük bir sorunu, Kodeksin Türkçeye çevrilmiş olması sonunu, hattâ, yazmanın düzenlenmesi sorununu gündeme getirir. Son olarak, Daszkiewicz (s.81-829bu sorunla ilişkili olarak yeni bir görüş ortaya atmıştır. Ona göre Kodeksin birinci bölümünün yazarı, İtalya'ya sürülmüş bir "Kuman" köleymiş ve bu kimse çevirmen olmuş; kendi dilini ve bir dereceye kadar da Arapça sözcükler bildiğinden -söz konusu bölüm bunu kanıtlamaktadır- bu bölümü İtalyanca sütunlarında çevirmenler için bir el kitabı biçiminde düzenlemiştir. Halbuki Kodeksin ikinci bölümü, yine Daszkiewicz'e göre, "polevye zapisi"lerin (bunu ileri sürerken Kumanca-Almanca sözcük dağarını göz önüne almaktadır) ve Hıristiyan Türklerde revaçta olan dinsel metinlerin kaydedilmesinin bir ürünüdür. Böylece, Daszkiewicz, Kodeksin Türkçesinin Türklerin Türkçesi olduğunu kabul etmiş bulunuyor. Bu, çok önemli bir noktadır. Çünkü, o yazardan önce Kodeksin dilinin batılı çevirmenlerin Türkçesi olduğu sanılırdı. Bize göre: 1)*bítík* sözcüğünün Uygur harfleriyle yazılması, çalışmalarında Uygur harflerini kullanmış bir ya da birçok bilgi verici ya da çevirmen kişinin varlığını göstermesi bakımından ciddi bir işarettir. Bu yazı, becerikli birinin elinden çıkmıştır⁶. 2) Birinci bölümdeki İtalyan-Latin öğeler, ince bir ayırım gözetmeden kopya eden bir kişi tarafından bir Latince - Arapça (?)⁷ söz dağarından alınmış ve Türk danışmanlardan yardım alarak Farsçaya ve Türkçeye çevrilmiş

TK/106.25

⁶ Türk hanlarının mabeyin kalemlerinde Uygur yazısı kullanıldığı, açıkça bilinen bir olgudur. (bkz. Guzev, s.227, 240-242 ve ayrıca **KİRİL YAZISI**)

⁷ L. Ligeti (Prolegomena to the Codex Cumanicus. - "Acta Or. Hung."XXXV.cilt, 1981, s.42-46) içinde Kodeksin İtalyan-Latin sütunlarından pek çok Arap ve fars kökenli sözcük ile Arapça sözcük alıntılar.

⁸olabilir. 3) Hıristiyan metinleri batılı keşişlerce saptanmıştır. Keza Kodeksin tüm metinlerinin yazıcıları da Türk dilini bir dereceye kadar bilen batılı keşişlerdir. Bu batılı keşişlerle Hıristiyanlaşmış Türkler arasındaki temas bazen çevirmen aracılığıyla (*tolmacbîle*) gerçekleştiğini düşünüyoruz. Fakat Hıristiyan metinlerini çevirenler Türktür. Yüksek düzeyde bir Latinceyle kaleme alınmış metinlerin, hele ilâhilerin, yabancılarca çevrilmesi olası değildir; bunun benimsenmesi bize inandırıcı gelmiyor. 4) 64^{ön} - 66^{arka} yapraklarında görülen İtalyanca-Latince kısa dilbilgisi ile Latince-Türkçe sözcük dağarı parçası da yine bir ya da daha fazla Türk danışmandan yardım almış batılı bir yazarın yapıtı olsa gerek. 5) Bilmecelerin, Daszkiewicz'in de kabul ettiği gibi (s.74) bellekten yazıldığını sanıyoruz. Bunlar bir batı diline çevrilmemiştir. Çoğunlukla Budist bilmeceleri olduğundan, bunların Avrupa'ya geçmiş Uygurlardan alındığı düşünülebilir. 6) 56^{ön} - 59^{arka}, 80^{arka} - 82^{arka}, 66^{arka} yapraklardaki metinler için bkz. §3.

3.Kopyalanmış Budist ? terim ve metinler

56^{ön} - 59^{arka}, 80^{arka} - 82^{arka} yapraklarındaki Kumanca-Almanca denilen söz dağarı, (~~ayrıca İtalyanca-Latince = Türkçe ve Türkçe = İtalyanca-Latince~~ denklikler içeren 66^{arka} yaprağı) gerçekte kısmen Almancaya, kısmen İtalyanca-Latinceye çevrilmiş Türkçe metinlerden oluşur. Garip bir şekilde kaydedilmiş, Tümceleri sözlükbilim ve dilbilgisi birimleri kâh birbirinden ayrılmış kâh üstüste yığılmış olan bu metinler sözlükbilim öğeleri olarak kabul edilmişti. Fakat, gözlemliyoruz ki, metinlerin böylesine kaydedilmesi, Orta Asya'da Türkçe Budist metinlerinin kaydedilme biçimine benzer. Sanskrit dilinden çevrilmiş olan o metinlerde tümcenin bir bölümü Türkçeye çevrilmiş olurdu,

⁸ Birçok İtalyanca-Latince sözcüğün Farsçaya ve Türkçeye çevrilmemiş olmasının kanıtı şu ki, yazıcıların atladıkları yer aranmamaktadır. Uzmanları bunca uğraştırmış olan Kodeksin kime, kimlere seslendiği sorunu (bkz. Daszkiewicz, s.79-81) bununla saf dışı edilmiş oluyor.

arkasından bir parça olduğu gibi alınırdı ve bu böylece sürüp giderdi. Böylece elimizde iki dilde, Sanskrit ve Türk dilinde metinler olmuş oluyor⁹. Hattâ Kodekste Orta Asya'dakilerle ortak terimler ve yakın metinler bulduk, bu da bize söz konusu yaprakların -belki de Uygur harfleriyle yazılmış-, Avrupa'ya getirilmiş Budist metinlerinden kopya edilmiş olabileceği düşüncesini verdi.

Özgün bir Budist deyimini örneği olarak *suzuk su* 'süzülmüş su' sözcüklerini gösterebiliriz.

Aynı deyim, Turfan'daki Türkçe metinlerde de karşımıza çıkar. Örneğin: *süzök sūwlârring* "klare Gewässer" (belirtme durumu ve çoğul) (Gabain, III, s.26). Bu deyimın Sanskrit dilindeki karşılığı şudur: *acchân pāniyân* "klare Wasser" (belirtme durumu). Gabain bunu yazdığı *Anmerkungen* içinde göstermez, *Glossar*'ına ise ayrı ayrı alır.

Burada bizi ilgilendiren, *suzuk su* sözcüklerinin birlikte ele alınmış biçimidir. Cainizme* göre, "iki çeşit ruh vardır: özgür ya da eksiksiz, hiçbir tür bedensel ya da tutkusal bağlantısı olmayan ruhlar(bunlar *Tirthakara* ya da "geçidi geçirenler" denen bir çeşit peygamberdir, sayıları yirmi dört olup en sonuncuları Mahavira adını taşır) ve göçeden ruhlar. Bu ikinci çeşit, insanları içerdiği gibi, hayvan, bitki ve mineralleri de içerir. Bu nitelik insanı yaşayan hiçbir şeye kötülük etmemeye zorlar." (Grand Larousse'tan alıntı). Bu kuramdan yola çıktıkları içindir ki, Lamaistler, özellikle bağınaz lamaistler, bir

⁹ Krş. "...Budist metinlerin Çinceye çevrilmesine, üç, çoğu zaman da dört okumuş adam tarafından yapılan bu işleme gelince, önce Sanskrit dilindeki metni söyleyen Hintli bir okumuş adam vardı, ondan sonra onun söylediğini kâğıda geçiren bir yazıcı gelirdi. Bir üçüncü kişi metni sözcük sözcük Çinceye çevirir, en son olarak da dördüncü bir kişi -ki, bu hep bir Çinli olurdu- metne son biçimini verir, onu Çin biçim kurallarına uydururdu. Ne var ki, bazen bu iş, Çinceyi iyi bilen Hintli bir din adamı ve yazı biçiminde usta diye tanınan bir Çinli okumuşla çok daha yalın olarak kotarılabildi. (L. Ligeti, La Version mongole des "Douze Actes du bouddha" (Buda'nın on iki yasaının Moğolca metni). "Acta orientalia Academiae Scientiarum Hung." XX.cilt, 1967, s.62. Alıntılayan: W. Fuchs, Zur technischen Organisation der Übersetzung buddhistischer Schriften ins Chinesische. "Asia Major" VI.cilt, Leipzig, 1930, s.84-103.

* Hindistan altkıtasında ortaya çıkmış ve ruhun en yüksek bilgelik katına (Nirvanaya) taşınmasını amaç edinen bir tapınç. (ç.n.)

böcek ya da kurtçuk boğazlarından geçmesin diye suyu süzüp içerler. Bu nedenle de su süzgeci, bir lamanın yanında taşınması gereken sekiz nesneden biridir. (bkz. Tokarev, s.322)

Tipik Budist metninde şunlar bulunur:

Budizmin sekiz yasağı

1. <i>Kuezlu bolmagil!</i>		Gururlu olma!
2. <i>Kúnúcí</i>	"	Kıskanç olma!
3. <i>Ópkelmekçi</i>	"	Öfkeli olma!
4. <i>Enincec</i>	"	Tembel olma!
5. <i>Qisγancí</i>	"	Pinti olma!
6. <i>Boγuzγur</i>	"	Saldırgan olma!
7. <i>Hersegcí</i>	"	Sefih olma!
8. <i>Kwúncí</i>	"	Kıskanç olma!
9. <i>Caqucí</i>	"	Suçlayıcı olma!
10. <i>Udaqcí</i>	"	Borçlu olma!
11. <i>Erseklík</i>	"	Sefih olma!
12. <i>Murtantliq</i>	"	Sefih olma!

Burada yasakların fonetik (*kúnúcí* ve *kwúncí*), morfolojik (*hersegcí* ve *erseklík*) ve leksikal (*hersegcí*, *erseklík* ve *murtlantlik*) dublelerle yinelenildiğini görüyoruz. Bu metin -belki Nesturi kökenli olan ve *Hersek bolmagil* ile aynı yere yazılmış bulunan- **Tanrı'nın On Emri**'nden hemen sonra gelir.

Budist Korelilerde bu sekiz yasak, daha düzenli biçimde sıralanmıştır. Bunları denkliği şöyledir:

1. Kodeksteki 3 n°
2. Kodeksteki 2 ve 8 n°'lar
3. Kodeksteki 7, 11 ve 12 n°'lar

- 4.Kodeksteki 9 n°
- 5.Kodeksteki 7,11 ve 12 n°lar
- 6.Kodeksteki 1 n°
- 7.Kodeksteki 6 n°
- 8.Kodeksteki 4 n°¹⁰

Şu nokta dikkati çeker ki, Kodekste 7, 11 ve 12 n°lar Korelilerde iki ayrı numaraya karşı gelmektedir. Kodeksin Türkçe çevirisinde adların Latince çevirisinden yola 3°sı Kodeksin birinci bölümünün yalnızca 12 sine denk düşmektedir. Her ne olursa olsun, bunlar anlama çok yakın numaralardır.

Budist diniyle ilgili olup da oldukça belirsiz bir biçimde dile getirilmiş olan başka bir metin de **Budist rahibin hasta bir kadını ziyareti** adını verdiğimiz parçadır. Burada *ol* 'o' sözcüğü ile Buda'nın gösterildiği düşünülebilir. *Ol kelgālī vel* Ol kelgāndān [sonra~] berī menīs ~menū vel* kóñlú maχsīt.* (66arka 2-6 sağ). 'O(Buda?) geldiğinden beri [geldikten sonra] yüreği rahat etti'¹¹; krş. Turfan'da bulunan Türkçe metin:kim -niñ qurtulmaqıy ödin qolusİN otıyuraq bilsār timin ök anıñ äviñä barχali taplayur... kntü özi yrliqan - çuçi könülüg tükäl bilgä tñri burχan sāniñ aviñä kälük ol..."Wessen Erlösungzeitpunkt er genau kennt, in eben dessen Haus alsbald zu gehen beliebt es ihm. In eigener person ist der barmherzige, vollkommen weise, göttliche Buddha in dein Haus gekommen" (Gabain III, s.22,23).

¹⁰ KİRİL YAZISI

* Latince *vel* = ya da.

* Latince *vel* = ya da.

¹¹ Silinmiş olan *Soñra* sözüğü yalnızca V. Drimba tarafından "Revue Roumaine de Linguistique" XVI.cilt, 1971, n°4, içinde yayınlanan *Miscellanea Cumanica* dizisinde (III, s.278-279) dikkate alınmıştır: *ol kelgālī vel ol / kelgāndān [soñra] berī.* Yazar, burada *berī* sözcüğünü 'nach, nachher' diye çeviren Grønbech'le tartışır.

4. Budist bilmeceler

Bu tür bilmecelerin sayısının yüksek olduğunu sanıyoruz. Bunlar Budizmi kabul etmiş Türklerce mi oluşturulmuştur yoksa Budist halklardan birinin dilinden mi çevrilmiştir? II sayılı bilmecenin üzerinde biraz duralım:

Bítí bítí bítídím.

Beş ayacyya bítídím.

Konesuum yuurdím.

Kok yíbekím cirmadím.

O qínädír.

'Beş çubuk üzerine çok yazı (dinsel) yazdım .

Cıvamı yoğurdum.

(Çubukları) açık mavi kumaşlarıma sardım.

Yanıt: Kınadır¹².

Bu bilmece şu nedenlerden ötürü bir Budist bilmecesidir: 1) 'yazılar (Budist dinine ait özdeyişler) veya Buda'ya ait resimler yazmak ya da kazımak' anlamına gelen *bítí bítí*-in varlığı. Şamanlık, yazısız bir doğa dinidir, kutsal kitabı / kitapları yoktur. Şaman, bir *Sabir bıçık* 'Pis'mo-kniga' dan yararlanırdı; bu, şamanın davulunun üzerine -belki kitaplı dinlerin etkisi altında kalınarak- çizilmiş bir simgesel yasalar kitabıydı. Okuma yazma bilmeyen şaman, ruhlarına, öncelikle çocukların koruyucusu *Umay*'in simgelerinden biri olan kuş-kaz ruhuna, buyruk verir, *Sabir bıçık*'e bakıp kimi şamanlıyorsa o kişinin yazgısı hakkında kendisine bilgi vermelerini isterdi (Potapov, s.195). Bu *Sabir*

¹² Bu bilmece ve A. Tietze'nin bilmeceleri üzerinde yapılan incelemelerin geçmişi hakkında bir döküm için bkz. A. Tietze, *The Koman Riddles and Turkic folklore*, Berkeley ve Los Angeles, 1966, s.12-16,141. Ayrıca bkz. Drimba, s.201,210 ve iki makalemiz: "*Studia et acta Orientalia*" X, 1980, s.104-105 içinde Sur quelques devinettes du Codex Cumaninus (KK'un birkaç bilmecesi konusunda) ve "*Linguistique Balkanique*", XXIV, 1981, s.49 içinde Nouvelle Interprétation de 25 Devinettes du Codex Cumanicus. (KK'un 25 bilmecesi konusunda yeni yorum).

bıçık, ayna ya da hayvan kemiği gibi herhangi bir tanrısal nesneyle eşdeğerde olmak üzere bilinmez, gizemle örtülü bir şeydi. 2) Beş sayısı Budistlerde kutsaldır. Beş birincil ögeyi ve yeryüzünün beş yönünü (K,G,D,B ve Merkez), beş ana rengi, beş tane mistik simgeyi, beş ana erdemi, vücudun göbek üzerinde kalan beş kesimini (yürek, boğaz, burun kökü ve baş) vb.yi gösterir. 3) Çubuklar, levhalar üzerine dinsel özdeyişler yazmak ya da Buda'nın resmini çizmek veya kazımak, Budizme özgü şeylerdir. 4) Bu çubukları ipek kumaşla sarmalamak. Sarı Uygur dilinde bir bilmecede buna benzer bir tablo buluruz: *Beş pırqan yetkerep-tro. Pu ni-dro? Yanıt: Elag-dro. 'Pjat' burhanov ispolnili delo (?). Çto eto takoe? Ruka (peternja)' (Malov, s.152). Ruysbroeck, Budistlerden söz ederken, şöyle yazar: "Oni usilenno pol'zujutja dlja bol'şinstva bumagoj i bukvami, otkuda hramy ih napolneny visjaşçimi kratkimi izreçenijami"¹³. Ayrıca bkz. Tokarev, s.281.*

Malov'un verdiği bilgiye göre, şaman-lama, oturumu yere saplanmış çubukların önünde gerçekleştirirmiş. Şu halde bu çubuklar bir çeşit altar (mihrap) işlevindeydi, üç acunıyla (göksel, yersel ve yeraltı acunları) evrensel ağacı gösteriyor olmalıydı. Sarı Uygur dilinde *ağaç* sözcüğü 'ağaç, tahta' anlamlarının yanı başında 'çubuk, üzerine dinsel özdeyişler yazılı lama asâsı' anlamlarını da taşırdı¹⁴.

Üzerinde durduğumuz bilmecede açık mavi rengin simgesel bir anlamı bulunduğu düşünülebilir. Malov'da (s.1559 şunu okuyoruz: *Aq yïyaşta per aq; iş çuvek par mi-dro. Kök çuvekke tir diger-dro. "U belogo drevka odna golubaja kosica i odna belaja - svego dve kosicy. Goluboju kosicu nazyvajut mleçnym putem."* Görülüyor ki, Malov *kök çuvek* sözcüklerini 'golubaja kosica (mavi saçörgüsü)" diye çeviriyor. *Kök çuvek* bizim *kok yïbek* sözcüklerimize denk düşer. Şu halde, biz de onu

¹³ KİRİL YAZISI, M. 1957, s.129.

'mavi saçörgüsü' olarak çevirmeliyiz. Salar dilinde *yip*, *yipeχ* 'iplik' (Kakuk).

Malov, ayrıca, bu çubukların kumaşa sarıldığını da yazar. Malov'da *kök yiyaş* 'mavi çubuk', *aq yiyaş* 'beyaz çubuk' ve *yasıl yiyaş* 'yeşil çubuk' da görürüz. Bu çubukların kendilerini sarmalayan 'saçörgüsü'nün ya da kumaşın rengine göre adlandırıldığı anlaşılıyor. Malov, *zarubki* denilen çentiklerden söz eder, bunların sayısı çubuğuna göre değişmiş. Sözüünü ettiği mavi çubukta çentik sayısı üçtür. Şamancı Altaylılar, adına *Yayuçi* (Yaratan) denilen 'çok güçlü', asık yüzlü bir dişil tanrısal varlığa tapınırlardı (İnan, s.106-107). Gökyüzünün beşinci katıyla bilmecemizin beş çubuğu arasında bir bağ var mıdır? Dişil tanrısal varlıklar birbirleriyle karışırlar (*Yayuçi* = *Ot-ana* = *Umay*) ve çoğu zaman özdeşleşirler, çünkü bunlar yeryüzü insanlarıyla en yakından tanışıklığı olan tanrısal varlıklardır.

Bilmecemizde *cirmadim* 'sarmaladım' sözcüğü olduğuna göre, *kok yibekim* sözcüklerinden de 'açık mavi ipekten kumaşlarım' anlaşılmalıdır. Bu kumaşların enli atkı gibi ya da flama gibi bir şeyler olduğu düşünülebilir. Krş. Tuva ağzında *maanay* 'lamanın dua ederken kullandığı bayrakçık'. D'jakonova (s.101), günümüzdeki lamacı Tuvaların gömü töreninden ölü evine dönerken sağ omuzlarına mavi bir atkı (*χadaq*) attıklarını, sonra bu 'na vytjanutyh lukah'ı lamaya sunduklarını yazar. Dede Korkut öykülerinde de yaşlıların 'karalar giyip gök sarındıkları' söylenir (İnan, s.196). Yay (ve ok) *Umay*'ın simgesidir (Potapov, s.275-276). Mavi atkı ya da flamanın da *Umay*'ı simgelediği anlaşılıyor. Henüz davulu olmayan genç Şaman *χadaq* (atkı) ile şamanlama görevini yerine getirirdi (Potapov, s.380). *kok*, 'açık mavi',

¹⁴ KİRİL YAZISI, 1912 N° 1-4, s.65-66.

'açık yeşil', 'açık gümüşü' anlamlarına gelirdi. Kodeksin XXI sayılı bilmecesindeki *Kokcâ ulacim* sözcüklerini 'benim boz oğlağım' diye çeviriyor ve bununla *Umay = Ot-ana* 'anne-od, anne-ateş'in dile getirilmek istendiğini kanıtlamaya çalışıyoruz. Söz konusu tanrıça Türk-Moğol mitolojisinde -çeşitli biçimlerden ve bu arada- keçi biçiminde de görünür (İnan, s.169)¹⁵. Lamacı Kalmuklarda bir mezarın ziyaret edildiğini bildirmek için oraya bir kumaş parçası, bir bağcık bırakma âdeti vardı (Bakaeva, Guçinova, s.108). Şu da ilginçtir ki, Budist ikonografide *Erlık-Han* mavi renkte resmedilirdi. (Bakaeva, Guçinova, s.102).

P.S. Pallas, XVIII.yy.da Kalmukların ölen kişiyi çırılçıplak yere bırakıp baş ve ayak uçlarına kazıklar diktiklerini, bu kazıklara da yazılı dualar içeren mavi bezler bağladıklarını anlatır (Bakaeva, Guçinova, s.102). XIX.yy.da yapılmış bir Kalmuk cenazesi hakkında şunu okuyoruz: "Na opredelennom meste vykapivali pjat' jam, odno - po seredine, çetyre vokrug nee, i vo vseh klali drova. V central'nuju jamu stavili bol'şoj kotel, v kotoryj sazali pokojnika." (Bakaeva, Guçinova, s.103).

Bütün bu bilgiler, bizi ele aldığımız o bilmecede bir Budist cenaze töreni geleneği aramaya yöreklendiriyor. Beş tane çubuk, merkezdeki ölen kişinin yakılmasına ayrılmış olmak üzere, beş tane çukurun yanı başına saplamakta kullanılacak çubuklar mıdır?

Kına ile civanın karışımı, çubukların boyanmasında kullanılabilir. Bugün, Balkanlarda Tatar kadınları bu karışımla parmak uçlarını ve ellerini boyarlar. Baş vurduğumuz çeşitli ansiklopedilerden öğrendiğimize göre, kına, resim ve ^{gizinde} grafide değil de, kumaş

¹⁵ Daha fazla ayrıntı için bkz. KİRİL YAZISI,s.98, 99, 100.

boyanmasında ve kozmetikte kullanılır. Resimde ve çizim işinde, civayla kınanın değil, civayla zincifrenin karıştırıldığı görülür.

Şurasını da unutmamak gerekir ki, bilmecemizde karışımdan beş çubuğun üzerine yazılar yazıldıktan ya da kazıldıktan sonra söz edilir ve civaya karıştırılan maddenin ne olduğu sorulur. Şu halde denilebilir ki, harflerin kenarları çizilmiş ya da harfler kazılmıştır ve ondan sonra kınayla cıvanın karışımı geçirilecektir. D'jakonova (s.116) bir Tuva lamasının gömülmesinden söz ederken, ölünün resminin ölünün kendi külüyle yapıldığını, daha sonra o resmin Tibet'ten getirilen yaldızlı ve kırmızı boylarla kaplandığını anlatır. Moğol terbiyecisi ve vâizi Zaya-pandita öldüğünde, vücudu yakılmıştı. Külleri Lhasa kentine götürüldüğü zaman, Dalay-Lama "Ölümler Kitabı"ndan dualar okumuş ve şu buyruğu vermişti: "Ostanki smeşajte s tuş'ju i napişite toktal (izreçeenie), a potom polozite v predpolagaemuju statuju (Zaja-pandity) v znaka skorogo pojavlenija *hubilgana*" (*hubilgan* 'yeniden dirilme') (Bakaeva, Guçinova, s.100-101).

Aşağıdaki modern Uygurca bilmece de kına bitkisi üzerinedir: *Qir veşida qizil xoraz. - x'ina. "Na pole krasnyj petuh. - Hna (krasjaşçee rastenie)."* (Malov III, s.123).

Fakat acaba "kínα" diye yazılı sözcüğü hepimiz *q'ina* ya da *q'inä* yani 'kına' diye alırken doğru mu düşünmekteyiz? Bu sözcük *k'inä* 'günah' olamaz mı? Krş. Kırgızca *kine*, *künöö* (İran dili) 'greh'; *viña*, *prostupok*, *provinnost*'. Belki söz konusu olan bir ölünün ya da bir hastanın günahlarından arındırılması törenidir. O durumda civayla kına karışımı (gerçekten Balkanlardaki Tatar kadınların uygulamaları arasında var olan bu karışım) konusunda yapılan her türlü açıklama çabası boşunadır. Buna karşı, o durumda yazılı dinsel özdeyişler içeren

ve belki toprağa batırılmış beş çubuk ve bunların a Budist din adamının dualarını edip dinsel töre gereğini yerine getirdiği bir tören aranması gerekecektir. *Konessuum yuurdım* sözcüklerinden 'cıvamı -zincifre ya da kına ile karıştırarak- yoğurdum -ve onu çubuklara sürdüm-, *Ol kınadır* sözcüklerinden de 'bu, günahların ödenmesi törenidir' anlamı çıkarılması gerekecektir. Böylece bilmecenin ikinci bir değişkesini elde etmiş oluyoruz:

Bítí bítí bítídím.

Beş ayacıya bítídím.

Konesuum yuurdím.

Kok yíbekím círmadím.

Ol kínadır.

Beş çubuğun üzerine birçok yazı (dinsel özdeyişler) yazdım.

Cıvamı yoğurdum.

(Çubukları) açık mavi ipeklilerimle sarmaladım.

Yanıt: Günah (yani günahlardan arındırma töreni).

5.Fonoloji

1.Ünlüler *die şesi*

1.Kodekste kullanılan Türkçenin ünlüler dizgesi bugüne kadar tümüyle belirlenememiştir. Uzman çevriyazıcılar şu ünlüleri görüp belirlemişlerdir: a, e (Radloff yalnızca ä, Drimba ä ve e), i, i, o, ö, u, ü, KQZS yazarları - a, e, i, í, î, o, ó, u, ú. Biz KQZS yazarlarınıninkileri, bunlara ä ekleyerek, benimsiyorduk. Fakat, artık doğu Türkçesini incelemekte olduğumuz için ikircikliyiz. ó, ú, í, î takımını mı, yoksa i 'yi almaksızın ö, ü, í, î takımını mı kullanmalıyız? Aşıriliev'e göre,

bugünkü Uygurcanın ünlüler dizgesi şöyledir: *a, ä, e, i, í, o, ö, u*¹⁶ (*ï, ü* içermez). Şçerbak bugünün uygurcasında *ï* ve *í*'nin aynı sesi verdiklerinden söz eder¹⁷. Tenişev Sarı uygur dilindeki ünlüler dizgesi konusunda şöyle yazar: "...glasnye fonemy v jazyke saryg jugurov po tembrevym prisnakam i stepeni rastvora çrezvyčajno neustojçiviy, poetomu slova imejut bol'soe çislo zvukovyh oboloček: *süt//sut//söt//sot//sot* "moloko" (Tenişev, Todaeva, s.11-12). Jarring *Dictionary*'si içinde şunu kabul eder: *u~u~ü (jut- ~ dzut- ~ jut- ~ jüt- 'yutmak')*; aldığı Doğu Türkmenistan'a ait metinlerde *i, ö, ü*'nün yanında şunları da kullanır: *i (aγiz ~ äγiz 'ağız'), o, o, u, u* (Jarring II). Dyrenkova (s.8), Tofaların dilinde şu ünlüleri belirler: *a, o, u, ɣ, á, ó, ú, l, ä, e, e, é, ö, ü, i* (bunlardan *ɣ* *ï* ve *l* yerine - *í* yerine olabilir). DİKKAT: dördüncü harf bende yok symbol + J ile yaptım, doğru değil!!!

Bizi en çok uğraştıran, dudaksız olmayan yüksek ünlülerdir. Kodeksin Türkçesinde *ï, í, i* seslerinin bulunduğunu varsayalım. Fakat bunlar konumlarda kullanılıyordu? Bu üç ses birimi "*í, l, j*" ile gösterilmiştir. Gabain, s.50 de şöyle yazar: "Nur der Hymnus *sayinsa men* 149-150 unterscheidet graphisch zwischen *ï* und *i* ; lautlich bestand dieser Unterschied wohl allgemein im Komanischen. (=Yalnızca *sayinsa men* ilahisi *ï* ile *i* arasında ayırım gösterir; fonetik olarak bu ayırım genel olarak Kumancada mevcuttur)" Fakat biz bu yazılı ayırımı göremedik.

Badâ'i adlı yapıtta Borovkov (s.120-121) Arapça şu harfleri *i* ve *ï* olarak yazar:.....*ilif* 'teplyj', 'gorjaçij' ve*isiy* 'aynı anlam'. "*í, l, j, y*" yerine "e" nin bulunması (bkz. bu makalede §2),

¹⁶ KİRİL YAZISI, ...1966, s.54.

¹⁷ KİRİL YAZISI.....s.....40. Ayrıca bkz. S. Kakuk, "Acta Or.Hung." XV.cilt, 1-3.fasik.1962 içinde Sur la phonétique de la langue salar (=Salar dilinin fonetiği konusunda); §4-ve 5.

bize *ĩ* 'nin özellikle kapalı hecede (?) kullanımını büsbütün yadsıma değilse de sınırlı kullanıldığını benimseme eğilimini veriyor (*yariit-* 'aydınlatmak).

Bugünkü Uygurcada dudaksı yüksek ünlüler bile, damak-arddamak ünlü uyumuna bağlı değildir. *biz eduq* 'my byli' (Nasilov, s.89). İşte bundan ötürüdür ki, Kodeksin Türkçesinde damaksı değeri yalnızca "v, v" *ú* ya da *ü* ile "ø, o" *ó* ya da *ö* harflerine vermek, damak-arddamak uyumunu aramamak gerekir. Örneğin, *-tóktúñ* ya da *tóktüñ* değil- "tøktu9" *tóktuñ* ya da *töktuñ* 'döktün'. Gabains.51-52: *meñulukke* 'in Ewigkeit (=sonsuzlukta, sonsuza dek)', *kunde* 'am tage (=günde, gündüz vakti)', *kuc* 'Kraft (=güç, kuvvet)'; krş. Sarı Uygur dilinde *kun* 'den' (Tenişev, Todaeva, s.11).

Ünlülerdeki (aynı zamanda ünsüzlerdeki) dalgalanma *a, ä, e* ünlülerini de etkiler. WZKM de yayınlanan makalemizin §5'inde bunun üzerinde ayrıca durmaktayız. Bugünkü Uygurcada *işçi-ya* 'raboçemu' ile birlikte *üstäl-gä* 'na stol' sözcüğü de vardır(Nasilov, s.89); Sarı Uygur dilinde *tastar* 'kamni' ile birlikte *analer* 'materi' sözcüğü ; *erenner // erennar //* 'muzçiny' ile birlikte *gerlar* 'çaşki' sözcüğü de görülür (Tenişev, Todaeva, s.12,17). Jarring III, s.116 da şunu okuruz: *bu ba:yaē* 'bu bahçede'. Malov III, s.95, 111 de ise şöyle yazılıdır: *oigä* 'evde', tepişmak '*bilmece*'. Ermeni Kıpçakçasında: *bilmac* 'bilmek', *birla* 'ile, birlikte', *beril-* 'verilmek' eyleminden *berilgan* (Tryjarski).

Bütün bunlara bakarak alışık olmadığımız konumlardaki "a, α, e" harflerini düzeltmeye kalkmıyor ve benimsemeye eğilim gösteriyoruz. Bu konumlara örnek olarak şunları gösterebiliriz: "birla"*birla* 'ile, birlikte'; "eyar" *eyar* 'eyer'; "tirilmac" *tirilmak* ya da daha doğrusu *tirilmaq* 'dirilme'; "euga" *ewga* ya da daha doğrusu *ewya* 'evde'; "kelgä" *kelgan*

ya da daha doğrusu *kelgan* ‘gelmek, ulaşmak’ anlamında *kel-* eyleminden.

Bir de, bunun tersine, şu örnekleri görüyoruz: “*cuyasdē*” *quyaşden* ‘güneşten’, “inanganler” *inañanler* ‘inananlar’, “εαHla-“ *cāχla-* ‘uzunluğunu ölçmek (iplik, kumaş)’; krş. Doğu Türkçesi *açil-* ‘açılmak’, *çaeχir* ~ *çeχir* ‘şarap, alkol, uyarıcı’ (Jarring III, Vocabulary); *yäy* ‘leto’, *qayran*, *qeyran* ‘horoşij’ (Malov II).

Kodeksin uzman çevriyazıcıları “a, α, e” harflerini damak- artdamak uyumuna göre düzeltirler. Örneğin, “*cuyasde*” *quyaşdan*, “*kelgā*” *kelgen* olur (Radloff: *kālgān*; Drimba *kelgān*); “*bogdαy*” *boγdāy* ‘buğday’, Grønbech’te *boγdāy*, Drimba’da *boγday*, *boγday* yazılışını alır. Yalnızca Gabain (s.51) şu biçimbirimlerinin varlığını kabul eder: +*gä* (*toygä*), +*lay* (*qurtlay*), +*da*, +*dan*, +*ya*, +*maz*, +*layin* Bkz. WZKM §5.

Artdamaksı sınıftan bir sözcüğün e’li, ä’li bir hecesinden sonra, onu izleyen biçimbiriminin yüksek ünlüsü damaksı mı yoksa artdamaksı mı olacaktır? Örneğin, *Bori uluydir* ‘Kurt ulur.’ içinde *-dir* artdamaksıdır, fakat *Qoy mañreydir* ‘Koyun meler.’ içinde karşımızdaki *-dir* mi yoksa *-dir* midir? *Qoy mañreydir*? Krş. Sarı Uygur dilinde *irliγ* ‘vysokij’, fakat *yifñ* *irliγi* ‘samyj visokij’ (Tenişev, Todaeva, s.21).

Bunun tersine, damaksı sınıftan bir sözcüğün a’lı bir hecesinden sonra, bir sonraki biçimbiriminin yüksek ünlüsü artdamaksı mı yoksa damaksı mı olacaktır? Örneğin “*tamagín beŋlagıl*” *tamayin beslayil* ya da *beslagil* veya *beslagil* ‘beslen’ (ekmeğini kazan anlamında)?

2.”ı, i, j, y” harflerinden biri yerine “e” nin kullanılması. WZKM deki makalemizin §4 ünde bu konu üzerinde durmaktayız. Uzman- çevriyazıcılar, artdamaksı sözcüklerde bu “e”nin *i*’ye, damaksı sınıftan

sözcüklerdeyse *ı*ye (KQZS *ı*ye) dönüştürülmesini benimsemişlerdir. Örneğin, “tengernıg ıarıklıche ıarıtte alarne” (61^{arka} 6-7) *teñgernıy yarıqlıxe yarıtte alarne* Tanrının parlaklığı onları aydınlattı’. Drimba’da s.225: *teñriniñ yarıqlıxı yarıtti alarnı*.

Bu minik ses biriminin doğruluğu konusunda yine Doğu Türkçesinin eski ve yeni verilerine dayanmaktayız. Turfan kökenli eski metinlerde geçen “sogeq, säreg” gibi yazılışların çevriyazısını Gabain *soyiq* ‘soğuk’ *sariy* ‘sarı’ diye verir (Gabain II, Glossar). Bize olsak şöyle yazardık: *soyeq, sarey*. Jaring III.te *alte* ‘6’ (s.89), Malov II.de *parmate ne hodil* (s.190), Nasilov’da *altä* ‘6’ (s.8), Tenşşev II.de *qezel* ‘krasnyj’ (s.145), Kakuk’ta *qizil, qezel* ‘aynı anlam’, *yarem, yarım* ‘yarım’ yazılışlarını görüyoruz. Şu halde Kodeksteki “chezel, yarem, ıarıtte” biçimindeki Türkçe yazılışların doğru olduğu söylenecektir: *qezel, yarem, yarıtte*.

Bu tür yazılmış sözcüklerin sayısı yüksektir. Aralarından pek azı düzeltilmiştir, bu da doğruluklarını kanıtlar.

bir örneğin; etkiligay
3.gerileyen ünlü benzeşimi. Bu, bugünkü Uygurcanın bir özelliğidir: *al-* ‘almak’ dan gelen *elip* ‘vzjavşij’ (Nasilov, s.6). Keza, Kodekste “ot” *ot* ‘od, ateş’ sözcüğünün yanibaşında “*øtdα*” *øtdän* ‘afeşten’ sözcüğüne, “*yax*” *yaz* ‘ova, yazı’ sözcüğünün yanibaşında “*jαzdα*” *yäzdä* ‘ovada, bozkırda’ (3 kez), “*iejda*” (61arka 2) *yeesdä* ‘aynı anlamda’ rastlarız (Kuun 159: *iesda*, Radloff II, s.82: *yazida*, Bang, s.22, Grønbech, Drimba 225. *Yışda*; KQZS ?): “ayna” *ayna* ‘tatil günü’, fakat “*αynαdα*” *äynädä* ‘tatil gününde’.

“bugovlí” sözcüğü *-lí* ‘nin damaksı olduğunu kanıtlamıyor mu? Şu halde ‘işkencede’ anlamına *buγowlí* yazılabilir.

4.Kodeksin Türkçesinde çıkma durumu yüksek ünlülü, *-dın / -tın* içeren birkaç sözcük vardır. Bu, eski Uygurca ile bugünkü Özbekçenin bir özelliğidir. Örneğin 'Tanrıdan' anlamında *Teñridın*, 'dışarıdan' anlamında *taştın*. V. Şçerbak, s.81-84, I, s.107-109, IV, s.44-47; Tuguşeva, s.68. Gabain çıkma durumunu anlatırken (§32126) bunun üzerinde durmaz. S.60-61 de *söünmek-dın* 'sevgiyle' sözcüğünü bir ayrıcalık olarak ele alır. Fakat Kodeksin elimizdeki nüshasında pekâlâ "[øvmɑkdɑn] sówmäkdän" geçer.

Kodeksteki Türk dili, tabanı son hecesinde bir dudaksı ünlü içermeyen sözcüklerin üzerine binen dudaksı ünlülere (*u, ú*) sahip biçimbirimlerin -düzenli olarak değilse de- sık kullanılması özelliğine sahiptir. Örneğin, *atlu* 'atlı', *astum* '(çiviye vb) astım'; krş. Bugünkü Uygurca *biz eduq* 'my bily' (Nasilov, s.89). çevriyazıyı gerçekleştirenler bu özelliği bozmamışlardır.

II. Ünsüzler dizgesi

1.Kodeksin Türkçesinde, kendisi titreşimli ünsüzle başlayan ve tabanı titreşimsiz ünsüzle bitmiş sözcüklerin üzerine binen birimler görürüz. Bu, bir Oğuz özelliğidir. Örneğin, *yarilγamaqqa* 'acıyarak', *kokgä* 'gökte'. Grønbech ve Drimba (s.266) bu özelliğe dokunmamışlar, fakat Radloff ve KQZS yazarları bunu ünsüzler uyumu kuralına bağlamışlardır: *yarliγamaqqa* (Radloff II, s.93), KQZS: *yarilγamaqqa*, *kókke*.

2.Kodeksin ikinci bölümünde, *g* ve *γ* sesbirimleri için, genellikle "g" harfi kullanılır, *ñ* içinse "9". Fakat bazen bir "9" ile karşılamayı eklediğimiz bir yerde bir "ng" ya da "g" görürüz. Bu harflerin çevriyazısını nasıl yapmalıdır? *ñ* diye mi yoksa *ng* veya *ñγ* yahut *γ*

olarak mı? Bu durumların hepsinde çevriyazı uzmanları bunlara *ñ* değeri verirler. Gabain (s.55) ise onların dışında kalır. O, “g” nin *γ* değerini korur: *+niñ ~ + niγ* (tamlayan durumu) vb.. Fakat Turfan yazıları uzmanları *γ*'ye dokunmazlar: *yalγuz* ‘odin, odinokij’ (Şçerbak, s.66). *Badâ'i* içinde Borovkov *ng*'yi *ñ* yerine kullanır: *ong* ‘storona’ (s.109), *yang* ‘novyj’ (s.46); Jarring'te *ñ ~ ng* görürüz. *Çañ ~ çang* ‘tepsi biçiminde bir çalgı’.

Biz *ñ* birimini “ng” , *γ* biriminiyse “g”olarak yazmaktan yanayız: “anga” *aña* ‘ona’, “anig” *aniγ* ‘onun’ (*aniñ* değil!), fakat bazen “ng” biriminin *ng* ya da *ñg* yerine geçtiği olmuyor mu? Örneğin, “congluγ” *kongluγ* ya da *koñgluγ* ‘duygun, gönlün’ ;”kørugıs” (61^{arka} 16 (*kóruγıs* ya da *kóruγís* ‘görünüz!’.

3.z sorunu. Kodeksin birinci bölümünde “x”le yazılmış ve ikinci bölümde “s” ya da “f” olabileceğini düşündüğümüz yerlerde “z”li yazılmış sözcükler görürüz. İlk bölümde bile “f” biriminin ikinci bölüm yazıcılarınca “z” olarak düzeltildiğine rastlanır: “Bozatürme” (3^{arka} 7) *bosaturmen* ‘özgür bırakıyorum’; birinci bölümden: “yaxil” *yazıl* ya da *yazil* ‘yeşil’; ikinci bölümden: “kızı” *kizi* ‘kişi’, krş. Hakka dilinde *kízí*, *çazil* ‘yeşil’ (Başkakov-İnkijekova-Grekul, s.375-376). Bkz. WZKM §10.

4.c sorunu. Eski Uygurca ve Orta Asya'nın bugünkü Türk dilleri *ç'lit* ve *ş*'li dillerdir. *c* ise Çince ile temasta olan dillerde Çinceden alınmış bazı sözcüklerde bulunur. Bununla birlikte Salar dili sözcük dağarı, bize Sün'hua bölgesinde konuşulan Ullagil ağzında (Tenişev, sözlük) *c* içeren pek çok sözcük bulunduğunu, bunların hepsinin Çin kaynaklı olmadığını öğretir.

WZKM de yayınlanan makalemizin § 8inde Kodeksin Türkçesinde c 'nin varlığı üzerinde durmuştuk. Kodeksin Türkçesinin c'li bir dil olduğunu yalnızca Radloff ve Musaev kabul ederler¹⁸.

Kodeksin birinci bölümünde, ç değeri taşıyan şu harfleri görürüz. “ç, çı, cı”. Fakat aynı zamanda “z, zı” lar ve ikinci bölümde bir de “ε” vardır. “z, zı”nın c için kullanıldığı düşünülebilir, fakat “ε” nin değeri ne olabilir? Bu harf hem Türkçe hem Almanca kaleme alınmış sözcüklerde bulunmaktadır. Almancalarda c değerine sahiptir. Örneğin *εu* = mod.Alm. *zu*. Harf çevirisi ve çevriyazıyla uğraşanlar “ç, çı,cı” ile “ε” de ç okunuşunu ararlar. Kuun z harfini bırakmaz: zizac ‘çiçek’; Grønbech: cicek; biz cicaq; krş. Bulgarca bir kadın adı olan Ceca. “z,zı”lı sözcüklerin sayısı çok değildir. Fakat ikinci bölümün yazıcıları yalnızca “ε” kullanmışlardır. Bu harf birinci “z”li yazılmış sözcüklerin düzeltmelerinde ve elbette birinci bölüme ikinci bölümün yazıcıları tarafından getirilmiş eklerde karşımıza çıkar.

c 'nin bazı Türk dillerinde ne zaman ortaya çıktığını bilmiyoruz (Baskakov, s.149,159). Serebrennikov şu düşüncede olduğunu yazıyor: “...nekogda suščestvujuşçaja v başkirskom jazyke affrikata ts iz bolee rannogo c prevratilas´ v s”¹⁹ . Türk dillerinin Rusça, Macarca, Bulgarca içinde kalmış c'li izlerine bakarak (örneğin, Bulgarcada ‘kedi’ anlamına gelen *maci*, Kodeksin birinci bölümünde “mazi” olarak karşımıza çıkar), c sesinin Kodeksin Türkçesine yabancı olmadığını düşünebiliriz. Fakat, Kodeksin birinci bölümünde yalnız “ε” harfi kullanıldığı için akla bunun c sanılmış olup olmadığı sorusu geliyor. Her ne olursa olsun, şimdilik “ε” ‘ye c değeri vereceğiz.

¹⁸ W.W.Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig 1882, s.104, 125-126; K.M. Mycaev KİRİL YAZISI....1964, s.24-25. –

5. Sözcüklerin sonunda ve bir ünsüz önünde *r* düşmesi. Şçerbak (s.64) bu olayın, en eski metinlerin tipik bir özelliği olmadığını yazar. Şu örneği verir: *berü* < *bergü* 'podat', dan'. Nasilov (s.11): "Fakat bu olgu bugünkü Uygurcada çok gelişmiştir: *baza(r)* 'pazar', *ba(r)dı* 'hodil'.

Bu açıdan bakıldığında Kodeks Kumanikus biraz değişik bir görünüm sunar, çünkü *r* çoğu zaman satırın altında ve iki tane kısaltma imi (* ve ') arasında yazılıdır. Kabul edebiliriz ki, birçok Türkçe sözcükte bu kısaltmalar düzeltmeden doğmuştur. Fakat "diua ostası" ve "chear sanba" sözcüklerinde *r* nin kısaltılması yoktur: *díva ostası* 'duvar ustası', *qear şanba* 'Cassia Fistula' (burada. *Şanba* < Farsça *çanbar*). Grønbech: *dyvar ostasy* [diua (st.diuar)]; *cejar şanba* (*r*).

"yoc exa" [=Latince Nixi (31^{arka} 13) (Kuun, s.280):yoc exa 'nisi'; Grønbech. Joq ese 'wenn nicht'; Radloff ve KQZS bunu almamışlardır]] dizimini şöyle yorumluyoruz: *yoq eza* < *yoq ezar* 'değilse, yoksa, -maksızın, -mazsa'; krş. Yazınsal Türkçe *yok hezahir*, halk Türkçesi *yok ezâr* 'aynı anlamlarda'; gloz almamış olan ve öteki uzmanların yazılarında yer almayan "kudu" (60^{ön} 16^{sağ}) < *kudur* 'kambur' = halk Türkçesi *küdür*.

Hattâ *r* nin çıkarılıp atıldığı bir örnek de vardır önümüzde: "curjac" (48^{ön} 11) *qursaç* → *qusaç* 'mide'; krş. Bugünkü salar dili *χusaχ* 'aynı anlam'²⁰. Drimba bu örneği 36 sayılı yapraktaki (iki kez geçer) ile birlikte *qursaç* biçiminde verir²¹.

Gabain (s.53) *berk* ~ *bek* 'sıkı', *qurtul-* ~ *qutul-* 'kurtulmak' örnekleri üzerinde durur ve şöyle der. "Das *r* des Aoristformans -ur, -ar,

¹⁹ KİRİL YAZISI.....s.204.

²⁰ KİRİL YAZISI, Moskova, 1976, sözlük

²¹ V. Drimba, *Miscellanea Cumanica* (XV). Latince-Farsça-Kumanca söz dağarında birkaç anlambilimsel tutarsızlık daha. - "Revue Roumaine de Linguistique" XXVIII, 1983, N.6, s. 469.

-ir schwindet oft, wenn es an einen auf *r* endenden Verstamm tritt, zumal in deutschen Teil: endenden Verstamm tritt, zumal in deutschen Teil: *yandur-u men,...*" (= geniş zaman *r* si, *r* ile biten bir eylem kökü ile yanyana geldiğinde, en azından Almanca bölümünde, ortadan kalkar...", krş. Bugünkü Uygurca *qilamen* < *qilarmen* 'infaz ediyorum' (Nasilov, s.11). Şçerbak (s.82) -a<-ar geçişmesinden söz eder.

6. Biçimbilim

I. Dilbilgisel biçimbirimler

1. Adlar ve adıllar:

a) tamlayan (genitivus) durumu:

α)-*nī* li: *yalnızca anī* 'onun' [üç kez geçer]; krş. Türkistan Türkçesi: *anī üçün* 'izza etogo' (Şçerbak, s.80, 91).

β)-*in*' li: *ağacın* 'ağacın', *bizin* 'bizim'; krş. Kumukça *bizin* 'aynı anlamda' (Şçerbak IV, s.30)

γ)-*dīn*'li: kişi adıllarının dizilerinde: *mendīn* düzeltilmiş: *menniñ* 'benim'; *bīzdīn* düzeltilmiş. "bıx[i9" *bīzsīñ* (? Benzeşim: *: **bīssīñ* < *bīznīñ*) 'bizim'; krş. Altayca *maldīñ* 'skota' (Şçerbak IV, s.29)

b)-*din*'li / -*tin*'li çıkma durumu (ablativus) - Bkz. Sesbilimi I, 4.

2) Eylemler:

a) Şimdiki zaman:

α)-*yur*'lu, -*yor*'lu, -*yır*'li: *keliyorlar* 'geliyorlar; *barayurlar* 'gidiyorlar;

kelyır 'geliyor'. Gabain, s.70; Şçerbak, V, s.74, 87-89, Tuğuşeva, s.77.

β)-a *durur*'lu: *aχa durur* 'akıyor' düzeltilmiş. *Aχa turur*. Gabain, s.69; Şçerbak, s.154, 157; V, s.75; IV, s.27; İshakov, Palm'mbah § 544-§490; Dyrenkova, s.15; Nasilov: "Analitičeskaja konstrukcija - a tur-vyrazeat dlitel'nost' i nezakončennost' dejstvij."²².

b)-*miş*'li geleneksel geçmiş: *baχmiş* ya da *baχmiş* 'bakmış'. Gabain, s.64-65; Şçerbak V, s.92-94; Tuguşeva, s.77.

c)-*γay*'lı belirsiz gelecek zaman: *kim unuγay* 'kim unutacak?' Gabain, s.68; Şçerbak, s.151; V, s.53-54.

d)Buyruk.

α)-*γil*'lı 2.tekil kişi: *qatulañγil* 'elinden geleni yap'; krş. eski Uygurca *katıglangil* 'aynı anlam'²³. Gabain, s.69; Şçerbak II, s.154; Tuguşeva, s.78.

β)1nci çoğul kişi:

β1)-*alim*'lı: *degälim* '(ona)erişelim!, (ona)layık olalım!'; krş. Eski Uygurca *tägdilär* 'oni dostigli' (Guzev §13); Grønbech: *degelim* 'wir wollen sagen', bu yorum Drimba (s.305) tarafından kabul edilmiştir: *degälim* 'aynı anlam'.

β2)-*alî*'li: *bí dä mînálı* 'biz de binelim!'^{*} Şçerbak, s.146; II, s.156-157; V, s.52; Tuguşeva, s.78, Guzev §21. Tofalar ağzında -*alî* ikil biçim oluşturur: *alalî* 'ikimiz alalım!' (Dyrenkova, s.16).

²² KİRİL YAZISI.....1976, s.45.

²³ Prof. F.W.K. Müller, Dr. A.v. Gabain, *Uygurca-üç hikâye*. Türkçeye çeviren: S. Hımrân. -T.D.K., c.II, 27, İstanbul, 1946, s.40.

* Fransızca metinde: "que nous montions-aussi!". "montons-nous-aussi = biz de binelim" olsa gerek (ç.n.)

γ)-*iñler*'li 2nci çoğul kişi: *ayrıñler* 'ayırdediniz!' Gabain, p.67; Şçerbak, p.50, 143, 144, 157; Nasilov, s.80.

e)Tekil 1nci kişisinde -sa alan koşul kipi: *sayınsamen* 'düşünürsem'. Gabain, s.67; Şçerbak, s.18, 58, 59; II, s.21; krş. Bugünkü Salar dili *Men varsa* 'ja şel' (Tenişev, s.9 -10)²⁴.

f)-*a diryan*'lı ortaçlar: *tamadiryan* 'yakıcı, yakan'; krş. Bugünkü Uygurca *qila-dir-yan* = *kilidiyan* 'delajuşçij' (Nasilov, s.106).

g)*a bil-* ile olanaksızlık görünüşü: *bara bilmez* 'gidemez' -bu, tek örnektir-. Gabain, s.70; Şçerbak II, s.167; V, s.99-100.

II. İşlevsel dizimler

1)Eylemden *maq*'la, *-maqliq*'la yapma adlar: *añlamaq* 'zekâ', *soymeklik* 'sevgi'. Gabain, s.70; Şçerbak II, s.143-144 ve özellikle Blagova²⁵.

2)-*liq*'lı sıfatlar: *erseklik* (ayrıca *hersek*, *hersegci* de vardır) 'kösnülü'. Şçerbak II, s.74; Nasilov, s.60; Jarring II, Tuguşeva, s.69-70; Guzev §7 (-*liq* / -*lug*'lu).

3)-*uwsa*'lı eylemler: *qutqaruwsap* 'kurtarmak isteyerek' - Şçerbak tarafından incelenmiştir, s.59-66; ayrıca bkz. Dyrenkova, s.16.

7. Sözcükbilim-anlambilim

Kodeksin Türkçesinde bugünkü Kıpçak dillerine yabancı olup da bugünkü doğu Türkçelerinde yaşamını sürdüren bir dizi sözcük vardır. Örneğin, *barca*, *barcä* 'daha sonra; krş. Tuva dilinde *baza* 'i, eşçe,

²⁴ Ayrıca bkz. KİRİL YAZISI....1976, s.41-44.

²⁵ KİRİL YAZISI,1956, s.54-55, 67.

toze...' - İshakov ve Pa'lmbah'a göre bu, Moğolca *bas* 'eşçe, takze' *tolu* 'tümünden' sözcüklerine dayanmaktadır. Şçerbak, s.177; Nasilov, s.61; "duley" *duley* 'başı ve sonu olmayan'; krş. Hakas dilinde *düley* 'gluhoj' (İshakov, Pa'lmbah §201.a.) - Burada anlambilimsel bir gelişme olmuş olsa gerek; "sare" *sare* ' -e doğru'; eski uygurca *sari* 'po napravleniju k...' (Guzev §29) - Grønbech: *sary* 'gegen'; "chele" *qele: berk qele* 'sıkıca'. Şçerbak II, s.195-198; IV, s.49 (onda, onun evinde: *qili*).

Özellikle Kodeksin gloz almamış sözcüklerinin yorumunda doğru Türkçeleri bizleri doğru bir yol göstericidir. Örneğin *altont* '60'; krş. Hakas dilinde *alton* 'aynı anlam'; *anca anca* özellikle'; krş. eski Uygurca *ança ança* 'aynı anlam' (Malov IV, s.156; Radloff); *cób-* 'öğüt'; krş. Hakas dilinde *çöp* 'aynı anlam' (Baskakov, İnkijekova-Grekul); *tam-* 'yakmak/yanmak'; krş. Sarı Uygur dili *tam-* 'aynı anlam' (Malov, s.162). Bütün bu sözcükler için çeşitli uzmanların yorumları ayrı ayrı olmuştur: *alton* Kuun'da (s.140) yorumluzdur; Grønbech bunu *altyn* diye düzeltir ve *alt(-)* içine alır 'die Unterseite, der Raum unter etwas; *altyn qur* 'Schwertgehänge'; KQZS: *altyn* 'altyn'; "anεa anεa" Drimba'da(s.222,223) *ança aña* olur...[bolıyay] 'elde edecek (sözcüğü sözcüğüne: sahip olacak)' (n°9:ança ança); Grønbech'te *çöp* 'Opfer' olarak, KQZS'te 'qaldyq, synyq' olarak çevrilmiştir; *tam-* hepsinde 'damlamak' anlamına gelen bir eylemle karşılanmıştır.

Latince ve Almanca karşılığı verilmiş sözcükler söz konusu olduğunda bile, uzmanların kendilerine alışılmış gelmeyen şeyleri düzeltmekte acele etmedikleri anlaşılıyor. Örneğin, Latince *masculus* Türkçeye şöyle çevrilmiştir: "Ercā ul er" [*erka* 'eril', *vel*(Lat.) 'yahut' *er* 'eril']; krş. Tuva dili *er* '1)muzçına; 2)samec; *er hanan borov*'; Grønbech "erca" yı "ercac" *erkek* 'männlich' olarak düzeltmiştir; KQZS *erkek*

'erkek'; "oHsa[[ı, vsası" *oşsaşı, uşası* 'benzeyiş' (Latince: *similitudo*); Grønbech: *oşsaş, oşsaş, uvşaş* 'Ähnlichkeit, ähnlich'; fakat Kutb'da bu sözcüklerin indirgenmeye uğramamış biçimlerine rastlarız: *oşsaşıy* 'podobnyj, pohoziy' (Nadzip, s.290) - Bize göre 'benzeyiş' olmalıydı.

Birçok Latince belirteç, Kodeksin Türkçesine ulaç (*gerundicus*) olarak çevrilmiştir ve bu sözcükler olasılıkla türev niteliklerinden bağımsız sözcükler olarak sözlükte yerini alan sözcüklerdir. Örneğin, *berk* qele'nin dilbilsel bakımdan eşanlamlısı *berklep* 'sıkıca' (bkz.yukarıda s.25); *terklap* 'çabuk'. Bu durum bugün Hakas dilinde gözlemlenmektedir: *çadap* 'edva, koe-kak, ele, çut" , *aldyra* 'deeprıçastie pokazyvaet napravlennost' deystvija' (Baskakov, İnkijekova-Grekul, s.375-376).

Şu noktaya dikkati çekmek isteriz ki, bugün henüz Kodeksin Türkçesi ile gerek eski gerek bugünkü Doğu Türkçesi arasında karşılaştırmalar yapabilecek durumda değiliz. Türkistan metinleri ve hele Orta Asya'nın ve Güney Sibiry'a'nın etnografik ve folklorik metinleri bizi söz dizimi yapılarıyla 'şaşırtmaktadır'.

S o n u ç

Bu kısa sunumuzla şu sonuca varıyoruz ki, Kodeks Kumanikus içindeki Türkçe yazılı veriler karşısında daha yansız bir tutum, bizi tümünden Kumancaya dayanan bir tarihsel gerçeklikten başka bir gerçekliğe (Kıpçak) götürmektedir. Önce Kodeksin önümüze çıkardığı yazılış sürprizlerini açıklamamız, sonra da yazıcıların çevriyazı yanlışlarından, ondan da çok, kopya yapmakla görevlilerin yanlışlarından söz etmemiz gerekiyor.

Ünlüler ve biçimbirimler arasındaki dalgalanmalar, güçsüz damaksı-artdamaksı ünlüler uyumu, ünlü-ünsüz uyumunun hemen hemen bulunmaması, bazı sesbirimlerinin dönüşümlülüğü [örneğin *q~x:aq~ax* 'beyaz'; krş. Doğu Türkçesi *aqsaqal~axsaqal* 'ak sakal...alderman' (Jarring)] ve bunların tersine, bir önceki sesbirimini etkileyen ünlü benzeşiminin varlığı, indirgenmiş ve indirgenmemiş biçimlerin birlikte bulunması (*bek* ve *berk*), bütün bunların yazılı Doğu Türkçesinin de nitelikleri olacağı düşünülebilir (Şçerbak, s.40, 'altın' anlamında uzun bir süre *altun* ile *altin*'in birlikte kullanıldığını yazar) ve bundan ötürü de sürekli olarak çeşitli lehçelerin izini sürmemiz olanaksızdır ve sürmemeliyiz. Kodeks içinde çeşitli lehçelerin varlığını hiçbir biçimse yadsımıyoruz, fakat eylemler dizisi, hele metinler geleneksel bir yazılı dilin ürünü olsa gerek.

Kodeks Kumanikus Türkçe kaleme alınmış bir Hristiyan dini yazması olmakla kalmaz, aynı zamanda Şamanizm, Budizm, Manikeizme de aittir, o yazmada dinsel terimlerden her biri özel bilgi ister. İşte asıl bu terimlerdir ki, belki yazmanın sahiplerine yabancı olduğundan, satır aralarına çok önemli Latince çeviriler almışlardır. (Manüskrisini "*Turcica*"ya gönderdiğimiz 'Kodeks Kumanikus'un ortaya çıkan yeni görünümüleri' başlıklı başka bir makalemizde Şamanizm ve Manikeizm üzerinde ve Budizmin başka nitelikleri üzerinde duracağız).

Böylece Kodeksin Kuman dili mitosunu da kendiliğinden yıkılmış oluyor²⁶.

TKL100.25

²⁶ Daszkiewicz son makalesinde (Codex Cumanicus KİRİL YAZISI...71-74) Kumanların Moğol istilasından sonra dağılıp yok oluşlarını incelemektedir. Kononov'dan (KİRİL YAZISI...s.250) sonra bu yazar da Kodeksin Türkçesinin içinde Kuman öğeler taşıyan eski Kırım Tatarcası olduğu görüşünü ileri sürer. Fakat Tatar-Moğol'lar Türkçeyi, Türkleşerek asıl Kumanlardan öğrenmemişler midir?

Çeşitli Türk ülkelerinde XIII - XV.yy'larda yaşamış hanların *yarliq* (kararname) ve *bitig*'leriyle (ileti) uğraşan uzmanlar, bu dilin Orta Asya'nın geleeksel yazılı dil olduğunda birleşmektedirler (bkz. Guzev, s.238-242)²⁷. Biz de diyebiliriz ki, Kodeksin Türkçesinin tabanında, gelişmiş ve özellikle Doğu Avrupa'da sözcük dağarı bakımından zenginleşmiş [birkaç helenizm, slavizm, romanizm, birtakım Hazar-Karaim-Yahudi öğeler (örn.*sabat* 'cumartesi')kazanmış] olarak ve elbette çoğu düzeltme olarak karşımıza çıkan ve ses ve yapı bakımından çift birimler, eşanlımlılar doğuran] o dil bulunmaktadır.

Bu değerli yazmadaki Türk dilinden, başarılı bir biçimde çevriyazısına alındığından, Orta Asya Türkçesinde yazılmış eski metinlerin ses bakımından yeniden oluşturulmasında (bkz. yukarıda, s.17 de "sogeq") dayanak diye de yararlanılabilir.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No *Tk/106.25*

²⁷ Ayrıca bkz. yazarım-şu makalesi: KİRİL YAZISI

1

Mollova-Budizm dosyası:

p.144 satır 2. Latin ve arabe sözcükleri arasındaki eşit imini ne yapmalı?
Bir de soru imi var. Ben yalnızca düz çizgi koydum ve soru imini
Arapçadan sonraya ayraç içine aldım.

Bende s.4 sat.24 Pek iyi anlayamadığım için kararmadan bir şey
yazdım. Hanımın metninde p.145 satır 4. İsterseniz siz de bakın. Ya da
bir arkadaşınıza gösterin.

7 sayılı notta herhalde atlanmış bir ya da daha çok sözcük var.
Anlaşılmıyor.

Disketin 7. Sayfasında iki Almanca tümcenin çevirisini verdim.
İsterseniz, atınız.

Fransızcada bazı bağlaçlardan sonra 'Umstellung' yapmak gerekir,
ainsi gibi, *aussi* gibi. Yazar onu yapmış, fakat basarken, bunları soru
tümcesi sanıp (?) koymuşlar. Ben değiştirdim. Yanıldım mı?

p.152 de 'convergence' ? 'aynı sesi verdikleri2 dedim. Doğru mu?

14 / 14 teki harf değişikliğine dikkat!

Aynı yerdeki Almanca çeviriye dikkatinizi çekerim.

~~15 / sat.8 deki 9 ne olabilir? Fransızca metninde p.153 l.8 Bir yanlış mı?~~

~~Bir tane daha "9" çıktı, o herhalde bir harf olsa gerek ama hangi harf?~~

18/18 p.155 §4te.

p.155 Badai nedir? Kitap mı?

p.156 Hakassien nedir? Hakka dilini E.Brit. bir Çin dili diye yazıyor.

21 / de Kodekste kullanılan iki kısaltma imi vermek zorundayım (p. 157
sat.10) Birincisi bende olmadığı için * koydum. Bilmem nasıl
düzeltirsiniz?

p.158 3 fois / s.22/22 üç kez geçer? Yanlış olmasın.

p.158 de yine harf yerine 9 var.

2

Bende s.16 satır 18 ~~sagır-yugur nedir?~~ P.454? Ondan bir satır önce;
Kumandu dili mi?

Metnin içinde gönderme amacıyla sayfa no verdiğimiz yerlere dikkati
çekmeliyiz!!

49 sayılı dipnotun sondan 3ncü satırı biterken ayraç içinde verilen satır
sayısı okunmuyor.

p.455 l.3 celui-ci herhalde celle-ci olacak.

Aynı yerde c şinin sondan ikinci satırında 'bugünkü / actuel' sözcüğü
var. Ben onu 'bugünkü numaralamayla' diye çevirdim. Doğru mu?

p.456 bende -galiba- 19 ya da 20 kısaltma imi (') den söz ederken
bazen « » kullanmak zorunda kaldım. Çünkü teng' yazarken üç apostrof
yan yana yazılmış gibi oluyordu. Herhalde basım aşamasında bu
noktaya dikkati çekmek gerekir.

s.25teki Yunancaya dikkat. Bende noktalı i yok.

TL-106.26

3

p.158 sondan üçüncü satırdaki Fransızca karşılık 'biz de biniyorduk!' olmamalı, değil mi? 'biz de binelim!' olmalı. Ben çeviriye bir not koyuyorum. İsterseniz atın.

p.159 satır 4 'quand je pense = düşündüğümde'. Bu, Annemarie von Gabain'den alınan bir örnek. Herhalde o hanım 'wenn ich denke' yazmıştır. 'wenn' burada '-dığı zaman' değil '-se' anlamında ['düşünürsem'], çünkü konumuz 'koşul kipi'. Mollova da 'wenn'i görünce konunun ne olduğuna bakmadan -dığı zaman diye çevirmiş olacak. Yanlış mı düşünüyorum?

p.160 'conseil' sözcüğü *kurul* ve *öğüt* anlamlarına gelir. Uygurca sözcük -mek ile bittiği için *öğüt* dedim. Lütfen bakar mısınız?

Aynı sayfada *brûler* yakmak mı, yanmak mı? Bu yazar böyle durumlarda ötekiler kadar düşünceli davranmıyor.

Bende 25/25 (p.160 §2) bana çok karışık gelen bir yere [] ayracı koydum. Gereksizse atın, lütfen.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/1106.26

Kumanların Farsçası

ve

Codex Cumanicus içindeki

bazı harflerin değeri

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TL/106.27

M. Mollova, Sofya

1. Code Cumanicus'un üç dilli – aşağı Latince (ya da İtalo-latince) - Farsça - Kumanca – sözlüğünün incelenmesinde, Farsça uzmanları Monchi-Zadeh (s.14-15) ve Bodrogligeti (s.12, 13) Farsça sütun^{ları} yazarlarının gerçek İranlılar olmadığını ileri sürerler. Bu kişilerin Kuman olduğunu varsayarlar. L.Ligeti (s.39) Farsça sütundaki Arapça ay adlarının listesine dayanarak Müslüman çevirmenlerden söz eder ama bunların hangi ulustan oldukları konusunda bir şey söylemez. Biz de Farsça verilerle uğraşırken bunların üç çeşit olduğunu gözlemledik: 1)Fars telaffuzuna yanıt verenler; 2)Kuman telaffuzuna yanıt verenler; 3)olasılıkla Kuman dilinin özellikleri olanlar -Farsların bunların yerine başka sözcükler kullanmış olacakları düşünülebilir-. Bundan ötürü, söz konusu verilerin, yabancı ve Farsça bilgileri ayrı düzeyde değişik yazarların ürünü olarak incelenmesi gerekmektedir. Şu halde Codex Cumanicus'un Farsçasına varabilmek için o ara dilden geçmek gerekecektir. Doğrudan doğruya yeniden oluşturmaya başvurunca, yazıcıların ve kopya işiyle görevlilerin her zaman doğru kaydedip kopyalamadıkları, bunların düzeltilmesi gerektiği izlenimi ediniliyor. Monchi-Zadeh'nin izlediği yol budur. Bunun tersine, Fars dilinin ve lehçelerinin çoğu zaman çok uzağında olan bu verilerde, Bodrogligeti'nin bazen yaptığı gibi, bugüne kadar başka bir yerde saptanmamış Farsça biçimler aramak bizi açık yanlışlara götürecektir. Farsça gloz → Kumanvari Farsça sözcük → Farsvari Farsça sözcük yolunu izleyince görüyoruz ki, -kopya edenlerin düştükleri yanlışlar

dışında- kayıt yanlışlığı yoktur ve bilginler verileri düzeltmek zorunda değildir.

Farsça veri kaleme alan Kumanların her biri Farsçayı herhalde kendi bildiği gibi konuşuyordu. Bir bölümü daha bilgili, daha deneyimli, bir bölümü daha az bilgili ve deneyimliydi. Farsçayı az bilenlerin Farsça sözcükleri kendi Türk lehçelerine göre değiştirdikleri düşünülebilir. Çünkü Gabain'in (s.46) belirlemiş olduğu gibi, Kodeksin Kumancası bir bütünlük göstermez, oraya bilgi verenlere yani çeşitli yazarlar^{ın} göre değişir. Bu olguya bakarak şunu kabul etmemiz gerekecektir: Kodeks o dönemde Batılıların ortak bir adlandırmayla Kumanlar dedikleri ayrı ayrı Türk halklarından dil kalıntıları içerir. Musaev daha geriye giderek şunu söyler: "...nasledie xazarov sleduet iskat'v jazyke polovecko-kumanskom, karaçaevo-balkarskom i karaimskom jaxykax, sostavljajuşçix edinuju gruppu, kotoruju možno bylo by nazvat' xazaro-poloveckij" (s.24). Bu nedenle Fars ve Kuman sütunlarındaki sözcükler arasında çeşitli Kuman lehçelerinden doğmuş olan birbirini tutmazlıklara olağan gözüyle bakıyoruz. Bu, Farsça sütunlarındaki glozları sağlamış olan Kumanlarla Kumanca sütunlardaki glozları sağlayan kişilerin aynı kimseler olmadıklarını gösterir. Örneğin: Fars./ch[ragu/, Kum./ ch[rau/ (51^{arka} 25). Bodrogligeti bunların çevriyazısını şöyle yapar: Farsça *gasragū*, Kumanca *qaşrav* "currycomb". Her şeyden önce şunu açıklığa kavuşturmak istiyoruz: Farsçada böyle bir sözcük var mıdır? Burada sadece iki tane Kumanca fonetik değişke görüyoruz: *qasrayu* (olasılıkla o sırada arkaikti) ve *qasraw* (daha ufalmış biçim). Bodrogligeti ayrı bir paragrafta Türkçe biçimleri inceler ve şöyle der: "The majority of them belong to the Eastern Turkic vocabulary, others are of Southern Turkic origin."

(s.101). Kodeksin Farsçası içindeki Türkçelerin bir dökümünü yapar: 38 sözcük vardır. Aralarından bazısının varlığı Fars dili sözcüklerince doğrulanmaktadır. Fakat doğrulanmayanlar kuşkulu kalır: *araqī* 'a sort of linen', *burnī* 'short-nosed', *kokrar* 'thunder', *kopak* 'navel', *koptaluk* 'dish made of flour and meat', *suwlu* 'spelt (n)', *tīzga* 'garter' (bu son sözcük Monchi-Zadeh, s.63, tarafından Farsçada 'nicht belegt' diye kabul edilmiştir).

56^{ön} - 59^{arka}, 80^{arka} - 82^{arka} sayılı yapraklardaki verilerle Kodeksin birinci bölümündeki Kumanca sözcüklerden de buna benzer bir tablo çıkar. Burada Kumanca sözcükler Almancaya, İtalo-Latinceye ve kısmen de bir Slav diline çevrilmiştir. Drimba şu gözlemi yapar: "Şimdiye kadar gerek Orta Çağ Almancasında gerek bugünün Almancasında kopiez diye bir ad ya da ona benzer bir ad görülmemiştir". Bunun Rusça *kopa* 'değirmentaşı' sözcüğünün küçültmeli biçimi **kopica* sözcüğünden geldiğini kestirir. Krş. Ukrayna dilinde *kopycja* ve Bulgarca *kopica*¹. Ligeti (s.48-49, n° 64) bugünkü Rusya'nın güneyinde bulunan manastırlardaki Fransisken keşiş-misyonerlerinin Macar, Alman, Fransız, İtalyan ve Leh olduklarını yazar ve yalnızca Alman olanlar için şunu ileri sürer: "...not understanding the Italo-Latin words, inserted either the Latin equivalents they used or the German forms, if their native language was German (in theutonico)" (=İtalo-Latin sözcükleri anlamayınca ya kendi kullandıkları Latince karşılıkları ya da anadilleri Almancaysa Almancaya uydurulmuş biçimler araya sokarlardı).(s.48). Bu, bize şu düşüncayı verdi: Almanca glozlar arasında Almancada saptanmamış Slav biçimleri bulunduğu göre, kabul edilebilir ki, bu yapraklar üzerine ek bilgiler kaydetmiş kişilerin bazıları ya da hattâ hepsi, resmi dil olarak Ortaçağ Doğu Almancasını

¹ V. Drimba, *Harvard Ukrainian Studies*, III/IV, 1979, 1980 içinde Quelques mots comans précisés par leurs gloses allemandes (=Almanca glozlarıyla açıklık kazanan birkaç Kumanca sözcük), s.209.

kullanan birer Slavdı (diyelim ki, Leh ya da Ukraynalı). Ek bilgileri kaydedenlerin hepsi Alman olsaydı, Kumanca sözcük ve tümceleri yalnızca Almancaya çevirirlerdi. Halbuki Alman olmayan ve o dönemin iki tane resmi batı dilini bilen bir kimsenin, çeviri anında zihninde hangi dilin çağırışımı daha canlıysa ona göre, kâh Almancaya kâh Latinceye çevirmesi, bu dillerden hiç biri yardımına gelmeyince de kendi Slav dilini kullanması akla yakın bir şeydir.

Nasıl bu Slav biçimleri Almancaya sokamıyorsak, Farsça sütunlardaki verilerin tümünün Fars dilinin sözcük dağarı içinde yer aldığını da kabul etmememiz gerekir. Şu halde, Farsça sütunlardaki glozlar eleştirel bir biçimde ele alınmalıdır.

2. Kodeksin dört dilinin -Almanca, Latince, Farsça ve Kumanca- hepsi aynı Latin harfleriyle yazılmıştır, bunlar birbirlerinin aynı harflerdir ve iki bölümün her birinin birkaç özgün niteliği bir yana bırakılırsa aynı değeri taşıyorlardı (ya da taşıdıkları tahmin edilir). Aynı kısaltmalar bu dört dilde de uygulanır.

Harflerin çoğunun değeri iyice bilinmektedir. Fakat, bizce hâlâ değeri tartışılabilir birkaç harf kalmıştır.

Kodeksin birinci bölümünde belli başlı üç zorluk vardır:

1) Tüm uzmanların kabul ettiği gibi, bu bölüm bir kopyadır.

2) Harfler (t, c, e, o, n, u, vb) birbirine benzer.

3) Kodeksin ikinci bölümünün yazım ilkelerine bakarak yapılmış düzeltmeler. Bundan da şu soru çıkmaktadır:

İkinci bölümün yazıcıları birincinin Kumanca glozlarını nasıl okurlardı? Bunun yanıtını yazıcıların katkılarında arayabiliriz. Şöyle okuduklarını düşünebiliriz:

a) bazı glozları düzelterek (7^{arka} 8; 35^{arka} 13, 14);

b)α)yeni fonetik değişikeler ekleyerek (7^{arka} 2; 13^{ön} 21, 19^{ön} 1, 16); β)eşanlamlılar ekleyerek (18^{ön} 10-12);

c)Kumanca sözcükleri α)Latinceye (4^{ön} 6-8, 12-18; 5^{ön} 12-14; 5^{arka} 18-20); β)Almancaya (8^{arka} 25-26); γ)Slav diline (6^{ön} 10; 7^{ön} 12,14); yeniden çevirerek;

d)Latince-Kumanca yeni satırlar (8^{arka} 7 ve 8^{arkanın} son 7 satırı; 11^{ön} 11, 12; 16^{ön} 23-24; 18^{arka} 5-6; 18^{arka} 33-34; 22^{ön} 6 ve son beş satır; 31^{ön} 3)ekleyerek;

e)çevrilmemiş Latince paradigmaları çevirerek (6^{arka} 18-20; 18^{arka} 10-12, 15; 31^{ön} 13, 18-22)

İkinci bölümün düzeltmen yazıcıları koydukları notlarda Alman geleneğine özgü harfler -"a, ø, ó, ε"-kullanmışlardır. Aşağıdaki paradigma, ilk iki yol için iyi bir örnek olabilir:

Lat.confiteor	Kum.yıcrarberurmē
confessus fuí	yıcrar berdun
confitere	yıcrar bergíl
confeşşío	y c ^r ar (7 ^{ön} 27; 7 ^{arka} 1,2)

Bir düzeltmen 1) 7 sayılı yaprağın ön yüzünde"y" yi "g" olarak düzeltmiş; fakat "y"nin çizgileri açıkça belli olmakta. Satırlar şu duruma gelmiş: "gıcrar berurmē, gıcrar berdun"; 2) "yucrar bergíl"ın "c"sine "h" eklemiş; şu ortaya çıkmış: "yíchrar bergíl"; 3) "yc^r ar" ı çevreleyip çıkarmış"gíchrar berdí" eklemiş. Böylece şu dizi oluşmuş oluyor: Arapça *ıqrar*>Kumanca *yıqrar, yıçrar, ğıqrar, ğıçrar*. "yí" nin "gí" ye ve "c" nin "ch" ye dönüşmesi ispatlıyor ki, düzeltmen "yí"yi *yí* olarak okumuş ve "c"ye "h" ekleyerek *q*'yi *ç* olarak değiştirmiş. Bu durumda paradigmanın değişikelerini şöylece yeniden oluşturabiliriz:

<i>yıqrar berurmen</i>	<i>yıχrar berurmen</i>	<i>ğıqrar berürmen</i>	<i>ğıχrar berürmen</i>
<i>yıqrar berdüm</i>	<i>yıχrar berdüm</i>	<i>ğıqrar berdüm</i>	<i>ğıχrar berdüm</i>
<i>ğıqrar bergıl</i>	<i>ğıχrar bergıl</i>	<i>ğıqrar bergıl</i>	<i>ğıχrar bergıl</i>

Geçiş dizisi şöyle oluyor: *yıqrar* ~ *yıχrar* ~ *ğıqrar* ~ *ğıχrar ber-*, 'itiraf el-

Grønbech: *jyqrar, jyχrar ber-*, fakat Kuun (s.15): *gichrar, gicrar, yichrar, ycrar, gichrar*.

O sırada henüz Kodeksin Kumanca lehçelerinin araştırılması, incelenmesi döneminde -o dönem çok uzun sürmüştür- bulunuluyordu ve yazıcıların düştükleri kayıtlarda ne kadar uzman olup olmadıkları konusunda kesin genellemeler yapmak için vakit henüz erkendi. Fakat öte yandan da, kısaltmalar (bunlar bizi çoğu zaman ikircikli bırakan şeylerdir, çünkü bir kısaltmanın birden çok değeri vardır, örneğin «'» *ar, är, er, ir, ir, ur, ür* ve *r* yerine kullanılmıştır.) iyice gösterir ki, yazıcılar (ve Kodekse ve kopyalarına sahip olmuş kimseler) Kumancayı bilmekle kalmayıp o kısaltmaları rahatlıkla kullanacak kadar iyi konuşuyorlardı.

Böylece, bir yandan bazı harflerin değeri konusunda belirsizlik içinde kalıyoruz, öte yandan da ikinci bölümün yazım ilkelerine göre yapılmış olan düzeltmeler, birinci bölümün Farsça ve Kumanca sütunlarındaki verilerin yorumunu karmaşık bir duruma getiriyor; bu, uzmanlarca daha önce de gözlemlenmiş bir olgudur. Bu makalede yeni olacak olan şeyse, bazı harflerin değerlerinin araştırılması ile Farsça ve Kumanca sütunlardaki verilerin çevriyazısıdır; bu da yazıcıların düştükleri kayıtları doğrulayacaktır. Kumanca sözcüklerin çevirisinde Grønbech'in Almanca, Farsça sözcüklerin çevirisinde de Bodrogligeti'nin İngilizce karşılıklarını kullanıyoruz. Teknik olarak, alışılmış imlerin kullanılmasında Kodekste yer alan glozu gösterirken (//) Monchi-Zadeh'yi, sayfalamada Drimba'yı, çevriyazıdaysa KQZS yazarlarını örnek alıyoruz.

$a \sim \hat{a} =$; Ar.Fars. $\bar{a} >$ Kum. \hat{a} ya da $\hat{a} =$ "ao"

3. Baskakov'a göre, *a* yerine \hat{a} 'nın varlığı, Kıpçak-Bulgar alt-öbeğine özgü bir niteliktir. Yazar o alt-öbeğe Orta Çağdaki Altınordu dilini ve bugünkü Kazan Tatarcasıyla bugünkü Başkırcayı da sokar². Boev'in düşüncesine göre, Bulgarcanın kökenini oluşturan dilde *a*'dan *o*'ya geçiş olmuştur. Bugünkü Bulgarcadan şöyle örnekler ^{verir:} ~~var:~~ *tojaga* 'sopa, asa', *korem* 'karın', öteki Türk dillerindeki *tayaq*, *qarın*, *qara*'ya karşılık *çuvaş ora // ura* 'siyah'³. Rusçada da *a* yerine *o* almış pek çok Türkçe sözcük ya da biçim bulunur. Gelişi güzel şunları alalım: *tojaga* 'sopa, asa' *tomaşa* 'hareket, gidiş geliş' < Türkçe **tomaşa* ya da **tāmaşa* < Farsça *tamaşa*; *xóuz* 'havuz' < Türkçe **χouz*, **χowuz* ya da **χāuz* < Arapça *hawuz*⁴, Baskakov'un incelediği Rus soyadları: *Korsakov* < Türkçe *qorsağ* ~ *qarsağ* 'rod ^{liçiy} stepnoj', *Kozakov* < Türkçe *qozağ* ~ *qazağ* 'svobodnyj, vol'nyj, nezavisimyj čelovek;...⁵.

Kodeksin Farsça ve Kumanca sütunlarında yine "a" yerine "o" ile yazılmış glozlar, Farsça sütunlarında "aa" yerine "ao" ile yazılmış glozlar bulunur. Bir Kumanca sütundaydısa "ao" nun " \hat{a} " yerine ya da "a" lı ve "o" lu iki değişke için birlikte kullanılmış olduğunu sanıyoruz. Buradaki sesin "o" nun ya da " \hat{a} " nın değeri olduğu düşünülebilir. Hattâ "a", "o" olarak düzeltilmiştir: / jaba^vlı / → / jabo^vlı / (60^{ön} 14) yabawli → yabowli ('örtülü' anlamındaki *yabawli* yerine olabilir?).

Bunun tersine Farsça ve Kumanca sütunlarda "o" yerine "a" lı glozlar bulunur. Bu durumda şu soru ortaya çıkıyor: "a" yerine "o", "o" yerine "a" kullanılmış olması açıklamalarda ikircikli kalmanın bir sonucu

² N. A. Baskakov. *Vvedenie v izuçenie tjurkskix jazykov*. Moskova, 1969, s.284, 309.

³ E. Boev, *Balgarski ezik* 15/1, 1965 içinde: *Za predturskoto tjurksko vlijanie v balagarskija ezik*.-s.8-9.

⁴ M. Vasmer, *Etimologičeskij slovar' ruskogo jazyka*. Pervod s nemeckogo i dopolnenija O.N. Trubaçeva, Moskova, 1964-1973.

⁵ N. A. Baskakov, *Russkie familii tjurkskogo proisxozdenija*, Moskova, 1979, § 18, 82.

olabilir mi? hele bir "ao" nun bulunması çok anlamlıdır. Orada bir "â" nin bulunmuş olmasının kanıtıdır. Böylece şu diziyle karşılaşmış oluyoruz:

1) a[~]â~o; ā>ā:

a) Kumanca sütunlarda: /ocht/ oqt (Arapça waqt) 'Stunde'; /ouç/ ouç ya da âuç ('avuç'), 'avuç dolusu'⁶ (G 'Faust'); /o^ëo-/ oco(q) 'sacayak'⁷ (G.'Feuerstelle, Herd'); /coşac/ qosaq/ 'Wache, Wachtposten'. /eyar yabogı/ içinde sadece eyar yabâyi 'Pferdedecke' görüyoruz, çünkü "o" lu değişke, w~γ ile e. yabowi olurdu. /yaglaou/ içinde de yalnız yaγlaw ya da yaγlaw ve yaγlow 'Bratpfanne' görüyoruz;

b) Kumanca "ow lu, "ov" lu eylemden türemiş adlarda, örneğin /buzov / buzow 'Kalb' vb..;

c) İkinci bölümün Kumanca sözcüklerinde: /Horon/ xoron 'Ringtanz' /obur/ obur 'sarı amber' ya da ombur (tildesiz olarak -lōbur) - Grønbech'te yoktur; Drimba /obuc/ olarak okur ve qobuq diye 'aynı anlamda' yorumlar⁸;

d) Farsça sütunlarda: /ohanux/ Kum. ohanuz → diy. Fars. B ohanūz, Klas.Fars. wa hanūz (Fars.) 'still'; /oleat/ Kum. oleat → diy. Fars. *olēat, B olēyat (Arap. walāyat) 'vilayet'; /araosı/ Kum. arāsı → Fars. arōsī (Arap. 'arūsī) 'nuptials'; /aou/ Kum. āw → Fars. B āw (Fars.) 'water'; /aouada/ Kum. āwada → Fars. B awada (Fars. wa - Arap. wa'da) 'term, due date'; /aouan/ Kum. āwan → diy.Fars.? B hāwan (Fars.) mortar'; /aouas/ Kum. āwas → Fars. B awās (Arap. hawass) 'pressentiment'; /aoygına/ Kum. āyginā ya da āyínā ~ āgínā (y>ğ için bkz. bu makalede §23) → Fars. āyina, B āwgīna (Fars.) 'glass'; /ba

⁶ V. Drimba, *Revue Roumaine de Linguistique*, XXI.cilt, 1976, N° 4 içinde: *Miscellanea Cumanica (IV)*. Metin incelemeleri.

⁷ Aynı dergi XXIV cilt, 1979 N° 2 içinde: Aynı yapıt(X), s.167-168.

⁸ Aynı dergi XXX cilt, 1985, N° 1 içinde: Aynı yapıt (XVI), s.19.

homux/ Kum. *ba xomuzí* → Fars. M 72 *ba xāmōšī*, B *ba hōmūšī* (Fars.) 'humbly'; /banao] a/ Kum. *banāsa* → Fars. B *banawša* (Fars.) 'garnet'; /bayhon/ Kum. *bayxon* → Fars. ?, B *baykōm* (Fars. *bedkām*) 'evil minded'; /beghon/ Kum. *bexon* ya da *beχān* → Fars. *beχān*, B *behōn* (Fars.) 'call' (bkz. B §16.b.IV.2,4.); /benmoyos/ Kum. *benmoyoš* → **bi-nmāyaš*, M 160 *bi-nmayiš*, B *benmāyeš* (Fars.) 'demonstration', /gaou rogan/ Kum. *gāw royan* → Fars. B *gāw rōgan* (Fars.) 'butter'; /gro/ Kum. *gro* → *grā*, B *gre* (*giriḥ*) 'joint, articulation', Bodrogligeti'ye göre: /gro / for / gre/ ; //guspond/ Kum. *guspond* → Fars. M 141 *gōspand*, B *gūspānd* (Fars.) 'sheep', Bodrogligeti'ye göre: /guspond/ for/ guspend/; /gaouā/ Kum. *ḡāwan* → Fars. B *ḡawān* (Fars.) 'millet' -belki son hecenin ünlü uzunluğunun ilk hece üzerine aktarılmasıyla ya da iki değişkenin birlikte yazılması sonucu- : *ḡawan* ve *ḡowan*?; /ghaou/ Kum. *χāw* (yanlış olarak uzun ünlüyle) ya da *χaw* ve *χow* → Fars. B *haw* (Fars.) 'dream'; /haouā dasta/ Kum. *hāwan dasta* → Fars. B *hāwan dasta* (Fars.) 'pestle and mortar'; /condroc/ Kum. *kondrok* → Fars. B *kondrak* (Fars.) 'incense', M 133 *kundura(k)*, Bodrogligeti'ye göre: /condroc/ for /condrac/; /naoua/ Kum. *nāwa* (ya da /naoua/ *nānwa* yerine *naoua*) → Fars. B *nānwā* (Fars.) 'baker'; /nuísonda/ Ku. *Nuysonda* → Fars. B *nuwīsanda* (Fars.) 'writer, scribe', Bodrogligeti'ye göre: /nuisanda/; /pasachona/ Kum. *pašaḡona* → Fars. *pašahāna*, B *pašahōna* (Fars.) 'bed-curtain' /koar/ Kum. *qoar* → Fars. *χahar*, B *hōhar* (Fars.) 'sister', /kom/ Kum. *qom* → Fars. M 72 *xām*, B *hōm* (Fars.) 'unripe', /caouj/ Kum. *qāwí* → Fars. B *qāwī* (Arap.) 'hard'; /rabio lagher/ Kum. *rabīol aχer* → Fars. M 90 *rabī al-āxir* 'der 4. Musl.Monat', B *rabīolāher* (Arap.) 'March'; /soāgam/ yerine /soagam/ *šoanγam* → Fars. B *šaw angām* (Fars.) 'nighttime', /sochom/ Kum. *soqom* → Fars. *soχan*, *suχan*, M 101

sux^uan (*suxan, suxun*), B *sohon* (Fars.) 'speech'; /*strao/* Kum. *strā* → Fars.?, B *straw* (Fars. *siturg*) 'gross, rough', /*takoui/* Kum. *taqowīm* → Fars.B *taqwīm* (Arap.) 'calendar', /*tor/* Kum. *tor* → Fars. *tar*, ~~ta~~ *tār* (Fars.) 'fresh', Bodrogligeti'ye göre: /*tor/* for/ ter/; /*taoua /* Kum. *tāwa* → Fars. B *tāwā* (Fars. ~~tāba~~^{frying pan}) 'axe'; /*ioap/* yerine /*jomaha/*, /*iouan/*, *tawar* /*iouana/*, /*iounni/* bkz. § 22 b.; Rens(taban)

2) *o>a*:

a) Kumanca sütunlarda: /*bayiow/* *bayow* 'Farbe'; /*bolar/* *bolat* 'Kristall'; /*ouat/* *owat* 'Tuchschuhe', G *vat*; Monchi-Zadeh 154 bunun Rusça *boty*'dan geldiğini yazar;

b) Farsça sütunlarda: /*basa/* Kum. *basa* → Fars. B, M 46 *bōsa* (Fars.) 'kiss'; /*nasurat/* Kum. *nasurat* ya da *nīsurat* Fars. ?, B *našərat* (Arap. *nušrat*) 'victory'; /*oštachan/* Kum. *ostaqan* → Fars. **ostoχān*, B *ostahān* (Fars.) 'bone'; /*chasuir/* Kum. *qasur* ~ *qasir* Fars. → **χosur*, B *ħasūr* (Fars. *ħusūr*) 'harvest'; /*tars/* Kum. *tarš* → Fars. **torš*. B *tarš* (Fars. *turš*) 'sour'. Bodrogligeti (§16b. iii.3) burada bir u>a bulunduğunu ileri sürer.

^e
"e"

4. Kodeks içinde "i" beklediğimiz yerde "e" içeren Türkçe yazılışlar vardır. Çevriyazı uzmanları, ardamak sınıfından sözcüklerde bu "e"leri "i"ye, damak sınıfından sözcüklerde de "i" ye uydururlar. Örneğin, /*iaritte/* (61^{arka} 3-4) bu uzmanlarca *yaritte* 'yarattı' diye yazılır. Fakat, sanırız ki, bu "e"lerin kullanılışı gelişi güzel değildir. Şçerbak, eski Özbekçenin ünlüler dizgesinin bazı zor yanları üzerinde dururken büyük ozan Nevaî'ninharfinin (ARAP ALFABESİNDEN BİR HARF) değeriyle ilgili olarak verdiği bilgiyi aktarır. Nevaî'ye göre, bu harfin üç değeri vardır: *oəə* (ARAP YAZISI) 'KİRİL YAZISI' *oia* (ARAP

YAZISI) 'KİRİL YAZISI', σιə (ARAP YAZISI) "KİRİL YAZISI"⁹. Bu örnekler damaksıl sınıftandır. Nasilov, bugünkü Uygurcada i>ə benzeşimi olduğunu kabul eder: *jetti* 'yedi', Kaşgar lehçesinde *jəttə*, *alti* 'altı', Kaşgar lehçesinde *altə*¹⁰. Isxakov ve Pal'mbax "i" foneminin böyle "é" yolu ile oluşan değişkesine işaret ederler: Tuva dilinde KİRİL YAZ. [kěpβék], 'KİRİL' Hakas dilinde KiXi [kěXié] 'KİRİL', Kazakçada kici [kěcé], Nogaycada KİRİL [kěcé], Kazan Tatarcasında KİRİL [kěuié]¹¹. Bu yazarların haklı olduğunu düşünüyoruz; burada karşımızda *i* ~ *é* değil, şu vardır: *i*, *í* ~ *é*. O halde Kodekste (46^{arka} 29)/chexel/ olarak geçen sözcük, *qizil* olarak değil, *qezel* 'hochrot' olarak çevriyazısına alınmalıdır; krş. bugünkü Salar dilinde *qizil* 'aynı anlamda'¹².

Kodekste böyle yazılmış sözcük sayısı epeyce yüksektir. Her iki bölümde de bulunur. Öyle yazılmış sözcükler arasında bu niteliklerinden ötürü düzeltilmişler azdır. Bu da, bu sözcüklerdeki "e" nin gerçekliğinin bir kanıtıdır. Örneğin, /lazıkígíšnié/ (61^{ön} 1), "ie", öteki "e"lerden daha yüksek olmasıyla ayrılır. Bu iki harften hangisinin ötekinin üzerine bindiğini ("e" → "e" ve "i") anlayabilmek çok önemlidir: *yäziqiyisní* ~ *yäziqiyisne* 'günahlarınız'.

Şunların kazıma yoluyla düzeltildikleri iyice belli olur: /chexarmə/ ^{chıxarmə} düzeltilmiş: /cheštum/ ^{chešchil} düzeltilmiş: /chıšchıl/ /26^{ön} 24-26) *qezarmen* ~ *qızarmen* 'büzülüyorum, küçülüyorum', *qestum* ~ *qıstum* 'büzüldüm, küçüldüm', *qesqıl* ~ *qısqıl* 'büzü, küçül!', (G *qys-* 'zusammendrücken'). /eškəi/ (65^{arka} 9^{sağ}) içinde iki düzeltme vardır: /eške/ düzeltilmiş: /eškə/, bu da kazıma yoluyla deęiştirilmiş ve "i" eklenmiştir: /eškı/ *eske*~*eskä*~*eskı* 'eski'. /jaget/ (65^{arka} 31^{sağ}),

⁹ A. M. Şçerbak, *Grammatika starouzbekskogo jazyka*. M.-L. 1962, s.67-69.

¹⁰ S.M. Nasilov, *Grammatika uigurskogo jazyka*, M. 1940, s.8

¹¹ F.G.Isxakov, A.A. Pal'mbax, *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*, M.1961, s.11. Ayrıca bkz. § 14, 16, 48.

¹² È. R. Tenişev, *Stroj salarskogo jazyka*, M.1974. *Slovar*.

/anglaŋenler/ (65^{ön} 32^{sağ}) içinde "e" nin sadece üzeri çizilmiştir. *Sayet* 'silah' (Lat. arma), *añlasenler* 'anlasınlar'. e~i dönüşümü, Kazan Tatarcasının mişar lehçesinde gözlemlenir. Örneğin *caban*, *caban*, *ciban*, *ciban*, 'sinek', 'Fliege'¹³.

^e
Æ, ä, a = "e, α, a"

5. Kodeksin birinci bölümünde "e" ler, "a" lar, ikinci bölümünde "e" ler, "α"lar, "a"lar kullanılmıştır. Kumanca sözcüklerde bu harfler şöyle kullanılır: Artdamaksı sözcüklerde bir "a"nın yanibaşında "e,α" yer alır, damaksıdaysa "e,α" yanibaşında "a" da kullanılır. Uzmanlar bunları, damaksı-artdamaksı ünlü uyumuna dayanarak düzeltirler: Artdamak sınıfından sözcüklerde "e, α" "a" ya (Grønbech'te *á*'ya, Drimba'da *ä*'ya) dönüşür. Damaksı sınıftan sözcüklerdeyse "a" Grønbech'te ve KQZS'te "e" ye ve Drimba ve Bodrogligeti'de "ä" ye dönüşür.

Bu harflerin yazılışında bir yanlış bulunduğunu sanmıyoruz. Ayrıca da, "a" sı "ac, α" olarak düzeltilmiş sözcükler de vardır. [Örneğin, /aynada/ düzeltilmiş: /aynadα/ (63^{ön} 23) *aynada* → *aynadä* 'tatil günü, Pazar']. Bugünkü Özbekçede e, ä yerine a kullanıldığı ve Osmanlıcada ve Osmanlıcanın Yugoslavya'ya düşen Türk ağızlarında a yerine e ve ä'li biçimbirimlerinin (hem biçimlendirici hem dilbilgisel değere sahip) varlığı göz önüne alınırsa, burada Kodeksin Kuman lehçelerine özgü bir nitelikte karşı karşıya bulunduğumuz sonucu çıkar. Bu lehçelerin üç tane olduğu söylenebilir. Birincisi, bugünün Kazan Tatarcasıyla Kazakçada görüldüğü gibi, bir ä // e lehçesidir. İkincisi, Ermeni Kıpçakçasına örnek olmuş olan Kıpçak lehçesiyle bugünkü Troki Karaimcesinde görüldüğü gibi, bir a // ä lehçesidir. üçüncü olarak da bugünkü Kırım Tatarcasında görüldüğü gibi (Radloff Kırım Tatarcasında ä bulunduğunu ileri sürmekle yanılmıştır.), e içeren bir lehçeden söz

¹³ Z. Zakuk, *Acta Orientalia Hung.* XXXVI. cilt, 1-3. fas. 1983 içinde: Ein mischärtatarisches

edilebilir. Şu halde, damaksı sınıftan sözcüklerde bir *a* görürüz. Artdamaksı sınıftan sözcüklerdeyse *e* ve *ä* kalır. Değişmeyen *e*, *ä* 'li biçimbirimler şunlardır:

- gä // -ge (yönelme dur. biçimbirimi): /toygα/ (75^{arka} 5) *toygä* 'eğlentide'
- dä // -de (kalma dur. biç.bir.): /o9ındα/ (70^{arka} 16) *oñində* 'sağında'
- dän // -den (çıkma dur.biç.bir.): /cuyasde/ (59^{ön} 26) *quyaşden* 'güneşten'
- lär // -ler (çoğul biç.bir.): /inanganler/ (80^{ön} 6) *inanğanler* 'inananlar'
- mäy // -mey (ulaç dur.biç.bir.): /aεmey/ (76^{ön} 15) *acmey* 'açmaksızın'
- sä // -se (koşul kipi biç.bir.): /aεš/ (60^{arka} 21) *acsä* 'açsa'
- cä // -ce (oluşturucu* biç.bir.): /artuεel/ (61^{arka} 38) *artunce* 'sonra' ve

ayrıca artdamaksı sınıftan sözcüklerde *c*, *č*, *š*, *y* ile yan yana gelme durumunda (örneğin, /εαρεικ/ *cäpcäciq* 'Fässchen'; /ma9ley/ *mañley* 'Stirn'; /seyr/ *šeir*, *šeyr* 'Dichter')

Arap.Fars. *ā* > Kum. *aχa*

6.Bu olaya Farsça sütunlarda bulunan iki sözcükte rastlanır. Ünlü uzunluğu, abartma sonucu, iki heceye dönüşmüştür: /iomaha/ Kum. *yomaχa* → Fars. *ğāmā*, B *jōmahā* (Fars.) 'bed', /seraghag/ Kum. *seraχağ* → Fars. B *sārāj* (Arap.) 'saddler', M 102 *sarrāj*.

Č = "ci, ç, çî"

7.Farsça ve Kumanca *č*'li dillerdir. Kodeksin birinci bölümünde bu ses "ci, ç, çî" ile gösterilmiştir. "ç" harfi aynı zamanda birkaç latince sözcükte de kullanılmıştır: *braçile* (41^{ön} 12), *marçius* (43^{arka} 21) vb. Bunların *č* den başka bir değeri yoktur. Bunu *c* gibi okuyan Radloff'un dışında, tüm uzman türkologlar çevriyazısında bu harfleri *č* olarak verirler. Fakat Farsça sütunların sözcüklerinde İran dili uzmanları bu işaretleri *z*, *ż*, *ž*, *k* olarak düzeltirler: /cianac / B *žānah* 'chin' /çilēhaade/ B *zīlga'dā* 'October', M 89 *qīl'-qa'da* 'der 11.musl.Monat'; /çoulum/ B

zulum 'tyranny'; /çuft/ B *zuft* 'pitch'; /haçım/ M 71, B *hakım* 'physician'. Farsça sütunları bilgileriyle donatanların Kuman oldukları yolundaki güçlü varsayımdan ve Türk dillerinde başlangıç durumunda *z*, *ẓ*, *z̅* olmaması nedeniyle bunların yerine bir *s*, çok seyrek olarak da bir *č* (bkz. §11) konulmasından yola çıkarsak bu sözcüklerin aldıkları açıklamalarda bir yanlış bulunmadığını görürüz. Bilgilendiriciler yalın bir biçimde *čanaq*, *čilqāde*, *čowlum*, *čuft* *χačım* yazdırmışlardır, Bodrogligeti ise (s.36) burada "inconsistent and/or incomplete writing systems" olduğu görüşünü savunmaktadır.

$$\overset{c}{C} = "z, ẓ, \varepsilon"$$

8.Latince ve Almanca *c* (ts) li dillerdir. Kodeksin Latince sözcüklerinde bu sesbirimi "z" ile (örneğin, *çinzare*, *fazolum*), Kodeksin ikinci bölümünün Almanca sözcüklerinde "cz" ile (örneğin, /εu/ (57^{ön} 14, 16), /czu/ (57^{ön} 19) (bugünkü Almancada. *zu*) gösterilmiştir. Grønbech "cz" yi kullanmayı sürdürmüştür (örneğin, *czam*, *czege*), fakat *ε* harfini harf çevirisinde ve çevriyazısında *č* olarak göstermiştir. Böylece, Almanca /εolle/, /εūge/ glozları, Grønbech'in kaleminde *čolle*, *čunge* olmuştur (bkz. Index der deutschen Glossen), Drüll'ün kitabında (s.113) *εolle* olduğu gibi kalır ama, /εūge/ *cuge*'ye (s.120) ve *cunge*'ye (s.96) dönüşür. *εolle*'nin Kumanca karşılığı olan sözcük şudur: /se9/ *señ*, Grønbech bunu '(Eis)scholle' olarak çevirir (şu halde *š* ~ *c* arasında bir Almanca fonetik dönüşümü vardır) ve *εūge* karşılığı Kumanca sözcük ise /tıl/ *tıl'*dir, Grønbech (o, *til* olarak yazar) bunu 'Zunge' diye çevirir (yani /εūge/, *čunge* değil, *cunge* yerinedir ya da geçmişte yaşamış bir Alman diyalektinde *čunge* diye bir sözcük var olmuştur). Şu halde "ε" harfi *č* yerine mi yoksa *c* yerine mi kullanılmıştır? Her ne olursa olsun, tek bir değere sahip olduğu, olasılıkla *c* değeri taşıdığı düşünülebilir.

Fars dilinde c yoktur. Az sayıda birkaç Türk dilinde bulunur (bkz. Baskakov, s.149, 153, 159; Räsänen, s.151; Širaliev, s.77; Tumaševa, s.163). Geçmişte Radloff (1882, s.104, 125-126), Munkácsi (s.245-253), Baskakov (s.111), Hazar dilinin, Musaeu (s.24-25) ve Radloff da Kumancanın c'li bir dil olduklarını kabul etmişlerdir. Fakat öteki araştırmacıların hepsi -Kuun, Bang, Németh, Grønbech, Malov, Samojlovic, Gabain, Tietze, Drimba, KQZS yazarları- Kumancayı c'li bir dil olarak görürler. Bizce, Almanca glozlardaki "ε" harfi c yerine kullanılmışsa, bundan Kumancadaki c için de kullanılmış olduğunu kabul etmemiz gerektiği sonucu çıkar [Kuun'un kiczi, kicze için kullandığı "cz", gerçekte /kuzi /kučí 'gücü, kuvveti' ve /kyzel /kice 'gece' (31^{ön} 9, 19) içindir].

Kodeksin birinci bölümünde č = "cí, ç, çı" ile c = "zi, z" görüyoruz. Bu iki sesbirimi bazen aynı zamanda kullanılmıştır (/azchuz/ *acquc* 'açki, anahtar; /bacçazı/ *baqčaci* 'bahçeci'; /çigrigzi/ *čixriçi* 'Drechsler = çıkırkçı' (G *čyryqčy*); /çipziq/ *čipciq* 'Vogel = Kuş'). İkinci bölümün yazıcıları, birinci bölümde kullanılmış olan "z" nin c değerini herhalde bilmiyorlardı, bu, bu "z" yi "ε" olarak düzeltmelerinden ortaya çıkıyor (örneğin, /azarmē/ (3^{arka} 22), aεarmē 'açarım' olmuştur). Böylece č ≫ c geçişmesine varılmış oluyor¹⁴:

a)Kumanca sütunlarda: /az/ *ac* 'Hunger, hungrig = aç, acıkmış', /az-/ *ac-* 'öffnen=açmak', /azi/ *aci* 'herb, bitter=keskin, aci'; /azchuz/ *acquc* 'Schlüssel = açki, anahtar', /agaz/ *aγac* 'Baum = ağaç'; /anza *anca* 'so, so sehr, so viel = onca, bunca'; /angínzal/ *añinca* 'ein wenig = biraz'; /bagerzi/ *bayerci* 'Koch = aşçı'; /balazue/ *balacuq* 'Küchlein =

¹⁴ c'nin Türk dillerinde ne zaman ortaya çıktığını bilmiyoruz. Türk dillerindeki c'nin Rusça, Macarca, Bulgarca içindeki kalıntılarına [bkz. Bulgarca *maci* (§8a), *Bacar* (§12)] bakılırsa, bu sesin Türkler Balkanlara ve Orta Avrupa'ya yayılmadan önce de var olduğu sonucu çıkar. Öte yandan, č Ortaçağ Almancasında 'ungewöhnlich=alışılmamış' (Doerfer'in bu makalenin manüskrişi üzerine düştüğü not) bir şey olduğundan "ε" nin č yerine kullanılmış olduğunu kabul etmemiz gerekmez mi?

civciv'; /barza/ *barca* 'all, ganz = bütün, hepsi'; /betichzí/ *betikçi* 'Schreiber = yazman'; /bizan/ *bicán* 'Heu = ot, saman'; /bızac/ *bıcaq* 'Messer = bıçak'; /bızchí/ *bıçqı* 'Säge = bıçkı, testere'; /borz/ *borc* 'Schuld = borç'; /borzlí/ *borcli* 'schuldig = borçlu'; /boyazí/ *boyacı* 'Färber = boyacı'; /brızac/ *brıcaq* 'Gemüse = sebze (G *byrcaq* M 44 eine Art Erbse, Wicke = bir çeşit ^{bursa} ~~erbse~~); /bulezí (baluczı yerine/ *baluqçı* 'Fischer = balıkçı'; /burzac/ *burcaq* 'Hagel = dolu tanesi'; /zalís/ *caliş* 'schieläugig = şaşı gözlü'; /zach- , zag-/ *caq-*, *caç-* 'verleumden = iftira et-'; /zacmach/ *caqmaq* 'suçlama' (Grønbech eylem adlarının çevirisini vermez); /zayna-, zíana-/ *cayna-* 'kauen = çiğnemek, gevelemek'; /zig-/ *cıç-* 'herauskommen, hinausgehen = çıkmak, dışarı çıkmak'; /zigar-/ *cıçar-* 'herausbringen, herausziehen = dışarı çıkarmak' (G *čygar-*); /zíray/ *cıray* 'Gesicht = çehre'; /zízac/ *cıcaq* 'Blume = çiçek'; /zopla-/ *copla-* 'sammeln = toplamak'; /zoura/ *cowra* 'Umkreis = çevre'; /ezchí/ *eckí* 'Bock'; / egāzí/ *eacı* 'Vaterschwester = hala'; /echínzí/ *ekinci* 'der zweite = ikinci'; /elzí/ *elcí* 'Bote = elçi, haberci'; / emzac/ *emcaq* 'Brustwarze = memebaşı, emzik'; /epzí/ *epcí* 'Frau, Ehefrau = kadın, eş'; /erzací/ *erçacı* 'wer unkeusch ist = namussuz olan'; /gozchar/ *çocqar* "Widder = koç" (G *qocqar*); krş. Bulgarca *kòckar* 'zampara' (eğreti anlamda); /íz/ *íc* 'das Innere = iç'; /ız-/ *ıç-* 'trinken = içmek'; /ízında/ *ıçında* 'drinnen = içinde'; /ızcharí/ *ıçarı* 'drinnen, inmitten, unter = içeri'; /chez-/ *kec-* 'vorübergehen = geçmek'; /chezα/ *kecā* 'Nacht = gece'; /kízí/ *kıcı* 'klein = küçük'; /chonzac/ *konca* 'Hosen'; /kuz/ *kúc* 'Kraft = güç, kuvvet'; /lazato/ *lacato* 'eine Art gestreiftes Tuch = bir çeşit çizgili kumaş'; /mazi/ *mací* 'Kater = erkek kedi'; krş. Bulgarca *maci* 'aynı anlamda'; /míanzí/ *mıyancı* 'Makler = aracı'; /monzagína/ *moncaýına* 'ein wenig = biraz'; / munza/ *munca* 'so viel, so sehr, dermassen = bunca, bu kadar'; /neza/ *neca* "wie, viel, wie sehr = nice";

balıkçıl
←

/nezíc/ necík 'wie = nasıl'; */olturguz/ olturɣuc* 'Bank, Sessel = sıra, oturacak yer'; */oruz/ oruc* 'Fasten = oruç'; */ olz-/ olc-* 'messen = ölçmek'; */olza/ olca* 'Mass = ölçü'; */otruczíl/ ótrúkcí* 'Lügner, lügnerisch = yalancı'; */otunz, otūz/ ótúnc* 'Anleihe = ödünç'; */chaz-/ qac-* 'fliehen = kaçmak'; */chazan/ qacan* 'wann = ne zaman'; */camzíl/ qamcī* 'Peitsche = kamçı'; */chezchír-/ qecqīr-* 'schreien, rufen = bağırmaq, çağırmaq'; */chezchirmaç/ qecqīmaq* 'Geschrei = bağırıp çağırmaq'; */chescaz/ qesqac* 'Zange = maşa, kısıkaç'; */clíz/ qlíc* 'Schwert = kılıç'; */chorcunz/ qorqunc* 'Furcht = korku'; */cuz-/ quc-* 'umarmen = kucaklamak'; */ranzílík et-/ rancilīq et-* 'wahrsagen = fala bakmaq'; */saz-/ sac-* 'säen = (tohum) saçmaq'; */sazac/ sacaq* 'Fransen = saçak, püskül'; */sagenz/ sayenc* 'Gedanke, Gedanken = düşünce'; */sanz-/ sanc-* 'durchstechen, bohren = delmek'; */sanzís/ sancīš* 'Krieg, Gefecht = savaş, savaşım'; */satugzíl/ satuχcī* 'Verkäufer = satıcı'; */síraz (sírazí yerine)/ šíracī* 'Weinhändler = şarap satıcısı'; */sounz ayl/ sóúnc ay* 'Şubat (sözcüğü sözcüğüne: sevinç ayı)'; */sozím/ socīm* 'Sprung (G sozim, sozun ? - çevriyızısı yapılmamış) = sıçrama'; */sozul-, suzul-/ socul-, sucul-* 'die Kleider ausziehen = giysileri çıkarmak, soymaq'; */suzug/ sucuχ* 'Darm, Eingeweide = bağırsak, sakatat'; */suzul- / v.socul-/ sungulza/ sungulca* 'Lanzette = neşter, yarma bıçağı'; */tagz/ tağ, tac* 'Krone = taç' (iki değişke birlikte yazılmış); */tegírmanzíl/ tegírmancī* 'Müller = değirmenci'; */temírzíl/ temírčī* 'Eisenschmied = demirci'; */tortuzí (tortūzı yerine)/ tórtúncī* 'der Vierte, viertens = dördüncü'; */vz-/ uc-* 'fliegen = uçmak'; */uzun/ úcún* 'wegen, um = nedeniyle, -ması için'; */yazan-/ yacan-* 'sich schämen = utanmaq'; */jalannaz/ yalañac* 'nackt = çıplak, yalın'; */yanzíc/ yancīq* 'Tasche, Beutel = Heybe, torba'; */yapchíz/ yapqīc* 'Deckel'; */yarguzíl/ yaryucī* 'Richter = yargıç'; */yengírzac/ yenğırcaq* 'Packsattel = semer'; */yuzí*

(yuluzí yerine olabilir)/ *yulucí* 'Barbier = berber'; / yuluguz, yulunguz/ *yuluñuc* 'Rasiermesser = ustura, tıraş bıçağı';

b)Farsça sütunlarda: /anzuním/ Kum. *ancunim* → Fars. B *ancūnīn* 'thus = böylece; /zaíiden/ Kum. *casíden* → B, M 68 *čašídān* 'schmecken = tadmak'; /zíazm ab/ Kum. *cacm ab* → Fars. M 68 *čašma(i) ab*, B *čašmab* 'spring = çeşme, su kaynağı'; zašnís/ Kum. *casníš* → Fars. B *čašnīš* 'taste = tad, çeşni' /zonchí/ Kum. *conkí* → Fars. M 69 *čōn-kī* (*čōn*'dan) 'wie'; /darzaní/ Kum. *darcanı* ya da *darcīnī* → Fars. B *dārcīnī* 'tarçın'; /chozac/ Kum. *kocak* → Fars. B *kōčak* 'small = küçük'; krş. Bulgarca *Kocakov* (soyadı).

Not: Kodeksin ikinci yarısında bize göre c değerine sahip olan (örn. /aε-/ *ac-* 'öffnen = açmak'; /aεuv/ *acuw* 'Schmerz = acı, ağrı; yas') "ε" den başkası bulunmadığından, "ε" ile yazılmış tüm sözcükleri alıntılamanız gereksizdir.

z (dz)

9. Musaev (s.24) Kuman Ermenilerinin dilinin (ona göre: *poloveckie armjani*) lehçelerinde ve Kumancada (ona göre: *poloveckij-kumanskij jazyk*) *dz* olduğunu var sayar. Fakat, örnek vermez ve o sesin hangi işaretle kullanıldığını göstermez. Bugün bu ses Başkırcada ve Galiçya Karaimcesinde (*ǰ[z] > dz*) (Musaev, s.24) ve düzensiz olarak Azer dilinin Gazah ve Nahçıvan lehçelerinde (Şiraliev, s.78-79) gözlemlenmektedir.

Biz de c'nin titreşimli karşılığı olan bu sesin izine Kodeks içinde rastlamadık.

z = "x, z"

10.Bu ses, Kodeksin dört dilinde de vardır. Birinci bölümde "x" ile, ikinci bölümde "z" ile gösterilmiştir. Fakat, her iki bölümde de, "x" ve "z" in bütün konumlarda, en çok da sözcük içi konumda bulunduğu bir

dizi Kumanca sözcük görülür. Bunlarda bu harfler, çevriyazısına, her uzmanın kendi bilgisine göre, s ya da š olarak geçirilmiştir. Birinci bölümde bile “j” nin “z” ye dönüştürüldüğü düzeltmelerle karşılaşılır. Bu düzeltmeleri ikinci bölümün yazıcıları yapmıştır: /Boʃaturmē/, /Bozaturmē/ (3^{arka} 7) olmuştur: ‘freilassen = azat et-, özgür bırak-’ anlamındaki *bosatmak*, *bozatmak* eyleminden *bosaturmen*, *bozaturmen*; /Yaraʃurmē/, /Yarazirmē/ (5^{arka} 6) olmuştur: ‘übereinstimmen, passen; gefallen = uyumlu olmak, yakışmak; hoşagitmek’ anlamlarına gelen *yaras-*, *yaraz-* eyleminden *yarasurmen*, *yarazirmen*; /aʃarmen, aʃadun/, *azarmen*, *azadun* (5^{arka} 20-21) olmuştur: ‘essen = yemek’ anlamında *asa-*, *aza-* eyleminden *asarmen*, *asadum*, *azarmen*, *azadum*; /Bíʃururme/, /Bízirurme/ (6^{arka} 13) olmuştur: ‘reifen lassen, kochen = olgunlaştırmak, pişirmek’ anlamına gelen *bisur-bizir-* eyleminden *bisururmen*, *bízirurmen*; /Jʃanurme, Jʃanmac/, /Jzanurme, Jzanmac/ (8^{ön} 23, 26) olmuştur: ‘sich vertrauen, glauben = inanmak’ anlamına gelen *isan-*, *izan-* eyleminden ve ‘Vertrauen, Glaube, Hoffnung = inanış, sanma, umut’ anlamlarına gelen *isanmaq*, *izanmaq* sözcüklerinden *isanurmen*, *izanurmen*.

Kodeksin ikinci bölümünde de “j” ve “s” nin “z” ye dönüştürüldüğü düzeltmeler bulunur: /kíʃi/, /kızı/ (62^{arka} 15) olmuştur: *kíʃi* → *kızı*, ‘kişi’; /algısníʃ/ şöyle düzeltilmiştir: /algızníʃ/ (71^{ön} 10), ‘benediction = kudsama’ anlamına gelen *alyiš* → *alyiz* sözcüğünden *alyišniñ*; /hɑmɑsɑ/ şöyle düzeltilmiştir: /hɑmɑzɑ/ (71^{arka} 17) *hāmāšā* → *hāmāzā* ‘her zaman’; /míʃkín/ şöyle düzeltilmiştir: /mízkin/ (79^{ön} 20) *miskin* → *mizkin* ‘miskin, zavallı’.

Böylece, Kodeksin Almanca sözcüklerinde “z” harfi, z değerinde olduğuna göre, burada karşılaştığımız sorunun yazımla değil, dilbilimle ilgili olduğu sonucuna varıyoruz. O halde, “s” ve “š” li sözcüklerde değil

de, "z" li sözcüklerde "s" veya "š" nin titreşimliliğinden ve titreşimliliğe geçişinden söz edilebilir: s// š > z. Bu olaya Türk dillerinde pek sık rastlanmaz. Azercenin Gazah lehçesinde ve, dağınık olarak, yabancı sözcüklerde s>z geçişi olan Anadolu lehçelerinde gözlemlenir (bkz. Şiraliyev, s.83). Şçerbak'a göre (s.101) Çuvaş ağzında ve Sibiryaya ile Altayların Türk dillerinde "ljuboj zvuk, vystupajuščij ili okazyvajuščisja v intervokal'nom polozenii... mozet byt' častično ili polnost'ju zvonkim..."

š ve z'nin aynı zamanda kullanımına Ermeni Kıpçakçasında bir sözcükte rastlanır: *koš, koz* (< Pol. *Kosz* [*koš*]) 'sepet, küfe'; başka bir sözcükte de bunun tersi görülür: *tèz, tèš* (<Fars.*tiz*) 'tez, ivedi' (Tryjarski).

Aşağıda š yerine z'li Kumanca sözcükleri veriyoruz:

a)z'nin "x" ile gösterildiği birinci bölümde: /bax/ *baz* 'Kopf, Haupt = baş'; /burmix/ *burmiz* 'burulmuş, eğri büğrü'; /taxac/ *tazaq* 'Hode = erbezi'; /texmac/ *tezmaq* 'Loch = delik, çukur'; /yaxil/ *yazil* 'grün = yeşil'; /yaxirj/ *yaziri* 'im Geheimen = gizli olarak';

b)z'nin "z" ile gösterildiği ikinci bölümde: /algizle/ *alyizle* 'gesegnet, geheiligt; heilig = kutsanmış, kutsal'; /az-/ *az-* *vorbeigehen* = geçip gitmek, aşmak'; /baz/ *baz* 'Kopt, haupt = baş'; /bazka/ *bazqa* 'ausser, ohne = -nın dışında, -sız'; /bazla-/ *bazla-* 'beginnen = başlamak'; /bozac/ *bozaq* 'Ablass = çıkarma, boşaltma; günah çıkarma'; /bozat-, bozzat-/ *bozat-* 'freilassen = azat etmek'; /dwzman/ *duzman* 'Feind, Gegner = düşman, karşıt'; /frizta, friztel/ *frizta, frizte* 'Engel = melek'; /iz, yz/ *iz* 'Werk, Tat, Arbeit = iş, edim, çalışma; /jzim/ *izim* 'Futteral = kılıf, mahfaza'; /kemizzil-/ *kemizil-* *fortgeworfen, ausgestossen werden* = fırlatılmak, dışarı atılmak'; /kengezz-/ *keñez-* 'überlegen = düşünmek'; /kyzine-/ *kizine-* 'wiehern = kişnemek'; /kuzlu/ *kuzlu* 'stark, mächtig = güçlü'; /nizan/ *nizan* 'Zeichen = nişan, belirti';

/kamíz/ *qamiz* 'Rohr, Stengel = kamaş, saz, sap'; /karguzlu/ *qaryuzlu* 'verleucht'; /karzíl/ *qarzi* 'entgegen = karşı'; /conzu/ *qonzu* 'Wohnung = konut'; /sagízla-/ *sayizla-* 'bedenken = düşünmek'; /taz/ *taz* 'Stein = taş'; /tazla-/ *tazla-* 'steinigen = taşlamak'; /tazkarí/ *tazqari* 'hinaus, draussen = dışarı'; /teíz-/ *teyiz-* 'darbringen, verehren = sunmak, saygı göstermek'; /tuz-/ *tuz-* 'fallen = düşmek'; /luluz/ *úlúz* 'Teil = parça'; /íaczí/ *yaqzi* 'gut = iyi, yahşı'; /yaraz+r-/ *yarazir-* 'übereinstimmen, passen; gefallen = uyumlu olmak, yakışmak; hoşla gitmek'; /íazzín-/ *yazin-* 'sich verbergen = gizlenmek'; /íazí-, íazzír-/ *yazir-* 'verbergen = gizlemek'; /íemíz/ *yemiz* 'Frucht, Obst = yemiş, meyve'; /zukur/ *zukur* 'Dank = şükür, teşekkür';

c)Farsça sütunlarda (Arap., Fars. š > Kum. z): /abruxun/ Kum. *abruzun* → Fars. B *abruşum* (Fars.) 'silk = ipek'; /ba homuxí/ bkz. §3.d.; /ba xakeat/ bkz. § 17; /laxga'í/ Kum. *lazgari* → Fars. *lašgari* (Arap. *rašš* - Fars. *gari*), B *lazgari* "mixing wine with water = şaraba su katma"; /maxírh/ Kum. *mazír* → Fars. B *maşriq* (Arap.) 'east = doğu, şark, maşrik'; /padxa/ Kum. *padza* → Fars. B *pādšā* (Fars.) 'ruler = padişah'; /roxa (rozā yerine)/ Kum. *rozan* → Fars. B *rōšan* (Fars.) 'dear = sevgili, değerli'; /vexa/ Kum. *veza* → Fars. B *weša* (Fars.) 'forest = orman'; /xarap/ Kum. *zarap* → Fars. B *šārāp* (Arap.) 'wine = şarap'; /xen i padíxa/ Kum. *zen-i padiza* → Fars. B *zān-i pādāša* (Fars.) 'empress = kadınefendi'.

Arap., Far. z, z, z > Kum. c

11.Kumanca sütunlarda Arapça ve Farsça z'nin, Arapça z ve z'nin yerine "ç" nin kullanıldığı birkaç gloz vardır. Bu, Kuman dilinde bu seslerin, o dile yabancı (en çok da z, z ve başlangıç durumundaki z) oldukları için, c'ye dönüştüklerini gösterir. Şu halde bu seslerin "ç" ile gösterilmiş olması gelişi güzel yapılmış bir açıklama değildir, ara

konumundaki Kuman diline özgü bir dilbilimsel niteliğin gerçeğe uygun biçimde gösterilmesidir. Söz konusu glozlar şunlardır: /aç/ Kum. *ač* → Fars. M 17 *ač*, B az 'from' - bkz. M 17 Şd.; /çabun suda/ Kum. *čabun šudan* → Fars. M 94 *zabūn šudan* (Fars.) 'Niederlage = bozgun'; /çianac/ Kum. *čanaq* → Fars. *zanaq*, B *žanaq* (Fars) 'chin = ^{çene}yanak'; /çer/ Kum. *čer* → Fars. M 98, B *zēr* (Fars.) 'under = alt, altında'; /çerd/ Kum. *čerd* → Fars. M.95 *zard*, B *zārd* (Fars.) 'yellow = sarı'; /çibac/ Kum. *čibaq* → Fars. M 98, B *zībaq* (Arap.) 'mercury = civa'; /çoulum/ Kum. *čowlum* → Fars. B *zulum* (Arap.) 'oppression = zulüm, baskı'; /çuanac/ Kum. *čuanak* → Fars. B *zuwānak* (Fars.) 'tongue of a bucle = toka dili', M 94 *zabāna(k)*; /çuft/ Kum. *čuft* → Fars. B *zuff* (Arap. *ziff*), 'pitch = zift', M 96 *zift*; /çürüba (aynı zamanda Kumanca sütunda)/ Kum. *čurumba* ya da *čurunba* → Fars. M 95 *zurunba(d)* 'Zeodaria zurumbet'; B *čūrunba* (Fars. *čōb* + *runba*) 'chicory = hindiba'; /tiarr1=ç/ Kum. *tiyarrīč* → Fars. B *tīyarrīz* (Fars.) 'spoon = kaşık'.
/tiarrīč/ Fars. z > Kum. c

12.Farsça sütunların bazı glozlarında görülen geçişmenin Kumancanın c'li lehçesine özgü olduğu söylenebilir. Yani burada yukarıdaki paragrafta örnekleri verilenin eşi bir durumla karşı karşıyayız. Bu glozlar şunlardır: /az/ Kum. *ac*, *anc* → Fars. B az 'from'; /bazar/ Kum. *bacar* → Fars. M 36, b *bazar* (Fars.) 'çarşı, Pazar'; krş. Bulgarca *Bacar* (erkek adı), *Bacarov* (soyadı); /bazıl/ Kum. *bačī* → Fars. *bāzī* (Fars.) 'game = oyun'; /bazer/ Kum. *ba cer* → Fars. B *ba zēr* (Fars.) 'under = altta'; /beguzam/ Kum. *begucan* → Fars. B *beguzān* (Fars.) 'choose = seçmek, ayırt etmek'; guziden/ Kum. *gucīden* → Fars. B *guzīdām* (Fars.) 'I chose = seçtim'; /zafran (aynı zamanda Kumanca sütunda)/ Kum. *cafran* → Fars. B *zafrān* 'saffron = safran'; /zandíd/ Kum. *candid* → Fars. B *zandīd* 'desire = istek'; /zardauáis/ Kum.

cardawaš → Fars. b *zardawaš* 'sable = 'samur, zerdeva, ağaçsarı';
/zer buro/ Kum. cer buro → Fars. B *zēr burō* 'go down! = in aşağı!'; */zer
 raftem/ Kum. cer raftem* → Fars. B *zēr raftām* 'I went down = aşağı
 indim, düştüm'; *lauzean/ Kum. lawecan* → Fars. B *lāwāzan* 'boaster =
 şişinen, lafazan'; */manzelga/ Kum. mancelga* → Fars. B *manzelgā*
 'night quarter'; */mearzanī/ Kum. mearcanī* → Fars. B *mēarzanī* 'price';
/nazdīc/ Kum. nacđīk → Fars. B *nazdīk* 'near = yakın'; */sazga'ī/ Kum.
 sacgarī* Fars. B *sāzgarī* 'concord, harmony = uyum'; */tazīana/ Kum.
 tacīyana* → Fars. B *tāziyāna* 'scourge, whip = kırbaç, kamçı'.

$z \succ s$

Birim sonunda titreşimsizlik ve titreşimsizleşme, her dilde olduğundan burada birim başında ve içinde (bir ünsüz önünde) rastlanıldığı durumlardan söz edeceğiz. Örneğin $z \succ s$ geçişi:

a) İki bölümün de Kumanca yazılmış sözcüklerinde: */aʃan/ asam* (Arap.) 'Mench = adam'; */aʃat / asat* (Fars.) 'frei = özgür, azat'; */baʃilic/ basiliq* 'Friede = barış'; */buʃ-/ bus-* 'sprengen, zerbrechen, vernichten = yıkıma uğratmak, kırmak, yok etmek'; */çis-/ çis-* 'schreiben = yazmak, çizmek'; */korguʃ-/ korgus-* 'zeigen; erzählen, offenbaren = göstermek, anlatmak, açığa vurmak'; */chuʃan/ kusan: qara k.* 'Iltisfell; Iltis = kırsansarı postu, kırsansarı' (G *kūzen*); */øʃgel/ øsge* 'anderer ~~ø~~ başka, özge'; */caʃan-* (caʃgan- olarak düzeltilmiştir) */ Kum. qasan-* → *qasgan-* 'erwerben = kazanmak'; */caʃma/ qasma* 'Ausgrabung = kazma, kazış'; */caʃnaɛī/ qasnaci* 'Schatzmeister = haznedar'; */ʃmurut/ bkz.* Farsça sütunu; */soʃla-, søʃle-/ sosla-, sosle-* 'reden, sprechen = konuşmak, söz etmek'; */ (birinci s üzerinde bir] üstüste olarak: (suʃ) / sus-* 'durchsiehen, klären = süzmez, durulaştırmak'; */ tøʃ-/ tos-* 'leiden = (acı) çekmek'; */ tøʃimluch/ tosımluχ* 'Leiden = acı, çekme, dayanma'; */ tøʃt-/ tost-* 'leiden

§ 11

lassen, peinigen = acı çektirmek, acı vermek'; /tuʃac/ *tusaq* 'Schlinge = tuzak'; /tuʃat-/ *tusat-* 'ausbessern, wiederherstellen = düzeltmek, yeniden yapmak'; /uʃat-/ *usat-* 'geleiten, führen = yedmek, yanında götürmek';

b) ^{Farsça} Kumanea sütunlarda (Arap., Fars. z>Kum. s): /aburjina/ Kum. *abursina* → Fars. B *abürzina* (Fars.) 'ape, monkey = maymun'; /aoljin/ Kum. *âsin* → Fars. B *âwzîn* (Fars.) 'bucle = toka, tutturmalık'; /belafet/ Kum. *belaset* → Fars. B *bä lazät* (Fars. Arap.) 'tasteful = zevk sahibi'; /ciʃel/ Kum. *ciʃe* → Fars. B *ciʃe* (Fars.) 'thing = şey'; /duʃti/ Kum. *dusti* → Fars. B *duzdı* (Fars.) 'theft = hırsızlık'; /gharbuja/ Kum. *ɣarbusa* → Fars. B *hərbūza* (Fars.) 'watermelon = karpuz'; /cuʃa/ Kum. *kusa* → Fars. B *kūza* (Fars.) 'jug = sıvı konulan kap'; /maʃg/ Kum. *masɣ* ya da *masy* → Fars. B *mazg* (Klasik Fars. *magz*) 'pith = öz'; /sauʃil/ Kum. *sawsil* Fars. B *sawzi* (Fars.) 'greenness'; /singfr/ Kum. *siŋ(i)fr* Fars. B *zinjifr* (Fars.) 'cinnabr = sülüğen, zincifre'; /sxire/ Kum. *sire*, *zire* (iki değişke birlikte yazılmıştır) → Fars. B *zireh* 'metal breastplate = zırh'; /smurut/ Kum. *smurut* → Fars. B *zmurut* (Arap.) 'emerald = zümrüt'¹⁵; /toʃak/ Kum. *tosaq* → Fars. M 86 *dozax*, B *tözah* (Fars.) 'hell = cehennem, dūzah'; /iooʃa/ bkz. § 22 b.

š

14. Baskakov'un sınıflandırmasına göre (s.164-165), Kıpçakça-Nogayca altöbeği içinde (bu altöbeğe Nogayca, Karakalpakça, Kazakça ile Özbek dilinin Kıpçak lehçeleri girer) š > s olayı görülür. Aynı olay, Galiçya Karaimcesinde ve Karaçay - Balkar lehçelerinde de vardır (Musaev, s.24). Musaev şöyle yazar: "v dialektax jazyka poloveckix armajan i polovecko-kumanskogo jazyka ceredovanie šipjaščix

proisxodilo posledovatel'no, odnako nam izvestny liš' zvuki c i dz." Biz de Bulgarca içinde ^{sözcükler} ~~Farsça~~ benzerlikleri buluruz, bunlar s'li bir Türk dilinin aracılığını, bir ara aşama oluşturmuş bulunduğu kanıtıdır. Örneğin, bugünkü Bulgarcada *delisat* 'naludnicav (kaşık)' (BER) < Türkçe (?Kumanca) **delísat* < Farsça *del-ī šad* 'yüreği şen, hoşnut'; *žôs*: *žôs mi je* 'kötülükle sevinmek' (BER) < Türkçe (?Kumanca) **ğos* < Farsça *ğūš* '(su) kaynama, kaynaşma, hareketlilik'.

Kodeks Kumanicus içinde *š* sesbirimi birinci bölümde "j, is, ys", ikinci bölümde "s, sch" ile gösterilmiştir. İkinci bölümün 61^{ön} - 66^{ön} 11^{sol} arasında kalan yapraklarında *š* görülmez, çünkü orada z'li bir Kuman lehçesi kullanıldığından [/*bazka/ bazqa* 'başka'] "s" ve "j" harfleri s'in değerini taşır. "s" ile "j" arasındaki ayırım, harf çevirisinde, ilk kez Drimba tarafından (1970, s.210) gözetilmiştir.

Fakat "j" ve "sch" pek az Kumanca sözcükte kullanılmıştır. Çoğunlukla, birinci bölümdeki Kumanca sözcükler "s" li ve "j" lidir. Şu izlenimi edinmekteyiz ki, orada ya s ve *š* arasında bir yazım ayırımı gözetilmemiştir ya da orada kullanılan dil, s sesbiriminin gelişigüzel biçimde kâh "s" kâh "j" ile gösterildiği bir Kuman lehçesidir. Fakat bir düzeltmen (bilgi veren kişisi *š*'li Kuman lehçesi konuşan bir düzeltmen), s ve *š* kayıtlarında bir ayırım olması gerektiğini düşünüp -fikrinde *š* değerinde bulunan- "s" lerin üzerine, iki harf üst üste gelecek biçimde *š* yazmıştır. Bu durum, bugüne kadar kimsenin dikkatini çekmemiştir. Grønbech'e göre, burada s, ss değişkesi olan *š*, *šš* bulunmaktadır. Drimba (1970, s.216) Kumanca /*As*/ düzümünü -çizgisiz ve düzeltmesiz olarak- "As" diye alıntılar. š

¹⁵ V. Drimba (*Rocznik Orientalistyczny* cilt XL, Z 1, 1978 içinde. *Miscellanea Cumanica* [IX], s.488-489) bunların çevriyazısını şöyle yapmıştır: Fars. *zumrut*, Kum. *zumrut* ya da daha doğrusu, der, *zümürüt*.

Bu düzeltme sadece birinci bölümün Kumanca glozlarında aynı zamanda Latince sözcüklerde ve Farsça glozlarda da karşımıza çıkar. İnce bir kalem ucuyla yapılmıştır ve "s" nin ortasına eğik olarak eklenmiş harf "f" biçimindedir. Büyük harf "S" nin düzeltilmesindeyse "f" "S" nin sağındaki dış kesime eklenmiştir: "Sf". Şu halde, burada söz konusu olan "s" harfinin bir yazılış biçimi değil, pekâlâ başka birinin elinden yapılmış bir düzeltmedir. Bu düzeltme yalnızca "s", s için kullanıldığında yapılmıştır; š için kullanıldığında bu düzeltmeye rastlanmamaktadır. Böylece, düzeltmenin s ve š arasında açık bir ayrım gözettiğini anlıyoruz.

Kodeksin ikinci bölümünde, 61^{ön} - 66^{ön} 11^{sol} dışında kalan yerlerde, s için "f" kullanılmıştır. Bu bölümde "s" in üzerine "f" yazılması yoluyla düzeltildiğine hiç rastlamıyoruz. Sadece şunlarda "s" bir "f" olarak düzeltilmiştir: /S[agın]amen/ (75^{ön} 1) *sayinsammen* 'düşünürsem, düşündüğümde' ve /vsun/ düzeltilmiş: /v[un/ düzeltilmiş: /v[un/ (69^{arka} 14) *usun* → *üstun* → *usun* 'üstün'.

Birinci bölümde bir çok kez karşılaştığımız "s" i üzerine "f" yerleştirme yoluyla yapılmış düzeltmeler kimin elinden çıkmış olabilir? İkinci bölümün yazıcı-düzeltenlerinden biri mi olabilir? Fakat ikinci bölümün yazıcıları kalın kalem ucu kullanmışlardır.

Böylece /E[ıturbis/ (1^{ön} 5,6), açıklayıcısına göre birim sonundaki z'nin titreşimsizleşmesinden ötürü "j" š, š' ve "s" s dönüşmesiyle, *e[ıturbis* 'iştiriz' olmuş oluyor. Fakat, "f"nin s, "s"nin de š için kullanılmış olduğuna inanan düzeltmenimiz bu sözcüğü *e[ıturbis* diye okuyup yanlış bulduğundan onu son harfinin üzerine j yazarak /E[ıturbis/ diye düzeltmiştir. j 'i "s" olarak düzeltmemesi, o sözcüğü, *e[ıturbis* diye gördüğünü kanıtlıyor. Çünkü, š değeri taşıyan "s" leri de düzeltmiştir.

Örneğin, /başmac/ (43^{arka} 11) [başka yerde /ba [mac (51^{arka} 9)] başmaq
→ *basmaq* 'Schuh = ayakkabı'

Şu örnekte "S" in bırakılıp onun yerine "f" nin yazılması, "S" ve
"f" nin değerlerinin birbirinden olduğunu gösterir bir açıklamadır: /[S]jy-
germe/ (58^{ön} 14^{sol}) *siñermen* 'sindiriyorum'.

Şu noktaya dikkat edelim ki, "f" nin "s" diye düzeltildiği hiçbir
örnek görülmez, halbuki söz konusu olan dil ş'li bir Kuman lehçesi
olsaydı öyle düzeltmeler görülürdü.

Farsça sütunlardaki sözcüklerin çevriyazısı sırasında bu
noktanın dikkate alınması gerekir. Örneğin, /Ro[an/ Kum. *rosan* Ⓢ Fars.
M 93, B *rōšan* (Fars.) 'light = ışık'; krş. Bulgarca *Rosàn* (erkek adı),
Rosàna (kadın adı), *Rosànov*(soyadı).

C, c̃ > š

15.Kıpçak-Nogay altöbeğinde č sesi bulunmadığından, bu š gibi
yazılır (Baskakov, s.164). Bu olaya düzensiz olarak Kodeksin çeşitli
yerlerinde rastlanır. Örneğin

a)Kumanca sözcüklerde: /bísak/ düzeltilmiş: *bīsak*/ (60^{arka} 7)
bīšak → *bīcaq* 'bıçak' -öteki uzmanlar /bísak/ üzerinde durmamışlardır-;
/kuεen-/ *kūcen*- 'sich anstrengen = yorulmak, çabalamak' ve /kusαn-/
kušān- 'çaba göstermek' (Grønbech 'wiederholen = yinelemek');
/tulkusígim/ düzeltilmiş: /tulkusígim/ *tūlkūšīgim* [(60^{ön} 28^{sağ})] -
Grønbech'te yoktur-; öteki uzmanlar yalnızca şunu alırlar: *tūlkūčigiñ*
'tilkinin (Drimba)]. Biz *tūlkūšik*, *tūlkucik* sözcüğünü '?arabanın
tekerliğiyle kasası arasında dingil üzerindeki tahta parçası' diye
çeviriyoruz.

b)Farsça ve Kumanca birer sütunda: Kum. /chear sanba/, Fars.
/chear y sābar/ Kum. *qear šanba* ve Farsça sütunda: Kum. *qear-i*

šanbar → Fars. *χehar-ı canbar*, M 78, B *heyār-ī šanbar* 'Cassia Fistula', G, M 78 Kum. *χehar šanba(r)*; *šanbar* < Fars. *canbar*;

c) Farsça bir sütunda: /sejt/ Kum. *šest* → Fars. *čāšt*, M 67 *čāšt*, *šest* (Fars.) 'breakfast time = kahvaltı vakti'; the third canonical hour'.

Fars. *č* > Fars. ya da Kum. *z*

16. Farsça bir sütunun tek bir glozunda *c* yerine *č* ("x") görürüz: /lux/ Kum. *luz* → Fars. **lūz* ya da *lūč*, *lōč*, M 143 *lōč* (*loš*), B *lūž* 'squinteyed = şaşılı gözlü'.

Fars. *č* > Kum. *k*

17. Türk dillerine yabancı olmayan (bkz. Širatiev, s.84) bu değişme yalnızca Farsça sütundaki şu glozda gözlemlenir: /ba zakeat/ Kum. *ba cakeat* → Fars. *ba šacēat*, B *ba šagēat* (Fars. Arap. *ba* + *šağa 'at*) 'courageously = yüreklilikle'. Böylece *č* > *k* olmuş oluyor.

Arap. *k* > Kum. *č*

18. Buradaysa önceki paragrafta gördüğümüzün tersi bir olayla karşılaşmaktayız. Bu değişme de sadece Farsça sütunun tek bir glozunda gözlemlenir: /hačim/ Kum. *hačim* → Fars. M 71, B *hakim* (Arap.) 'physician = hekim'. Öteki Türk dilleri içinde aynı değişme için bkz. Širatiev, s.84.

s > *z*

19. *s*'nin titreşimsizliği ve titreşimsizleşmesi, Kodeks içindeki glozlarda rastlanan bir şeydir Türk dillerindeki bu özellikler için bkz. Räsänen, s. 152-153). Şuralarda karşımıza çıkar:

a) Kumanca sütunlarında: /xač/zac 'Kopfhaar = saç' (G *sac*); /xagšix/ *zayšiz* 'krank = hasta' (G *saysyz*), /yxda-/ düzeltilmiş: /y[de-/ *šzda-* → *šzde-* 'suchen = aramak'; /yxdamac/ düzeltilmiş: /y[demek/ *šzdamaq* → *šzdemek* 'aramak edimi, arayış';

b)Farsça sütunlarda: /amxagía/ bkz. §23; /axíagar/ Kum. *azyagar* → Fars. B *āsyāgar* (Fars.) ‘miller = değirmenci’; /xedíd/ Kum. *zedid* → Fars. B *sādīd* (Arap.) ‘well-directed, right = doğru yönelmiş, doğru’; /xíngaf/ Kum. *zingaf* → Fars. **sinğāf* (Klasik Fars. *sinğāb*), B *zinjāf* ‘squirrel = sincap’; /xudíxer/ Kum. *zudizer* → Fars. B *sūd-izer* (Fars.) ‘usury = tefecilik’.

Fars. š > Kum. č

20. Bu değişme bir Farsça sütunla bir Kumanca sütunda olmak üzere, aynı biçimde yazılmış bir glozda gözlemlenmiştir: /čiarzau/ Kum. *čarcaw* → Fars. B *čaršaw* (Klasik Fars. *čāršab*) ‘sheet = yatak çarşafı’. č’li Kuman lehçesinde *čarcāv* olduğunu sanmaktayız; krş. Bulgarca *čaršav*, *čeršav* ile birlikte *čarcāv*.

Fars. ž > Kum. z, š

21. ž sesbirimi Farsçaya ^{icin} özgüdür. Türk dilleri, -ž’li birkaç tane farsçadan alma ya da Farsçaya benzetme sözcükle yine birkaç ayrıcalık bir yana bırakılırsa- bu sesbirimi ^{yoktur} tanımazlar. Kodeks içinde bu sesi veren tek bir işaret tek bir -yalın ya da birleşik- harf yoktur. Bodrogligeti (s.39) bu sesin “x, cı, ys” ile gösterildiği kanısındadır. Bize gelince, Farsça ž’nin Kumantların dilinde z ve š olduğunu kabul ediyoruz. Kodeksin Farsça sütunlarındaki glozlarda bununla karşılaşmaktayız.

Örneğin:

şu sözcüklerde ž > z: /míxal/ Kum. *míza* → Fars. B *mízá* ‘eyelash = kirpik’; /xala/ Kum. *zala* → Fars. B, M 99 *zāla* ‘dew = şebnem, jale’;

şu sözcüklerde ž > š: /ay|dahan/ Kum. *ašdahan* → Fars. B *aždahān* ‘dragon = ejderha’.

ǰ > Kum. y

22. Bugün Başkır dilinin lehçelerinde, Kazan Tatarcasının batı lehçesinde ǰ yerine bir y'e rastlanır. Dizim başında, Aknogay lehçesinde [✓], asıl Nogay lehçesinde ǰ olan yerde, Nogaycanın Karanogay lehçesinde öncelikle y görülür (Baskakov, s.163). Kazan Tatarcasının doğu lehçesinde (Sibiry lehçesi) şu değişmeler gözlemlenir: ǰ > y ve ǰ > c[✓] (Baskakov, s.159, Tumaşeva, s.28). Aynı olaya Azer dilinin Gazah lehçesinde ^{de} seyrek olarak rastlanır (Şiraliyev, s.98).

Kumanca sözcüklerle Farsça sütunların Kumancasının bu sorunun etkisi altında kaldıklarını düşünüyoruz. Burada ǰ sesbirimi yerine yazıcılar "gí, g" harflerini, y sesbirimi yerine de "ı, í, j, y" harflerini kullanmışlardır. Gabain (s.63-64) ve Monchi-Zadeh (s.15) ǰ'li sözcükleri kabul ederler. Fakat öteki uzmanlar "ı, í, j, y"li sözcükleri Farsça ve Arapçadan alma biçimlerde ǰ ile, Türk kökenli biçimlerde y ile çevriyazıya geçirirler. Örneğin, /jomard/ ǰomard (Fars) 'freigebig = cömert', bunun karşısındaysa /yurt/ jurt 'Wohnung = yurt' (Grønbech) görürüz. Kodeksin ikinci bölümünde "gí" birkaç Türk kökenli sözcükte kullanılır. Uzmanlar bunları çevriyazısına y ile almışlardır. Örneğin, /gíl/ jyl 'Jahr = yıl' (Grønbech). Ligeti (s.22) ǰ'li Kumanca sözcüklerin varlığını kabul etmekle birlikte, şu varsayımı ileri sürer: "conforming to the Northern Italian dialect (which?), i is used to denote j: jóvap [joap] 'answer = cevap', jáhan [jaghan] 'world = cihan'. = Kuzey İtalya lehçesine (hangisi?) uygun olarak "i" harfi "j"yi belirtmekte kullanılır."

Biz de kendimizde Kodeksin her iki bölümündeki "gí, g" ye y değerini, "ı, í, j, y" ye ǰ değerini yükleme hakkını göremiyoruz. Madem ki, yazıcılar y için "ı, í, j, y", ǰ için de "gí, g" kullanmışlar, o halde bunda bir tutarlık aramamız, verileri tanıdığımız biçimlere uydurmaya

çalışmamamız gerekir. ^{ve} ğ/ y'ye göre Kodeks içinde üç ayrı lehçe vardır: 1) alıntı sözcüklerde ğ'ye dokunmayan bir ğ'li lehçe; 2) yine alıntı sözcüklerde ğ'ye dokunmayan bir y'li lehçe; 3) alıntı sözcüklerde ğ'yi y'ye dönüştüren bir y'li lehçe. ğ'li lehçeye örnek olarak Türk kökenli az sayıda Kumanca sözcük görürüz (ğ'li alıntı sözcükleri listemizin dışında bırakıyoruz.): /gíemís/ ğemíš 'Frucht = yemiş'; /ygren-/ düzeltilmiş, fakat sonradan üzeri kazanmış biçimi: /gígren-/ yígren- → [ğígren-] 'sich ekeln = öğrenmek'; /gíl/ ğíl 'Jahr = yıl'; /gígíl-/ ğíyíl- 'fallen, stürzen = düşmek, devrilmek'; /gílan/ ğílan 'Schlange = yılan'; /gíltral/ ğíltra- 'blitzen = parıldamak'; /gíltrín/ ğíltrín 'Glas = cam'; /gírğa-/ ğírğa- 'sich belustigen, Gastmahl halten = eğlenmek, şölen vermek'; /gírğac/ ğírğağ 'Haken = çengel'; /gírt-/ gírt- 'zerreissen = yırmak'; /gíschíç/ ğíšqíc 'Minze = nane'; /gí- /ğíy- 'sammeln, versammeln, anhäufen = toplamak, yığmak'; /gíchøv/ ğíyçow 'Tempel, Kirche = tapınak, kilise'; /vgíal-/ uğal- 'sich schämen = utanmak'; /vgat/ uğat 'Scham = utanç'.

a) Kumanca sütunlarda: /beíuda/ beyuda (Fars.) 'Granat = grena, Süleyman taşı' (G beğuda); /maafun/, /maríād/, /maruímac/ için bkz. Farsça sütundan örnekler; /coía/ qoya (Fars.) 'Herr, Vornehmer = efendi, seçkin kişi'; /schíníal/ skínya 'Daumenschraube, Schraubstock = mengene, kıskaç' (Fars.) (Monci-Zadeh'ye göre, 28); /íoap/ bkz. Farsça sütundan örnekler; /jomard, jomart/ yomard, yomart (Fars.) 'freigebig = cömert'; /yanauar/ yanawar (Fars.) 'Tier = hayvan'; /yíonbā chetā/ yonban ketan (?) 'Leinwand aus Champagne = keten bezi' (G ğonban ketan); /julaghac/ yulağaq (Fars.) 'Weber = dokumacı'; /jurūl/ yurum (Arap.) 'Strafe = ceza'; /jurūla-/ yurumla- (bir önceki sözcükten) 'eine Strafe verhängen = cezaya çarptırmak';

b) Farsça sütunlarda: /aníal/ Kum. anya → Fars. B ānyā (?) Fars). 'there = ora, orada'; /ayp/ Kum. ayíp → Fars. B ajāp (Arap.)

Bir
türce
bhç.
dishet

'wonder, astonishment = acap, şaşma'; /ba'urum/ Kum. *ba yurm* → Fars. B *ba ĵurm* (b. Ar.) 'wrongfully = yanlış olarak, yerinde olmayarak'; /be'ünbaní/ Kum. *beyunbaní* → Fars. B *beĵunbānī* (Fars.) 'movment = devinim'; /dílghía/ Kum. *dil'xíya* → Fars. M 89 *dí'l-hijja* 'der 12. Musl. Monat = zilhiççe', B *dilhijá* (Ar.) 'November =kasımayı'- bkz. § 30 da /saugal/ için verdiğimiz açıklama; /ghoya/ Kum. *xoya* → Fars. B *hōjā* (Fars.) 'lord, master = hoca'; /ínía/ Kum. *inya* → Fars. B *īnjā* (Fars.) 'here = bura, burada'; /ketan y íonban/ Kum. *ketan-í yonban* → Fars. B *kātan-ī ĵonban* (?) 'linen of Champagne = ketenbezi'; /kuía/ Kum. *kuya* → Fars. B *kujā* (Fars.) 'where = nere'; /maríād/ Kum. *maryand* → Fars. B, M 148 *marĵān* (Fars.) 'coral = mercan'; /maríumac/ Kum. *maryumaq* → Fars. B *marĵumak* 'lentil = mercümek'; /mayas/ Kum. *mayas* → Fars. b *majās* (Ar.) 'pulse = tahıl tanesi'; /maa'ün/ Kum. *māyun* → Fars. M 15, B *ma'jun* (Ar.) 'electuary = macun'; /chafat/ Kum. *qayat* → Fars. M 70, B *hāĵat* (Ar.) 'affair'; /yaga/ Kum. *yaga* → Fars. B *yaga* (Fars) 'place = yer', M 64 *ĵāy-gā(h)*; /íama/ Kum. *yama* → Fars. B *ĵāma* (Fars.) 'garment, robe = giysi, cüppe'; /ĵame/ Kum. *yame* → Fars. B *ĵam'* (Ar.) 'collecting, gathering = bir araya getirme, cem etme'; /ĵan/ Kum. *yan* → Fars. B *ĵān* (Fars.) 'soul = ruh, can'; /ĵank/ Kum. *yank* → Fars. B *ĵāng* (Fars.) 'war = savaş, cenk'; /ĵarra/ Kum. *yarra* → Fars. B *ĵarra* (Ar.) 'surgeon = cerrah', m 64 *ĵarrāh*; /íaru/ Kum. *yaru* → Fars. B *ĵārū* (Fars.) 'bosom = göğüs', M 63 *ĵārō(b)*; /íauĵan/ Kum. *yawsan* → Fars. B, M 66 *ĵawřan* (Ar.) 'a coat of mail = halkalı ~~ör~~ zirhtan üstlük'; /ĵays/ Kum. *yayř* → Fars. B *ĵahiř* (Fars.) 'leap = sıçrayış', M 65 *ĵihiř* (tkz. *ĵahiř*); /íaxa/ Kum. *yaza* → Fars. B *ĵazā* (ar.) 'retribution = ceza'; /íend/ Kum. *yend* → Fars. B *ĵād* (Ar.) 'grandfather = dede'; /íoap/ Kum. *yoap* → Fars. B *ĵowāp* (Ar.) 'answer = cevap';

/iomaha/ Kum. *yomaḡa* → Fars. *ḡāmā*, B *jōmahā* (Fars.) 'bed = yatak';
 /iomard/ Kum. *yomard* → Fars. B *jōmard* (Fars.) 'generous = cömert';
 /iomardi/ Kum. *yomardi* → Fars. B *jōmardi* (Fars.) 'generosity =
 cömertlik'; /iooʃa/ Kum. *yōsa* → Fars. B *yowzha* (Ar. *ḡauz*) 'nutmeg =
 ufak ceviz'; /iounni/ Kum. *youni* → Fars. b *jōwūni* (Fars.) 'youth =
 gençlik'; /iurum/ Kum. *yurum* → Fars. *jurum* (Ar.) 'punishment'; /ius/
 Kum. *yus* → Fars. B *juz* (Fars.) 'except= dışında'; /iustuna/ Kum.
yustuwa Fars. B *justujūr* (Fars.) 'search = arama', M 65 *just-u-jō(y)*.

Ar., fars. *y* > Kum. *ḡ*

23. Bu değişme, iki tane Kumanca sözcükte ve bir Farsça sütündeki bir başka sözcükte gözlemlenir. Birinciler şunlar: /ge/ ḡe 'oder = ya da' (Fars.), /gıchrar/ -bkz. §2.e. Farsça sütündeki: /amxagia/ Kum. *amzaḡa* → Fars. m 166 *hamsayā* (hlk. *hamsāda*), B *amsājā* (Fars.) 'neighbor = komşu'. Bodrogligeti (§21 b. XXIV2) burada farsçaya özgü bir değişme olduğu kanısındadır; ayrıca bkz. /aoygına/ § 3.d.

Ar., Fars. *ḡ* > Kum. (ve ?Fars.) *c*

24. Bu değişme şuralarda gözlemlenir:

a) sözcüğün aynı biçimde yazıldığı iki çeşit sütunda: /çualdus/ Kum. *çualdus* → Fars. M 66 *javāl-dōz* (hlk. *Jū(v)al-duz*), b *çuwāldūz* (Fars.) 'packing needle = çuvaldız'; çura / Kum. *çura* → M 64 *jurra*, B *çura* 'sparrow hawk = bir çeşit atmaca; bu sözcük Bodrogliget'ye göre Türk, Monchi-Zadeh'ye göre Fars kökenlidir. Biz ikinciye daha doğru buluyoruz;

b) yalnızca Farsça sütunlarda: /auçuxı/ Kum. *awçuzı* → Fars. B *aujusi* (Fars.) 'a little more = biraz daha'; /çıul/ Kum. *çul* → M 65, B *jul* (Ar.) 'saddle cloth = eyer çulu'.

Ar., Fars. ğ > Kum. c

25. Bu değişme bir öncekinin Kuman değişkesidir. Şuralarda gözlemlenir:

a) bir Kumanca sütunda: /tagz/ tağ ~ tac (Fars.) 'Krone = taç' - /tag/ düzeltilmiş: /taz/;

b) Farsça sütunlarda: /badízián/ Kum. *badícan* → Fars. M 35 *bādinjan* (*bādlijān*), B *bādijān* (Fars.) 'eggplant = patlıcan'; /zzuchana/ Kum. *cuqana* → Fars. B *fūhāna* (Fars.) 'river = ırmak'; /duraz/ Kum. *durac* → Fars. B *duraǰ* (Ar.) 'partridge = keklik'; /taz/ Kum. *tac* → Fars. B *tāǰ* (Fars.) 'crown = taç'.

Far. ğ > Kum. z

26. Bu değişme bir Farsça sütunun bir sözcüğünde: /xang/ Kum. *zanx* ya da *zang* → Fars. B *ǰang* (Fars.) 'war = savaş, cenk' ve birlikte yazılmış iki değişkeli bir Kuman yazılışında: /chazε/ (61^{arka} 33) *xaz* → *xac* (Fars.) *hāğ* 'Kreuz = haç' gözlemlenir.

Böylece görülüyor ki, ğ, bir Kuman dilinde bulunmayınca kendiliğinden şunlara geçiyor: y, ç, c, z.

q, k, x, h

27. Kodeks içinde kullanılmış Kumanca, bu seslerin var ya da yok oluşuna göre ikiye ayrılır. Biri q'lü lehçe, öteki x'li lehçedir. q'lü lehçede şu özellikleri görürüz: Alıntı sözcüklerde q, k kalmıştır. Alıntılarda x, h, h sesleri q, k'ye dönüşür ya da düşer. x'li lehçede görülen özellerse şunlardır: x, h, h, alıntılarda x, h olarak kalır. Alıntılarda q, k sesleri x, h'ye dönüşür. Fakat bu özellikler Kuman ara biçimlerini bir yana bırakmak, onların yerine Farsça biçimleri yeniden oluşturmak zorunda kalan Fars dili uzmanlarınca her zaman gözetilmemiştir; bu nedenle de onların açıklamalarından bir tutarsızlık, bir kesik kesik oluş izlenimi doğmaktadır.

Kodeksin birinci bölümünde q, k , ^{icin} yerine "ch, c, k" ve x, h ^{icin} yerine "h, gh, g" kullanılmıştır. İkinci bölümde, q, k , ^{icin} yerine "c, k", x, h ^{icin} yerine ise "ch, h, h" kullanılmıştır. İkinci bölümün yazıcıları, birinci bölümdeki "ch" li Kumanca glozları düzeltip "ch" lerin yerine "k" koymuşlardır. Örneğin 31^{ön} 16 daki /echínzî/ sözcüğü, "c" nin kazınması, "h" nin "k" ye dönüştürülmesi sonucu /ekínzî/ durumuna gelmiştir. Bu düzeltmeyi fark eden Grønbech, sözcüğü *ekinci* 'der Zweite = ikinci' olarak çevriyaziya geçirmiştir. Şuna dikkat etmek gerekir ki, düzeltmen "z" yi "ε" olarak değiştirecekti, çünkü Kodeksin ikinci bölümünde "z" harfi z değerindedir ve o bölümün yazılış kurallarına göre /ekínzî/ *ekinzi* verir, bu da doğru değildir. $q \sim x$ için bkz. Šcerbak, s. 96-99. Silinmiş yata!

Q'lü Kuman lehçesinde alıntı sözcüklerde şu değişme görülür:

$x, h, h > q, k$. Bu değişme şuralarda gözlemlenmiştir:

a) Kumanca sözcüklerde: /acmac/ *aqmaq* (Ar. *aḥmaq*) 'dumm = ahmak'; /bacha/ bkz. Farsça sütunu; /baki/ *baqli* (Fars. *baḫt* + Türk. -li) 'mutlu, bahtı açık (G 'heilig' = kutsal)'; /bochorich/ bkz. Farsça sütunu; /ches, che/ bkz. Farsça sütunu; /chugíral/ *kuğıra, kuğra* (Ar.) 'Vorratskammer = kiler' (G *kuğra*); /makala/ *maqala* (Ar.) 'Platz = yer, alan'; /chamal/ bkz. Farsça sütunu; /chamír/ *qamir* (Ar.) 'Teig = hamur' (G *ḫamyra*); /chamus/ *qamuš* (Fars.) 'friedlich, ruhig = sakin, dingin'; /charabat/ *qarabat* (Ar.) 'Bordell, Hure = genelev, genel kadın'; /charg/ düzeltilmiş: *charç/ qarç → qarç* (Ar.) 'Ausgabe, Aufwand = gider, harcama'; *chear/* bkz. Farsça sütunu; /cholígíal/ bkz. Farsça sütunu;

b) Farsça sütunlarda: /akor/ Kum. *aqor* → Fars. B *āhor* (Fars.) 'stable = ahır'; /balacs/ Kum. *balaqš* → Fars. B *balahš* (Fars.) 'ruby of Badakhshan = B. Yakutu', M 39 *badaxš*; /bacha/ Kum. *baqa* → M 46, B *bahā* (Fars.) 'estimation = değer'; /bachat/ Kum. *baqat* ya da *baqit* ® M

değerlendirme

39, B *bahil* (Ar.), 'envious, greedy = kıskanç, açgözlü'; /bacs/ düzeltilmiş: /bac/ /Kum. *baqš* → *baqs* → Fars. M 38, B *baḥš* (Fars.) 'present, gift = armağan, bahş'; /barch/ Kum. *barq* → Fars. B *barḥ* (Ar.) 'quarrel'; /batalchí/ Kum. *batalqí* → Fars. B *ba talhí* (Fars.) 'bitterly = acı biçimde'; /bochorícht/ Kum. *bokorík* → Fars. B *bohorík* (Fars.) '1.oven, stove = ocak, soba; 2.open fireplace = açıkta ocak'; /buchuraní/ Kum. *buquraní* → Fars. B *buhurānī* (Fars.) 'meal = yemek, aş'; /çarch/ Kum. *čarq* → Fars. B *čarḥ* (Fars.) 'turning around = dönüş, çark etme'; /çochal/ Kum. *čoqa* → M 69 *čūxā*, B *čōga* (Türk.) 'cloth = kumaş, çuha'; /dakíl/ Kum. *daqíl* → Fars. M 79, B *dāḥil* (Ar.) 'inner, internal = dahil, dahili'; /flachí/ Kum. *flaqí* ya da *flaki flahi* → Fars. B *flāhī* (Fars.) 'width = genişlik, en', M 119 *faraxī*; /keyat/ Kum. *keyat* → Fars. B *ḥāyāt*, M 78 *xayyāt* (Ar.) 'tailor = terzi'; /chers/ Kum. *kers* → Fars. B *ḥers*, M 74 *xirs* (Fars.) 'bear = ayı' /ches, chef /Kum. *kes* → Fars. B *ḥeš* (Fars.) 'relative = hısım'; /kexunt/ Kum. *kezun* → Fars. B *ḥezum* (Fars.) 'fuel = yakıt'; /chírídani/ Kum. *kiridani* → Fars. B *ḥiridani* (Fars.) 'purchasing = satınalma'; /chomana/ Kum. *komana* → Fars. B *homānā* (Fars.) 'alike, similariis = benzer'; /chormat/ Kum. *kormat* → Fars. B *ḥormat* (Ar.) 'honor = saygı, hürmet'; krş. Bulg. *Kormètov*, *Kormètev* (soyadı); /choxeruel/ Kum. *kozeruk* → Fars. B *hozāruk* (Fars.) 'father-in-law = kayınpeder', M 78 *x^uasarōk*; /kucl/ Kum. *kuk* → Fars. B *ḥuk* (Fars.) 'pig = domuz'; krş. Bulg. *Kükov* (soyadı); /lechef/ Kum. *lekef* → Fars. B *leḥēf* (Ar.) 'coverlet = yatak örtüsü', M 142 *lahāf*; /machí/ Kum. *maki* → Fars. B, M 146 *māhī* (Fars.) 'fish = balık'; /mechemaní/ Kum. *mekemani* → Fars. B *mehāmānī* (Fars.) 'feast, banquet = şölen, M 155 *mihmānī* (*mēhmānī*); /oštachan/ bkz. §3.2.b; /pasachona/ bkz. §3.1.d; /chabar/ Kum. *qabar* → Fars. B *ḥabar* (Ar.) 'news = haber', M 79 *xair* 'gut, schön = iyi, hayırlı', Monchi-Zadeh'ye göre /chabar/ st. /chayar?/; /kalas/ Kum. *qalas* → Fars. B, M

75 *halās* (Ar.) 'release = bırakma, saliverme'; /chalası/ Kum. *qalası* → Fars. M 76, B *halāsi* (Ar.) 'escape = kaçış'; /chalıdanı/ Kum. *qalidanı* → Fars. b *halıdanı* (Fars.) 'pricking, piercing = delme'; /kalılı/ Kum. *qalili* → Fars. B *halılı* (Kürt.) 'cymbalo = sembal, vuruşlu bir çalgı', M165 *halhālī* (Mašhad *halālī*); /kalu/ Kum. *qalu* → Fars. B *hālū* (Ar.) 'maternal uncle', M 72 *xālō*, /chamal/ Kum. *qamal*, *qammal* → Fars. *hamāl* (Ar.) 'porter = taşıyıcı, hamal', M 71 *hammā*; /kambax/ Kum. *qambāz* → Fars. B *hambaz* (Fars.) 'associate = ortak'; /kanuar/ Kum. *qanwar* → Fars. B *hamwar* (Fars.) 'plain, smooth = düz, pürüzsüz'; /chakal/ Kum. *qaqal* ya da *kakal* → Fars. B *kāhal* (Ar.) 'slow = ağır, yavaş'; krş. Bulg. *Kakàlov* (soyadı); /car/ Kum. *qar* ya da *kar* → Fars. B *har* (Fars.) 'ass = eşek'; /carap/ Kum. *qarap* → Fars. M 73 *xarāb*, B *harāp* (Ar.) 'spoiled, destroyed = bozulmuş, yıpranmış'; /karat/ Kum. *qarat* → Fars. M 74 *xarrāt*, B *harāt* (Ar.) 'turner = döndürücü, tornacı'; /charg/ Kum. *qarğ* → Fars. M 74, B *harj* (Ar.) 'expenses = giderler, harcananlar'; /chasiun/ Kum. *qasur*, *qasir* (birlikte yazılmış iki değişke) bkz. § 3.2.b.; /chasureh/ Kum. *qasureh* → Fars. B *hasūrāk* (Fars.) 'mother-in-law = kayınvalde', Bodrogligeti'ye göre /chasureh/ yerine /chasureh/ yazılmıştır, M 75 *xasūrak*; /cat/ Kum. *qat* → Fars. B *hat* (Ar.) 'writer = yazıcı, yazar', M 75 *xatt* 'Schrift = yazı, hat', *xatt nivīsanda* 'Schreiber = yazıcı, yazar'; /chatir/ Kum. *qatir* ya da *katir* → Fars. M 72, B *hātir* (Ar.) 'will'; /chafat/ Kum. *qayat* → Fars. M 70, B *hājāt* (Ar.) 'affair'; /Kaıman/ Kum. *qayman* → Fars. B *haiman* (Ar.) 'tent = çadır', M 79 *xaima*; krş Bulg. *Kajmeğiev* (soyadı) ('çadır yapan ya da çadır satan' anlamındaki *kajmeğiev* [\leq Türk. (Kum) *qayman*, *qaymen* + Osmanlı.-ğ*i*] sözcüğünden); /chaxac/ Kum. *qazac* '(Kazak) eğretilmeli anlamda Hode =erbezi' → fars. M 73 *xāya(k)*; /chear/ Kum. *qear* → Fars. B *heyar* (Ar.) 'cucumber = salatalık,

hıyar'; /chetmetchar/ Kum. *qetmetkar* → Fars. B *hetmātkār* (Ar.Fars.) 'servant = hizmetkar', M 78 *xidmetkār*, /koar/ bkz. §3.1.d.; /chodgāi/ Kum. *qodgamī* → Fars. B *hodgāmī* (Fars.) 'willfulness = inatçılık'; /coligāi/ Kum. *colığan* → Fars. B *hōlinjān* (Fars.) 'galangale', M 78 *xūlinjān*; krş. Bulg. *Kolijān* (erkek adı), *Kolijānov* (soyadı) (burada *kolijān*, Kumanca *qoliğan*'ın 'in y'li (ğ>y) bir değişkesi olabilir; /kom/ bkz. §3.1.d.; /chordani/ Kum. *qordani* → Fars. B *hordani* (Fars.) 'food = besin'; /korgin/ Kum. *qorğın* → Fars. B *horğın* (Fars.) 'saddlebag = heybe, hure'; /chrıaar/ Kum. *qriyār* → Fars. B *hriyār* (Fars.) 'buyer, purchaser = satın alan, müşteri'; /rach/ Kum. *raq* → Fars. M 90, B *rāh* (Fars.) 'road = yol'; /sachar/ Kum. *saqar* → Fars. B *sahar* (Ar.) 'lights = ışıklar'; krş. Bulg. *Sakàrov* (soyadı); /sakra/ Kum. *saqra* → Fars. B *sahrā* (Ar.) 'plain, lowlands = düzlük, alçak topraklar'; /sachteni/ Kum. *saqteni* → Fars. B *sāhtāni* (Fars.) 'preparation = hazırla(n)ma'; *selech/* Kum. *selek* → Fars. B *seleh* (Ar. *Saqq*) 'arms = silahlar, silahlı güç'; krş. 'silahçı' anlamındaki Bulg. *Selekcı* sözcüğünden *Selekcıjski* (soyadı); /solach/ Kum. *solaq* → Fars. B *sōlāh* (Fars.) 'hole = delik, oyuk'; /siac/ Kum. *šaq* → Fars. B *šah* (Fars.) 'branch = dal, şube'; /sınach/ Kum. *šınaq* → Fars. B *šināh* (Fars.) 'acquaintance = bildik, aşına', M 111 *šinaxt*; krş. Bulg. *Šinèkov* (soyadı); /sukat/ Kum. *šuqar* → Fars. B *šuhar* (Fars) 'husband = koca, eş), M 111 *šauhar* (*šōhar*); /talk/ Kum. *talq* → Fars. M 72, B *talh* (Fars) '1. sharp = keskin, 2. bitter = acı'; /taktal/ Kum. *taqta* → Fars. M 57, B *tahta* (Fars.) 'board, plank = tahta levha, kalas'; /telchi/ Kum. *telki* → Fars. B *tālhi* (Fars.) 'bitter = acı'; krş. Bulg. *Telkiev*, *Telkijski* (soyadı); terek/ Kum. *terek* → Fars. B *tāreh* (Ar.) 'date, zaman = tarih', M 56 *tārīx*; /teschari/ Kum. *teskari* → Fars. B *tāshari* (Ar.) 'derision = alay, eğlen(il)me'; /tutech/ Kum. *tutek* → Fars. B *tūteh*

(Fars.) 'parrot = papağan'; krş. Bulg. *Tutèkov* (soyadı); xer surch/ Kum. *zer surq* → Fars. B *zār surch* (Fars.) 'gold = altın';

b) bazı Arap ve Fars biçimlerinde *q* ve *k*'nin *ç*'ye dönüşmesi¹⁸:

α) Kumanca sütunlarda: /agbet/ *açbet* (Ar. *Aqībā*) 'sonunda, akıbet' (G /agbet/ [albet yerine] *albet* 'sicher, bestimmt = elbette, kesinlikle')

-bu karşılık KQZS yazarlarınca kabul edilmiştir; /barahat/ *baraçat* (Ar.) 'geseğnet = kutsanmış' (G /barahat [barachat yerine] *barakat*) krş. 'kutsanmış' anlamında *barhatli* < *barhat* < *baraçat* yoluyla Bulg. *Barhatlijski* (soyadı); /Hoat/ *coat* (Ar. *Qawwad* 'aracı, muhabbet tellalı') → 'zayıf, güçsüz' (G *xovat* 'klein = küçük'); /nagt/ *naçt* (Ar.) 'bares Geld = nakit para' [G *naqt* (*naçt* ?)]; /sadaga/ bkz. Farsça sütunlar /sadaha/;

β) farsça sütunlarda: /bag/ Kum. *baç* → Fars. B *bāç* (Fars.) 'vineyard = bağ'; /dakıl gala/ Kum. *daçıl çala* → Fars. B *dāçil kāla* (Ar.) 'sown area, area for sowing = tarla, ekenek', M 79 *dāxil (i) qa'a*; /dughes/ Kum. *duceš* → fars. B *dūçkeš* (Fars.) 'poor = zavallı'; /gacıal/ Kum. *çaçal* → Fars. B *kaçal* (Fars.) 'bald-headed = dazlak kafalı'; /Haçap/ Kum. *çasap* → Fars. B *gaşāp* (Ar.) 'butcher = kasap'; /ghorjil/ Kum. *corsı* → Fars. B *korsı* (Ar.) 'bench, seat = sıra, kürsü, oturacak yer' M 130 *kursı*; /lahab/ Kum. *laçab* → Fars. B *lağab* (Ar.) 'surname = lakap', M 143 *laqab*; /maghtadur/ Kum. *maçtadur* (ya da /mıghtadur/ yerine Kum. *mıçtadur*) → Fars. B *mağtadur* (Ar. *Muqtadir*) 'strong, able, powerful = muktedir', M 147 *muhtadir*; /malagha/ Kum. *malaxa* (ya da /mılagha/ yerine Kum. *mılaça*) → Fars. *mılaqa*, B *malāga* (Ar. *Mil'aqa*) 'spoon = kaşık'; /rags/ Kum. *raçs* → Fars. B *rağş* (Ar. *Raqs*) 'dans, raks'; /sadaha/ Kum. *sadaca* → Fars. M 112, B *sadaqa* (Ar.) 'alms =

¹⁸ C, h ve h'nin Fars dili uzmanları ve Grönbech tarafından yapılan çevriyazısında hiçbir pürüz yoktur.

sadaka'; /sígħaʃtan/ (/sígħaftan/ yerine) Kum. → Fars. B *šikaftan* 'splitting = çatlama, ikiye ayrılma'; /taríguí/ (/taríghí/yerine) Kum. *taríχi* → Fars. B *tārīkī* (Fars.) 'darkness = karanlık (ad)'; /trahida/ Kum. *traχída* → Fars. B *trākída* (Fars.) 'split, cleft = yarık, çatlak, M 59 *tarakída*; oaht/ Kum. *waχt* → Fars. B *waǵt* (Ar.) 'hour = vakit', M 164 *waqt*.

Not: Aşağıdaki "gh" ve "g" li Kumanca sözcüklerde düzenli olarak χ'yi arıyoruz. Grønbech bunları kâh q, kâh χ ile, bazen de q, χ ile, hattâ g, χ ile göstermiştir: /agʃah/ *aχsaχ* 'hinkend, lahm = aksak topal' [G *aqsacχ* (*aχsaχ?*)]; /bagh-, bag-/ 'schauen = bakmak' (G *baχ, baχar*); /bagat/ *baχatur* ~ *baχatir* 'tapfer, brav = yürekli, bahadır' (G *baχatur*); /bager/ *baχer* 'Kupfer = bakır' (G, M 149 *baχyr*); krş. Bulg. *Baharov* (soyadı); /zıgar-/ bkz. § 8.a.; /çager/ *çaxer* 'Wein = şarap' (G, M 108 *çayyr*) /çigmac/ *çicmaq* 'Spann, Rist = ayaküstü' (G), 'Fußknöchel = aşık kemiği' (M) (G *çyymaq*); /çigrıgzi/ bkz. § 8; /galí/ *χali* 'grosser Teppich = kaba halı' (G *qali, χali*); /gazchar/ bkz. §8.a.; /ogut-/ *oχut-* 'erziehen = eğitmek' (G *ogut-*); *caǵır- qaχır-* 'sich räuspern = hafifçe öksürmek' (G *qaqyr-*); /sagac/ *saχaq* 'Kinn = çene' (G, M 98 *saχaq*); /sagat/ *saχat* (Ar. *Sa'at*) 'Stunde = saat' [G *sahat* (*saχat?*)]; /tag, tagh/ *taχ* 'Berg = dağ' (G, M 131 *taχ*); /tatlıǵlı/ *tatlıχli* 'schmackhaft = lezzetli, tatlı' (G, M 142 *tatlıχly*); /yag/ *yaχ* 'Fett, Öl = yağ'; krş. Bulg. *yah* (G *yaχ*); /yagal/ *yaχa* 'Kragen (an der Rüstung?) = yaka (zirhta?)' (G *jaχa*).

Fars. g > Kum.q. k // χ

28. Bu değişme, en çok, dizim sonunda gözlemlenir. Örneğin

g > q, k // χ:

a) Kumanca sütunlarda: /harchís/ düzeltilmiş: /herchís/ *harkís*, *herkís* (Fars.) 'nie = hiçbir zaman'; /chulaf/ *kulaf* (Fars.) 'Rose = gül';

krş. Bulg. *K'ulâvski, K'ulâvkov* (soyadı) (söylenişte *k'ulaf*) (G *gülaf, külaf*);

b) Farsça sütunlarda: /belch/ Kum. *belk* → Fars. B *bālg* (Fars.) 'leaf = yaprak', M 41 *barg*; /gurg/ Kum. *gurχ* ya da *gurg* → Fars. B *gurg* (Fars.) 'wolf = kurt', krş. Bulg. *Gûrgo* (erkek adı), *Gûrgov* (soyadı); /palang/ Kum. *palanχ* ya da *palang* → Fars. B *palang* (Klasik Fars. *palank, palang*) 'leopard'; krş. Bulg. *Palânov* (soyadı) (?h'nin düşmesiyle); /rac/ Kum. *raq* → Fars. M 91, B *rag* (Fars.) 'vein = damar(toplar); /sag/ Kum. *saχ* → Fars. B *sag* (Fars.) 'dog = köpek'; /sag/ Kum. *sanχ* ya da *sang* → Fars. B *sang* (Fars.) 'stone = taş'; /sec/ Kum. *sek* → Fars. B *sâg* 'dog = köpek' vb.

Ar. ' > Kum. q, k

29. Kazan Tatarcasıyla onun lehçelerinde ve Başkır, Nogay, Karaim dillerinde şu gözlemlenir: Ar. ' (ayın) > γ, g, χ (bkz. Tumaşeva, s.72). Kodekste de bu değişmeyi Farsça sütunların Arapça kökenli glozlarında görüyoruz: /choder/ Kum. *qoder* → Fars. 'uzr, B *hoder* 'excuse = özür'; /eud/ (/cud/ yerine ?) Kum. *qud* → Fars. B 'ūd 'aloe wood = öd ağacı'; /eyd/ (/cyd/ yerine?) Kum. *kīd* → Fars. B 'īd 'feast = bayram'.

Fars. w > Kum. χ

30. Kumanca sütunların aşağıdaki sözcüklerinde Bodrogligeti (s. 60, § 21.b.XXIII.2.) bir w >g geçişi olduğu düşüncesindedir. Biz ise bir w > χ geçişi ya da w'nin düşüp daha sert bir ses olan ve bazen ünlü boşluğundan kaçınmak üzere kullanılan χ eklenmesiyle karşı karşıya olup olmadığımız hakkında ikircikli kalmaktayız. /cheghī/ Kum. *keχī* ⊕ Fars. *kēwī*, B *kegi* 'of the mountain = dağlı'; /cohat/ Kum. *qoχat* → fars. *quwwat, quwat*, B *qogāt* (Ar.) 'strength = kuvvet'; /saugal/ Kum. *šawχal* ya da *šawgal* (Ar. √- > Türk. g-) ⊕ *šawwal*, B *šawgal* (Ar.)

'September = eylül' - *šawwal* ay takviminin onuncu ayının Arapça adıdır; güneş takvimi aylarının Kodeksteki Latince adları listesinde eylül ayıyla çakışmaktadır.

Fars. *d* > Fars. ya da Kum. *t*

31. Bodrogligeti (§21.b.IV.2.) *d*'nin titreşimsizleşmesini tüm konumlarda incelemiştir. Verdiği örnekler, evrensel bir olgu olan birim sonundaki titreşimsizleşmeyi gösterir. Ancak, Kumanca sütunlardaki sözcüklerde birim başlangıcı ve birim ortasında da *d* > *t* görülmektedir:

a) Kumanca sütunlarda: /taftar / taftar (Fars. *daftar*) 'Lagerverzeichnis = defter'; talal/ talal, tallal (Ar. Dallah) 'Makler = komisyoncu, tellal'; tarag/ Kum.? *tarağ* bkz Fars. sütun.; /tayra/ *tayra* (Ar. *ḍāira*) 'Umgegend = daire'; /tugal/ *tugan* (Ar. *Duggan*) 'Laden, Bude = dükkân';

b) Farsça sütunlarda: /taragía/ Kum. *tarağa* → Fars. *darīğa*, B *taraja* (Fars.) 'balcony = taraça'; /tataul/ Kum. *tataul* → Fars. *tadāwul* (Ar. *tadāwul*), B *tatawul* 'apparitor = okul vb.de binanın işlerinden sorumlu görevli'; /tojak/ Kum. *tosaq* → Fars. M 96 *dōsax*, B *tozah* (Fars.) 'hell = cehennem' (Kumanca *tosaq* sözcüğünde şu geçişme var. *d* > *t*; -z- > -s-; -χ > -q)

f > *p*

32. Kumanca ve Farsça sözcüklerde *f* sesbirimi değişmeden kalır (Kumancada yalnızca alıntı sözcüklerde bulunur). Fakat *f*, Kıpçak dillerinde ~~alıntı~~ birçok ^{alıntı} sözcükte *p*'ye dönüşür (bkz. Räsänen, s.145). Bu değişme şuralarda gözlemlenmiştir:

a) Kumanca sözcüklerde: /píl/píl (Fars. *fil* ve *pil*) 'fil' ve /kaypas/ düzeltilmiş: /kayphas/ *Qaypas* → *Qayfas* - der Hohepriester (=başpapaz) *Kaiphas* (Kodeksin ikinci bölümünde);

b) Farsça bir sütunun bir sözcüğünde: /paham/ Kum. *paham* (ya da /pahım/ yerine Kum. *pahım*) → Fars. *fahm* ya da bir Fars lehçesinde B *faham* (Ar. *fahm*) 'intelligence = kavrayış, fehm etme vb.

Ünlü öntüremesi

33. Monchi-Zadeh (s.15, § E) r önüne o eklenmesinin Kumancanın bir özelliği^{olduğunu} yazar ki, bu doğrudur. Bu eklenme, bir Farsça sütunda da gözlemlenir: /oroza/ Kum. *oroza* → *rūza*, B *oroza* (Fars.) 'fast = hızlı'.
↓ Farsça

Başlangıçta birden çok ünsüz bulunması

34. Bodrogligeti (§ 22.a) bu olaydan Fars dilinin bir özelliği diye söz eder. Fars dili uzmanı olmadığımız için, başlangıçta birden çok ünsüz bulunmasının Kumanca glozlarda da gözlemlendiğini belirtmekle yetineceğiz. Bunlar şu ünsüz yığımlarıdır: *br, dr, xr, sk, sm, sp, st, šk, tr*. Genellikle Grønbech ve Bodrogligeti bunları kabul ederler ve kullanımda gözetirler. Ancak, Monchi-Zadeh (örneğin, bkz. /trahída/ bu makalede: § 27, c.β) ve KQZS yazarları (örneğin, /brínç/ *brinc*, 'Reis = pirinç' KQZS içinde *b/irinc*) bu görüşü benimsemezler.

Sonda ünsüz birikiminin yok edilmesi

35. Bu da hem Fars (bkz. Bodrogligeti § 22.b) hem Kumanc dillerinde görülebilen bir özelliktir. Şuralarda gözlemliyoruz:

a) Kumanca sütunlarda: /achel/ bkz. Farsça sütunlar; /høchu/ bkz. Farsça sütunlar; /gocum/; /gocumçi/ *hokumci* (Ar.Türk.) 'Rechtsanwalt = dava vekili, hükümcü'; /moghor/ bkz. Farsça sütunlar; /sabor et-/sabor et- (Ar. *Sabr* + Türk. *et-*) 'leiden, ausstehen = sabretmek'; /jurū/ bkz. § 22.a,b.,

b) Farsça sütunlarda: /achel/ kum. *aqel* → Fars.?, B *aqel* (Ar. *Aql*) 'wisdom = akıl'; /bachat/ Kum. *baqat* ya da daha doğrusu *baqit* → *baxt*, B *bahat* Fars. (*baxt*) 'fortune = talih, baht'; /çoulum/ bkz. § 11;

b) Farsça sütunlarda: /achel/ Kum. aqel/ → Fars.?, B *aqel* (Ar. *Aql*) 'wisdom = akıl'; /bachat/ Kum. *baqat* ya da daha doğrusu *baqit* → *baxt*, B *bahat* Fars. (*baxt*) 'fortune = talih, baht'; /çoulum/ bkz. § 11; /gabun suda/ Kum. *gabun šuda* → Fars. B *gabun šuda* (Ar. *Gabn* + Fars. *šuda*) 'beaten, defeated = dövülmüş, yenilmiş'; /gaxel/ Kum. *gazel* → Fars. B *gazel* (Ar. *gazi*) 'thread'; /ghocum/ Kum. *hokum* → Fars. B *hokum* (Ar. *hukm*) 'judgement = hüküm'; /moghor/ Kum. *mohor* → Fars. B *mohor* (Fars.) 'seal = mühür'; /omer drass/ Kum. *omer dras* → Fars. B *omer dras* (Ar. *umr* + Fars. *diraz*) 'for a long time = uzun süredir'; /paham/ bkz. § 32.b.; /choder/ bkz. § 29; /sabor/ Kum. *sabor* → Fars. *sabr* ya da *sabor*, B *šabor* (Ar. *šabr*) 'waiting patiently = sabırla beklemek'; /sachar/ bkz. § 27.b.; /selek/ bkz. § 27.b.; /seref/ ya da /soroff/ Kum. *sorof* → Fars. *sorf* (Klasik Farsça *surb*), B *seref* 'lead'; /stabir/ Kum. *stabir* → *sitabir*, B *stabir* (Fars.) 'strongly = güçlü olarak'.

Sonuç

1. Bu kısa makalede Kodeksin birinci bölümünün (kısmen de ikinci bölümünün) Kumanca sütunlarındaki verilerle Farsça sütunlarındaki veriler arasında ortak olan birkaç dilbilimsel ve yazımsal nitelik üzerinde durduk. Karşılaştığımız çok sayıda çakışma rastlantısal olamaz; bu, yazıcıların açıklama kayıtlarındaki ve bilgi vericilerin telaffuzlarındaki bir ^{harflilik bulunduklarını} düzenliliği gösterir. Söz konusu verilerin çevriyazısında ve yeniden oluşturulmalarında bu nokta göz önünde tutulmalıdır *dikkate alınmalıdır.*

2. Bazı harflerin, bazı yazı normlarının ve -onlardan hareket ederek- her iki çeşit (Farsça ve Kumanca) sütunlardaki Kumanca dilbilim normlarının bilinmeyen değerleri üzerine dikkati çekmek istiyoruz. Burada bir dilbilim incelemesi yapmıyoruz; sadece latin ve

Alman yazış normları aracılığıyla ortaya çıkan dilbilimsel normları arıyoruz.

3. Önümüzde bulunan bu yazma, istediğimiz gibi normlara uydurulabilecek bir şey olmaktan çok uzaktır. Bir yığın özel durum vardır. Bunlardan bir bölümü bazen tek bir veriyle, bir bölümü iki ya da daha çok sayıda veriyle doğru dilbilimsel özellikler olarak karşımıza çıkar. Yazıcılar kendileri tarafından belirlenmiş ya da seçilmiş yazım normlarını düzenle gözetmişlerdir. Harflerin gelişi güzel kullanıldığını araştıran her çeşit girişim (bkz. Bodrogligeti, s.24, 26-39) yararsız ve yanıltır. Yazıcının Farsça *zanah* (B. *zanah*) ^{sözcüğünü} duyduğunu söyleyemeyiz, fakat bunu /cíanac/ olarak kaydetmiştir. Söyleyeceğimiz şey, /cíanac/'ın *canaq'*in doğru kaydı olduğudur. *Bu sözcük* bir Kuman bilgi vericiden duyulmuştur ve o kişinin dilinde z- şunlara dönüşür: *c-, h-, q-*.

4. En büyük değişiklikler *c, c', ğ, s, š, z* ile olmuştur. Bu da onların çok yerde, çok yönlü kullanılışlarını gösterir. Onlardan sonra, ikinci sırada *q, k, x, h* gelir. Son öbekte ise *g > q, d > t, f > p* görülür.

5. Fars dili uzmanlarınca belirlenmiş ve bazı Kumanca veriler içinde geçer olan özellikleri (örn. Ar. *z, d* > Fars. *d*) bir yana bırakıyoruz.

6. Titiz bir eleme, Farsça sütunlarda bulunup da Fars diline yabancı olan sözcüklerin sayısının yüksek olmadığını gösteriyor. Bu sözcükler, bize göre, Kumanların sözcük dağarına katılmalıdır (bkz. bu makalede § 1). Bunlar Farsça sütunlara ait bulduklarını gösterir bir im, örneğin bir yıldızcıkla, belirlenebilirler. Bu yapılırsa, Kumanların dili konusundaki bilgimiz biraz daha zenginleşmiş, biz de tarihsel gerçekliğe biraz daha yaklaşmış oluruz. Daha ileri giderek, biçimleri pekâlâ Kumancaya uygun olan, fakat Kumanca sütunlarda geçmeyen bazı Arap ve Fars kökenli sözcükler de, yine öyle özel durumlarını belirtir bir im-verme koşuluyla, Kumanların dilinin dağarına sokulabilir.

(Örneğin, /axax/ Kum. *yaza* (Ar. *ğaza*) 'retribution = ceza'; /bachat/ Kum. *baqaq* ya da *baqit* (Fars. *baħt*) 'baht')

7. Farsça sütunlardaki Kumanvari verilerin doğruluğu, Doğu Avrupa dilleri (Rus, Ukrayna, Romen, Macar ve Bulgar dilleri) içindeki Kuman dili kalıntılarıyla saptanacaktır. Biz burada Bulgarca ve Rusça içinde kalmış birkaç Kumanca kökenli sözcüğü kullandık. Bulgarcada: *maci* (§8.a.), *Bacar*, *Bacarov* (§12.), *delisat*, *zos*, *Rosàn*, *Rosànov* (§14.), *čarčav*, *čaršav*, *čeršav* (§20.), *Kormètov*, *Kormètev*, *Kùkov*, *Kakàlov*, *Kajmenğiev*, *Kolijàn*, *Kolijànov*, *Sakàrov*, *Selekcijski*, *Šinèkov*, *Tutèkov*, *Telkiev*, *Telk'jski*, (§27.b.), *yah*, *Bahàrov* (§27.c.β.), *Barhatl'jski* (§27.c.α.), *Gurgo*, *Gurgov*, *Palànov*, *K'ulàvski*, *K'ulàvkov* (§28.a.,b.). Rusçada: *tojaga*, *tomaša*, *xouz*, *Korsakov*, *Kozakov* (§3.).

8. Son olarak, Farsça sütunların glozlarının incelenmesinde Fars dili uzmanlarıyla türkologların işbirliğine gitmelerinin zorunlu olduğuna işaret edelim. Monchi-Zadeh ile Bodrogligeti'nin yaptıkları çok büyük şeydir. Monchi-Zadeh hangi verinin Arap harfleriyle yazılmış hangi Farsça sözcükle çakıştığını göstermiş, o sözcüğün çok başarılı bir harf çevirisini yapmıştır. Fakat bu çalışma, Fars dili tarihini aydınlatmak için Kodeksin verilerinin kullanılması değil, daha çok, bir kökenbilim incelemesidir. Bir ^{salıncası} ~~tekniki~~ yok ama, ana soruna yani söz konusu verilerle Fars dili arasındaki ilişkiye değinmiyor. Bodrogligeti, Farsça sütunlardaki glozların çevriyazısını yaparken bunun tersi bir yol, çok ^{salıncalı} ~~tehlikeli~~ bir yol izlemiş, bir yandan da Giriş'inde tanıttığı kurallara birtakım değişiklikler getirmiştir. Yadırganacak nokta şudur ki, Bodrogligeti, Farsça olmayanı Farsça diye kabul etmiştir ve, tersine, bazen de gerçekten Farsça olanı değiştirmiş ve değişikliklerini incelemiştir. Örneğin, Klasik Farsçanın *q'sü*, ona göre:

a) Arapça ve Türkçeden alınmış bazı sözcüklerde (*qadiml*/*cadiml*/'long ago = çok önce' [Ar. *qadim*]) olduğu gibi kalmıştır ve

b) bugünkü Farsçaya göre g'ye dönüşmüştür (*bağam* /bachā/ 'brazil-wood' (Ar. *baqqam*).

9. Fars dili uzmanı olmadığımız için, Farsçanın eylem biçimlerini, dilbilgisi sorunlarını çalışmamızın dışında bıraktık. O alanlarda da, Fars kökenli olmayan, fakat Kuman dilinin etkisinde kalan öğeleri işin içine sokmak ilginç olurdu.

Yazar adı verilirken göndermede bulunulan yapıtlar:

B ve Bodrogliget, A.

The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus (Bibliotheca Hungarica XVI) Budapeşte 1971.

Baskakov, N.A.

Tjurskie jazyki. Moskova 1960
Bulletin de L'Académie Royale de Belgique, Brüksel 1911, Nr 1 s.13-38 içinde. Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus.

BER

Balgarski etimologičen rečnik.
Sastavili VI. Georgiev, Iv. Galabov,
J. Zaimov, St. Ilcev. Sofya 1962.

Doerfer, G.

Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd.III, Wiesbaden 1967.

Drimba, V.

Syntaxe Comane, Bükreş-Leiden 1973.

Drimba 1970

V. Drimba, *Revue Roumaine de Linguistique*, cilt XV, 1970, Nr 3 içinde Problèmes d'une nouvelle édition du Codex Cumanicus, s.209-221.

- Drüll, D. *Der Codex Cumanicus. Geschichte und Gesellschaft.* Klett-Cotta, Stuttgart 1979
- G ve Grønbech, K. *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Kopenhagen 1942.
- Gabain, A. von *Philologiae Turcicae Fundamenta,* cilt I 1959, s.46-73 içinde Die Sprache des Codex Cumanicus.
- KQZS A.K. Kuryšzanov, A.Q. Zubanov, A.B. Belbotaev, *Kumanša-qazaqşa zilik sozdık.* Almatı 1978.
- Kuun, G. *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.* Budapeşte 1880
- Ligeti, L. *Codex Cumanicus* (Kuun'un kitabının ikinci baskısı) içinde: Prolegomena to the Codex Cumanicus. B 1 dizisi. Budapeşte 1981.
- M ve Monchi-Zadeh, D. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Indoeuropea Upsaliensa 1* içinde: Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala, 1969
- Malov, S.E. *Izvestija Akademii Nauk SSSR 1930 otdelenie gumaniceskix nauk* içinde s.347-375: K istorii i kritike Codex Cumanicus.
- Munkácsi, B. *Keleti Szemle 3,* s.245-253 içinde: Komanische Ursprung der Moldauer Tschango
- Musaev, K.M. *Grammatika karaimского языка. Fonetika i morfologia.* Moskova 1964.
- Németh, J. *Körösi csoma archivum,* II.5. Zeitschrift für türkische Philologie und verwandte Gebiete içinde: Zu den Rätseln des Codex Cumanicus, Budapeşte 1930, s.365-367.

- Radlof, W.W. *Opyt slovarja tjurkskix narecij - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. Cilt I-IV, St. Petersburg. 1895-1911.*
- Radloff, 1882. *Fonetik der nördlichen Türksprachen Leipzig 1882.*
- Räsänen, M. *Materialy po istoriceskoj fonetike tjurkskix jazykov (Rusça çeviri), Moskova 1955.*
- Samojlovic, A.N. *Doklady Rossijskoj Akademii Nauk, B-dizisi 1924 içinde s.86-89: K istorii i kritike Codex Cumanicus.*
- Şiraliev, M. *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı 1962.*
- Tietze, A. *The Koman Riddles and Turkic Folklore, Berkeley-Los Angeles 1966.*
- Tryjarski, E. *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. Varşova, 1969-1972.*
- Tumaşeva, D.G. *Konbatyş Seber tatarlary tele. Grammatik ocerk häm suzlek. Kazan 1961*

1

Kumanların farsçasıyla ilgili:

p.93 Hem B filan şeyi yazdı diyor, hem B'ye göre: başka bir şey veriyor.? Pek anlamıyorum.

p.95 formatif ve gramatikal için yazdığım doğru mu?

p.95 en son satır 'sağ' ön mü demekmiş? Bende s. 13

p.97 orta 5. satır 5. hazar dili mi? Bende s. 15.

p.98. Bock pek çok anlama gelir, Türkçesini yazmadım. Bende s.16/15.satır. Kumancası : eckı

Yine aynı sayfa. Bende 16/23 Hosen nedir? Yazamadım. Kumancası 'konca'ymiş.

p.98 Bende 17 qorqunc karşılığında Furcht var. Doğru mu? Not ister mi?

Bende 17/19 da p.99 birinci satır: v.socul- çevirisi verilmemiş. Orada zaten ufak bir karışıklık var. Hiçbir infinitif için başa v. Yazılmamışken, buna yazılmış ve çeviri unutulmuş. Atalım mı? Bu durumuyla sırtıyor.

Aynı sayfada yakınmak karşılığı 'sich schämen' verilmiş. Yine bir karışma mı var acaba?

Aynı sayfada Deckel'e ne yazacağımı bilemedim. Kumancası 'yapkiç' gibi bir şey. Bende 17/26 ?

Farsça çaşiden karşılığı büyük harfle Schmecken verilmiş. Farsçasından infinitif olduğu belli. Ben yanlışlıkla büyük harfle yazıldığını düşünüp tadmak koydum. Ne dersiniz?

Bende 21/2, Fr.da 101/3 'verleucht' ne demek? Kumancası karguzlu.

Aynı sayfa. C) nin sonları, bende 21 / 18 ruşen için dear yazılmış. Bir şey yapamayız. Not koyalım mı?

p.101 de 11. in 7.satır ikinci 17 rakamının önünde p. olmaması gerekir, sanıyorum, ben koymadım. Yanlış mı anlıyorum?

2

Bende 23 ün başları, p.101 § 1 in ortası go down için aşağı inmek, düşmek yazdım.

Night quarter'in ne olduğundan emin olmadığım için Türkçesini yazmadım. Gecelenecek yer mi? 'morning quarter' sabah patirtisi, sabah telaşı demekmiş. Bende 23, p.102 § 1in sonları.

Aynı sayfada azan / asam için adam deniliyor, doğru mu?

Yine aynı sayfada 13/a altında 'schreiben önceki 'çis-' değil, çif- olacak.

Ben bir şey yapamıyorum.

Bende 24/13 p.102 in fine: grenness nedir? Greenness olabilir mi? Bir şey yazmıyorum. Farsçasından anlaşılabilir mi?

p.105 in ilk satırındaki 'se réalise'in ne demek olduğunu bilmiyorum.

Galiba 'yazılır' demek istemiş. Bende 27 / 15.

Aynı sayfada b) altında pek anlayamadığım bir şey var. Bakalım. Bende 27/27

p.107 de Ligeti'nin notu içinde (which?) var. Mollova Hanım mı yazmıştır? Fransızca makalede İngilizce sözcük? Bende 30 / 24.

Bende 31/10 p. 107 §2 sonları: Glas karşılığı 'cam' yazdım ama bardak filan da olabilir. Kumancasından anlaşılabilir mi?

Bende 32/13 p. 108 /11 'pulse' nedir? Farsçası mayas. 'mercümek'ten sonra geldiği için 'tahıl tanesi' yazdım. Yanlış olmasın?

Onun biraz aşağısındaki 'affair' için hiçbir şey yazamadım. Daha sonra yine geçecek.(p.111 ve bende 37 sonları).

Yine p.108 deki uzun § in sonlarında cürüm karşılığı 'punishment' verilmiş. Ne cürüm yazdım ne ceza.

Sağ bacağı uzun h ile n aynı şey mi? p.109 un en sonu. Bende 35/3

Bende 35/16 p.110 a) altında . Almandada küçük harfle yazılacak 'heilige' var mı? Ben onu 'heilig' yaptım. İsterseniz baş harfi büyük yapalım. O zaman Türkçesi de biraz değişecek.

3

Aynı sayfa b) altında 'quarret' ne olabilir? Bir şey yazmıyorum.

p.111 satır 9 st. diye bir kısaltma var ki, kısaltmaların arasında yer almıyor. Belki 'substitut = ikame edilmiş' anlamında? Bende s.36 nın en sonunda. Olduğu gibi yazdım.

Biraz aşağısında Arapça halı için 'maternal uncle' yazılı. Olduğu gibi yazdım.

Bende 37/21 p.111 alttan 14. satır 'will'?

Yine aynı sayfalar, yine sonlar. Hodgâmlık için wilfulness yazmışlar? 'İnatçılık' dedim ama, doğrusu selfishness, bencillik, değil mi? Hemen onun arkasından col. diye bir şey geliyor. Kısaltmalarda yok. daha doğrusu var ama, sütun demek. Bu, o değil. Atlıyorum, çünkü orada zaten bir karışıklık olmuş.

Hemen altında galangale diye bir şey var.

p.112 nin en başında Sakarov 'seher' ile ilgili deniliyor. Doğru mu sizce?

p.112 alfa altında st nedir? Yanlışlıkla olabilir. Düzeltildiği olabilir. Fakat hangi sözcüğün kısaltması? Ben 'yerine' kullandım. Doğru mu?

p.113 § 28 in fine Bir karışıklık yok mu? 'köpek' sözcüğünün çeşitli karşılıkları arasına 'taş' sözcüğü girmiş gibi.

Bende 42/17 p.114 § 31,b altında tedavül için apparitor denilmiş. Türkçesini yazdım ama içime hiç sinmedi.

p.115 'gazel' karşılığında 'thread' için Türkçe bir şey yazamadım.

Bende 44/10 p.115 conclusion'un hemen yukarısı: 'lead' kurşun mu, yedip götürme mi?

Bu hanımın makalesinde çok geçen ve bir türlü doğru bir karşılık bulamadığım şu var: ulus adı+izm. Bu sözcük bir anglisizmdir, öteki bir italianizmdir gibi. Makalenin sonundaki özetle oldukça önemli. Acaba türkologlar ne diyorlar buna?

(4)

Bende s. 46/12 de başlayan Tümce anlam olarak ters değil mi?

Bibliyografide Munkacsi'nin kitabı 'Komanischer Ursprung' diye başlıyor

(r) yi attım. Orada yazılı olan doğru bile olsa, dikkati çekiyor, yanlış

gibi.

p88 Musave geri mi, ileri
mi gitmiş. Rusçasından auletler.

Telefondan sonra farkettim ki,
Jahon Knil yazmışım bir 504
kırde.

bu sözü etmeseydi c' harfini de
kullanıyor. - - - p98
Ş de var

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TL1106.27

Kodeks Kumanikus'ta yeni bulgular

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TL/106.23

Mefkûre Mollova

Paris

The Codex Cumanicus has not yet
unveiled all its secrets. Ligeti

56^{ön} - 57^{arka} - 80^{arka} - 82^{arka} yapraklarındaki Kumanca-Almanca¹ deyimcelikler (gloserler) denen şeylerin (66^{ön} 12 sol süt ve 66^{arka} yapraklarda parça parça karşımıza çıkan Latince-Kumanca deyimcelik de içinde olmak üzere) sözlükbilimsel verilerden oluşmadığı, garip bir biçimde² açıklamalar almış metinleri içerirler; sözcükler, belki yabancı bir dile çevrilmelerini kolaylaştırmak için birbirlerinin altına sıralanmıştır, çoğu da uzmanlarca yorumdan geçirilmiştir.

Metnin yeniden oluşturulması

Bunlarda metin aramaya bizi iten şu belirtiler oldu:

1)Yalın durumdan başka durumda adların varlığı. Örneğin

“avstírmaga den munt rvm

jteberímen ích [to]fe.” (58^{ön} 7-8^{sol})

Burada soldaki yazılar Türkçe, sağdakiler Almancadır.

Asturmaga sözcüğünü Kuun (s.247) ‘fauces’ (boğaz), Grønbech: avystyr- ‘den Mund bewegen; schwatzen’; KQZS. Av /i /ztír- ‘kóp sóylet’ (çok konuşurmak) diye çevirirler. Radloff *Versuch*'una bu sözcüğü almamıştır.

¹ Türkçe sözcükler yalnızca Almancaya değil, bazen İtalo-Latinceye, hattâ seyrek olarak bir Slav diline de çevrilmiştir.

² Bunlar Turfan yazılarının Sanskrit dilinde yazılı bir tümcenin bir bölümünün Türkçeye çevrildikten sonra arkasından çevrilmemiş bölümün geldiği bazı Budist metinlerini andırır. Böyle bölümler birbirini izler (örn. bkz. Gabain 1954, s.8 et özellikle WZKM s.144-5).

İkinci Türkçe yazı Kuun (s.277) tarafından joberimen 'pungo' olarak okunmuştur; Grønbech bu sözcükte *it-* 'stossen' eylemini bulur ve KQZS yazarlarınca kabul edilmiş olan *iteberimen* 'ich stosse' örneğini verir.

Austírmaya yönelme durumunda bir sözcüktür (Kodeksin birinci bölümünden *-maya* 'lı birkaç örnek, Kodeksin Türkçesinde *-maya* 'lı bir eylemlik (infinitif) bulunduğu tanıklık eder, nitekim Troki Karaimcesinde *-ma*'lı, Gagavuz dilinde *-maa*'lı eylemlikler vardır³), fakat buradaki Almanca çeviri Almanca eylemlik değildir.

Biri ötekinin altına yazılmış iki sözcüğü birlikte alırsa *Austírmaga iteberímen* '(onu) konuşturmak için (onu) itekliyorum' dizimini elde ederiz (bkz. aşağıda bir sonraki bölüm).

2)Derinleştirilmiş bir gözlemden sonra fark ediyoruz ki, yalın durumda bir adla bir sonraki satırda yer alan çekimli eylem arasında bir izlek bağı yanı tematik bir bağ bulunuyor. Örneğin

"kossieı vi seyr	dictator
teñnıf etti	dıctauıt (66 ^{ön} 33-34 ^{sağ})

Burada şunları görüyoruz: Türkçe *qoşşıcı, seyr, tasníf etti* ve Latince ve 'veya', *dictator, dictatuıt*. Bu sözcükleri yatay olarak bir sıraya dizersek şunu elde ederiz: Türkçe *Qoşşıcı vel seyr tesníf etti*. 'Manzume yazarı ya da şair yazdı'; Latince *Dictator dictauıt* 'Yazar yazdı'.

3)Yinelenen sözcükler görülmektedir. Bir sözlükte böyle bir şey olması alışılmış değildir. Örneğin "Amrak" (59^{ön} 14^{sağ}, 81^{arka} 39^{sağ}) *amraq* 'dost'.

TK/106.28

³ KİRİL YAZISI.....Moskova 1978, s.116.

sonuçlar yüreklendirici oldu. Önümüzde yalnızca tümceler değil, söylevler, olgu betimlemeleri yayılıyordu.

* * *

Metni yeniden oluştururken verileri, verilerin yerlerini değiştirmiyoruz, yeni sözcük ya da biçimbirim eklemiyoruz. Yazık ki, yapıklarda yıkıma uğramış bölümler sözcenin sürekliliğine büyük zarar veriyor.

Aşağıda yeniden oluşturulmuş bir metin veriyoruz. Ötekilere tam örnek olacıklardan bir metin değil, çünkü öyle bir metin için ek açıklamalar yapmamız gerekirdi. Metne şu başlığı verdik:

Yabancı din adamı konusunda

(yapr. 81^{arka} 30^{sağ} -40^{sağ})

~~Kişiler: İki kişi ve din adamı~~

Din adamı -(30) *Yógóärdírmen*, (31) *Xoatdírmen*.

Birinci kişi (ötekine) -(32) *Tatar tilgä kóneldí*. (34) *Qırlow!* (35) *Tin* (yer~)yär, (36) *tarlow* (37) *kírígib*. (38) *Baursaqdír*, (39) *amraqdír*.

İkinci kişi - (40) *Kógerípdír*.

Çevirisi:

Din adamı - Zayıfım, güçsüzüm.

Birinci kişi (ötekine) - Tatar dilini pekâlâ iyi konuşuyor. Yar! İssız yerler (Almanca çeviride: nadas toprakları, ekilir topraklar birleşti. Sevilir, bir dosttur.

İkinci kişi - Utanıp sıkıldı.

Bu yeniden kurgulama, düsseldir. Gerçekten bir din adamı söz konusu muydu? Hangi dinin? Asya'da bir Budist mi, Manikeist mi, Nesturi mi? Yoksa Avrupa'ya yeni kabul edilmiş bir Hıristiyan mı?

Tatar tı 'Tatarca'nın Kodeksin kaleme alındığı dönemde kapsamı daha genişmiş, aşağı yukarı bugünün araştırmacılarının Türk terimine verdikleri kadar geniş bir kapsamı varmış.

"Yar (ya da çukur)! İssız yerler (//nadaslıklar), ekilir topraklar topraklar birleşti" şöyle bir düşünceyi dile getiriyor olabilir: "İnsanları birbirlerinden ayıran yar. Anımsıyorsunuz! Göçebeler ve tarımcılar onun sayesinde birleştiler, değil mi?"

Yeniden oluşturulan metinlerde

Şamanizm özellikleri

Yeniden oluşturulan metinlerde hâlâ izleksel belirsizlikler, kapalı anlamlar vardı. Bunun üzerine, Şamanizm yazınına başvurmak gerekti. Karşılaşılan durumların olanca karmalığını kavrayabilmek için aşağıdaki tabloyu göz önünde bulundurmak gerekir: Genellikle Şamanın oturumu bir yurt yani göçebe çadırı içinde ve gece yapılır. Yurdun ortasında dört köşe ocak bulunur. Hazırlıklar bittiğinde şaman, kapının karşısında olmak üzere, ateşin yanı başına oturur. Her iki yanına yardımcı ruhların imgelerini alır. Bunlar insan biçimli ve hayvan biçimli olabilir ve genellikle tahtadan, keçeden yapılmış şeylerdir. Oturum bir hastalık iyileştirilmesi amacıyla düzenlenmişse, o durumda şaman başka bir imge ile, hasta kişinin imgesiyle donanır, bu, genellikle hayvan biçimli bir imgedir. Klanın (*tös* denilen) atalarının ruhlarını, çeşitli tanrısal varlıkları ve ruhları çağdıktan sonra törensel işlemlerine başlayan şaman, hastayı iyileştirmek için önce hastanın vücuduna yerleşmiş olan hastalık ruhunu o vücuttan çıkıp gitmeye çağırır. Bu amaçla, örneğin, bir hayvanı kurban etmeyi önerir, fakat ruh karşı koyabilir. Bununla ilgili olarak Anisimov (s.109) şöyle yazar: "KİRİL YAZISI" Tahmin edilebilir ki, öfkeli bir durumdayken şaman hastalığın ruhunu itip kakacaktır, ruh da

susacak, onunla iletişime girmeyecektir, çünkü ikisinin arasında tam bir pazarlık, çekişme vardır.

Austirmaga iteberimen -bizim yeniden oluşturmamıza göre- bir kadın hastanın tedavisinin söz konusu olduğu bir metinde geçmektedir, bu tedaviyi şu sözlere dayanarak belirleyebiliyoruz:

vurcîq ilermen

“vurcîk yen şpille

ilermen. ich henge” (58^{ön} 18-19^{sol})

Kuun, Grønbech ve KQZS’in yazarları için, burada *vurcîq* ‘öreke’ ve *il-*‘ten (KQZS: *il*) ‘ilermen’ ‘tutturmak’ sözcükleriyle karşı karşıyayız. Bizim yeni yöntemimize göre, bu iki Türkçe sözcük (ve onlarla birlikte Almanca sözcükler) bir önerme oluştururlar: *Vurcîq ilermen*. ‘Örekeyi tutturuyorum’. Bu metni oluşturmuş kimse için, her şey açıkça söylenmemekle birlikte açıktır. Fakat bizim için, örekenin âdetler, gelenekler içindeki işlevi ve yerini açıklamak gerekir. Örneğin, Altay Türkleri, bebeği rahatsız ettiği varsayılan cinleri kovmak için bebeğin beşiğine bir kamçı, oklar, dikenli bitkiler asarlar. Bazen, şayet çocuk erkekse beşiğe içinde oklar bulunan bir sadak, kızsâ öreke biçiminde bir nazarlık asılır.⁴ Rudenko’ya (s. 323) göre, bu durumlarda Başlırlar nazarlık diye ayı tırnapı, ayı dişi asarlarmış, çünkü hastalığın ayıdan korkacağına inanılmış. Şaman yazınında Sibiryâ halklarının ayıya duydukları tapınç önemli yer tutar. Doğu Türkistan Türklerinde şu âdet gözlemlenir: “As long as Bakhta lay in her cradle there was also an amulet fastened to the piece of wood which served as the handle of the cradle. When she began walking, she was dressed up in a small frock onto which some strange figures were sewn . Their purpose was that the evil eye should look at these figures and thus forget to harm the

⁴ KİRİL YAZISI.....s.27

little child.” [=Bir nazarlık da, Bahta beşikte yattığı sürece beşiği sallamaya yarayan tahta sap üzerine tutturulmuş olurdu. Kız yürümeye başlayınca kendisine minik bir entari giydirilir ve bu entariye acayip görünümde nesnelere dikilirdi. Bundan amaçlanan, kem nazarın nesnelere çevrilip küçük çocuğa zarar vermeyi unutmamasını sağlamaktı.] (Jarring, s.10).

Potapov'un bu konuda verdiği değerli bilgileri alıntılımadan geçemeyeceğiz:.....KİRİL YAZISI.....⁵ Demek ki, modern Türk etnografisinin bu üstadına göre, küçük bir kız çocuğun beşiğinin baş ucuna ufak bir öreke asılır ya da küçük bir nazarlık-öreke beşiğe saplanırdı. Bu nesnelere beşik yaşındaki çocukların koruyucusu olan Umay'ın nesneleriyle. Altaylı bir topluluk olan Şor'lar, o yaşta çocuğun ruhuna *umay* derler. O yaşta sonra çocuğun ruhu *qut* adını alır (J.-P.Roux bu sözcüğü 'viatique de vie' [=yaşam yolluğu] diye çevirir) ve bu, yaşlılığa ve ölüme kadar sürer (Potapov, a.g.y., s.271).

“Bon” dininin Tibet ikonografisinde ok eriliği, öreke dışı ilkeyi simgeler.⁶

cúwre kíy-

Eski inanışa bir başka örnek de *cúwre kíy-* 'giysisini tersine çevirip giymek' deyimidir. “εvvre kíydí hα hat das αβαχ vmme gekart” (82^{ön} 24^{sol}). Böyle bir deyim varlığı Kodeks üzerinde çalışan öteki uzmanlarca da kabul edilir [Grønbech'te: *cúwre kíjdi* 'er hat (das Kleid) verkehrt angezogen' (çövre maddesinde)]. Fakat uzmanlar deyim gösterdiği işlemi açıklamazlar. Giysi niçin tersine çevrilerek giyilir? İnan (s.199) Şamanistlerde yas belirtilerinden birinin giysiyi ters çevirip giymek olduğunu yazar. Kendisi, Kırgız-Kazak kadınların giysilerini ters

⁵ KİRİL YAZISI.....276

⁶ R.Nebesky-Wojkowitz, *Oracles and Demons of Tibet*, Lahey, 1956, s.25, KİRİL YAZISI....Moskova, 1977, s.22.

giydikleri bir törene tanık olmuştur. Bizim üzerinde durduğumuz örnekte, böyle davranan bir erkektir. (Ortaçağ Almancasında $h\alpha$ = modern Almanca er 'eril o'). Şu halde denilebilir ki, eskiden yas tutan erkekler ve kadınlar giysilerinin ters çevirip giyerlermiş, fakat zamanla bu âdet sadece kadınlarda kalmıştır.

~~Gordlevskij (s.166), XIV yy da yaşamış olan İbni Batuta'nın Emir İbrahim'in annesinin gömülmesiyle ilgili garip şeyler anlattığını yazar: "KİRİL YAZISI..."~~ Yine Gordlevskij Selçuklu sultanının beyaz satenden bir giysi giymiş olduğunu, beylerin de başlıklarını ters çevirmiş olduklarını anlattığı başka bir yerde (s.86), Yahudilerin, üzüntü, dert işareti olarak kravatlarını ters taktıklarını sözlerine ekler.

~~İnan (s.184-185) da, Şamanistlerde ölüyle gömülen nesnelere kırılabilir olanların kırılıp da gömüldüğünü yazar. Bunun nedenini öte dünyada her şeyin tersine döneceğine, kırılmayan nesnelere öte dünyada ölüye kırık olarak sunulacağına inanılması ile açıklar. Anisimov (s.72) *ugu buga*'dan yani 'yukarı dünya'dan söz ederken aynı şeyi söyler: KİRİL YAZISI..."~~

Şu halde, Şaman inancında bir kimse, giysisini tersine çevirip sırtına geçirdiğinde, ölmüş yakınının yazgısı ile dayanışma içinde olmuş oluyor.

Şamanlığa özgü bir başka nokta da şudur:

"ter] [ozlar 09 [ozlema]

he ret.czornlích nícht gvtlích" (81^{ön} 32-33^{sol})

kuun (s.297): ters sözlär (,) ong sözlemäs 'iracunde loquitur, comiter non loquitur'; Grønbech bu tümceyi şöyle çevirir: 'er spricht unfreundlich und spricht nicht entgegenkommend' [=Dostça olmayan bir biçimde konuşuyor ve nazik konuşmuyor]. Bu çeviri, Drimba tarafından kabul edilmiştir(s.101).

Şaman anlayışından yola çıkarak *Ters sözlär, oñ sözlemäs* tümcesini şöyle çeviriyoruz: 'O(Şaman) sözcükleri tersinden söyler, doğrudan konuşmaz.' Şayet bu sözler bir çevirmenin sözleryse ve o çevirmen, şamanın vecde gelince anlaşılmaz bir söylev verdiğini anlatan açıklamacı-rahibin sözlerini aktarıyorsa, çevirimiz doğrudur. İnan'da (s.120) şunu okuyoruz: "Kamların ayin sırasında okuduklarını, bilhassa vect halinde söylediklerini tesbite imkân yoktur." Çünkü, şamanlık uygulaması sırasında şaman kendi ruhlarından birine dönüşür ve yeraltındaki ölüer dünyasına iner, orada her şey bizim dünyamızın tersidir (bkz. yukarıda *cúwre kíy-*), hattâ dilleri bile insanlar tarafından hiç anlaşılabilir (bkz. Anisimov, s.73). Anisimov (s.209) böyle bir olayı şu sözlerle anlatır: "KİRİL YAZISI....." Tokarev'e göre (s.189-190) KİRİL YAZISI....."⁷ "Yazılı ya da sözlü dil simgesel değerlerle doludur: imgeler, düşünceler, duygulanımlar, sesler, çizimler vb.. Bu, açıkça anlattığı her şeyde olduğu gibi, bir ölçüye kadar, açıkça söylemediği şeyler de böyledir. Sözcükten gerçekliğe geçiş tomurcuğun açılması gibi bir *açılmadır*. Dile, insanlar arasındaki iletişim aracıdır ama, aynı zamanda yaratık ve Yaradan arasında da dua yoluyla iletişim aracı olur." "Tanrının yaratıcı istencinin simgesi olan söz aynı zamanda birincil esinin de simgesidir. Çoğu zaman *yitirilmiş* söz peşindeki arayış, *birinci esin* peşindeki arayıştır." (Simgeler sözlüğü, 'dil' maddesi); ayrıca krş. Apollo tapıcının rahibeleri Püthiyaların ayinler sırasında anlaşılmaz, hecelere bölünemez sesler çıkarmaları.

⁷ Ayrıca bkz. KİRİL YAZISI.....Moskova-Leningrad, 1949, s.326-327. KİRİL YAZISI.....Moskova,1973, s.119...

Yeniden oluşturulmuş metinlerde
Şamanizm-Budizm ile ilgili nitelikler

Şimdilik tek bir örnek vereceğiz: "ko9rov en ſchelle" (82^{arka} 24^{sağ})

Kuun (s.264): kongrov "campana"; Grønbech: qoñrov
"Schelle", KQZS: qoñrov 'aynı anlam'; Radloff almamıştır.

Bu terim Şamanist-Budisttir ve Şamanist-Budist bir metinde geçer, fakat bir sözdizinsel (sentaksik) grupun parçası değildir. Bu nedenle bağlamı içinde ele almayacağız.

Çanın şamanlar ve Budist rahipleri tarafından dinsel törenlerde kullanıldığı bilinen bir şeydir. Rubruck da (s.128) Uygurların Budist tapınaklarını anlatırken bunların Hıristiyan kiliselerindeki benzer çanları olduğunu yazar. Bugünün Tuvalılarında da Lama tapıncı âdetlerinde göre yapılan gömme töreninde çeşitli şeyler arasında, sapında buda resmi kazılı bir qoñya yani ufak çan, kampana kullanılır. Lama, kutsal kitabını okurken sol elinde qoñya'yı, sağ elinde tambra'yı - bu, kaynana zırlıtısına benzer bir âlettir- tutar (Potapov, s.387-388). Tibetli din adamın sağ elinde vajra (eril öz: yıldırım) gösteren bir yüzük, sol elindeyse üzerinde çan resmi bulunan bir yüzük vardır. Vajra karşısındaki çan, görünüşler dünyasının karşısındaki olaylar dünyası anlamına gelir. Görünüşler dünyası sesin hızla yok olmasıyla simgelenir. (Simgeler sözlüğü, 'çan' maddesi). Çan zaman ölçümü aygıtı olarak kullanılmıştır. Hallade, Çin sanatını çözümlerken (III, s.71) "ölülerin çoğu zaman ufak çanlarla süslendikleri"ni yazar.

Anisimov (s.178) ^{Evcukle, de} Şamanist din adamının ¹⁴ cüppesinin arka eteğinde ufak çingiraklar bulunduğunu, bunların sesinin şamanların yardımcısı ruhların sesini simgelediğini yazar. ^{Selleupların} Başka bir yörenin Şamanist âdetlerinde de, çingirak sesi hastanın vücuduna yerleşmiş

hastalık ruhunu kovmaya yarar.⁸ Ionova T. Akiba'nın Kore Şamanizmi konusundaki henüz yayınlanmamış yapıtında(s.129) şamanla ilgili eşyanın en eskisinin çingirak olduğunu yazar.⁹

Kodeks Kumanikus'un
Hıristiyan dinsel metinlerinde
Şamanist-Budist özellikler

61^{ön} - 71^{arka} yapraklarında bulunan Hıristiyan metinlerinin pek çok Türkçe sözcük ve deyimini satır aralarında Latince çeviriler almıştır. Bunların çoğu Şamanist-Budisttir. Şu terimlerin üzerinde duralım: *sarχít, ólúm bawlerí, yertínci*.

sarχít, sarχít-

“[arHit” (57^{arka} 14^{sağ}, 72^{ön} 16)

57 sayılı yaprakta bu terim Latince ‘fazlalık, bolluk’ anlamına gelen superfluum sözcüğüyle, 72 sayılı yapraktaysa ‘geri kalan, artık’ anlamına gelen residuum sözcüğüyle çevrilmiştir. Kodekste superfluum ile çevrilmiş başka Türkçe sözcükler de vardır. Bunlar”artmac (25^{arka} 16, 58^{ön} 18) *artmaq*; “artchan ul artuc” (38^{ön} 18) *artqan* vel *artuq* ‘artık’; “tokluk” (81^{ön} 20^{sağ}) *toqluq* ‘bolluk’ sözcükleridir. ‘Senin bolluğundan’ (Latince: tua abundencia) anlamına gelen “elbeklígı9dâ” (70^{arka} 5) *elbeklígıñdân* sözcüğünü de ekleyelim. Böylece, elimizde sarχít ‘bolluk, artıklar’, *artmaq*, *artqan*, *artuq* ‘bolluk’ (ve gücül olarak ‘artık’), *toqluq*, *elbeklígı-* ‘bolluk’ sözcükleri olmuş oluyor.

Ligeti Moğolca ‘fazlalık, kurban eti artığı’ karşılığındaki *bilegür*, Tibetçe / *haq-ma* sözcüklerini incelerken ‘kurban içkisi artığı’ anlamına gelen Uygurca *qalınçu*, Moğolca *sarqud* sözcüklerini verir. *Sarqud*

⁸ KİRİL YAZISI.....Moskova-Leningrad, 1949, s.362.

⁹ KİRİL YAZISI.....Moskova, 1980, s.20.

sözcüğünün çevirisi, Kozin tarafından 'şarap', Haenisch tarafından 'kurban şarabı', Pelliot tarafından 'kurban içkisi' diye verilir. Ligeti sarχít sözcüğünü Grønbech'in çevirisiyle ve çeşitli kaynaklardan ve sözlüklerden başka aldığı değişkeleriyle birlikte verir. Sözlüklerde *sarqít*, *sarqud*, *sarqut* 'seçkin konuklara sunulmuş içki (ve yiyecek) artıkları' anlamını taşır. Ligeti'ye göre, bu sözcük *sarq-* 'herabfließen + -t dizimine dayanmaktadır. Bu dizim şöyle bir anlambilimsel evrimden geçmiştir: 'damla' > 'son damla' > 'tortu' > 'içki artığı' (bundan da 'yiyecek artığı'). Ligeti şu sonuca varır: "Bu Türkçe sözcük herhalde kurbanla ilgili sözcük dağarındandı."¹⁰

Tuvalılarda *sartiq* sözcüğü bulunur (*sarχít*'in geçüşme [metatez] yoluyla oluşmuş bir değişkesi?). Potapov bunu şöyle belirler:

"KİRİL YAZISI.....(Potapov, s.183-184).

'Bolluk' anlamı taşıyan *sarχít*, *artmaq*, *artqan*, *artuq*, *toqluq*, *elbekliq* sözcükleri Sanskrit dilinde birincil değerdeki Süt Denizi'nin yayıktan geçirilmesi sonucu elde edilen nesnenin adı olan *amrita* sözcüğüne denk düşer. Bugün yaşayan Şamanist Türk topluluklarında 'süt rakısı' için kullanılan ve Arapçadan alma olan *araqa*, *araqı* sözcüğünün Asya kökenli bu inanışa daha sıkı bağlı olduğu söylenebilir. Kabul edebiliriz ki, Moğolca *sarχat*, Türkçe *sarχít* sözcükleri de başlangıçta 'süt rakısı' anlamına gelmekteydi.

sarχít, *artmaq*, *artqan*, *artuq* (Kodeks içinde), Uygurca *qalınçu*, Turfan yazılarındaki *qâliliq*, *arttoqlûh* (Gabain, 1954, s.46 da bu iki sözcükten birinciyi - Reste, ikinciyi - Überschuß olarak çevirir) sözcüklerinin 'artık' anlamına gelince, dinsel amaçla yakılmış ateşe et lokmaları atılan, içki dökülen bir törenin artıklarını gösterir ve Hinduluktan Budizme geçmiş bir Şamanist terim söz konusu olabilir.

¹⁰ L. Ligeti, *Acta orientalia Academiae Hungaricae*, XXVII.cilt/2, s.154,161 de *Histoire secrète* (=Gizli

Bilindiği gibi, Hindistan Hindulukta tanrılar (pudja) onuruna düzenlenen törenlerde, tapınaklarda rahiplere inananlarca armağan olarak üzerinde kurban diye verilecek malzeme bulunan tepsiler sunulurdu. Rahipler, ellerinde tepsiyle kutsal varlıkların resimlerinin önünde dolaştıktan sonra, tepsideki balzemenin bir bölümünü tapınağın gereksinimleri için saklar, artanı cemaate verirlerdi¹¹. Burada söz konusu olan artığın bu tapınak artığı olduğu düşünülebilir. 57 sayılı yaprakta geçen *sarχít* 'bolluk, yiyecek içecek bolluğu' anlamına gelmektedir. 72 deki *sarχít* sözcüğü, Latince bir ilâhinin Türkçeye çevirisinde kullanılmıştır. Konumuzu ilgilendiren -ve Drimba, s.294 den aldığımız- dizeleri sunuyoruz:

Latince: *cuius exuberantia
mundi complevit spatia.*

Türkçe: *anca caqlı kım bu ğahan
toldı barca sarχítıñdan.*

'O derecede ki, bu dünya tümünden senin bolluğunla doldu'.

Radloff (1887, s.104):

*anca caqlı kim bu ciqan
toldı barca sahitiñdan
'So lange bis diese Welt
Erfüllt war von deinem Ueberflusse'*

Grønbech: *sarχít* 'Überrest, Überbleibsel'

Drimba, s.274, 287:

*anča çaqlı kim bu ğahan
toldı barça sarχitiñdan.
'dünya tümünden senin artıklarınla doluncaya kadar'*

tarih) içinde: *Le sacrifice offert aux ancêtres*(=atalara verilen kurban).

¹¹ KIRIL YAZISI.....Moskova, 1973, s.53.

Şu halde Radloff "sarhit"i (Kuun'dan alarak, çünkü Kuun'un yayınından yararlanmıştı; orada s.204 te sarhit için superfluum ve residuum karşılıkları verilir) *sahit* 'Ueberfluss' diye yorumlar; Drimba satır arasındaki Latince çeviriye sıkı sıkıya bağlı kalır ve *sarχit*'i 'artık' diye çevirir.

İlahideki Latince *exuberantia* 'bolluk' sözcüğü Türkçeye *sarχit* önce 'bolluk' daha sonra da ek olarak 'artık' anlamlarıyla çevrilmiş oluyor. *sarχit*

Kodekste bir de *sarχit*- eylemi vardır, bunu 'sarχit'tan damlatmak, sarχit'tan serpmek' diye çeviriyoruz:

"[arHítir · is ziyget .]" (82^{ön} 12^{sol})

Kuun (s.294): sarhitir 'dimittit' (*dimitto* 'geri göndermek') is ziyget 'stillat' (*stillo* 'damlatmak, damıtmak') (s.368), Grønbech: *sarχyt*- için 'herabtröpfeln' karşılığını verir ve şu açıklamayı yapar: "Vielleicht vom deutschen Schreiber missverstanden, da das Verb sonst immer transitiv ist); KQZS: *sarχit*- 'sarkıt' (asmak). Sözcük Radloff'ta yoktur.

Kendi çevirimiz üzerinde direnmemiz için birçok neden var:

1)bu, Şamanist-Budist bir metnin içinden alınmıştır; bir cenaze töreniyle karşı karşıyayız.

2)*sarχyt* adıyla ses benzerliği ve köken ortaklığı vardır.

3)Kuun'un *is ziyget* çevirisi 'stillat'tır.

4)Grønbech bu konuda bir kuşku öne sürmüştür.

Bu anlamıyla *sarχyt*- eylemi de *sarχyt*'in aydınlığa kavuşmasına yardımcı olmaktadır.

Potapov (s.242) Tuva gelininin kocasının *aal*'ına yani köyüne geldiğinin ertesi günü *torel* ya da *alyanip beer* yapıldığını yazar. Bunda gelin kocasına bir bardak süt sunarmış. Damat o süttten içtikten sonra bardağı babasına geçirirmiş. Daha sonra gelin kayınvaldesine ve hazır

bulunan yakınlarla armağan verir, ateşin üzerine süt serper, sütün kalanıyla ocağın ağzını ıslatır ve iyi, mutlu bir yaşam dilermiş. Belki Kodeks Kumanikus'ta *sarcif* denilen edim budur. Bu edimde pek bilinen ve Şamanizmden önce var olan ateş tapıncını görmekteyiz.

ólúm bawlerí 'ölümün bağları'

Awe! ólúmníñ bawleríní

úzdí bízgä kók yer χanf... (72^{ön} 21) 'Selâm sana! Göğün yerin kralı bizim için ölümün bağlarını kopardı...' (Drimba'dan alarak alıntılıyoruz, s.288).

Bunun karşılığı olan Latince ilahide şöyle denmektedir:

Ave, qua mortis vincula

solvit rex ante saecula (Drimba'dan alarak alıntılıyoruz, s.294).

ólúmníñ bawleríní úzdí deyimini, ek olarak, Latinceye *mortis vincula rupit* sözcükleriyle çevrilmiştir. Şu halde, okuyan kişi deyimini acayip bularak anlamını sormuş olmalı.

ólúm bawlerí Şamanizmle açıklanır. Şamanist inanışa göre, her insanın üç asal ruhu vardır: bir gölge ruh, bir somut ruh, bir de yazgı-ruh. Birincisi, yaşayan kişinin içinde bulunur. Kişinin vücudundan çıkıp canının istediği yerde dolaşabilir. İnsanın kendini düşte görmesi, düşte bilinmeyen ülkelerde dolaşması, tanımadığı adamlarla konuşması olgusu ruhun vücuttan böylesine ayrılışı ile açıklanabilir.

Somut ruh, kişi yaşadığı sürece vücuttan ayrılmaz.

Yazgı-ruh insanın vücudunun dışındadır bulunur. Birtakım göze görünmez ipler onu öte dünyanın tanrısal varlığına bağlar. İnsanın yazgısı o tanrısal varlığın elindedir. Tanrısal varlık, yazgı bağını koparırsa, insan ölür. Bazen şaman, o tanrısal varlığın izniyle, kopan ipi

yeniden bağlayıp insanı ölümden kurtarabilir. Anisimov (s.61-63) bu bilgiler Evenklerden söz ederken verir. Bunların eski Türkler için de geçer olduğu söylenebilir.

Fakat burada değişik bir durumla karşı karşıyayız. Ademin sonsuza dek ölüme mahkûm edilişi, ölümün bağları biçiminde düşünmüştür. Bunlar belki öte dünyanın tanrısal varlığına bağlıdır ve Hıristiyanların Tanrısı o bağları koparıp insanoğlunu ölümden kurtarmıştır(?)

Bu dizeler sekiz hecelik yapıda bir şiir olan *Ave porta paradisi* ilahisi içinde yer alır. Bu ilahide ilk dize dokuz hecelidir. Böyle olması iki yolla açıklanabilir: 1) *Awe ólúmníñ*... İki sözcük fonetik olarak birbiriyle birleşir yani bir aferez olur, 2) bir değişikde sekiz hecelik şu olmuş olabilir: *Awe ólúm bawleríní*, fakat kopya etmekle görevli bir kişi *ólúm* sözcüğüne *-níñ* sesbirimini eklemiş olabilir.

Bağ düşüncesi aynı *Ave porta paradisi* ilahisinin başka bir kütasında da karşımıza çıkar:

“jollarıñní ol bavladı”, “bavladı” şöyle düzeltilmiş: “başladı” (71^{ön1})

“bavladı” eylemi Latinceye *disposuit* diye çevrilmiş. Bu, çok anlamlı. Sadece bavladı okuyan Kuun ise, bu sözcüğü yine o Latince “disposuit” sözcüğüyle çeviriyor (s.190, not 9). Halbuki aynı sözcüğü Uygurca *baklamak* ‘ligare=bağlamak’ eylemine yakıştırmakta, glöz almamış olan bavlakil’i ‘liga’ diye çevirmektedir (s.290). Radloff (1887, s.99): *yollarıñní ol bauladı* ‘Deine Wege hat er gebunden’. Grønbech sadece *başla-* ‘beginnen, anfangen’ eylemini kabul eder: *jollaryñny ol başladı* ‘er bereitete (‘disposuit’) deine Wege, eigtl. Er führte deine Wege, d.h. er leitete deine Schritte (=senin yollarını hazırladı, yani sesin adımlarını yönlendirdi)’. Drimba (s.270, 282): *yollarıñní ol başladı*

'senin yollarını hazırladı', bir de şu noktayı kaydeder: "Yazmada basladı'nin "s"si bir "v"den düzeltilmişe benziyor."

Bize gelince, Latince *disposuit* 'düzenledi' sözcüğü nedeniyle dikkatimizi *bawla-* eyleminin üzerine çeviriyoruz. Fakat burada, ötekilerden çok, bir açıklama gerektiren *yollar* sözcüğü. Eski Türk inancında *Yol Teñri* denilen bir tanrı vardı. Bu 'yol tanrısı ya da talih tanrısı'ydı. *Yol* sözcüğü 'yol' ve 'talih' anlamlarına gelirdi. " « Barış yapıp *kut* dağıtıp kırılanı onaracak olan» aynı zamanda göklerden gelen bir atlıdır" (Mythes et croyances du monde entier[=Dünyada mitoslar ve inançlar], IV. cilt, Paris 1985, s.48a). *Ave porta paradisi* ilahisinin şair-çevirmeninin zihninde herhalde yeryüzünde yaşayanların yazgısına egemen olan, onların yaşamıyla öte dünya arasındaki ipleri elinde tutan, o ipler koptuğunda, duruma göre, onları yeniden bağlayabilen bir tanrı vardı. Galdanova, Buryat dilinde *zoltoy xun* sözcüklerinin 'mutlu adam' yani 'zol'u (*zol*, Moğolca *jol*, Türkçe *yol* 'yol, talih, yazgı') olan adam anlamına geldiğini yazar ve *zol* sözcüğünün 'göğün ışıkları' anlamına geldiği ve güneşin, göğün bir armağanı olan yazgı-ruhun *zol*'dan indiği varsayımını ileri sürer.¹²

Şu halde, *yollarıñnı ol bawladı* sözcüklerini şöyle anlamamız gerekir: '(senin yazgı-ruhunun ipleri kopmuştu), onları O (öte dünyaya) bağladı (ve seni sonsuz ölümden kurtardı)'.
Yollarını ol başladı (burada *başla-* eyleminin 'götürmek, yedmek' anlamlarına geldiği kabul edilerek) 'senin yazgını o yönetti'; krş. doğu Türkçesi *but degæn insa:nnı x uda:din ajrip ebædi ottin qutulmajdurγan jolyœ başlap barœ durγ an ba:til bir nemε dur...* 'That (thing) which is called but (idol) is a wrong thing which has separated man from God and leads him onto a road from which he will not be saved from the

¹² KİRİL YAZISI.....Novosibirsk, 1987, s.49.

eternal fire (=put denilen bu nesne, insanı Tanrıdan ayıran ve onu ebedi ateşten kurtulamayacağı bir yola sokan şey, yanlış bir şeydir)¹³
 Kodeksin Hristiyan metninin çevirmeni belki *Yol Tengri*'yi İsa'nın çehresiyle düşünmüş olabilir.

Yertinci

'dünya; göksel, yersel ve yeraltı dünyalarıyla tüm evren'

yertinci (71^{arka} 12) Bu terim de *Ave porta paradisi* ilahisi içinde yer alır:

Awe (baχlí~) baχtlí kímniñ oyli

χacda qacan kím asıldı

tosmey yertinci titredí.

Kunniñ yaríχí qarardı.

'Selâm sana, sen ey Tanrının sevgili kulu kadın, oğlun çarmlıha gerildiğinde, dünya buna dayanamayıp titredi ve güneşin parıltısı karardı' (V.Drimba, s.285).

Burada *yertinci* için Latince gloz olarak *moles terre* 'toprak yığını' verilmiştir.

Bu terim Turfan yazıları arasındaki Budist Türkçe metinlerde çok geçer: *yertinçü* Erde, Welt (Gabain, 1954Glossar). Gabain, bunun Tibet dilindeki *'jin rten* 'aynı anlamda' deyiminden aynen alındığını yazar; Malov (s.1189 *jirtinçü*'yü 'vselennaja' olarak çevirir ve bu sözcükte -çü biçimbiriminin bulunduğunu söyler.

Kodeksin birinci bölümünde

Şamanist ve Budist nitelikler

Kodeksin birinci bölümü açıkça Şamanist ve Budist sözcükler içerir. Şunların üzerinde duralım: *qam, qam qatun kısıdır, elçinga, elçinğa, frista, açmaqlı tınlär, erlık qarma-*.

¹³ G. Jarring, "Cultura Clash in Central Asia: Islamic Views on Chinese Theatre", *Eastern Texts*.

Qam '(chaman), kâhin'

Bu terim Kodeks içinde tek başına bulunmaz. İki tane birleşik sözcüğün parçası olarak karşımıza çıkar: *qamlıq et-* '(şamanlık etmek), kâhinlik etmek, büyü yapmak' ve *qam qatun kişidir* (bkz. yukarıda).

Grønbech ve KQZS yazarları *qam*'ı ayrı almışlar ve Grønbech 'Schaman', ötekiler ise 'şaman, baqsi' olarak çevirmişlerdir.

Şunu söylemek gerekir ki, Kodeks Kumanikus'un oluşturulduğu dönemde Şamanlık kurumu, kitaplı dinlerin güçlü baskısı altında başlangıçtaki ününü yitirmişti, işlevleri daralmıştı. Öte yandan Şamanlık her zaman bilinmeyenden haber verme işiyle, yani kehanetle uğraşmıştır. Xinci yüzyılda bile Kâşgarlı Mahmut *qam*'ı Arapça *kâhin* sözcüğüyle çevirmekteydi.

Qam qatun kîsîdîr

"kam katun kîsîdîr" (4^{arka} 24)

"kîsîdîr" diye yazılmış sözcük kazanmış olmakla birlikte hâlâ okunabilir durumdadır. Kuun (s.9) üç sözcüğü birlikte verir, fakat sonra (s.262) yalnızca kam katun sözcüklerini alır. Bunları Kodeksteki Latince karşılıkları olan 'incantatrix' ile çevirir. Radloff, tersine, üç sözcüğü de hep birlikte (*dîr*'siz olarak) *qam qatun kişî* diye alır ve 'şamanka-Schamanin' olarak çevirir. Radloff'un tersine doğrudan doğruya Kodeksin yazması üzerinde çalışmış olan Györffy, "kîsî dîr" sözcüklerinin sonradan silinmiş olduğunu gözlemlemiştir¹⁴. Grønbech *kîşîdîr*'i almadan *qam qatun*'u 'Zauberin=büyücü kadın' diye çevirir; Drimba(s.63): *qam qatun* 'büyücü kadın (sözcüğü sözcüğüne: şaman

Edited with Tranlation, Notes and Vocabulary. Scripta Minora...Lund 1990-1991:3 s.15,11.

¹⁴ G. Györffy, *Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata* içinde: *Autour du Codex Cumanicus (=KK çevresinde)*. Bibliotheca hungarica V, Budapeşte, 1942, s.131.

hatun); Boyle: *qam qatun* 'lady qam'¹⁵; KQZS'de *qam* ve *qatun* ayrı ayrı alınmıştır.

Bize gelince, önce şuna değinmemiz gerekir ki, bu yazılış biçimleri Kodeksin ikinci bölümünün yazı özelliklerini taşır. "a" lar yüksektir yani Kodeksin iki bölümü daha geç bir tarihte birbiriyle birleştirilirken eklenmiş oldukları bellidir.

qam qatun kısıdır dizimini nasıl açıklamalıyız? Düşünüyoruz ki, çok eski zamanlarda dinsel törenlerin yalnızca kadın din görevlileri yani rahibeler tarafından yürütüldüğünü göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu savı ispatlamak için budunbilimcilerin kullandıkları kanıtlardan biri şuydu: Türk dillerinde erkek şamanı belirlemek için pek çok -örneğin Yakutlarda *oyun*, Türk topluluklarının çoğunda *qam* gibi- eşanlamlı sözcük bulunmasına karşın, kadın şaman için tek bir sözcük -*udağan*- vardı. Şaman, çoğu zaman, kadın şamanın egemen tutumunu takınmak için, kadın şaman gibi giyinirdi. *qam qatun kısıdır* tümcesinde böyle bir durum arıyoruz ve bu tümceyi 'Kadın şaman kılığına girmiş olan kâhin/şaman (gerçekte) bir erkektir.' Diye çeviriyoruz. Bu durumda Latince *incantatrix* sözcüğünü dikkate almamamız gerekir. Tümcenin ne dediğini anlayamayan bir başka kişi "kılıdır" sözcüğünü kazımış ve kendisinin yapay olarak meydana getirdiği *qam qatun* dizimine *incantatrix* anlamını vermiş olmalı. Böylece *qam qatun*, *udağan* sözcüğünün yerine geçen ilk sözcük olmuş oluyor. Bugün, ondan sonra Kırgızca *bübü* (< Farça *bubu* 'bayan') gelmektedir. Herhalde *qam qatun kısıdır* gelişi güzel yazılmış bir dizim değildir.

elçinga ya da elçinya

Latince

Farsça

Türkçe

"Angelus

Fri[ta

fri[ta elcinga(35^{arka}8)

¹⁵ Boyle, *Folklore*, N° 83, 1972, içinde: "Turkish and Mongolian Shamanism in the Middle Age", s.179.

Burada çözümlenmesi gereken gloz, “elcinga” sözcüğüdür. Çıkarılıp atıldığı için hiç kimse üzerinde durmamıştır. Yalnız Monci-Zadeh (s.120) Farsça *firišta* sözcüğünden söz ederken Kumanca *friste* (*frište*), *elçinge*'den de söz eder, ancak bu sonuncuyu bir soru imiyle belirler.

Şamanist mitolojide melek kavramı yoktur. Latince *Angelus* deyimini, burada ve Hıristiyan Türk metinlerinde Farsçadan alıntı olan *frista* ‘melek’ sözcüğü kullanılır. Bu, Türk dillerine İslamlık yoluyla girmiştir, oradan da, aynı kavramla, Hıristiyanlarca benimsenmiş olduğu düşünülebilir. “elcinga” sözcüğünün açıklama yazıcıların birincisi tarafından mı yazıldığı yoksa sonradan mı eklendiği açık değildir. Her ne olursa olsun, bu terimi ekleyen kişi için, bunun *frista* sözcüğünün bir eşanlamlısı olduğu anlaşılıyor. Ancak, sonradan çıkarılmıştır.

Bu sözcük ne anlama geliyor olabilir? Sarı Uygur dilinde *elçi* ‘haberci’ ya da ‘şaman’ demektir. Şu halde [*elçi* ve *inga* ‘kızkardeş(Sarı uygurca), yenge’ sözcüklerinin bir araya gelmesinden oluşan, Malov, 1957] *elçinga* ‘eril bir tanrısal varlığın dişil habercisi’ anlamına gelmektedir. Çünkü ikili dizgeye göre dişil tanrısal varlığın eril habercisi, eril tanrısal varlığın da dişil habercisi vardır.

elçinga ya da *elçinğa* Umay gibi yeryüzüne gönderilmiş ve herkesçe tanınan bir tanrıçanın adı mıdır? ¹⁶ Öte yandan, bu sözcük, Kodeksin Türkçesinde başka bir sözcüğün varlığına kanıttır: *inga* ya da *iñğa* ‘kızkardeş, yenge’.

Başka bir yerde *frista* ‘melek’ sözcüğünün eşanlamlısı olarak şunu görürüz: *ucmaqlı tın* ‘sözcüğü sözcüğüne: cennetteki ruh’.

¹⁶ krs. Zeus’tann iyi haberler taşıyan güzel İris.

friftalar | uemaklı tılar (72^{arka} 10) *fristälär* ~ *ucmaqlı tınlär* 'melekler'. Bütün bunlar kanıtlıyor ki, Türkler, o dönemde, *frista* sözcüğünün dile getirdiği melek kavramına alışamıyorlarmış.

Gabain'in (1958, s.16) *frıştii* sözcüğünü 'Apostel' diye çevirmesi kayda değer bir noktadır. *Frísta* sözcüğü Türklerce 'şaman' ya da 'kadın şaman' anlamında kullanılmamış mıdır? Çünkü 17^{ön}10 ve 45^{arka} 12 yapraklarında şunu okuruz:

Latince	Farsça	Türkçe
"Míssus	Frísta	Elzi
Mesaticus	Elzi	Elzi

Aşağıda açıklanacak noktayı iyi anlamamız için Farsça sütunların verilerini sağlayan kişilerin Türk olduklarını göz önünde bulundurmamız gerekir. İranlıların o zamana kadar *elçi* 'haberci' sözcüğünü kullanıp kullanmadıklarını bilmiyoruz.¹⁷ Bu, Türk kökenli bir Türkçe sözcüktür. Bu olgu, elimizdeki Farsça sütuna veri sağlayan kişinin gerçekten Türk olduğunu, bir dereceye kadar, bize kanıtlar. Her iki Türkçe sütunda da "elzi" *elci* sözcüğünün-Farsça sütunda olduğu gibi- bir c ile yazıldığını görüyoruz.

Böylece, *frísta* 'melek' sözcüğünün eşanlamlısının bir kez *elçinga* ya da *elçinya* 'eril bir tanrısal varlığın habercisi kadın (sözcüğü sözcüğüne: kızkardeş-haberci)', bir kez *elçi* 'eril -ya da yine dişil?-haberci' veya üçüncü bir kez *ucmaqlı tın* olduğunu görüyoruz.

TIL/106.28

¹⁷ G. Doerfer'in *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* adlı yapıtında bu sözcük yoktur.

erlık qarma- 'baştan çıkarmaya çalışmak'

"erlık natura
carmadım ich tafte" (67^{arka} 27-28)

Kuun (s.253): erlık 'natura', (s.267): carmadim 'iter praetentavi'; Grønbech: *erlık* -çevirisiz-, *qarma*- 'tasten', KQZS: *erlık* 'turbat' (*turbat* '1.figura, forma, 2.oblik, fizionomija'), *qarma*- 'qarma'. Radloff'ta: *ärlik* [Tar.Kom. (Dsch.), (Osm.)] 'muzestvo, muzkaja sila -männliche Kraft, Mannhaftigkeit', *qarma* 1)zacepit', zahvatit', hvatat' -packen, ergreifen, fassen (=elle yakalamak, kavramak,vb); 2)(Tel.Kom.) oşcupat', şarit' -tasten fühlen'. Burada Radloff, Kodekste olmayan bir tümce yazar: *qolumän qarmadi ani* (Kom.) 'on hvatal ego rukoju -er packte ihn mit der Hand (=onu eliyle kavradı)'.

Sayfanın sağ kenar boşluğuna yazılmış bu sözcükler sonradan eklenmiştir. Bunları birlikte alıyoruz.

Genellikle sayfanın kenar boşluğuna yazılmış sözcükler aynı sözcük ailesinin öteki yazılış biçimleriyle ilişkili olur. Burada "erlık carmadım" dizimi *Hec sunt membre honium et muliner* başlığını almış sözcük grupuna girer ve Latince *Ceruella* = Türkçe "meng" *meñ* 'beyin' sözcüğünden sonra gelir.

Latince *natura*'nın birçok anlamı vardır: 'doğa, nitelik, ıra, dünya, evren, özdek, öz vb..'

Kodeksin başka bir yerinde (82^{ön} 28^{sol}) *qarmala*- 'elle yoklamak' eylemini görürüz. Bunun da *qarma*- ile ilişkili olduğu düşünülebilir.

erlık Şamanist Türk mitolojisine dahil bir sözcüktür. Ülgen tarafından yaratılmış ilk varlığın adıdır. Fakat daha sonra *Erlık* tanrının eşiği olmak istemiştir. Ülken tarafından cezalandırılıp saf dışı bırakılınca şeytanın eşanlamlısı olmuştur (İnan, s.14-15, 20, 60). Bkz. V.V.

Barthold (Soçineniya IV, Moskova, 1966, s.271) *Erlík*'e 'cehennem kralı' der. Altun yaruq'ta *Ärlig qan* yeraltı dünyasının hükümdarıdır (Malov, s.155, çeviri, s.159-160). Esin (s.99) *Erklik Kan*'ın adının tantrik Türk metinlerinde geçtiğini yazar. Moğolcada *Erklik Xan*, ölüm tanrısıdır (Banzarov, s.76). kısaca bu, iyi bilinen bir addır (bkz. Tokarev, s.199).

erlâk qarma deyimini *Erlík* 'şeytan' ve *qarma-* 'elle yoklamak, baştan çıkarmak' sözcüklerinden çıkmış olabilir: *erlâk qarma-* 'şeytan gibi baştan çıkarmaya kalkmak', buradan da 'kötü bir şey yaptırmak' anlamı çıkmaktadır. Şu halde *erlık qarmadım*. 'Kötü bir şey yaptırmaya ittim', 'Bir kişinin olumsuz yanını sınıdım.'

Hıristiyan metinlerinde Brahmanizm nitelikleri

Cisimleşme ve yeniden cisimleşme

Kodeks Kumanikus'taki Hıristiyan metinlerinin Türk çevirmenleri İsa kavramını kendilerine göre, öteki dinler, özellikle Brahmanizm tarafından bilinen yolda anlamışlardır. Hıristiyan dinine göre "*cisimleşme* Kutsal Üçleme'nin ikinci kişisinin insan doğasıyla Üçleme'nin tözüne uygun olarak birleşmesidir" (Büyük Larousse). Kodeksin Türkçesinde şu kavramı görürüz. Vücut Tanrı'nın sözünü giyinir. Hıristiyanlar için cisimleşme asal olarak tanrısal bir iştir. Yeniden cisimleşmeye inananlara göre, bu, sıradan, olağan bir olgudur.

Kodekste cisimleşme düşüncesini içeren deyimlerin ortasında *etez~etiz~etis* sözcüğü bulunur. Bu sözcüğün kökeni Orta asya'nın Budist, Manikeist ve Müslüman metinlerinde geçen *ät'öz*, *ät'üz* sözcüğüne dayanır. Gabain (1954, Glossar) bunu '(brami in beiden Formen) Körper' diye çevirmiştir. Manikeist metinlerde *etüz* 'aynı anlamda' sözcüğü görülür¹⁸; Müslüman metinlerinde, özellikle XII-XIII. yüzyıllara ait Türkçe bir Kuran tefsirinde, *ätöz* Borovkov tarafından

¹⁸ A. von Le Coq, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.hist. Kl.Anhang, 1911, Berlin içinde: *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I, s.17.

çevrilmeden bırakılmıştır. Yazar, çeşitli örnekler verir ve bu örnekleri ayrı ayrı çevirir: *bir át özi ariy át* 'tolk'ko - čistoe suščestvo', *māni164 át* özüm 'ja sam'; *uzu bardı át öz tiläkinkä* 'posledoval on svoemu zelaniju', *öldürdüñmu bir át özni ariy át özsüzün kältürdüñ ök tilämädük narsä* 'ty ubil ved' suščestvo Nevinnoe, ty soversil nezelatel'noe' (Borovkov, s.85). Budist metinlerde *atöz* sözcüğünden önce bazen *öz* sözcüğü bulunur: *özümüzkä atözümüzkä* 'k našej zizni i našemu telo' (Malov, s.174, §611, satır 12-13).

Görülüyor ki, *ât* ve *öz* diye iki sözcükle karşılaşırız. *Ât* şu anlamlara gelir: '1) et, 2) vücut, 3) öz, madde, doğa (Borovkov, s.85), eski Türkçe *äd* 'madde, değer, mallar' ve *öz* 'kendi, öz(öz malı kullanımındaki), vücut, yaşam, kişi, kendi' (Gabain, Glossar); *ât'öz'ün* Brahmanik bir terime uydurularak yapıldığı söylenebilir. Bu terimle maddesel ve tinsel iki vücudun birliği dile getirilmektedir. O birliktelikte ruh ve madde denk özler alınmaktadır.

Kodekste, bu terimin geçtiği şu anlatımları görürüz : "Køkní9 nurí etíz keydf" (76^{ön} 14) *Køkníñ nerf etíz keydf* sözcüğü sözcüğüne 'göğün ışığı *etíz* (vücut, ruhun ve vücudun denk özleri) giyindi' yani Tanrı'nın Söz'ü cisimleşti.

"Söz etif bolupturur ariqíz Ma'íamdan" (73^{ön} 6) *Söz etís bolupturur ariqíz Maryamdan* 'Tanrı'nın Söz'ü Kutsal bakire Meryem'de cisimleşti'.

"etezga şigíript'jen" (71^{arka} 18) *etezga síñíriptírsen* 'vücuduna çekip aldın'. Bu, bir kıtanın bir parçasıdır. Drimba (s.286) kıtayı şöyle çevirir: "Selâm sana, çünkü ruhun ve vücudun hep Tanrı'ya susadıkları için, sen onu içtin ve vücudunun içine aldın." Burada da ruh ve vücudun bir arada oluşuyla karşı karşıyayız.

Aşağıdaki deyimlerde *etfz*'in yerini İran dilinden alma bir sözcük olan *ten* 'vücut' almıştır.

"te keyíníp tegrí [øzî]" (71^{arka} 16) *ten keyíníp Teñrí sózí* 'cisimleşirken (sözcüğü sözcüğüne: vücudu giyinirken) Tanrı'nın Söz'ü.

"[o]nî tengα bîríktírdí9" (69^{ön} 6) *sosní tengä bîríktírdíñ* 'onun sözünü-senin vücuduna ekledin'.

Böylece şu deyimleri elde etmiş oluyoruz: *kókníñ nuri etez key-, sóz etís bol-, Teñrí sózí ten keyín-, sosní tengä bîríktír-, etezgä síñir-*

Aşağıdaki örneklerde Şamanizmin yeniden cisimleşme düşüncesinin cisimleşmeye (birinci örnek) ve dirilmeye (öteki örnekler) uydurulmasını göreceğiz. Önce şu noktaya değinmek gerekir ki, Şamanist inanişaya göre evrensel üç dünya (yersel dünya, göksel dünya ve yeraltı dünyası) gözde Şamanist bir ırmak biçiminde canlandırılır. Bu ırmağın aşağı kesiminde gölge ruhlar ve ölülerin bedensel ruhları yerleşmiştir. Orada her ruh çeşidinin kendine özgü bir alanı vardır ve gölge ruh kendisinin birincil totem hayvanının ruhuna dönüşür. Evenklerin dilinde bu totem hayvan ruhuna *omi* denilir ve bu, omiler alanında yerleşir, o alanaysa *omiruk* adı verilir. Bir süre sonra *omi*, şamanist ırmağından ayrılıp yeryüzüne yani dünyalardan yersel olana gidebilir. Yurdun bacasının açıklığından klandan genç bir kadının karnına düşer. O ruhun yani *ominin* o çocukta cisimleştiği kabul edilir (Anisimov, s.58-88, 195). Kodeks Kumanikus'ta :

I) "tegrí [aa ne:ik tustí]" (70^{ön} 22) *Teñrí saa neçik tuştí* 'Tanrı senin içine iner inmez'.

II) "ólvmđâ koptí" (74^{arka} 10) *ólúmdän qoptí* 'dirildi (sözcüğü sözcüğüne: ölümden kalktı)'.

"ólvındâ kasa koptí" (70^{ön} 16) *ólúmíndän qacan qoptí* 'dirildiği zaman (sözcüğü sözcüğüne: ölümünden kalktığı zaman)'.

“ólvlerni9 kopma /k/ lígín” düzeltilmiş; “kopmak /k/ líkín” (74^{arka} 18-19) *ólúlerniñ (qopmaqlıyın~)* ‘ölülerin dirilişi’.

Bu örneklerde bir yandan birtakım öyküntü ya da yarı-öyküntüler, öte yandan Şamanizm terimlerinin başka dinlerin gereksinimlerine uydurulmasını görüyoruz. Öyküntüler, Brahman terimlerinin Budizm aracılığıyla doğru Türkçeye geçmesiyle karşımıza çıkmıştır: *etez, ten, etiz, kıy-, etis bol-, etezgä sıñır-, Teñri sózi ten keyin- sosni tengä biriktir-*. Şamanist terimlerin başka dinlerin gereksinimlerine uydurulmasına örnek olarak da şu örnekleri verebiliriz: *Teñri saa necik tuştı, ólúmdän qop-, ólúlerniñ qopmaqlıyı.*

Yeniden oluşturulmuş metinlerdeki

Budist nitelikler

WZKM de daha önce yayınladığımız bir makalede (s.144-151), hepsi Kodeksin ikinci bölümünde yer almış birkaç metin incelemiştik: *Sekiz Budist yasağı, Budist rahibinin hasta bir kadını ziyareti*, II sayılı bilmece ve *suzuk su* deyimini. Burada şu örneği sunacağız:

“tøben tuŷchte he vil eurucke
yt vrdı men tuydım der hüt bal ich wa /r/ t iŷ gewar
biŷ koygasıp yattık w'loge bı eyn andır
alar ayagesıp íattılar . ŷı loge mıt de vuŷe czu ŷamne”

(57^{ön} 16-19)

Türkçe sözcükler birlikte alındığında ufak bir metin oluşuyor: *Tøben tüşte. İt urdı, men tuydım. Bis qoyyaşıp yattıq, alar ayagesıp yattılar* ‘Eğildi (ya da eğildiler), köpek havladı, ben onu duydum. Yan yana yattık, onlar birinin başı ötekinin ayaklarına gelecek biçimde yattılar’.; krş. Uygur harfleriyle yazılı Nesturi Türkçesi metin: *tøbön tüşüp yüküntilär* ‘skolinis dolu i poklonilis’ (Malov, s.135, 137, satır 54-55). Şu halde, Kodeksin *tøben tüş-* diziminde dinsel bir edim aramamız

gerekiyor¹⁹; ayrıca krş. Turfan yazıları: adaqınta bayırın suna yatıp 'sie legten sich zu des Füßen (des göttlichen Buddas), ihm ihr Herz (wörtlich Leber) darreichend (=ona [tanrısal Buda'nın] yüreklerini [sözcüğü sözcüğüne: karaciğerlerini] sunarak onun ayak ucuna yattılar)' (Gabain 1959, s.19, n° 175). Gabain şunu ekler: «Möglich wäre es auch, daß es sich um eine besondere Art des Liegens handelt...so faßt auch F. W. Müller den identischen Ausdruck in Uigurica IV A 152 auf (=değişik bir yatış biçiminin söz konusu olması da mümkündür, ...F. W. Müller Uigurica adlı yayın organında şu alıntıyı verir: ilig bägnän adaqınta bayırın suna yatıp 'sie streckte sich vor des Königs Füßen auf dem Bauch aus (=Kralın ayaklarının önünde karnının üzerinde uzandı'.»

qoyyaşip yat- 'birbirinin yanında yatmak, göğüs göğüse yatmak' ve *ayaqlaşip yat-* 'birinin ayakları ötekinin başına gelecek biçimde yatmak' deyimleri Türk-Kıpçak dillerinde iyice bilinen deyimlerdir. Burada dinsel bir törenle karşı karşıya olduğumuz anlaşılıyor. Fakat bu kimselerin çift yani bir erkek bir kadın olup olmadıkları açıkça belli değil. Bu durumda belki Hindistan'da gelişmiş ve Hinduluğun bir özelliği olan, dişil kökenli *çakti* tapıncı (Tokarev, s.325) ya da ²⁰iki kan kardeşi yani birbirinin kanından içip ikiz kardeşler gibi aynı yatağa yatan erkekler söz konusu olduğu düşünülebilir. İkiz kardeşler tapıncı, onların iyicil işlevi, tehlikelerden koruyabilmeleri vb bilinen şeylerdir (Simgeler Sözlüğü : İkizler). -J.-P. Roux, L'Histoire secrète des Mongols (=Moğolların gizli tarihi) adlı yapıtında Temuçin ile Camuka arasındaki kan kardeşliğinden söz ederken şunu alıntılar: "Sık yapraklı bir ağacın üzerinde kendilerini *anda* (kan kardeşi - M.M.) ilan ettiler, birbirlerini sevdiler, şölenlerle eğlendiler ve gece, aynı yorganın altında uyudular.",

¹⁹ Köpeğin havlamasının da Ayı ay-tutulması bölgesinde tutmayı amaçlayan dinsel-simgesel bir anlamı olabilir.

20 Deha ferya aşimab için 667
Kizil yazıca

sonra şunu ekler: "Aynı yorgan altında uyumaya gelince, bundan ne anlamak gerektiğini hiç bilemem".²⁰

Kodeks içindeki Lama dini nitelikler

Kodekste gördüğümüz asallıkla Lama dinine ait iki terim bizi bu sorun üzerinde de durmaya çağırır. Bunlar *bólóút* ve *l(ama)* terimleridir. Lama dini, Budizmin oldukça geç bir tarihte, XIV. yüzyılda ve Tibet'te ortaya çıkmış, iki yüzyıl sonra oradan Moğolistan'a, daha sonra da Türklerin yaşadıkları topraklara geçmiş bir akımdır. Şu halde, bu sözcüklerin Kodekste yer almasını nasıl yorumlamalıyız? Ya bu sözcükler Lama dininden önce vardı ya da Kodeks Kumanikus, Lama dininin Türkler arasında yayıldığı döneme kadar, Katolikliği kabul etmiş Uygur Budist rahiplerin elinde kalmıştır. Bunu saptamak din tarihiyle uğraşanların görevi olsa gerek.

İşte

bólóút 'Budist-Lamaist din adamları'

"bólóút des vundes teyl" (81^{arka} 22^{sağ})

Kuun (s.228): *bólóv* (?t v.c) yazar ve bir notla Çagatayca *bölük* 'pars (= kısım)' sözcüğünü tanıtır; Grønbech: *kölöút* (*bölöút?*) < ? çevrilmemiş. Radloff et KQZS yazarları bunu sözlüklerine almazlar. Ligeti'ye gelince (s.50 n° 66) *kölöút*, ? *bölöút* "a mystery" olarak kalır.

Eski Türkçe *bölün* 'titul tibetskogo sanovnika' (DTS) sözcüğünden yola çıkarak *bólóút*'un Moğolca *bölün* sözcüğünün çoğulu olduğunu yani 'Tibetli Budist din adamları, Lama dini rahipleri' anlamına geldiğini kestirdik. N. A. Baskakov'un KİRİL YAZISI.....Moskova, 1979 kitabında (s.34) *Beleut* diye bir Rus soyadı vardır. Baskakov, bunun *Balymat*'tan geldiğini yazar. Biz de bunun *bólóút*'un çok bilinen bir şey

²⁰ Daha fazla ayrıntı için bkz. KİRİL YAZISI....1970, n° 6, s.40.

olan *ó ~ e* geçişmesi ile meydana gelmiş bir değişkesi olabileceği üzerinde duruyoruz.

Bólóút yeniden oluşturduğumuz ve *Bir okçunun ölümü* başlığını verdiğimiz bir metinde geçer. Bu metinde kahraman nasıl direnerek savaştığını ve sonunda teslim olduğunu anlattıktan sonra ölür. Bu acıklı sahne karşısında delikanlının yakınlarından biri şöyle haykırır. *Sayyät, bólóút, yowacä buwarmen!* (81^{arka} 21-24^{sağ}) ‘Saygıdeğer kişileri (*Sayyät*), Budist din adamlarını (*bólóút*) ve yeni gelenleri (*yowacä*) gırtlaklıyorum’. Söz konusu olan belki bir dinsel çatışmadır.

baqsı, betikcí, bítíkćí, l(ama)

Latince	Türkçe
“Scriba	Bacđı vl bítícćí (40 ^{arka} 11)
“Scriba	Çısmac
Scriptura	Betíchzí ul l” (25 ^{arka} 25-26)

Kuun (s.55, n° 1) şöyle yazar: “ «Çısmac» ve *bitichzi* unum in alterius loco scribendum fuset.”, Grønbech de bu notu kabul etmiştir: *bitikçi* ‘Schreiber’. şimdilik bu Latince ve Türkçe sözcüklerim birbirlerinin karşılığı olup olmadıkları sorununu bir yana bırakacağız. Bizi bu noktada ilgilendiren *l(ama)* dır. Bu sözcük, yalnızca “l” ile gösterilmiştir. Herhangi bir çizme, kazıma izine de rastlanmamaktadır. Kâğıdın o noktasında hırpalanma da yoktur. Fakat *betíkćí* ‘scribe, yazıcı’ ve Latince *vel* yerine yazılmış *ul* ‘yahut’ burada eşanlamlılığın söz konusu olduğunu gösteriyor; biz de “l” yi *lama* ya da *lam* (Moęolcadaki biçimi) sözcüğünün başlangıcı diye yorumluyoruz. Bunu fark eden yalnızca Kuun olmuştur, ancak o da herhangi bir yorum yapmamıştır.

Şu halde, *baqşı*, *betıkcı*, *bıtıkcı* ve *l(ama)* sözcüklerinin eşanlamlı oldukları ve 'Uygur harfleriyle yazan yazıcı' anlamına geldikleri görülüyor. Çağataycada da *baqşı* aynı anlama gelir. Bu sözcük Sanskrit kökenli olup öğretmen anlamındaki Budist terimi *bhikşu* sözcüğünden (Şçerbak, s.72) ve Çince *po-shı* < *pâ-shı* 'aynı anlam' (Gabain, s.56) gelir. Ayrıca bkz. Mihajlov, s.197.

Bu sözcüklerle çevresi ve dönemiyle uyumlu eğitim almış, kitaplı bir dinden (Budizm, İslamlık, Manikeizm gibi) olduğunu açıkça bildiren ve mesleği yazıcılık olan bir adam tanımlanıyor olabilir. Fakat kitapsız bir din olan Şamanizm Türkler yeni dinleri kabul ettikten sonra da yaşamını sürdürdüğüne göre, o dinleri Şamanizme uydurarak insanların tinsel gereksinimlerine yanıt vermek zorunda kalmıştır (bkz. İnan, s.74-75, 84, 96, 109, 110-111, 145, 169). Örneğin bir *baqşı* hem bir dindeki inananların baş vurdukları kişi, hem zamanının şamanı, hem öğretmen, hem yazıcı, hem de, hattâ, bir çalgıcıydı; krş. Türkmen dilinde *baqşı* 'saz çalan ozan, aşık'.

Kodekste Nesturi nitelikler

Nesturiliğin Türkler arasında Orta Asya'dan yayıldığı (Carpini, s.196, n° 8, Malov, s.132 vb) göz önüne alınırsa, Kodekste Nesturiliğin izlerinin aranmasına şaşmamak gerekir. Asya'nın Nesturi Türkçe metinleriyle Kodekste geçen ve birbirinin karşılığı olan şu sözcüklere bakalım:

Nesturi Türk metinleri	Kodeks Kumanikus
<i>Xirodis qan</i> (Malov, s.134)	<i>Xerodes Xan</i> (61 ^{arka} 39)
	'Kral Herod'
<i>Msiça</i> (Malov, s.134)	<i>Misíça</i> (69 ^{arka} 3) 'Mesih'

Bugüne kadar gelebilmiş Türkçe Nesturi metnlerinin sayısı azdır (Malov, s.131). Kuvvetle tahmin edilebilir ki, Kodekste görülen Türk Katolik metinlerinde kullanılmış Hıristiyan terimleri, örneğin *aretin* 'Kutsal Ruh', *qız* 'Meryem Ana' Asya'dan aktarılmıştır, hattâ Tanrının On Buyruğu (bkz. WZKM, s.146) ve belki bazı ilahiler için de aynı şey söylenebilir. Kodeksteki dinsel metinlerin Hıristiyan Türkler arasında gözde metinler olduğunu yazan Daszkiewcz, bunların Asya'dan mı getirildiği yoksa Avrupa'da mı kaleme alınmış olduğu konusunda açık bir şey söylemez.²²

Hıristiyanlık Üçlemesi

Bu terim üzerine özellikle eğilinmesi gerekir. Bu terim Kodekste üç ayrı biçimde karşımıza çıkar: *úclık* (74^{ön} 15), *úclık birlık(i)* (*úclık birlıkñä* içinde) (59^{ön} 19^{sağ}) ve *úc teñdäs* (76^{ön} 17).

Üçleme kavramı eski olduğundan *úclık* ve *úc teñdäs*'in Asya'dan aktarıldığı düşünülebilir. Orada yaşayan Nesturi ve Budist Türklerin dilinde bu sözcüklerin kullanıldığı sanılmaktadır. P. Guérin'in *Sözlüklerin Sözlüğü* içinde *Lamaizm* maddesinde şöyle yazar: "Lamaizmin havarileri, Budaların tansıklı gücünü anlatmak için, kendilerinin tinsel Budalardan, Djani Budalardan, geldiklerini söylerlerdi. Bodisat'dan ve Buda'dan böyle gelen bu varlıktan olma embriyoner aşamadaki Buda, yeni ekol, bir üçleme yarattı ve onları çoğalttı. Tek sözcükle, Lamaizmin tapıncı ve kurumları Katolikliğin törenselliğine öylesine benzer ki, ilk misyonerler onları kendi dinlerine sapkın bir öykünüş sanmışlardır."

²² KİRİL YAZISI.....1985/4 içinde Codex Cumanicus, s.82.

Turfan yazıları içindeki Budist metinlerde şuna rastlarız: olarücägü 'diese Drei' (Gabain 1954, s.10) : Buda, drahma sangha = triratna.

Kodeksteki *úc teñdāş* bize tümüyle Budist nitelikte geliyor; tek vücutta üç baş ve Hindistan'ın dinleri Trimurti'yi temsil eder.

Latince *trinitas* Kodeksin Türkçesine *üclük birlük (i)* olarak çevrilir, bu da Almancadaki *Dreieinigkei* (?) sözcüğünü andırmaktadır.

Manikeist nitelikler

Merkez ve Orta Asya'nın (Rusçada: Central'naja i Sredn'aja Azija) Türkleri arasında yayılmış bir din olan Manikeizm de izlerini gösterir. Örnek olarak şunu verelim:

sóúndírgíεím illíktíñís

"şvndírgíεím paraclitu

illictıgıı şpreníşís" (66^{ön} 31-32^{sağ})

Kuun, Grønbech ve KQZS yazarları bunları ayrı ayrı almışlardır. Kuun (s.297) Söúndirgiçim 'paracletus meus'. (s.256) illictingvis mend[ose] scriptum pro illiktingis 'sprevistis'. Bizim elimizdeki kopyada "v" yoktu; olsaydı, iki tane değişke arardık: illiktingvs ve illiktingis. Grønbech: *sövündergiçi* '(wer erfreut =sevindiren), Tröster (=teselli edici), Fürsprecher (=koruyucu)', *illik-* verspotten (=alay et-); KQZS: *só /v/ lúndirgíc* 'súíndírúşí (=sevindiren)', *illik-* 'mazaq qıl- (=alay et-). Radloff'ta bu sözcüklere rastlanmamaktadır.

KQZS'in çevirisine bakılırsa, *sóúndirgíc* , 'sevindirmek' anlamındaki *sóúndír* eyleminden gelir. Fakat, göre *söygündür-* (ve Osmanlıcadaki *söigündür-*) eyleminden de gelebilir. Bu *söygün-* 'upirat'sja obo çtonibud (=sich auf etwas stützen = birşeye yaslanmak) eyleminin ettirgen çatısıdır (Radloff).

Latince *paracletum* Kutsal Ruh'a verilen addır. Paracletum terimi, Manikeizmin kurucusu, Tanrının habercisi olan Mani tarafından kullanılmıştır. Tardieu, Mani'den söz ederken şöyle yazar: "Kephalaia ona, Yohannes 14, 26 ya göndermeyle, *parakletos* der. Canlı parakletos bana kadar indi ve benimle konuştu." (s.14). El Biruni'nin *EI Asar'da* yazdığına göre, Mani, Mesih'in haber verdiği parakletosun kendisi, yani Mani, olduğunu, kendisinin peygamberlerin mührü olduğunu açıkça söylemiştir (s.21). Nasıl İsa dindaşlarının alaylarına hedef olduysa Mani ile de 'sahte din' mensupları alay etmişlerdir (Tardieu, s.51).

Böylece, yeniden birlikte ele alındıklarında bu iki Türkçe sözcük bizi şu olguya götürüyor: *sóúndírgícím illíktíñís* 'Siz benim Parakletosumla alay ettiniz' ya da 'Siz benim Parakletosuma hakaret ettiniz'. Yani Mani'ye hakaret edilmiş oluyor. Bunlar Manikeist birinin sözleri ya da bir halk deyiminin çevirisi olabilir. Bu sözcüklerden sonra şu gelmektedir: *qoşşıcı vel şeyr tesníf etti* (bkz. s. 2)

Müslüman nitelikler

Kodeksteki Türkçenin Hıristiyan gereksinimlerine uydurulmuş pek çok Müslüman terimi içerdiği herkesçe bilinir. Orta asya Türklerinin Müslümanlığı X. yüzyılda kabul ettikleri (Malov, s.221) göz önüne alınırsa, Arapça ve Farsça kökenli Müslümanlık terimlerinin yalnızca Müslüman Türklerce değil, Budist, Nesturi ve Şamanist Türklerce de kullanıldığı kabul edilebilir. Örneğin, bugün yaşayan Uygurlarda *xaği qola-* 'soverşat' şamanskoe molenie' (Malov 1957, Sözlük), şu iki sözcükten oluşur: Burada 'şaman' anlamı taşıyan *xaği* 'hacı' (Arapça) ve 'yerine getirmek' anlamındaki *qola-* (Türkçe). Aynı biçimde, Kodekste 'ilke' (Latince: principium) anlamında kullanılan Arapça *awal* ve *kónúlúk awalí* 'tüze ilkesi' (Latince: iuxticie origo) Çiva adından gelen

bir Budist teriminin karşılığıdır. Çıva evrenin başlangıcıdır; üzerinde durduğumuz deyimde İsa'nın annesi Meryem'i gösterir.

Türkçede Maria'ya Maria ve Meryem denilir. Müslüman terminolojisinde bilinen bunlardan ikincisidir. Latince *satanus* karşılığı da hem eski Türkçe *yek*, hem de Arapçadan gelen *şeytan* sözcükleridir. *Búgú* (Şamanist terminolojide 'şaman, bilge') sözcüğü, Kodeksin Türkçe metinlerinde Farsçadan gelen *payğambar* ve Latince'den gelen *profet* sözcükleriyle karşılanır.

Anlambilim açısından *bógey*- 'boyun eğmek' eylemi bize Türkçe *qork*- 'korkmak' eylemini anımsatmaktadır. XII.-XIII. yüzyıllardan kalma Orta Asya'da kaleme alınmış bir Kuran tefsirinde bu sözcük bir dinsel terim olarak şöyle kullanılır: *qorqyanlar* 'naboznye, blagoçestivye' (=inananlar, dindarlar) (Borokov, s.14). Tanrı korkusu, Müslümanlıkta özellikle üzerinde durulup gözetilmesi gerektiği duyurulan bir şey olmuştur. Örneğin Kodekste şöyle denir: "jaksı bogeyp barır - ha czvyt wo" (82^{ön} 21^{sağ}) *yäqşı bogeyp barır* 'O, iyi bir inanan olma yolunda (sözcüğü sözcüğüne: iyi boyun eğmiş kişi olma yolunda)'.
.

Sonuç

Bugüne kadar uzmanlar, Kodeks Kumanikus'un yazım ve dil sorunlarına eğilmişlerdir. Çözümlemiş olmaktan henüz çok uzak bulunan bu sorunlara bugün metin sorunları ve etnografya-din sorunları da eklenmektedir. Biz burada yalnızca bu sorunların varlığını göstermekle yetiniyoruz. Bununla gözlemliyoruz ki, bazı terimlerin, öncelikle satır arasında eşanlamlıları ya da Latince çevirileri verilmiş olanların ayrıca ele alınarak yapılacak bir çözümlemesi, Kodeksteki Türkçe metinlerin ve sözcüklerin doyurucu biçimde herhangi bir dile çevrilmesini olası kılacaktır. Onunla da kalmayacak, o dönemin yani

XVI. yüzyıl ya da daha öncesinin Türk âdet ve davranışlarını bize öğretecektir. Kazıma, çevresi çizilerek çıkarılma gibi yollarla bir yana atılmış sözcüklerin (burada "elcinga", "kîfîdir") yeniden kazanılması, bu değerli yazmanın her noktasına işlemiş tarihsel gerçekliğin daha iyi tanınmasına yardım edecektir.

Kaynakça

Anisimov	Moskova-Leningrad, 1939
Banzarov	Moskova, 1955, s.48-100
Borovkov	Moskova, 1963
P. Carpini	Moskova, 1957
Simgeler Sözlüğü	Jean Chevalier, Alain Gheebant: Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres. Ed. Robert Laffont S.A. B.Britanya, 1990
Drimba	Vladimir Drimba: Syntaxe comane, Bükreş-Leiden, 1973
DTS	Leningrad, 1969
Esin	E. Esin: Acta Orientalia XXXII, Kopenhag, 1970 içinde The Turkish Bakşi and the Painter Muhammad Kalam, s.81-113
Gabain	A. von Gabain: <i>Alttürkische Grammatik</i> . Porta Linguarum Orientalium, Leipzig 1950
Gabain 1954	A. von Gabain: Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprache, Literatur und Kunst, Jahrgang 1956 N ^o 2 Berlin 1958 içinde: <i>Türkische Turfantexte. IX Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Toharisch" mit alttürkischer Übersetzung</i>
Gabain 1959	A. von Gabain: Aynı Akademi yayınları içinde, 1959: <i>Türkische Turfantexte. X. Das Avadana des Dämons Atavaka.</i>
Gordlevskij	Moskova-Leningrad, 1941
Grønbech	Grønbech, K. <i>Komanisches Wörterbuch</i> , Türkischer Wortindex zum Codex Cumanicus. Kopenhag, 1942 (Monumenta Linguarum Asiae maioris, Subsidia, I)
Hallade	Hallade, M. Arts de l'Asie ancienne. Thèmes et motifs, I-III cilt, Paris, 1954-1956

- Inan İnan, A.: Tarihte ve bugün şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar, Türk tarih Kurumu yayınlarından VII.seri, N° 24, Ankara, 1954
- Jarring Jarrin, G.: *Matters of Ethnological Interest in Swedish Missionary Reports from Southern Sinkiang* (Scripta Minora 1979-1980:4, Lund)
- KQZS Almatı, 1978
- Kuun Kuun, G.: Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit. Budapeşte 1880. Yeni basım: Codex Cumanicus. Edited by Géza Kuun. With the prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis ligeti [Edited by E. Apor]. Budapeşte 1981
- Ligeti Ligeti, L. Prolegomena to the Codex Cumanicus, bkz. Kuun
- Malov C. E Moskova-Leningrad, 1951
- Malov 1957 C.E.Alma-Ata, 1957
- Mihajlov T. M.Novosibirsk, 1980
- MonchiZadeh Monci-Zadeh, D.: Das Persische im Codex Cumanicus, Uppsala, 1969
- Potapov Moskova, 1969
- Radloff Radloff W.W.: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte -St.Petersburg 1893-1911
- Radloff 1887 Radloff, W.W.: *Das türkische Sprachmaterial des "Codex Cumanicus", Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun* (Budapeşte, 1880), St-Petersburg, 1887
- Rubruk Bkz. Carpini
- Rudenko Moskova-Leningrad, 1955
- Şerbak A.M. Moskova-Leningrad, 1961
- Tardieu Tardieu, M.: *Le manichéisme*. Que sais-je? S.1 1940
- Tokarev C. A Moskova, 1965
- WZKM M. Mollova: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 80, Viyana 1990 içinde: "Codex Cumanicus, le bouddhisme et le turk oriental", s.141-165

buluşlar
Mollova Yeni dosyası

p.118 in ilk sözcüğü sóylet'ten sonra bunun eylemlik (infinitif) olduğunu belirtmek için bir - çizgisi koymak gerekmez mi? Ben koydum, isterseniz silin, lütfen.

Yine p.118 §3 satır 3 -maga'lı bir infinitif değil herhalde, -mag'lı olsa gerek. Düzeltmeye hakkımız var mı? Belki bir not konulabilir ama, ben ona da cesaret edemem.

Hanımın 'salt durum' = cas absolu dediği nominativus mu? Biz ona yalın durum derdik.

p.119 daki La fente = yarık sözcüğünü 'yar' diye çevirdim. Sonra kâğıda bir de yarık yazdım. Hangisini bırakmak gerekir acaba?

Verdiğim İng ve Alm çevirileri gereksiz buluyorsanız, atınız lütfen.

p.124 teki uzunca iki Rusça parça, kendilerinden sonra gelen Fransızca metin ile bağlantılı mı? O bölümün sonuna doğru ...dit l'inde **sphota** diye bir şey var ki, hiç anlamıyorum. Acaba hanım 'langue hindoue' mu diyor? Bende s.8.

p.126 §2 nin son satırı: *elbeklig-* sonunda eylemlik (-) si olmamalı. Bakar mısınız?

Bende 11/18 arabizm için 'Arapçadan alma' dedim; doğru mu? Arapçaya benzetme de olabilir. P.127 § 2.

p.130 yine bir 9 ya da η harfi??

s.16 nin en sonundaki çeviriye bakar mısınız? Kalsın mı?

p.132 qam altında. Neden birleşik sözcük deniliyor?

21/19 elzi / elçi ? Birlikte baksak. P.135 § 1 en son satır.

22/8 deki Tar.Kom.(Dsch.) nedir. İki satır aşağıda Tel.Kom. var. Tarlık ve Telengut'u andırıyor. Olabilir mi? P.135 sayfanın ikinci yarısı, Kuun ile başlayan §.

p.136 §2 sondan 4.satır Esin adlı yazar sondaki kaynakçada verilmemiş. Yaşayan biriye ayıp olur. Ne dersiniz?

Türkçede şamanist de yok, şamanik de. Fakat -ist ile biten pek çok sözcüğümüz olduğu için hep şamanist kullanıyorum. İsterseniz değiştireyim.

27/22 p.140 §1 Jamuka kim?

Lama dini mi, Lamaizm mi? Türkçe sözlükler hiç almıyor.

29/16 p.141 sondan bir önceki § Yazar ç harfi kullanıyor. Acaba bizim ç ile göstermeye karar verdiğimiz üzeri aksanlı c başka şey mi? Bundan sonra düzeltmemiz olanaksız.

31/25 p.143 Guérin'in sözlüğünden alınma parçayı çok kötü çevirdim. Anlaşılıyor mu?

p.143 Manikeist niteliklerin ikinci satırında ayraç içi doğru mu?)

p.148 Radloff 1887 Ayraç içinde Budapeşte'nin yanındaki tarih ne olacak? Ben 1880 yazdım??

Kodeks Kumanikus içindeki gizli
anlamli bilmecelerin yeni dilbilimsel yorumu

Mefkûre Mollova

Paris

Kodeks Kumanikus, aşağı yukarı bugûnkû Ukrayna'ya ve Rusya'nın Avrupa'daki topraklarının gûney kesimine rastlayan batı Deŝt-i Kıpçak'ta bir yerde XIV.yy. başlarında ve İtalyan-Latin, kısmen de Alman yazım kurallarına uygun biçimde olmak üzere Latin harfleriyle kaleme alınmış, yazarı bilinmeyen, başka kopyası bulunmayan bir yazmadır. İtalya'nın, Venedik kentinde San Marco kitaplığındaır.

Beş dilde ve bir birlerinden ayrı olarak yazılmış metinlerin derlendiği bir yapıttır. : Bu beş dil şunlardır: Türkçe, İtalo-Latinçe, Farsça, Almanca ve asıl İtalyanca. (Yazar, Türkçe değil, Türkîe sözcüğünü kullanmakta ve bununla o dönemde Türk halklarının tek ortak yazılı dili olan Orta Asya'nın yazılı doğu Türkçesini kastetmektedir. Daha sonra Orta Asya'nın büyük yazarlarının dilini belirlemek için Pavet de Courteille'in kullandığı terim olan *Turk* kullanılacağını da bildirmektedir. Bu çeviride yalnızca Türkçe sözcüğü kullanılacaktır. çn). Metinlerin çoğunluğu Türklere yakıŝtırıldıđından bu yapıta *Codex Cumanicus* yani Kumanların Kodeksi denmiştir. Kumanlar Asya'dan doğu Avrupa'ya geçmiş bir Türk halkıdır, şu halde bu yazma her şeyden çok, bir türkolojik kaynaktır.

Kodeks iki büyük bölümden oluşur. Bunlara Birinci Bölüm ya da İtalyan Bölümü ve İkinci Bölüm ya da Alman Bölümü adları verilir.

Burada üzerinde duracağımız o ünlü bilmeceler, ikinci bölümde yer alır. (o) bölümde bunlardan başka çevirisi yapılmış dinsel (Katolik) Türkçe metinler ve Türkçe, Almanca, vb ufak metinler bulunur.

Tek bir yaprağın (yapr.60) önüne arkasına, sanki tek bir metinmiş gibi, birkaç ayırım çizgisi dışında - bunları da herhalde dikkatli bir okur çizmiş olacaktır, sıkışık biçimde yazılmış olan bu bilmeceler türkologlara büyük sıkıntı vermiştir. Bunları okuması, birbirinden ayırt etmesi, gerek düz yazı gerek koşuk ölçüleri bakımından düzenlemesi, harf çevrimlerini yapması, çevriyaziya geçirmesi, bir başka dile çevirmesi öylesine zordur ki, Kuun, Grønbech gibi, KQZS yazarları gibi, Türk bölümünü tümüyle araştırıp incelemek isteyenler bu bilmeceleri hemen hemen bir kenara bırakmışlardır. Bang, Németh, Radloff, Asım, Malov, İnan, Ş. Tekin, İsänbät, Kuryşzanov, Kiekbaev-Kuryşzanov, Maımutov, Kurgan, Gabain, Jarring, Doerfer, Baskakov ve Mollova, birer ya da daha çok sayıda bilmece ile uğraşmışlardır. Yalnızca Tietze ve, ondan sonra, Drimba, bilmecelerin hepsini -elbette tümünü açıklığa kavuşturamadan- ele almışlardır. Bütün Kodeks Kumanikus'un harf çevrimini ilk yapan ve yayınlayan kimse olan Macar kontu Géza Kuun, yazılarının birbirinin içine girmiş olması nedeniyle, bilmecelerin çoğunu birbirinden ayırma işinde başarılı olamamıştır. Tietze'nin İngilizce çevirisi, bu çalışmaların en iyisi olsa da, italik harflerle gösterdiği birtakım belirsiz sözcükler içerir. Drimba daha yüreklidir. Onun yapıtında iyi okunamamış, iyi yorumlanamamış sözcüklerin sayısı en alt düzeye inmiştir. (Şu örneği verebiliriz: *uryuwul*: "uryuwul denilen bir kuş" - Sözü edilen yazarlarda XIII., burada XIV. Bilmece).

Bu bilmecelerin araştırılması şu engellerle karşılaşmaktaydı:

- 1) Somut bir engel: Yazmanın, en çok da bilmecelerin yazılı olduğu yaprağın pek soluk oluşu.
- 2) KK'un Türkçesinin bir Kıpçak dili olduğu yolundaki yanlış inanış.

3) Bilmecelerin ezoterik yani gizli kapaklı bir niteliğe sahip olduğunun ve astronomik bir düzenlenme içerdiğinin bilinmemesi.

4) Doğru yazılmış olmalarına duyulan güvensizlik nedeniyle her türlü gelişi güzel düzeltmeye ve bozmaya girişilmiş olması.

Tietze'nin bilmecelerin incelenmesindeki birincil rolünün altını çizmek gerekir. Kendisi, Türk halkları arasında sözlü yazından pek çok bunlara benzer ya da yakın bilmece toplamış, bunları kaydetmiş ve Kodeksin bilmecelerini karşılaştırma yöntemiyle daha iyi okumayı, onları başlangıçtaki biçimlerine uygun olarak yeniden oluşturmayı başarmıştır. Bunu yapamadığı durumlar azdır.

Tietze'nin çalışmasını sürdürmeye Balkan Tatarları arasında benzer ya da yakın bilmeceler arayarak çalıştırsa da, bu çaba olumlu sonuç vermedi. Yine de burada söyleyecek birkaç sözümüz var. Hattâ, yazım, dilbilim bakımlarından ve, onlardan da çok, yepyeni bir şey olan astroloji-astronomi bakımlarından öncüllerimize oranla daha iyi donanmış durumdayız. Konunun bütün bu görünümleri belirtilmeye değer.

Yazım bakımından. Kodeksin birden çok yazıcı tarafından kaleme alınmış bir yazma olması, yeniden gözden geçirilmiş, değişikliğe uğratılmış, düzeltilmiş, kopya edilmiş, yeniden kopya edilmiş, yeniden düzeltilmiş olması, onunla uğraşacak kimselerin uzun süre çeşitli yorumları okuyup tanımaları gerekir. Kodeksi okuyabildiğini iddia etmek Latince dinsel metinler üzerinde çalışmaya kalkan her bilginin harcı değildir. Henüz ortaya çıkarılamamış daha pek çok zorluk vardır. Öyle dikkatli, öylesine dürüst, öylesine yan tutmaz olan Kuun, /s/ yi üzerine başka çeşit bir s-almıştan ayıramamıştır. /j/ : /s/. Grønbech bunu fark etmiş, fakat /j/ nin bir şeyi silmek için kullanıldığını sanmıştır.

§

Halbuki, bunlar üs tüste yazılmış harflerdir. /s/ , š sesbirimi (fonem) yerine kullanıldığından, bir düzeltme, /l/ ile onu s'e dönüştürmüştür. İşte böyle bir düzeltmeden geçmiş bir yazım, iki tane fonetik değişkesi bulunan bir sözcük olup çıkmaktadır. (bkz. WZKM, 1988, s.103, §14).

Kuun ve Grønbech, birkaç tane yanlışlıkla yapılmış doğru dışında, Alman, Latin ve Türk yazımlarındaki üzeri noktalı /v/ lere aldırılmamışlardır. Alman verilerini inceleyerek şu gözlemi yaptık: /üzeri noktalı v/ : erw, irw, urw, riw, rew, wu ve uw yerine kullanılmaktadır. Aynı ^{harf} Latin verilerde vir, ver yerine kullanılmıştır [örn. /ficta vba/ (81^{arka} 17+18^{sağ}) fikta verba "boş sözler"]. Türk verilerde aynı grup uw, wu, ? ^uw, ? wu ve ? ^w [(/vurçik/ (58ön 18sol) uwurçik "iğ, öreke"; /tarlov/ (81^{ön} 6^{sağ}) ? tarlouw ya da tarlow "tarla"; daha önce bunları nasıl yazacağımızı bilmez, şöyle yazdık: vurçiq, tarlow vb.]

Almanca /vmi|te/ (82^{arka} 28^{sağ}). Kuun, s.367: V'miste: ich hab vmiste (yani: vermiste) "aberravi (şaşırmak, yolunu yitirmek)" ; /vachynde/ (58ön 24sol): Grønbech olduğu gibi almış ve Türkçeye şöyle geçirir: *ujuxusyra*- "schlaflos sein (uykusuz olmak)"; bize göre oradaki sözcük şudur: *erwaxinde* "uyanırken" = tk *uyañyandä* "uyandırdığı zaman".

Dilbilim bakımından bugün biliyoruz ki, KK'un Türkçesi, bir Kıpçak dili olan Kumanca değildir, Orta Asya'nın geleneksel yazı dili olan Türkçedir. Bu nedenle, Kıpçak ve Oğuz dilleri ve bunların lehçeleri hakkında bildiklerimize güvenmememiz, tersine o yazılı dile, Uygurcaya, Çagataycaya, Sibiry'a'nın ve Altay'ın Türk dillerine yönelmemiz gerekir. Örneğin, batı Türkçesinde genellikle "damlamak" anlamı veren *tam-*, doğu Türkçesinde "yanmak, parıldamak" anlamı verir. *But* adı, Batıda "but", Doğudaysa "dörtayaklıların arka bacağı" demektir. Batıda bulunmayan *a*, Doğuda bir sözlükbirimdir (leksem) ve

“anne, abla, teyze, hala, sık sık yakanılan bir tanrıçaya seslenme” için kullanılır.

Astroloji-astronomi bakımından incelememize gelince, çok yakın bir geçmişte farkettiler ki, bu bilmeceler, bir amatörün rastlantısal olarak bir araya getirdiği bir şey değildir. Bunlar, yanıtlarıyla birlikte iyice düzenlenmiş bir astrolojik-astronomik bilinmeyenler topluluğudur. Batıl ya da usdışı denilen kozmik bilgiler hakkında bilgi verici özdeyişlerdir (bkz. O.Suec., s.181). Bilmeceler oldukları sanılmıştır, biz de burada bu geleneğe uyuyoruz.

Bu bilmecelerin söz dağarındaki birimleri tümü somut ve katıksız birer astroloji-astronomi deyimidir. Yıldız kümeleri ve burç işaretleriyle başlayacağız. *Tegemüzi* = Oğlak(burcu); *Yumurtqa* = Kozmik yumurta ya da yengeç (burcu); *T'owä* = Deve; *Qaz* = Kaz; *Turna* = Turna kuşu, vb. Bunların hepsi, Güneşin, Ayın, Venüs ve öteki gezegenlerin günlük, mevsimlik, yıllık dolaşımlarıyla ilgiliydi. Bundan ötürüdür ki, bu bilmeceler folklorik yapıtlar olarak değil, bilgelerin içrek, gizemli (ezoterik) yazınının yapıtları olarak kabul edilmelidir. Eliphastevi “Bilim sessizlikle saklanır ve hüneri öğrenmeyle sürdürülür... Bilim ancak sözle aktarılır. Şu halde bilgiler bazen konuşmak zorundadırlar. Evet, bilgiler söylemek için değil, başkalarının bulmasını sağlamak için konuşacaklardır.” der (Iv.I.,s.92).

Genellikle, folklorik nitelikli bilmecelerde yanıt bir simge, tümü göstereceği diye seçilmiş bir tanıtıcıdır, *pars pro toto*, bütünü gösteren parçadır. KK'un bilmecelerini bundan ayıran, onlarda yanıtın bilmecenin kendisini tamamlaması ya da bazen bilmecede söylenmiş şeyin tersini oluşturmasıdır, öyle ki bu durumlarda karşımıza bir birimin, bir bütünün iki zıt parçası çıkmaktadır.

İzlekleri açısından ele alındığında, bu bilmeceler bizim için kendine özgü dili olan, sorular soran öykücüklerdir ama, aynı zamanda eskilerin dünyanın başı ve sonu, doğum, ölüm, yeniden dünyaya geliş izleklerinde sahip oldukları ve gökcisimleri hareketlerine uygulanan bilgilerine sahip kimseler için birer astronomik kıssadır. Elbette bu bilgiler bizim KK'un bilmecelerini daha iyi anlamamıza, onları elimizden geldiğince gökbilim yoluyla yorumlamamıza, hattâ (olmayan ya da açıkça dile getirilmeyen) yanıtlarını bulmamıza yardım eder. VII sayılı bilmecenin yanıtı (kupa), IX sayılıninkisi (ceylan), XX sayılıninkisi (horoz), XXII sayılıninkisi (akrep), XLVII sayılıninkisi (bkz. bilmecenin tümü - uzundur) birer örnek diye gösterilebilir.

Bu ön bilgileri, KK'un bilmecelerinin incelenmesinin bambaşka bir yola girdiğini, yazıya geçirilmelerinde ve çevrilmelerinde bu noktanın dikkate alınması gerektiğini belirlemek için veriyoruz. Örneğin, bizim yazışımızda gökbilimle ilgili nesnelere adları büyük harfle başlayacaktır ve bazı terimlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için, kısa gökbilimsel açıklara ^{ma} yer vermek zorunda kalacağız. KK bilmecelerinin astrolojik-astronomik yorumu başka bir araştırmanın konusunu oluşturur.

Kısaca şu noktaya işaret edelim ki, bilmecelerin numaralanması değişmiştir. Tietze'de toplam sayıları kırk altıydı. Biz yeni bilmeceyi kurup ortaya çıkardıktan, XII, XXXV ve XLVI sayılıları ikiye böldükten sonra gökbilimsel bakımdan kutsal bir sayı olan elliye vardık. İlginçtir ki, Kuun da elli bilmece elde etmiştir (mutlu rastlantı!); fakat onda, birkaçı dışında, bilmeceler karmakarışık durumdadır.

İncelememizin düzeni. KK içindeki yerine göre numara almış her bilmece üzerinde şöyle çalışıldı:

1) Bilmecenin yazmada yazılı olduğu gibi, satır ya da satırlardaki yerini koruyarak okunması, aktarılması. Daha sonra yaprağın ön ya da

arka yüzünde yer alması, onu izleyerek de satır numara ya da numaraları.

2)Yapılabilir transkripsiyon:

a)Sadece transkripsiyon

b)Transkripsiyon ve ölçü(nazım) düzenlemesi, bir dizedeki hece sayısı ve kesim yeri[örn. 7 hece (4/3)]

c)Transkripsiyon ve ölçü ve metin düzenlemesi

d)Transkripsiyon ve bizim biraz değişik biçimde yeniden oluşturmamız

e)Transkripsiyon ve bizim düzenlememiz.

3)Çeviri.

Bazen çeviriden sonra eksik bir dizenin yeniden oluşturulması gelmektedir.

4)Dilbilimsel yorum ve seyrek olarak da dilbilimsel ve metinsel yorum. Kendi getirdiğimiz bakışta, transkripsiyonda, çeviride, deyimlerin ve dizelerin dağılımında yeni ne varsa, bu noktada vermekteyiz.

Katılacak yeni bir şeyimiz yoksa, o bilmeceyle ilgili olarak o bölüm olmayacaktır.

Yazılışta bir ya da daha çok yazı birimi (grafem) düzeltmen ya da düzeltmenler tarafından düzeltilmişse, bu yazılış bir okla (\Rightarrow) ayrılmış olarak yinelenecektir. Ok ya da oklar, iki ya da üç değişkeyle transkripsiyonda kalacaktır. Düzeltme söz dizini (semantik) ile ilgiliyse (yani verilmiş sözcük başka bir sözcükle düzeltilmişse), bilmece iki değişke olarak sunulacaktır.

Not: I ve XIV sayılı bilmeceler daha önce yayınlanmıştır (bkz.

Or.Suec.)

Bilmece I.

KK'ta yazılı olduğu biçimiyle:

tap tap tamyzık tamadırgan tamızık kolägä gälık

kojedırgan tamyzık ol kobelek (ypr 60^{arka} 1,2)

Transkripsiyon ve ölçü düzenlemesi

Tap! Tap! Tamızıq!

5 hece (2/3)

Tamadırgan Tamızıq!

7 hece (4/3)

Kolägäsi k(omışdän)

" " "

Koyedırgan Tamızıq!

" " "

Ol Kobelek

Çeviri

Tap! Işık! Meşale!

Sürekli yanan bir Meşale

Onun Gölgesi g(ümüştän).

Yanan ve tünden sönen bir Meşale.

Yanıt: Kelebek.

Eksik dizenin yeniden oluşturulması

Birinci dize eksik olduğu için, kuramsal olarak iki kez ayrı anlamlar taşıyan *tap* eklenerek yeniden oluşturulabilir. Bunların orijinalde yer almaması belki öteki iki *tap* ile homojen olmasındandır:

Tap! (Tap!) Tap! (Tap!) Tamızıq!

Tap!(Tap!) Işık! (Işık!) Meşale!

Yeniden oluşturulmuş durumuyla bilmeceyi yeniden alalım:

Tap!(Tap!) Tap!(Tap!) Tamızıq!

7 hece (4/3)

Tamadırgan Tamızıq!

" " "

Kolägäsi k(omışdän)

" " "

Koyedırgan Tamızıq!

" " "

Ol Kobelek

Tap!(Tap!) Işık! (Işık!) Meşale!

Sürekli yanan bir Meşale

Onun Gölgesi g(ümüştən).

Yanan ve tümden sönen bir Meşale.

Yanıt: Kelebek.

Krş. Bir Kazak bilmecesinin benzer başlangıcı:

Tap-tap, tap (Tietze, s.5)

Dilbilimsel yorum

Burada yeni olan şu noktalardır:

1) Birin *tap*'ın 'tapın!' ve ikinci *tap*'ın 'ışık' diye çevrilmesi. (bkz. Or. Suec., s.186).

2) Yıkıma uğramış bir sözcüğün kalan tek harfini -bu, sözcüğün ilk harfidir- biz /kobelek/ sözcüğünün ilk harfinin eşi olarak /k/ diye okuyoruz. Jarring de (bkz. Or. Suec., s.182) burada bir /k/ görür ve sözcüğü *k(ömişley)* 'leik silver' diye tamamlar. Tietze'nin 'of silver = gümüştən' çevirisi de, bu sözcüğün *k(omişdän)* olduğunu kestirdiğini gösteriyor. Biz de bu sözcüğü *k(omişdän)* olarak tamamlıyoruz. Bu tamamlamamız, hem Tietze'nin (s.4) karşılaştırmasını yaptığı dörtlüklerden oluşan ve üçüncü dizeleri *köleηkesi kümisten* olan Kazak bilmecelerine, hem de astrolojik - mitolojik verilere uygun düşüyor (bkz. Or. Suec., s.184 - 195).

Söz konusu harfin başından geçenler çok karmaşık olduğundan burada anlatmaya değer buluyoruz. Kuun (s.143, 265) bunu /b/ diye okumuş ve bir önceki sözcüğe bağlamıştır. Böylece, kolagaseb 'se agitando' diye bir sözcük ortaya çıkmıştır. Németh (s.578 ve dev.): *kölägäsi b(ar)* 'sie hat Schatten = gölgesi düşer'. Drimba (1973, s.201 ve 210) buna esä ekler: *kölägäsi b(ar)[esä]* 'gölgesi düştüğünde

~~agitendo' diye bir sözcük ortaya çıkmıştır. Németh (s.578 ve dev.): kölägäsi b(ar) 'sie hat Schatten = gölgesi düşer'. Drimba (1973, s.201 ve 210) buna esä ekler: kölägäsi b(ar)[esä] 'gölgesi düştüğünde (sözcüğü sözcüğüne g. varsa'. Radloff yayınlanmamış ve Malov tarafından sunulmuş (1930, s.350) makalesinde bu sözcükleri 'sein Schatten am Boden = gölgesi ^{yerdelci} yerde' diye çevirir. Biz de (Mollova, 1981, s.47-49), -henüz o tarihte Kodeksin mikrofilmmini görmemiştik- Tietze'nin yapıtında okuduğumuz /kolagasi b-/ den hareket ederek bu iki sözcüğü *qolagasi b(oyunda)* 'kolağasının vücudunda' diye yorumlamıştık. Oysa ki, bu yorumumuz yanlıştır.~~

Drimba (1979, s.191-192), Kodeksin yazmasını yerine ^dinceledikten sonra, /b/ nin arkasından /i/ geldiği tahminini yürütür. Yıkıma uğramış sözcüğü *bir* diye yeniden oluşturur, bunu da *köyedirgän tamizig*'e bağlar ve böylece elde ettiği yeni dizeyi 'gölgesi yanan bir yongadır' diye çevirir. Drimba (1990 [2], s.81) yeni bir çeviri önerir: 'gölgesi yakıcı bir kor gibi (ya da yeğün biçimde yanan bir yonga gibi)'. Drimba bir el yazması uzmanına 'yeniden kazandırma' işlemini yaptırdıktan sonra çekilmiş bizim mikrofilmimizde, sadece başlangıç harfi iyice bellidir ve bu, bize göre, /b/ değil, bir /k/ dir. Drimba 1979 tarihli makalesinde sözünü ettiği 1-2 mm lik kâğıt yitimi gerekçesiyle buna karşı çıkabilir; biz de, buna karşı, Kodeks bir araya getirilmeden önce onun defter yapraklarının boyutlarını bilmediğimiz yanıtını veririz. Herhalde bir kıta üç tane 'asimetrik' ve 'aritmik' dizelik kıtacığa indirilecek kadar bozulamaz, biçim bozukluğuna uğratılamaz. Zaten Drimba'nın kendisi de bunu kabul etmektedir. Üstelik tümcebilim bakımından da 'bir' sözcüğünün orada yeri yoktur. Çevirisi genel izlenimlerden yapılmış bir çeviridir.

Bilmece II

Bu bilmece Kodeks içindeki durumuyla şöyle karşımıza çıkar:

bítí bítí bítídí bes agaεga bítídí konešuu juurd~

kok jíbeki éírmadím. Ol kínadır.

(yapr. 60^{ön} 3-4)

Çevriyazısı, koşuk düzenlemesi ve bizim metin düzenlememiz:

-Bítí! Bítí!

-Bítídím. 7 hece (4/3)

Beš Ayač[✓]ya bítídím " " "

Konesuum yuurdím. " " "

Kok Yibekím! [✓]Círmadím. " " "

Ol Kínádr.

Çevirisi:

-Yaz! Yaz!

-Yazdım.

-Beş ağaç /çubuk üzerine yazdım.

-Cıvamı /civalı suyumu yoğurdum.

-Kok Yibek bitkim 'Gümüşü-mavi ipekten (bayrak)'

-(Onları) sarmaladım /sakladım.

O, günahtır.

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olanlar şunlardır:

- 1) *Bítí! Bítí!* Bu terimlerin yorumu konusunda, uzmanlar üçe ayrılıyorlar: a) Radloff (1887, s.2), Bang (s.336), Németh (s.579-580), Asım (s.382), Kurgan(s.104 ve 105, n° 1); Gabain (s.244-245), Mollova(1980, s.104-105), Mollova (1981, s.49) *biti biti* sözcüklerini birer ad olarak alır ve 'yazı, mektup' diye çevirirler; b) Radloff (1915) ve

Malov (1930, s.351-352), İnan(1987, s.355-356) bunları eylem olarak alır ve 'yaz! yaz!' diye çevirirler; c) Tietze (s.12-16), İsänbät (s.475), Drimba (1973, s.201 ve 210) bunları 'yazdım, yazdım' diye çevirirler; Tietze'deki çeviri belirsizdir. 'biti biti bitidim' dizesini 'I wrote, wrote, wrote' diye çevirir. İtalikle yazdığı sözcüklerden çevirisinin kuşkuğu olduğunu anlıyoruz. Bizdeyse, gerçekte, biraz değişik yapı vardı. Biz burada bir *figura etymologica* yani kökenden gelen bir örge arıyorduk. Burada *biti biti* sözcükleri, *bitidim* sözcüğüne bağlanıyordu. 'bir yazı yazdım, bir yazı yazdım'. Bundan *yazı yazdım* gibi 'çok yazdım, çok yazdım' anlamını çıkarıyorduk. Ne var ki, Tietze (s.12) şöyle der: "*biti* cannot be 'letter' [...], since the Koman form of this word is *bitik*", buna Drimba (1990, s.58) Kodeks içinde geçtiği saptanmış iki değişkeyi *bitiv* ve *bitüv* (bkz. Grønbech) sözcüklerini ekler. Denebilir ki, nasıl *yazı* sözcüğü *yazuw*, *yazıγ* sözcüklerinin ufaltılmış biçimiyse, *biti* sözcüğü de *bitiw* sözcüğünün kısaltılmış biçimidir. Fakat burada, I sayılı bilmede olduğu gibi yıldızbilimsel-gökbilimsel açıklamalara dayanan yeni bir yöntem, bizi dizenin ikiye bölündüğü ve buyruk veren öğretmene buyruğu yerine getiren öğrenci arasındaki bir konuşmaya götürüyor. Şöyle: *-Bítí! Bítí! -Bítídím.* '-Yaz! Yaz! -Yazdım.'; krş. Aşık Yunus'un (XIV.yy) mistik şiiri *Dertli Dolap* içindeki konuşma biçiminde dize:

Dolap niçin inilersin derdüm vardır inilerem. (TDEK III, s.274).

-Dolap niçin inliyorsun? -Inliyorum, çünkü acı çekiyorum.

2) *Kok Yıbekım.* Üç yazar bu iki sözcüğü şöyle çevirmiştir. Bang: 'meine blaue (?) Seide = benim mavi ipeğim'. Tietze: 'my green silk = benim yeşil ipeğim'. Drimba: 'ma soie bleue-verte = benim mavi-yeşil ipeğim'. Bunlar, sözcüğü sözcüğüne yapılmış çevirilerdir. Fakat kısa bir süre önce *Babürname* (XVI.yy) içinde bir bitki adı olarak karşımıza çıkan *kök cibak* sözcüklerini bulduk. Pavet de Courteille (s.315-316)

bunları çevirmemiştir. Babürnamenin yazarı Babür şöyle yazar: "Aynı dönemde balıklar Bâran'a geçerler, ağla ve kepçeyle bol balık tutulur. Sonbaharda, *kolan kuyruğu* denilen bitki olgunlaşıp da çiçeğe durduğunda ve meyveleri belirginleştğinde, on on iki yük toplanır, ayrıca da *gök şibak* denilen başka bir bitkiden de yirmi otuz yük kesilir. Bunların hepsi ırmağın kıyısına getirilir. Ufak ufak kıyılıp suya atılır; aynı anda insanlar da ırmağa girip sersemlemiş balıkları tutarlar.

Schlegel, *Uranographie chinoise* (=Çin gökbilimi) adlı yapıtında (s.101) eski bir Çin kaynağından şunu alıntılar: "Son dönemlerin Hanlarının kurban törenlerinin âdetleri, bu gün bir mavi bayrak dikilmesini gerektirirdi. *Primum ver* günü ilkbahar karşılanacağı zaman, arabalar, bayraklar, giysiler, süsler, hepsi maviydi. Duru güneşin şarkısı söylenir, yükselen bulutların dansı oynanırdı. Çoban yıldız kümesinin ana yıldızı güneşin batışından az sonra doğuşuyla *primum ver*'i haber verirdi. İlkbahar ve yeni Güneş mavi bayraklarla karşılanmakta olduğundan ona 'gök bayrak' denilirdi."

İşte bu nedenden ki, *Kok Yibekim*'i 'benim *Kok Yibek* bitkim «mavi-gümüşü ipekten (bayrak)»' diye çeviriyoruz.

3) *Kînä*. İlk Radloff olmak üzere, /kinα/ diye yazılmış bu sözcüğe *qina* biçimi ve 'kına' anlamı yakıştırmışlardır. Biz, Kodeksteki bilmecelere ayırdığımız iki makale-denememizde /kinα/ yı *qina* olarak almış ve 'henné = kına' diye çevirmiştik. Bu yorumumuz Drimba (1990, [2], s.81) tarafından kabul görmüştü. Fakat, Kırgızcada *kine*, *kinöö* (<ir.guna) sözcüğünün 'günah' anlamına geldiğini bulduktan sonra yazdığımız başka bir makalede (WKZM, 1990, s.147) bunun çevirisini 'günah' (yani günahlardan sıyrılma töreni?) diye verdik. Burada sadece 'günah' anlamını kabul ediyoruz ve bununla 'ilk günah'ı yani Adem ile Havva'nın cennetten kovulmalarına yol açan ilk günahı kastediyoruz.

Yıldızbilim ikonografisinde, 'Peccata' figürü (bkz. Marcolini'nin 'Le Péché (=Günah) adlı yapıtı, s.120) bizim bu yeni yorumumuzu doğrular.

Bilmece III

Kodeks içindeki durumundan yorumlanarak aktarılışı:

azastα kara kula juvsapd' → uvsapd' ol jslíkdír

(yapr.60^{ön}.5)

Çevriyazısı:

Azaštā Qara Qula yuwušapdír → uwušapdír.

Ol İslíkdír.

Çevirisi:

Alt (ya da aşağıdaki) delikte koyu renk ^{Sarı} dantelin Aslanı ^{seviyor} yumuşuyor. Yanıt: Dokuma tezgâhı.

Başlangıcı yıpranmaya uğranmış bu bilmece, çok değişik biçimlerde okunmuş ve yorumlanmıştır. Kuun (s.143): kara kara kula xuvsaptur. Ol iglikdir; (n° 3 xuvsaptur fortasse cag. kopsamak). Kitabının sonuna eklenmiş *Vocabularium cumanico-latinum*'una Kuun kara 'niger' (s.262), kula 'lanceola' (s.266), xuvsaptur 'mend[ose] scriptum pro kopsaptur' 'ejicit' (s.292) alır. İlk sözcük çok soluk olduğundan Kuun bunu Kara diye okumuştur; xuvsaptur'un /x/i gerçekte mürekkeple çekilmiş bir çizgidir ve baştaki /j/ harfini devre dışı bırakır. iglikdir sözcüğündeki /g/ harfinin /s/ olup olmadığı pek açık değildir; çünkü Kodekste bu iki harf birbirine benzer.

Bang (s.337): ##### kara kula juvšapdir

Ol jšlikdir

"Aufist der Schwarzfalbe zahm geworden.

Auflösung: rote Schminke."

Németh (s.580): -tā kara kulā juvšap dír.

* 'peccato = günah' olsa gerek. ç.n.

Ol: işlik dir.

“Für ungebildete Ohren ist es angenehm

Auflösung: der Pfiff.”

Malov (1930, s.352) tarafından aktarılarak Radloff 1915:

(kol)ta kara kula juvsapd'

“gnedye (ovcy. Byki) žujut žvacku.

Çözüm: 1) delo, imejuščij delo (işlik)

2) družba, imejuščij druga (eşlik).”

Malov, Radloff'un her şeye karşın bilmecenin kendisiyle çözümü arasında bir bağ kuramadığı düşüncesindedir. Kendisi yeni bir çeviri önerir: “V ozere želajut myt'sja gnedye lošadi (ili ovcyi korovy...). Èto - plač (vlaznost glaz).”

Tietze (s.16, 20, 141). - tā kara kula uvšapd'

ol işlikdir

“On the ... the black one has caressed the bay-colored one.

That is the woody mountain.”

Drimba (1900 [2], s.82): Qaštā qaraqula uvšap-dir.

Ol işliq-dir.

“Aslan tepede kükredi.

Bu, ocak (ya da baca) ya da isleme yeri (deri tabaklamada kullanılan) dir.

Baskakov (1976, s.79-84) yaptığı şu yorumla bu zor bilmecenin anlaşılmasına büyük yardımda bulunmuştur. (Qara)ra qaraqula juvsap (~ juvšap)dyr. Ol yslyq (~ yšlyq)dyr. ‘Černyj Karakula naevšis’ sonno

stoit (~prebyvaet v polnom pokoe). Èto kopot; mesto, isobilujušcee kopot'ju. (Kara aslan uyukluyor. Bu, yağlıkaradır; yağlıkarası bol yerdir)."

Qaraqula harfi harfine 'kara-sarı' anlamına gelir, sarı, aslanın rengi, kara-sarıysa güneşte yanmış aslanın rengidir. Şu halde, söz konusu aslan, aslan burcudur. Gevşiyor, yumuşuyor (*yuwušapdır* → *uwušapdır*). Alt delikte (*azaštá* ya da ? *azactá*) < *azá* <<*aza*'i 'aşağı' (z~š), + *íštá* 'delikte', krş. Şor dilinde *íštá* 'ego vnutrennost' - sein Inneres = onun içi' (Radloff, Versuch). *Aza íš*'ten *azaš* 'aşağıdaki deliğin, Yerin karnı' anlamına geldiği düşünülebilir; 'aslan burcunun ağustos ayında hüküm sürdükten sonra yerini Başak burcuna bırakmak üzere içine düştüğü Yerin karnı'. Başak burcu ya da bakire burcu, bilmecenin yanıtında karşımıza bakirenin belirgin eşyası olan *íšlik* (=işlik, dokuma tezgâhı, gergef) ile çıkar. Bu, 'iğmek, iplik yapmak' anlamlarındaki *íš*- eyleminden gelen bir sözcüktür. Krş. Özbekçe, Kırım Tatarcası, Tarançı ve bugünkü Uygur dillerinde *íš*- 'iğmek' (Sevortjan, I, s.396).

Bilmece IV

Kodeks içinde karşımıza çıkan durumundan yorumlanarak aktarılışı:

jríp jríp jrgalmα] ícındagí εαyHalmmα]. Ol uru.

(yapr.60^{ön} 6)

Çevriyazısı ve koşuksal düzenlemesi

lríp lríp lrıyalmäs.

7 hece (4/3)

lcındägí cäyçalms.

" " "

Ol Uru.

Çevirisi:

İstedikleri kadar kazsınlar, sarsılmaz.

(Ve) içindeki sallanmaz.

Bu, buğday saklanan çukurdur.

Dilbilimsel yorum

Burada yeni olan şunlardır:

1) İlk iki sözcüğün değişik yorumu. Kuun'dan (s.143) beri, uzmanların hepsi bu sözcükleri şöyle okumuşlardır: *it-* eyleminden /jtíp jtíp/ itip itip/.

Biz bunları /t/ ile değil, *ír-* 'kazımak, kazmak' eyleminden /r/ ile /jrip jrip/ *íríp írip* diye okuyoruz. Çünkü bir çukur, hendek itilemez, fakat kazılabilir. Bundan başka, *íríp írip írýalmäs* sözcüklerinde *ír ír ír* ses yinelenmesiyle şiirsel bir nitelik elde edilmiş oluyor.

Bilmece V

Kodeks içinde karşımıza çıkan durumundan yorumlanarak aktarılışı.

Íilovfín jαgj → Íilkíp bolmαf írma tonũ bvgvp b—

mαf. Oljí---

(yapr. 60^{ön} 7,8)

Çevriyazısı ve Koşuk düzenlemesi

Sílouwsín Yägí(m) sílkíp bolmäs. 8 hece (4/4)

Sírma Tonum bugup b(ol)mäs. " " " "

Ol Yúldus).

Çevirisi:

(Tüyleri dışa dönük) Vaşak kürküm silkelenebilir.

(Tüyleri içe dönük) sırma iplikle dikilmiş Kürk giysim katlanamaz. Yanıt: Yıldız.

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olan şunlardır:

1) /jaɣɪ/. Drimba'ya (1973, s.201, n° 7) göre «jaegi», «jaegj» in düzeltilmişidir. Fakat alışılmamış bir düzeltme biçimi olan /j/ nin /i/ ya dönüşürülmesinin /ɣ/ ye bir tilde işareti koymak için yapıldığı düşünülebilir. Ne var ki, bu tilde unutulmuştur; /jaɣɪ/yaɣɪm/ tonum sözcüğüyle bir tümcebilimsel koşutluk oluşturmaktadır. Aynı biçimde, İnan (1887, s.357) da bir m ekler:

Silaisin yaɣɪ(m) silkip bolmas

Sırma tonu(m) bugup (bol)mas.

'Vaşak kürkümü silkmek imkânsız.

Sırma elbisemi bükme imkânsız.'

Biz 'lynx (tüyleri dışa dönük)' diye yaptığımız çeviriyi Drimba'ya (1990, s.61).

2) /ji---/. Yıkıma uğramış bu sözcük ayrı biçimlerde yorumlanmıştır. Zamanında Kuun (s.143) /ju/ okuyabilmiştir; sözcüğün yeniden oluşturulmasını yu(?murtka) 'yumurta' diye yapmıştır. Bu yorumu Bang, Németh, Malov benimsemişlerdir. Tietze (s.27, 141) karşılaştırmalı bir incelemeden sonra j---'sini 'stars' diye çevirir. Drimba önce (1973, s.201) Tietze'yi izlemiş, fakat sonradan yazmayı gördükten sonra "«j» den sonra gelen şeyin «u» olmadığını, epeyce soluk bir «e» olduğunu" yazmıştır (1979 [2], s.194); yine aynı yerde şunu da yazar: "yitirilen ufak kâğıt parçasında birden çok harf bulunamazdı." Fakat biz de buna karşı şunu söyleyebiliriz: VIII sayılı bilmecede aynı büyüklükte bir yerde bulunan /t/ ye uzmanlar sözcüğü t(arta) diye yeniden oluşturmuşlardır. Yani dört tane harf eklemiştirler. Fotokopimize göre, /j/ harfinden sonra bir /u/ nun birinci ayağı görülüyor; bu da bize o sözcüğün *Yıldus*) olduğunu düşündürüyor. Gökbilim açısından

bakıldığında da bu, akla uygun düşmektedir. Halbuki Drimba burada *Olyer* sözcüğü olduğunu ileri sürmektedir. 'Bu, yeryüzü [ve yıldızlı gökyüzü] dür.'

Bilmece VI

Kodeks içinde karşımıza çıkan durumundan yorumlanarak aktarılışı:

akkuy mæni9 avzu yoH.ol jumurtka → j'mirtka

(yapr.60^{ön} 8)

Çevriyazısı:

Aq Kuymäniñ Awuzu yoç.

Ol Yumurtka → Yimirtqa

Çevirisi:

Ak kibitkanın ağzı yok.

Yanıt: Yumurta.

Bilmece VII

Kodeksteki durumundan yorumlanarak aktarılışı:

ala9 → alan bulan tuv turur ayri agaedã jav tamar

kulã alã tur → tuv turur kuv agaedoejav tamar.

(yapr.60^{ön} 9-10)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Alañ → Alan! Bulan, Tuuw turur! 7 hece (4/3)

Ayrı Ayacdän Yauw tamar. " " "

Qulanı, Alan tur → tuuw turur. " " "

Quw Ayacdän Yauw tamar. " " "

(Yanıt yoktur)

Çevirisi:

Tansık! (İşte) (koşan) bir geyik ve (dalgalanan) bir bayrak!

Çatal ağacın iki ucunda yağ yanıyor.

Yabaneşeği ve bayrak ^(+new) olduğu gibi duruyor.

İçi boş ağacın kovuğunda yağ yanıyor.

(Yanıt: Çanak?)

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olan şunlardır:

1) /ala9/ düzeltilmiş: /alan/. Kodeksin birinci bölümünde 'arma, amblem, işaret' anlamlarında İtalo-Latince bir sözcük olan 'Insigna' Türkçeye 'allan ul tou' (yapr.50^{arka} 4) diye çevrilir. Buradaki allan Arapça 'alem(=sancak)', ul Latince 'vel (=ya da)', tou Türkçe 'tow (=sancak)' anlamına gelirler.

Kuun (s.143): alang bulan buv turur

kulan alang tuv çurur

n° 9 ve s.250: alang bulan 'se repente extellens' ve n° 10 ve s. 303:

kulan alang; krş. Kırgızca *qulamaq*.

Radloff, Versuch: *alañ-bulan* 'bespokojno - unruhig'.

Tietze (s.30, 142): alan bulan (kulan?) tuv turur

'A motley flag is standing'

kulã alã tuv turur

'A motley flag is standing'.

KQZS: *alañ* 'alañ/ eleñ - alañda'.

Drimba (1990, s.63) *alan* ve *qulan* sözcüklerini bir arada ve bir birleşik sıfat gibi alır. Ona göre, *alan-bulan* ve *qulan-alan* 'rengârenk, alacalı bulacalı' anlamına gelir. Birinci dizeyi 'bu, rengârenk, karışık bir

buhardır', üçüncü dizeyi de 'bu, rengârenk bir bayraktır' diye çevirir. Yabancı attan, yabancı eşeğinden, geyikten söz etmez.

Mollova (1981, s.51): *Alan-qulan buw-turur*

'Bu, terbiye edilemez (bir) yabancı at gibi dalgalanan bir buhardır.'

Qulan alan tuw-turur

'Bu, terbiye edilemez (bir) yabancı at gibi dalgalanan bir bayraktır.'

Burada *buw* 'buhar' sözcüğünden vazgeçiyoruz. O sözcük 'sancak' anlamındaki *tuw* sözcüğüdür. *Alañ/alan*'ın 'tansık' anlamına geldiğini kabul ediyoruz. [krş. Hakas dilinde *alañ* 'udivlenie = şaşırma' (Baskakov, Inkizekova-Grekul)]. *Alañ* yazılışının *alan* diye düzeltilmesi bizce açıklığa kavuşmamıştır. İkincisi birincisinin bir sesbilimsel değişkesi midir? 'Bayrak' anlamına gelen *alan* orada uygun düşmemektedir. Çünkü az sonra 'sancak' anlamına gelen *tuw* sözcüğü geçmektedir.

2) *Ayrı ağaç*. Tietze ile Drimba bunları 'forked stick = çatal sopa' olarak çevirmişlerdir. Biz ise (Mollova, 1981) 'çatal ağaç' diye çevirdik ve bu makalede de bu çeviriden vazgeçmiyoruz. Krş. Kırgızca *ajry* 'razdvoennyj, razvilina = bifurqué (Fr.), çatallanmış, iki kola ayrılmış', *ajry örköç* 'iki hörgüçlü deve' (Judaxin). Bu, ufak bir ayrımdır ama, yıldızbilim - gökbilim açısından bakılırsa, dallı ağaçla çatal ağaç ayrı şeylerdir.

3) *tur* → *tuw*. Bu geçişi yani *tur* yazılışının *tuw* diye düzeltilmesini fark eden yalnızca Drimba olmuştur. Fark etmiştir ama, üzerinde durmamıştır. Kanımızca, düzeltmen, belki bilmecenin daha ince, sözcük oyunlarına dayanan değişkesini biliyordu. O sözcük oyunu birinci dizedeki 'sancak' anlamlı *tuw* ile başka bir *tuw-tuw* arasında geçiyordu. Bu ikinci *tuw* 'durmak' anlamındaki *tur-* eyleminin *turuw ~ turup*

durur'. Fakat *tuw turur* daha bilmececi, daha gizemli olduğundan *tur turur*'un yerine onu yazmış olsa gerek.

4) *tam-* 'yanmak'. Bu eylem bu bilimcede ilk kez böyle çevriliyor. Bugüne kadar herkes, 'damlamak' anlamına gelen bir eylemle çevirmişti. I sayılı bilimcedeki *tam-* Tietze tarafından 'panıdamak', Doerfer tarafından 'yanmak' diye çevrilmiştir. Biz I, VII(buradaki), XXXVIII ve XLVIII sayılı bilimcelerde *tam-* eylemine 'yanmak' anlamını veriyoruz.

Bilmecenin yanıtı yoktur, kuramsal yolla oluşturulmuştur.

Bang (s.338-339): [Yanıt: Wine], Németh (s.583): (Auflösung: die Taube?), Tietze: (Answer missing). Tietze (s.31) yanıtı 'döner kebab' olan bir Osmanlı bilimcesi alıntılar. Biz de, o Osmanlı bilimcesinin yanıtını kullanarak Kodeksteki bilimceye şu yanıtı önermiştik: [Ol tuman, yalın, döner kebab-dir] ya da [Ol ot bile döner kebab-dir] '[Bunlar, ateş ve (ateşte kızarmakta olan) koyundur]'. Bu yorumumuz Drimba tarafından (1990 [2], s.83) kabul görmüştü. Şimdi şunu öneriyoruz: '(Bu? Çanaktır)' ve bunun gökbilimsel nedenini henüz yayınlanmamış bir makalede açıklıyoruz.

Bilmece VIII

Kodekste karşımıza çıkan biçiminden yorumlanarak aktarılışı:

kū altūdān elēi kelyír komís bírgí tar---

kelyír. Ay altuda → alduda elēi kelyír altū bírgí ta ---

kelyír. Ol a

(yapr.60^{ön} 11,12; 13^{sağ})

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi

Kun altundān Elcǐ → Ālcǐ kelyír.

8 hece (4/4)

Komíš Bíryí tar(ta) kelyír.

" " "

Ay altundä(n) Elci kelyír.

“ “ “

Altun Biryí ta(rta) kelyír.

“ “ “

Ol A.

Çevirisi:

Güneş altındaki dünyadan bir haberci geliyor.

Gümüş boru çalarak geliyor.

Ay altındaki dünyadan bir kadın haberci geliyor.

Altın boru çalarak geliyor.

Yanıt: Ana-Abladır.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olan, çözümde «a» olarak yazılmış şeydir. Bir zamanlar bilmececinin yanıtı yok -ya da yıkıma uğramış- sanılmıştır.

Kuun (s.143) tek harflik bu parçayı u(?zum), (s.260 daysa) uzum 'uva(üzüm)' olarak okumuştur. Onun bu yorumunu Bang (s.338) benimsemiştir. 'der Wein = asma'. Németh (s.283) yanıtın 'Strachl [des Sonne und des Mundes] * olduğunu varsayar. Bu yorum Radloff'tan (1915 tarihli basılmamış yazı, Malov 1930 içinde, s.357) kabul görür. Tietze (s.33, 142) bilmeceyi yanıtı bırakır. Drimba önce (1973, s.202) Tietze'yi izler, sonra (1979, s.196-7; 1990, s.62-3; 1990 [2], s.83-4) bu «a» yı okur ve yeniden oluşturulmasını *aq quš* ya da *aq kuw* 'beyaz kuş / beyaz kuğu' olarak verir. Biz de (Mollova, 1981, s.51-3) yanıtı 'kuğu' olan (Tietze'nin s.63 te yanıtını 'white swann' diye verdiği bilmece) bir Tatar bilmecesinden yola çıkarak söz konusu sözcüğün yeniden oluşturulmasını şöyle yapmıştık: *a[qquw]* 'kuğu'. Fakat daha sonra XVII ve XXXVI bis sayılı (eski numaralamaya göre) bilmecelerin yanıtının «a» olduğunu gördük, bu da bu harfin eksiksiz bir yazılım olduğunu

* 'Strahl der Sonne und des Mondes' olsa gerek. ç.n.

kanıtlıyordu. Gerçekten de doğu Türkçesinde a ~a:ca 'elder sister, sister = abla, kızkardeş' (Jarring 1961); aca 'aynı anlam ve anne' (Malov 1961) ile bugünkü Sarı Uygur dilinde qaza 'kaz, kuğu' Malov(1957, s.49) vardır. qaz'ın qaza biçimi başka bir yerde saptanmış değildir. qaz ve a 'kaz ana' sözcüklerinden oluştuğu düşünülebilir[krş. Fransız folklorunda kaz ana. Charles Perrault öykülerine önce *Contes de ma mère l'Oye, histoires ou contes du temps passé avec des moralités* (= Geçmiş zamandan hisseli kıssalar - Kaz Ananın öyküleri), Paris MDCXCVII] adını koymuştu. qaza bir şaman metninde kullanılmış bir sözcük olabilir, Malov bunu düşünmeden bulup çıkarmış ve öyle çevirmiştir. Qaza, A, Ay ya da iki görünümüyle Zühre (Venüs) gezegenine ait olabilir. Zaten bu ikisi hep birbiriyle karıştırılırdı. Türk Şiileri şeyhlerinin karısına ana-bacı 'anne-abla' derler. Türk mitolojisinde yerkürenin adı *ākā ātūgān*'dir 'ātūgān Ana' (Roux, s.2969. Moğollar ateş tanrısına *ut* 'od, ateş' ve *eke* 'anne' derler. Krş. Balkanlardaki tatarca *eke* 'küçük kızkardeş'.

Bilmece IX

Kodekste karşımıza çıkan biçiminden yorumlanarak aktarılışı:

butu vutu → utu uzū butūdā are kot uzū

(yapr. 60^{ön} 13)

Çevriyazısı ve bizim yeniden oluşturduğumuz biçimi:

Butu (Butu) Wutu uzun → Utu uzun 7 hece (4/3)

But[#]ndān are Qol uzun. " " "

(Yanıt yok)

Çevirisi:

Ayakları, (ayakları) ve ayıp yerleri uzun.

(Fakat) çatalı kolları ayaklarından uzun.

(Yanıt? Dişi geyik).

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *But*. Bu terim 'but' olarak çevrilir ama, eski anlamı 'ayak'tır (Hint-İran kökenli sözcük - Jarring 1979-1980); doğu Türkçesi *put* 'aynı anlamda'.

2) */vutu/*. Bu yazılıştaki sözcük şimdiye kadar ikinci bir */butu/* sanılırdı. Fakat, bunun ilk harfi basbayağı bir *v*'dir. Üzerine düzeltme, bir yana atma amacıyla bir nokta konulmuştur. (Bu nokta, bir kesme imiyken kazıma yoluyla noktaya dönüşmüş bir şey değildir. Öyle olsaydı, sözcük *uwutu* olurdu. Krş. Kodeks Kumanikus içinde geçen */vur^εık/ uwur^ııq* 'ığ'). Bu */vutu/* bizi gerçekten *uwutu*'ya götürüyor, eski Türkçe *uvut* 'utanç'; ayıp yerler' (DTS - MK, QBK) ve *ut* (<*uwut*) *tan gelen utu* daha sonraki bir biçimdir; Osmanlı Türkçesi *ut* 'aynı anlam'.

Şiirsel bilmecemizde *uwutu* sözcüğü dış derilmeye (kontraksiyona) uğramıştır. *Butu Uwutu* > *Butu Wutu*. Her iki *u* derildiğinden, yazıcı */vutu/* duyup öyle yazmıştır. Bir düzeltme de */vutu/*yu yanlış bularak ve kendi dilinde *utu*, *ut* 'aynı anlam' olduğundan *v*'yi yoketme işaretini koymuştur.

(*U*)*vutu*'yu alırsak, *Butu Uwutu* dizesi hece sayısı (7 hece) bakımından tamamlanmış olur. Fakat eşhecelilik bu hecelerin duraktan önce 4, duraktan sonra 3 olmak üzere dağılımını da gerektirir. Bundan ötürüdür ki, ikinci *butu*'yu ekliyoruz [bkz. 3) altında].

Böylece, kolları çatallı, (çok sayıdaki) ayakları uzun, kuyruğu uzun hayvanı arayışımız bizi akrebe, akrep burcuna yöneltiyor. Akrep kuyruğunun ucunda bulunan bir çengelle kullandığı zehriyle ünlüdür. Şu halde *uwut/ut*'un varlığı anlambilimsel, şiirsel ve gökbilimsel bakımlardan doğrulanmış oluyor.

3) /are kol/. Bu sözcükleri *ariq qol* 'daha zayıf (olan) kolları' diye yorumlamıştık. Burada olduğu gibi alıyoruz: '(bir böceğin) kısılcacı, çatallı kolu' anlamında *are qol*. Doğu Türkçesinde *ara* ~ *ari* 'hay-fork = yaba; pitch-fork = yaba, diren' (Jarring, 1964). Jarring ayrıca N.A.Baskakov ve V.M. Nasilov'un *Ujursko-russskij slovar'* ına (Moskova 1939) göndermede bulunarak bugünkü Uygurcadaki *ari* sözcüğünü verir, bu *ari* ise bizim *are*'ye daha yakındır.

Are qol sözcükleri, *are qolu* 'onun çatal kolları' yerine kullanılmıştır. Bunda da *butu vutu*'da olduğu gibi, koşuk ölçüleri nedeniyle u düşmüştür. *Butu vudu*'da baştaki ünlüsünü yitiren ikinci sözcüktür, *qol uzun*'da birinci sözcük sondaki ünlüsünü yitirmiş oluyor.

4) Bu bilmeceyi ilk yorumlayışımızda, olmayan yanıtı (Bu, çekirgedir) diye oluşturmuştuk. Burada ise şunu öneriyoruz: (Bu? dişi geyiktir.), yani Kassiopeia yıldız kümesidir. Bu sonuca, bu yıldız kümesinin Akrep burcuyla olan bağlarından yola çıkarak varıyoruz.

Bilmece X

Kodekste karşımıza çıkan biçimden yorumlanarak aktarılışı:

apa teı → teı jabavlı → jabovlı altı başlı  oHmarlı. ol turnad'
(yapr.60^{ön} 14)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Apa teı: Yabauwlı → Yabouwlı; 7 hece (4/3)
Altın Başı, Coşmarlı. " " "

Oı Turnadı.

Çevirisi:

Tanrıça görünümünde: Sırtı pelerintidir;

Altın başlı ve eli çomaktır.

Yanıt: Turna kuşu.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olan, ilk iki sözcüktür. Pek iyi okunamayan bu iki sözcük, çözümlerinde ve yorumlarında büyük ayrımlar göstermiştir. Kuun (s.143): apac cdi (n° 13 ab aq 'albus = beyaz'; n° 15 Fortasse kodesi abreviatum (=belki kısaltılmış bir biçim) - Kuun tarafından çevrilmemiştir, Kuun'da Türkçe sözcükler Arap harfleriyle yazılıdır). Radloff'ta (Versuch), Grønbech'te ve KQZS'te hiç yoktur.

Bang (s.339): ap ac eli 'Schneeweisse Hände = kar beyazı eller'; Németh (s.583): ap-ak elli - çevirisi verilmemiş, ancak yazarın 'beyaz eller' düşündüğü açıkça anlaşılıyor, Tietze (s.38-41): a-aceli, a-paceli ya da a-pateli. Bunları yeniden oluşturup bilmecenin tümünü şöyle veriyor:

At paceli, jabovli,

Altun başli, çoçmarli.

Ot turna dir.

Having red legs, having a horsecloth,

Having a golden head, having a club.

That is the crane.

Biz şöyle okuyarak yorumluyoruz: Apa teyí 'Tanrıça, Hanımefendi görünüşlü'. Belirtelim ki, birinci /a/ ile /p/ arasında bir harf sıkıştırılacak bir boşluk yoktur. Bu nedenle, biz orada 'hanımefendi, abla, teyze' karşılığı olan ya da bir tanrıçaya seslenme sözcüğü olan apa sözcüğünü ve tey 'görünüm' den gelen teyí sözcüklerini görüyoruz. Krş. Kırgızca tey 'aynı anlamda' (Judaxin).

Bilmece XI

Kodekste karşımıza çıkan biçiminden yorumlanarak aktarılışı:

ǰédα mēdα joH ǰegir tāvđα joH. Vtív tasđα joH

kipεαkda joH. Olkus svđ dír

(yapr.60^{ön} 15-16)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Sendä Mendä yoχ. 5 hece (4/1)

Señgır Tauwdä yoχ. " " "

Uttu taşdä yoχ. " " "

Qıpcäqdä yoχ. Ol Quş Sütür. 4 " (3/1)

Çevirisi:

Sende ve bende yok.

Çıplak tepeli dağda yok.

Delik taşta yok.

Kof ağaçta yok.

Yanıt: Kuş sütü.

Eksik olan dördüncü dizenin yeniden oluşturulması:

Bunu fark eden Tietze (s.48) dördüncü dizenin yeniden oluşturulmasını şöyle yapar: Kipcäk talda jok. 'It is not found in a rotten willow (wig)'. Biz (Mollova, 1981, s.55) *yefi* eklemiştik. *Qıpcäqdä [yefi]* yoχ. 'Kepenekte [yen] yok.' Burada bu çevirimizden vazgeçiyoruz, çünkü Türk *yormacalarında* olduğu gibi burada da her dizenin yanıtının dizenin kendi içinde bulunduğunu kabul ediyoruz.

Bu kez, bir hecenin eksiliğini *Qıpcaq* teriminin ufaltılmış biçimine atfediyoruz. Bu sözcüğün bütünü ya da ufaltılmamış biçimi belki **qıbıcaq* ya da *qob qıpcäq* idi. bunları 'çürümüş, içi kof ağaç' ve 'ağaç kabuğu' diye çeviriyoruz. Dayandığımız nokta şudur: Radloff (Versuch) *qobi*, ³*qip* ve ¹*qipcaq* arasında bir bağ arar. Şunu gözlemler: *qip* [Uygurca vergl. *Qıpcäq*] "neizvestnoe slovo; ono soedinjaetsja vsegda so slovom *qut*, tak kak pri *qut* stoit často slovo *qobi* i ¹*qipcaq* kažetsja sinonimom *qobi*, to ja domaju čto ego značenie: 'pustota' ili 'pustoj' - ein unbekantes Wort, das immer in Verbindung mit *qut* erscheint, da bei *qut* oft das Attribut *qobi* 'leer' steht ¹*qipcaq* ein Synonym von *qobi*

zu sein scheint, so ist es wahrscheinlich, das *qip* 'die Leere' oder 'leer' bedeutet... (= Bilinmeyen ve her zaman *qut* sözcüğüyle birlikte karşımıza çıkan bir sözcük. *qut* yanibaşında yüklem olarak çoğu zaman 'boş' anlamındaki *qobi* sözcüğü bulunduğundan herhalde *qip* 'boşluk' ya da 'boş' anlamlarına gelse gerek." *Qob* 'pustoj, pustynnyj, suetnyj - leer, wüst, eitel' başlıklı sözlükbilimsel makalesinde bir örnek verir: *yalabaç yabuz polza qipçaq qobi - sizixsis tögür anda yüzi subı* esli poslannik durnoj, pustoj i negodnyj (çelovek), to nepremenno projdet blesk lica (t.e. postignet neudaça) - wenn der Gesandte schlecht, eitel und leer ist, so vergeht unbedingt der Glanz des Antlitzes (K.B. 96, 18). Radloff ⁴*qipçaq* konusunda şöyle der: "(Uygurca) značenje etogo slova nejasno, ono upotrebljaetsja vseгда vmeste s *qobi*..." Ve *qobi* konusunda az önce söylediğini yineler. Şu halde, var sayılabilir ki, bilmecenin oluşturulduğu tarihte, söz konusu dize, ya *qob* (<*qobi*) *qipçâqdä yoç* biçimindeydi ya da **Qibicâqdä yoç* biçiminde. 'Çürümüş kof ağaçta (ondan, o şeyden) yoktur.' 5 hece (4/1). *Qob* ~ Osmanlı Türkçesi *kof*.

Bilmece XII

Kodekste karşımıza çıkan biçiminin yorumlanarak aktarılması:

koçkar mızı kudu

koçkar → koçkar mızı koçmak koçmaktān koçum

(yapr.60^{on} 16,17)

Çevriyazısı, koşuk düzenlemesi ve bizim metin düzenlememiz:

I. Değişke: Öğretmen - *Qoçarmuzı* → *Qoçqarmuzı*?

Öğrencisi - 7 hece (4/3)

Qoyurmaqdān Qoyurm(aq)!

Yanıt: Öğretmen - *Qoçqarmuzı*?

Öğrenci - *Kud'u*.

Qoy (i) r maq!

II. Değişke: Öğretmen - *Qocarmuzi* → *Qocqarmuzi*?

Öğrenci - *Qocqarmuwzı* - *qoy(i)rmaq!* 7 hece (4/3)

Qoyurmaqdän qoyurm(aq)! “ “ “

(Ol) *Kud'u*.

Çevirisi:

I. değişke: Öğretmen - Koç boynuzu?

Öğrenci - Kıvrımlarını açma!

(Çünkü koçun boynuzları) hiçbir yolla düzlenemez!

Yanıt : Öğretmen - *Koç* boynuzu?

Öğrenci - (Bu) kambur(dur).

II. Değişke: Öğretmen - Koç boynuzu?

Öğrenci - Koç boynuzu açma (dır)!

(Çünkü koçun boynuzları) hiçbir yolla düzlenemez!

(Bu) kambur (dur).

Dilbilimsel yorum ve bizim metin yorumumuz:

1) Bugüne kadar bizde XII ve XIII sayılı bilmeceler tek bir bilmece oluşturuyordu. Onları ayırıyoruz, çünkü yanıtları birbirinden bağımsızdır ve, gökbilim bakımından, XII sayılı olan Koç takımyıldızı ve burcuyla, XIII sayılı olansa Yengeç takımyıldızı ve burcuyla çakışıyorlar.

2) Bu bilmecenin yanıt bölümü yarı yarıya okunabilir kabul edilmişti. Zaten Kuun'da (s.144) yanıt hiç yoktur; Tietze'de (s.51) yorumsuz olarak sadece *ku[de?]*... yazılıdır; Drimba'da (1973, s.203, n° 22) yorumsuz olarak *kud* vardır, yine Drimba'da (1979, s.197-199; 1990 [2], s.85-86, n° 32) "*kud (...)*" *küden* 'sucuk' verilmiştir.

Bize göre burada, 'Kambur' anlamına gelen *kudur*'dan - Kodekste kullanılan Türk dilinin özelliklerinden biri olan son -r düşmesi ile - /*kudu/ Kud'u* sözcüğü vardır. (Kambur = Tarotun keşişi; krş. Nogayca *küdir* 'kambur').

3) Biz, oldukça özgür bir çeviriyle, *qoy(i)rmaq* sözcüğünü 'burulmuş, bükülmüş bir şeyi açma, düzleme' , *qoyurmaqdän qoyurm(aq)* sözcüklerini de 'hiçbir yolla (koçun boynuzları) düzlenemez diye çeviriyoruz. Krş. *qayıрмаq* Kıpçak dillerinde 'kıvrımı açma, düzleme'.

4) *Qoçqar Muzi* ya da *Qoçqarmuzi* terimini Capricornus'a benzetme yoluyla kendi oluşturduğumuz Koçboynuzu terimiyle çeviriyoruz.

5) Bu bilmeceyle onu izleyenin yadırganacak bir yapısı vardır: *Qoçqarmuzi* ve *Tegemuzi* sözcükleri yanıtta yinelenmektedir. I, II, XVI, XLVIII sayılı bilmecelerde olduğu gibi bunda da öğretmenle öğrencisi arasında bir konuşma olabileceğini düşündük. Bu iki bilmeceyi (XII ve XIII) her biri iki deşışkeli olmak üzere yeniden oluşturuyoruz. Birinci deşışkede öğretmen sorusunu yanıtta yineliyor. İkinci deşışkede ise, öğretmenin sorduğu soruyu yineleyen ve ona yanıt veren, öğrenci oluyor. O zaman, yanıt öteki bilmecelerde olduğu gibi bağımsız bir nitelikte karşımıza çıkıyor. İkinci deşışke daha sağlamdır.

Bilmece XIII

Kodekste karşılaşıldığı biçiminden yorumlanarak aktarılışı:

tege mvzí tíyrmak tíyrmakdöx tíyrmak te

mvzí te9 kaε

(yapr.60^{ön} 18, 19)

Çevriyazısı, koşuk düzenlemesi ve bizim metin düzenlememiz:

I. Deşışke: Öğretmen - *Tegemüzi* → *Tegämuzi*?

Öğrenci - *Tíyırmaq!*

7 hece (4/3)

Tíyırmaqdän tíyırmaq!

" " "

Yanıt: Öğretmen - *Temüzi* ya da *Te(gä)muzi*?

Öğrenci - *Teñ Qac(a)*.

II. Değişke: Öğretmen - *Tegemuzi* → *Tegämuzi*?

Öğrenci - *Te(gä)muzi tıyıрмаq!* 7 hece (4/3)

Tıyıрмаqdän tıyıрмаq! “ “ “

(Ol) *Teñ Qac(a)*.

Çeviri:

I. Değişke: Öğretmen - Tekeboynuzu (Oğlak burcu) mu?

Öğrenci: - Kıvrım, büküm!

(Çünkü tekenin boynuzları) hiçbir yolla

kıvrılamaz, bükülemez!

Yanıt: Öğretmen - Tekeboynuzu?

Öğrenci - (Bu) Doğru söz(dür).

II. Değişke: Öğretmen - Tekeboynuzu?

Öğrenci - Tekeboynuzu bükme(dir)!

(Çünkü tekenin boynuzları) hiçbir yolla kıvrılıp

bükülemez. !

(Bu) doğru sözdür.

Dilbilimsel yorum ve bizim metin yorumumuz:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) Bu bilmece, XII sayılı bilmecenin içinde yer almaktaydı (bkz. XII sayılı bilmece, I. yorum).

2) Bu bilmecenin yanıtı çeşitli biçimlerde okunmuş ve yorumlanmıştır: Kuun (s.286): *tengru mend(ose) scriptum pro tikru, tigru* ‘usque = durmaksızın’; Németh (s.586): *deñ koj dur*. ‘Lege [den Gegenstand]’; Tietze (s.51): *teñli (teñri?)* ‘[the sky?]’; Drimba (1973, s.209, n°23): *teñri, teñli* - yorum verilmemiş; Drimba (1979, s.85): *teñli* ‘düz, dik’.

/kaε/ hiç kimse tarafından okunmamış, yorumlanmamıştır. Biz onun yeniden yapılandırılmasını *qac(a)* ‘söz, söylem’ olarak

gerçekleştiriyoruz. Çünkü yaprağın dış sınırında bulunan bu sözcük yıkıma uğramış olabilir; krş. Salar dilinde *kaça*, *kaça*, *qaça* (Tibet dilinden), 'aynı anlamda' (Tenišev, Slovar`).

TeñQac(a) 'doğru söz' Terazi takımyıldızı ve burcunun ikinci bir adıdır ve bu, Koçboynuzu (XII) ile birlikte dönence eksenini oluşturur.

3) *Tiyırmaq* sözcüğünü, özgür bir çeviriyle 'bükmek, burmak, kıvrırmak' diye veriyoruz; *tıyırmaqđän tıyırmaq* öbeğini de yine aynı özgür çeviriyle '(Tekenin boynuzları)hiçbir yolla kıvrılıp bükülemez' diye karşılıyoruz.

4) /te/ yaprağın en sonunda dışa yazılı olduğundan onu iki biçimde yorumluyoruz: 1) olduğu gibi alarak: *te* 'yaban tekesi' (birinci değişke); krş. Tuva dili *te* 'aynı anlam' (Potapov, 1969, s.351); 2) /tege/ modeline göre yeniden oluşturulmuş *te(gā)* 'teke'.

5) Yapısı bakımından bu bilmece XII sayılı olanlar eştir.

Bilmece XIV

Bilmecenin Kodekste bulunan biçiminin yorumlanarak aktarılması:

uzũ agaeĩ → agae basĩdα urgunl atlí kus

olturur. Janí atma αr kerek ekí uεunα t

ke

kerek. Ol tın

(32^{sağ}) jureginα

(yapr.60^{ön} 19,20,21; 32^{sağ})

Çevriyazısı ve bizim iki değişkede düzenlememiz:

I. Değişke:

Uzun a [✓] yaç(n)iñ Başında	8 hece (4/4)
Ur [✓] unl atlı Quş oturur.	“ “ “
Yanı atma(a) Ār gerek;	“ “ “
Ekí U [✓] cunä t(eñ) gerek.	“ “ “
Ol Tın.	

Ya da

Uzun a [✓] yaç Başında	7 hece (4/3)
Ur [✓] unl atlı Quş oltrur.	“ “ “
Yanı atma Ār gerek;	“ “ “
Yuregínä ke gerek.	“ “ “
Ol Tın.	

Biraz farklı iki değişkeyle çevirimiz :

I. Değişke:

Yüksek Ağacın tepesinde
 Ur[✓]unl(u) 'âşık, vurgun' adlı bir kuş duruyor.
 (O kuşa) Yay çekmek için bir Er gerek,
 (ve onun yayının) iki ucuna denge gerek.
 Yanıt: Tin (ruh, zihin).

II. Değişke:

Yüksek Ağacın tepesinde
 Ur[✓]unl(u) 'âşık, vurgun' adlı bir kuş duruyor.
 (O kuşa) Yay çekmek için bir Er gerek,
 Yüreğinde cesaret olacak.
 Yanıt: Tin (ruh, zihin).

0/0
 II. Değişke
 →

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) /urgunl/ diye yazılan şeyin yorumu. Bunu böyle okuyan, Kuun (s.144, 260) olmuştur. Şöyle çevirmiştir: 'nomen avis cujusdam (=herhangi bir kuşun adı). Németh (s.587) bunu Urguw 'schlage-jage' diye yorumlar. Radloff, basılmamış ve Malov (1930, s.359) tarafından sunulmuş makalesinde Németh'in Urguw'unu benimser ve 'be turned twisted' (Tietze'nin İngilizce çevirisinden alıyoruz) diye çevirir. Tietze (s.54) ise bu terimi Urguul diye okur ve onun 'sülün' anlamına gelen *urguvul'dan geldiğini öne sürer, ancak bir yandan da şu soruyu sorar: "can the gemination of the *u* simply a slip of the pen? = *u*'nın çift yazılması, sadece bir kalem sürçmesi olabilir mi?" Kitabının sonunda Tietze sözcüğü çevirmeden bırakmıştır. Drimba (1973, s.203 ve 211 - 1990 [2], s.86) sözcüğün çevriyazısını *urɣuwul* diye yapar ve o da çevirisiz bırakır. Biz (Mollova 1980, s.108) Tietze'nin harfçevirisini kabul etmiş, çevriyazısını *urɣuul* diye yapmış, fakat biz de çeviri vermemiştik. Ancak, Kodeks Kumanikusun mikrofilmmini gördükten sonra, sözcüğün /urgunl/ diye yazıldığını iyice gözlemlemiştik. Arkasından bir ünlüyle başlayan bir sözcüğün geldiği /urgunl/, iki bölümü eş sayıda heceli dize kuralı gereği, tümcebilimsel kaynaşmaya uğramış olabilirdi. Bu tür kaynaşma, konuşma dili kurallarına uygundur ve ölçülü koşuk ve müzikte bol bol kullanılır. Şu halde *urɣunl*, 'âşık, vurulmuş' anlamındaki *urɣun* sözcüğüne *-lu* *-li* soneki almış 'âşıklı, vurgunlu' anlamında *urɣunlu* ya da *urɣunli* sözcüklerinden biri yerine kullanılıyor olabilir. Burada Tarot'taki Aşığı, Irmağın oğlu, kendi çehresine vurgun Nergis'i görüyoruz. Nergis yani Aşık, ilkbaharın deneyimsiz genç Güneşidir! (bkz. Or. Suec., s.204).

2) /olturur/ doğru yazılmıştır. Fakat konuşma dilinde ve -ölçü nedenleriyle- şiirde *oltrur* biçimine indirgenebilir. Bizim de 7 heceli dizelerde yaptığımız budur. Sözcüğü öteki uzmanların yaptığı gibi 'oturur' diye değil, 'vardır, bulunur' diye çeviriyoruz.

3) /jani/. Bunu doğru okumuş olan yine Kuun'dur, fakat anlamını çıkaramamıştır. Bang (s.340 ve dev.) sözcüğü *ani* 'ihr' diye okumuş, fakat şu notu eklemiştir: "Vor ani steht ein Zeichen, das einem t oder c gleichen scheint, aber nur ein vielleicht vom Anchreiben* mißverstandenes Trennungzeichen (/) ist. = ani'den önce t'ye ya da c'ye benzer bir im vardır, ama bu, belki de kopya eden kişi tarafından yanlış anlaşılmış bir ayırma imidir (/)." Kuun'un okuyuşu bırakılmış, tüm uzmanlar bunu *ani* olarak görmüşlerdir. Ne var ki, Radloff bu sözcükle başlayan dizeyi, Malov'un sunduğu (1930, s.358) makalesinde, şöyle çevirir: "onu öldürmek/vurmak için bir erkek gerekir". Şu halde *ani* 'onu, yani kuşu' anlamındadır ve öte yandan *at-* sözcüğünü yani 'atmak' eylemini 'öldürmek, vurmak' ile çevirir. Drimba da son iki makalesinde (1990, s.134; 1990 [2], s.86) aynı şeyi yapar.

/jani/ *yani* ('yay' anlamındaki *ya*'nın belirtme durumu) sözcüğünü doğru okuduktan sonra anlaşılıyor ki, burada *yani at-* 'yay çekmek, ok atmak' eylem takımıyla karşı karşıya bulunmaktayız (Mollova 1988, s.315a).

4) /eki uεunā/. Bu iki sözcüğün çevresi işaretlenerek metin dışı bırakıldıktan sonra üzerleri yatay bir çizgiyle çizilmiştir. Kuun bunların harf çevirisini yapmamıştır. Bunları ilk fark eden Bang olmuştur ama, ne o, ne de Tietze bunları bilmececinin içine almamışlardır. /jani/ *yani* ('yay' anlamındaki *ya*'nın belirtme durumu) doğru okunduktan sonra, iyice anlıyoruz ki, /eki uεunā/ *eki ucunā* ('iki uç' anlamında *eki uc*'tan) yayın

* Anchreiber (= kaydeden, not eden) olsa gerek. ç.n.

iki ucuna göndermede bulunuluyor. Bunlar ilk kez burada, I. değişke içinde, bilmece**ni**n bütününde yerlerini almaktadır.

5) /t---/. Kuun (s.286):Tengru; tikru, tigru 'usque' yerine kullanılmıştır; Bang bunu tãñke olarak yeniden yapılandırır (/ke/ ye bağlar); Németh'in yeniden yapılandırması tãk'tir: jurãginã tãk kerek 'er soll furchtlós (edel?) sein = korkusuz (soylu?) olması gerekir'. Malov, bilmeceyi benzer bir Azer bilmece**si**yle karşılaştırarak, sözcüğü *taş* diye bütünler. Onun bu yorumu Drimba ve tarafımızdan kabul görmüştür (Mollova, 1981; burada ayrıca *tinïc* 'dinginlik' sözcüğünü de önermiştik). Tietze /t---/ ye belirsiz 'quik' anlamını yakıştırır. Burada /t---/yi *t(eñ)* 'denge, eş, bir çifti oluşturan birimlerden her biri' olarak alıyoruz.

6) /ke/. Kuun böyle yazılmış olan şeyi /ol tin/ e bağlar: ol tu(?)ke 'geçmek(serçe)' (s.290). Bang, yukarıda gördüğümüz gibi bunu /t---/ye bağlamıştı. Németh ve Drimba bunu bir yana bırakırlar. Tietze (s.55) yazıcının /ke/ yazdıktan sonra fikrini değiştirip tüm sözcüğü, kerek'i yazdığını tahmin eder ("...changed his mind and repeated the whole word, kerek,...") Biz bu /ke/ yi 'güç, kuvvet' anlamına gelen ve *ker*'den gelen bir bütün sözcük olarak alıyoruz. Sondaki *r* düşmüştür; bu, Kodekste kullanılan Türkçenin özelliklerinden biridir; krş. Türkmence *kär* 'güç, kuvvet', Lebed ve Teleut dilinde *kã* 'samouverenost', *velicie uma, gordost* - Selbstvertrauen, Geisteshoheit, Stolz = kendine güven, ruh yüksekliği, onur' (Radloff, Versuch). Tietze'nin (s.52) alıntıladiğı Türkmen bilmece**si**nde de aynı yapıyı görürüz: jüreğine ^{gü}kär gerek!

Yıldızbilimsel-gökbilimsel düzlemde Yüksek Ağaç evrensel eksen**ini** gösterir; Kuş batan güneştir, Er güneşin bir eşidir (batan güneş bölünmüş) iki tane olmuş oluyor), Tin ise Ok da denilen Tin yıldız kümesidir.

Bilmece XV

Bilmecenin Kodekste karşılaşıldığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

uzũ agaε bašídα ulu bítív

bítídí. Keřαn ovlu kelgαy dep kéřǎ turp

JaHladı. Ol karı̄bile balık

(yapr.60^{ön} 21,22; 23^{sağ}, 24^{sağ})

Satırbaşı

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Uzun Aǵac Bašındā

7 hece (4/3)

Ulu Bítíuw bítídím.

“ “ “

Keřsān “Oǵıwlu kelgāy!” dep

“ “ “

Keřsān turup saǵladím.

“ “ “

Ol Qar(maq) bile baliq.

Çevirisi:

Yüksek Ağacın doruğunda

Büyük Yazı yazdım.

Kendi kendime kurularak“sevgili Oğul (Göklerden) gelse!”

diyerek

Kurularak bekledim.

Yanıt: Olta ile Balık.

Dilbilimsel yorum:

Yeni bir şey yoktur. ‘kurularak, görkemle’ anlamlarında *keřsān* sözcüğünü değiştirmiyoruz (Mollova, 1980, s.57).

Yıldızbilimsel-gökbilimsel düzlemde Yüksek Ağaç evrensel eksenini, (Göklerden gelen) sevgili Oğul güneşi, Balık ise Balık yıldızkümesiyle balık burcunu gösterir.

Bilmece XVI

Bilmecenin Kodekste bulunduğu biçiminden yorumlanarak aktarılması:

aHεα kaydα kίslαmίs kālί jerdα

kίslαmίs kani neεík juHmamίs

Hap ortadα kίlαmίs → kίslαmίs. OI karί javdír

(yapr.60^{ön} 23-25)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

- Aχcǎ qaydǎ qíslāmíš?	7 hece (4/3)
- Qanlı Yerdǎ qíslāmíš.	“ “ “
- Qani neçik yuχmamíš?	“ “ “
- Hap Ortadǎ qíslāmíš.	“ “ “

OI Qarín Yawudír.

Çevirisi:

- Aχcǎ 'ağabey / abla - ak Androjin*' nerede kışlamış?
- Kanlı bir yerde kışlamış.
- (Oranın) Kanı onu nasıl kirletmemiş?
- Hep Ortada kışlamış.

Yanıt: Karnın iç yağı.

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olan, Aχcǎ'nin yorumudur. Kuun (s.240): "Ahca bkz. Accǎ 'pecunia = akçe, para' "; Bang (s.342), Németh (s.589), Malov (1930, s.36) tarafından aktarılarak Radloff (1915): 'das Weissliche = beyazımsı, beyazımtrak, akca olan şey'; Tietze (s.143): 'the whitish = aynı anlam'; Drimba (1973, s.212): 'le blanchâtre = aynı anlam'; Grønbech: "aχcǎ 'weisslich = beyazımsı, beyazımtrak, akcǎ'; KQZS: "aqcǎ 'aqša (gümüştən bozuk para)".

* Üzerinde hem dişil hem eril nitelik taşıyan [bitki].ç.n.

Bu sözcüğün Uygurlarda sadece kız çocuklar tarafından oynanan bir oyunda geçen bir değişkesi vardır: $a\gamma\acute{c}a$ ($\chi \sim \gamma$; $\acute{a} \sim a$). O oyunda $A\gamma\acute{c}a$, bir kadın adının, $A\gamma\acute{c}aylam$ diye bir birleşik adın bir parçasıdır. Baskakov (1973, s.37) bu adı şöyle ayırıştırır: $A\gamma\acute{c}a-ayla-m$ ve 'dinsel sınıftan bir kadın kişi' diye çevirir. Varsayabiliriz ki, $A\gamma\acute{c}a$ ve bizim $A\chi\acute{c}a$ sözcükleri de 'beyaz, ak' anlamında $a\gamma / a\chi$ ve 'ağabey' anlamında $i\acute{c}a / i\acute{c}ä$ parçalarına ayrılabilir. Krş. Kotčo Manikeist bir Türkçe yazmadan: ezrua T(e)ngri kim k(e)nti ol kamag t(e)ngri yirinteki t(en)ngriarning eçesi apası süzük kut... (= kendisi bir göksel ruh ve tanrısız ülkenin tüm tanrıların ağabeyi, ablası olan Ezrua tanrı...) (A. von Le Coq, *Kotčo Türkçe Mâni Elyazıları*. "Manichaia" cit I, s.18, satır 3. Türkçeye çeviren: Fuat Kösearif.TDK, İstanbul, 1939).

Yıldızbilimsel-gökbilimsel düzlemde, İkizler burcuyla karşı karşıyayız: Zühre (Venüs) ve Güneş.

Bilmece XVII

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanıp aktarılması:

bes basli elei kelıyr ol etıkdä bes barma \rightarrow barmak ba
(yapr.60^{ön} 26)

Çevriyazısı:

Beš bašlí Elcí kelıyr.

Ol Etıkdän beš Barmaq ba(χar).

Çevirisi:

Beş başlı bir elçi geliyor.

Yanıt: Ayakkabıdan bakan ayak parmakları.

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olan, *ba(χar)* sözcüğünün bir χ ile yeniden oluşturulmasıdır. Tietze (s.61, 143) bu sözcüğü *ba--* olarak bırakmış, fakat 'look' diye çevirmişti; Drimba (1990 [2], s.87) *baγar* diye yazar ve bir notta (n° 49) şöyle yazar: "Yazmada *bag* (...); 2-3 mm.lik bir kâğıt yitimi var; 'g' çok solmuş, fakat oldukça kolay fark ediliyor." Biz sadece /ba/ görüyoruz; *baγar* bize Türkçe olmayan, yapay bir şey gibi görünüyor.

Bilmece XVIII

Kodekste karşılaştığımız biçiminin yorumundan aktarılan:

taṽ uftūdα talasman tayaki → tayagi bar bes batma a
(yapr. 60^{ön} 27)

Çevriyazı ve koşuk düzenlemesi:

Tauw us'undä Talašman. 7 hece (4/3)

Tayaqí → Tayay í bar beš batman. " " "

A.

Çevirisi:

Dağın üzerinde bir Kavgacı (var).

Beş batmanlık sopası var.

Yanıt: Anne.

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olan, /a/ diye yazılmış olan ve sözlükbilimsel bakımdan anne anlamına gelen bütün bir birim sanılan parçadır (bkz. VIII sayılı bilmece). Bang (s.342) bu bilmecenin yanıtının *tup-* ile başladığı tahmininde bulunmuştu. Németh (s.590) Ayrıca *tülküçigim* sözcüğünü ekler: *tülküçigim tupu dur* 'der Schwanz des Fuchses = tilkinin kuyruğu' - bkz. aşağıda XX sayılı bilmece.

Yıldızbilimsel - gökbilimsel düzlemde çifte günbatımıyla karşı karşıyayız - Kavgacı (Şeytan) ve Ay - Anne.

Bilmece XIX

Bilmecenin Kodekste bulunduğu biçiminden yorumlanarak aktarılması:

araba sak. tas araba sak.

ol tovα

(yapr. 60^{ön} 28; 29^{sağ})

Çevriyazısı ve bizim yeni düzyazı düzenlememiz:

Araba, şaq! Taş! Araba, şaq!

Ol T'owä.

Bizim çevirimiz:

Araba, şak -sert bir vuruş, ikiye ayrılan bir şeyin çıkardığı ses-!

Taş, şak!

Yanıt: Deve.

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olan, 28.satırdaki sözcüklerin yorumudur. O satırda ayrıca şunlar da yazılıdır: /tulku^ĕğı tup ol/. Németh'in bu sözcükleri bir önceki bilmecenin yanıtı olarak kabul ettiğini yukarıda görmüştük. Öte yandan, Malov (1930, s.361) tarafından aktarılan makalesinde Radloff (1915), bilmecenin tümünün Németh (s.591) tarafından yapılan şu düzenlenmesini:

...araba şak,
taş araba şak.,

ve şöyle yaptığı çeviriyi:

Schlage den ... Wagen!

Stein, schlage den Wagen!

[Der Feuerstrahl der Schwammdose]

benimsemiştir.

Tietze (s.64-65) bilmecenin yanıtını bulur ve tümünü şöyle düzenler:

Araba šak.

Taš araba šak ete tūšti.

OI tovä.

Wagon, clank!

Rocks fell, the wagon making the sound "clank!"

That is the camel.

Drimba (1972, s.13-14; 1990 [2], s.88) bu düzenlemeyi kabul eder, bilmecenin tümünün çevirisini başka türlü yapar:

Araba, puf!

Taş arabası puf edip düştü.

Böylece, bizim bu bilmeceye getirdiğimiz düzenleme, bugüne kadar önerilmiş bütün öteki düzenlemelerden ayrılmaktadır. Bkz. XX sayılı bilmecenin dilbilimsel yorumu.

Bilmecenin konusu tekerleğiyle kayayı kırıp su fişkırtan güneş arabasıdır. Bunun simgesi de yıldızkümelerinden biri olan devedir.

Bilmece XX

Bilmecenin Kodekste bulunan biçiminden yorumlanarak aktarılması:

tulkusigĩ → tulkuæigĩ tup ol

ete tustı

(yapr.60^{ön} 28^{sağ}, 29^{sağ})

Çevriyazısı ve bizim düzenlememiz:

T'ulkuşigim → T'ulkućigim t'up ete t'uştı.

OI

Çevirisi: Tilkiciğim tup edip (inine) indi.

Yanıt: (Horoz).

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olanlar:

1) Bugüne kadar /tulkusıgĩ/ diye yazılan sözcüğün baştaki değişkesi dikkate alınmamıştı; o da Türkçedir: *t'ulkuşigim*.

2) Bugüne kadar /tulkuεigĩ tup/ XVII (bizde XIX) sayılı bilmecenin yanıtı olarak kabul edilmişti. Tietze (s.64) tarafından yeniden şöyle oluşturulmuştur: *tulkucigin tup[egi]* 'the fox's tassel (bushy tail)'. Drimba (1972; 1973; 1990 [2], s.88) Tietze'yi izlemiştir; fakat /tulkuεigi/ *tülküçigim: t. tüpegi* 'tilkiciğimin bol tüylü kuyruğu' diye çevriyazıya geçirir. N° 54 te (1990) şöyle yazar: "Sözcüğün son kesimi önemli derecede yıkıma uğramıştır; 'p'den sonra bir 'e' var gibidir." Biz orada oldukça belirgin bir /ol/ görmekteyiz. Tietze (s.64), XVIII sayılı bilmecenin yanıtını oluşturmada bir /ol/ yu O[l] olarak tamamlar. Burada ayrı bir bilmece bulunduğunu bize düşündüren nedenlerden biri işte bu /ol/ dur.

T'ulkuşigĩ → *t'ulkuçigim* sözcüğünü 'tilkiciğim' diye bir sevgi küçültmesi ekiyle çeviriyoruz. Sondaki birinci tekil kişi iyelik soneki hayvanın tanrısallaştırıldığını gösterir. Gökbilimsel olarak, bu, yine bir yıldızkümesi olan Küçük Tilki görünümündeki Güneştir.

3) Şu halde, *t'up ete t'uştĩ* yenidir. Burada *t'up*, *t'ulkuçigim*'in bir parçası değildir, *et-* ile birlikte bir eylem takımı oluşturur.

4) *ete t'uştĩ*, *tup* ile ilgili olabildiği gibi *şaq* ile de ilgili olabilir: *şaq ete t'uştĩ* (XIX sayılı bilmece). Çünkü yanıtta birinci *ol*, *t'uştĩ*'den sonra değil, *t'up*'tan sonra gelmektedir.

Fakat, bize göre, *ete t'uştĩ*, *şaq ete t'uştĩ* dizininden çok, *tup ete t'uştĩ* dizinine uygun düşmektedir. Üstelik, *t'ulkuçigim t'up ete t'uştĩ* dizininde bulunan ses yinelenmesini pekiştirmektedir (Ses yinelenmesi

yani aliterasyon Kodeksin bilmecelerinde yeğlenmiş bir yazınsal yoldur):
t'u t'u t'u.

5) Olmayan yanıtı 'Yanıt: (Horoz).' biçiminde oluşturuyoruz.

Bilmece XXI

Bilmecenin Kodekste karşılaşıldığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

tuv' ier ka^{la}zısı meni karni
 aε.ol keregidir.

(yapr. 60^{ön} 29, 30)

Çevriyazısı:

T'uūw yer Käläšim, meniñ Qarnim aç.

Ol Keregidir.

Çevirisi:

Ortağım erik yer, benim karnım aç.

Yanıt: Çadır kazığı. *kasuğa.*

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olan, *t'uūw*'un 'tüyler' diye çevrilmesidir. Bu çeviriye şu masaldan yola çıkarak vardık: Masalda kuşa dönüşmüş olan Güneş, akşam olunca, yolunu yitirip de evrenin dengesinde bir bozukluk yaratmasın diye tüylerini yiyerek kendi kendini yok eder. Kodekste kullanılan Türkçe *w*'li bir dil olduğundan *t'uūw*, *tüy* ~ *tük* 'tüy' sözcüğünün bir sessel değişkesi olarak ortaya çıkar.

Kuun (s.144) 29ncu satırı tüm olarak okumuş, /karni/ yı /ete tusti ol tova/ dan ayıran ayırma çizgisini dikkate almamıştı Bang (s.343) da satırı tüm olarak okumuştur: j??¹ käläšim meniñ karumä tüšti. Ol tovä. Onun fikrinde "Das erste Wort unleserlich vielleicht jañy oder jäñi... = okunamayan ilk sözcük belki bir jañy ya da jäñi...". N° 1 (?)

içinde şöyle yazar: "Vor diesem Worte noch Reste eines anderen, das die Auflösung der vorhergehenden Nummer oder den Anfang dieser Nummer bildet = Bu sözcükten önce başka bir sözcüğün kalıntıları vardır; bu, daha önceki numaranın [bilmecenin] çözümü ya da bu numaranın [bilmecenin] başlangıcı olabilir." Bu şekilde düzenlenmiş bilmeceyi şöyle çevirir:

Meine - Braut sank in meine Arme.

Auflösung: das Kamelfüllen (bei der Geburt).

Bu yorum Németh (s.591) ve Radloff (Malov'un 1930 içinde, s.361) tarafından kabul görmüştür.

Bilmeceyi, başarılı biçimde ve kesin yanıtıyla, düzenleyen Tietze olmuştur (s.67):

Tüv j - r (?) käläšim, benim karnim aç.

Ol keregidir.

Millet groats - my bride, my stomach is empty.

That is the yurt's lattice frame.

Yine Tietze'nin bir başka çevirisi (s.143):

...My stomach is empty.

That is the yurt's skeleton.

Drimba (1973; 1990, s.139-140) /tuv/u 'darı kapası' anlamına gelen *tüwü* olarak, /ier/i de -Kuun'daki iekoi gibi- ye- eyleminden yer olarak oluşturup bilmeceyi bütünlemiştir; bu durumuyla bilmece sonu uyaklı bilmece olmuştur (1990 [2], s.89):

Tüw yer käläšim,

ač benim qarnim.

Ol keregi-dir.

Nişanlım (ya da eşim) darı lapası yer,

(halbuki) aç benim karnım.

Yanıt: Yurdun (çadırın) kasnağı.

Bilmece XXII

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıkan biçiminden yorumlanarak aktarılması:

Ѓйр Ѓіті кой ко9аі ол
(yapr. 60^{ön} 30^{sağ})

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Ѓйір сірті

4 hece (2/2)

Qoy, Qoñ, Acı

“ “ “

Çevirisi:

Sığırın sırtı,

Koyun, Kalça, Yaşlı kadın.

Yanıt: (akrep).

Dilbilimsel yorum:

Bu bilmece üzerindeki çalışmaların ve yorumların geçmişi için bkz. Kuryz²šanov (1960, s.167-171). Bu Kazak bilgini *qoñ* terimini ilk fark eden kişi olmuştur. Fakat ondan sonraki sözcüğü yanlış okuyarak *ätí* diye yazmıştır. Bilmece onun yapıtında şöyledir:

Ѓйір сірті

qoy qoñ äti

Ol kerege dir.

Rusça çevirisi:

Koza spiny byka (boğanın sırtının derisi)

jagodicnoe mjaso (kurdjuk) barana (koyunun budunun / yağlı kuyruğunun)eti

Eto rešetka jurty (bu, yurdun kasnağıdır).

Kuryz²šanov bilmecenin kendisiyle yanıtı arasında eksiksiz bir uyum olduğu düşüncesindedir, çünkü -ona göre- yurt yapımını bilen bir kişi için bilmecede hem yurdun kazıklarını birbirlerine bağlayan boğa

derisi bağlar vardır hem de kasmağın boyanmasında kullanılan koyun yağı ve aşı boyası karışımı vardır.

Fakat, Tietze'nin düzeltmesiyle, *keregi* artık XXI sayılı bilmecenin yanıtı olmaktadır.

Drimba (1972, s.14-15 ten beri) *qoŋ* ve *aći* 'yı tek söcük olarak almaktadır: *qoŋać* 'kalça': *qoy qoŋaći* 'koyun budu'. Bu yorumu biz de benimsemiştik (Mollova 1981, s.61). Fakat burada bundan vazgeçiyoruz, çünkü koşuk ölçüsü bakımından bilmecenin yapısı *qoŋ* ve *aći* 'yı birbirinden ayırıyor. Böylece dört terimi birbiri arkası sıra sıralayan bir bilmece karşısında bulunuyoruz.

Karşılaştıma yoluyla elde ettiğimiz 'Bunlar [kundurallardır] yanıtta vazgeçiyoruz; çünkü gökbilim bakımından yanıt olarak Akrep burcunun bulunması daha uygun geliyor.

Bilmece XXIII

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıkan biçiminden yorumlanarak aktarılması:

koεca → kokεa ulaHı kogēde ſemirrir. Ol Huun.

(yapr. 60^{ön} 31)

Çevriyazısı:

Koćă → *Koćă Ulaχim, Kogende semirrir.*

Ol χuun.

Çeviri:

Mavimsi-yeşilimsi Oğlağım İpte (iple bağlı) semirir.

Yanıt: Kavun.

Bilmece XXIV

Bilmecenin Kodeks karşımıza çıkan biçiminden yorumlanarak aktarılması:

keεe kíríkara ula^H erte kállir kara ulaH

tu9lik

(yapr.60^{ön} 32, 33^{sağ})

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Keçe kírír Qara Ulaχ.

8 hece (4/4)

Erte kellír Qara Ulaχ.

“ “ “

T'uñlık.

Çevirisi:

Gece Kara Oğlak döner.

Sabah Kara Oğlak döner.

Yanıt: T'uñlık 'Yurtun açıklığını örten perde'.

Dilbilimsel yorumlanması:

Yeni bir şey yoktur (bkz. Or. Suec., s.184)

Bilmece XXV

Bilmecenin Kodeks içinde karşılaşılan biçiminden yorumla aktarılması:

bír uεu kís kíslar. b'uεu jax jaylar. ol SíríH

(yapr.60^{arka} 1)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Bír Uçu qíš qíšlär

6 hece (3/3)

Bír Uča yäy yäylär.

“ “ “

Ol Síríχ.

Çeviri:

Uçlarından biri kışlar,

Öteki uç yazlıktadır.

Yanıt: Sırık.

Cevre ke po si

TK/106.29

Dilbilimsel yorumu:

Kenesbaev-Kuryššanov (s.43) *sırıq* sözcüğünü 'kötü havalarda yurdun tepesini payandalayan sırik' diye çevirirler; Tietze (s.144): "That is the fishing - rod = olta"; Drimba (1973, 1990 [2], s.90): "Bu, ya olta ya da yurdun tepesini payandaladıkları sıriktir.". Biz (Mollova, 1981, s.63) bunu 'tisonnier = gelberi, uzun maşa' olarak çevirmiştik. Sırık (gelberi, değnek, bunlar, biçimleriyle, erkekliği anıstırırlar) burada bilmecenin asıl yapısına uygun düşüyor. Şu halde, yanıtta kadınlığı anıstıran çanağı aramamız uygun olur. Bu iki öge birleşip yeni bir yaşamı, ölümden sonra sürüp gitmeyi simgeler. Tuvalarda öyle bir cenaze çanağı vardır ve adına da *sırık* derler.

Bilmece XXVI

Bilmecenin Kodekste görüldüğü biçiminden yorumlanarak aktarılması:

olturganı oba jer başkanı bagır sanak. ol uzëgi
(yapr. 60^{arka} 2)

Çevriyazısı ve bizim düzyazı düzenlememiz:

*Olturganı Oba Yer; başkanı Bagır çanaq.
Ol Uzeñgi.*

Çevirisi:

Üzerine oturdum, Tümsek; ayaklarımı bastım, Bakır çanak.

Yanıt: Üzengi.

Bilmece XXVII

Bilmecenin Kodekste görüldüğü biçiminden yorumlanarak aktarılması:

εαρεαεικ uftude εαρεαεικ ol Hamisdir
(yapr. 60^{arka} 3)

Çevriyazısı:

Čäpčäćiq üst'unde Čäpčäćiq.

Ol Xamışdır.

Çevirisi:

Kapçık üstünde Kapçık.

Yanıt: Kamış.

Bilmece XXVIII

Bilmecenin Kodekste görüldüğü biçiminden yorumlanarak aktarılması:

jazdα jα9i kelī jugunαdir. ol Hamis basıdır.

(yapr. 60^{arka} 4)

Çevriyazısı:

Yäzdä Yäñi Kelin ýugunädır.

Ol çamiş Başıdır.

Çevirisi:

Ovada yeni gelin (dindarca) eğiliyor.

Yanıt: Saz başağı.

Bilmece XXIX

Bilmecenin Kodekste görüldüğü biçiminden yorumlanarak aktarılması:

jαzdα jαvlı tokmak jatır. ol kírpidır.

(yapr. 60^{arka} 5)

Çevriyazısı:

Yäzdä yäuwlı Toqmaq yatır.

Ol Kírpidır.

Çevrisi:

Ovada yağlı Tokmak var.

Yanıt: Kirpi.

Bilmece XXX

Bilmecenin Kodekste görüldüğü biçiminden yorumlanarak aktarılması:

yazda javli Hays yatır. ol ylandır.

(yapr. 60^{arka} 6)

Çevriyazısı:

Yäzdäa yäuwli Xayış yatır.

OI Ylandır.

Çevirisi:

Ovada yağlı Kayış yatar.

Yanıt: Yılan.

Bilmece XXXI

Bilmecenin Kodekste görüldüğü biçiminden yorumlanarak aktarılması:

jæer jer jninα kirer. ol bîşakdır → bîşakdır

(yapr. 60^{arka} 7)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

İçer, yer,

3 hece (2/1)

Ininä kirer

5 hece (3/2)

OI Bîşaqdır → Biçaqdır.

Yeniden yapılandırılmış koşuk düzenlemesi:

İcer, yer,

3 hece (2/1)

Innä krer

“ “ “

OI Bîşaqdır → Biçaqdır.

Çevirisi:

İçer, yer,

İnine girer.

Yanıt: Bıçak.

Dilbilimsel yorumu:

krer için krş. 'girmek' anlamındaki *kir-*'ten ~~Kriwínä~~, Kriwínä'den (bilmece XL)kríw. /bísakdír/deki s üç düzeltmeye uğramıştır. Bunları *bíšağ* → ?*bísağ* → *bíćağ* biçimde bir geçişme düşünen üç ayrı kişi yapmış olabilir.

Bilmece XXXII

Bilmecenin Kodekste görüldüğü biçiminden yorumlanarak aktarılması:

ǃalp kesim ǃanǃíǃ oHu. ol kokbîle julduǃdír

(yapr.60^{arka} 8)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Salp(i) Kešim.

4 hece (2/2)

Sansis Oǃum.

“ “ “

Ol Kokbîle Yuldusdír.

Çevirisi:

Av hayvanı postumdan gevşek örtüm.

Saysız oklarım.

Yanıt: Gökyüzü ve Yıldızlar.

Dilbilimsel yorumu:

/ǃalp/ sözcüğünü 'gevşek, sarkık' anlamındaki *salpí* olarak yorumlamamızı (Mollova, 1981, s.66) değiştirmiyoruz. Drimba (1990, s.147) başka bir görüş savunmaktadır: "Bilmecenin çatısı birbirine karşıt ve bağılaşık sözcük ['*salp* (=tek) / *sansiz* (=saysız)'] çiftleri üzerine kurulmuştur." ^dÖiye yazar ve bizi eleştirir; ona göre *kešim* 'örtü' denilen sözcükle *oǃum* 'oklar' arasında hiçbir anlamsal ilişki yoktur (s.147). Yineleyelim ki *salp* 'tek' anlamı taşımaz. O anlamı taşıyan *salt* sözcüğüdür. Hem neden okçu 'Benim tirkeşim tektir.' desin? Okçular hiçbir zaman birden çok tirkeş taşımazlar. Yıldızları simgeleyen, bir

tirkeşin içine sıkışık biçimde yerleştirilmiş oklar değil, tek tek gök-örtüye fırlatılıp saplanmış oklardır.

Keš için, krş. Tuva dilinde keš 'škura dobyča (olen, lošad) (av hayvanı -geyik, yabancı at- postu (Vajnštejn, s.129); bugünkü Uygurcada (Hami lehçesi) kes 'vojlok (örtü) (Malov 1954, Slovar`).

Bilmece XXXIII

Bilmecenin Kodekte karşılaşılan biçiminden yorumlanarak aktarılması:

buruşış buz teser. ol koy bogu.
(yapr.60^{arka} 9)

Çevriyazısı:

Burunsıs Buz tešer.

Ol Qoy Bogu.

Çevirisi:

Burunsuz (ya da Gagasız) buzu deşer.

Yanıt: Koyun boku.

Bilmece XXXIV

Bilmecenin Kodekte karşılaşılan biçiminden yorumlanarak aktarılması:

o9lu folulu ayrġā. otus tvmē orteyεım → oneydır. ol kuyas ay
yul ?d9

(yapr. 60^{arka} 10, 11^{sağ})

Çevriyazısı ve bizim iki deġişkeli düzyazı düzenlememiz:

Deġişke I.

*Oñlu sol ulu Ayrġan. Otus. T'umen. ?Orteycım.
Ol Quyaş-Ay-Yuldus.*

Deġişke II.

*Oñlu sol ulu Ayrġan. Otus. T'umen. OnEydır.
Ol Quyaş-Ay-Yuldus.*

Çevirisi:

Değişke I.

Sağda ve solda koskocaman (ikiye) bölen (yani yılı bölen Kutup yıldızı). Otuz (yani bir ay-çevriminin sonu ve bir başkasının başlangıcı). Sayısızlar (yani yıldızlar). Yakıcığım(sevgili yakıcı'm).

Yanıt: Güneş - Ay - Yıldız.

Değişke II.

Sağda ve solda koskocaman (ikiye) bölen (yani yılı bölen Kutup yıldızı). Otuz (yani bir ay-çevriminin sonu ve bir başkasının başlangıcı). Sayısızlar (yani yıldızlar). On tane Belirleyici (yani dört Kozmik Kapının her birinin on yıldızı).

Yanıt: Güneş - Ay - Yıldız.

Dilbilimsel yorum

Burada yeni olanlar:

1) 'Büyük, koskocaman' anlamlarındaki *ulu* sözcüğünün fark edilmesi. Bu sözcük bir yazılış yanlışlığı olarak kabul edilmişti: /jollu/ yerine /jolulu/ yazılmış olduğu söyleniyordu. Bize göre, burada *sollu ulu* sözcükleri vardır ve *sollu* sözcüğü acele ve dikkatsiz bir söylenişle sonunu yitirmiştir. Dilbilimde haploloji ya da seslem yutumu denen bu olaya son heceleri birbirinin eşi olan iki sözcüğün yan yana gelmesi durumunda rastlanmaktadır. *sol*'un arkasından *ulu* gelmeseydi, *oñlu*'ya koşut olarak *sollu* olacaktı. Şu halde yazma yanlışlığı yoktur: *sol ulu sollu ulu* yerine yazılmıştır.

2) '30' anlamındaki *otus* sözcüğünü '10.000 (pek çok, sayısız)' anlamındaki *T'umen*'den ayırıyoruz. Şimdiye kadar bu iki sayı birlikte 300.000 olarak alınırdı. Buysa gerçeğe uymaz.

3) /ortey^éim/. Tietze (s.93) bunu örtejicim 'my burners' olarak -çoğul olarak- almıştır. Tekil olması gerekirdi:

4) /orteyεím/. Okunabilir durumda olan bu sözcük düzeltilip /oneydir/ e dönüştürülmüştür. Düzeltmeyi fark eden Drimba (1979, s.201 - 1990 [2], s.93) olmuştur. Ona göre düzeltme, /oneydím/ üzerinen yapılmıştır; bu sözcüğe ise bir yorum getirmez. Sadece *oneydir*'i alır ve bilmecenin tümünü şöyle çevirir: "İki yandan (sözcüğü sözcüğüne sağda ve solda) [geceyi gündüzden] ayıran üç yüz bin (gök kubbe üzerine) yükseliyor." Drimba'ya göre, *oneydir* tek bir sözcüktür ve 'yükseliyor, çıkıyor' anlamındadır. Biz bunun iki sözcük olduğunu düşünüyoruz: *on* '10' ve *eyíd-* 'göstermek, işaret etmek' eyleminden 'gösterir, gösteren' anlamındaki *eyídír* sözcüğünden *eydir* 'gösteren, işaret eden'. Krş. eski Türkçe *ayit-* 'göstermek (pokazyvat', nastavljat')'. (DTS-Suv). *On Eydír* sözcüklerini 'on gösterici' olarak çeviriyor, bununla Dünyanın dört yönünü gösteren dört kozmik Kapının her birinin çevresindeki on yıldızdan söz edildiğini anlıyoruz. Fransızca *carème* < Latince *quadragesima [dies]* (=kırkıncı gün), Arapça *Erbain* (= kırk, kırk günlük çile süresi), Farsça *çile* < *çihil* (=kırk), vb. kozmoloji, takvim ve din alanlarında yaygın biçimde kullanılan bir deyimdir.

Bilmece XXXV

Bilmecenin Kodekte karşılaşıldığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

altũ ayrgã tura tuser al torHã jãlí → jãylí tvser.
 ol bey klũlagãd`
 (yapr. 60^{arka} 11. 12^{sağ})

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

<i>Altun Ayrγan tura t'uşer;</i>	8 hece (4/4)
<i>Al Torçam yãylí t'uşer.</i>	7 " (3/4)
<i>Ol Bey qlunlayandír.</i>	

Çevirisi:

Altını ikiye ayıran dikine düşer.

Al ipeklim yayılmış düşer.

Yanıt: Kısarak doğurmuş.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olan *ayr-* eyleminin 'ikiye bölmek, ikiye ayırmak' olarak çevirisidir (bkz. XXXIV sayılı bilmecedeki *ayryan* ve VII sayılı bilmecedeki *ayrı ayac*). Şimdiye kadar 'bş.i bş.den ayırmak' olarak çevrilmişti.

Not: İkinci dize eksik olduğundan, 'ipek, ipekli' anlamına gelen *torça* sözcüğünün, bilmecenin oluşturulduğu tarihte, **toçurça* diye söylendiği düşünülebilir; bu sözcük 'dünyaya getirmek, doğurmak' anlamındaki *toçur-* eyleminden gelir, çünkü ipek, ipek böceğinin doğurduğu bir şey değil midir?

Bilmece XXXVI

Bilmecenin Kodekste karşılaşıldığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

oy otemís otemís jiy koldα kísła''

mís. ol ít dír ítávzu → ítóvzu artínα JoHupujur.

(yapr. 60^{arka} 12, 13)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Oy! Otemíš! Otemíš!

7 hece (4/3)

Yiyi Koldä qíšlämíš.

" " "

Oi ítdí, ítawuzun ítowuzun artínä soçup uyur.

Çevirisi:

Oyuk ya da Ev! Otemíš - gerçekleştirmiş olan (Tanrıça-Venus)! Otemíš - gerçekleştirmiş olan (Tanrıça - Venus)!

Kokmuş Gölde kışlamış olan.

Yanıt: Burnunu arka tarafına sokup uyuyan köpek.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *Otemiş*'in '*Otemiş* - gerçekleştirmiş olan (Tanrıça - Venus)' olarak yorumlanmasıdır. Krş. Aynı anlamda, kökeni bilinmeyen *Ötegen* < *öte*- 'gerçekleştirmek, yapmak'.

2) Biz Kodeks Kumanikusun yazması üzerinde /itavzu/ sözcüğünü okuduk; bunu öteki uzmanlar /avzũ/ okumuşlardır. Orada /it/in 'köpeğın ağız burun kesimi, somak' anlamındaki *awuz* sözcüğüne fazladan eklendiğı anlaşılıyor. Krş. Kazan Tatarcası *etaviz* 'skvernoslov (= pis)', 'boltun (= geveze)'; bu sözcük *et ~ it* 'köpek' ve *aviz ~ awuz* 'ağız' sözcüklerinin bir araya gelmesinden oluşur. Bu bir araya gelişi ilk fark eden Bang (s.347) olmuştur. Fakat ne yazık ki, o da bunu bir yanlış sanarak şöyle yazmıştır: "Zwischen *dir* und *avzun* ein Zeichen, in dem der Schreiber ein *t* gesehen zu haben scheint; es kann sich nur um einen missverstandenen Trennungstrich handeln (/), wie auch in Nr XII. = *dir* ile *avzun* arasında yazıcının *t* diye gördüğü anlaşılan bir im var; bu, XXII sayılı bilmece de olduğı gibi yanlış anlaşılmış bir ayırma imi (/) olabilir."

Yıldızbilimsel-gökbilimsel düzlemde Büyük Köpek takımyıldızı söz konusudur ve İtavuz, Gökyüzünün en parlak yıldızı olan Sirius'un x taşıyıcısıdır.

Bilmece XXXVII

Bilmecenin Kodekste karşılaşıldığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

Tvmα tvdīm tvtkāgα → tvtgāgα faldī. Ol ufdīr.

(yapr.60^{arka} 14)

x Ahşel dy ş da Kadiri

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Tumä túdım, 4 hece (2/2)
Tutkãñgã → Tutgãñgã saldım. 5 " (3/2)

Çevirisi:

Bir düğüm *ya da* düğümler attım
 (Ve) onu *ya da* onları tütenin içine saldım.

Yanıt: Bellek.

Dilbilimsel yorumu:

Hiçbir sorun yoktur. *Túmã* 'düğüm', *Tútkãn* 'tüten(şey)' ve *Us* 'bellek' (bkz. Tietze, s.99-101, 145; Drimba 1973, s.214). Burada bu yorumları kabul ediyor ve *tútkãn*'e, o sözcüğün **tütãgãn*'den geldiğini ileri sürerek 'makara' anlamı (krş. Karakalpakça *túte* 'makara') vermekten vazgeçiyoruz.

Birinci dize eksik olduğundan, şöyle var sayabiliriz ki, bilmecenin oluşturulduğu tarihte *túmã* sözcüğü **túgúmã* diye söylenmekteydi; bu, Osmanlı Türkçesi *dügüm (+ã)* 'düğüm'ün gelişmiş bir biçimidir.

Drimba (1990, s.235; [2], s.95) bilmeceyi "Bir (*ya da* birçok) düğme bastırdım (ve) onu (*ya da* onları) bir örekenin içine koydum. - Yanıt: Ruh (*ya da* anlak)" diye çevirir. Biz bunu kesinlikle reddederiz. Bu çeviride tüm sözcüklerin anlamları allak bullak edilmektedir.

Drimba'nın yolunu şaşkırtan belki biz olduk. O, *tütgãn* sözcüğünü 'makara' diye yorumladığımızı görüp daha ileri gitmiş ve bütün sözcükleri dokuma işlemine uydurmuş olacak: *tüt-* 'tütmek', 'yün taramak', *tütgãn* de 'öreke' (!); *us* ise 'anlak' anlamları kazanıyorlar! Drimba yorumunu şöyle savunuyor: "Öreke anlağa ...(örekenin içine konulan düğmeler gibi) bilgiler biriktiren anlağa çağrışım yapıyor." (1990, s.236). Öreke içine düğme konulacakmış!

Gökbilimsel yorumla bakıldığında, tüten şeyin üzerine konulan düğümde ateş üzerinde gerçekleştirilen bir kurban etme eylemi anlaşılıyor. Bu kurban etme eylemi birden fazla çeşitten olabilir: Süt, yağ ya da zeytinyağı, şarap dökülmesi, çeşitli hayvanların kesilmesi, hattâ iplik düğümleyip, çeşitli nesnelere yapıp bunların ateşe atılması yollarından biriyle bu kurban etme eylemi gerçekleştirilmiş olabilir.

Bilmece XXXVIII

Bilmecenin Kodekste karşılaştığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

kařartkíe kã tamí kara uluř → uluşga yaıymıs. ol otdír
(yapr.60^{arka} 15)

Çevriyazısı ve bizim iki değişkeli düzenlememiz:

I. değişke

<i>Kasartkice Qan tammış</i>	7 hece (4/3)
<i>Qara Ulus yayılmış</i>	“ “ “
OI Otdír.	

II. değişke

<i>Kasartkice Qan tammış</i>	7 hece (4/3)
<i>Qara <u>U</u>lusya yayılmış</i>	“ “ “
OI Otdír.	

Çevirimiz:

I. değişke

Kan “kertenkelenin” (çanağın) içerisinde yanmış.
Kara Ruhlar (kara ulus, ayak takımı) dağılıp yitmiş.

Yanıt: Ateş.

II. değişke

Kan “kertenkelenin” (çanağın) içerisinde yanmış.
(ve) Ayak takımının üzerine yayılmış.

Yanıt: Ateş.

Dilbilim ve metin bakımından yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) /kaʃartkiεe/. Kuun (s.146) bunu şöyle okur: kasart kiçe; 'frustulum (?parçacık) (s.261), kyce (ufak) (s.263) anlamları verir; Bang (s.349): " [Goldgelb] wie die Eidechse (= kertenkele gibi [altın sarısı] "; Németh (s.600) birinci dizeyi şöyle çevirir: "Das Blut tröpfelte so schnell, wie die Eidechse sich bewegt (= Kan, kertenkelenin hareket ettiği kadar hızlı damlamış)"; Tietze (s. 102, 145) 'like a lezard'* diye çevirdiği bu sözcüğün bir sonraki bilmeceye ait olduğu kanısındadır. Bilmecenin yeniden oluşturulmasını şöyle yapar:

Kan tammiş,

Kara ulusga jäjilmiş.

OI ot dir.

Blood dripped (=kan damlamış)

It spread to the black people (= kara ulusa sıçrayıp yayılmış).

That is the fire (= ateş).

Drimba (1973, s.207, 214 - 1990 [2], s.95), tartışma konusu sözcüğü şöyle oluşturarak çevriyazısını verir: *kāsārtkiçe*; önerdiği çeviri 'bir kertenkele gibi' dir; Grønbech: - çevriyazısı ve çevrisi olmaksızın- "kasartka" ve *qasartqa*, *qasartqy* 'Eidechse (=kertenkele)'; KQZS: *qasartqi* 'kesirtke' ve *qasartqiça* (iki kez) 'kesirtkeşe (=çekiğe gibi, çekiğece); biz (Mollova 1980, s.72) şunu önermiştik: *qasartkiçe* (bir sakırğa [kene] gibi); burada bundan vazgeçiyoruz. Şimdi kabul ediyoruz ki, /kaʃartkiεe/ *kasartka* 'kertenkele' ve *içe* 'içinde' sözcüklerinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür. Krş. doğu Türkçesi *ic'a* 'in (=içinde)'; *qišcae* 'in the winter (=kışın)' (Jarring 1964). /kaʃartka/ diye yazılan şeye, Kodeks Kumanikus içinde (yapr. 57^{arka} 10^{sağ}) tek başına da

* 'lizard' olsa gerek. ç.n.

rastlanır. Orada Kodeksin Almancasına *hoysrekke* 'çekirge' olarak çevrilmiştir. Bir düzeltme de bu çeviriyi yanlış bularak */kaşartka/* çıkarıp atma imi koymuş, yani onu atmıştır ve */řarínεka/ sarínčqa* eklemiştir. Eklediği bu sözcüğü de bir bağlama çizgisiyle Almanca glozla birleştirmiştir. Bu *kasartka* herhalde kertenkele anlamına geliyor olmalı. Bu da, *kasartki / kāsārtki* biçiminin var olmadığını, bu *i* 'nin *iče*'nin bir parçası olduğunu gösterir. Biz *kasartkiče* sözcüğünü 'Kertenkele denilen bir Çanağın içinde' diye çeviriyoruz. Bunun nedenini de gökbilimsel yorumu ele alan başka bir incelememizde açıklıyoruz. Öteki modern Türk dillerinde bilinen biçimler şunlardır: *kesertke, kāsārtkā*; fakat kabul etmek gerekir ki, Kodeks Kumanikus içinde *e/ā*'li olması gerekirken *a*'lı olan sözcükler vardır. *Kasartka* bunlardan biridir. Böylece, *kasartkiče* sözcüğünün *kasartka + iče* den oluştuğu görülüyor.

2) */tam-/*. Bu eylemi biz her yerde 'damlamak' değil, 'yanmak' olarak çeviriyoruz (bkz. I sayılı bilmece).

3) *Qara Ulus* 'Ayak Takımı', gökbilimsel yorumda ele alınacaktır.

4) *yāyil-* eylemini I. değişikde 'dağılmak, gözden kaybolmak' olarak çevirdik. Krş. Kırgızcada *jail-* '...stirat`sjā (o pilax)- ...sich abreiben (von sägen und feilen) (=testere ve eğe aracılığıyla aşınmak)' (Radloff, Versuch), aynı eylemi II. değişikdeyse öteki uzmanlar gibi 'yayılmak' olarak çevirdik.

Yanıttaki 'ateş', Mihrap takımı yıldızının bir başka adıdır.

Bilmece XXXIX

Bilmecenin Kodeks içinde karşılaştığı biçiminden yorumlanarak aktarılışı:

kařartkiεe şare altun a

(yapr. 60^{arka} 16)

Çevriyazısı:

Kasartkiεe şare Altun.

A.

Çevirimiz:

“Kertenkelenin” (çanağın) içinde saf altın.

Yanıt: A “Abla”.

Dilbilim ve metin bakımından yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) Bu bilmece bugüne kadar bitmemiş (bkz. Tietze, s.102 : “unfinished”) sayılmış ya da bir önceki bilmecenin bir değişikliği (bkz. Drimba 1973-1990[2]) sanılmıştı.

/a/ diye yazılan şeyin iki bilmecede daha kullanılmış (VIII ve XVIII sayılı bilmeceler) eksiksiz bir sözcük karşılığı olduğunu ve ‘abla’ anlamına geldiğini gözlemledikten sonra, bunun bağımsız, herhangi bir bölümü eksiltilmemiş bir bilmece olduğunu anlıyoruz.

2) /kařartkiεe/ için bkz. XXXVIII sayılı bilmece.

Bilmece XL

Bilmecenin Kodekste karşılaştığımız biçiminden yorumuyla aktarılması:

uzũ uzũ şirgalak uεunα deyrí şirgalak kízga kířga

şirgalak krísína → krívínα deyrí şirgalak. ol bíεakbile bile
(19^{sağ}) u

(yapr. 60^{arka} 17, 18, 19sağ)

Çevriyazısı:

Uzun uzun Sırýalaq; 7 hece (4/3)

Uc^unä deyrí Sırýalaq. “ “ “

Qızya qısya Sırýalaq; “ “ “

Krişinä → Kriw^ınä deyrí Sırýalaq “ “ “

Ol Bıcaqbıle Bıleu.

Çevirisi:

Uzun uzun bir ^{kaygan} kayar Çubuk,
Ucuna dek (giren) bir ^{kaygan} kayar Çubuk.

Kısa kısa bir ^{şan} kayar Çubuk;
Oyuğunun yukarı ucuna (ya da Girişine) dek
(içine alan) bir ^{şan} kayar Çubuk.

Yanıt: Bıçak ve Bileğitaşı.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *Sırýalaq*. Bu sözcüğün çevirisi ‘kayma yeri, kaydırma yeri’ anlamına gelecek bir sözcükle yapılırdı; bu, belirsiz, öznel izlenimlerden ortaya çıkmış bir çeviridir.

Yanlığı başlatan Radloff olmuştur. (*Versuch*). Yazar, orada *Sırýalaq* ve *Sırýanaq* sözcüklerini tek bir sözcüğün aynı anlamı taşıyan sessel değişkeleri olarak kabul eder. Adı geçen sözlükte şunu okuruz:

sırýana (eylem) [Kırgızca] ‘skol`zit` po l`du, katar`sj...- auf dem Eise rutschen, ausgleiten, herabgleiten (= buz üzerinde kaymak, kaymak, ayağı sürçmek, yokuş aşığı kaymak)’

sırýalaq [Kırgızca *sırýana* + q] ‘ledjanaja gorca dlja katanija - die Rutschbahn, der Eisberg (= kayma yolu, bu/zdağı)’.

siryanaq [Kumanca] = *siryanaq* (aynen böyle yazar!) - İşte yanlış burada. Yazılması gereken şuydu: *siryalaq* [Kumanca]!

Görülüyor ki, *siryalaq* ve *siryanaq* yer değiştirmişler. Bunlardan ikinci, *siryanaq*, Kırgızca (Kazakça) bir sözcüktür ve 'üzeri kızakla inilebilecek gibi buz tutmuş tepe' anlamına gelir. İkincisi, Kumanca yani Kodeksin Türkçesinden bir sözcük olup başka türlü çevrilmesi gerekirdi. XL sayılı bilmecedan anlıyoruz ki, bu *siryalaq* 'sırık' anlamındaki *siriq* sözcüğüne *-alaq* eklenmesiyle ve iki ünlü arasındaki boğazsıl ünsüzün titreşimlileşmesiyle (-q- > -y-) ve *ï / í* 'nin düşmesiyle oluşmuştur. Krş. *qoz* 'ceviz, koz' ve *qozalaq* 'iğne yapraklıların kozalağı, çam kozalağı'. Sözcüğü sözcüğüne 'büyük sırık' anlamını taşıyan *siryalaq*'ın yeni anlamını bilmiyoruz. Bu sözcüğün, yalın anlamının 'büyük sırık' olması gerekirdi. Bizim bu sözcüğü 'kaya^{ca} çubuk' diye çevirmemiz gökbilimsel nedenlere dayanmaktadır: ateşi ele geçirme = Prometheus yıldızkümesi.

2) Şunu da söyleyelim ki, /krísína/, /krívína/ olarak düzeltilmiş ve tüm uzmanlarca bir yana bırakılmıştır. Biz (Mollova: 1981, s.72) başlangıçtaki biçimi yeniden oluşturduk: *kír-* 'girmek' eyleminden *kríšínä*: *kríš* < *kíríš* 'giriş, girme, girilen yer' ve *kríw* < *kíríw* 'aynı anlam'; bütün bunlar aynı eylemin iki tane türevsel ve oluşturmacı değişkesini gösterir.

Bilmece XLI

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçimden yorumlanarak aktarılması:

bu bardí ízí yoH. ol kemαdír

(yapr.60^{arka} 19)

Çevriyazısı:

Bu bardí, ízí yoç.

Ol Kemädír.

Çevirisi:

Bu, gitti, izi yok.

Yanıt: Gemi.

Bilmece XLII

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

tap artídα karp. ol esíkdír.

(yapr. 60^{arka} 20)

Çevriyazısı:

Tap! Artíndä Karp.

Ol ešíkdír.

Çevirisi:

Yere kapan! Onun ardında Yürek sıkıntıları.

Yanıt: Kapı.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olan *tap* sözcüğünün 'yere kapan; tapın!' diye çevrilmesidir. - Bkz. I sayılı bilmece. Kapı, aynı zamanda Büyük Haç adını da alan Kapı takımyıldızıdır. O ise, doğmakta olan Güneştir.

Bilmece XLIII

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

avzŭ → ovzŭ aε|α opkαm korunír. ol esik aε|α ot

korugãdír.

(yapr. 60^{arka} 21, 22^{sağ})

Çevriyazısı:

Awzum → Owzum ácsãm Ópkãm korunír.

Ol Ešík ácsä Ot koruñyandír.

~~Çevirisi:~~

Çevirisi:

Ağzımı açsam ciğerlerim ve yüreğim görünür.

Yanıt: Kapı açılırsa Ateş görünür.

Bilmece XLIV

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

al Javrí jãéigí altí tovram askíně. ol Hoz

(yapr. 60^{arka} 22)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Al Sawurí Yãncígím;

7 hece (4/3)

Altí Touwram Aşkinem ~ Aşqinem.

“ “ “

Ol Xoz.

Çevirisi:

Al sağrıdan (at kalçasının buruşuk derisinden) heybem

Altı dilimden *aşkine* çöreğim.

Yanıt: Koz (ceviz).

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *sawuri* sözcüğünün 'at kalçasının buruşuk derisi' diye çevrilmesi. Krş. Karaçay-Balkar dilinde aynı anlamda *savrí*. Bu sözcük daha önce 'cuir = kalın deri, meşin' diye çevrilirdi.

2) Ayrı bir makalede (*Türkçe aşkine terimi* başlıklı makale henüz basılmamıştır), burada söz konusu olan şeyin *aşkine* adı verilen bir çörek olduğunu açıklıyoruz. Bu çörek, parçalanıp ya da bütün olarak kaynatılmış tavuk ya da bir av kuşu suyunda haşlanmış pirinçten yapılmış. Zahirüddin Muhammed Babür'ün Babürnamesinde (XVI. yy.) *aşkineden* 'sülün yemeği yanına garnitür olarak konulan pirinç ve sebze' diye söz edilir.

Bugüne kadar bu sözcük 'azığım, azıkcığım' diye çevrilirdi.

Bilmece XLV

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

Je9 Je9 ayrí bařídα Jegíz koyan jní bar Jē aní tapmα

Jα9. Jenek İyn ylagíl avlu9bıle tapmαJα9 ayvruv İyn

ylαgíl. Ol kuy''

míed`

(yapr. 60^{arka} 23, 24, 25^{sağ}, 26^{sağ})

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Señ Señ ayrí Baříndä

7 hece (4/3)

Segíz Qoyan İní bar.

“ “ “

Sen aní tapmäsäñ

6 hece (3/3)

Senek İyín yílayíl!

7 “ (4/3)

Auwluñbıle tapmäsäñ

“ “ “

Ayuwruúw İyn yílayíl!

“ “ “

Ol Quymícdír.

Çevirisi:

Kuyunun çatallanmış uçlarında

Sekiz tane Tavşan Kümesi var.

Bunu bilemezsen

Omuzun kırılmış gibi ağla.

Zekânla bulamazsan

Omuzun çıkmış gibi ağla.

Yanıt: Kuyruksokumu.

Sahurum

Eksik olan üçüncü dizenin yeniden oluşturulması:

Üçüncü dize eksiktir (7 yerine 6 hecelidir). Dile getirdiği anlam epeyce belirsizdir. İki heceli ve se ile başlayan bir sözcük bulunacağı düşünülebilir: *se--+bile* (*Auwluñbile* sözcüğünde olduğu gibi). Bilgilendirmekle görevli kimsenin bu sözcüğü unutmuş ve tüm yapının yerine ikisi de birer adil olan *sen aní* 'sen onu' sözcüklerini koymuş olduğu anlaşılıyor. Bu, yazılı olmayan, belleğe dayanan yazında rastlanan bir durumdur. Zaten pek yapay kaçan *sen aní* sözcüklerinin yerine, kuramsal olarak, *sezgíñbile* sözcüğünü koyabiliriz. Böylece 'sendeki sezgi yoluyla bulmazsan' anlamındaki *sezgíñbile tapmäsãñ* dizimini elde etmiş oluruz. Yeniden ele alırsak:

Señ...

Segíz

Sezgíñbile tapmäsãñ

Senek...

...

...

Dört dizede yinelenen başlangıç uyağını (se: se: se: se) görmek bile bilmecenin birincisi se başlangıç uyağına, ikincisi aw başlangıç uyağına göre kurulmuş iki dörtlükten oluşacağını kestirmemize yetiyor. Bu nedendir ki, *ayuwruw* diye yazılmış şeyin doğruluğundan kuşkuluyoruz. Drimba (1990 [2], s.97) bunu *awruw* 'hastalık' diye görür ve n° altında şöyle yazar: "Manüskride 'a<y>vruv' : 'y' üzeri çizilerek yok edilmiştir." Fakat gökbilimsel açıklamaya göre, çıkık omuz vardır.

Dilbilimsel yorum:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *Señ seň* sözcüklerinin ayrı yazılmış olmaları ve *seň*'in 'kuyu' anlamına gelmesi. Krş. Çince'den Salar diline geçmiş aynı anlamda *seň* (Tenišev, Slovar¹). Kuun (s.147): *seng seng* 'Gleba'; Bang (s.350), Németh (s.604), Tietze (s.120, 146) bu sözcüğü çevirmeden bırakmışlardır. Drimba (1973, s.215 ve 295) iki sözcüğü tek sözcük *seňsen* sanmış ve 'kuzu derisi' diye çevirmiştir. KQŽS bu çeviriyi kabul etmiştir. Radloff (Versuch): *sāñ sāñ* 'raznoobraznyj -verschiedenartig (çeşitli) == *airi pašinda* 'na razlicnyx veršinax - verschiedenen Bergkuppen (çeşitli tepecikler)'.²

2) *İyin* sözcüğünün anlamı 'omuz'dur. Krş. aynı anlamda Baraba dilinde *igin*; Altay dilinde *in* (Radloff, Versuch). Kaygusuz Abdal'da *egin* 'sırt, omuz' (Güzel, s.30).

Kuun'da yorum almamış olarak: *ijin*, *ijm*; Németh'te 'Besitzer (= sahip)' anlamıyla *ijin*: Senek *ijin* ile *gil* 'Komme mit dem Besitzer einer Gewichts' ; Tietze: *senek*, *ijn* *ylagil* 'Be sick with a fracture! (= Bir yerin kırılsın, bir kırıkla sağlığın bozulsun!)'; avruv *iyin* *ylagil* 'Be sick with! (= Bir yerin ağrısın!)'; Drimba (1990[2], s.97): *iyin* 'için'.

3) 'Ayırmak' anlamındaki *ayur-* eyleminden *Ayuwruuŭ* 'ayırma/ayırılma, ayrılmış'. Kuun, yorumsuz olarak: *ayruv*; Németh: *awruw* (bkz. burada n°2); Tietze: *avruv* 'pain (= ağrı)'; Drimba (1990 [2]), son dizinin çevirisi: 'ağrı veren bir hastalık ~~çek~~ (ya da ...yüzünden ağla!)'

4) *Quymíc* 'kuyruksokumu (Latince *os sacrum* = kurban törenlerinde tanrılara sunulan etin altındaki kemik)'. *kutsal kemik*

Kuun: Kegmić 'aspectus luscus (*luscus* 'bir gözü kör') ; Németh: kãmíć 'Hülse = fasulya vb kabuğu'; Tietze: kuymić - birinci kez doğru okuyup 'coccyx = kuyruk kemiği, pöç kemiği' diye çevirmişti. Bu yorum Drimba tarafından da benimsenmişti.

Fakat burada söz konusu olan 'sacrum' yani 'kutsal kemik'tir; pöç kemiği, gerçekte beş tane kemikten oluşur ve açıklığı yoktur. Kodekste geçen *uĉa* sözcüğü pöç kemiği ve çevresindeki kaslar anlamına gelir (bkz. RO, 1992, n°104). Potapov (1969, s.181) Tuva dilindeki *uza* sözcüğünü 'kuyruğun ucuna kadar omurga ve çevreleyen et' diye tanımlar.

Bilmece XLVI

Bilmecenin Kodeks içinde karşımıza çıkan durumundan yorumlanarak aktarılması:

te9rídαn tvsgen → tvsgan tokmaεík dört ayaklı
mαyαεík. ol kirpi.

(yapr. 60^{arka} 25, 26)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

Teñrídän tüşgen → *tüşyan Toqmacıq* 7 hece (4/3)
D'ortayäqlí, Mäymäcícq. " " "

Ol Kırpí.

Çevirisi:

Göğün görünmeyen katmanı (olan) Tanrıdan (şunlar) düştü:
Ufak tokmak, Dört ayaklı, Ufak Pırlanta.

Yanıt: Kirpi.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) Göğün tanrıların, tinlerin konutu olan görünmeyen katmanı, *Teñrí*. Şimdiye kadar bu sözcük 'gökyüzü' diye çevriliyordu (Bang,

s.361; Tietze, s.146, Drimba 1990[2], s.98) ve 'tanrı' (Kuun, s.286; Németh, s.604; Grønbech; Drimba 1973, s.216; KQZS; Mollova 1981, s.75) diye çevriliyordu.

2) Kodeks Kumanikusun bilmeceleri gökbilimsel olduğuna göre, *D'ortayäql'* nin 'dört ayaklı', 'Hayvan' ya da 'Kurt' adı da taşıyan takımyıldızı gösterdiğini düşünüyoruz.

3) *Mäymäciq* 'Küçük Parlak'. Parlak Arabacı ya da Faeton/Fayton takımyıldızının ikinci bir adıdır. Bu sözcüğün bu anlamı burada yeni bir şeydir. Krş. Altay dilinde *Mayma sactu Bay Erlik* 'Cehennem'in parlak saçlı tanrısı Bey Erlik' (İnan, s.40).

Bang tarafından 'Stiefelchen = çizmecik' diye çevrilmiştir. Németh ise çeviriyi 'krummbeiniges Tierchen = eğri bacaklı hayvancık' olarak vermiştir. Tietze, Drimba, Mollova da bu çeviriyi benimserler.

Bilmece XLVII

Bilmecenin Kodeks içinde karşımıza çıkan durumundan yorumlanarak aktarılması:

(26+27) ol tutgan kışídír bugovlí ol kiskata kílagãdır ol ataj

(27) bugααklí εart terek buga toğus kíslαmís bvy

(27+28) JoHrangandír ol anaJí ylagandír ol ekí Jí9lí

(28) bugaJí kvrlαmís kuεmě kara Jεí9lαmís ekí Jete

(28+29) ylagandír

(29) Jeteλαr Jete tvbv bvrkvldαr

(yapr. 60^{arka} 26+27; 27; 27+28; 28; 28+29; 29)

Çevriyazısı ve koşuk düzenlemesi:

B'ugänäkli cärt Terek. 7 hece (4/3)

Ol tutγan Kíšídír - buyouwlí.

Buγa / Toñγuš qíšlāmíš. " " "

Ol Kíš(i) qata kílagändír.

Büy Bugası kurlämış.

7 hece (4/3)

Ol Atas(i) soçrañyandır.

Kuçmen Qara çıñlāmış → yıñlāmış

“ “ “

Ol Anası ylayandır.

Sete Tübu bürküldär.

“ “ “

(Yanıt, içindedir; dile getirilmez.)

Çevirisi:

Güçlü kavak ağacını zararlı böcekler (istila etmiş)

Çünkü, Adamı tutuklayıp prangaya vurmuşlar.

Boğa / Yeni doğmuş kız (birlikte) kışlamışlar.

Çünkü, Adam bir yanlış yapmış.

Damızlık boğa böğürmüş.

Çünkü, Atası (babası) yakınmış.

Güçlü inek möğlemiş (çınlamış) → inlemiş.

Çünkü, Anası ağlamış.

Kamışın iki filizi sendeler.

Çünkü, Küçük kızkardeşleri (adamın) ağlamışlar.

Kamışın filizlerinin dibi bulanıyor.

(Çünkü, Kavağın Böceklerinden fişkırın Kan, Ateşe dönüşüp ormanları, dağları yakacak, dağlar yanan denizin içine yığılacak, yanar Kan ve Suyun istila ettiği Dünya yok olacak).

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *B'ugänäkli* 'zararlı böcekleri olan'. Krş. Kırgızcada *bögönök* 'muxa želtovatogo cveta (sarımtırak sinek)' (Judaxin).

Németh (s.605) bunu 'gekrummter = eğri, eğrilmiş' diye çevirmişti. Radloff, Malov (1930, s.370) tarafından aktarılmış yapıtında 'mit Klötzchen versehen = küçük kütük parçalarıyla (kıymıklarla) dolu'

Eki sete seteları.
Ol eki Sınlı
Ylayandır

der; Tietze (s.124): 'overgrown by parasitic plants = asalak bitkilerle şişmiş' yazar. Drimba (1990 [2], s.98) ve biz (Mollova 1981, s.76) bu yorumu kabul ederiz.

2) *čart* 'katı, sert, sağlam'; krş. Tuva dilinde *čart iyaš* 'sert ağaç, sert kereste'.

Öteki uzmanlar bunu 'genç' olarak çevirmişlerdi. Biz 'kırılgan' diye çeviriyoruz.

3) *Terek* 'kavak ağacı'. Bunu böyle çeviren yalnızca Radloff'tur. Öteki uzmanlar için, bu sözcük yalnızca ağaç anlamı taşır. Bu, doğru değildir, çünkü

a - Kodekste ağaç karşılığında *aγac* sözcüğü kullanılır;

b - Bilmecenin gökbilimsel bir içeriği olduğundan Dünyanın Eksenini simgeleyen yüksek ve dimdik kavak ağacıdır.

4) /ol kiskata kilägädır/ *Ol kiš(i) qata kilägändır* 'Çünkü İnsan bir yanlış yapmış': *qata* < *hatâ* (Arapça) 'yanlış, hatâ' (bkz. Mollova 1981. O sırada henüz Kodeksin yazmasının kopyasını görmemiştik, Tietze'de bulunan /ata/dan hareket etmiştik.); *kilä-* 'yapmak; yerine getirmek; (kötü bir iş) yapmak'; krş. Altayca, Koybal dili ve Kazan Tatarcasında *kilä-* 'aynı anlam' (Radloff, Versuch).

Németh: *käskanca kilägan dir.*'das sind die ihn bemitleiden'; Teitze (s.122), 146): 'kişi (kišä'den düzeltilmiş?) ata kilägã dir 'the man cried for his father', yani Tietze'de 'hatâ' anlamındaki *qata* sözcüğü /ata/ diye okunup 'baba' olmuş oluyor. Drimba (1973 ve 1990 [2]): *qiš qata kilägän-dir* 'onlar ona kışın acıdılar'. Öznel olmayan bir çeviri.

5) /tõgus/. Herkesin rahatça okuduğu bu sözcük önce Németh tarafından *toņgus* 'ein Schwein = domuz'; Tietze tarafından *tõgus* 'boar = damızlık domuz'; Drimba (1973) tarafından 'toņus = dişi domuz' diye okunup çevrilmiştir. Daha sonra yine Drimba (1990 [2]) "yazıcının bu

sözcüğü 'inek' anlamındaki *qara* sözcüğünün yerine yanlışlıkla kullandığını var sayarak /t̃ogus/u bir yana bırakmış, onun yerine *qara* sözcüğünü eklemiştir! Yazılışla ilgili ufak bir ayrıntıyı belirtelim: s harfi orada olsa olsa š değerinde olabilir. Bu nedenle *toñγus*'u bırakıp sözcüğü doğru olarak *toñγuš* yani 'ilk-doğan oğlan / ilk-doğan kız' diye yorumlamalıyız. *Buγa /Toñγuš qıslāmıš* 'Boğa / İlk-doğan kız (birlikte) kışlamışlar.' Boğa, ilkbahar güneşidir, İlk-doğan kız ise onun ondan önce doğan ikizi, seher yıldızı, Zühre (Venus) gezegenidir. Gece güneşi hiçbir zaman yalnız değildir, her zaman yanında kızkardeşi Artemis vardır.

6) *Búy buγasí* sözcükleri 'damızlık boğa' olarak çevrilmesi gerekirdi. Özbekçede *búy* 'büyüme, gelişme' demektir. Kuun bu sözcüğü *buy* diye doğru okumuş, fakat ne yazık ki, yanlış yorumladığı için "Buy pro bu (=bu yerine buy)" (s.303) yazmıştır. Németh: Kúć bugasí 'starker Stier (= güçlü boğa) demiştir. Malov'un aktardığına göre Radloff 'starker Eber (= güçlü erkek domuz)' ve Drimba (1973, s.216) bunu kabul eder. Tietze: küz (?) bugasi 'the autumn bull (=güz [sonbahar] boğası)'. Bu yorum Mollova tarafından kabul edilmişti. Son olarak da Drimba (1988, s.450) şunu önerir: *kür buγasí* 'gözüpek boğa (sözcüğü sözcüğüne: onun gözüpek boğası)'.

7) *Sete* 'sazın (kamuşın) filizi'. Bu anlama, daha çok, yıldızbilime göre Güneşin kızkardeşlerinin sazlar görünümünde ortaya çıkmalarından hareket ederek varıyoruz; yoksa bu sözcük Türk kaynaklarıyla da Türk dilleriyle de doğrulanmaz. *Sete* sözcüğünü araştırmış ve herhangi bir Türkçe kaynakta bulamamış olan Tietze (s.125) bunun 'stalk = (sap)' çevirmiştir. Drimba 'rejet (=sürgün, filiz)' der; biz 'rejet[?] du roseau (=sazın filizi, sürgünü)' diye çevirmiştik.

Burada bu önerimizi koruyoruz. Saz, mitoslarda yeri olan bir su bitkisidir.

8) *Búrkuldär* 'karışır, bulanır'. Németh: "(den Grund des Jammers) haben sie verborgen" yazar. Bu yorum Radloff tarafından kabul görmüştür. Tietze: 'to swing'; Drimba: '(filizlerin çıktığı nokta) sallanıyor' derler.

9) Her dizesinin yanıtı kendi içinde olan bu bilmece, türünün tek örneğidir. Ancak, son dize ötekilerden ayrılır. Onun yanıtı yani çözümü yoktur; VII sayılı bilmecede olduğu gibi, ya unutulmuştur ya da isteyerek çözümsüz bırakılmıştır. O bilmecede yanıtın Ölüm olduğunu düşünüyoruz. Ölümü Çanak simgelemektedir. Kahraman, Çanağın içindeki suda boğulmaktadır. Burada, bir ırmak görüyoruz. Irmak henüz anakaralar bugünkü biçimlerini almadan kocaman bir ada oluşturdukları zaman var olan evrensel Eski çağların Okyanusunu simgelemektedir. Söz konusu ırmak gök haritalarında Eridan ya da Orion ırmağı adı altında görülür.

İşte, tüm bilmecenin izleği, dünyanın sonunu, o sonun bir insan yanlışı, bir delikanlının yaptığı yanlıştan kaynaklandığına dayanmaktadır. Yanlışı yapan delikanlı, Faeton/Fayton ya da Orion adlı ilkbahar güneşidir.

Bilmece XLVIII

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

(29) jogartin kelgan

(30) nekijk jolabars → jolabar| kijk desírlαr jotaJínεu fu jıeı

(31) tama kellír desírlαr kvjvrtín kelgan ne kijk

(32) kulabars → kulabars kijk desírler kuyruHunεu fu jıeı

(33) tama kellír desírlαr. ol bezergédír.

(yapr. 60^{arka} 29^{orta}, 30-33)

Çevriyazısı, koşuk ve metin düzenlemesi:

- <i>Yoγartín kelγan ne Kyík?</i>	7 hece (5/2)
- <i>Yolabarš → Yolabars-Kyík dešírlär;</i>	" " (4/3)
<i>Yotasincú Su/Yíncí</i>	" " "
<i>Tama kellír dešírlär.</i>	" " "
- <i>Kuyurtín kelγan ne Kyík?</i>	" " (5/2)
- <i>Qulabarš → Qulabarš-Kyík dešírler → dešírlär,</i>	" " (4/3)
<i>Quyruχuncú Su/Yíncí</i>	" " "
<i>Tama kellír dešírlär.</i>	" " "

OI Bezergendír.

Çevirisi:

- Yukarıdan gelen bu Geyik neyin nesi?
 - Çizgili Panter-Geyik, diye konuşuyorlar insanlar aralarında.
 (sivri) Çenesinin ucunda Su/İnci parıldıyor/yanıyor, diye konuşuyorlar insanlar aralarında.

- Aşağıdan gelen bu geyik neyin nesi?
 - Postu sarı Panter-Geyik, diye konuşuyorlar insanlar aralarında.

(yukarı dikilmiş) Kuyruğunun ucunda Su/İnci parıldıyor/yanıyor diye konuşuyorlar insanlar aralarında.

Yanıt: Satıcı(bezirgân) = Utarit (Merkür) gezegeni.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *Yota* 'çene, çene ucu sakalı'. Radloff, Tietze ve Drimba bunu kalça (Schenkel, cuisse), Mollova (1981) 'vücut' diye çevirir. Krş. Karakalpakça *ğota* 'insan ve hayvan vücudu'. Fakat Kodekste yapr.

80^{arka} 21^{sağ}da görülen *yota* sözcüğü Almancaya *gibis* 'çene kemiği, çene, çene ucu sakalı' olarak çevrilmiştir. Burada bu anlama dönüyoruz.

2) *Yotasínću, quyruχunću* şunlardan oluşan iki dizimdir: *yotasín-ću* ve *quyruχu-n-ću*. Bu dizimlerde *ću, uc* sözcüğünün bir durumu olan *uču*'nun kısaltılmış biçimidir. Kuun (s.148): *jocasínću; kuyruhu uču*. Burada *uču* sözcüğünün çevirisi verilmemiştir ama yazarın *uç* sözcüğünü düşündüğü açıkça anlaşılmaktadır.

Tietze (s.146) bunlardan birincisini 'along its thigh (= kalçası boyunca)' , ikincisini 'along its tail (=kuyruğu boyunca)' diye çevirir. Drimba da o çevirileri benimser.

3) *Tam-* eylemi burada ilk kez I sayılı (oradakini Tietze (s.141) 'blaze (=yanmak)', Doerfer (s.200) de 'brennen (= yakmak, yanmak)' diye çevirmişlerdi.) ve VII, XXXVIII sayılı bilmecelerde çevirdiğimiz gibi 'yanmak/parıldamak' olarak çevrilmiştir. Bugüne kadar bu sözcük 'damlamak' ile karşılanmıştır.

4) *Su/ İnci, Denizle Güneşin ortak yaşamıdır.* İlk dörtlükte denizin dalgalarına gömülerek batmakta olan güneşi görürüz. Orada söz konusu ortak yaşam, çizgili Panter-Geyiğin çenesinin ucundadır. İkinci dörtlükte denizden yükselerek doğan ayı görürüz. Oradaysa söz konusu ortak yaşam, sarı postlu Panter-Geyiğin havaya dikilmiş kuyruğundadır.

Bilmece XLIX

Bilmecenin Kodekte karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

(33+34) ol jíl kelgã dír.

(34) beltírdegí bes kuvluk → Huvluk besíbile kulúlamís

(yapr.60^{arka} 33+34; 349)

Çevriyazısı ve bizim düzyazı düzenlememiz:

Beltırdegí beš Quwuluq → Xuwuluq bešíbíle qulunqamış.

Oı Yıl kelıandır.

Başlangıcı uyaklı koşuk düzenlemesi:

Beltırdegí beš Quwluq → Xuwluq

7 hece (4/3)

Bešíbíle qlunlamış.

“ “ “

Oı Yıl kelıandır.

Çevirisi:

Su kavşağının beş mücevheri doğurmuş

Beşi birlikte.

Yanıt: Rüzgârın ortaya çıkması.

Dilbilimsel yorumu:

Burada yeni olanlar şunlardır:

1) *xuwuluq/ quwuluq*'un anlamı 'mücevher'. Krş. eski Türkçe *qutlug qıwlıg* -bir hendiadüstür- 'mutlu, mutluluk'(DTS). Manikeist bir Uygur ilahisinde *qıw* geçer: 'mutluluk, Tanrının sevgili kulu olma' : *qıw qolur biz yaruq teñgrilarke* 'ışıklı tanrılar mutluluk istiyoruz' (Arat, s.12,13, ilahi n°2).

Bang'dan beri (s.353) *quwluq* 'kısırak' diye çevriliyordu. Buysa nesnellikten uzak, dayanağı olmayan bir çeviridir.

2) *qulunla-*, yine Bang'dan beri, *qulun* 'tay' sözcüğünden yola çıkarak, 'doğurmak (kısırak için)' karşılığında çevriliyordu. Fakat biz daha çok kullanılan ^{dünyaya sefir meli} 'doğurmak' (hem insan hem hayvan için) sözcüğü ile çeviriyoruz. Ayrıca, Çagataycada *qulun* 'civciv' anlamına gelir (Pavet de Courteille, Doğu Türkçe Sözlüğü, Paris 1870).

3) Kodeks içinde 'ile' anlamıyla bilinen *bile* sözcüğü burada, Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi, 'birlikte' anlamına gelmektedir. Bununla tüm bilmecenin çevirisi dünyanın kaynağından gelen bir

gizemliliğe bürünmektedir. Çünkü burada söz konusu olan, beş ana öğedir: su, ateş, tahta, maden, toprak yani beş yapıcı öğe. Bunlar sözcüğün kimyadaki anlamıyla birer element değil, bir çakışmalar dizgesinin temelinde bulunan sınıflandırma başlıkları olan beş topluluk (Sanskrit. *Skandha*), beş kümedir.

Bilmecenin yanıtı göze görünmeyen fakat belli olan güçlerin eksiksiz örneği Rüzgâr üzerinedir.

İlk yaratılışı açıklamaya çalışan yazar, Su kavşağı / Dört yol ağzı, beş mücevher, Rüzgâr gibi terimler kullanmıştır. Bunların o dönemde adı, biçimi, sayısı yoktu, fakat Yaradanın yaratma izlencesindeki düşünceleri gösteriyorlardı.

Bilmece L

Bilmecenin Kodekste karşımıza çıktığı biçiminden yorumlanarak aktarılması:

(35) ʃara → ʃaray

(36) dαgı ʃare αygır şavlaʋlatı kışnāmıš. ol kazdır

(yapr. 60arka 35, 36)

Çevriyazısı ve bizim düzyazı düzenlememiz:

Saradägí → Saraydägí Sare Äygír - Sawulaʋwl Atı - kışnāmıš.

Ol Qazdır.

Başlangıcı uyaklı koşuk düzenlemesi:

Saraydägí Sare Äygír -

Sawulaʋwl Atı - kışnāmıš.

7 hece (4/3)

“ “ “

Ol Qazdır.

Çevirisi:

Sarayın (*ya da* Ahırın) sarı aygırı -

Saklanmış sevgili at - kişnedi.

Yanıt: Kaz.

Dilbilimsel yorumu:

Yeni hiçbir şey yoktur. /ʃavlavlətī/ *sawulaūwl(i)atī* 'saklı at' (1980 tarihli makalemizde, s.116, onu *sawlawlī atīm* 'sevgili saklı atım' olarak vermiştik) yorumumuzu değiştirmiyoruz ve Tietze'nin (s. 131, 146) 'That is the goose') yorumundan Ol kaz dir yanıtına dönüyor, böylece *qazī* 'excrementum' yorumumuzdan vazgeçmiş oluyoruz.

Sawulaūwl(i)atī'yi burada 'onun saklanmış atı' diye değil de 'sevgili saklanmış at' diye çeviriyoruz. Çünkü, burada 3.kişi iyelik soneki sevgi, beğenme anlatmakta kullanılmaktadır. Krş. Hakas dilinde *Umay ičezi* -yeni doğmuşların koruyucusu ruh, tanrıça Umay (Potapov|1973, s.274) 'Umay anne' sözcüğü sözcüğüne 'Umay annesi'.

S o n u ç

Bu makalemizle Kodeksteki bilmecelerin dilbilimsel yorumunu daha ileri götürmeye çalışıyoruz. Fakat bu makalenin tümünden değişik bir nitelik taşıması, dilbilimsel yorumun, bu kez, şimdiye kadar bilinmeyen başka bir görünüm altında gerçekleşmesinden geliyor. Bu, bu bilmecelerin yıldızbilimsel-gökbilimsel (astrolojik-astronomik) açıdan görünümüdür. Bunda iki etmen büyük rol oynamıştır: 1) Kodeks Kumanikus'un dilinin eski Tatarca, kısaca bir Kıpçak dili olan Kumanca değil Türkî olduğunun gözlemlenmesidir. Bu, yorum almamış sözcüklerin doğu Türkçesindeki karşılıklarını (Örneğin, *Kud'u* < *Kud'ur* 'kambur' içinde *r*'nin düşmesi, *ke* < *ker* 'güç, kuvvet'; doğu Türkçesinden şöyle sözcükler: *A* anne, abla', *te* 'yaban keçisi', *but* 'ayak, bacak, hayvanın arka ayağı', *Kasartkice* "Kertenkele adlı çanağın içinde', *tam-* 'yanmak, parıldamak' vb) arama yolunu açtı. 2) Kodeks Kumanikus'un bilmecelerinin Bilgelerce Büyük Evren'i incelemeleri sırasında kullanılan ezoterik yani gizemli, anlamı saklı metinler olduğunun anlaşılması. Her şeyi yeni raylara oturtmak gerekti.

Ortaya çıktı ki, bu bilmecelerdeki leksikal birimler, başta Batıda bilinen ya da henüz bilinmeyen takımyıldızlar olmak üzere, yıldızbilimsel-gökbilimsel terimlerdir. Fransızcaya yaptığımız çeviri, genellikle, Fransızcadaki yıldızbilimsel-gökbilimsel benzer terimlere dayanmaktadır: *Tegemúzi* = Capricorne (oğlak burcu); *Xoz* = Noix (koz, ceviz) (Orion {Elcebbar} takımyıldızının başka bir adı); *T'owa* = Chameau (deve, Girafe'in «zürafa» başka bir adı); *Tin* = Esprit (ruh, Flèche «ok» takımyıldızının başka bir adı) vb.

Çevriyazısı da bir değişime uğradı. Yıldızbilimsel-gökbilimsel nesnelere adlarının Türkçe de Fransızcada da büyük harfle başlaması gerekiyordu. Ayrıca incelenecek olan bu terimler Kodeks Kumanikus'ta kullanılmış olan Türk diliyle birlikte genel olarak Türk ve Fransız dillerini, özel olarak Türk ve Fransız gökbilimlerini zenginleştirecektir. Bunlar, bir Türkçe, öteki Fransızca olmak üzere, iki ayrı katalogta yeniden alınacaktır. Yalnızca mitolojik diye bilinen birçok terim (*Quš Sút* 'kuş sütü' [Bilmece XI]; *Keregí* 'çadır kasmağı' [Bil. XXI]; *Talašman* 'kavgacı, dalaşıcı, Şeytan'[Bil. XVI]; *Kírpi* 'kirpi' [Bil. XXIX ve XLVI]; *Qoy boyu* 'koyun boku' [Bil. XXXIII] vb.) yıldızbilimsel-gökbilimsel açıdan incelenecektir.

Bu makaledeki dilbilimsel yorumdaki yenilikler, somut olarak, şunlardır:

1) İlk kez ortaya çıkarılan yeni sözcükler: /a/ A 'Abla' = Zühre(Venüs); 'Anne' = Ay (Bil. VIII, XVIII, XXXIX); /ol/ ol 'o'dur('yanıt şudur anlamında') (Bil. XX); /kaε/ Qac(a) 'Söz' [Terazi burcunun eski adı olan *Ten Qac(a)* 'doğru Söz' içinde]; /ke/ ke 'cesaret (tam karşılığı: güç, etki)' (Bil. XIV); /ít/ *Ít* Büyük Köpek takımyıldızı 'Köpek' (Bil. XXXVI).

2) Birtakım sözcük parçaları ve bütün olup da daha önce parça sanılmış sözcükler okunup uygun biçimde yeniden oluşturulmuştur: *k(omišdān)* 'gümüştēn' (şu anlamda: Ayın eğretileme adı olan gümüş ayna) (Bil.I); *Azaštā* 'aşağıdaki delikte yani Yerin karnında' (Bil. III); */kudu/ Kud'u* ' Tarot'taki resmi gökte yükselmekte olan ayı andırır bir kamburla çizilen Keşişe denk düşen Kambur' (Bil. XII); *T(eñ)ke* 'Denge' (Bil.XIV); *ulu* '(uzam bakımından) büyük olarak' (Bil. XXXIV).

3) Bazı harfleri düzeltmeye uğramış fakat hâlâ okunabilen birtakım sözcükleri iki üç deęişkeleriyle sunduk: *T'ulkušigim* → *T'ulkušigim* 'Tilkiciğim' (Bil. XX); *Bišaq* → *Bičaq* 'Bıçak' (Bil.XXXI); *Krišinā* → *Kriwinā* 'girişinde' (Bil. XL); *čīñlāmīš* → *yīñlāmīš* '(güçlü inek)yüksek sesle bağırmış (çınlamış) → inlemiş (Bil. XLVII).

4) Bazı sözcük ya da parçalarının yorumu, anlamlarının açıklanması: */kína/ Kínā* 'Günah(ilk)' (Bil. II); */jslík/ İšlík* 'dokuma tezgâhi' (Bil. III); */jrip jrip/ ír-* 'kazımak, kazmak' eyleminden *íríp íríp* (Bil. IV); */tur* → *tuv Itur* → *tuw* < *turuw* ~ *turup* (*tur-* 'durmak [bozulmadan kalmak] eyleminden) *turup* (Bil. VII); */vutu* → *utu/ (U)wutu* → *Utu* 'Kuyruęu, Ayıp yerleri'; *But* 'Ayaklar (hayvan), arka ayaklar; */are koll/ are Qol* 'çatal kol, kiskaç (böceğin) (Bil. IX); *Apa teyi* 'Tanrıçanın (Hanımın) görünümünde' (Bil. X); 'yay çekmek için' anlamında *Yaní atma* içinde 'yay' anlamında *ya*'dan; *Urşunl(u) Urşun* 'aşık, vurgun, tutkun' sözcüğünden 'vurgunlu' (Bil. XIV); *keñsān* 'törensēl olarak'; *saχla-* 'beklemek' (Bil. XV); *t'up ete t'uš-* 'tıp tıp ayak sesleriyle aşağıya inmek' (Bil. XX); *T'uw* 'tüy'; *Keregí* 'çadır kasnağı' (Bil. XXI); *Qoy* 'koyun' (koç); *Qoñ* 'kalça (göksel bir hayvanın)'; *Ací* 'yaşlı kadın' (Bil. XXII); *oñlu sol ulu Ayrşan* '(yılı boydan boya) soldan saęa (ikiye) ayıran (Kutup yıldızı, Büyük Ayı); *on Eydír* '(evren kapılarının her birinin) on belirleyicisi' (Bil.

XXXIV); /kískata kílāgādír/ *Kíš(i) qata kílāγandír* 'Kişi hata işlemiştir'; /tögus/ *Toñγus* 'ilk doğan kız - Seher yıldızı (Zühre, Venüs)'

5) Bazı sözcükler yeniden anlamlandırılmıştır: *tap!* 'tapın!'; *tap* 'ışık'; *koy-* 'tümüyle yanmak; kapkara olmak' (Bil. I); *Kok yíbegím* 'gri-mavi İpekten Bayrağım)' (Bilm. II); *Alañ!* 'tansık!'; *Bulan* 'yaban eşeği'; *ayrÍ Aγac* 'çatal ağaç'; *tam-* 'yanmak, yakmak' (Bil. VII); *Qocarmuzí* → *Qocqarmuzí* 'koç burcu yani koç'; *qoyurmaq* 'bükülü, burulu birşeyi düzleme işlemi' (Bil. XIII); *Aγcā* 'ağabey, abla (= ak androjin) (Bil. XVI); *Síríγ* 'cenaze çanağı (tam karş: sırik)' (Bil. XXXII); *Otuz* '30 (= Ay [uydumuz]); *T'umen* 'sayısız şeyler, tümenlerle olan şeyler (=yıldızlar)' (Bil. XXXIV); 'sayısız şeyler, tümenlerle olan şeyler (=yıldızlar)' (Bil. XXXIV); *ayr-* 'iki parçaya ayırmak, çatallaştırmak' (Bil. XXXV); *Oy!* 'hendek(ya da ev)!'; *Otemiş* 'gerçekleştirmiş olan tanrıça-Venus, Otemiş'; *Otemiş* 'aynı anlam = Venus'un [Zühre] iki görünümü) (Bil. XXXVI); *Kasartkiçe qan tammış* 'kan "Kertenkele" çanağın içinde yanmış'; *Qara Ulusγ yayılmış* ' (ve) ayak takımına yayılmış' (Bil. XXXVIII); *Kasartkice sare Altın* ' "Kertenkele" çanağın içinde sarı altın' (Bil. XXXIX); *Sírγalaq* 'Kaygan çubuk'; *Krış* → *KrÍw* 'giriş' (Bil. XL); *Tap!* 'secdeye kapan!' (Bil. XLII); *Sawurí* 'atın kalçasındaki kırışik deri (sağrısı)'; *Touwram* 'büyük ekmek parçası'; *Aşkínem ~ Aşqínem* 'aşkíne peksimetim' (Bil. XLIV); *Señ señ ayrÍ Başíndä* 'kuyunun iki ucunda'; *senek İyín* 'kırık omuz'; *ayuwruuw İyn* 'çıkık omuz' ; *Quymíc* 'sacrum

* Anlaşıldığına göre, bilmecelerin aktarıcısının yazın Türkçesi eski Uygurcaymış; ancak kendi sözlü ana dilinden izler de bırakmıştır. Bu sözlü dilin bir ş'li dil olduğu düşünülebilir. Bu da bizi bir Kıpçak diline götürür. Bir düzeltmenin şu sözcüklerde ş'yi c olarak düzelttiğini görüyoruz: *T'ulkuşígím* → *T'ulkucígím* 'tilkiciğim' (Bil. XX); *Bíşaq* → *Bícaq* 'bıçak' (Bil. XXXI); *nečik* 'niçin?' sözcüğündeki (Bil. XVI) c , iyice belli olmayan, belki s olan bir harfin üzerine oturtulmuş ε'dir. 'Çenesinin ucundan' anlamındaki *Yotasínču* için de aynı şey söylenebilir (Bil. XLVIII). Fakat 'ilk doğan kız - Seher yıldızı' anlamındaki /tögus/ *Toñγus* sözcüğündeki s ε'ye dönüşmemiştir: /tögus/ *Toñγuc*; krş. Nogaycada, Kuzey Kırım Tatarcasında *toñγış*, Güney Kırım Tatarcasında *toñγuc* 'ilk doğan oğlan ya da kız'. Dönüşme neden olmamıştır? Belki dalgınlık sonucu.

Elsh! X Hy dohel!

(kutsal kemik) (Bil. XLV); *D'ortayaqlı* 'dört ayaklı (hayvan)'; *Mäymäcığ* 'parlak' (Bil. XLVI); *B'ugänäklı cärt Terek* 'kavak ağacı'; *Buy Buyası* 'boyun, kabilenin boğası'; *burkuldän-* 'bulanmak, burgaçlanmak'; *Sete* 'kamışın, sazın filizi' (Bil. XLVII); *deš-* 'aralarında (birçok kimse) konuşmak'; *Yota* 'çene': *Yotasıncı* 'çenesinin ucunda'; *Quyruğunçu* '(dikilmiş) kuyruğunun ucunda'; *tam-* 'parlamak / yanmak'; *Su/Yıncı* 'su / inci (yani güneş batarken bir araya gelen deniz ve güneş' (Bil. XLVIII); *Xuwuluq / Quwuluq* 'mücevher'; *qulunla-* 'doğurmak, dünyaya getirmek'; *bile* 'birlikte' (Bil. XLIX).

6) Birakılmış, vazgeçilmiş birtakım yazış biçimlerine geri dönülmesi: *eki Ucnä* '(yayının) iki ucuna' (Bil. XIV); *Te* 'yaban tekesi' (Bil. XIII);

7) Yeni bir bilmecenin (XX sayılı) varlığını öğrendikten ve Tietze'nin yapıtında XII, XXXV ve XLVI sayılarını taşıyanların her birini ikiye ayırdıktan sonra toplam olarak dört tane yeni bilmece elde etmiş oluyoruz. Bunlarla Kodeks Kumanikusun bilmecelerinin sayısı artıp yıldızbilimsel-gökbilimsel açıdan kutsal bir sayı olan elliye yükseldi.

8) Sözcük anlamları bakımından düzeltmeler yapıldıktan sonra şu bilmeceler için ikişer değişke ortaya çıkmış oldu: XIV, XXXIV, XXXVIII.

9) Şu bilmecelerde eksik olan dizelerin koşuk düzenlemesi kuramsal olarak yapılabilirdi: IX, XXXI, XXXV, XXXVII ve XLV.

10) Şu bilmeceler ikili konuşma biçiminde düzenlendi: II, XII, XIII, XVI, XLVIII.

11) Şu bilmecelerin olmayan ya da saklı bırakılmış yanıtları kuramsal olarak yeniden oluşturuldu: VII, IX, XX, XXII ve XLVII. Bu sonuncunun yanıtı hem kendi içinde bulunuyordu hem de açıkça dile getirilmemişti.

12) Eş heceliliğe ve dizelerin bölünmesine gösterdiğimiz dikkatten ötürü, yüksek bir ünlüyü satırın yukarısına yazarak ya da yok ederek onu hecesel olmayan bir ünlüye dönüştürdük (örn. *Silouwsín*'den *S'louwsín* - V sayılı bilmece; *qulunlayan*'dan *qlunlayan* - XXXIV sayılı bilmece) ya da kendisi ünlüyle biten ve onu izleyen sözcük ünlüyle başlayan bir sözcük içinde (örn. *But^undän are Qol uzun* - Bil. IX), müzikte ya da -bilmecelerin dili gibi- teklifsiz, özensiz bir dilde rastlandığı üzere, anlamsal derilmeyi gösterdik (örn. XXXV sayılı bilmecenin yanıtı: *oñlu sollu ulu Ayrıyan* diziminden *qlunlagandır; oñlu sol ulu Ayrıyan* - XXXIV sayılı bilmece vb).

Bu yeniliklere ve Kodeksin bilmecelerinin dilbilimsel cephesinin araştırılmasındaki ilerlemelere karşın, aşağıdaki noktaların açıklığa kavuşması çok iyi olur:

Kok Yibekím 'gri-mavi ipekten *Kok Yibek* bitkim (bayrağım) diziminin (Bil. II) ve *Sírjalaq* 'kaygan? sırk?' sözcüğünün (Bil. XL) anlamını hâlâ tam olarak bilmiyoruz.

Alañ 'tansık' neden *Alan* 'bayrak' ya da '?tansık' (Bil. VII) diye düzeltilmiştir?

VII, IX, XX, XXII ve XLVII sayılı bilmecelerin eksik olan ya da açıkça dile getirilmemiş bulunan yanıtları soyut kaldığından bunlar her an bir değişikliğe uğrayabilir.

Solmuş, yıpranmaya uğramış sözcükler konusunda yaptığımız yorumlar da kuşkudan bağışık değildir. Örneğin *Azaštä* 'aşağıdaki delikte' (Bil. III).

KAYNAKÇA

Arat, R. R.	<i>Eski Türk Şiiri</i> . Türk Tarih Kurumu yayınlarından VI.seri, n°45, Ankara, 1965
Asım, N.	<i>Kıpçak Türkçesine dair</i> . "Darülfünun Edebiyat fakültesi Mecmuası" içinde. İstanbul, I, n°4, s.381-383.
Bang, W.	<i>Über die Rätsel des "Codex Cumanicus"</i> . "Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften"(Berlin), 1912/1, s.334-353.
Baskakov, N. A., 1973	<i>Duša v drevnix verovanija tjurkov Altaja (Terminy, ix znacenie i etimologija)</i> . "Sovetskaja etnografija" n°5 içinde, s.108-113.
Baskakov, N. A., 1976	<i>K kritike Codex Cumanicus (Ob odnoj iz ne razgadannyx zagadok)</i> . "Hungaro-turcica" içinde. Budapeşte, s.79-86.
Inkizekova-Grekul, A.I.	<i>Xakassko-russkij slovar`</i> , Moskova 1953.
Doerfer, G.	A. Tietze'nin <i>The Koman Riddles and Turkic Folklore</i> adlı yapıtının tanıtma yazısı. "Fabula" içinde, XI, 1970, s.196-201.
Drimba, Vladimir, 1972	<i>Miscellanea Cumanica (IV)</i> . <i>A propos de quelques devinettes comanes</i> . "Revue Roumaine de Linguistique" içinde, XVII, n°1, s.3-21.
Drimba, Vladimir, 1973	<i>Syntaxe comane</i> . Bükreş-Leiden, s.201-217.
Drimba, Vladimir, 1979	<i>Miscellanea Cumanica (VIII)</i> . <i>De nouveau sur quelques devinettes comanes</i> . "Turcica" içinde. XI, s.190-201.

Drimba, Vlad., 1979 [2]	<i>Miscellanea Cumanica</i> (X). "Revue Roumaine de Linguistique" içinde. XXIV, n°2, s.159-173.
Drimba, Vlad., 1990	<i>Miscellanea Cumanica</i> (XX). <i>Autour d'une nouvelle interprétation des devinettes comanes</i> . "Revue Roumaine de Linguistique" içinde. XXXV, n°1, s.53-72; n°2, s.133-152; n°3, s.231-251.
Drimba, Vlad., 1990 [2]	<i>Les devinettes comanes</i> . "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", cilt 80, s.79-102.
DTS	Drevnetjurkskij slovar` [Redactory: V. M. Nadeljaev, D.M. Nasilov, È. R. Tenišev, A. M. Šcerbak,] Leningrad, 1969.
Eliphaslevi (Alphonse Louis Constant'ın İbraniceye uydurulmuş takma adı)	Dogme et rituel de la haute magie. I - II, Paris 1856.
Gabain, A. von	<i>Die Sprache des Codex Cumanicus</i> . "Philologia turcica Fundamenta" içinde. Cilt II, Wiesbaden 1954, s.243-251.
Grønbech, K.	<i>Komanisches Wörterbuch</i> . Türkischer Wortindex zu "Codex Cumanicus", Kopenhag 1942.
Güzel, A.	<i>kaygusuz Abdal'ın mensur eserleri</i> , Ankara 1983.
İnan, A., 1954	<i>Tarihte ve bugün şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar</i> . Ankara.
İnan, A., 1987	<i>Makaleler ve incelemeler</i> , Ankara.
İsänbät, N.	<i>Tatar calıq tabiışmaqları</i> , Kazan 1970, s.472-530 (çeşitli yerlerde).

Jarring, G., 1964	<i>An Eastern Turki-English Dialect Dictionary.</i> Lund.
Jarring, G., 1979-1980	<i>Matters of Ethnological Interest in Swedish Missionary Reports from Southern Sinkiang.</i> (Scripta minora, 4. Lund)
Judaxin, K.K.	<i>Kirgizsko-russkij slovar`</i> , Moskova 1965.
Kenesbaev, S.K., Kuryšzanov, A.K.	<i>O novom izdanii "Codex Cumanicus" v Kazaxstane.</i> "Izvestija Akademii Nauk Kazaxskoj SSR" içinde, Serija obščestvennyx nauk, n°3, 1964, s.35-45.
KQZS	Kuryšzanov, A. K., Dzubaev, A. K., Belbotaev, A. B., <i>Kumanša-qazaqša zıllık sozdık</i> , Almatı 1978.
Kurgan, S.	<i>İzahlı eski metinler antolojisi</i> , Ankara 1943, s.146-149.
Kuryšzanov, A. K.	<i>K izuceniju kumanskix zagadok.</i> "Voprosy istorii i dialektologii kazaxskogo jazyka", Vypusk II, Almatı 1960, s.167-176.
Kuun, G.	<i>Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.</i> Primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kuun. Budapeşte 1880.
Maxmutov, X.	<i>Tatarskie paralleli kumanskix zagadok.</i> "Sovetskaja tjurkologija" içinde, n°3, 1971, s.87-96.
Malov, S.E., 1930	<i>K istorii i kritike Codex Cumanicus.</i> "Izvestija Akademii Nauk SSSR" içinde. Otdelenie gumaniceskix nauk, s.347-375.

Malov, S. E., 1954	<i>Ujgurskij jazyk. Xamijskoe narecie.</i> Moskova-Leningrad.
Malov, S. E., 1957	<i>Jazyk zëltyx ujgurov. Teksty i perevody.</i> Moskova.
Malov, S. E., 1961	<i>Ujgurskie narecija Sin`ezjana.</i> Moskova.
Marcolini da Forli, Francesco	<i>Le ingeniose sorti</i> (büyülerin açıklanması). Venedik 1550. Bibliothèque Nationale. La Réserve du département des estampes. Paris.
Mollova, M., 1980	<i>Sur quelques devinettes du Codex Cumanicus.</i> "Studia et Acta Orientalia", X içinde, s.103-116.
Mollova, M., 1981	<i>Nouvelle interprétation de 25 devinettes du Codex Cumanicus.</i> Linguistique Balkanique", XXIV içinde, s. 47-78.
Mollova, M., 1988	<i>Codex Cumanicus de Géza Kuun.</i> "Prilozi za Orientalnu Filologiju", 37/1987 içinde, s.313-316, Saraybosna 1988.
Németh, J.	<i>Die Rätsel des Codex Cumanicus.</i> "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", cilt 67, 1913 içinde, s.577-608.
Or. Suec.	Mollova, M., <i>Interprétation linguistique et astrologique des deux devinettes du "Codex Cumanicus".</i> "Orientalia Suecana", cilt XLI-XLII (1992-1993) içinde, s.181-214.
Pavet de Courteille	<i>Mémoires de Baber.</i> Çev. P. de Courteille, Paris 1871.
Potapov, L. P., 1969	<i>Ocerki narodnogo byta tuvincev.</i> Moskova.
Potapov, L. P., 1973	<i>Umaj -bozestvo drevnix tjurkov v svete etnograficeskix dannyx.</i> "Tjurkologiceskij sbornik 1972" içinde s.265-286, Moskova 1973

Radloff, W., 1887	<i>Das türkische Sprachmaterial des "Codex Cumanicus". Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapeşte 1880). St.Petersburg.</i>
Radloff, W., 1915	<i>Die Rätsel des Codex Cumanicus. - Malov tarafından aktarılmış manuskri (bkz. Malov 1915).</i>
Radloff, W., Versuch	<i>Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I - IV. St. Petersburg 1893 - 1911.</i>
RO 1992	<i>Mollova, M., Sur certains mots comans et persans dans le "Codex Cumanicus". "Rocsnik Orientalistyczny", XLVIII/1 içinde, s.83-127.</i>
Roux, J.-P.	<i>Faune et Flore sacrées dans les sociétés altaïques, Paris 1966.</i>
Schlegel, G.	<i>Uranographie chinoise, Lahey-Leiden 1875.</i>
Sevortjan, E. V.	<i>Etimologiceskij slovar`tjurkskij jazykov. Moskova 1974 (sürekli yayın)</i>
TDEK (III)	<i>Türk Dünyası El Kitabı.3.cilt: Edebiyat, Ankara 1992.</i>
Tekin, Ş.	<i>İslâmiyet öncesi Türk edebiyatı. TDEK (III) içinde, s.20-56.</i>
Tenişev, È. R.	<i>Stroj salarskogo jazyka.Moskova 1974.</i>
Tietze, A.	<i>The Koman riddles and Turcic folklore.Berkeley ve Los Angeles 1966</i>
Vajnštejn, S. I.	<i>Tuvincy-Todjincy. Istorico-etnograficeskie ocerki.Moskova 1961.</i>

VZKM 1988	Mollova, M., <i>Le persan des Comans et la valeur de certaines lettres dans le Codex Cumanicus</i> . "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" cilt 78 içinde, s.87-119.
VZKM 1990	Mollova, M., <i>Codex Cumanicus, le bouddhisme et le turk oriental</i> . "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", cilt 80 içinde, s.141-165.

Ezoterik bilmeceleer:

turc / turk ayırımını verecek miyiz?

Fransızcada 'corps' hem vücut hem ceset demek. p.198 sondan bir önceki § ta Mefkûre Hanım 81 de yaptığı yanlış çeviriyi veriyor. 'Kolağasının vücudunda' mı, '...boyunda' mı? Cf. 'boyu devrilesi' bedduası.

Makalenin ilk sayfasının sonlarında 'la partie turke' diye bir şey var. halbuki § 3 te Kodeksin iki bölüm olduğu, birine İtalyan ötekine Alman bölümü dendiği anlatılıyor. Okur sormaz mı 'Hangisi Türk bölümü?' diye?

~~p.195 teki Eliphaslevi'yi Bible içinde bulamadım. Job kitabında geçermiş. O da Levi'lerden değilmiş. Temanite imiş.~~ Yaşayan baskı mı?

Diskette 13/16 neye gök bayrak denildiği anlaşılamiyor. İlkbahara mı yoksa yeni Güneşe mi? Yoksa ufak bir yanlışla (öyle yanlışlar var) bayrağa mı? P.201 /3

s.14/1 peccata diye bir sözcük yok İtalyancada. Herhalde 'peccato' olacak. Fakat öyle bıraktım. P.201 Devinette III ten hemen önce.

III no lu bilmecedeki 'le Lion d'une blonde foncée s'amollit' de Mefkûre Hanımın 'blonde' sözcüğünü 'blondeur' ile karıştırmış herhalde.'

Diskette 18/5 p.204 1) altında 2.satır µ harfi doğru mu yoksa u mu olacak? müye tilde konulur mu? uya tilde konulacak ve bir possessif elde edilecek.

p.208 satır 3 yanlışın nerede olduğunu bulabilir miyiz?

Diskette 24/10-11 p.208 büyük § ın sonları. Malov bunu mekanik olarak çıkarmıştır.

p.210 çomağın ne olduğunu Fransızca okuyana anlatmak için tanımlama yapmış. Atladım.

Disket 27/5 p.210 büyük § in sat.3 kodesi ne demek? 'codex' in genitifi değil. Atladım. Fakat yine de Kuun'un bunu bir kısaltma gibi gördüğünü belirtmek gerekiyordu.

p.111 Sondan ikinci § Mollova 'couverture - poncha' yı kullanıyor. Bizde 'poncha' sözcüğü bilinmez. 'Kepenek' kullandım. Pelerin?

p.211 Sondan ikinci satır das değil de daß olacak değil mi? Çeviri buna göre değişebilir. Elbette o alıntının son sözcüğü de bedeutet olacak.

p.214 En sonu: 'capricorne'u oğlak burcu diye çeviriyorum. Fakat bize teke burcu gerekli. Ayraç içine aldım. Diskette 32 nin başları. (13.bilmecenin çevirisi). 12 ve 13 te öğrencinin yanıtı Mollova'nın dediğine uymuyor. Kumancasına bakabilir misiniz? Les cornes du Capricorne anlamsız değil mi? Teke boynuzunun boynuzları?

p.217 satır 3 schlage-jage ne demek? Almancaya benziyor ama, öyle de değil.

Sizdeki kopyada da p.218 5) altında 3.satır 'furchtlos' üzerinde iki tane ufak soru imi var mı?

Diskette 37/20 Lebed ? p.218 5) sonlarında

Disket 41/5 p.220 sondan 3.satır: id. nedir? Drimba da Tietze gibi 'bakmak' anlamı mı vermiş? Bunu saptayabilir miyiz?

Bazı yerlerde Fransızca anlaşılamayacak kadar bozuk. p.225 Drimba diye başlayan kısa § ta Kuun ile ilgili bölüm anlaşılmıyor. Hemen arkasından yine pek bozuk bir yer var ama, galiba anlaşılıyor.

p.227 XXIV sayılı bilmecenin çevirisinde 'rentrer' ve 'revenir' var. İkisi de dönmek. Acaba başka bir yere bakabilir miyiz?

p.227 en son transcription 'uca' aslında 'ucu' olmayacak mı?
Diskette 48 sonları.

Aynı bilmecenin yanıtına da sadece 'sırık' yazdım. Çünkü hiçbir sözlükte sırık biçimde 'cenaze kupası' diye bir şey bulamadım. Acaba Tietze'de nasıl?

p.228 Drimba'ya gönderme yapılırken yanlışlıkla 1922 yılı verilmiş. Büyük olasılıkla 1990 olacak; fakat zayıf olasılıkla 1979 da olabilir. 90 yazdım. Siz denetleyebilirsiniz. Diskette s 50 başları.

p.230 30 sayılı bilmece: Bana kalırsa geniş zamanda. Çevirisi geçmiş zaman yapılmış. Ben geniş zaman yazdım. Yanlışsa düzeltelim.
Diskette 52.

Bilmece 34 Tietze ile karşılaştırma?

p.235 *itawuz* ile ilgili § ı birlikte okuyalım.

p.239 40 sayılı bilmecenin ilk verilişinden sonra bir (19 d) var. Acaba yanlışlıkla mı oraya girmiş? Öyleyse bizim disketten de atalım.

p.244 2) altında Németh'in yazdığı herhalde doğru değil ama, neresinden düzeltmeli? Olduğu gibi bıraktım.

3) altında: Fransızcada 'le brillant' pırlanta demektir. P.245 46 sayılı bilmecede mäymäcık sözcüğü 'brillant' diye çevrilmiş. Acaba o Kumanca sözcükte pırlanta anlamı var mı yoksa yalnızca 'parlak şey' mi demek? Mollova'nın verdiği açıklamadan pek anlaşılmıyor.

Diskette s.74 satır 6 p. 247 ilk satır. Sanki o bilmeceye ait değilmiş gibi.

p.247 6) altında a) Her iki 'starke' de 'starker' olacak her halde. Hanımın bunun bilmemesini düşünemiyorum. Belki bir yerden kopya etsin diye kitapları eline verdiği kâtibî yapmıştır.

GENEL SONUÇLAR

223. Çalışmamızın sonuna geldiğimiz şu sırada görüyoruz ki, araştırmalarımızın temelindeki veriler Kodeks Kumanikus'ta kullanılmış Kuman dilinin sözdizimi konusunda genel bir betimleme yapmamıza olanak verecek denli zengindir. Çünkü bu metinde tüm tümcebilimsel ulamların her birine rastlanır. Bunların arasında bir bölümü pek az sayıda hattâ tek örnekle saptanmış olsa da bu, bu gerçeği değiştirmez. Elbette, Kumancanın bu yapıtımızda sunduğumuz tümcebilimsel oluşum biçimlerinin dışında daha başkalarına da sahip olması olasılığı vardır. Örneğin eski ve bugünkü çeşitli Türk dillerinde, özellikle de Kıpçakçada, var olan birtakım oluşum yolları Kumancada da var olmuş olabilir.

Öngörülebildiği gibi, önerme içi sözdizimi, tümceninkinden çok daha karmadır. Zaten bu, bu kitapta önerme ve tümcenin anlatıldığı iki bölüm arasında eşitlik olmamasından da anlaşılmaktadır. Türk dillerinin tümünde bulunan bu durum, bilindiği gibi, önerme içindeki karma üyelerin birçok tümcebilimsel ilişkiyi anlatabilmesiyle açıklanır. Halbuki aynı ilişkiler Hint Avrupa dillerinde çeşitli yan tümcelerle dile getirilir.

Tümcenin sözdizimine gelince, kolayca görüyoruz ki, çözümsel (analitik) yapılar, bağımlılık ilişkisiyle ortaya çıkmış bireşimsel (sentetik) yapılara göre büyük ağırlık taşır. Bunlardan birinciler en çok bağlaç-ilgeç gibi araç-sözcüklerle kurulurlar. Öte yandan, yine kolayca saptıyoruz ki, tümce düzleminde, yan tümceciklerle önermenin terimleri arasında bir çakışma vardır. Türk dillerinin dilbilgilerinde yeterince

belirgin olmayan bu çakışmayı, büyük ölçüde, az önce söylediğimiz çözümsel yapılar sağlar¹.

224. Kodeks Kumanikus Türk olmayan kişiler tarafından kotarıldığına göre tümce yapısının doğru olup olmadığı nasıl değerlendirilmelidir?

Bu Kodeksi incelemiş, üzerinde çalışmış pek çok uzman bunun birçok doğru olmayan, gelişigüzel kaleme alınmış, tutarsız yanlış yazılış, kuşkulu fonetizmler, yaklaşık ya da yanlış çeviriler içerdiğini çeşitli vesilelerle bildirmişlerdir. Tümce yapısı konusunda da aynı gözlemler yapılabilir, fakat bu alanda olgular daah büyük dikkatle değerlendirilmelidir.

Bazı durumlarda, yanlış tümcebilimsel yapılarla karşı karşıya bulunduğumuz kuşku götürmez. Örneğin, tek örnek olarak gördüğümüz *barcādan kücūn* yapısı 'tüm gücünle karşılığı' olan *barcā kücūnden* yerine kullanılmıştır (§119, not), Farsça "izafet" in bazı yanlış uyarlanışları (§73), yanlış zaman uygunluğu gösteren birkaç örnek (§221), birçok caymaca* (§222) vb.. Bütün bu yanlış yapılar, elbette, yazıcıların Kuman dilini yeterince bilmemelerinden ya da adamsendeciliklerinden ileri gelmiştir.

225. 'Türk niteliğinde değil' denen pek çok tümce yapısına gelince durum değişiyor. Bunlar Kodeksteki metinler hangi Latince metinlerden çevrilmişse onların etkisine yakıştırılabilir, nitekim yakıştırılmıştır da. Örneğin, Kuman dilinin en iyi uzmanlarından biri olan Bayan Annemarie von Gabain Kodeks içindeki düzyazı metinler

¹ Rumence yayın olarak bkz. Mioara Avram. Ortak düzenlenmiş *Studii de gramatică*, cilt I (Bükreş, 1956), s.141-164 içinde *Despre corespondenta dintre propozitiile subordonate și părțile de propozitie*. Ayrıca *Gramatică limbii române* Bükreş, 1971, s.255 ve dev.

* Caymaca ya da kovuşturmazlık. Fr. anacoluthe (Yun. *anacoluthon* 'süreksizlik' sözcüğünden): Bir tümcenin yapısında kesinti ya da süreksizlik. Örn. "Et pleurés du vieillard, il grava sur leur marbre (= yaşlı adam tarafından acınarak, (yaşlı adam) onların mermerini kazıdı)."[Lafontaine] Robert sözlüğünden. ç.n.

konusunda şöyle yazar: “Die prosatexten religiösen Inhalts sind unbeholfene Übersetzungen aus Evangelien, Predigten, Beichttexten und Gebeten. [...] Die grammatische Formen sind korrekt, die Vokabeln treffend, aber die untürkische Wortfolge läßt sich nicht als eine in jeder Umgangssprache sporadisch verwendete emphatische Inversion erklären, weil sie hier geradezu die Regel ist: Es handelt sich um Wort-für-Wort-Übersetzungen, etwa mit Dolmetschern angefertigt”². (=Dinsel içerikli düzyazı metinler İncilden, vaazlardan, günah çıkarma parçalarından ve dualardan beceriksizce yapılmış çevirilerdir. Dilbilgisi biçimleri doğrudur, sözcük dağarı bakımından, seçilenler kaynak sözcüklerle çakışır, fakat Türkçeye uymayan söz dizimini, günlük dillerin hepsinde zaman zaman etki yaratma amacıyla kullanılan devrik tümce diye açıklayamayız, çünkü, burada açıkça, kural böyledir diye, kullanılmaktadır. Burada önümüzde bulunan şey, çevirmenlerce kotarılmış bir sözcüğü sözcüğüne çeviridir.)

Gerçekte, Kodeks Kumanikus içinde kullanılan dilin sözdiziminde neyin gerçekten Türk olup neyin olmadığını belirlemek, Türk dilleri sözdizimi alanındaki araştırmaların bugünkü aşamasında çok zordur. Şimdilik söyleyebileceğimiz tek şey şudur: Alışılmamış, düzensiz, başka örneği olmayan, Türkçeye özgü nitelik taşımayan -yani Latince tümce yapısının, belki bir de Kodeksin Alman çevirmenlerinin ana dillerinin tümce yapısının etkisinden ileri geldiği söylenebilecek olan- bütün ya da hemen hemen bütün tümce yapılarına, eski ve bugünkü çeşitli Türk dillerinde rastlanır. Aşağıda bunlardan sadece birkaç örnek vermekle yetiniyoruz.

TK-1106.30

² Annemarie von Gabain, *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Cilt II Wiesbaden 1964 içinde: *Komanische Literatur*, s.244.

1. Belirli nesne tümleci işlevinde belirtme durumu yerine yalın durum (casus absolutus) kullanılması (§96), eski Türkçeden günümüze kadar, Türk dillerine yabancı bir şey değildir³.

2. Dolaylı nesne tümleci (§109, 1, a) ve ~~son kesil~~ ^{amaç bildiren} tümlecik (§149, 1, b) işlevinde gönderme durumu kullanıldığı gibi, onun yerine salt durumda *-ma*'lı, *-mâ*'li eylem adının da kullanılması Ermeni Kıpçakçası⁴, Karaim⁵, Balkar⁶, Kumuk⁷ ve Mişer⁸ dillerinde rastlanan bir şeydir.

3. Yapıtımızda sunduğumuz bağımlı (yan) tümcecik çeşitlerinin tümüne, çeşitli Türk dillerinde görülmüş, rastlanmıştır. Adıllar, ilgi belirteçleri ve -Türk dillerinin tümünde pek yaygın olarak kullanılan *kim* bağlacı dışında- bazı bağlaçlar aracılığıyla kurulmuş yan tümcecikler konusunda yalnızca birkaç örnek sunuyoruz. Bunlar gelişmiş güzel seçilmiş örneklerdir ve elimizdeki çok kısıtlı malzemedен çıkarılmıştır:

a) *qaysi* adılı ile kurulmuş niteleyici tümcecik (proposition relative) (§ 186): krş. Ermeni Kıpçakçasında *χaysi (ki)*⁹, ayrıca eski Osmanlıca *Bu saâdetin kuflü k a y s ı miftahla açılır*¹⁰.

b) *ne* ve *ne kim* adlarıyla kurulmuş ve dolaysız tümlecik niteliğinde bulunan tümcecik (proposition complétive directe) (§192, 2): krş. Ermeni Kıpçakçasında *Andan sonra aytti χan* : “*ne klârsen saņa*

³ Bkz. K. Grønbech, *Der türkische Sprachbau*. I. Kopenhagen, 1936, s.160 -164.

⁴ *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, s.83. Bu yapıya Ermeni Kıpçakçası metinlerde çok rastlanır. Salt durum ile gönderme durumunun dönüşümlü kullanıldığı bir örnek vermekle yetinelim: *Başladı y a m a n l a m a χanğa da barça malimni, χaznamni, tirlikimni başladı tas e t m ä g ä, χullarimni ö t t ü r m ä g ä, χarawaşlarimni u y a t l a m a, anca ki benim Apesdan atlı χalinimada χol s a l m a klâdi*. “Hanın katında beni kötölemeye, tüm mallarımı, sürülerimi dağıtmaya, kölelerimi öldürmeye, esirelerimin ırzına geçmeye başladı ve, üstelik, Apesdan adlı karıma el kaldırdı.” (Jean Deny ve Edward Tryjarski, Ermeni Kıpçakçası metniyle “Histoire du sage Hikar =Bilge Hikar”ın öyküsü), RO, XXVII, Fasikül, 2, 1964, s.18 [yapr.61^{on} 15-20] ve s. 25; fonetik yorum tarafımızdan yapılmıştır.

⁵ *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, s. 335.

⁶ A.g.y., s.362

⁷ a.g.y., s.403

⁸ Martti Räsänen, *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki, 1957, s.196.

⁹ Edward Tryjarski, *Dictionnaire arméno-kiptchak, d'après trois manuscrits des archives viennoises*. I.cilt, 3.fasikül (X-0), Varşova, 1969, s.465-468.

¹⁰ *Tarama Sözlüğü*. IV. Ankara, 1969, s.2387.

beriyim" (=Ondan sonra han dedi: 'İstediğin her şeyi sana vereyim.')¹¹;
eski Osmanlıca *Kälîla âyitdi: n ä k i m bāyan äylädüη işitdüm.* (=Kalila dedi: 'Söylediğini duydum.')¹²

c) Gönderme durumundaki ilgi adlı *kim* ile kurulmuş ve dolaylı tümleş niteliğinde bulunan tümcecik (proposition complétive indirecte) (§ 194): krş. Ermeni Kıpçakçasında *Oğlum, k i m g ä k i teηri berip-tir sen anî hormatla* (=Oğlum, Tanrının çok verdiği kişiye saygı göster)¹³

d) *necik* bağlacıyla kurulmuş ve biçim tümleyicisi niteliğinde olan tümcecik (proposition circonstancielle de manière) (§197): krş. eski Türkçe *incä qaltî türk yigit quncuylar... n ä ç ü k titräyür bāzār ärsär, ançulayu ymä bu yitincisiz yayız yir...täbrädi* (= Bu erişilmez, yüksek, koyu renk toprak, güçlü genç kadınların titreyip sarsılması gibi, titredi)¹⁴; Ermeni Kıpçakçasında *üvündän çioçqay da bergäy üvün Avakka, n e ç i k diftärädä turup-du* (=to vselitsja iz svoego doma i otdast dom Avaku, kaka (êto) stoit v knige)¹⁵.

e) *qayda* belirteciyle kurulmuş ve yer tümleci niteliğinde tümcecik (§201) ile yer anlamı veren ilgi (§188) ve koşuntu (§191, 2, b) tümcecikleri: krş. eski Türkçe *q a y u d a toγγali taplari ärsär, anta toγum azun tutarlar* (=onlar her nerede yeniden doğmayı isterlerse (yeni) doğuşları ve yaşamları orada olur)¹⁶; *uquš q a y d a bolsa*

¹¹ Jean Deny et Edward Tryjarski, a.g.y., s.19 [yapr. 62^{bn} 7-8] ve s. 26; fonetik yorum tarafımızdan yapılmıştır.

¹² Ananiasz Zajaczkowski, *Studja nad jezykiem staroosmanskim. I. Wybrane ustepy z anatolijskotureckiego przekladu Kalili i Dimny.* - *Etude sur la langue vieille-osmanlie. I. Morceaux choisis de la traduction turque-anatolienne de Calila et Dimna.* (=Eski Osmanlı dili üzerinde inceleme - Kelile ve Dimne'nin Anadolu Türkçesine çeviriden seçilmiş parçalar) Krakov, 1934, s.5

¹³ Jean Deny et Edward Tryjarski, a.g.y., s.17 [yapr. 59^{bn} 25-26] ve s.23.

¹⁴ A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*². Leipzig, 1950, s.191.

¹⁵ T. I. Grunin, *Dokumenty na poloveckom jazyke XVI v. (Sudebnye akty kamenec-pod ol'skoj armjansoj obšciny).* Transcripcija, perevod, predislovie, vvedenie, grammaticeskij komentarij i glossarij...Moskova, 1967, s. 168 (n°124) ve s. 279 (Fonetik yorum tarafımızdan yapılmıştır).

¹⁶ A. von Gabain, a.g.y.

nacitannost`, gde mudrost`, tam i iskusstvo pis`ma)¹⁷, Ermeni Kıpçakçası *kici xarin xa y da oylan toyar zivot* (=çocuğun doğduğu küçük gövde boşluğu ana karnıdır)¹⁸; eski Osmanlıca *Er yiğit ka y da ürker ürkülerden / Yahşi at belinlemez ilgülerden*¹⁹; Telengutça *q a y d a adaη parza, ädä-oq sän par!* (= Atan (baban) atla nereye gitmişse, sen de oraya git!)²⁰.

f) Zaman tümcecikleri (§ 202) için Brockelmann'ın²¹ alıntılacağı pek çok örneğe şunları ekleyebiliriz: Eski Türkçe *incip ol moçolar ne c ü k i n urislimtin önüp bardılar ersir ol yultuz yemä olarni birlä barir erdi* (=tak vot, kak tol`ko te magi otpravilis` iz Ierusalima, ta zvezda pošla s nimi)²²; eski Osmanlıca *Hergiz ol bitiyi katından gidermedi, ni çe kim namaz kılardı açup ol nameyi okurdu*²³.

4) Tümceciğin terimlerinin düzenine (§ 162 ve sonrası) gelince, şunu belirtmemiz gerekir ki, Kodeks Kumanikus içinde egemen olan, «normal» sözcük düzenidir ve bu «normal» düzenden sapmaların çoğu manzum metinlerde karşımıza çıkar, bu da, hiç değilse bir bölümü söz konusu olduğunda, koşuk ölçüleri gereğidir. Hemen ekleyelim ki, bu sapmaların hemen tümü öteki Türk dillerinde de vardır²⁴.

Yukarıda sözünü ettiğimiz benzerlikler, çakışmalar -ki bunlara kolayca başka örnekler de eklenebilir- hiçbir biçimde kesin bir sonuç çıkarmamıza yetmez. Ne var ki, bunlar, Kodeks Kumanikus'un dilinde kullanılan tümce yapısının en az öteki eski Türk metinlerindeki hattâ öteki Türk dillerindeki tümce yapısı kadar Türk nitelikte olduğunu göstermektedir. Fakat, son yargıyı verdirecek olan, ancak bu dillerin karşılaştırmalı tümcebilimi olacaktır.

¹⁷ *Drevnetjurskij slovar`*. [Redactory: V. M. Nadeljaev, D. M. Nasilov, È. R. Tenişev, A. M. Ščerbak] Leningrad, 1969, s. 407.

¹⁸ Edward Tryjarski, a.g.y., s. 462 *çay* maddesinde.

¹⁹ *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 2368.

²⁰ W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. II.cilt. St-Petersburg, 1899, sütun 38.

²¹ C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden, 1954, s.423 ve sonrası.

²² *Drevnetjurskij slovar`*, s.357.

²³ *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 2868.

²⁴ Örneğin, bkz. C. Brockelmann a.g.y., s. 384-388.

b) Németh 'güçlü boğa' diyor. Radloff bunu kabul etmiş, ama onun dediği 'güçlü erkek domuz' Hani kabul etmişti? Anlaşılmıyor.

p.248 8) altında Németh'in tümcesini hiç anlamıyorum. 'Sızıldanmanın nedenini sakladılar.' demek. O kadar uzak ki, yazmaya cesaret edemiyorum. 'Jammer' sözcüğünün 'ah ü vah, sızıldanma' dan başka bir anlamını, 'saz, kamış' gibi bir anlamını bulsaydım, 'Grund' 'toprak, zemin' olurdu. 'Sazların dibindeki toprağı sakladılar.' bir dereceye kadar yakışacaktı. Bırakıyorum.

p.249 daki Almanca (?) gibis sözcüğünü bulamadım. Latince de değil.

p.252 Kumanca için yazdığım (eski Tatarca, kısaca bir Kıpçak dili) doğru mu? Yanlış anlamış olabilirim.

Graphie karşılığında yazılış değil, sözcük kullanıyorum. Başka bir şey bulamadım. Belki sözcük ve sözcük parçaları diyebiliriz.

s.83 sonları p.252 4) altında vurgunlu'yu çeviremiyorum. Halbuki bugünün Türkçesinde olduğunu da biliyorum: 'yanıklıyım' derler.

s.83 satır 28 p.253 sondan bir önceki satır: 'Kişi hata işlemiştir' mi? Yoksa 'kişi hata işler' 'beşer şaşar' errare humanum est' mi? Fransızcasında geçmiş zaman.

Drimba'nın 1979 tarihli ve VIII sayılı makalesinin başlığı 'de' diye mi yoksa 'du' diye mi başlıyor?

Apa teyi
diye olabilir mi?